

2026. 13 (3)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 3135-8055

ISSN 3135-8055 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2026
© Авторлар ұжымы, 2026

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Мунинов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Болон ғылым академиясының корр. -мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Бурханов Бимурад Бадритдинұлы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 3135-8055 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03. 04. 2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Бурханов Бимурад Бадритдинович — магистр, научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 3135-8055 (online)

Founder and publisher: RSE on REM" Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03. 04. 2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2026
© Group of authors, 2026

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Burkhanov Bimurad Badritdinovich — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ /
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ /
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 3, pp. 608-625, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_608-625

THE LETTER OF GUYUK KHAN AS A HISTORICAL SOURCE

*Alpysbes Makhsat*¹, *Khumarzhakh Altynbek*^{2*}, *Kara Abdulvahap*³

¹L.N. Gumilev Eurasian National University
(2 Satpayev Str., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes_ma@enu.kz

²L.N. Gumilev Eurasian National University
(2 Satpayev Str., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0000-0003-3653-6141>. E-mail: mail@e-history.kz
*Corresponding author

³Mimar Sinan Fine Arts University, Istanbul, Turkiye,
PhD, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761> E-mail: abdulvahap.kara@msgsu.edu.tr

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Alpysbes M.A., Khumarzhakh, A. Kara A., 2026

Abstract. Introduction. The epistolary legacy of the rulers, representatives of the famous Chingizid dynasty, of the 13th century is of particular value. This form of historical data is understudied in scholarship. Among these, the letters of Guyuk Khan, the third Great Khan and his direct successor in the empire established by Genghis Khagan, occupy a special place. Analysis of these documents opens new possibilities for understanding the political, administrative, and cultural processes of the era of Genghis Khagan's successors. *Goals and objectives* of this study is a comprehensive analysis of Guyuk Khan's letters as a historical source. To achieve this, the following objectives were set: to determine the main content of the letters, determine their significance in describing Güyük Khan's political and administrative activities, and evaluate their place in the study of the history of Genghis Khagan's empire. *Results.* The study defined the scope of the topic covered by the documents under study, issues of domestic and foreign policy, the system of governance, international relations, and other specific objectives. Analysis of the sources allows us to understand the experience of international diplomacy of the era and the specifics of Güyük Khan's political and legal ideas. *Conclusion.* The letters of Guyuk Khan are an important historical document about the state of Genghis Khan and the ruling dynasty. Further study is necessary for analyzing the epistolary legacy of the medieval era in Central Asian history.

Keywords: history, sources, Turkic world, Central Asia, Guyuk Khan, diplomatic letters, Genghis Khan's state, epistolary heritage

For citation: Alpysbes M. A., Khumarzakh, A. Kara A. The Letter of Guyuk Khan – as historical sources // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 608–625. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_608–625

Acknowledgements. This article was prepared within the framework of implementation of the project of program-targeted financing of the Public Association "Kazakh Historical Society". The project is titled "New sources on the history and geography of Kazakhstan: analysis, translation and introduction into scientific circulation" (registration number: BR28713777).

КҮЙІК ХАННЫҢ ХАТЫ – ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ

Алпысбес Мақсат¹ Хумарзах Алтынбек^{2*} Қара Әбдіуақан³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы
 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes_ma@enu.kz

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті
(2-үй, Сәтпаев көш., 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)
PhD докторанты
 <https://orcid.org/0000-0003-3653-6141>. E-mail: mail@e-history.kz
*Корреспондент-автор

³Синан Мимар Өнер университеті, Стамбул, Түркия Республикасы,
PhD, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761> E-mail: abdulvahap.kara@msgsu.edu.t

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Алпысбес М.А., Хумарзах А., Қара Ә., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* XIII ғасыр билеушілерінің, әсіресе әйгілі чингизидтер әулеті өкілдерінің эпистолярлық мұрасы ерекше құнды болып келеді. Бұл ғылымда аз зерттелген тарихи дерек түрі. Оның ішінде Шыңғыс қаған құрған империяда оның үшінші Ұлы ханы, өзінің тікелей мұрагері, Күйік ханның (1206–1248) хаттары ерекше орын алады. Бұл құжаттарды талдау Шыңғыс қаған ұрпақтары дәуіріндегі саяси, әкімшілік және мәдени үдерісті түсінуде жаңа мүмкіндіктерді ашады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеті.* Зерттеу мақсаты – Күйік ханның хаттарын дереккөз ретінде тарихи контекстте жан-жақты талдау. Мақсатқа жету үшін мынадай мәселелер қойылды: хаттың тарихи жағдайын, мазмұнын айқындау, Күйік ханның саяси-әкімшілік қызметін көрсетуде оның маңызын анықтау, Шыңғыс қаған (1155–1227) империясының тарихын зерттеудегі дерек орнын бағалау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында талдауға алынып отырған құжатта қамтылған тақырып міндеттері, ішкі және сыртқы саясат мәселелері, басқару жүйесі, еларалық қатынастар, жеке тапсырмалар анықталды. Дереккөз талдауда сол кездегі еларалық дипломатия тәжірибесі, Ұлы хан Күйіктің саяси-құқтық ойының ерекшелігін түсінуге мүмкіндік береді. *Қорытынды.* Күйік хан хаттары Шыңғыс қаған мемлекеті мен билеуші әулеті туралы маңызды тарихи құжат. Оны одан әрі зерттеу Орталық Азия тарихының ортағасыр дәуірі эпистолярлық мұрасын талдау үшін қажет.

Түйін сөздер: тарих, дереккөздер, түрік әлемі, Орталық Азия, Күйік хан, дипломатиялық хаттар, Шыңғыс қаған мемлекеті, эпистолярлық мұра

Алғыс. Мақала «Қазақ тарихи қоғамы» Қоғамдық бірлестігінің «Қазақстан тарихы мен географиясы бойынша жаңа дереккөздер: талдау, аудару және ғылыми айналымға енгізу» тақырыбындағы бағдарламалық мақсатты қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR28713777).

Дәйексөз үшін: Алпысбес М.А., Хумарзах А., Қара Ә. Күйік ханның хаты – тарихи дереккөз ретінде // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 608–625 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_608–625

ПИСЬМО ГУЮК ХАНА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Алпысбес Махсат Алпысбесұлы¹, Хумарзах Алтынбек^{2*}, Қара Абдуакаб³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(д. 2, ул. Сатпаева, Астана, 010008, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>. E-mail: alpysbes_ma@enu.kz

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

(2, ул. Сатпаева, Астана, 010008, Республика Казахстан)

докторант PhD

 <https://orcid.org/0000-0003-3653-6141>. E-mail: mail@e-history.kz

*Автор-корреспондент

³Университет изобразительных искусств Мимар Синан, Стамбул, Республика Турция,

PhD, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9270-6761> E-mail: abdulvahap.kara@msgsu.edu.t

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Алпысбес М.А., Хумарзах А., Қара А., 2026

Аннотация. *Введение.* Эпистолярное наследие правителей, представителей знаменитой династии чингизидов, XIII века представляет особую ценность. Это малоизученный в науке вид исторических данных. Среди них особое место занимают письма Гуюк-хана (1206–1248), третьего великого хана и его прямого наследника в империи, созданной Чингиз каганом. Анализ этих документов открывает новые возможности для понимания политико-административных и культурных процессов эпохи наследников Чингиз кагана (1155–1227). *Цель и задача исследования* – контекстуальный анализ писем Гуюк-хана как исторического источника. Для достижения этой цели были поставлены следующие задачи: определить основное содержание писем, определить их значение в описании политической и административной деятельности Гуюк-хана, оценить их место в изучении истории империи Чингиз кагана. *Результаты.* В ходе исследования были определены рамки задач темы, охватываемой изучаемым документом, вопросы внутренней и внешней политики, системы управления, международных отношений, и другие отдельные задачи. Анализ источников позволяет понять опыт международной дипломатии эпохи, специфику политико-правовой идеи Гуюк-хана. *Заключение.* Письма Гуюк-хана являются важным историческим документом о государстве Чингисхана и правящей династии. Их дальнейшее изучение необходимо для анализа эпистолярного наследия средневековой эпохи истории Центральной Азии.

Ключевые слова: история, источники, тюркский мир, Центральная Азия, Гуюк хан, дипломатические письма, государство Чингисхана, эпистолярное наследие

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Общественного объединения «Казахское историческое общество» по теме «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот» (регистрационный номер: BR28713777).

Для цитирования: Алпысбес М.А., Хумарзах А., Қара А. Письмо Гуюк хана – как исторический источник // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 608–625. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_608–625

Кіріспе

Тарихи деректердің сан алуан түрлері ішінде эпистолярлық мұра ерекше орын алады және оның тарихи зерттеулер үшін маңызы зор. Осы тұрғыда ел билеушілері мен мемлекет қайраткерлерінің өзге елдің басшыларына жазған хаттары зерттеулерде сол дәуірдің ішкі саясаты мен дипломатиялық қарым-қатынастарын, сондай-ақ тарихи тұлғалардың билеуші ретіндегі жеке көзқарастарын түсінуге мүмкіндік береді. Еуропа мен Моңғол арасындағы қарым-қатынастар туралы мәлімет беретін дереккөздер көп болғанымен, оның ішінде ең ерекшесі – Плато Карпинидің Кіндік Азия жеріне жасаған саяхаттары туралы кітабы ең құнды мұралардың бірі. Алтын Орда мен Ноғай Ордасы тарихын зерттеуші әйгілі ғалым В. Трепавловтың редакторлығымен 2022 жылы жарық көрген басылым – ең соңғы басылым (Плато Карпини, 2022).

Бұл тұрғыда Шыңғыс қаған империясы тарихындағы үшінші Ұлы ханы Күйік ханның (деректерде, Гуюк хан, Guyuk han) тұлғасы ерекше мәнді екені мәлім. Оның үшінші Ұлы ханы деп аталуының себебі, ол Шыңғыс қағанның жеке пәрменімен Ұлы қаған ретінде ресми мұрагерлікке көзі тірісінде тағайындалған Үгедейдің (қазақ шежірелерінде есімі – Оқтай), тұңғыш ұлы болғандықтан. Моңғол тарихшысы А. Аман: «Моңғол ұлысы Азия мен Еуропа құрлығының халықтарының нелер бір озық мәдениетін, төрт ұлыстың, сауда қатынастарының, білім, өнерлік үлгілерінің нақты нәрін өн бойына сіңірген қуатты орталығына айналды-мыс. Шыңғыс қағанның кезіндегі гүлденген моңғол ұлысының қуаты одан кейінгі таққа отырған Өгедей, Күйік, Мөңке, Құбылай хандардың тұсында да өз маңызын жоймаған» деп жазған (Аман, 2011: 142).

Тарихи туындының ең алғашқы сөйлемі «Cingis Qayan-nu husaur» / «Шыңғыс хахан-ну құзауыр» деп жазылған. Мәтіннің осы сөйлемдерін аударған ғалым Н. Базылхан: «Шыңғыс қағанның құзар тегі Дергей жоғары Тәңірден жаратыла туған Бөрте-Чыңу екен» деген нұсқа үлгісінде келтірген (Моңғолдың құпия шежіресі, 2006: 57). Дегенмен, өткен ғасырдың орта шенінде зерттеу жүргізген әйгілі синолог Б. Панкратовтың еңбегінде: «Біріншіден, барлық қолжазбаларда «*Шыңғыс хахан-у хужаур*» сөздері бөлек жолға қойылғанын атап өткен жөн. Осы сөздерден кейін жолдың соңына дейін бос орын қалдырылған, сондықтан келтірген үзіндіні былай аударамыз: «Шыңғыс ханның шығу тегі». «*Шыңғыс хахан-у хужаур*» түпнұсқаның нақты атауы ұйғыр жазуымен жазылған» деп көрсеткен (Панкратов, 1993: 8).

Салыстырмалы түрде С. Козиннің (Козин, 1941) жариялаған «Сокровенное сказание монголов» («Моңғолдың құпия шежіресі») еңбегінің аударма мәтінінде орын алған көптеген қателіктер зерттеушілерді адастыруда. Оған қарағанда Б. Панкратовтың аудармасы дәлірек келеді. Сол себепті бұл дереккөздерді әртүрлі тілдерге аударылып жарияланған нұсқаларды салыстыра пайдалану қажет. Бұл туралы зерттеуші Р. Фидаров атап өткен. Оның пікірінше, «дереккөзге сәйкес, Еуропаға аттанған жорықта әскери қолбасшы ретінде Бури мен Күйік Бату мен Мөңкеге тең дәрежеде болды. Шамамен, төрт ұлыстың ханзада өкілдері ретінде жорық кезінде аға төрт ханзаданың ұстанымы, пікірлері және лауазым мүдделері теңдей болуын ескеріп, өзара үйлестірілген шешім қабылдап отыру тапсырылған. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай, империялық жарлықпен әскери жорықты төрт аға қолбасшы арасында белгілі иерархия орнатылып, олар Шыңғыс қағанның Жошы, Шағатай, Үгедей, Толуй сынды төрт ұлының ағалық дәрежесіне сәйкес келді. Олардың қара шаңырақ йелері ретінде тиісінше Бату, Бури, Күйік, және Мөңке ретімен ұсынылды» (Фидаров, 2023: 528).

Чингизидтер әулетінің тарихын тиянақты зерттеген ғалым Т.И. Султанов еңбегінде: «жоғарыда келтірілген деректерді ескере отырып, қытай зерттеушісі Хэ Шаоминнің¹ болжамы шындыққа жанасатын сияқты: Күйіктің анасы Үгедейдің бірінші әйелі Борақчин, одан кейінгі әйелдері қатарында Төрегенені еді, ал Үгедейдің өзге ұлдары басқа әйелдерінен туғанда, Күйіктің өзі Төрегененің ұлы болған. Төрегененің қолына уақытша билікке ие болған билеушінің мінез-құлқын түсіндіреді, өйткені ол марқұм күйеуі Үгедейдің соңғы өсиетін орындамай, оған

¹ Ескерту. Хэ Шаомин (1848-1933) – XX ғасыр басында «Жаңа Юаньши» («Xīn Yuánshǐ») кітабын шығарған қытайдың тарихшысы. (Қар.: Ошан Ж. Қытай ғалымдарының Моңғол империясы және Орта Азия тарихының аталған кезеңіне қатысты зерттеулер // ҚР ҰҒА Хабарлары. №1 (280). 2012. Б 30.)

қайшы әрекет етіп, «Шыңғыс ханның әулетінде» алауыздық тудырды. Ақыр соңында созылмалы аурудан зардап шегіп, биліктен бас тартпақ тұрса да, оның баласы Күйікті қаған етіп тағайындады. Міне, Ширамунға тақтан бас тарту және Күйіктің таққа отыруының басты себебі: Үгедейдің өсиетіне сәйкес мұрагер Ширамун әлі «жетілген» емес еді; Күйік ханзада – марқұм Үгедей ханның (Рашид ад-Диннің) үлкен ұлы деп көрсетті. Сөйтіп, Күйік 1246 жылдың шілденің соңында өткен Құрылтайда Ұлы хан болып сайланды. Төрегене қатын Күйіктің істерін ұйымдастыра алды, сондықтан жиналғандардың көпшілігі қаған атағын соның ұлына беруге келісті, ал Шыңғыс қаған әулетінің басқа да барлық тармақтарынан келген ханзадалар құрылтайға қатысты. Рас, Жошы ұлысының басшысы, Күйіктің тікелей жауы Бату, сылтау айтып, құрылтайға өзі қатыспады, бірақ ол өзінің бес ағасын, соның ішінде 1242 жылы Шағатай қайтыс болғаннан кейін патша әулетінің ең үлкен өкілі болған Орда-Еженді жіберді. 1246 жылғы тамыз құрылтайынан екі-үш айдан кейін Төрегене хатун қайтыс болды (Султанов, 2006: 40-41).

Қытайтанушы ғалым Бақыт Еженханұлы анықтағанындай: «Юань патшалығының қытай дереккөздеріндегі сақталған кейбір мәліметтеріне қарағанда, аталмыш кезеңде Юань патшалығына нақты билігін жүргізген Төрегене хатун өз ұлының, яғни Күйіктің мөрі басылған бос қағазды пайдаланып, өзінің бұйрық хаттарын жазып отырған. Аталмыш жағдай Үгедей билік құрған соңғы кезеңде де болған, оның нақты дәлелі ретінде біз қытай ғалымы Цай Мейбяодың 1951 жылы Пекин университетінің кітапханаларының біріндегі көне құлпытас ескерткіштерінің эстамптары арасынан тапқан «Еке хедунь да хуанхоу ичжи бин чжу фэуцы ичжи» (也可合敦大皇后懿旨并诸妃子懿旨), яғни «Ұлы хатун мен өзге де ханшайымдардың бұйрығы» деп аталатын, 1240 жылы түсірілген қытай-моңғол қостілді жарлықты (жарлықтың эстампын) көрсетуге болады. Даосизм ғибадатханасына қолдау көрсету мақсатында «Еке хедунь», яғни «Ұлы хатунның» атынан түсірілген бұл жарлықтағы басылған мөр қытайша «Ханди чжи бао» (皇帝之宝), яғни «Патша мөрі» деп жазылған. Демек, аталмыш жарлықтағы мөр – Үгедей ханның мөрі. Зерттеушілер аталмыш жарлықта айтылатын «ұлы хатунды» әуелі Төрегене хатунның өзі деп межелеген, алайда, кейін келе бұл пікірден бас тартқан ғалымдар да бар. Бұл пікірді әуелі жарлықты тапқан қытай ғалымы Цай Мэйбяо айтқан. Ол өзінің 1955 жылы шығарған «Юаньдай бэйхуа бэй цзилу» (元代白话碑集录, «Юань патшалық дәуіріндегі қарапайым қытай тілінде жазылған құлпытас ескерткіштерінің жинағы») атты топтамасында аталмыш «ұлы хатунды» Төрегенеммен теңестіреді (Еженханұлы, 2023: 295; Цай Мэйбяо, 1955: 7).

1246 жылы күзде өткен Құрылтайда Күйікті Ұлы хан ретінде сайлап бекітті. Күйік ханның алғашқы ерлігі 1236 жылы ұзақ уақыт жалғасқан Цзинь патшалығымен соғыста оның соңғы билеушісін күйрету даңқы оқиғасымен байланысты. Оның қысқа, бірақ маңызды билігі империялық институттардың қалыптасуымен және әртүрлі саяси күштердің қақтығысымен тұспа-тұс келді. Күйік ханның билік құрған кезеңінің, жалпы, Шыңғыс қаған империясының тарихының дереккөздер базасы үзік күйінде қалып отыр, ол толықтыра түсуді және мұқият талдауды қажет етеді, сондай-ақ әртүрлі материалдарды пайдалануды талап етеді. Жошы Ұлысының орыс тарихнамасында Алтын Орда деп аталуы жайлы да зерттеу тұжырымдарын жарыққа шыққан еңбегімізде кең талдадық (Алпысбес, Алеушинов, 2023: 466).

Шыңғыс қаған империясының тарихында, Күйік хан Үгедей ханның әйелі Төрегене хатуннан туған үлкен ұлы ретінде деректерде есімі аталады. Төрт Ұлыс иелесі үлкен үйдің оғландарының бірі – Күйік хан Русь жеріне қол бастап барған көшбасшының бірі еді. Бату хан әскердің оң қанатына Бөрі және Сүбедеймен бірге қолбасшылық еткен, ал сол қанатқа Күйік хан Мөңкемен бірге қолбасшылық жүргізген. Бату Күйік пен оның немере ағасы Бөріні ренжітеді. Жасы қырық жас шамасында болған Күйік ханның мінезінің екі сипаты бар еді: бір жағынан Күйік хан қатал, мықты әрі байсалды қолбасшы болды. Ол расымен де қабілетті әрі тәжірибелі болды. Екінші жағынан, оның жеке тұлға ретінде кемшіліктері де бар еді: әкесі Үгедей сияқты ішімдікке үйір болған. «Үгедейдің ұлы және Шыңғыс ханның немересі Күйікті 1246 жылы 24 тамыз күні ақ киізге көтеріп, қағандыққа сайлады. Күйік қаған таққа отырған соң серіктестері Махмұд Ялавач пен Чинкайды бұрынғы қызметіне қайта тағайындап, өзінің саяси билігін нығайтты. Ол провинциялық басқаруға араласып, өз адамдарын орналастырып

отырды. Бату ханмен ұстасуы ақыр соңында олардың өзара тікелей дұшпандыққа ұласқанда, әскерлерін бастап шығып, бір-біріне қарсы жылжыды. Бірақ Бешбалыққа бара жатқан жорық жағдайында Күйік қаған ішімдікті шамадан тыс ішуден қайтыс болды» (Оловинцов, 2014).

Сол үшін Бату хан өзінің немере інісі Күйікті ағалық тәрбиеге алған. Бірақ бұл Күйікке ұнамай, ол Батуды «сақалды кемпір» дегендей сөзбен намысына тиген деседі. Бұл туралы «Моңғолдың құпия шежіресінде» айтылады (ескерту: Үгедей қаған мен оның ұлы Күйіктің есімін дереккөзді аударған, транскрипциялаған ғалым Н. Базылхан «Өгөдей», «Күйүк» деп берген – М.А.): «Бату Қыпшақ жорығында Өгөдей, қағанға елші жіберіп өтініп: «Мәңгілік Тәңірінің күші дүр! Қаған немере ағаның сұсында (құдыретінде) Мекет қаланы бұзып, Орыс елін жаулап, он бір жат елді ілестіре бағындырып алтын тізгінді қайта бұрып, «жол жүрер айырылыспақ той жасайық» деп, үлкен шатыр тұрғызып тойлатып жаттық. Мен осы барлық ұлдардың аға ханы болып бір-екі аяқ ішімдікті бұрынырақ ішкен деп мені Бөрі, Күйүк екеуі жамандап, тойлатпай аттанып кетті. Аттанарда Бөрі: Батуға теңесер едім, менен бұрын қалайша ішпек, деді. Сақалды әйелдер тең болып, өкшесімен итеріп, башпайымен баспақ» депті. Күйүк: «Сол қорамсақты әйелсымақтардың төсімен төбелесейік. Сен екеуіміз», депті. Елжігідейдің ұлы Харғасұн: «Оларға аға құйрық тағайық» депті. Біз барлығымыз басқа жат жұртқа аттанып жөн-жосығын табармыз деп жүргенде Бөрі мен Күйүк екеуі осылайша ақылға тоқтамай тарасты. Енді осыны немере аға білсін, деп өтініп елші жіберіпті» (Моңғолдың құпия шежіресі, 2006: 346).

Осылайша, ғалым Б. Панкратов «Шыңғыс хахан-у хузауру» деп аталатын еңбек деп көрсетіп өткен «Моңғолдың құпия шежіресінде» айтылады. Бірақ, негізінен, бұл Шыңғыс қаған әулеті ішінде басталған билікке деген тартыс көрінісі ғана деуге келеді. «Жанжалдың себептерінің бірі Батудың «Батыс жорығы» аяқталғаннан кейін жас Бөрі мен Күйіктің тәртібіне наразылығы болуы мүмкін. «Құпия шежіреде» Батудың Ұлы хан Өгөдейге жазған хаты бар, онда науқанның аяқталуына орай той ұйымдастырылған кезде Бөрі, Күйік және әлдебір Елжігідей Арғысұн ханзадалардың орынсыз өрескел істері сипатталған. Олар Батуды сыртынан «сақалды кемпір» деп атап, намысына тиген» (Аяған, 2020: 73).

Эпистолярлық мұраға көңіл бөлген зерттеушілер оның деректемелік мәнін, мазмұнын біршама ашқан (Мустакимов, 2002; Петров, 2023; Дробышев, 2024). Алайда Күйік ханның хаттары ерекше тарихи дерек ретінде әлі толық зерттелген емес және бір мақала аясында ол мақсатқа толық жету мүмкін емес. Дегенмен, зерттеушілердің әрқайсысының өзі қосатын жеке үлесі бар. Күйік ханның билігін қамтитын еңбектер негізінен шежірелік деректер мен ауызекі әңгімелерге сүйенеді, алайда жеке хат құжаттары зерттеуден тыс қалған. Мәселен, шетелдік ғалымдардың қолында дереккөздер болғанымен, олардың көшпелілер ортасында немесе сол мәдениетті тудырған халықтардың ортасында болмауы себепті олардың да түйген жеке түсініктері толық бола бермейді. Оның себебі де белгілі. Сонымен, тақырыпты таңдау Күйік ханның эпистолярлық мұрасының дербес және құнды тарихи дереккөз ретінде жеткілікті зерттелмеуінен шықты.

Тақырып өзектілігі ғылыми қоғамдастық ортасында Шыңғыс қаған империясының тарихына және Күйік хан билік құрған кезеңіне қатысты маңызды мәселелерді ашу қажеттігімен анықталады. Сондай-ақ заманауи зерттеулер тереңдей түсуіне қарамастан, XIII ғасырдың ортасындағы Шыңғыс қаған империясының этносаяси тарихына, әкімшілік басқаруына және сыртқы байланыстарына қатысты көптеген түйткілді сұрақтар туындап отыр. Үшіншіден, Күйік ханның хаттарын зерттеудің теориялық және практикалық маңызы бар: бұл зерттеу Шыңғыс қаған империясының идеологиялық негізі, саяси мәдениеті, қағандық билік институтының дамуы және ортағасырлық саяси жүйелердегі эпистолярлық коммуникацияның рөлі туралы түсінігімізді байытады. Тәжірибелік тұрғыдан алғанда, бұл еңбек тарихи деректану әдіснамасын дамыту үшін Шыңғыс қаған империясын зерттеуде қолданылған тарихи дереккөздер аясын кеңейтуге ықпал етеді.

Зерттеушілердің пікірінше, «екі жылдық билігі кезінде Күйік хан империялық жүйеге айтарлықтай ешқандай түбегейлі өзгерістер енгізген жоқ. Бір жағынан Үгедей мен Шағатай ұрпақтары, екінші жағынан Жошы мен Толы ұрпақтары арасындағы бәсекелестік күшейе

бастады. Күйік хан 1248 жылы қайтыс болған соң, 1251 жылы Бату ханның қолдауымен Толының үлкен ұлы Мөңке хан империяның қағаны болды. Нәтижесінде, Орталық Азияда, қазіргі Қазақстан аумағында Жошы ұрпақтарының билігі мен ықпалы артты. Бұрын Толы мен Жошы ұлдары иелік еткен жерлер мен аумақтар қайта бөлінді. Жаңаша қалыптасқан жағдайда екі әулеттің аумақтары арқылы шекаралар Шу мен Талас өзендері бойымен өтетіндіктен, XIII ғасырдың 1250 жылдары Жетісу бұрынғыдай Ұлы қағанға және империялық орталыққа бағынышты болып қалды, ал Мәуереннаһр жерлері Жошы әулетінің қоластына өтті» (Қазақ мемлекеттілігінің тарихы, 2007; Қинаятұлы, 2004).

Бұл кезеңде де Орталық Азияның соғыс жағдайында тұрса да, әлем саудасындағы маңызды рөлін атқарып тұрғаны анық. Мәселен, сұранысқа ие ең маңызды тауарлардың бірі – ол жылқы болғаны белгілі. Жылқы саудасы әлем үшін ерте және ортағасырлық кезеңде жібек саудасынан еш кем болмады. Өйткені, жылқы көптеген елдер үшін әскери кавалерия негізі болды. Әсіресе, жылқы алтын, күміс, інжу-маржан, сапфир, асыл тастарға саудаланып отырған. Ал алтын мен күміс, әсіресе, ақша теңгелерін басуға қажет болғаны белгілі (Yokkaichi Yasuhiro, 2009). Сондықтан, Ұлық Ұлыс, Жошы Ұлысы, Ильхания Хулагу мемлекеті, Шағатай Ұлысы, Құбылай мемлекеті тарихы тек қана соғыс оқиғалары, жойқын майдан тарихымен ғана шектелмейді, бұл кезде де кәдімгідей елшілік қарым-қатынас, сауда-айырбас, ақша шығару, теңге басу, шаруашылық даму, сәулетшілік, ғылым, білім, өнер, мәдениет, бәрі де қатар дамып жатқаны белгілі.

Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев «Алтын Орда – дала өркениетінің үлгісі: тарих, археология, мәдениет, бірегейлік» Халықаралық симпозиумда сөйлеген сөзінде: «Алтын Орданың ақша жүйесінде мән-маңызы айрықша жаңалықтар ашылып жатыр. Археологтар осы кезге дейін беймәлім болып келген ондаған тиын сарайын тапты. Мамандардың айтуынша, нағыз өрлеу кезеңінде Алтын Ордада шамамен 28 миллион күміс тиын соғылған» (Тоқаев, 2026). Бірақ Күйік ханның билік ету мерзімі қысқа, небәрі екі жыл, 1246–1248 жылдар аралығы болған соң, оның атынан басылған ақшалар әлі табылмаған. Нумизматика деректері жайында зерттеу ізденісін жасаушы Петров: «Шыңғыс ханның, Шағатайдың, Үгедейдің және Мөңке ханның таңбалары дирхем деректеріне негізделген сенімді түрде анықталған. Алайда Күйік ханның таңбалары әлі басылған ақшаларда әлі кездескен жоқ» (Петров, 2023: 553). Есесіне Күйік ханның жазған хат мұрасы сақталған. Күйік ханның эпистолярлық мұрасын зерттеу Шыңғыс қаған империясы тарихының дереккөздер түрлерін көрсетуге, оның ішінде нумизматика, палеография, сфрагистика, және ресми хаттарын талдауға бағытталады. Зерттеудің мақсаты – Күйік ханның хаттары оның билігі кезіндегі Шыңғыс қаған империясының саяси-әлеуметтік және әкімшілік тарихын терең түсінуге мүмкіндік беретін құнды әрі жете бағаланбаған тарихи дерек ретінде ашу.

Зерттеудің болжамы: Күйік хан хаттары XIII ғасырдың ортасындағы Шыңғыс қаған империясының саяси тарихы туралы білімді айтарлықтай байыта алатын маңызды әрі жете бағаланбаған дереккөзі болып табылады. Зерттеудің маңызы тарихта Йеке Моғол Ұлысы аталған, әйгілі Шыңғыс қаған құрған түрік-моңғол ұлысының тарихнамасы мен деректану әдіснамасын дамытуға қосатын идеялық үлесімен қатар, бұдан әрі зерттеу үшін деректанулық базаны практикалық тұрғыдан кеңейтуімен анықталады.

XIII ғасыр дәуірі Еуропа елдерінің христиандық, оның ішінде католиктік діни әлемге айналып, олардың Таяу Шығыс жерінде дін ислам кеңістігімен өзара діни ықпал жасаудағы тартыстар жағдайында тұрғаны тарихтан белгілі. Көшпелі араб-мұсылманды сарациндер деп атап, Құдыс (Йерусалим) өлкесі олардың қолына қарап кетпеуі үшін крест жорықтарын жүргізді. Араб-мұсылмандық кеңістіктің бір бөлігін түрік-мұсылман қауымдары болғаны еңбектерде жиі айтыла бермейді. Бұл уақытта Сыр бойынан оңтүстік-батысқа қарай жөңкіле жылжыған оғыз түріктері – селжұқтарды бастаған Тоғрұлбек (1038–1063 жж.) жолай Хорезм, Әзірбайжан, Иран, Курдистан, Иракты бағындырып, 1055 жылы Бағдад қаласына басып кірді. Олар Крест жорықшыларына қарсы үлкен соққы берді. Одан өзге католиктік діни орта Рим папалығы болса, олар иудаизм дініне де қарсы шықты. Сол діни тартыстар жүріп жатқан шақта, саяси сахнаға Шыңғыс қаған мемлекеті күшейіп келді.

Бату ханның тұсында Шығыс Еуропа жерлеріне шейін әскери жорықтар жасалғанда, үрейге батқан Рим папалары шығыстағы түрік-моңғолдарды Тартар деп біліп, олардың ханы туралы мәлімет алуды көздеді. Сонда олардың ішіне ұялаған тағы бір үміті – шығыстағы моңғолдарды Таяу Шығыстағы мұсылмандарға айдап салу еді. Сондай теріс ниетпен IV Иннокентий Күйік ханға хат жолдап, оны араб-мұсылмандарға қарсы бірге соғысуға шақырған. Алайда олар Күйік ханнан күткендей жауап алмады; керісінше, егер Еуропа елдері Шыңғыс қаған құрған, Құдайдың қалауымен орныққан үстем елге бағынбайтын болса, үлкен қауіп-қатерге ұшырайтыны айтылған мазмұндағы жауап хат алды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Зерттеуде қолға алынған әдістер жалпы ғылыми және жалпы тарихи әдістер кешенін, оның ішінде дедукция мен индукцияны, яғни жалпыдан нақтыға және нақтыдан жалпыға ой дамыту, тарихи талдау мен тарихи салыстыру, сондай-ақ мәтіндік талдау әдістерін қамтиды. Әдістерді пәнаралық тұрғыдан қолдану зерттеу мүмкіндіктерін кеңейте түседі, яғни оны тек қана тілдік, филологиялық және әдеби тұрғыдан ғана емес, ең бастысы, тарихи тұрғыдан да қарау қажет. Ғылыми ұстаным ретінде объективтілік және тарихилық принциптері алынды. Дереккөздерді зерттеуде мәтінді тарихи-контекстік сын тұрғысынан талдау, дерек туралы жалпы анықтама беру сияқты ғылыми әдіс-құралдары қолданылды. Әрине, эпистолярлық хатты зерттеудің өзіндік әдіс-тәсілдері құжаттың формасын, дайындалу түрін, қағазын, құжаттың ерекшеліктерін, қағаздың жасалған орнын, сапасын, сақталу қалпын, көшірмелерінің түрлері мен саны сияқты әртүрлі қырларын қамтуы тиіс. Алайда біздің қолымызға түпнұсқалық құжаттар түспегендіктен, біз оның көшірмелері мен зерттеулерде көрсетілген нұсқасын алуымызға байланысты бұл әдістерді әзірше қолдана алмаймыз.

Талқылау

Шыңғыс қағанның билігі кең дала кеңістігі – Еуразияның барша құрлығындағы саяси және әлеуметтік-мәдени үрдістерге орасан зор ықпал етті. XIII ғасырда құрылған Шыңғыс қаған империясы басқаратын аймақтағы халықаралық қатынастар мен дипломатиялық байланыстардың негізгі құралдарының бірі – ресми хат алмасу жалғасын тапты. Бұл әсіресе Жошы Ұлысында ерекше дамыды. Әрбір межелі орынға аттарға арналған жем (йем) қойып, сол жерде алмастырылып отыратын жүйріктер жайғастырылып, сол аттармен хабаршылар жылдам шауып отырып, жіберілген хат-хабарларды жеткізіп беріп отыратын еді. Бұл пошта қызметінің бастауы ретінде алғаш рет жүйелі қызмет атқарып тұрған. Міне, сондай жем бекеттері арқылы шығыстан батысқа, батыстан шығысқа хат-хабар жедел жүріп отырған. Бұл әсіресе елшілік дипломатиялық миссиялары үшін қажет еді.

Шыңғыс қағанның атышулы Хорезмшах Мұхамедке жазған еларалық елшілік хатының нұсқалары сақталмауы, Хорезмшахтың Шыңғыс қағанның жіберген елшілігін қырып салуы себебінен болды деп ойлаймыз. Егер ондай қайғылы оқиға болмай, елшілік өз нәтижесінде қол жеткізіп, Шыңғыс қаған мемлекеті мен Хорезмшах мемлекеті арасында бейбіт жағдай орнағанда, онда ол хаттар да тарихи мұрағаттарда, бәлкім, сақталар болар еді. Бірақ ол елшілік миссияларының соңы немен аяқталғаны туралы тарихта белгілі. Дегенмен, салыстырмалы түрде басқа да осындай елшілік хаттардың түрлері сақталғаны бар. Мұндай маңызды құжаттардың мұрағаттар қойнауында сақталып жетуінің өзі бір керемет жағдай.

Зерттеуші И. Магидович көрсеткендей: «Моңғолдар Азияның барлық бөліктерінен қолына қаратылған барлық отырықшы халықтар мен көшпелі ру-тайпалардың елшіліктері жаңадан сайланған Ұлы қағанның ордасына келді. Төрт мыңға жуық елші жиналып, жаңа билеушіге адалдық антты беріп, құрмет көрсетті. Плано Карпини және оның серіктері бұл ерекше қолайлы жағдайды пайдаланып, Моңғол империясы және оны мекендеген халықтар туралы ақпарат жинады. Бірақ бұл францискандық елшілер, өкінішке орай, географияны өте нашар түсінді» (Магидович, 1956: 13).

Зерттеуші ғалымдар Майоров пен Поудың мақаласында, «Жувайнидің Шыңғысханның әлемді билеуге Тәңірлік міндеттемесі туралы есебі қазіргі қытай дереккөздерінен алынған

дәлелдермен сәйкес келеді» деп көрсеткен (Maierov, Pow, 2024: 9-10). Осы еңбегінде олар: «Шыңғысхан ойлап тапқан, оның ұрпақтары қабылдаған, жаһандық империяның діни идеалы берік болды. Йеке Моңғол Ұлысының пайда болу себебі осы. моңғолдардың Батысқа жорығының негізгі сызығынан тыс орналасқан Солтүстік-Шығыс Русьті жаулап алу және Батудың Орталық Еуропадан шегінгеннен кейін Дунай Болгариясын жаулап алу, бәлкім, жай ғана әзілмен жүргізілмеген шығар. Әрбір моңғол жорығы өзінен жойқын болды, себебі ол жеті ықлымның шегіне жетуге бағытталған әрі қарай жаулап алу мүмкіндігін берді. Ұлы қағанның Тәңірлік бұйрығы моңғол әскерлерінің өздері сияқты нақты билікке ие болды. Бұл сөзсіз тек моңғолдарға ғана емес, сонымен қатар олардың қарсыласына да – жұмылдырушы немесе рухты түсіретін күш ретінде әсер етті» (Maierov, Pow, 2024: 29).

Шыңғыс қаған құрған Йеке Моғұл Ұлыс/Төрт Ұлыс мемлекеттері туралы айтылғанда, зерттеушілердің назар аударатын маңызды нәрсеге ол кездегі жағдайды көрсететін тарихи құжат-артефактілері жатады. Соның ішінде ресми құжаттар мен эпистолярлық мұралар. Алғашқы ресми хаттың үлгісі қатарына – Күйік ханның Рим папасы IV Иннокентийге жазған жауап хаты айтылады. Белгілі түрколог әрі монголист ғалым Нәпіл Базылханның еңбегінде: «Тарихи деректердің қазіргі табылған ең көне түпнұсқасы 1246 жылғы Күйік қаған дәуірінің жарлығы болып табылады» деп көрсетіледі (Базылхан, 2016: 6).

Шыңғыс қаған мен оның мұрагерлерінің жаугершілігі нәтижесінде пайда болған XIII–XIV ғасырлардағы Шыңғыс қаған империясы, дүниежүзілік тарихта ерекше орын алады. Оның гүлдену кезеңі және одан кейінгі күйреуі сол дәуірдің саяси, әлеуметтік және мәдени процестерін қайта құруға ұмтылған зерттеушілердің назарын аударуды жалғастыруда. Ең алғашқы еңбектердің қатарында ортағасырлық ғалымдардың туындыларын атауға болады. Солардың бірі – әйгілі тарихшы Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі. Мұнда Шыңғыс қаған әулетінің тарихына қатысты көптеген құнды деректер келтірілген (Рашид ад-дин, 2018). Сондай-ақ Атамалик Жувеинидің «Тарих-и Жаһангушай» еңбегі Шыңғыс қаған империясының тарихын зерттеу үшін баға жетпес дереккөз болып қала береді.

Еңбекке кейбір шектеулер мен сыни көзқарас қажеттілігіне қарамастан, оның XIII ғасырдағы Шыңғыс қаған мемлекеті тарихын түсіну үшін құны жоғары (Джувеини, 2004). Сонымен қатар, парсы тарихшылары Рашид ад-дин, Жувеинидің еңбектерінде де ол қауымның өз аты моғол екені анық жазылған. Моғолдар, сайып келгенде, түріктердің аз ғана бір тармағы делінген. Сондықтан біз де сол деректемелердегі анық жазылған моғол және түрік ұғымын қолданамыз. Шыңғыс қаған империясына арналған кең көлемді тарихнамада бастапқы дереккөздерді зерттеу үлкен маңызға ие. Шетелдегі құжаттарды анықтау және жинақтау бағытында отандық зерттеушілердің тарапынан соңғы жылдары біршама құжаттар жинақталды. Соның ішінде Ватиканның құпия мұрағаттарындағы XIII–XVIII ғғ. құжаттарын анықтау ісін атауға болады (Жарияланбаған құжаттар, 2011). Бұл деректемелерге назар аударсақ, Ұлы Дала билеушілерінің Ватикан және еуропалық билеушілермен байланыста болғандығын көреміз. Дж. Пауэллдің «Шыңғыс қаған империясының дипломатиясы» атты кітабы Шыңғыс қаған империясы мен оның мұрасын зерттеуге қосылған маңызды және құнды үлес. Шыңғыс қаған жорықшыларының бейнесінде өздерінің саяси мақсаттарына жету, адамзат тарихындағы ең үлкен империялардың бірін құру үшін әртүрлі құралдарды пайдаланған шебер дипломаттардың тұрғанын көрсетеді.

Бату хан туралы ең нақты әрі жан-жақты сипаттама қалдырған адамдардың бірі – Рим папасы IV Иннокентийдің елшісі Плано Карпини. Ол 1246 жылдың 6 сәуірінде Еділ өзенінің төменгі ағысында орналасқан Сарай-Бату қаласындағы Бату ханның ордасына барып, оны өз көзімен көрген. Өз жазбаларында ол Бату ханды сипаттайды: «Бұл Бату – ғажайып байлық пен сән-салтанаттың иесі, оның айналасында көптеген оққағарлары қарауыл, күзетшілер және барлық лауазымдағы бек, уәзірлер жүреді. Бұл жағынан ол ұлы ханнан еш кем емес. Ол таққа ұқсас биік орындығында өзінің бір ханымы қатар отырады. Оның бауырлары, ұлдары, жақын туыстары сәл төмендеу ұзын орындықтарда, ал қалған адамдар одан да төмен жерде жайғасады. Ер адамдар оң жақта, ал әйелдер сол жақта отырады. Бату ханның бас киімі өте үлкен, сәнді, зығыр матадан тігілген, ал бұрын бұл тәж Венгрия короліне тиесілі болған деседі.

Бату қандай құдіретті билеуші болса да, оның рұқсатынсыз ешкім, тіпті шет мемлекеттен келген жоғары мәртебелі адам болсын, оның ордасына жақындауға батылы жетпейді. Тіпті біз де келген шаруамызды баяндап болған соң, ордаға жиналған барлық елшілер сияқты сол жаққа отырдық. Бірақ ұлы ханға барып қайтқаннан кейін, бізді әрдайым оң жаққа отырғызатын болды (Гэрэлбадрах, 2019: 30).

Плано Карпинидің парсытілді тарихи дереккөздерден ерекше жазған тағы бір мәліметі Моңғол ұлысында хандарды улап өлтіру орын алатындығы туралы ақпарат. Зерттеуші ғалымдар Л. Воротынцев пен Т. Галимов, Есугей баһадүр, Үгедей қаған, Күйік қағандардың өлімі улаудан болғанын талдауға алып, дереккөздердегі келтірілген ол жайындағы түйіндер шындыққа сәйкес келмейді деген (Воротынцев, Галимов, 2024: 312). Зерттеу барысында ғалымдардың әртүрлі тілде жарияланған еңбектеріне сәйкесінше жан-жақты түрде назарға алынды. Олар қолданған зерттеулер батыстық, моңғол, ресейлік және отандық деп ажыратып көрсетуге болады және әр тараптың өзіндік ұстанымдары болатыны да анық. Ал енді хаттың өзіне назар аударар болсақ, хаттың бір нұсқасын моңғол аудармасынан қазақша аударып шықтық. Сонда, байқасақ, парсы мен латын тіліндегі жазылған хаттың нұсқаларында біршама өзгешеліктер бар. Бізге көшірме түрінде ғана жеткен латынша нұсқада жазылған аудармадан айырмашылығы, Күйік ханның хаты парсы тіліндегі аудармасы түпнұсқа үлгісінде сақталғаны. Сондықтан парсы тіліндегі нұсқасы ең сенімді түрі болып саналады.

Күйік қағанның хаты Ұлық Моғол империясы үстемдік еткен, жер жүзі, яғни әлемнің Тынық мұхитынан Жерорта теңізіне дейін алып жатқан бұрынғы ғұн державасы мен Біртұтас Түрік қағанаты кезіндегі аумақтарды қамтып жатты. Бұл кезеңде Шыңғыс қағанның тапсырмасымен оның қолбасшылары бүкіл жерлерге шабуыл жасап, жаулап алу ізін қалдырған уақытта Еуропа дүрбелеңге түсті. Ұлық Моғол ұлысы империялық елі өз билігін өзге күшті елдермен одақ құру арқылы одан сайын нығайта түсуге тырысты. Оған көнбегендердің барлығын тізе бүктіремін деп ашық ескертті. Осы мақсатта Күйік қаған еуропалық христиан әлемі рухани жетекшісі, Папа IV Иннокентийге де хатына жауап хат жолдады. Күйік қағанның бұл хаты IV Иннокентийге одан сайын үрей салды. Күйік қағанның IV Иннокентиймен алмасқан хаттары сенім, ой, билік, күш және дипломатия үлгісін паш етеді. Бұл олардың дәуірінің ерекшеліктерін ашу үшін маңызды дерек көзі. Геосаяси тұрғыдан алғанда, Плано Карпинидің елшілігі Кіндік Азия жерін бүкіл Еуропа үшін жаңа әлем ашумен тең болды.

Әлемге үстемдік ету идеологиясы 1230–1240 жылдары толық дамып, моңғолдардың Еуропаға жіберген хатында жазылған ультиматумынан көрініс береді. Күйік қағанның талабынан бастап, 1246 жылы Рим Папасының елшісі Плано Карпинидің өзімен жауап қайтарды. Күйік ханның мөрі басылған парсы тіліндегі түпнұсқа құжат бүгінгі күнге дейін сақталған. Оның мазмұны еуропалық бос қияли ойдан шығарылған өнім емес, нақты құжат. Оның мазмұнындағы ұстанымдар дала түріктерінің билеушілерінің көзқарасымен жақсы үйлеседі. Моңғол билеушілері хабарламаларында «Тәңірінің бұйрықтарын» жеткізетініне сенімді болып, хат алушыға моңғолдың әлемдік империясындағы орны туралы хабарлап, оған жеке бағыну және бүкіл күші мен әскерлерін жаулап алушыларға тапсыру арқылы бағыну бұйрығын берді. Егер оған қарсы болса, ауыр зардаптарға әкелетіні туралы ескертілді. Ұлы Моңғол империясы аспан астындағы барлық халықтар ішінде моңғолдарға ғана тән санат – Йеке Моғол Ұлысы болды. Тіпті сол кездегі күрделі аталуы да моңғолдың әлем халықтары арасындағы ерекше саяси орнын байқатты (Maiorov, Pow, 2024: 7).

1920 жылы Ватиканның құпия архивінен хаттың парсы тіліндегі түпнұсқасы табылып, ғылыми айналымға енді. «Аталмыш құжат 1920 жылы Ватикан құпия архивінен поляк попы Кирилл Королевский алғаш анықтаған. Мәтіннің алғашқы зерттеуін француз ғалымы П. Пелио жасаған» (Базылхан, 2016: 51). Хаттың ұзындығы 1, 12 метр, ені 20 см. Хат әуелі парсы тілінде жазылып, кейін латын тіліне аударылған. Хаттың екі жеріне көне моңғол мәтінінде қызыл бояулы төртбұрыш пішінді мөр басылған. Тарих сахнасындағы ұлы бабаларымыздың мемлекеттік штамптар – мөр-таңбаларға байланысты болған.

Қазақ тіліне аударған мәтін үлгісінде: «Мәңгі Тәңірдің күшіндегі біз, Ұлық Ұлыстың ханы Жарлық етеміз: бұл хат болса биік Римдік Папаға парсы тілінде не жазғанын оқып түсінсін деген хатымыздың данасы болмақ. Біздің Ұлы ханға тиесілі ұлыста шақырылған Ұлыс Құрылтайының шешім сөзін сіздер елшілеріңізден естіген боларсыздар. Осылайша өзімнің ұсынысымды сіздерге айтар болсам, Сен, Рим Папасы өзіңнің барша ханзада нояндарыңды өзің ертіп келіп, бізге қызмет ететініңді өз аузыңмен жеткізерсің. Ал сен келгенде біз Ұлы Йаса заңын таныстыратын боламыз, және сен «Біз үшін сыйынып жалбарыну, шоқынуга байлам жасау жақсы іс болмақ» деген екенсің, бірақ мен сенің бұл айтқаныңды түсінген жоқпын. Сенің айтқан басқа сөздеріңе қарасам: «Христиан дініндегі адамдармен қатар барша Мажар жерін иеленіп алғаныңды біліп шошыдым. Олардың қателескен себебі не?» деп сұраған екенсің, сенің бұл сөзіңді де мен еш түсінбедім. Ұлы Тәңірдің жарлығын жолдау үшін жіберілген Ұлы қаған иеміз Шыңғыс қаған және хандар болып Көк Тәңірі, жалпы ешкімге бағынбағаны үшін Мәңгі Тәңірі оларды жазалап, жойып жіберген жоқ пе еді? Сенің айтуың бойынша олар өздері дөрекі, өркөкіректік танытып біздің елшілерді өлтірген жоқ пе еді? Кім болса да Ұлы Тәңірінің жарлығына қарсы шығып, өзінің күшінің үстемдігімен кімді болмасын өлтіріп тастауына болмайды, Тәңірі барлығын білуші емес пе? Сенің айтып отырған сөзің Ұлы Тәңірінің рақымына ие болған сияқты, еңсең көтеріңкі сезіледі, мұны сен қайдан біліп айтқандағың? Күн шығыстан күнбатысқа дейінгі күллі жер беті Ұлы Тәңірдің бізге берген сыйы болмақ. Ұлы Тәңірінің жарлығына қарсы келуге кімнің дәті жетеді? Енді сен шын ниетіңмен: «Мен Сізге бағынышты болып, Сізге қызмет ететін боламын» деп өзіңнің барлық билеушілерің мен нояндарыңды бізге ертіп келдағы, бар күшінді салып бізге бас иетін бол! Сол кезде ғана мен бағынғандар үшін рақым етуші боламын. Егер сен Ұлы Тәңірінің жарлығын қабыл алмайтын болсаң, және егер менің жарлығыммен санаспайтын болсаң, сені өзімнің өштескен жауым деп көретін боламын, және сондай-ақ саған ұқтырып беремін. Ал мұны жасамайтын болсаңдар менің не істейтінімді Ұлы Тәңірім біледі. 644 жылы жұма, ақырғы айдың екісінің соңы».

Күйік қағанның Рим Папасы IV Иннокентийге жолдаған хаты XIII-ші ғасырда Ұлық Ұлыс билеушілері мен Ватикан арасындағы елшілік қатынастар жайлы мәлімет беретін маңызды құжат. Пергамент қағазына түсірілген хат мәтіні ерекше көрінеді. Онда Күйік қағанның өз мөрі басылған. Шыңғыс қағанның Ұлық Ұлыс империясының Үгедейден кейінгі ресми түрде үшінші Ұлы қағаны атанған Күйік қаған бұл хатын 1246 жылы Еуропа үшін маңызды кезеңде Рим Папасы қызметіндегі IV Иннокентийге жіберді. Хаттың мәтінін францискандық Платано Карпини латын тіліне тәржімалағанда, IV Иннокентий тұрған Лиондағы Папалық сотқа табыс етіледі. Бұл хаттың мақсаты — қағанның Ұлы Моңғол Ұлысы империясының билігіне Рим Папасының бағынуын талап етуі болды. Хатта Күйік қаған өзін «Бүкіл Жер жүзінің Ұлы Ханы» деп атап, өз мемлекетінің ауқымы мен күшін ерекше атайды. Ол қаған билігі Мәңгілік көк аспан мен Мәңгілік Жер берген тәңірлік өкілеттігі туралы айтады. Күйік қаған Рим Папасын өзіне бағынуын талап етіп, соның үшін Қаракорымға келіп, билеуші қағанға құрмет көрсетуіне шақырады.

Аталған хат бірнеше тілде жазылғаны анық. Тікелей мазмұны парсы тілінде жазылса, кіріспесінде түркі (ортақ түрік) тіліндегі дәстүрлі формула пайдаланылған, яғни хаттың басында көне түркі фразасы «Мәңгі Тәңірдің күшіндегі біз, Ұлы Ұлыстың ханы Жарлық етеміз» деп басталады. Бұл моңғолдардың билікті Тәңірінің қалауы деп негіздеудің көрінісі. Хаттың негізгі бөлігін парсы тілінде жазу – сол заманғы моңғол канцеляриясында Таяу Шығыс пен Орталық Азияға жолданатын ресми құжаттарға парсы тілін қолдану дәстүріне сай келеді. Елші Джованни да Платано Карпини сол аударманы жазып алып, еліне жеткізген.

Күн – аталықтың көктегі символы, ал ай болса аналықтың символы болып табылады. Осылардың ең үстіндегі күш – Тәңір. Күлтегін мәтінінің батыс бетінде (КТ. I. 1-40) *Üze kök teñri, asra žaууz žer qylyntuqda ekin ara kisi oуly qylynmys. Kisi oуlynda üze eсiт aram butyn qayan, İstemi qayan olurmys*. Мәтіннің қазақша аудармасы: *Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде қара Жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған* деп өтсе, Моңғолдың құпия шежіресінде Шыңғыс ханның: *Көкте — Аспан (Тәңір), Жерде — қаған (Мөнх тэнгэрийн*

хүчин-дор, хаганы суу залийн ивээл дур...) деуімен екі кезеңде де наным-сенім ұстанымдары мен дүниетанымдарының бірдей екені байқалады. Күйік ханның мөріндегі *Yeke Mongyol ulus-un qan*, ᠶᠡᠬᠡ ᠮᠣᠩᠭᠣᠯ ᠤᠯᠤᠰ (Yeke Mogol ulus), *yeke*<ұлы, *mönh*<мәңгі, *ulus*<ұлыс яғни, Ұлы мәңгі ел идеясы (Сыздықов, 2024: 41)

Алғашында жарлық хатты Күйік ханның елшілері арқылы жіберуді ойластырған. «Осы жарлық хатты Күйік хан өз елшілерімен жеткізбек болған екен. Алайда оның ордасына 1246 жылы болған, миссионер-елші францискандық Пано Карпини (1182–1251) келіп, осы хатты Рим папасы IV Иннокентийге өзі аманатты түрде жеткіземін деп уәдесін береді. Пано Карпини өзінің саяхатнамасында Күйік қағанның ордасында төрт ай болып, соңында Күйік хан құдайдың барлық ғибадатханаларына, Рим империясына, христиандық барлық патшалықтарға, бүкіл батыс елдеріне қарсы жорыққа аттануға әзірленіп жатыр» деген қорқынышты хабарды Рим папасына жеткізеді, сол шабуылды жорықтарға қарсы христиан елдер бас қосып, барлығы қорқынышты апатты соғысқа дайындалу керек деген екен» (Базылхан, 2016: 56).

Күйік ханның хаты жалпы мазмұны мен стилистикасы жағынан моңғолдардың басқа дипломатиялық хаттарымен көп үндеседі. Шыңғыс қаған империясының дипломатиялық тәжірибесінде бөтен мемлекет басшыларына жолданған хаттардың көбінің мәні – бағынуды талап ету немесе ықтимал шабуылды хабарлап, ескерту беру болған. Хаттың мазмұны қарсы тарапқа жойқын әрі қатал талап қоюы да Шыңғыс қаған мұрагерлерінің сол кезде жүргізген дипломатиясының айнымас бөлігі болды – олар қарсыласын психологиялық мойынсұнуға мәжбүрлеуге тырысты. Егер қарсы тарап бағынбаса, моңғолдар оны кейін соғыс арқылы бағындырып, хатта айтылған қоқан-лоқыны іске асыратын. Сондай-ақ моңғолдардың өзге мемлекеттермен жазысқан хаттарында дипломатиялық ибалылықтан гөрі тікелей бұйрық беру басым болғанын көреміз. Бұл – үстемдіктің көрінісі, оның тамыры Тәңірінің қалауында.

Көктегі Тәңірінің өзі түрік қауымын үстем еткен. Мысалы, Шығыс Еуропадағы кейбір шежірелерде моңғол елшілері келіп, тек Ұлы ханның үстемдігін ғана тануды бұйырғаны айтылады. Күйік ханның Рим Папасына жазған хатында да Римдік Папаның дәрежесіне орай ескеріліп, оған, мысалы, «жарылқаушы мәртебелі әкей» деп қошемет көрсетілмейді – керісінше, оны өзіне бағынышты вассалы сияқты сөйлесуі хат мәнерінен ап-анық көрінеді. Дегенмен, моңғолдар хат алмасуда прагматикалық тәсілді қолданған: өз мақсатын жеткізу үшін қарсы тарап түсінетін тілге жүгінген. Мысалы, Күйік ханның хатында діни риторика пайдаланылып, Рим Папасының христиандық діни үстемшіл ұғымдарына шекара қойып, «Құдай кімге рақым, кімді кешіретінін сен қайдан білесің?» – деп, Иннокентийдің христиан екендігін тілге тиек етеді де, оны өзінің қатардағы орнына қояды.

Бұл қаратпа сөз арқылы түрік-моңғолдары тарапынан: «сендер Құдайдың қалауын өздерің білмейсіңдер, жеңістеріміз – Құдайдың шапағатымен» деп діни пәтуамен нығырлап отыр. Яғни қажет кезде Құдайды ауызға алып, өз мақсаттарына пайдаланған. Мұндай тәсіл моңғолдардың мұсылман елдеріне жазған хаттарында да кездескен (ислам билеушілеріне «Алланың қалауымен бәрін жаулап жатырмыз» деген сыңайда). Бұны дипломатиялық риториканың түрі ретінде қарастыруға болар еді, бірақ ол, негізінен, түріктердің орныққан өзіндік дүниетанымдық көзқарастары мен қалыптасқан ұстанымнан шыққан сөз.

Дала түрік дипломатиясы бұйрық ету, үстемдік көрсетіп, қатаң жарлық қылу, талап қоюға негізделгені даусыз. Күйік ханның хат мәтіні тілдік тұрғыдан ерекше, өйткені ол көптілді элементтері бар құжат. Хат парсы тілінде жазылғанымен, оның кіріспесінде көне түркі сөз орамдары қолданылғаны жоғарыда айтылды. Соның ықпалымен хаттың негізгі мазмұны парсыша дайындалып, онда ислам әлемінің жыл санауы (һижра) қолданылған: құжат 644 жылы деп (һижра бойынша) мерзімделеді. Бұл қызықты жайт – Рим Папасына жіберілсе де, хатта христиан жылнамасы емес, мұсылмандық күнтізбе көрсетілген. Осыдан хатты жазуға қатысқан адамның мұсылман яки ислам дәстүрін ұстанған тұлға екені анық.

Хат стилі әуелден ресми жарлық құжаттың тіліне жақын. Мәтінде «біз әмір етеміз», «біз хабарлаймыз» деген сияқты ресми баяндауыштар бар, хан өз атынан көпше түрде сөйлеуде (патшалық көпше «біз» мәнері). Адресат – Рим Папасы – үшінші жақта не атымен аталып

қатты құрметтелмейді, қайта оған тікелей қарата айтылған бұйрық райында сөз тіркестері қолданылады. Мысалы, «айтуың керек», «келесің», «егер орындамасаң» т. б. түрінде бұйрық райында жазылған. Лексика жағынан қарағанда, хаттың мәтінінде діни және әскери сөздер қатар жүреді. Мәселен, «бағыну» (бойұсыну), «қызмет қылу», «жау» деген сөздер және «Құдайдың әмірі» сияқты тіркестер көп. Бұл құжаттың жанры – талап хат (ультиматум) екенін көрсететін сипат. Парсы тілінде жазылғандықтан, мәтінде сол тілдің ресми стиліне тән айшықты алғышарттар болуы мүмкін (мысалы, шығыс хаттарының әдеттегі қошемет сөздері). Алайда дәл бұл хатта моңғол талаптары үстем болуы, парсының майда сөзінен гөрі, түрік-моңғол дәстүрінің тікелей басым тілі анық көрінеді.

Күйік ханның IV Иннокентий Рим Папасына жазған хаты – әлемдік тарихтағы шығыс-батыс қарым-қатынастың айрықша құжаты санатында. Оның тарихи маңыздылығы бірнеше қырынан көрінеді: Моңғолдар мен Батыс арасындағы алғашқы тікелей ресми байланыс. Бұл хат арқылы Еуропа алғаш рет Ұлы ханның тікелей талабын естіді. Бұған дейін Еуропа моңғолдарды тек шайқастар алаңында немесе алып-қашпа хабарлар арқылы білген болса, енді өздеріне ресми жолданған құжат түрінде моңғол саясатының мәнін түсінді. Хат Еуропа билеушілеріне моңғолдардың ниеті жай бейбіт сауда немесе жайғасу емес, басқару және бағындыру екенін анық аңғартты. «Ұлы Ұлыс» терминінің мағынасы қалай өзгергені де қызықты. Бастапқыда ол тек біртұтас Шыңғыс қаған империясына қатысты қолданылған болса, кейінірек Жошы ұлысының билеушілері бұл терминді өз хаттары мен жарлықтарында белсенді қолдана бастады. Бұл шамасы, олардың өздерін ұлы тақтың тікелей мұрагері етіп көрсетумен байланысты (Мустакимов, 2002: 29).

Хатқа жауап ретінде Римдік Папа IV Иннокентий Күйік қағанның өктем сөзіне жауап қатуға бақандай екі жыл ойланған. Бұл хатта Рим Папасы қағанның хатын мойындап, қолдауына алғыс білдіреді. Рим Папасының жауабы дипломатиялық сипатта болса да, олардың арасындағы дүниетанымдық түсініктері өзгеше болды. IV Иннокентийдің рухани билігі саясаттан тыс болып, христиандық дінді қабылдауды ұсынды. Бұл жағдай олардың идеологиялық жағынан қарама-қарсы тұрғанын, және әрқайсысы әлемге үстемдік үшін күресіп тұрғанын көрсетеді. Бұл ресми құжат ортағасырлық дипломатияның күрделілігін, ірі елдердің амбицияларын, олардың өзара тіл мен мәдениет жағынан алшақ тұрғанын білдірді. Күйік қағанның IV Иннокентийге жазысқан хаттары құнды тарихи жәдігерге айналды. Тарих оқиғаларын зерттей отырып, өткен заман құрғақ фактілердің жиынтығы емес, адам баласының тәжірибе жинау үлгісі екенін көреміз. Күйік қағанның бұл жазған хаты сөздің Мәңгілік күшін, дипломатияның құдіретін, биліктің қасиетін көрсетеді. Сонымен, Күйік қағанның хаты өз заманының құнды құжаты. Хаттың мазмұны, қалпы, тарихи мәні, сол кездегі әлемнің халықаралық саяси қатынасының бір көрінісін береді.

Күйік қағанның IV Иннокентийге жолдаған хатының тағы бір құндылығы, мәтінге басылған мөрдін болуы, және ол мөрдегі оның хандардың ханы немесе қаған титулының көрсетілуі. Бұл титулдар туралы жапон ғалымы К. Сираторидің хуннулардың «шаньюй» титулы түріктерде «хан» және «қаған» (немесе, «қаған») титулына айналуы туралы ізденісі берілген (Shiratori, 1922; Shiratori, 1926). Ол зерттеулерге сәйкес, хан және қаған титулдары ежелгі түрік халықтарына тән болған аталым. Бірақ кейбір зерттеушілер бұл тұжырымды жоққа шығарып, оны моңғолдардың титулы деген пікір білдірген. В. Бартольдтың зерттеу еңбегінде: «Хакан – түркі патшасының қаған атағының арабша жазылуы. Бұл атақ өздерін «түрік» деп атаған ең ежелгі халықтардың билеушілерінде болған» деп жазылған (Бартольд, 1968: 602). Атақты тарихшы И. Рахвильц: «Гуюк пен Мөңке сияқты моңғол билеушілері «қаған» («император») атағын алуының басты себебі, олардың Шыңғыс қағанның ресми түрде сайланған және адал мұрагері болуы, сондықтан моңғол империясындағы ең жоғары мәртебелі титулының заңды мұрагері болғандықтан, бұл империя Үгедей заманынан бері сол қағанға тиесілі болды» деп көрсетеді (Rachewiltz, 1983). Демек, Күйік ханның мөрінде жазылған «қаған» титулы оның еуропалық ұғымдағы император деген атаққа сәйкестігін көрсетеді.

Нәтижелер

Күйік хан – Шыңғыс қаған негізін қалаған көшпелі Йеке Моғұл Ұлысының үшінші ұлы ханы болды. Үгедейдің тұңғыш ұлы. Ол 1246–1248 жылдары Шыңғыс қаған империясының ханы болды. Күйік ханның атабегі қызметін атқарған Қадақ есімді тұлғаның несториан дінін ұстанғандықтан, бұл діннің оған әсері болған делінеді. Несториандық дін бұл христиандық діннің ертедегі бір жеке тармағы еді. Сол себепті Күйік хан несториан діні өкілдеріне назар аударып тұратын (Рашид ад-дин, 2018: 156). Еуропадағы католиктік христиан билеушілері де моңғол хандарымен жақсы байланыс орнатуға тырысып баққан. Олар бұл ұмтылысты өздері жауласқан араб мұсылмандарына қарсы тұру үшін де пайдаланғысы келді. Алайда, Плато Карпини жазбаларында көрсетілгеніндей, моңғол билеушілері өз ордаларына әртүрлі діни миссия өкілдерін келуіне қарсы болмай, олардың тіпті ғибадатханалары да сол жерде болса да, чингизидтердің көпшілігі, аталары Шыңғыс қаған сияқты негізінен дала түріктерінің қасиетті Жер-Су, Тәңірі, Ұмай туралы түсініктері орныққан ұстанымдарында қала берді.

Күйік ханның тұлғасы туралы әйгілі саяхатшы, дала үстіртіне тұңғыш табаны тиген еуропалық әрі ханды көзімен көрген итальяндық діндар-миссионер Плато Карпини «*Liber Tatarorum, Liber Tatarorum*» («Татарлар туралы жазба») атты естелігінде: «Күйік хан орта бойлы, қулық-сұмдыққа жетілген, ақылы ұшқыр, тақаппар адам» деп жазды. Күйік хан билік құрған жылдары әлем елдерімен жан-жақты дипломатиялық қатынас орнатып, хат-хабар алмасып тұрды. Осындай тарихи құжаттың бірі – Күйік ханның 1246 жылы қараша айында Рим папасы IV Иннокентийге жазған хаты.

Бұл хат – Шыңғыс қаған империясының батыс елдеріне жіберген ең маңызды дипломатиялық құжаттарының біріне айналды. Хатта Күйік хан Рим папасынан өзіне мойынсұнуды талап етеді, мұнда моңғолдардың дүниетанымы, дипломатиялық мәнері және билеуші ұстанымы анық көрінеді. Күйік хан хатының түпнұсқалығы тарихшылар тарапынан бағалануының басты себебі – хат түпнұсқасының біздің заманға дейін жеткені.

Қорытынды

Күйік қағанның Рим Папасы IV Иннокентийге жазған хаты – XIII ғасырдан бері қалған аса маңызды тарихи құжат, және оның түпнұсқалығы қазіргі зерттеулермен толық қуатталған: Ватиканда сақталған парсыша мәтін мен хан мөрлері бұл хаттың шын екеніне дәлел болады. Хат мазмұны Шыңғыс қаған империясының әлемдік билік идеологиясын айқын аңғартады – онда Ұлы хан өзінен тыс жердегі ең құдіретті деген рухани биліктің өкіліне тікелей бағыну талабын қойған. Тарихи тұрғыда бұл хат ресми құжат ретінде Еуропа мен моңғолдар арасындағы қарым-қатынастың әрі қарайғы бағытын айқындап, екі жақтың бірін-бірі түсінуіне әсер етті: Еуропа моңғолдардың шартын қабылдамай, әскери және саяси сақтықты күшейтті, ал моңғолдар өз үстемдік ұстанымын өзгертпеді.

Дипломатиялық тәжірибе тұрғысынан алғанда, бұл хат дала түрік дипломатиясының классикалық үлгісі, ресми стильдің тұрақты формулалары, Тәңірге сиыну, қарсыласты қорқыту көрініс тапқан. Тілдік ерекшеліктері (түрік-моңғол терминологиясының және парсы тілінің қатар қолданылуы, діни риторика) құжатты бірегей етеді. Күйік қағанның хатында моңғолдардың өзін әлемнің орталығы санаған үстем көзқарасы мен дипломатиялық әдіс-тәсілі толық бейнеленген. Бұл хат – Шыңғыс қаған ұрпақтарының дүние жүзіне жолдаған саяси хабарламасы іспетті, сондықтан оның тарихи маңызы зор. XIII ғасырдағы Шығыс пен Батыс түйіскен тұстағы осы бір жазба ескерткіш бүгін де зерттеушілер үшін баға жетпес дерек көзі болып, өркениетаралық диалогтің күрделі тарихынан сыр шертеді.

References

Alpysbes, Aleushinov, 2023 — *Alpysbes M.A., Aleushinov F.T.* Edige bidin Ulyk Ulys (Altyn Orda) tarihyndagy orny (The Place of Edige Bi in the History of Ulug Ulus (Golden Horde)). “edu. e-history. kz” e; ectronic scientific journal. 2023. Vol. 10. No. 3. P. 464–478. (In Kaz.).

Amar, 2011 — *Amar A.* Köşpendilerdiñ qısqa tarıxı (“Moñğoldıñ qısqa tarıxı”) (A Brief History of Nomads (“A Brief History of the Mongols”)) / Moñğol tilinen qazaq tiline awd. J. Xamay. Almaty: Atajurt, 2011. 216 p. (In Kaz.).

- Ayagan, 2019 — *Ayagan B. G.* Kazahskie shedzhere kak istochnik po istorii plemen Zolotoj Ordy (Kazakh Shezhire as a Source on the History of the Tribes of the Golden Horde). *Zolotoordynskoe nasledie*. Iss. 3. Kazan, 2019. P. 279–281. (In Russ.).
- Ayagan, 2020 — *Ayagan B.* Istoriya Ulug Ulusa – Zolotoj Ordy (History of Ulug Ulus – the Golden Horde). Almaty: "Litera-M" LLP, 2020. 224 p. (In Russ., Kaz.).
- Bartold, 1968 — *Bartold V. V.* Khakan (Khakan) / *Trudy po istorii i filologii*. Vol. 5. Moscow: Nauka, 1968. 759 p. (In Russ.).
- Bazylhan, Tuyaqbaev 2016 — *Bazylhan N., Tuyaqbaev O.* Dalalyq memleketter diplomatiyasynyn resmi quzhattary: zharlyqtar, hattar, elshilik belgiler (XIII–XVIII gg.) (matin transkriptsiyas, gylymi audarmalary, tusiniktemeleri, korsetkishter) (Official Documents of the Diplomacy of the Steppe States: Decrees, Letters, Embassy Signs (13th–18th Centuries) (Text Transcription, Scholarly Translations, Comments, Indexes)). Almaty: Gylym ordasy, 2016. 206 p. (In Kaz.).
- Carpini, 2022 — *Carpine Plano Ioann de.* Istoriya mongolov: Tekst, perevod, kommentarii (History of the Mongols: Text, Translation, Commentary) / Ed. A. A. Gorsky, V. V. Trepavlov, et al. Moscow.: IFE RAS, 2022. 383 p. (In Russ.).
- Cai Meibiao, 1955 — *Cai Meibiao.* Yuan dai beihua bei jilu ("元代白话碑集录") (Collected Yuan Dynasty Vernacular Inscriptions). Comment 2. Beijing, 1955. P. 7. (In Chin.).
- Fidarov, 2023 — *Fidarov R. F.* O nekotorykh netochnostyakh v perevode A. S. Kozina "Tainoi istorii mongolov" (On Some Inaccuracies in A. S. Kozin's Translation of The Secret History of the Mongols) // *Zolotoordynskoye obozreniye*. 2023. T. 11. No. 3. P. 521–531. (In Russ.).
- Gerelbadrakh, 2019 — *Gerelbadrakh J., Chinzorig B., Ölziibaatar D.* Züchiin uls. Mongolyn ezent gürmii tüükh. Gutgaar boti (Jochi's Ulus. History of the Mongol Empire. Volume Three). Yer. red. Delgerjargal P.; botiin red. Urangua J. Ulaanbaatar: Steppe Publishing, 2019. 344 p. (In Mong.).
- Drobyshev, 2024 — *Drobyshev Yu.* Novyj vzglyad na "Istoriyu mongolov" Ioanna de Plano Karpini (A New Look at The History of the Mongols by Giovanni de Plano Carpini). *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2024. Vol. 12. No. 1. P. 28–38. (In Russ.).
- Dzhuveini, 2004 — *Dzhuveini Ata-Melik.* Chingiskhan. Istoriya Zavoevatelya mira (Genghis Khan. The History of the World Conqueror). Moscow: Izdatelskii dom Magistr-press, 2004. 689 p. (In Russ.).
- Ejenkhanuly, 2023 — *Ejenkhanuly B.* 1246-shi jyly Rim papasy Innocent IV-ge jazylgan "tatar khaty" zhane onyn naiman Töregene khatunmen qatysy (The "Tatar Letter" Written to Pope Innocent IV in 1246 and Its Relation to Naiman Töregene Khatun) // "edu. e-history. kz" electronic scientific journal. 2023. Vol. 10. No. 2. P. 290–302. DOI: 10.51943/3135-8055_2023_10_2_290-302. (In Kaz.).
- Istochnikovedenie, 1998 — *Istochnikovedenie Teoriya. Istoriya. Metod. Istochniki rossiiskoi istorii: Ucheb. posobie* (Source Studies: Theory. History. Method. Sources of Russian History: Textbook) / I. N. Danilevskij, V. V. Kabanov, O. M. Medushevskaya, M. F. Rumyantseva. Moscow: Russian State Humanities University, 1998. 702 p. (In Russ.).
- Kadyrbaev, 2022 — *Kadyrbaev A. Sh.* Zolotaya Orda: ocherki istorii i istoriografii (The Golden Horde: Essays on History and Historiography). Moscow.: IOS RAS, 2022. 368 p. (In Russ.).
- Kozin, 1941 — *Kozin S. A.* Sokrovennoe skazanie. Mongolskaya khronika 1240 g. pod nazvaniem "Mongol-un niguca tobciyan". Yuan chao bi shi. Mongolskii obydenyi izbornik (The Secret History. A Mongolian Chronicle of 1240 Entitled "Mongol-un Niguca Tobciyan". Yuan Chao Bi Shi. Mongolian Common Anthology). Moscow; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1941. 619 p. (In Russ.).
- Magidovich, 1956 — *Magidovich I. P.* Svyazi Evropy s Kitaem do XIII veka (Europe's Contacts with China before the 13th Century). In: *Kniga Marko Polo*. Moscow: GIGL, 1956. P. 3–43. (In Russ.).
- Maierov, Pow, 2024 — *Maierov A. V., Pow S.* To "Conquer Rome and beyond Rome": The Mongol Ideology of World Domination in Medieval Reality and Imagination. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2024. No. 1. P. 3–38. (In Eng.).
- Mongoldyn qupiya shezhiresi, 2006 — Mongoldyn qupiya shezhiresi Köne mongol tilindegi tupnusqalyq transkriptsiyasyn, gylymi-magynalyq audarmasy men tusindirmelerin, korsetkishterin zhasagan N. Bazylhan (The Secret History of the Mongols: Original Transcription from Old Mongolian, Scholarly-Semantic Translation, Commentary, and Indexes by N. Bazylhan). Almaty: Daik-Press, 2006. 400 p. (In Kaz.).
- Mongoldyn qupiya shezhiresi, 2009 — Mongoldyn qupiya shezhiresi XII–XIII gasyrlardagy koshpeliler shezhiresi (The Secret History of the Mongols: A Chronicle of Nomads of the 12th–13th Centuries) / Transl. M. Sultaniyuly; red. B. Kamalashuly. Almaty: Oner, 2009. 212 p. (In Kaz.).
- Mustakimov, 2002 — *Mustakimov I.* Gramota velikogo hana Guyuka Pape Rimskomu (Letter from the Great Khan Guyuk to the Pope). *Gasyrlar avazy — Ekho vekov*. 2002. No. 3–4. P. 28–31. (In Russ.).
- Noda, 2020 — *Noda J.* Three Perspectives for Central Asia: Studies in Japan. Aikap. 2020. No. 4(118). Pp. 51–58. (In Eng.).
- Olovintsov, 2014 — *Olovintsov A. G.* Tyurki ili mongoly? Epokha Chingiskhana (Turks or Mongols? The Era of Genghis Khan). 4th ed., rev. and enl. Almaty: Tsennye bumagi, 2014. 344 p. (In Russ.).
- Pankratov, 1993 — *Pankratov B. I.* Obraztsy perevodov iz "Yuan-chao bi-shi" (Predislovie Yu. L. Krolya) (Samples of Translations from "Yuan-chao Bi-shi" (Preface by Yu. L. Krol)). Moscow: Nauka, 1993. 343 p. (In Russ.).

- Petrov, 2023 — *Petrov P.* Tamga “Guyuka” i Dzhuchidy doma Oruidov (istoriya odnoj oshibki) (The Tamga of “Guyuk” and the Jochids of the House of the Oruids: The Story of One Mistake). *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2023. Vol. 11, No. 3. P. 551–561. (In Russ.).
- Powell, 2019 — *Powell J.* Mongol Imperial Diplomacy: Letters, Documents, and Historical Reports. Oxford: Oxford University Press, 2019. (In Eng.).
- Qazaq memlekettiligini tarihy, 2007 — Qazaq memlekettiligini tarihy Red.: M. Qoigeldiev, Z. Qiyanatuly, zhane t. b. (History of Kazakh Statehood) / eds. M. Koigeldiev, Z. Kiyanatuly, et al. Almaty: Adamar, 2007. 431 p. (In Kaz.).
- Qinayatuly, 2004 — *Qinayatuly Z.* Qazaq memleketi zhane Zhoshy khan. Tarihi-saraptamalyq zertteu (The Kazakh State and Jochi Khan: A Historical and Analytical Study). Astana: Elorda, 2004. 344 p. (In Kaz.).
- Rachewiltz, 1983 — *Rachewiltz I.* Qan, Qa“an and the Seal of Güyüg / K. Sagaster and M. Weiers (eds.). *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*. Wiesbaden, 1983. P. 272–281. (In Eng.).
- Rashid ad-din, 2018 — *Rashid ad-din Fazlulah Hamadani.* Zhamig at-tauarih (Tarihtar zhinagy) (Jami“ al-Tawarikh (Collection of Histories)). Multi-volume edition. Vol. 3. Astana: Foliant, 2018. 600 p. (In Kaz.).
- Shiratori, 1922 — *Shiratori Kurakiti.* Kakan to katon sogo ko (A Study of the Titles Kagan and Katun). Toyo gakukho. 1922. Vol. 11. No. 3. (In Jap.).
- Shiratori, 1926 — *Shiratori R.* A Study on the Titles Kagan and Katun. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko. 1926. Vol. 1. P. 1–39. (In Jap.).
- Syzdykov, 2020 — *Syzdykov S. M.* Altyn Ordany memleketinin ideologiyasy (The Ideology of the Golden Horde State). *Turkic Studies Journal*. 2020. No. 3. P. 69–75. (In Kaz.).
- Syzdykov, 2024 — *Syzdykov S. M.* Altyn Orda ulustarynyn (Zhoshy) memleketinin ideologiyasy (The Ideology of the Golden Horde Uluses (Jochi) State). In: Qazaq memlekettiligini bastauyndagy Zhoshy Ulysy: tarihi tagylymy men murasy: gylimi zhinak. Astana: L. N. Gumilev ENU, 2024. P. 41–46. (In Kaz.).
- Sultanov, 2001 — *Sultanov T.* Podnyaty na belo koshme. Potomki Chingiz-hana (Raised on a White Felt Mat. Descendants of Genghis Khan). Almaty: Daik-Press, 2001. 273 p. (In Russ.).
- Tokaev, 2026 — *Tokaev K. K.* Altyn Orda – Dala orkenietinin ulgisi: tarikh, arheologiya, madeniet, biregeylik (The Golden Horde as a Model of Steppe Civilization: History, Archaeology, Culture, Identity) / Khalykaralyk symposiumde soylegen sozi // URL derek kozi: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-altyn-orda-dala-orkenietinin-ulgisi-tarih-arheologiya-madeniet-biregeylik-atty-halykaralyk-simpoziumda-soylegen-sozi-1945728>. (In Kaz.).
- Vorotyntsev, Galimov, 2024 — *Vorotyntsev L. V., Galimov T. R.* “Otravlenyye“ khany: fenomen vnezapnoy smerti praviteley v mental“nom vospriyatii srednevekovykh mongol (“Poisoned” Khans: The Phenomenon of the Sudden Death of Rulers in the Mental Perception of Medieval Mongols). *Zolotoordynskoye obozreniye*. 2024. Vol. 12. No. 2. P. 307–319. (In Russ.).
- Yokkaichi Yasuhiro, 2009 — *Yokkaichi Yasuhiro.* Horses in East-West Trade between China and Iran under Mongol Rule. B. G. Fagner, R. Kauz, R. Ptak, A. Schottenhammer. *Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur (Horses in Asia: History, Trade and Culture)*. Veröffentlichungen zur Iranistik. No. 46. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009. P. 378. (In Eng.).
- Zhariyalanbagan quzhattar, 2011 — Zhariyalanbagan quzhattar Vatikan Qupiya Muragatynan, Franciya Syrtqy ister ministrlygi Elshiligi muraqatynan (Unpublished Documents: From the Vatican Secret Archives and the Archives of the Embassy of the French Ministry of Foreign Affairs) / Esmagambetov K. L., Shaimardanova Z. D. Almaty: Oner, 2011. 480 p. (In Kaz.).

Әдебиеттер

- Алпысбес, Алеушинов, 2023 — *Алпысбес М.А., Алеушинов Ф.Т.* Едиге бидің Ұлық Ұлыс (Алтын Орда) тарихындағы орны // «edu. e-history. kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 3. 464–478 бб.
- Амар, 2011 — *Амар А.* Көшпенділердің қысқа тарихы («Моңғолдың қысқа тарихы») / Моңғол тілінен қазақ тіліне ауд. Ж. Хамай. Алматы: Атажұрт, 2011. 216 б.
- Аяган, 2019. — *Аяган Б. Г.* Казахские шеджере как источник по истории племен Золотой Орды // Золотоордынское наследие. Вып. 3. Казань, 2019. С. 279–281.
- Аяган, 2020 — *Аяган Б.* Ұлық Ұлыс — Алтын Орда мемлекетінің тарихы. Алматы: ТОО «Литера-М», 2020. 218 с.
- Базылхан, 2016 — *Базылхан Н., Тұяқбаев Ө.* Далалық мемлекеттер дипломатиясының ресми құжаттары: жарлықтар, хаттар, елшілік белгілер (XIII–XVIII ғғ.) (мәтін транскрипциясы, ғылыми аудармалары, түсініктемелері, көрсеткіштер). Алматы: Ғылым ордасы, 2016. 206 б.
- Бартольд, 1968 — *Бартольд В.В.* Хакан / Труды по истории и филологии. Том 5. М., Наука, 1968. 759 с.
- Воротынцев, Галимов, 2024 — *Воротынцев Л.В., Галимов Т.Р.* «Отравленные» ханы: феномен внезапной смерти правителей в ментальном восприятии средневековых монгол // Золотоордынское обозрение. 2024. Т. 12. № 2. С. 307–319.
- Гэрэлбадрах, 2019 — *Гэрэлбадрах Ж., Чинзориг Б., Өлзийбаатар Д.* Зүчийн улс. Монголын эзэнт гүрний түүхү Гутгаар боть. Ер. Ред. Дэлгэржаргал П., ботийн ред. Урангуа Ж. Улан-Батор: Степпе паблишинг, 2019. 344 б. (In Mong.)

- Джувеини, 2004 — *Джувеини Ата-Мелик*. Чингисхан. История Завоевателя мира. Москва: Издательский дом Магистр-пресс, 2004. 689 б.
- Дробышев, 2024 — *Дробышев Ю.* Новый взгляд на «Историю монголов» Иоанна де Плано Карпини // Золотоордынское обозрение. 2024. Т. 12, № 1. С. 28–38.
- Жарияланбаған құжаттар, 2011 — Жарияланбаған құжаттар: Ватикан Күпия Мұрағатынан, Франция Сыртқы істер министрлігі Елшілігі мұрағатынан / Есмағамбетов К. Л., Шаймарданова З. Д. Алматы: Өнер, 2011. 480 б.
- Еженханұлы, 2023 — *Еженханұлы Б.* 1246-ші жылы Рим папасы Инносент IV-ге жазылған «татар хаты» және оның найман Төрегені хатұнмен қатысы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2023. Т. 10. № 2. 290—302бб. (Қаз.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2023_10_2_290–302
- Источниковедение, 1998 — *Источниковедение: Теория*. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1998. 702 с.
- Кадырбаев, 2022 — *Кадырбаев А. Ш.* Золотая Орда: очерки истории и историографии. М.: ИВ РАН, 2022. 368 с.
- Қазақ мемлекеттілігінің тарихы, 2007 — *Қазақ мемлекеттілігінің тарихы / ред.* алқасы: М. Қойгелдиев, З. Қиянатұлы, және т. б. Алматы: Адамар, 2007. 431 б.
- Қиянатұлы, 2004 — *Қиянатұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы хан. (Тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: Елорда, 2004. 344 б.
- Козин, 1941 — *Козин С. А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием «Mongol-un niguca tobciyan». Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборник. М., Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941. 619 с.
- Магидович, 1956 — *Магидович И. П.* Связи Европы с Китаем до XIII века. — В кн.: Книга Марко Поло. М.: ГИГЛ, 1956. С. 3–43.
- Maiorov, Pow, 2024 — *Maiorov A. V., Pow S.* To “Conquer Rome and beyond Rome”: The Mongol ideology of world domination in Medieval reality and imagination // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2024. № 1. Pp. 3–38. (In Eng.)
- Моңғолдың құпия шежіресі / Көне моңғол тіліндегі түпнұсқалық транскрипциясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н. Базылхан. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 400 б.
- Моңғолдың құпия шежіресі, 2009 — *Моңғолдың құпия шежіресі: XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі / Ауд. М. Сұлтаняұлы; ред. Б. Кәмелашұлы.* Алматы: Өнер, 2009. 212 б.
- Мустакимов, 2002 — *Мустакимов И.* Грамота великого хана Гуюка Папе Римскому // Гасырлар авазы — Эхо веков. 2002. № 3-4. С. 28–31.
- Noda, 2020 — *Noda Jin.* Three perspectives for Central Asia: studies in Japan // Айқап. № 4 (118). 2020. 51-58 бб. (In Eng.)
- Оловинцев, 2014 — *Оловинцев А.* Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана / А. Г. Оловинцев. - 4-е изд. доп. и испр. Алматы: Ценные бумаги, 2014. 344 с.
- Панкратов, 1993 — *Панкратов Б. И.* Образцы переводов из «Юань-чао би-ши» (Предисловие Ю.Л. Кроля). Москва: «Наука», 1993. 343 с.
- Петров, 2023 — *Петров П.* Тамга «Гуюка» и Джучиды дома Ордуидов (история одной ошибки) // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, № 3. С. 551–561.
- Плано Карпини, 2022 — *Плано Карпини Иоанн де.* История монголов: Текст, перевод, комментарии / под ред. А. А. Горского, В. В. Трепавлова, и др. М.: ИДВ РАН, 2022. 383 с.
- Powell, 2019 — *Powell, J.* Mongol Imperial Diplomacy: Letters, Documents, and Historical Reports. Oxford: Oxford University Press, 2019.
- Rachewiltz, 1983 — *Rachewiltz I.* Qan, qa'an and the seal of Güyüg / K. Sagaster and M. Weiers (eds) // *Documenta Barbarorum. Festschrift für Walther Heissig zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 1983. Pp. 272—81. (In Eng.)
- Рашид ад-дин, 2018 — *Рашид ад-дин Фазлулах Хамадани.* Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы). Көп томдық. 3-том. Астана: Фолиант, 2018. 600 б.
- Султанов, 2006 — *Султанов Т.* Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Астана: ТОО «Астана Даму», 2001. 256 с.
- Сыздықов, 2020 — *Сыздықов С. М.* Алтын Орданың мемлекетінің идеологиясы // *Turkic Studies Journal*. № 3, 2020. 69—75 бб.
- Сыздықов, 2024 — *Сыздықов С. М.* Алтын Орда ұлыстарының (Жошы) мемлекетінің идеологиясы. Мына кіт.: «Қазақ мемлекеттілігінің бастауындағы Жошы Ұлысы: тарихи тағылымы мен мұрасы: ғылыми жинақ» Астана: Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2024. 41–46 бб.
- Shiratori, 1922 — *Shiratori Kurakiti.* Kakan to katon sogo ko (Issledovaniye titulov kagan i katun). Toyo gakukho. 1922. Vol. 11. № 3.
- Shiratori, 1926 — *Shiratori R A* Study on the Titles Kaghan and Katun // *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko I* (1926), 1-39.
- Тоқаев, 2026 — *Тоқаев Қ. К.* Алтын Орда — дала өркениетінің үлгісі: тарих, археология, мәдениет, бірегейлік / Халықаралық симпозиумда сөйлеген сөзі // URL дерек көзі: [https://www.akorda.kz/kz/memleket-](https://www.akorda.kz/kz/memleket)

basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-altyn-orda-dala-orkenietinin-ulgisi-tarih-arheologiya-madeniet-biregeylik-atty-halykaralyk-simpoziumda-soylegen-sozi-1945728

Фидаров, 2023 — *Фидаров Р.Ф.* О некоторых неточностях в переводе А. С. Козина «Тайной истории монголов» // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11. № 3. С. 521–531.

Цай Мэйбяо, 1955 — Цай Мэйбяо. «Юаньдай бэйхуа бэй цзилу» («元代白话碑集录»), 7–б., 2-түсіндірме. Пекин, 1955.

Yokkaichi Yasuhiro, 2009 — *Yokkaichi Yasuhiro*. Horses in e East-West Trade between China and Iran under Mongol Rule // B.G. Fragner, R. Kauz, R.Ptak, A. Schottenhammer. Pferde in Asien: Geschichte, Handel und Kultur (Horses in Asia: History, Trade and Culture). VERÖFFENTLICHUNGEN ZUR IRANISTIK № 46. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 378

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 3, pp. 626-641, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_626-641

THE HISTORY OF THE FORMATION OF CIVIL AVIATION IN KAZAKHSTAN (1920-1940)

Batyrbayeva M.^{1*}, Dönninghaus V.²

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Ave. Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Doctoral student

 <https://orcid.org/0000-0001-7106-3576>. E-mail: meru1983.02.08@inbox.ru

²The Northeast Institute an der Universität Hamburg
(Institute for the Culture and History of Germans in Northeast Europe)
(31 Lindenstrabe, Lunenburg, 21335, Germany)
Doctor of Historical Sciences, Professor

 <https://orcid.org/0000-0002-3124-4302>. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

© Valikhanov IHE, 2026

© Batyrbayeva M., Dönninghaus V, 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines how passenger, postal, sanitary, agricultural, and administrative flying services emerged in Soviet Kazakhstan between 1920 and 1940. Instead of presenting early flights, government acts, public campaigns, and route construction as separate episodes, the study treats them as parts of one historical process: the gradual creation of a governed, technically supported, and socially embedded system of communication. Particular attention is given to the legal measures of 1923, the managerial reforms of the 1930s, the expansion of specialized services, and Almaty's growing role as a strategic transit point in the late interwar period. *Goals and objectives.* The aim is to reconstruct the trajectory through which flying services became a stable institutional field in the Kazakh ASSR and later the Kazakh SSR. The article analyzes central and republican regulations implementation practices in the republic, ground facilities, route geography, and the preparation of professional staff. It further identifies historiographical gaps and explains why the republic's experience should be studied as a regional case rather than being absorbed into a general narrative of the Soviet air system. *Results.* The analysis distinguishes four phases: the initial organizational stage of 1923–1929; centralization and territorial structuring from 1930 to 1934; functional diversification in 1934–1939, when flight-based services increasingly served agriculture, postal exchange, emergency assistance, and interregional movement; and the transit-geopolitical phase of 1937–1940, when Kazakhstan's aerodromes, especially Almaty acquired broader strategic significance. *Conclusion.* The article argues that consolidation depended on the simultaneous interaction of three factors: administrative regulation, ground infrastructure, and trained staff.

Keywords: civil aviation, aerial transport history, Kazakhstan, Kazakh ASSR, Dobrolet, Aeroflot, aircraft, routes

For citation: Batyrbayeva M., Dönninghaus V. The Formation of Civilian Flight Services in Kazakhstan (1920–1940) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 626–641. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_626-641

ҚАЗАҚСТАНДА АЗАМАТТЫҚ АВИАЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ (1920 - 1940 ЖЖ.)

Батырбаева Меруерт^{1*}, Дённингхаус Виктор²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050040 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-7106-3576>. E-mail: meru1983.02.08@inbox.ru

²Гамбург университетінің жанындағы Солтүстік-шығыс институты
(Солтүстік-шығыс Еуропадағы немістердің мәдениеті мен тарихы институты)
(31, Линденштрассе, 21335 Люнебург қ., Германия)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3124-4302>. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Батырбаева М., Дённингхаус В. 2026

Аңдатпа. Мақала азаматтық авиацияның 1920–1940 жылдар аралығында қалыптасуын, бастапқы ұйымдастырушылық шешімдер, аймақтық іске асыру практикалары, тұрмыстық түрлі салалардағы мақсатты функцияларының кеңеюі секілді жалпы институционалдық деңгейге көтерілу кезеңдерін хронологиялық ретпен талдайды. Сонымен қатар осы жылдар аралығындағы ұйымдастырушылық қадамдар мен тәжірибелердің тарихи проблемаларын негізге ала отырып, әлеуметтік-саяси мәнін ашуды көздейді. Зерттеуіміздің негізгі нысаны мен пәні – Қазақстан аумағындағы азаматтық авиацияның пайда болуы мен даму процесі. Осы процесті қамтамасыз еткен басқару құрылымдары, инфрақұрылымдық дамуы және кадр даярлау мәселелерін талдау көзделеді. Аталмыш тақырып төңірегінде мақсатты түрде жария көрген ғылыми зерттеу жұмысы жоқ дей аламыз. Бұл фактор мақаланың жаңашылдығы мен өзектілігін айқындайды. *Мақсат-міндеттер.* Зерттеу басқару реформалары, жоспарлы экономика динамикасы, аймақаралық авиациялық желілер конфигурациясы, орталықтандырылуы мен институт ретінде өсу процесі секілді азаматтық авиацияның «қалыптасу мен даму» көрсеткіштерін салааралық контекстте қарастыруды мақсат етеді. Бұл мақсатта тақырып аясындағы тарихи фактілерге негізделген әртекті нарративтер мен интерпретациялық тұжырымдарды талдай келе, тақырып туралы жалпы картинаны құрау, зерттеу олқылықтарын анықтай отырып синтездік анализ, архивтік-деректанулық талдау жүргізу секілді бірқатар міндеттемелерді арқалайды. *Нәтижелер.* Ғылыми зерттеу азаматтық авиацияның қалыптасу кезеңдерін бірнеше этаптарға бөлуді ұсына отырып, ғылыми тұрғыдан негіздеді. Бұлар: 1923–1929 жылдар аралығын қамтитын *алғашқы кезең* – алғашқы ұйымдар, құрылым іргетасы; 1930–1934 жылдар аралығында *орталықтандыру* және аумақтық құрылымға көшу сатысы; 1934–1939 жылдары *салалық тарамдалу*, сала аралық функциялардың дамуы мен әуе маршруттарының кеңеюі; 1937–1940 жылдары *транзиттік* – геосаяси мүмкіндіктердің күшеюі кезеңдері секілді тақырыптық негіздерге сүйене талданды. Азаматтық авиацияның қалыптасуы жекелеген оқиғалар тізбегі емес, әлеуметтік-экономикалық, әрі саяси факторлардың тоғысындағы институционалдық мақсатта қалыптасқан үдеріс болғанын зерттеу барысында көрсетілді. Қалыптасудың өзі үш түрлі қабаттың немесе факторлардың өзара синхронды жүруіне тәуелді болғаны анықталды.

Түйін сөздер: Азаматтық авиация, авиация тарихы, Қазақстан, Қазақ АКСР, Добролет, Аэрофлот, ұшақ

Дәйексөз үшін. Батырбаева М.А., Дённингхаус В. Қазақстанда азаматтық авиацияның қалыптасу тарихы (1920–1940 жж.)// Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 626–641 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_626–641

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ (1920–1940 ГГ.)

Батырбаева Меруерт^{1*}, Дённингхаус Виктор²

¹Казахский национальный университет им аль-Фараби

(71, пр. аль-Фараби, Алматы, 050040 Казахстан)

Докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-7106-3576>. E-mail: meru1983.02.08@inbox.ru

²Северо-восточный институт при Гамбургском университете

(Институт культуры и истории немцев в Северо-Восточной Европе)

(31, Линденштрассе, Люнебург, 21335, Германия)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-3124-4302>. E-mail: v.doenninghaus@ikgn.de

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Батырбаева М.А., Дённингхаус В., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье анализируется история формирования гражданской авиации в 1920–1940 годы, включая этапы её становления на общеинституциональном уровне, первоначальные организационные решения, региональная практика реализации и расширение целевых функций в различных сферах жизни. Выявляется социально-политическое значение организационных шагов и практик в проблеме гражданской авиации. Предметом исследования является процесс становления гражданской авиации на территории Казахстана, анализ структур управления и кадровые вопросы обеспечивающие этот процесс. Очень мало научных работ посвященных проблеме становления гражданской авиации. Это определяет новизну и актуальность поднятой проблемы. *Цели и задачи.* Целью исследования является изучение в междисциплинарном контексте показателей «формирования и развития» гражданской авиации, таких как реформы управления, динамика плановой экономики, конфигурация межрегиональных авиационных сетей, ее централизация и процесс роста как института. Для этого предпринимается ряд задач, таких как анализ различных нарративов и интерпретационных утверждений на основе исторических фактов по теме, создание общей картины темы, проведение синтетического анализа, выявление пробелов в исследованиях, а также проведение архивного и документального анализа. *Результаты.* Научное исследование научно обосновало этапы формирования гражданской авиации, предложив разделить его на несколько этапов. К ним относятся: *начальный этап* – первые организации, закладка структуры, охватывающий период с 1923–1929 год, *этап централизации* и перехода к территориальной структуре с 1930–1934 год, *период отраслевой диверсификации* – развития межотраслевых функций и расширения воздушных маршрутов с 1934–1939 год, *период укрепления* транзитно-геополитических возможностей с 1937–1940 год, проанализированный поэтапно. Исследование показало, что формирование гражданской авиации представляло собой не серию отдельных событий, а процесс формирования и накопления в социально-экономических и политических институциональных целях. *Заключение.* Было установлено, что само формирование зависело от синхронного движения трех различных слоев или факторов.

Ключевые слова: Гражданская авиация, история авиации, Казахстан, Казахская АССР, Добролет, Аэрофлот, самолеты

Для цитирования: Батырбаева М.А., Дённингхаус В. История становления гражданской авиации в Казахстане (1920–1940 гг.)// Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 626–641. (На Англ.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_626–641

Introduction

In the first half of the twentieth century, aviation became one of the most visible instruments of Soviet modernization. It was associated not only with machines, but also with state governance, spatial integration, accelerated communication, and the political imagination of a society oriented toward the future (Bol'nykh, 2010). For Kazakhstan, these functions had special weight. The republic covered an enormous geographical space, its climate and relief were diverse, and in the 1920s railway construction remained incomplete. Administrative centers, industrial zones, steppe settlements, and border territories were often separated by hundreds or even thousands of kilometers. Under such conditions, flight-based mobility offered a means of connecting places that could not be fully integrated by rail, road, or river transport alone.

The relevance of this problem is connected with the administrative dynamics of early Soviet Kazakhstan. The relocation of the capital from Orenburg to Kyzylorda and then to Almaty changed the geography of official exchange and increased the need for faster links between central institutions and distant territories. Mail delivery, urgent correspondence, sanitary flights, border monitoring, geodetic work, agricultural protection, and the carriage of passengers and cargo were not secondary services. They formed part of a wider attempt to make the republic governable, connected, and economically manageable.

At the same time, the terms "emergence" and "formation" require careful distinction. Demonstration flights, military landings, and scattered flight episodes over the Kazakh steppe belong to the prehistory of aviation in the region. Yet a small number of flights does not amount to an integrated system. The formation of civilian flight services presupposed stable routes, administrative bodies, aerodromes, technical maintenance, trained pilots and mechanics, and regular functions within the economy and state administration. This distinction is methodologically significant because it prevents the history of flight from being reduced to a list of first events.

In this study, civilian flight services are understood in a broad historical sense. The term refers to structures and services engaged in passenger, cargo, postal, agricultural, sanitary, communication, and other non-combat tasks. Modern legal definitions describe this field as a branch of flight activity that satisfies the needs of citizens and the economy through transportation, commercial activity, and public service (Morozov, 2017). For the period under analysis, however, the boundaries between civilian, departmental, and military-technical structures were not always fixed. The article therefore treats the object of study as a developing institutional field rather than as a fully differentiated modern industry.

The legal foundation of the Soviet civil fleet is usually associated with the decree of February 9, 1923, when the Council for Civil Aviation was created under the Main Directorate of the Air Fleet (SNK USSR, 1923; Stepanov, 2009; Bol'nykh, 2010). Soon afterward, the decision of March 17, 1923, defined the status of the Voluntary Air Fleet Society, known as Dobrolet (STO USSR, 1923). These central measures quickly found a republican continuation. On April 4, 1923, the government of the Kazakh ASSR, under the leadership of Saken Seifullin, decided to form a special commission and involve the public in supporting the fleet (Protocol No. 16/8, Orenburg; Absemetov, 2024). The decision of May 28, 1923, to open a Kyrgyz/Kazakh branch of Dobrolet demonstrated that the air fleet was becoming not merely a propaganda theme but a practical institutional project (Kazakh ASSR Government Protocols, 1923).

The history of Kazakhstan's flight system should be interpreted at two levels. The microhistorical level includes individual pilots, first landings, aircraft types, public campaigns, and particular aerodromes. The macrohistorical level includes management reforms, route geography, planned-economy logistics, spatial integration, and the relationship between central decisions and capacities in the republic. This article combines both dimensions but gives analytical priority to the macrohistorical problem: how dispersed early initiatives gradually became a relatively stable transport and service system.

The purpose of the article is to analyze the formation of civilian flight services in Kazakhstan from 1920 to 1940 through the interaction of governance, ground infrastructure, route geography, and trained professional groups. The research objectives are: to clarify the socio-political meaning

of the organizational choices of 1923; to examine how the reforms of 1930–1934 influenced republic-level structures; to describe the expansion of agricultural, sanitary, postal, and transport functions between 1934 and 1939; and to explain why Almaty's role as a transit hub from 1937 onward altered Kazakhstan's position within Soviet aerial space.

Materials and Methods

The source base is organized into several heterogeneous groups: regulatory acts, official protocols, official correspondence, periodical press materials, memoirs, local historical publications, and later research literature. These materials differ in genre, reliability, and analytical depth. Legal documents and protocols make it possible to reconstruct formal decisions and institutional design, whereas newspapers, memoirs, and local histories reveal how the new field entered public discourse and everyday practice in specific regions.

The materials can be divided into two main layers. The first consists of normative and bureaucratic documents, including decrees, protocols, resolutions, and orders issued by central and republican bodies. This group is indispensable for tracing formal institutional change. The second includes periodicals, memoirs, and local historical accounts. These sources are valuable because they show how official decisions were received, promoted, and realized in cities, districts, and professional communities. Since the two layers sometimes emphasize different aspects, the study applies triangulation: a key event is treated as historically reliable only when it can be checked against at least two different types of evidence.

Source selection followed three criteria. First, the material had to relate to the period from 1920 to 1940. Second, it had to concern at least one aspect of this formation process: organization, material base, professional staff, routes, technology, financing, or practical function. Third, the origin and metadata of the source had to be sufficiently clear. Materials lacking dates, institutional attribution, route details, or resolution numbers were not used as direct evidence; they were considered mainly as indicators of public memory or journalistic interpretation.

The research relies primarily on qualitative historical analysis. It combines archival-source criticism, historiographical comparison, and synthetic interpretation. Quantitative information, such as line length, passenger traffic, cargo volume, or mail transportation, is used only where it is supported by identifiable sources. The study also applies a functional approach: the field is examined not as a purely technological phenomenon but as a system linking governance, economy, communication, security, and social mobilization.

Terminological consistency is another methodological issue. Names of administrative bodies changed several times during the interwar period. The Civil Air Fleet Directorate appeared in sources under different abbreviations, including GVF, VOGVF, GUGVF, and Aeroflot. To avoid anachronism, the article preserves historical names in quotation marks where necessary and explains their institutional meaning in context. This is especially significant for the 1930s, when the field was repeatedly reorganized and incorporated into broader mechanisms of Soviet planning.

The general body of evidence was interpreted through cross-reference. Information about the Guryev–Ural–Aktobe line, for instance, was compared with materials on detachments and republican administrative decisions (*Kazakhstanskaya Pravda*, 1936; Aktobe Regional State Archive, Fund 85, List 1, File 188). The relative weight of source groups changes across the period. In the early 1920s, protocols and decrees dominate. In the 1930s, management reform and press chronicles become more visible. Memoirs and retrospective accounts, although written later, help reconstruct professional norms, practical difficulties, and the social identity of pilots and mechanics.

Discussion

A review of the available literature indicates that the early history of flight in Kazakhstan has not yet been studied as a coherent republican problem. Existing publications are fragmented. Some texts present isolated episodes, such as the first flights, the role of prominent figures, or the opening of particular routes. Others place the republic within the larger story of Soviet modernization, where developments in the republic appear mostly as consequences of decisions made in Moscow. Such

works are useful, but they rarely explain how central policy was translated into ground facilities, financial mobilization, route planning, and cadre preparation in Kazakhstan.

International studies of air transport history often analyze aerial transport as part of large technical systems. This perspective emphasizes the interdependence of the state, industry, science, infrastructure, and professional education (Hansen, 1989; Dalamagkidis et al., 2012; Petrescu, 2017). Applied to Kazakhstan, this framework suggests that the subject should not be interpreted as a narrow history of aircraft or pilots. It was a system-building process in which administration, spatial planning, equipment, and social mobilization developed unevenly but in close connection.

The Kazakhstani case also reveals the limits of two simplified and opposing interpretations. The first reduces the process to a ready-made Soviet project imposed from the center, leaving national republics as passive executors. The second overemphasizes initiative from below and treats actors in the republic as the main drivers. The evidence points to a more complex relationship. The center established legal norms, technical standards, and planning mechanisms; republican and district-level bodies adapted these frameworks to geography, resources, available experts, and public support. Institutional consolidation occurred through constant interaction between central regulation and practice on the ground.

Among recent publications, M. Absemetov's article on Saken Seifullin highlights the political and symbolic importance of air-fleet campaigns in 1923, including the creation of a commission and support for Dobrolet (Absemetov, 2024). O. Shukurov's historical overview on The Steppe portal popularizes the early stages of this history (Shukurov, 2022). N.Zh. Mukhabayev's electronic publication gives a concise outline from the origins to the present, including a brief section on the 1920s–1940s (Mukhabayev, 2023). These texts are valuable for historical memory, but they do not replace systematic academic analysis based on archival and institutional interpretation.

Memoirs and professional accounts add another layer. N.A. Kuznetsov's *Shturval i kurs* offers insights into pilots' identity, technical risks, discipline, and everyday practice (Kuznetsov, 1983). I.M. Chuprov's study of frontier flying helps explain the intersection between civilian and departmental flight structures in frontier regions (Chuprov, 1999). D.A. Sobolev's multi-volume *Chronicle of Soviet Civil Aviation, 1918–1941* contains valuable material on routes through Central Asia and Kazakhstan, including chapters related to Moscow–Central Asia connections and the Almaty–Semipalatinsk line (Sobolev, 2019). However, Sobolev's work is framed primarily by the all-Union context and does not aim to reconstruct Kazakhstan as a distinct regional case.

The periodical press of the 1930s demonstrates how the new form of mobility entered local life. Reports on the earliest documented airplane landing in Guryev, Aviation Day celebrations, openings of new lines, pilots' profiles, exhibitions, clubs, and public fundraising campaigns indicate that flight was not merely a technical matter (Ural Military Vedomosti, 1912; Kazakhstan Pravda, 1936; Komsomolskaya Pravda, 1936; Na Strazhe, 1935; Gromakov, 1984). Newspapers reveal the social environment around the new field: clubs, propaganda meetings, financial campaigns, model aircraft displays, and youth recruitment. These practices helped transform the new field from a distant symbol of modernity into a profession and a shared public cause.

Several gaps remain. First, the relationship between Soviet central policy and its implementation on the ground in Kazakhstan is insufficiently systematized. Second, the intersectoral functions of flight services – agriculture, medical assistance, communication, geodesy, and emergency response – are often mentioned separately but rarely integrated into one analytical framework. Third, the preparation of pilots, mechanics, communicators, and technical staff has not been fully treated as a social institution. These gaps justify the present study's focus on the interaction between governance, material resources, route geography, and professional culture.

Normative, Legal, and Archival Sources

The principal source group consists of normative and legal documents, together with decisions and orders issued by management bodies. Between 1930 and 1934, the central government adopted several measures that changed the administrative position of the civil fleet. These included the creation of the All-Union Association of the Civil Air Fleet in 1930, the establishment of the Main

Directorate of the Civil Air Fleet in 1932, and the 1934 resolution on reorganizing management bodies (SNK USSR, 1930; SNK USSR, 1932; SNK USSR, 1934; Stepanov, 2009; Bol'nykh, 2010).

For Kazakhstan, the 1934 reorganization had particular significance. It led to the creation of the Kazakh Territorial Directorate of the Civil Air Fleet, based in Almaty, and recognized the republic as a separate territorial unit within the all-Union management system (SNK USSR, 1934). This measure opened a new phase in route planning, resource allocation, and administrative responsibility. It also made Almaty a coordination point for flight services in the city and surrounding areas.

The resolution of January 3, 1934, issued by the Council of People's Commissars of the Kazakh ASSR on the organization of agricultural aviation, is equally significant (Kazakh ASSR Council of People's Commissars, 1934). It makes clear that by the mid-1930s the branch was no longer imagined solely as passenger or postal transport. It was increasingly linked to agricultural production, pest control, crop protection, and the technical needs of the planned economy. Regional archives from Aktobe and Atyrau, together with local historical collections, connect state decisions with specific toponyms, routes, aerodromes, and prominent figures.

Results

Early Flights and the Transition from Event to System

The early flights associated with the historical territory of Kazakhstan occurred before the establishment of a permanent civilian network. Some sources indicate that an early flight over the Kazakh steppe took place in Omsk in 1911. Within the borders of present-day Kazakhstan, an airplane engine was heard over Oral on July 8 and July 10, 1912, when A.A. Vasilyev piloted a Blériot biplane above the city for several minutes. In 1919, military pilot A. Shavrov, born in what is now Taldykorgan, conducted an interregional flight along the Samara–Aktobe–Tashkent–Verny route. On March 30, 1919, his British-made Sopwith biplane landed in present-day Almaty (Shukurov, 2022).

These episodes were symbolically significant, but they did not yet create an institutional system. They should be understood as pre-institutional events that revealed the technical possibility of aerial communication. Their later historical value lies in the fact that the idea of connecting vast territories by flight gradually became compatible with the political and economic logic of Soviet modernization and with a new practical logic of territorial control.

Figure 1 – “Ural Military Vedomosti” Newspaper, July 8, 1912

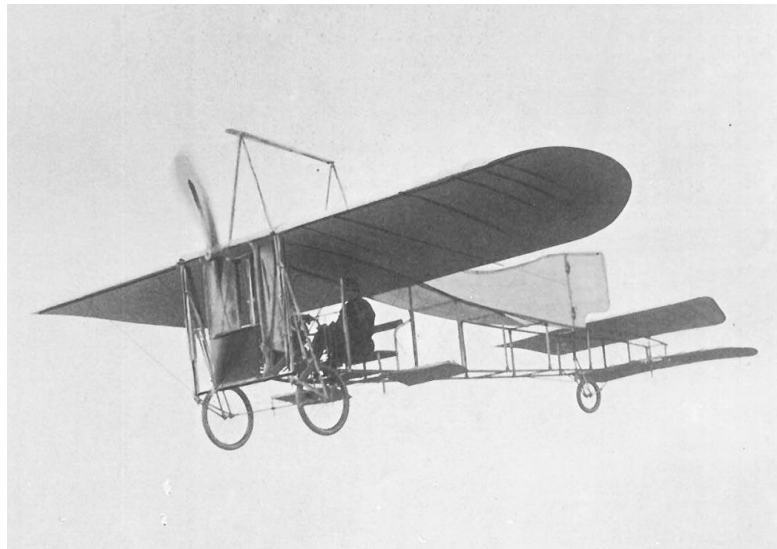

Figure 2 – French Aircraft Designer Louis Blériot's "Blériot" Plane (Biplane)

Institutional Foundations and the 1923 Decisions

The institutional foundations of Kazakhstan's flight system can be linked to the decisions of 1923. The creation of Dobrolet on March 17, 1923, provided an organizational model for civilian flight-service activity in the Soviet Union (Bol'nykh, 2010; SNK USSR, 1923). In the same year, the Kazakh ASSR began its own campaign of support. The protocol of April 4, 1923, provided for a special commission and an Air Fleet Association in the republic. Saken Seifullin's participation in this commission suggests that the air fleet had entered the political agenda as a symbol of technological renewal and national modernization (Kazakh ASSR Government Protocols, 1923; Absemetov, 2024).

Seifullin's role was not limited to administrative participation. His articles and poems presented flight as the "wings of future generations" and called for the connection of Kazakhstani cities by scheduled lines. Such public language mattered because material resources were scarce and social mobilization was necessary. The campaigns of the 1920s relied on fundraising, stock and bond contributions, public meetings, exhibitions, Air Fleet Days, and press support. In practical terms, the 1923 commission concentrated on purchasing aircraft, identifying landing grounds, arranging trial flights, and creating initial administrative conditions for regular communication.

The decision of May 28, 1923, to open a Dobrolet office in the Kyrgyz/Kazakh region was an early step toward organizational consolidation. Although the legal framework was adopted in Moscow, implementation depended on republican and district capacities. This combination of central authorization and republican mobilization became a recurring feature of development throughout the interwar period.

Ground Facilities and Spatial Organization

Ground infrastructure gave the emerging system its material basis. Almaty gradually became the principal hub because of its administrative role and its growing importance after the capital was moved there. Information on a temporary aerodrome in Almaty in 1923 indicates that the city acquired flight-related significance before the construction of a stable airport. The opening of Almaty airport in 1930 strengthened the technical base and linked scheduled services with the concentration of republican institutions.

Western Kazakhstan also entered this developing system during this period. The first airplane landing in Guryev, now Atyrau, in 1925 symbolized the beginning of connectivity in the Caspian direction. These routes reflected the need to link oil-rich and resource-oriented territories with the Volga, Ural, and central administrative zones. The growth of facilities was therefore uneven. They developed around administrative centers, industrial regions, and areas where distance made rapid communication especially valuable.

From 1923 to 1929, flight-based mobility became part of the state's political strategy and public imagination. The new technology was promoted as a sign of progress, but its deeper function was spatial integration. The material base remained limited; nevertheless, the idea of a republican route system had already entered government planning and social discourse (Absemetov, 2024).

Centralization and Territorial Structuring, 1930–1934

The period from 1930 to 1934 changed the managerial logic of the branch. Industrialization, collectivization, and the planned economy increased demand for reliable transport and communication. The creation of the All-Union Civil Air Fleet in 1930 brought the branch closer to economic planning mechanisms (Bol'nykh, 2010; SNK USSR, 1930). In 1932, the creation of the Main Directorate of the Civil Air Fleet centralized management of the branch (SNK USSR, 1932).

For Kazakhstan, these reforms had ambivalent consequences. Dependence on the center increased, especially in relation to equipment, standards, funding, and planning. At the same time, the republic acquired clearer responsibility for arranging lines, preparing staff, and carrying out practical work on the ground. Centralization did not eliminate republican agency; it redefined it within a stricter administrative framework.

The economic restructuring of the 1930s accelerated the functional expansion of flight services. Agricultural work became especially important. Seasonal demand grew because aircraft could be deployed for crop protection, pest control, disease prevention, chemical treatment, and observation over large cultivated areas. The decree of January 3, 1934, on the organization of agricultural aviation in the Kazakh ASSR formalized this shift and established a specialized body in Shymkent (Kazakh ASSR Council of People's Commissars, 1934). This measure placed the branch into production policy rather than leaving it merely as a transport service.

The 1934 Reorganization and Administrative Consolidation

The decree of May 19, 1934, issued by the Council of People's Commissars of the USSR, was a turning point. It reorganized the Civil Air Fleet and Aeroflot and established twelve territorial management bodies, including the Kazakh Territorial Directorate headquartered in Almaty (SNK USSR, 1934). This decision recognized Kazakhstan as a distinct unit for civil fleet management and created conditions for the planning of lines, facilities, and staff distribution within the republic.

Central reforms developed in parallel with sector-specific initiatives. The resolution on agricultural aviation adopted in January 1934 established a management body in Shymkent and approved an action plan for the year (Kazakh ASSR Council of People's Commissars, 1934). Functional diversification generated demand for aerodromes, maintenance, fuel supply, and trained staff. Starting in 1930, Almaty airport received flights from Moscow, which confirmed the republic's growing position in the broader Soviet system.

At the practical level, implementation required working units and flight detachments. The Ural squadron was established in December 1933, and new lines through Guryev were opened in 1934, including Guryev-Kalmykov-Ural-Aktobe-Zhetikara-Kostanay (Kazakhstan Pravda, 1936). Semipalatinsk, now Semey, provides another example of uneven but meaningful inclusion (Sobolev, 2019). The geographical reach of the branch expanded through a combination of administrative designation and practical work on the ground.

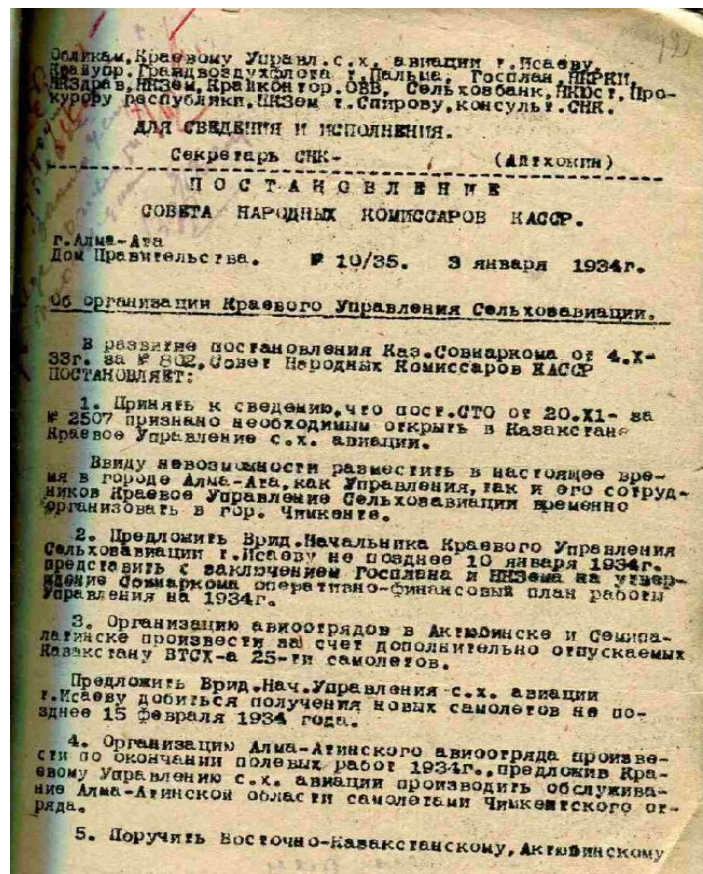

Figure 3 – First and Last Pages of the Decree of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR, January 3, 1934 (ARSA. F. 85. Inv. 1. C. 188)

Date	Document or decision	Organization or authority	Outcome
09. 02. 1923	Decision to create the Council for Civil Aviation.	USSR Labor and Defense Council; Chief Directorate of the Air Fleet	The Soviet civil fleet received an independent administrative framework and became part of state policy.
17. 03. 1923	Creation of the Voluntary Air Fleet Society, Dobrolet.	AO Dobrolet; Air Fleet Association	Legal and organizational principles for public participation and funding were introduced.
04. 04. 1923	Protocol No. 16/8 of the Kazakh ASSR government: campaign to support the fleet, commission formation, and negotiations with Dobrolet.	Kazakh ASSR government; special commission; A. Rykov	The first official republican step toward the institutionalization of flight services was taken.
28. 05. 1923	Opening of a Dobrolet office in Orenburg; fundraising for aircraft; proposals for lines connecting Kazakhstani cities.	Kazakh ASSR government; Dobrolet	Operational planning began, and early sketches of route

Date	Document or decision	Organization or authority	Outcome
			geography were formulated.
29. 10. 1930	Decree No. 591: creation of VOGVF, dissolution of AO Dobrolet, and transfer of civil fleet assets to state ownership.	USSR People's Commissariat; VOGVF	The field shifted to a state management model with planned funding and centralized control.
10. 11. 1934	Kazakh Krai Party Committee Protocol No. 67: organization of KazAVIAHIMKH/OSOAVIAHIM aero club, allocation of funds, mass propaganda, and youth engagement.	Krai Party Committee; KazAVIAHIMKH; VLKSM; Kazsovprof; Kazakh ASSR government	Social institutions for training were created, including aero clubs and technical circles.

Table 1 – Key decisions and structures in the formation of Kazakhstan's flight system

Expansion of Routes and Routine Services, 1934–1939

After 1934, the system moved from planning toward routine operation. The change was particularly visible in Western Kazakhstan. Guryev, an oil-related center near the Caspian Sea, gained logistical importance and generated demand for rapid communication. The celebration of Air Fleet Day in Guryev on August 18, 1935, and the continuation of such events in 1936 indicate that the new field had entered urban social life (Na Strazhe, 1935; Na Strazhe, 1936).

Ground facilities were visible not only in public celebrations but also in practical organizational measures. On August 26, 1937, a decision was made to establish a flight unit in Guryev. This points to the presence of local staff, equipment, and basic servicing capacity within a relatively short time. The western routes performed several functions at once: passenger movement, mail communication, economic supply, sanitary assistance, and emergency response.

According to data summarized by N. Zh. Mukhabayev, since 1934 the total length of the lines in Kazakhstan reached 20, 015 kilometers; 140, 000 passengers, 7, 320 tons of cargo, and 5, 136 tons of mail were transported (Mukhabayev, 2023: 2). The quality of ground facilities cannot be measured only by the number of airports or aerodromes. It also depended on refueling, maintenance, communication, meteorological services, and technical reliability. Although detailed information about every service point is incomplete, the evidence suggests that regular operation was becoming possible by the late 1930s.

Date	Line	Status
1923	Orenburg–Uralsk–Akmolinsk–Semipalatinsk	First proposed line; associated with S. Seifullin's proposals.
1930	Moscow–Almaty	Main passenger connection.
1936	Guryev–Kalmykov–Uralsk–Aktyubinsk–Zhetiqara–Denisovka–Kostanay	Permanent connection.
1937	Guryev–Kalmykov–Uralsk–Aktyubinsk–Zhetiqara–Ordzhonikidze–Kostanay	Cargo-passenger connection.
1936–1938	Baku–Astrakhan–Guryev–Emba; Guryev–Aktyubinsk; Guryev–Uralsk	Interregional flights.

Table 2 – Major routes in Kazakhstan from 1920 to 1940

Transit-Geopolitical Functions, 1937–1940

From 1937 to 1940, Kazakhstan's airspace acquired a broader transit-geopolitical role. One major factor was the "air bridge" organized within the framework of Soviet military-technical assistance to China. Agreements initiated in 1937 led to the supply of aircraft and equipment to China, while Soviet pilots and specialists worked on Chinese territory (Mil'bach, Nazarenko, 2022). Almaty became one of the logistical starting points of this operation. Aircraft arriving from factories were assembled and repaired in the city and then sent through the Saryozek-Ürümqi-Lanzhou "Z" route toward Hankou (Volkova, 2014).

This transit role strengthened the city's technical environment. The capacity of the aerodrome had to be increased; repair, assembly, navigation, communication, and safety services gained greater importance; and the demand for qualified specialists grew. The international line crossed long distances and mountainous areas, which raised the importance of meteorology, route discipline, and flight security. In this respect, the geopolitical context indirectly accelerated the professional and technical maturation of the republican route system.

A second aspect was the parallel development of border aviation. Since 1932, Almaty hosted units of the border aviation section of the OGPU, which performed border protection and reconnaissance duties (Chuprov, 1999). In 1933, the squadron expanded, and in 1934 the 14th border aviation squadron was established in Almaty. Although these units were departmental rather than civilian in the strict sense, they developed within the same aerodrome environment and contributed to the stability of flight facilities.

By the end of the 1930s, Kazakhstan's flight system was no longer only an internal system of republican lines. It had become part of a larger Soviet and international corridor. Almaty's emergence as a transit hub had long-term consequences, including the concentration of technical services, trained staff, and facilities in the city during the war and postwar periods.

Professional Staff, Public Mobilization, and Professional Culture

Staff shortages were among the most serious constraints in the formation of the system. During the 1930s, training was largely sustained by military-technical organizations such as OSOAVIAKHIM, aero clubs, and special courses. In Kazakhstan, these structures had several interconnected tasks: preparing pilots, mechanics, communicators, and technical workers; presenting this profession as a prestigious career for young people; and creating a reserve of specialists for future expansion.

Newspapers and documentary sources show that Aviation Days, pilots' sketches, model aircraft displays, exhibitions, and youth recruitment campaigns were actively promoted (Na Strazhe, 1935; Komsomolskaya Pravda, 1936). These practices should not be dismissed as mere propaganda. They were social mechanisms for solving a real staffing problem. A technologically complex field could not become stable without people trained to operate, repair, navigate, and administer aircraft.

Memoirs provide additional insight into the everyday professional world of pilots and technicians (Kuznetsov, 1983; Sobolev, 2019). By the late 1930s, the first generation of trained staff had been formed. This group later carried many wartime and postwar tasks. The human foundation created in the 1930s represented not only a technical resource but also a professional culture with its own discipline, risks, and standards.

Aircraft name	Definition	Scope of use and territory
PR-5	Aircraft constructed according to the Rafayelyants design; built in 1934.	Used on the Fort-Shevchenko, Astrakhan, Karabau, and Kossashagyl lines; applied in transportation and service tasks.
K-4	K-series aircraft designed by K. A. Kalinin; first flight in 1928.	Used for mapping, transporting equipment for geologists and surveyors, urgent topographic

Aircraft name	Definition	Scope of use and territory
		work, and engineering-geodetic tasks connected with the Turkestan-Siberian Railway.
K-5	K-series aircraft designed by K. A. Kalinin.	Used on the Fort-Shevchenko, Astrakhan, Karabau, and Kossashagyl lines; applied in transportation and service tasks.
Po-2	Polikarpov light biplane, one of the most widely used Soviet aircraft.	Used in the 244th squadron park in 1940; suitable for short landing strips and diverse local tasks.
Sh-2 / ASH-2	First Soviet serial amphibious aircraft designed by V. B. Shavrov.	Used in the 244th squadron park in 1940; reliable for varied operating conditions.
R-5	Soviet multipurpose single-engine biplane of the 1930s, also known as "Reconnaissance Five".	Used in the 244th squadron park in 1940; suitable for transportation, support, and local service functions.

Table 3 – Types of equipment and aircraft used in Kazakhstan from 1920 to 1940

Conclusion

The history of Kazakhstan's civilian flight services between 1920 and 1940 can be divided into several interconnected phases. The first phase, from 1923 to 1929, was characterized by initial organizational choices, public mobilization, and the symbolic introduction of the air fleet into republican politics. The second phase, from 1930 to 1934, brought centralization and territorial structuring. The third phase, from 1934 to 1939, witnessed functional diversification, including agricultural, postal, sanitary, and interregional transport work. The fourth phase, from 1937 to 1940, strengthened Kazakhstan's transit-geopolitical role, especially through Almaty's participation in broader Soviet corridors.

The emergence of this field was not a simple sequence of first flights, opening ceremonies, and celebratory events. It was an institutional process in which legal acts, ground facilities, professional preparation, public campaigns, and economic demand gradually reinforced one another. The government decisions of 1923 created the first administrative and financial mechanisms. The reforms of the 1930s integrated flying services into the planned economy and gave Kazakhstan a clearer structural position within the Soviet management system. Republican initiatives, especially in Almaty, Guryev, Ural, Aktobe, and Semipalatinsk, translated central policy into practical connectivity.

The evidence also indicates that Kazakhstan's route system was shaped by more than passenger transportation. Agriculture, sanitary assistance, mail, emergency response, geodesy, border functions, and international transit all contributed to consolidation. This multidimensional character explains why flight-based communication became historically necessary in a republic marked by vast distances, uneven infrastructure, and strategic border geography.

The article argues that the formation of civilian flight services in Kazakhstan should be understood as a regional model of Soviet modernization. It was centrally regulated but locally implemented; technically ambitious but socially dependent; symbolic in public discourse but practical in economic and administrative life. By 1940, the foundations had been created for further development during the war and postwar decades: a map of regular connections, a material-technical base, trained staff, and a strategic hub in Almaty.

Sources

ARSA — Aktobe Regional State Archive.

Fond No. 85 "Executive Committee of the Aktobe Regional Council of Workers", Peasants", and Red Army Deputies" list 1, case 188

Источники

ГААО — Государственный архив Актыобинской области

Фонд № 85, «Исполнительный комитет Актыобинского областного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» список 1, дело 188

References

Absemetov, 2024 — *Absemetov M.* Saken Seifullin: "Aviatsiya — eto kryl'ya gryadushchikh pokolenii!" (Saken Seifullin: "Aviation is the wings of future generations!"). *Kazakhstanskaya pravda*. 2024. May 11. URL: <https://clck.ru/3RrgPw>. (In Russ.).

Bol'nykh, 2010 — *Bol'nykh A. G.* XX vek aviatsii (The 20th Century of Aviation). M.: Yauza; Eksmo, 2010. 349 p. (In Russ.).

Chuprov, 1999 — *Chuprov I. M.* Istoriya aviatsii pogranichnykh voisk: Lyudi, podvigi, tekhnika (History of the Aviation of the Border Troops: People, Feats, Equipment). Lyubertsy: PIK VINITI, 1999. 120 p. (In Russ.).

Gromakov, 1984 — *Gromakov A.* Rastit' zashchitnikov Rodiny (Raising Defenders of the Motherland). *Voenno-istoricheskii zhurnal*. 1984. No. 6. P. 3–9. (In Russ.).

Dalamagkidis et al., 2012 — *Dalamagkidis K., Valavanis K. P., Piegil L. A.* Aviation History and Unmanned Flight. In: *On Integrating Unmanned Aircraft Systems into the National Airspace System: Issues, Challenges, Operational Restrictions, Certification, and Recommendations*. Dordrecht: Springer Netherlands, 2012. P. 11–42. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-94-007-2479-2>. (In Eng.).

Hansen, 1989 — *Hansen J. R.* Aviation History in the Wider View. *Technology and Culture*. 1989. Vol. 30. No. 3. P. 643–656. DOI: <https://doi.org/10.1353/tech.1989.0065>. (In Eng.).

Kazakhstanskaya pravda, 1936 — *Kazakhstanskaya pravda*. Pilot letit ne znaya pogody (A Pilot Flies Not Knowing the Weather). *Kazakhstanskaya pravda*. 1936. May 29. P. 4. (In Russ.).

Komsomol'skaya pravda, 1936 — *Komsomol'skaya pravda*. Prizyv podgotovit' 150 tysyach letchikov, samoletistov i planeristov (A Call to Train 150 Thousand Pilots, Aircraft Specialists, and Glider Pilots). *Komsomol'skaya pravda*. 1936. December 9. (In Russ.).

Kuznetsov, 1983 — *Kuznetsov N. A.* Shturval i kurs (The Helm and the Course). 1983. (In Russ.).

MacKenzie, 2010 — *MacKenzie D.* ICAO: A History of the International Civil Aviation Organization. Toronto: University of Toronto Press, 2010. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442670143>. (In Eng.).

Mil'bakh, Nazarenko, 2022 — *Mil'bakh V. S., Nazarenko I. S.* Okazanie voenno-tekhnicheskoi pomoshchi Sovetskim Soyuzom srazhayushchemusya Kitayu v 1937–1941 gg. kak forma voenno-strategicheskogo partnerstva (Providing Military-Technical Assistance by the Soviet Union to Fighting China in 1937–1941 as a Form of Military-Strategic Partnership). In: *Materialy voenno-istoricheskogo seminara "Voennye konflikty XX veka: istoriya i sovremennost'"*. 2022. P. 59–64. (In Russ.).

Morozov et al., 2017 — *Morozov P. E., Chanyshiev A. S., Salomatin I. N.* Osobennosti pravovogo regulirovaniya truda aviatsionnogo personala grazhdanskoi aviatsii stran Evraziiskogo ekonomicheskogo soyuza (Specifics of Legal Regulation of the Labor of Aviation Personnel of Civil Aviation in the Countries of the Eurasian Economic Union). Moscow: Prospekt, 2017. (In Russ.).

Na strazhe, 1935 — *Na strazhe*. Raport Stalinu: v SSSR planerov budet bol'she, chem avtomobilei (Report to Stalin: There Will Be More Gliders in the USSR Than Automobiles). 1935. February 22. (In Russ.).

Na strazhe, 1936 — *Na strazhe*. O massovom planernom sporte (On Mass Gliding Sport). 1936. April 16. (In Russ.).

Mukhabaev, 2023 — *Mukhabaev N. Zh.* Qazaqstannyn azamattyq aviatsiya tarikhynyn qalyptasuy men damu kezenderi (Stages of Formation and Development of the History of Civil Aviation of Kazakhstan). 2023. June 29. (In Kaz.).

Petrescu et al., 2017 — *Petrescu R. V. et al.* History of Aviation: A Short Review. *Journal of Aircraft and Spacecraft Technology*. 2017. Vol. 1. No. 1. DOI: <https://doi.org/10.3844/jastsp.2017.30.49>. (In Eng.).

Qazaq AKSR Ukimet khattamalary, 1923 — *Qazaq AKSR Ukimet khattamalary*. Azamattyq aviatsiyan qoldau zhonindegi komissiya quru zhane "Dobrolet" bolimin ashu turaly sheshimder (4 sauir, 28 mamyr) (Minutes of the Government of the Kazakh ASSR: Decisions on Establishing a Commission to Support Civil Aviation and Opening a "Dobrolet" Branch (April 4, May 28)). Protocol material. 1923. (In Kaz.).

Qazaq AKSR Khalyq Komissarlar Kenesi, 1934 — *Qazaq AKSR Khalyq Komissarlar Kenesi*. QazSSR auysharuashylyq aviatsiiasyn uyymdastyru turaly qaulы (Resolution on Organizing Agricultural Aviation of the KazSSR). 1934. January 3. Normative act. (In Kaz.).

Sobolev, 2019 — *Sobolev D. A.* Khronika sovetskoi grazhdanskoi aviatsii. 1918–1941 gg. (Chronicle of Soviet Civil Aviation, 1918–1941). "Russkie Vityazi" Foundation, 2019. (In Russ.).

SNK SSSR, 1923a — *Sovet narodnykh komissarov SSSR*. O vozlozhenii tekhnicheskogo nadzora za vozduzhnymi liniyami na Glavnoe upravlenie vozdušnogo flota i ob organizatsii Soveta po grazhdanskoi aviatsii: postanovlenie ot

9 fevralya 1923 g. (On Assigning Technical Supervision of Air Routes to the Main Directorate of the Air Fleet and on Organizing the Council for Civil Aviation). *Sobranie uzakonenii i rasporyazhenii Rabochego i Krest'yanskogo pravitel'stva za 1923 g.* (Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government for 1923). No. 1–19. Div. 1. Normative act. M., 1924. (In Russ.).

SNK SSSR, 1923b — *Sovet narodnykh komissarov SSSR. Ustav Aktsionernogo obshchestva "Rossiiskoe obshchestvo dobrovol'nogo vozdushnogo flota": utverzhden 30 aprelya 1923 g.* (Charter of the Joint-Stock Company "Russian Society of the Voluntary Air Fleet"). *Sobranie zakonov i rasporyazhenii Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva SSSR za 1925 g.* (Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government for 1925). No. 1–41. Div. 2. Normative act. M., 1925. (In Russ.).

SNK SSSR, 1930 — *Sovet narodnykh komissarov SSSR. Ob organizatsii Vsesoyuznogo ob'edineniya grazhdanskogo vozdushnogo flota (VOGVF): postanovlenie No. 591 ot 29 oktyabrya 1930 g.* (On the Organization of the All-Union Association of the Civil Air Fleet (VOGVF)). *Sobranie zakonov i rasporyazhenii Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva SSSR. 1930.* (Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government). Normative act. No. 54. Art. 574. P. 1048. M., 1930. (In Russ.).

SNK SSSR, 1932 — *Sovet narodnykh komissarov SSSR. O sozdanii Glavnogo upravleniya grazhdanskogo vozdushnogo flota (GUGVF): normativnyi akt ot 25 fevralya 1932 g.* (On Establishing the Main Directorate of the Civil Air Fleet (GUGVF)). *Sobranie zakonov i rasporyazhenii Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva SSSR za 1932 g.* (Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government). No. 1–49. Div. 1. Normative act. Moscow: Sovetskoe zakonodatel'stvo, 1932. (In Russ.).

SNK SSSR, 1934 — *Sovet narodnykh komissarov SSSR. O reorganizatsii organov upravleniya grazhdanskogo vozdushnogo flota: postanovlenie No. 1180 ot 19 maya 1934 g.* (On Reorganizing the Management Bodies of the Civil Air Fleet). *Sobranie zakonov i rasporyazhenii Raboche-Krest'yanskogo Pravitel'stva SSSR za 1934 g.* (Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government for 1934). Div. 1. Normative act. M., 1948. (In Russ.).

STO SSSR, 1923 — *Sovet truda i oborony SSSR. Ob uchrezhdenii Rossiiskogo obshchestva Dobrovol'nogo vozdushnogo flota ("Dobrolet")* (On Establishing the Russian Society of the Voluntary Air Fleet ("Dobrolet")). Normative act. 1923. March 17. (In Russ.).

Stepanov, 2009 — *Stepanov A. S. Aviatsiya SSSR v mezhuvoennyy period: nachalo 1930-kh - nachalo 1940-kh gg.* (Aviation of the USSR in the Interwar Period: Early 1930s — Early 1940s). Doctoral thesis: 07. 00. 02. Saint Petersburg, 2009. 711 p. (In Russ.).

Shukurov, 2022 — *Shukurov O. Ekskurs v istoriyu: kak zarozhdalas' i razvivalas' kazakhstanskaya grazhdanskaya aviatsiya* (A Historical Excursus: How Kazakhstan's Civil Aviation Originated and Developed). The Steppe. 2022. December 8. URL: <https://clck.ru/3Rrg3S> (In Russ.).

Volkova, 2014 — *Volkova I. V. Avtotrassa "Z" v organizatsii Sovetskoi pomoshchi Kitayu v 1937–1941 gg.* (The "Z" Motorway in Organizing Soviet Assistance to China in 1937–1941). In: *Rossiya i Kitai: Aspekty vzaimodeistviya i vzaimovliyaniya* (Russia and China: Aspects of Interaction and Mutual Influence). 2014. P. 10–15. (In Russ.).

Литература

Dalamagkidis et al., 2012 — *Dalamagkidis K., Valavanis K. P., Piegl L. A. Aviation History and Unmanned Flight.* In: *On Integrating Unmanned Aircraft Systems into the National Airspace System: Issues, Challenges, Operational Restrictions, Certification, and Recommendations.* Dordrecht: Springer Netherlands, 2012. P. 11–42. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-94-007-2479-2>

Hansen, 1989 — *Hansen J. R. Aviation History in the Wider View.* Technology and Culture. 1989. Vol. 30. No. 3. Pp. 643–656. DOI: <https://doi.org/10.1353/tech.1989.0065>.

MacKenzie, 2010 — *MacKenzie D. ICAO: A History of the International Civil Aviation Organization.* Toronto: University of Toronto Press, 2010. DOI: <https://doi.org/10.3138/9781442670143>.

Petrescu et al., 2017 — *Petrescu R. V. et al. History of Aviation: A Short Review.* Journal of Aircraft and Spacecraft Technology. 2017. Vol. 1. No. 1. DOI: <https://doi.org/10.3844/jastsp.2017.30.49>.

Абсеметов, 2024 — *Абсеметов М. Сакен Сейфуллин: «Авиация — это крылья грядущих поколений!»* // Казахстанская правда. 2024. 11 мая. URL: <https://clck.ru/3RrgPw>.

Больных, 2010 — *Больных А. Г. XX век авиации.* М.: Яуза; Эксмо, 2010. 349 с.

Волкова, 2014 — *Волкова И. В. Автотрасса «Z» в организации советской помощи Китаю в 1937–1941 гг.* // Россия и Китай: аспекты взаимодействия и взаимовлияния. 2014. С. 10–15.

Громаков, 1984 — *Громаков А. Растить защитников Родины* // Военно-исторический журнал. 1984. № 6. С. 3–9.

Казахстанская правда, 1936 — *Казахстанская правда. Пилот летит не зная погоды* // Казахстанская правда. 1936. 29 мая. С. 4.

Комсомольская правда, 1936 — *Комсомольская правда. Призыв подготовить 150 тысяч летчиков, самолетистов и планеристов* // Комсомольская правда. 1936. 9 декабря.

Кузнецов, 1983 — *Кузнецов Н. А. Штурвал и курс.* 1983.

Мильбах, Назаренко, 2022 — *Мильбах В. С., Назаренко И. С. Оказание военно-технической помощи Советским Союзом сражающемуся Китаю в 1937–1941 гг. как форма военно-стратегического партнерства* //

Материалы военно-исторического семинара «Военные конфликты XX века: история и современность». 2022. С. 59–64.

Морозов и др., 2017 — Морозов П. Е., Чанышев А. С., Саломатин И. Н. Особенности правового регулирования труда авиационного персонала гражданской авиации стран Евразийского экономического союза. Москва: Проспект, 2017.

Мұхабаев, 2023 — Мұхабаев Н. Ж. Қазақстанның азаматтық авиация тарихының қалыптасуы мен даму кезеңдері. 2023. 29 маусым.

На страже, 1935 — На страже. Рапорт Сталину: в СССР планеров будет больше, чем автомобилей. 1935. 22 февраля.

На страже, 1936 — На страже. О массовом планерном спорте. 1936. 16 апреля.

Қазақ АКСР Үкімет хаттамалары, 1923 — Қазақ АКСР Үкімет хаттамалары. Азаматтық авиацияны қолдау жөніндегі комиссия құру және «Добролет» бөлімін ашу туралы шешімдер (4 сәуір, 28 мамыр). 1923. (Хаттамалық материал).

Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі, 1934 — Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесі. ҚазССР ауылшаруашылық авиациясын ұйымдастыру туралы қаулы. Нормативтік акт. 1934. 3 қаңтар.

СНК СССР, 1923а — Совет народных комиссаров СССР. О возложении технического надзора за воздушными линиями на Главное управление воздушного флота и об организации Совета по гражданской авиации: постановление от 9 февраля 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства за 1923 г. № 1–19. Нормативный акт. Отдел первый. М., 1924.

СНК СССР, 1923b — Совет народных комиссаров СССР. Устав Акционерного общества «Российское общество добровольного воздушного флота»: утвержден 30 апреля 1923 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1925 г. № 1–41. Отдел второй. Нормативный акт. М., 1925.

СНК СССР, 1930 — Совет народных комиссаров СССР. Об организации Всесоюзного объединения гражданского воздушного флота (ВОГВФ): постановление № 591 от 29 октября 1930 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. 1930. Нормативный акт. № 54. Ст. 574. С. 1048.

СНК СССР, 1932 — Совет народных комиссаров СССР. О создании Главного управления гражданского воздушного флота (ГУГВФ): нормативный акт от 25 февраля 1932 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1932 г. № 1–49. Отдел первый. Нормативный акт. Москва: Советское законодательство, 1932.

СНК СССР, 1934 — Совет народных комиссаров СССР. О реорганизации органов управления гражданского воздушного флота: постановление № 1180 от 19 мая 1934 г. // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1934 г. Отдел первый. Нормативный акт. М., 1948.

Соболев, 2019 — Соболев Д.А. Хроника советской гражданской авиации. 1918–1941 гг. Фонд «Русские Витязи», 2019.

СТО СССР, 1923 — Совет труда и обороны СССР. Об учреждении Российского общества Добровольного воздушного флота («Добролет»). Нормативный акт. 1923. 17 марта.

Степанов, 2009 — Степанов А.С. Авиация СССР в межвоенный период: начало 1930-х – начало 1940-х гг.: дис.... д-ра ист. наук: 07. 00. 02. Санкт-Петербург, 2009. 711 с.

Чупров, 1999 — Чупров И.М. История авиации пограничных войск: люди, подвиги, техника. Люберцы: ПИК ВИНТИ, 1999. 120 с.

Шукуров, 2022 — Шукуров О. Экскурс в историю: как зарождалась и развивалась казахстанская гражданская авиация // The Steppe. 2022. 8 декабря. URL: <https://clck.ru/3Rrg3S>.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 3, pp. 642-658, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_642-658

COMBATING JUVENILE DELINQUENCY AMONG HOMELESS CHILDREN IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S

Almagul A. Bekenova¹, Orazgul Kh. Mukhatova^{2*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Master of History
 <https://orcid.org/0000-0001-6034-900X> E-mail: bek.alma.81@gmail.com

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248> E-mail: Orazgul7@rambler.ru
*Correspondent author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Bekenova A., Mukhatova O., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the fight against offenses among homeless children in the 1920s and the work carried out by special institutions on crime prevention. In the period following the establishment of Soviet power, the reforms of the young Bolshevik government caused numerous social difficulties. One of these was child homelessness and the resulting crime. *Goals and objectives.* The goal of the article is to analyze the history of the emergence of offenses among homeless children in Kazakhstan and the fight against them, as well as to study the activities of the subdivision for combating offenses and homelessness of the Department of Legal Protection of Minors. The objectives include examining the efforts to combat juvenile delinquency by the Children's Inspectorate, Reception and Distribution Centers, Commissions on Juvenile Affairs, and Compulsory Educational Institutions. Domestic and foreign archival documents and materials on the history of offenses among homeless children in the 20th and 21st centuries formed the documentary basis of the study. The study employed methods of analysis, systematization, retrospective review, generalization, description, and others. *Results.* Specially established subdivisions of the Internal Department combated offenses among homeless children. This institution carried out work on the re-education of juvenile offenders, particularly difficult-to-manage children, and implemented numerous measures to reduce the number of such teenagers. *Conclusion.* The types of offenses committed by homeless children in the 1920s, their age-related characteristics, and the departments and institutions that worked with offenders were identified. The importance of labor in preventing juvenile crime and re-educating offenders was clarified. It was confirmed that labor teaches children discipline and stability, helps them acquire vocational skills, and adapts them to adult life. The history of the fight against juvenile delinquency among homeless children still requires in-depth study. Researching the history of juvenile offenses in the early 20th century and the experience of special institutions is essential for the prevention of juvenile crime in the present and future.

Keywords: homeless children, famine, combating delinquency and homelessness, Komones, RSFSR.

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "The problem of child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920–1930s". Registration number: AP23488331).

For citation: Bekenova A., Mukhatova O. Combating Crime Among Homeless Children In Kazakhstan In The 1920s // Asian Journal"Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 642–658. (In Kaz.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_642–658

1920-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАНАСЫЗ БАЛАЛАР ҚЫЛМЫСЫНА ҚАРСЫ КҮРЕС

Бекенова Алмагүл Арапханқызы¹, Оразгүл Хасенқызы Мұхатова^{2*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-6034-900>. E-mail: bek.alma.81@gmail.com

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: orazgulumukhatova502@gmail.com

*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Бекенова А.А., Мұхатова О.Х., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада XX ғасырдың 20 жылдарында панасыз балалар арасындағы құқықбұзушылықтарға қарсы күрес, қылмыстың алдын алу бойынша арнайы мекемелердің атқарған жұмыстары қарастырылады. Кеңес өкіметі орнатылғаннан кейінгі уақытта жас большевиктік биліктің қайта құрулары көптеген әлеуметтік қиындықтарды тудырды. Солардың бірі – балалар арасындағы панасыздық және соның салдарынан туындаған қылмыс. *Мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы панасыз балалар құқықбұзушылықтарының қалыптасуы және онымен күрес тарихын талдау, құқықбұзушылықпен күресуде Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімінің Құқық бұзушылыққа және панасыздыққа қарсы күрес ішкі бөлімінің қызметін зерттеу. Балалар инспекциясы, Қабылдау және тарату пункттері, Кәмелетке толмағандардың істері бойынша комиссия, Мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемелерінің балалар арасындағы құқықбұзушылықпен күресін зерделеу. *Материалдар мен әдістер.* XX–XXI ғасырлардағы панасыз балалар арасындағы құқықбұзушылық тарихы бойынша отандық және шетелдік архив құжаттары мен материалдары зерттеудің деректік негіздерін құрады. Зерттеуде талдау, жүйелеу, ретроспективті, қорыту, сияптау және т. б. әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Панасыз балалар арасындағы құқықбұзушылықтармен арнайы құрылған Ішкі бөлімінің бөлімшелері күрес жүргізді. Бұл мекеме балалар құқықбұзушыларына қарсы, әсіресе тәрбиелеуі қиын балаларды қайта тәрбиелеу жұмыстарын жүргізіп, мұндай жеткіншектердің санын азайтуға көптеген шаралар атқарды. *Қорытынды.* 1920 жылдардағы панасыз балалар арасындағы құқықбұзушылық түрлері, олардың жастық ерекшеліктері, құқықбұзушылармен жұмыс жүргізген бөлімшелер мен мекемелер анықталды. Балалар арасындағы қылмыстың алдын алуда, құқықбұзушыларды қайта тәрбиелеуде еңбектің маңыздылығы нақтыланды. Еңбектің

балаларды тәртіпке, тұрақтылыққа, т. б. үйретіп, біліктілік меңгертіп, үлкен өмірге бейімдейтіндігіне көз жеткізілді. Панасыз балалар арасындағы құқықбұзушылықпен күрес тарихы әлі де болса терең зерделенуі тиіс. XX ғасырдың басындағы балалар құқықбұзушылықтарының тарихын және арнайы мекеменің тәжірибесін зерттеу қазіргі және келешекте балалар арасындағы қылмыстың алдын алуда маңызды.

Түйін сөздер: панасыз балалар, ашаршылық, құқық бұзушылыққа және панасыздыққа қарсы күрес, Комонес, РКФСР

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920–1930 жылдардағы Қазақстан аумағындағы және іргелес елдердегі балалар панасыздығы мәселесі» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: АР 23488331).

Дәйексөз үшін: Бекенова А.А., Мұхатова О.Х. 1920-жылдардағы Қазақстандағы панасыз балалар қылмысына қарсы күрес // Asian Journal» Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 642–658 бб. (Қаз.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_642–658

БОРЬБА С ПРЕСТУПНОСТЬЮ БЕЗПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ В 1920-Х ГОДАХ

Бекенова Алмагуль Арапхановна¹, Мухатова Оразгуль Хасеновна^{2*}

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0001-6034-900>. E-mail: bek. alma. 81@gmail. com

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: orazgulumukhatova502@gmail. com

* Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Бекенова А.А., Мухатова О.Х., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается борьба с правонарушениями среди беспризорных детей в 20-е годы XX века, а также работа, проведенная специальными учреждениями по профилактике преступности. В период после установления советской власти преобразования молодой большевистской власти вызвали множество социальных трудностей. Одной из них стала детская беспризорность и вытекающая из нее преступность. *Цель и задачи.* Цель статьи – проанализировать историю возникновения правонарушений среди беспризорных детей в Казахстане и борьбы с ними, а также изучить деятельность подотдела по борьбе с правонарушениями и беспризорностью Отдела правовой защиты несовершеннолетних. Задачей является исследование борьбы с детской преступностью со стороны Детской инспекции, приемно-распределительных пунктов, Комиссий по делам несовершеннолетних и учреждений принудительного воспитания. Источниковую базу исследования составили отечественные и зарубежные архивные документы и материалы по истории правонарушений среди беспризорных детей XX–XXI веков. В исследовании применялись методы анализа, систематизации, ретроспективный метод, обобщение, описание и др. *Результаты.* Борьбу с правонарушениями среди беспризорных детей вели специально созданные подразделения Внутреннего отдела. Данное учреждение проводило работу по перевоспитанию несовершеннолетних правонарушителей, в особенности трудновоспитуемых детей, и предприняло множество мер для снижения числа подобных подростков. *Заключение.*

Были определены виды правонарушений среди беспризорных детей в 1920-х годах, их возрастные особенности, а также подразделения и учреждения, работавшие с правонарушителями. Уточнена значимость труда в профилактике детской преступности и перевоспитании правонарушителей. Подтверждено, что труд приучает детей к дисциплине, стабильности и т. д., позволяет освоить профессию (квалификацию) и адаптирует к взрослой жизни. История борьбы с правонарушениями среди беспризорных детей все еще нуждается в глубоком изучении. Исследование истории детских правонарушений в начале XX века и опыта профильных учреждений имеет важное значение для профилактики преступности среди несовершеннолетних в настоящем и будущем.

Ключевые слова: беспризорные дети, голод, борьба с правонарушениями и беспризорностью, Комонес, РСФСР

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Проблема детской беспризорности на территории Казахстана и сопредельных стран в 1920–1930 годы» (регистрационный номер: АР 23488331).

Для цитирования: Бекенова А.А., Мухатова О.Х. Борьба с преступностью беспризорных детей в Казахстане в 1920-е годы // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 642–658. (На каз.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_642–658

Кіріспе. Кеңес кезеңіндегі балалар панасыздығы тарихы бүкіл дүниежүзі тарихшыларының назарын аударатын күрделі мәселе. Ресейдегі Қазан революциясы және азамат соғысы кезінде панасыз қалған балалардың саны күрт өсті. Қорғансыз, қорғаусыз қалған жеткіншектер көше кезіп, тамақ іздеп, түрлі қылмыстарға барды. 1920-жылдары көше балалары арасындағы қылмыс жасағандардың саны 4–7 миллионға жетті (ең жоғары көрсеткіш 1921–1922 жылдары болды). Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың көрсеткіші тіпті жоғары болды. Ол барлық қылмыстардың 75%-ын құрады. Негізгі қылмыстар ұрлық, қаңғыбастық, қайыр сұрау, ерте алкоголизм және жезөкшелік сипатында көрінді. Вокзалдар, базарлар мен жолаушы пойыздары қаңғыбас панасыз балаларға лық толды. Панасыздық проблемасы және олардың жағдайы күрделі әлеуметтік мәселеге айналды. Мұндай ахуал Қазақстанды да айналып өтпеді. Қазақстанда панасыз балалардың қатары 1921–1923 жылдары көбейді. Жергілікті панасыз балалардың қатарын Қазақстанмен іргелес Ресей аймақтарынан келген балалар толықтырды. Мемлекет 1920-жылдардың ортасынан бастап балалар панасыздығына қарсы белсенді күрес жүргізді. Көше кезіп, қылмыс әлеміне енген панасыз балаларды мемлекеттік мекемелердің қызметкерлері іздеп тауып, қабылдау пункттеріне әкеліп, балалар үйі мен коммуналарға тәрбиелеуге жіберді. Қылмыс жасаған балаларды тәрбиелеу мақсатында мектептер мен балалар үйінің бірнеше түрлері ашылды. Мәселен, коммуналарға, еңбекпен тәрбиелеу мектептеріне, жетім балалар үйлеріне жеткіншектерді қоғамға пайдалы азаматтар етіп тәрбиелеу, білім беру, еңбекке тарту сияқты міндеттер жүктелді. Алайда ащы шындық кеңестік тарихнамадан көрініс таппады. Кеңестік кезеңде балалар панасыздығы мәселесі жетім балалар үйлері, ана мен баланы қорғау, балаларға көмек тәрізді түйткілдердің астарында қалды. Большевиктік идеология «балалар өмірі қорғалған, әлеуметтік жағдайлары шешілген» деген қағиданы берік ұстанды. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алған тұста балалар панасыздығын зерттеу назарға алына бастады. Панасыздықтың пайда болуы, оның себептері, статистикалық ахуалы, мемлекеттік органдардың балалар панасыздығымен күресі зерделенді. Панасыздардың қылмыс әлеміндегі «орны мен рөлі» үстірт қарастырылды. Осы тұрғыдан алғанда зерттеу тақырыбының өзектілігі дау тудырмайды. Заманауи әлемдегі қақтығыстар мен соғыстардың зардаптарынан мыңдаған бала жетім қалып, аш, жалаңаш, панасыз қалып жатқаны жасырын емес. Олардың барлығы дерлік дүниежүзілік, жергілікті ұйымдардың қорғауына зәру екендігі мәлім. Осы орайда кеңестік мемлекеттік органдардың панасыз, соның ішінде қылмыскер балалармен күрес тәжірибесін зерделеудің маңызы айтпаса да түсінікті.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің деректік базасын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде сақтаулы 509 – «Орынбор қ. КАССР халық ағарту комиссариаты, 81 – «КАССР ОАК жанындағы балалардың өмірін жақсарту жөніндегі орталық балалар комиссиясы» қор құжаттары құрады. Аталған қорларда 1920-жылдардағы панасыздық, тәрбиелеуі қиын балалар, орын алған құқық бұзушылық түрлері, панасыз балалар арасындағы қылмысқа қарсы күрес жұмыстарын жүргізген мекемелердің қызметі бойынша құнды мәліметтері бар құжаттар шоғырландырылған. Құжаттар кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау қызметінің жылдық есептері, жетім балалар үйлеріндегі тәрбиеленушілерге көрсетілетін көмек туралы қаулылар, балаларды жетімдер үйіне орналастыру бойынша хат алмасулар, статистикалық мәліметтер түрінде жинақталған. Архивтік деректер 1920-жылдардағы панасыздық, тәрбиелеуі қиын балалар, орын алған құқық бұзушылық түрлері, панасыз балалар арасындағы қылмысқа қарсы күрес жұмыстарын жүргізген мекемелер туралы мол ақпарат береді. Сонымен қатар «Из истории борьбы с детской беспризорностью в Казахстане и сопредельных странах в 1920–1930-е гг.» атты архив құжаттары мен материалдарының жинағы зерттеудің деректік базасын толықтырады.

Панасыз балалар арасындағы қылмыстың орын алуын, оның себептерін, түрлерін зерттеуде күнделіктілік бағытын қолдану ұтымды. Өйткені бұл бағыт панасыз жеткіншектердің күнделікті тұрмыс-тіршілігін, ауыр жағдайын, олардың аштық пен әлеуметтік қорғансыздықтың құрбандары ретінде қылмыс әлеміне енуін жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді. Қазақстандық ғалымдар Т. Омарбеков (Омарбеков, Омарбеков, 2004) және Х. Әбжанов (Әбжанов, 2014) ұсынған «Тарих – адам іс-әрекетінің жемісі» методологиялық тұжырымдамасына сүйену зерттеудің нәтижелерін салмақты етуге септеседі. Осыған орай ғалымдардың Қазақстан тарихын зерттеуде «тарихтағы адам мен мемлекет факторын оң пайымдау» ұстанымын пайдаланудың маңызы зор. Балалар инспекциясы, Қабылдау және тарату пункттері, Кәмелетке толмағандардың істері бойынша комиссия, Мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемелерінің панасыз балаларды, соның ішінде тәрбиелеуі қиын балаларды, құқық бұзушыларды тәрбиелеудегі әр мекеме қызметінің ерекшеліктері тарихилық, әлеуметтік қағидаттарының көмегімен зерттелді. Тарихилық қағидаты ретроспективті әдіспен сабақтаса отырып 1920-жылдардағы панасыз балалар арасындағы қылмыс жасағандармен күресудегі арнайы мекемелердің қызметін ашуға көмектесті. Әлеуметтік қағидат қылмыс әлеміне тартылған панасыз балалардың пайда болу себептерін, олардың тұрмыс-тіршілігін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеуде декомпозиция әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы тәрбиелеуі қиын балалармен тікелей жұмыс жасайтын Құқық бұзушылық пен панасыздыққа қарсы күрес ішкі бөлімінің 4-ші бөлімшесінің қызметіне талдау жасалды. Балалар инспекциясы, Қабылдау және тарату пункттерінің, Кәмелетке толмағандардың істері бойынша комиссияның, Мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемелерінің панасыз балаларды, соның ішінде тәрбиелеуі қиын балаларды, қылмыс жасағандарды тәрбиелеудегі әр мекеме қызметінің ерекшеліктерін зерделеуде талдау, жүйелеу, салыстыру, қорыту, сипаттау әдістері пайдаланылды.

Талқылау.

1920-жылдардағы балалар панасыздығы тарихы ұзақ уақыт бойы арнайы зерттеу нысанына айналмады. Бұл мәселе 1921–1923 жылдардағы аштықтың ауқымында үстірт қана айтылды. XX ғасырдың соңы – XXI ғасырдың басында панасыз балалар туралы зерттеулер дүниеге келді. Оларда балалар арасындағы панасыздықтың және олардың ауыр жағдайы, жетімдер үйлерін орналастырулары, т. б. мәселелер шынайы зерттеле бастады. Бұл мәселелерді зерделеудің бастауында ресейлік тарихшылар тұрды. Мәселен, Л. Мардахаевтың мақаласында тәрбиелеуі қиын балалардың пайда болуы себептері және өзіндік ерекшеліктері анықталды (Mardahaev, 2003). Автордың пайымдауынша, 1920-жылдардағы тәрбиелеуі қиын баланы қалыптастырған себептерге ашаршылық кезеңдерінде жол бойында, үйлерінде т. с. с. жерлерде өлген адамдарды көрудің нәтижесі бала психикасына өзіндік әсерін қалдырған. Әсіресе ашаршылық жылдары панасыз көшеде қалған балалардың ұрлық, тонау т. б. жолға

еріксіз түрде түсуі тәрбиелеуі қиын балаларды, құқық бұзушыларды, кейде қылмыскерлерді, яғни сол кезеңнің терминімен келтіргенде моральдық-дефектілі балаларды қалыптастырған. Л. Мардахаев тәрбиелеуі қиын бала – белгілі бір тәрбиеші (тәрбиешілер) үшін педагогикалық жұмыста белгілі бір қиындықтар туғызатын бала. Бұл қиындықтар баланың теріс (девиантты) мінез-құлқында, оның басқа балалармен, тәрбиешімен қарым-қатынасында және тәрбиелік әсерге қатынасында көрінеді деп түсіндіреді (Мардахаев, 2003).

С. Тизанов тәрбиелеуі қиын балаларға арналған мекемелерге денсаулығында кемістігі барларын (ақыл-есі кем, т. б.) жібермей, Ағарту халық комиссариаты мен Денсаулық сақтау халық комиссариаты бағыттары бойынша реттеуді ұсынған (Швейцер, т. б., 1926: 16). Яғни моральдық кемістігі бар балаларды емдеп, тәрбиелеуі қиын балаларды Ағарту халық комиссариаты тәрбиелеуге тиіс деген пікір білдірген. Сонымен қатар С. Тизанов жасөспірімді күштеп мекемеге қамап, мәжбүрлеп темір торға ұстаудың орнына өзі сол мекеменің өміріне қызығатындай күйге жеткізу керектігін алға тартқан. Көшедегі еркіндікке үйренген баланың мекемеде өздігімен әрекет етуіне мүмкіндік беру оның жеке тұлғасын төмендетпей, қалыпты өмір сүруіне, қоғамдық ортаға бейімделуіне ықпал ететіндігін тәжірибеде орын алған фактілер арқылы көрсеткен. Ол үшін балаларды тәрбиелеуде қоғамдық маңызды еңбектің рөлін, сол арқылы белгілі бір мамандық иесі етіп шығарудың маңызына назар аударған. Тәрбиеленуі қиын балаларды комсомол және пионер ұйымдарына тартудың да маңыздылығын атап өткен (Швейцер, т. б., 1926: 15).

1920-жылдары панасыз балалардың арасында қылмыс әлеміне тартылғандар көп болған. Олар түрлі қылмыс жасаған. Сондықтан да кеңес өкіметінің заңдарына сәйкес мұндай балалар жазаланған. Е.А. Бендердің мақаласында 1922, 1926 жылдардағы Қылмыстық кодекске 14-тен 16 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың істері алдымен комиссияда шешілмеген жағдайда сотқа берілетіндігін, екі Қылмыстық кодексте де 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарға қатысты ату жазасы қолданылмайтыны келтірілген (Бендер, 2013; УК, 1922, 1926).

А.П. Ельчанинов зерттеуінде Қазан революциясына дейінгі кезеңде мәжбүрлі тәрбиелеу мекемелерін түзеу орындары деп аталғандығын келтірген. Бұндай мекемелерге ауылшаруашылық және қолөнер колонияларын, бау-бақша, ара шаруашылығы және т. б. ұсақ кәсіпшілікке бағытталған орындар жатқызылған. Түзеу орындарында негізінен кәмелетке толмаған балалар тәрбиеленген. Түзеу орындарының кәмелетке толмаған құқық бұзушыларды қайта тәрбиелеуде, әлеуметтік бейімдеуде маңызды құрал болғандығын атап көрсеткен (Ельчанинов, 2022).

В.Л. Швейцер мен С.М. Шабалова тәрбиелеуі қиын балаларға арналған мекемелер негізінен 1919–1921 жылы пайда болғандығы, мәжбүрлеп тәрбиелеу қағидатына негізделіп құрылғандығын қадап жазған. Тек 1924 жылдан бастап ашаршылық, панасыздық, көшедегі қаңғыбастық нәтижесінде панасыздықпен күресте қағидаттар қайта қарастырылған. Панасыздарды арнайы мекемелерде тәрбиелеудің, оқытудың, еңбекке баулудың нәтижесіз қалмайтындығын, жетістіктерге әкелетіндігін атап өткен. (Швейцер, т. б., 1926: 6–7). 1925 жылғы 21–29 қарашадағы қиын балаларға арналған мекемелер қызметкерлерінің кеңесі өткізілген. Кеңесте панасыз, тәрбиеленуі қиын балалармен жұмыстағы кемшіліктер көрсетілген. Басты кемшіліктерге: балаларға ақы төлеу мәселесінің шешілмегені, балалар мекемелеріндегі шеберханалардың тапсырысы аздығы, барлық балалардың жұмыс істеуге ынталы еместігі, балалар мықты біліктілік алып шыққанымен өндірістен орын табудың қиындығы, педагогикалық персоналдың тапшылығы, т. б. аталған (Швейцер, т. б., 1926: 85–88). Авторлар Орынбор қаласындағы (Кооператив, 7) тәрбиеленуі қиын балаларға арналған № 8 балалар үйінде 60 баланың болғандығын, олардың аяқ киім шеберханасында еңбекке баулығандығы көрсетілген (Швейцер, т. б., 1926: 213, 215). Сонымен қатар Қызылорда қаласында жасөспірімдер балалар үйі жұмыс істеген. Дегенмен бұл еңбекте негізінен Қазақстаннан тыс аумақтағы еңбек коммуналарының тәжірибесі зерделенген.

Отандық тарихшылар да 1920-жылдардағы Қазақстандағы панасыз балалар тарихын зерделеуден тыс қалмады. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан тарихының ақтаңдақ беттерін

зерделеу аясында белгілі тарихшы Г.Б. Сүгірәлімова 1920–1940 жылдардағы Қазақстандағы панасыз балалар тарихын шынайы зерделеді (Сүгірәлімова, 2006). Зерттеуінде панасыз балалардың жағдайын, жеткіншектер арасындағы қылмыстың орын алуын, онымен күрескен мекемелердің, соның ішінде Өлкелік балалар комиссиясының қызметін архив құжаттары негізінде көрсетті. Г.Б. Сүгірәлімованың «1921 жылдың 6 тамызында Халық ағарту комиссариаты жанынан кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі арнайы комиссия (атақты Комонес) құрды. Қылмыс жолына түскен балаларды оқшаулауға арналған қабылдау-тарату пункттері ұйымдастырылды. Орынборда 1923 жылдың 17 шілдесінде заң бұзған жасөспірімдерді тәрбиелеумен айналысатын Өлкелік реформаторий ашылды. 100 орындық Реформаторийге 14 жасқа дейінгі балалар Халық сотының үкімімен, немесе Комонестің жолдамасымен орындалатын болды» дегені бұл мәселені терең зерттеу қажеттілігінен хабар береді (Сүгірәлімова, 2006: 48–50). Зерттеуде «кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі арнайы комиссия (Комонес)» деп көрсетіледі. Дегенмен архив құжаттарында бұл атау Кәмелетке толмағандар туралы комиссия және Кәмелетке толмағандардың істері бойынша комиссия деген нұсқаларда кездеседі.

Г.К. Карипжанова өзінің шағын зерттеуінде балалар панасыздығының пайда болуының саяси, әлеуметтік-экономикалық, моральдық-идеологиялық және психологиялық-педагогикалық сипаттағы төрт себебін анықтады. Ол 1920–1940 жж. балалар үйлерінің революцияға дейінгі баспаналардан айырмашылығы балалардың тағдырына мемлекеттік жауапкершілікті өз мойнына алғандығын атап көрсетті (Карипжанова, 2020). «Қазақстандағы еңбекпен түзету лагерьлерінің құрылып даму тарихы» мақаласының авторы А. Байтанның пікірінше, «барлық еңбекпен түзеу мекемелері кеңестік шаруашылық ұйымдары болып есептелді. Олардың мақсаты түрмедегілерге еңбек дағдыларын игерту және олардың еңбегін тиімді пайдалану» (Байтан, 2022). О.Х. Мұхатова, А.Т. Қайпбаева «Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеудің теориялық және методологиялық мәселелері» атты мақалада балалар панасыздығының анықтамасына қатысты пікірлерді талдады. Солардың негізінде қараусыз, қорғансыз қалған балаларды панасыз деп атау дұрыс деген қорытындыға келді (Мұхатова, Қайпбаева, 2026).

Тарихнамалық шолу 1920-жылдардағы еліміздегі панасыз балалар арасындағы қылмыс жасағандармен және оларға қарсы күрес жүргізген, тәрбиелеген Балалар инспекциясы, Қабылдау және тарату пункттері, Кәмелетке толмағандардың істері бойынша комиссия, Мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемелерінің қызметінің үстірт зерделендігін дәлелдеді. Мұның өзі тақырыптың өзектілігі дау тудырмайтындығына көз жеткізеді.

Нәтижелер. 1920-жылдардағы Қазақстан аумағындағы балалар панасыздығының проблемасын зерттеу барысында азаматтық соғыстан кейінгі дағдарыс, құрғақшылықтан орын алған өнімсіздік, ашаршылық, індет, т. б. нәтижесінде балалардың панасыз қалғандығы белгілі. Панасыз қалған балалар күн көру мақсатында теміржол станцияларының бойында, базарларда және тағы сол сияқты адамдар көп жиналатын орындарда қайыршылықпен күн көрсе, кейбірі ұрлық, тонаушылық, т. б. қылмыс жасаумен айналысқан. Осы кезде панасыздар арасында «қалта ұрылары» көп болған. Жекелеген тұрғындар балаларды әдейі қылмысқа итермелеп, содан пайда көруге тырысқан. Қыз балалардың жезөкшелікпен айналысқан фактілері тіркелген.

Осы кезеңде мемлекет тарапынан панасыз балалардың қылмыс жасауының алдын алу жөнінде бірқатар шара қабылданды. Билік органдары панасыз балаларды ұстап, адасқандарын ата-аналарына қайтару, ата-анасыз қалғандарын туыстарына қайтару, еш қамқорлықсыз қалғандарын балалар үйлеріне жинақтау, оларды тәрбиелеу, қамқоршыларға беру, қылмысқа қатысы барларын қайта тәрбиелеу немесе арнайы балалар үйлеріне не реформаторийлерге жіберу бойынша жұмыстар жүргізді. Ол үшін мамандар дайындалып, арнайы мекемелер құрылды. Солардың бірі – Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімі (бөлімшесі) бұдан әрі – КТҚҚБ).

1920-жылдардың басында КТҚҚБ толық құрамда жұмыс жасай қоймады. Себебі, біріншіден, 1921–1922 жылдардағы ашаршылықтан панасыз балаларға қоса аштық қамтыған көрші елдердің балалары да елімізге келуінен панасыздар саны көбейіп, қабылдау пункттерінде, балалар үйлерінде балалардың саны күрт көбейді. Бұл өз кезегінде қосымша қабылдау пункттері мен балалар үйлерін ашуды, оларда жұмыс істейтін арнайы мамандардың болуын қажет етті. Екіншіден, қабылдау пункттері мен балалар үйлеріндегі балалар санының көбеюі қылмыс жасайтын балалардың қатарын арттырды. Қылмыс жасағандар қарапайым балаларға кері әсерін тигізді. Мұның өзі балдырғандардың жетім балалар үйлерінен қашып, қайта қайыршылық пен қылмыс жолына түсуіне жол ашты. Үшіншіден, көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысқан халқымыз үшін нақты бір орынға бекітілген қабылдау пункттері мен балалар үйлерін уездерде, ауылдарда ашу өзіндік қиындықтарын тудырды. Төртіншіден, еліміздің қуаңшылық, мал қырғыны салдарынан ашаршылық жайлаған аумақтардан тұрғындардың үдере көшуінен маман тапшылығы орын алды. Аштықтан балаларын аман қалдыру мақсатында балалар үйлеріне, жолда қалдырып кету нәтижесінде панасыз балалар саны арта бастады.

КТҚҚБ жергілікті органдары Губерниялық және уездік болып бөлінді. Губерниялық және уездік Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімшелерінің бөлінуі мен қызметі КТҚҚБ бөлімшелеріне ұқсас, тек 1) Қылмыс жасағандарға және панасыздыққа қарсы күрес, 2) Қамқоршылық және 3) Заң көмегі деп аталды. Сондай-ақ Губерниялық КТҚҚБ – бөлімшелерге, уездік КТҚҚБ – секцияларға бөлінді және әрқайсысы вертикалдық басқаруға негізделді, яғни уездік бөлімдері губерниялық бөлімдерге бағынды. КТҚҚБ – Губерниялық КТҚҚБ – уездік КТҚҚБ. Кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау бөлімі. КТҚҚБ-ның міндеттерінің бірі – кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау және кәмелетке толмағандардың мүдделерін бұзуға қарсы күрес еді.

КТҚҚБ ішкі 4 бөлімге бөлінді: Қылмыс жасағандарға және панасыздыққа қарсы күрес; Қамқоршылық; Заң көмегі; Бөлім кеңесі жанындағы ұйымдық-нұсқаушылық және құқықтық нормаларды әзірлеу бюросы. Қылмыс жасағандарға және панасыздыққа қарсы күрес ішкі бөлімі келесідей бірнеше бөлімшелерге бөлінді:

1. *Балалар инспекциясы* қоғамдық орындарда, темір жолдарда, жағалауларда кәмелетке толмағандарды бақылап, құқық бұзушылық жасаған, оларды пайдалану, қатыгездік көрсету, т. б. жағдайларды анықтау үшін әлеуметтік көмек аға-әпкелер институтымен жүргізілді;

2. *Қабылдау және тарату*: а) қабылдау пункттеріне құқық бұзғандар, т. б. жасаған кәмелетке толмағандар жіберілді; б) бөлу пункттеріне кәмелетке толмағандарға қажетті медициналық-педагогикалық ықпал етуді анықтау үшін бақылау жасау міндеті болды.

3. *Кәмелетке толмағандардың істері бойынша комиссия* – қылмыс жасау оқиғаларының нақты жағын және кәмелетке толмағандардың өмір сүру жағдайларын анықтайтын, сондай-ақ комиссияның ұйғарымдары бойынша кәмелетке толмағандарға медициналық-педагогикалық ықпал етуді қолдану нәтижелерін бақылайтын тәрбиеші-зерттеушілер институты.

4. *Мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемелері* Комиссияның қаулылары бойынша белгіленген моральдық-дефектілі оқшаулауды қажет ететін кәмелетке толмағандар орналастырылатын педагогикалық-тәрбиелеу мекемелерінің жұмысын ұйымдастырады және бақылау жүргізеді, т. б. (Из истории борьбы, 2025: 8)

Балалар инспекциясы архив құжаттарында балалар инспекциясы және балалар әлеуметтік инспекциясы деген атаумен кездеседі. Сондай-ақ балалар әлеуметтік инспекторларының қызметкерлері әлеуметтік нұсқаушылар, яғни әлеуметтік көмек көрсететін қызметкерлер (социальные инспекторы – братья и сестры социальной помощи) деген нұсқалары бар. Ал қабылдау пункті (приемник), тарату пункті (распределитель) немесе қабылдау-тарату пункттері (приемно-распределительный пункт) деп те аталады (Из истории борьбы, 2025: 8, 46-47). Атаулардың бірнеше нұсқаларының кездесуін сол кезеңдерде аталған салалардың қалыптасып, қызметінің жетілуімен қатар ұғымдардың да реттеле бастағанымен түсіндіруге болады.

1920-жылдардағы панасыз балалар арасындағы қылмысқа қарсы күрескен мекемелердің қызметі бірнеше бағыттарда жүргізілді. Мәселен, Балалар инспекциясы қоғамдық орындарда, темір жолдарда, жағалауларда кәмелетке толмағандарды бақылап, қылмыс жасаған, оларды пайдалану, қатыгездік көрсету, т. б. жағдайларды анықтаумен айналысты. Әлеуметтік көмек қызметкерлері арнайы көмекші педагогикалық құрам санатында болған (Из истории борьбы, 2025: 49–50) «Балаларды қабылдау пунктінің міндеттері мен жұмыс жоспары туралы» 1920 жылғы 11 наурыздағы № 2445-13 циркулярға сәйкес қабылдау пунктінде қызмет көрсететін әлеуметтік көмек көрсететін қызметкерлердің міндеттері келесідей болған: вокзалдарда тұрақты кезекшілік жасау; барлық көпшілік жиналатын орындар мен базарларды, алаңдарды, кинотеатрларды, баспаналарды қарау; қайыршылықпен, алыпсатарлықпен айналысатындарды және басқа да панасыз қалған балаларды ұстау; оларды қабылдау пунктіне жіберу; панасыздық белгісін анықтау үшін қажетті барлық мәліметтерді жинау, ұсталған баланың отбасы мен ортасының жағдайын анықтау; ұсталған кәмелетке толмағанды пайдалану анықталған кез-келген жағдай туралы Әлеуметтік көмек қызметкерлері кәмелетке толмағандарды жазбаша нысанда (құқықтық қорғаудың жергілікті ішкі бөлімшелерінің) назарына жеткізу; әлеуметтік көмек қызметкерлерін аптасына кемінде бір рет ережелер мен нұсқаулықтарды әзірлеу мәселелерін талқылау және бірлесіп шешу үшін жинау (Сборник, 2025: 27–30).

Әлеуметтік көмек көрсету қызметкерлерін даярлау мақсатында курстар ұйымдастырылған. Курстарда «Балаларға көмек көрсетудің мәні мен міндеттері», «Ресейдегі және шетелдегі балалар қылмысы», «Жас құқық бұзушылардың тұрмыстық жағдайлары», «Кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың түрлері», «Балалар қылмысына қарсы күрестегі мемлекеттің және қоғамның міндеттері», «Ұсталған мен қабылданғандарға алғашқы медициналық көмек көрсету бойынша практикалық санитария» тәрізді бағдарламалар бойынша пәндер оқытылған. Әлеуметтік қызметкерлер үшін арнайы нұсқаулықтар дайындалып, олармен мұқият танысу талап етілген. Сондай нұсқаулықтардың бастысы жаднама болған. Онда қызметкердің міндеттері мен жедел атқаратын жұмыстары жазылды. Жаднамада жатақханаларды, таверналарды, притондарды және т. б. тексеруі тиіс болды. Әлеуметтік қызметкер көше балаларымен, қайыршылармен, алыпсатарлармен, қалта ұрыларын анықтап, олардың өмір сүру жағдайын тексеруі қадағаланды. Содан кейін әрбір балаға анықтама толтырылды. Ұсталған кәмелетке толмағандарды түріне және жасына байланысты қабылдау пунктіне алып жүруі міндеттелді (Из истории борьбы, 2025: 34–35).

Қазақстандағы әлеуметтік көмек көрсету қызметкерлерінің жұмысында өлкенің географиялық және шаруашылық ерекшеліктеріне байланысты өзіндік белгілері болды. Мысалы, 1921 жылы Бөкей губерниясы орталықтан шалғай орналасқандықтан және ауылдар 10-15 шаңырақтан ғана тұрғандықтан кәмелетке толмағандардың құқығын қорғау бөлімінің ішкі бөлімшелері толық штатта жұмыс жасай алмады. Онсыз да маман тапшылығы орын алған және қызметкерлер санының аздығы толыққанды жұмыс істеуде қолбайлау болды. Букгубернияда егіннің жетіспеушілігінен азық-түліктің болмауы да маман тапшылығына өзіндік әсер еткен. Әлеуметтік тәрбие бойынша мамандар дайындау үшін мұғалімдер немесе дәріс оқытындардың жетіспеушілігі туралы Қырғыз (Қазақ) ОАК төрағасы Мендешевке баяндалған. Маман тапшылығынан өзге адами факторлар да орын алған. Сондай-ақ Қызметкерлер шөл далаға, ауылдарға жұмыс істеуге барғысы келмеген (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 289-іс. 69-п.).

Халық ағарту комиссариатының ҚТҚҚБ 1920 жылы барлық жергілікті бөлімдерге вокзалдар мен халық көп жиналатын орындарда Балалар милициясының кезекшілік қабылдау пункттерін (Балалар милициясын) ашуды ұсынған (Из истории борьбы, 2025: 34). Дереву қабылдау пункттерін ұйымдастыруға азық-түлік тапшылығы орын алған аймақтарда балалардың ұйымдаспаған босқыншылығы әсерін тигізді (Из истории борьбы, 2025: 38). «Балаларды қабылдау пунктінің міндеттері мен жұмыс жоспары туралы» 1920 жылғы 11 наурыздағы № 2445-13 циркулярға сәйкес оларға теріс қылықтар (қоғамдық қауіпті әрекет) жасағаны үшін ұсталған кәмелетке толмағандар; қайыршылықпен, алыпсатарлықпен

айналысатын кәмелетке толмағандар; кездейсоқ себептермен ұсталған кәмелетке толмағандар (жоғалған, ата-анасынан айырылған, баспанасы жоқ және т. б.) жіберілді. Циркулярға сәйкес кәмелетке толмағандар ұсталған жеріне, уақытына қарамастан шұғыл қабылдау пункттеріне жіберілуге тиіс болды., өйткені олар тәулік бойы жұмыс істеді. Ұсталған кәмелетке толмағандармен алдымен қабылдау пунктінде кезекшіліктегі әлеуметтік көмек көрсету қызметкері сөйлесіп, сауалнама толтырып, ұсталу жағдайы анықталып, қысқаша акт жасалған. Егер бала түнде ұсталынып, шаршапқы не ауру күйде болса, басты ақпараттарды ғана алып, толық сауалнама толтыру неғұрлым қолайлы сәтке қалдырылған. Сауалнамадан соң ұсталушы жуынатын бөлмеге немесе моншаға жіберілген. Ондай орын болмаса, дәрігердің қарауымен жеке бөлмеде дезинфекция жүргізілген.

Қабылдау пунктінің атаулары көрсетілмей, әріптермен немесе сандармен (А бөлімі, 1-бөлім) белгіленген төрт бөлімшеден тұрды. Соның біріншісі ер балаларға арналды. Екінші бөлімше қайыршылық, алыпсатарлық, бір сөзбен айтқанда, моральдық тұрғыдан қараусыз қалған теріс қылықтар жасағаны үшін ұсталғандар үшін құрылды. Моральдық тұрғыдан тіптен қараусыз қалған ер балалар жасына, бұзылу дәрежесіне қарай топтарға бөлінген. Үшіншісі қыз балаларға, төртіншісі кездейсоқ себептермен ұсталғандарға (адасқандар және т. б.) арналды.

Қабылдау пункті жатын бөлмелерімен қатар асхана, қыз және ер балалар үшін жеке жуынатын бөлме не моншадан, науқастар үшін (ауруханаға жіберер алдында болатын) оқшаулау бөлмесінен, мүмкіндігінше кітапханадан тұрады.

Ұсталғандардың тұлғасын анықтау, туыстарын табу, жасалған теріс қылықты жария ету үшін ұсталған күннің ертесінен кешіктірмей әлеуметтік көмек ағалары мен әпкелері қажетті барлық мәліметті жинайды. Қабылдау пунктінде ұсталғандар шамадан тыс көбейіп кетпеу үшін оларға мұнда жеті күннен артық болуға тыйым салынды. Ары қарайғы «тағдыры» тарату пунктінде жалғасты. Балалар учаскесі ретінде қабылдау пункті тәрбиелік және бақылау қызметін атқармады.

Әлеуметтік көмек қызметкерлердің, яғни тәрбиешілердің міндеттеріне клуб сабақтарын жүргізу (сурет салуды, тоқуды, кір жууды және т. б. үйрету) міндеті жүктелді. Қажет жағдайда арнайы нұсқаушылар шақырылды. Сондай-ақ, кәмелетке толмағандарды қадағалау, олармен әңгімелесу, оқулар ұйымдастыру, сұрақтар қою, балалармен бірге бөлмелерді, төсектерді тазалау, тамақ тарату және т. б. жұмыстары жүргізілді.

Қабылдау пункттеріндегі балаларға арналған (шамамен) күн тәртібі мынадай болды:

8. 30 – ұйқыдан тұру, төсек жинау, жуынып-шайыну, таңғы ас ішу.

Түскі асқа дейінгі уақыт барлық үй-жайларды мұқият тазалау (күнделікті).

14. 00-16. 00 – клубтық сабақтар.

16. 00-18. 00 – серуендеу.

19. 30 – кешкі ас және ыдыс-аяқ пен үстелді тазалау.

20. 30 – 21 – ұйқыға жату.

Қабылдау пунктінен балаларды Комиссияларға, қоғамдық қауіпті іс-әрекеттер жасады деп айыпталғандарды кәмелетке толмағандардың істерін қарауға жіберген. Бақылау-тарату пунктіне, егер ұсталушының панасыздық дәрежесін және ықпал ету шараларын анықтау үшін белгілі бір уақыт талап етілсе ғана жіберген. Туыстарына, егер олар табылса, және бала ешқандай әлеуметтік қауіпті әрекет жасамаған немесе оның теріс қылығының сипаты оны отбасынан шығаруды талап етпегенде туыстарына берілген. Қабылдау пункті дәрігердің міндетті және тұрақты бақылауында болған (Из истории борьбы, 2025: 29–30). Мысалы, Орынбор қабылдау пунктінен күнделікті 200-300 адам өткен. Қабылдау пункттерінің материалдық ахуалы нашар болған. Бөлмелер жылытылмаған, азық-түлік тапшылығы орын алған, ол қыс ортасында суррогаттарға алмастырылған, төсек, іш киім, киім, аяқ киім жетіспеген. Орынбор қаласы бойынша балалар өлімі барлық жеткіншектердің 33 пайызын құраған. Семей, Ақтөбе, Бөкей, Ақмола, Қостанай бөлімшелерінде асырап алу секциясы, панасыздықпен және қылмыс жасағандармен күрес секциясы, жасөспірімдер ісі бойынша комиссия жұмыс істеген. Асырап алуға айына орташа есеппен 25 адам өтініш берген.

Кәмелетке толмаған қылмыс жасаушыларға күрес талаптарға сәйкес жүргізілмеген. Кәмелетке толмаған қылмыскерлер түрмелерде болған; олардың істерін қарау ата-аналарға берілген. Ата-аналардың көпшілігі оларды қамқорлыққа алмай, көшелерге жіберген. Кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы хаттамалар Губерниялық төтенше комиссия мен Қылмыстық іздестіруден кешігіп, кейде 3 айдан соң келген. Қылмыскер кәмелетке толмағандарға қатысты медициналық-педагогикалық мәндегі келесі шаралар қабылданған: түсіндірулер, ескертулер жасау, сөгіс жариялау, туыстарының асырауына беру, балалар үйлері мен күштеп тәрбиелеу орындарына орналастыру және халық сотықа беру. Губерниялардан кәмелетке толмаған қылмыскерлерді Орынбордағы Өлкелік тәжірибелік қабылдау пунктіне жіберу вагондардың тапшылығына байланысты мүмкін болмаған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-т. 294-іс. 17–18-пп.).

Ашаршылыққа байланысты балалардың ата-анасыз қалып, олардың мүлкін туыстары немесе бөтен біреулердің заңсыз иеленген жағдайлары орын алған. Егер заңдық кеңес дұрыс жүргізілсе, балаларға мүлкін қайтаруға мүмкіндік болған. Яғни олар балалар үйінен кеткенде, мемлекет қаржысына емес, өздігімен өмір сүру мүмкіндігін иеленген. Алайда, заңдық кеңес беретін мамандар аз болған. Ересек балалар үшін дене еңбегі, жүйелі мектеп сабақтары жүргізілмеген, қабылдау пункттерінің гигиеналық жағдайы нашар болған. Қалыпты ортаға теріс әсерлі балалар әсер еткен. Мысалы, қылмыскер балалар қасындағыларды өздерімен бірге алып кетіп, базарларда қайыр сұрауға, ұрлық жасауға, т. б. қылмыстарға итермелеген. Қабылдау пункттеріне теріс әсерлі балаларды қалыпты балалардан бөлек ұстауға бөлмелер жетіспеген. Сондықтан қосымша тәрбиеленушілер алынып, балалар палаталарға бөлініп, үйірмелер жұмыс жасай бастаған. Балалар өздері қабылдау пунктін жинап, ауласын реттеп, ағаш кесіп, отын жарған. Кейбіреулері қалыпты балалар үйлеріне жұмысқа жіберілген, басқалары Губерниялық халыққа білім беру бөліміне жұмысқа жіберіліп, олар іс қағаздарын тігіп, мекен-жай үстелі бойынша, т. б. жерлерде жұмыс жасаған. 1923 жылдың шілдесіндегі Губерниялық экономикалық кеңес қаулысынан кейін панасыз және қайта эвакуацияланған балалардың саны азайған. Себебі қабылдау пункттеріндегі балалардың көптігінен, басқа қалалардың балалары қабылданбай, көше кезіп немесе басқа жаққа кеткен. 1923 жылдың қазан айының соңында № 2 балалар қалашығы ашылып, қабылдау пункттеріндегі балалардың басым көпшілігін сол жаққа жіберілген. 1923 жылы 400 орынға арналған қабылдау орнында жыл бойына орташа есеппен 1000 бала орналастырылған (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 13-16-қ. п.).

Кәмелетке толмағандар туралы комиссия 1919 жылы 15 қыркүйекте Юстиция бөлімінің бастамасымен қалыптасқан және Халықтық Сот Төрағасы болып, Әділет халкомының губерниялық бөліміне бағынышты болған. 1922 жылы Әділет халкомының губерниялық бөлімі қайта ұйымдастырылып, Кәмелетке толмағандар туралы комиссия жеке бөлінген. Сол үшін арнайы бөлме және комиссия ісімен айналысатын жеке тұлға қажет болған. Осыған орай, Комиссия төрағасына педагогты тағайындау үшін Комиссия туралы ереже, комиссияның іс қағаздарын ГубХББ-ға беру туралы 1918 жылы 16 ақпанда Совнарком Декретімен, Губатқаруком ГубХББ-ға Әділет бөлімінің қаулысын орындауды ұсынды. Нәтижесінде, 1922 жылы 27 қарашада Комиссия төрағалығына педагог тағайындалды. 1923 жылы 9 қаңтарда Қырхалденкомының қолдауымен дәрігер комиссия мүшесі ретінде жұмыс істеген (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 20-қ. п. -21-қ. п.).

1920 жылғы 4 наурыздағы «Қоғамдық қауіпті әрекеттерге айыпталған кәмелетке толмағандардың істері туралы» Халық Комиссарлар Кеңесінің Жарлығында кәмелетке толмаған деп 18 жасқа толмағандар саналған. Солардың тарапынан қоғамдық-қауіпті әрекеттер байқалғанда істерін Кәмелетке толмағандар туралы комиссия қараған. Комиссия кәмелетке толмағандарға қатысты медикалық-педагогикалық сипаттағы шара қабылдауды бекітсе, ісі халық сотықа берілген. Әділет Халық Комиссариаты аталған кәмелетке толмағанды ересектерден бөлек ұстап, Халық Ағарту Комиссариаты жанынан (бұдан әрі – ХАК) тиісті мекеме ұйымдастырған. Оқу-ағарту және емдеу-тәрбиелеу мекемелері ХАК мен Денсаулық сақтау халық комиссариатына қарасты болған (Из истории борьбы, 2025: 25–26).

Кәмелетке толмағандар ісі бойынша комиссия құрамына (бұдан әрі – КТІК, Комиссия) педагогтар (Халықтық білім беру бөлімінен), халық судьясы (халық сотытан) және дәрігерлер (психиатр / кірді. Денсаулық сақтау бөліміне өздерінің қарауына ұсынылған кәмелетке толмағандардың ісін қарау берілді және оларға медициналық-педагогикалық көмек көрсету міндеті жүктелді. Комиссияда тәрбиеші-тексерушілер жұмыс істеп, олар қылмыстың түрін, кәмелетке толмағандар өмірінің барлық жағдайын анықтап, Комиссия қаулысы бойынша белгінеген медициналық-педагогикалық әсер етудің нәтижелерін бақылаған (Из истории борьбы, 2025: 11). КТІК қабылдау пунктіне түскен балалар мен кәмелетке толмағандардың істерін қараумен айналысқан. Егер қаралатын істер аз болса немесе басқа да себептерге байланысты дәрігерге бірнеше жерде жұмыс істеуіне рұқсат етілген. халық соты жоқ орындарда олардың қызметін жергілікті участкелік немесе тұрақты не қосымша халықтық соттар орындаған. Комиссияның мүшелері жалақыны Халыққа білім беру бөлімінен, ал халық соты Әділет Халық Комиссариатынан алған. Егер дәрігер комиссияға мүшелікті қосымша атқарып жүрсе, жалақыны негізгі жұмыс орнынан алған. Комиссияның қаулылары орындалуға міндетті болған, егер ата-ана немесе басқа да тұлға тарапынан қаулыны орындауға қарсылық білдірсе, сотпен қудаланған.

Үлкендердің кәмелетке толмағандармен бірге жасаған, сондай-ақ 14 жастан үлкен кәмелетке толмағандар қоғамдық қауіпті (ұрлық, тонау, өртеу, ақша белгілерін жасау т. б.) қылмыстары туралы хаттамалар ұсталған сәттен 24 сағат ішінде КТІК халықтық сотына түскен. Ол үш тәулік ішінде тергеу әрекеттерін жүргізіп, кәмелетке толмағанның жасалған қылмысқа қатыстылығы туралы КТІК-ге толық баяндама жасаған. КТІК мемлекеттік және қоғамдық органдар, ата-аналар, туыстар немесе жеке тұлғалар берген 16 жасқа дейінгі ұлдар мен қыздардың істерін хаттамалар немесе өтініштер бойынша қарастырған. Балалардың жастары ресми құжаттар (акті, еңбек кітапшасы т. б.), ата-анасының немесе т. б. тұлғалардың сөзінен, даулы жағдайда дәрігердің сараптамасымен анықталған. Егер қылмыстық іске үлкендердің қатыстығы анықталған жағдайда үлкендер соттық жауапкершілікке тартылған, кейде ата-аналық құқығынан айырған. Кәмелетке толмағандарға қатысты келесідей медициналық-санитарлық мәндегі шаралар қабылданған: тәрбиешінің сұхбаты, түсіндіруі, ескертуі; ата-анасының, туыстарының, тексерушілердің қарауында қалдыру; жұмыс түрін белгілеу; мектепке орналастыру; туған жеріне қайтару; балалар үйіне немесе емдеу-тәрбиелеу колониясына немесе мекемесіне (ондай орын болмаған жағдайда Халық комиссариатының реформаторийіна) орналастыру; морльдық кемістігі анықталған жағдайда психиатриялық ауруханалардың арнайы оқшаулау бөлімшелеріне орналастыру; кәмелетке толмағанды бостандықта қалдырудың қауіптілі жағдайында, балалар үйінен жүйелі қашу жағдайында кәмелетке толмағандардың ісін халық сотықа жіберген.

Қоғамдық-қауіпті мәнде емес әрекеттермен ұсталған 14 жасқа дейінгі балалар мен 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардың істері КТІК-на жіберілмеген. Қабылдау (приемник) және Тарату (распределитель) пункттерінің қаулыларының күші КТІК-мен бірдей болған. Белгіленген мерзімде зерттеуші-тәрбиелеушілер қажетті материалдарды жинағанда ғана істер КТІК қарауына жіберілген. КТІК отырыстарына кәмелетке толмағанның түсініктемесі мен куәгерлердің айғақтары енгізіліп хаттама жүргізілген. КТІК-на түскен заттай айғақтар не төрағаның жауапкершілігінде, не сақталуына кепілдік берілетін мемлекеттік мекемеде болып, ерекше құнды заттар мемлекеттік сақтауға тапсырылған. Заттай айғақтарға қылмыс кезінде алынған, оған қатысы бар, немесе оны ашуға көмегі тиюі мүмкін заттар жатқызылған. КТІК қаулысы бойынша істің бітуімен заттай айғақтар иелеріне қайтарылған немесе тәркіленіп, тиісті органдарға: тамақтар – жергілікті азық-түлік органдарына, қару – әскери ведомствоға, бағалы заттар мен ақшалар – мемлекеттік сақтауға берілген және тиісті түбіртектер мен қолхаттар алынған (Из истории борьбы, 2025: 39–43).

1921 жылғы 9 тамыздағы № 2162 РКФСР Халық ағарту комиссариатының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссиясы туралы нұсқаулығына сәйкес, комиссия отырыстары туралы жергілікті есептерге кәмелетке толмағандардың аты-жөндері енбеуі керек болған. КТІК арқылы өткен барлық кәмелетке толмағандарды белгіленген сауалнамаға сәйкес нақты

есепке алу жүргізілген. КТІК ай сайын Халыққа білім беру бөліміне, Балалардың құқығын қорғау ішкі бөліміне, Халық ағарту комиссариатына есеп берген (Из истории борьбы, 2025: 67–68).

1923 жылғы КТҚҚБ есебі бойынша: қылмыс жасағандарға қатысты келесі шаралар қолданылған: Комиссия ұсталған баланы келесі жолы қылмыс жасамайтыны туралы қолхатпен жіберген немесе тіптен панасыз болса балалар қабылдау орнына жіберген. Бірақ кейбіреуі бостандыққа шыққаннан кейін, берген сөзін ұмытып, қылмысын қайталап, бірнеше рет ұсталып, қайта босатылғаннан кейін, кәмелетке толмаған ретінде жазалануы мүмкін екендігін түсінген. Комиссия баланы қолхатпен бірден жібермеген, алдымен бұрынғы, қазіргі тұрмыстық жағдайын анықтаған, тек жақындарының материалдық-адамгершілік жағдайы дұрыстарын анықтағанда, туыстарынан халықтық соттың алдында қылмыс жасаған баланың әрі қарайғы қылығына жауапты болып, жұмысқа не оқуға жіберуге міндеттелген. Комиссия тікелей қылмыс үстінде ұсталған баламен жұмыс жүргізген. Көп жағдайларда ұсталған баланың тұлғасын анықтайтын құжаттары болмаған. Арнайы колонияның болмауына байланысты ол жаққа жіберілуге тиісті қылмыскерлер қалыпты балалар колониясына тәрбиешілердің арнайы бақылауына жіберілген. Кемістігі барлар балалар үйіне немесе ауруханаға жіберілуге тиіс болғанымен орындардың жетіспеушілігінен бара алмаған.

1920-жылдары панасыз балалар түрлі қылмыстарға барған. Мына төмендегі кесте – соның дәлелі. Кестеде қылмыскерлердің санаттары көрсетілген.

1-Кесте. Қылмыс жасаған балалардың санаттары (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 23–24-қ. н.)

Table 1. Categories of offenses (CSA RK. F. 81. L. 1. C. 906. P. 23-24 b. s.)

Құқықбұзушылық категориялары	1919-1920		1921		1922		1923			Барлығы	
	Бала	К. толм.	Бала	К. толм.	Бала	К. толм.	Бала	Жасөс.	К. толм.	Бала	К. толм.
Ұрлық	222	346	160	243	187	239	117	73	74	686	975
Кісі өлтіру	3	3	5	5	3	3	3	1	3	14	15
Бандитизм	1	1	2	2	-	-	-	-	-	3	3
Қарулы тонау	3	4	8	12	2	5	-	-	-	13	21
Алыпсатарлық	15	15	3	4	2	2	-	-	-	20	21
Ұрып-соғу және қорлау	18	23	3	10	2	9	2	-	2	25	46
Қашу	2	2	5	5	3	3	-	-	-	10	10
Қоғамд. тәртіпті бұзу	1	1	3	5	4	9	18	4	18	26	36
Бұзақылық, алаяқтық және т. б.	24	27	17	18	19	21	6	3	5	66	74
Қайыршылық	-	-	-	-	-	-	22	28	23	22	51
Барлығы	296	431	210	308	226	295	169	109	125	901	1268

Кестеден сол кезеңдегі кәмелетке толмағандар арасында ұрлық, кісі өлтіру, бандитизм, қарулы тонау, алыпсатарлық, ұрып-соғу және қорлау, қашу, қоғамдық тәртіпті бұзу, бұзақылық, алаяқтық, қаруды сақтау, қайыршылық және т. б. болғаны көрінеді. Айта кетерлік жайт, кестеде көрсеткіштер нақты емес. Бұл есепте келесідей түсіндірілген: біріншіден, Комиссия алғашқы уақытта тек Орынборда болған және оған өңірлердегі барлық қылмыскерлер жіберілген. Есеп беру уақытында Комиссия бірнеше уездік қалада жұмыс істеген. Екіншіден, 15 маусымға дейін комиссия өкілеттілігінде 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандармен жұмыс жасаған. Үшіншіден, алғашқы уақыттарда кәмелетке толмағандар қылмысты мұқтаждықтан, жалғыз, тәжірибесіз жасағандықтан ұсталуы көбірек болған, кейінірек ұйымдасқан, жоспарлы түрде жасаған. Төртіншіден, күз-қыс уақыттарында панасыз кәмелетке толмағандар тамақсыз, тұрақсыз қалмау үшін әдейі қылмыс жасап ұсталған. Бесіншіден, жыныстық ерекшелігі бойынша қылмыскерлердің: ер балалар – 94–95%, қыз балалар – 5–6%-ын құраған. Алтыншыдан, жас ерекшелігі бойынша: 14 жасқа дейінгілер –

30%, 14–18 жастағылар – 70%, қылмыскерлердің басым бөлігін – 13-14 жастағылар қамтыған (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 23–24-қ. п.).

РКФСР Қылмыстық кодексінің 1926 жылғы редакциясындағы 12-бабында «Сот-түзеу сипатындағы әлеуметтік қорғау шаралары он төрт жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарға қолданылмайды, оларға қатысты медициналық-педагогикалық сипаттағы әлеуметтік қорғау шаралары ғана қолданылуы мүмкін. Он төрт жастан он алты жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарға сот-түзеу сипатындағы әлеуметтік, медициналық-педагогикалық сипаттағы әлеуметтік қорғау шараларын қолдану мүмкін емес деп танылған жағдайларда ғана қолданылады», – деп келтірілген. 1922 жылғы Қылмыстық кодекске қарағанда 1926 жылы редакцияланған нұсқасында кәмелетке толмағандарға қатысты баптары көбейіп, нақтылана түскен.

1924 жылғы РКФСР Еңбекпен түзету кодексінің 46-бабына сәйкес «Медициналық-педагогикалық әлеуметтік қорғау шараларын қолдануға арналған мекемелер: 1) кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға арналған және жұмысшы-шаруа жастарының құқық бұзушыларына арналған еңбек үйлері» деп бөлінген. 1925 жылғы 24 желтоқсандағы «Жасөспірімдер еңбек коммуналары туралы ережеге» сәйкес еңбек коммуналары әлеуметтік тәрбиелеу мекемелері болып табылды. Жасөспірімдерге біліктілікпен қатар қоғамдық-саяси тәрбие берді, өзіндік еңбек пен қоғамдық жұмысқа дайындады. Еңбек коммуналарына 12 жастан 16 жасқа дейінгі жасөспірімдер: а) қалыпты мектептен өтпеген көше балалары, сондай-ақ балалар үйінің жасөспірімдері; б) қиын әлеуметтік және материалдық өмір сүру жағдайларының нәтижесінде әлеуметтік зиянды дағдыларға ие болған жасөспірімдер және в) кәмелетке толмағандарға арналған коммуналар (Комонес) арқылы өткен жасөспірімдер қабылданған (Швейцер, т. б., 1926: 171). Елімізде кәмелетке толмаған қылмыскер үшін Орал, Ақмола губернияларында құмырашы, ағаш ұстаханасы, етік тігу шеберханалары бар еңбек колониялары жұмыс істеген. Олар өз өнімдерімен басқа да балалар мекемелерін қамтамасыз етіп отырған (ҚР ОМА. 509-қ. 1-т. 294-іс. 17–18-п.). 1922 жылы ашылған Карл-Маркс атындағы мектеп-коммуна (бұдан әрі – Коммуна) Орынбор қаласына жақын бұрынғы Мякинкова хуторында орналасқан. 1923 жылы маусымда оның атауы Короленко атындағы балалар үйі болып өзгертілген. Коммуна барлық Орынбор уезін қамтыған. Ол жерде 3: шеберхана жұмысшысы, темір ұстасы, ағаш ұстасы, слесарь, 4 тәрбиеші, 3 техникалық маман жұмыс істеген. 9 тұрғын бөлмесі ғана бар, сынып бөлмелері жоқ, жерінің көлемі – 120 десятина (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 96-п.). 1924 жылғы 9 қазандағы жағдай бойынша Коммунада 5 жылқы, 3 түйе, 2 сауын сиыр, 3 ұсақ мал болған. Ауыл шаруашылық құралдарынан 2 шөп шабатын машина, 2 ат тырмасы, 2 бір реттік соқалар, 1 темір тырма, 3 ағаш және тұқым сепкіштер болған. Осындай еңбек құралдарымен аталған жылдың жазында 31 десятина егістен 81 пұт (1326, 78 кг.) жарма, 2100 п. (34398 кг.) көкөніс алып, 2000 пұт (32760 кг.) шөп дайындалған. 1925 жылға егіске 15 десятина жер аударылып, 2 десятина қысқы бидай, 3 десятина қара бидай себілген. Жаз бойы балалар егін егу, оны баптау және малға жем-шөп дайындаумен айналысқан. Сонымен қатар 5 десятина бақша учаскесін суару бойынша жұмыс жасап, өз күштерімен шығыр дайындап, үлкен арықтарды қазған. Киім, аяқ киім, тамақтың жетіспеушілігінен балалардың денсаулығы қанағаттанарлықсыз, 25% безгекпен, арасында тері аурулары барлары болған (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 79–79-қ. п.).

1923 жылы маусымның ортасында Елек өлкелік реформаторийі ашылып, ол жаққа қиын және кемістігі бар балалар жіберіле бастаған. Реформаторийдің мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемесі ретінде ашылғаны туралы хабар қабылдау орындарындағы және балалар үйлеріндегі балаларға әсер етіп, теріс қылықтардың азаюына ықпал еткен. Реформаторийге қайта тәрбиеленуі үшін қылмыскерлер де жіберілген. Сондықтан орын тапшылығына байланысты Кәмелетке толмағандардың ісі бойынша комиссия мұндай балаларды реформаторийге жіберуге мәжбүрлі болған. 35 адамға арналған моральдық кемістігі бар балалар үйінен жылына 2 адам шығарылған. Мысалы, аталған кезеңде 15 кеміс бала түсіп, 4-еуі қашып кеткен,

2-еуі қайтыс болып, 1-еуін ата-анасы алып кеткен, 2-еуі қалыпты балалар үйіне ауыстырылған (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 15–17-п.).

Кемістігі бар балалар өздігінен қашып, дөрекі қарым-қатынас жасаған, төбелескен және афектілік түрдегі іс-әрекеттер көрсеткен. Олармен жұмыстың қиындығына тәрбиешілер шыдамай, жиі ауысып тұрған. Оның үстіне кеміс балалармен жұмыстың өзіндік ерекшеліктерін меңгерген мамандар өте аз болған. Алғашқы уақыттарда тәрбие жұмыстары үйірмелер мен өз-өзіне қызмет көрсету түрінде жүргізілген. Кейінірек мектеп сабақтары қосылғаннан кейін балалардың өздігінен қашуы және ашулану әрекеттер азая бастаған. Мектеп сабақтары үш топта жүргізілген. Дайындық сабақтары қалыпты мектеп сабақтарына ұқсас өткен. Балалар үйінің гигиеналық және материалдық жағдайы жақсарып, мектеп-тәрбие жұмысы нәтижелі бола бастаған.

Балалар үйінде аяқ киім шеберханасы жұмыс істеп, балаларды етік тігу қолөнеріне үйреткен. Балалар бәтеңке мен жаздық аяқ киім тігуді үйренген. Аяқ киім жөндеу және тігу балалар үйінің қажеттілігін, жеке тапсырыстарды орындауға мүмкіндік тудырған. Мұның өзі балалардың аяқ киім тігуге қызығушылығын арттырған. Қағаздан кілемшелер, кәрзеңкелер тоқу сияқты қол еңбектері балаларды тәртіпке, ерік-жігерін нығайтуға, шыдамдылыққа, тұрақтылыққа, ұқыптылыққа үйреткен. Жұқа тақтайшалардан түрлі ойыншықтар жасап, саздан әртүрлі бала қиялы бойынша фигуралар жасалған. Балалардың тиімді еңбек түрі киім мен кесте тігу болған. Тігін шеберханасы үзіліссіз жұмыс істеген. Қыз балалар мен тәрбиешілердің көмегімен киімдерін ықшамдаумен, кесумен, тігумен айналысқан. Балалар үйінің кейбір балалары ағаш ұстасы ретінде еңбек еткен. Олар тапсырыс бойынша үстелдер, орындықтар, керуеттер және т. с. с. жасаған. Кейбір балалар жаз бойы қыш зауытына барып, ыдыс-аяқ, әшекейлер мен үй тұрмысының заттарын жасауды үйренген. Еңбекке дағдыланған балалар жұмысты басшылардың нұсқауынсыз орындаған. Балалар фабрикалардағы жұмысқа қатысқан (ҚР ОМА. 81-қ. 1-т. 906-іс. 16-қ. п., 17-қ. п.).

Қорытынды. 1920-жылдардағы панасыз балалардың ішінде кәмелетке толмаған, қылмыс жасаған балаларды қайта тәрбиелеуде губерниялар мен уездерде Кәмелетке толмағандардың құқығын қорғау бөлімі жұмыс істеді. Балаларды тәрбиелеудегі мемлекеттік мекемелердің қызметінің өзіндік ерекшеліктері болды.

Әсіресе балалар инспекциясы, қабылдау-тарату пункттері, мәжбүрлеп тәрбиелеу мекемелерінде балалар қабылданған сәттен бастап өз-өзіне қызмет көрсетіп, қабылданған орнындағы ішкі тәртіпке сәйкес жұмыстар атқарды. 14 жастан бастап өндірістерге, кәсіпорындарға, фабрикаларға т. б. мекемелерге жұмысқа орналастырылып, балаларды, жасөспірімдерді, жалпы кәмелетке толмағандарды тәрбиелеуде еңбектің орны ерекше болды. Білім беру, еңбек дағдыларын сіңіру арқылы жүргізілген тәрбие балаларды үлкен өмірге бейімдеді.

1920-жылдардағы мемлекеттік органдар мен мекемелердің панасыз, соның ішінде қылмыс жасаған балалармен тәрбие жұмыстарының тағылым мол, тәжірибесі бүгінгі күнде қолдануға лайық. Осы орайда заманауи білімді ұрпақты еңбекке баулуды «Еңбек» пәні шеңберінде шектемеген ұтымды болар еді. 9–11-сынып оқушылары үшін мектеп қабырғасынан шыққанда белгілі бір еңбек түрін меңгергені қоғам үшін де, өзінің болашағы үшін де пайдалы болар еді. Сонда мектеп бітірген түлек, біріншіден, сол мамандығы бойынша оқуын жетілдіреді. Екіншіден, оқуға түсе алмаған жағдайда мектеп қабырғасынан алған куәлігі негізінде жұмыс істеп, өмірге бейімделеді.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Fund-509 – “People’s Commissariat of education of the KASSR in Orenburg”,

81 – “Central children’s Commission for the improvement of children’s lives at the CAC KASSR”

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

509-қор – «Орынбор қ. КАССР халық ағарту комиссариаты,

81 – «КАССР ОАК жанындағы балалардың өмірін жақсарту жөніндегі орталық балалар комиссиясы»

References

- Abzhanov, 2014 — Abzhanov H. Kazakhstan: ulttyk tarih, ideya, metodologiya (Kazakhstan: National History, Idea, Methodology). Almaty: Eltanym, 2004. P. 328.
- Bajtan, 2022 — *Bajtan A.* Kazakstandagy enbekpen tuzetu lager“lerinini kurylyp damu tarihy (History of creation and development of correctional labor camps in Kazakhstan). // Kazakhstan tarihy. 2022 zhylygy 14 karasha. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338875>. (In Kaz.).
- Bekenova, Kozybaeva, 2023 — *Bekenova A. A., Kozybaeva M. M.* 1921–1922 zhzh. Asharshylyk kezindegi Kazakstandagy balalardyn zhagdajy zhane ARA ujymynyn komegi (The situation of children in Kazakhstan during the Famine of 1921–1922 and the assistance of the Bee organization). Otan tarihy. 2023. No. 26(3). URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/612/381>. (In Kaz.).
- Bender. 2013 — *Bender E. A.* Pravovye osnovy bor“by s detskoj besprizornost“yu v RSFSR v 1920–1930-e gody. (The legal basis for combating child homelessness in the RSFSR in the 1920s and 1930s). (e- resource). CIBERLENINKA. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-osnovy-borby-s-detskoj-besprizornostyu-v-rsfsr-v-1920-1930-e-gody>. (In Russ.).
- Elchaninov, 2022 — *El“chaninov A.P.* Ispravitel“nye zavedeniya prinuditel“nogo vospitaniya nesovershennoletnih sel“skohozyajstvennoj specializacii v rossijskoj imperii na rubezhe XIX–XX vv.: k voprosu o celyah sozdaniya i effektivnosti funkcionirovaniya (Correctional institutions for the forced education of minors with agricultural specialization in the Russian Empire at the turn of the 19th – 20th centuries: on the issue of the goals of creation and effective functioning). Ufa Law Institute MIA RF. No. 2(96). 2022 / CIBERLENINKA. 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispravitelnye-zavedeniya-prinuditelnogo-vospitaniya-nesovershennoletnih-selskohozyaystvennoj-spetsializatsii-v-rossiyskoj-imperii>. (In Russ.).
- Iz istorii bor“by, 2025 — *Iz istorii bor“by s detskoj besprizornost“yu v Kazahstane i sopredel“nyh stranah v 1920–1930-e gg.: sbornik arhivnyh dokumentov i materialov* (From the history of the fight against child homelessness in Kazakhstan and neighboring countries in the 1920s and 1930s: a collection of archival documents and materials). / Sost.: Kaipbaeva A. T., Kozybaeva M. M., Muhatova O. H., Bajzhumanova Z. B., Bekenova A. A. Almaty: IP “Balausa“, 2025. 656 s. (In Russ.).
- ITK, 1924 — Ispravitel“no-trudovoj kodeks RSFSR 1924 g. (The Correctional Labor Code of the RSFSR of 1924). // URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/istkod_24. (In Russ.).
- Karipzhanova, 2020 — *Karipzhanova G. K.* Stanovlenie i razvitie detskih domov v 1920–1940-e gody v Kazahstane (The formation and development of orphanages in the 1920s and 1940s in Kazakhstan). // “Molodoj uchenyj“ magazine, 08. 06. 2020 (In Russ.).
- Mardahaev, 2003 — *Mardahaev L.* Trudnovospituemye deti: sushchnost“, prichiny, problemy vospitatel“noj raboty (Difficult-to-educate children: the essence, causes, and problems of educational work) (elektronnyj resurs) // Otechestvennaya social“naya pedagogika: hrestomatiya. / Comp. and preface by Mardahaev L. V. Moscow: Akademiya, 2003. P. 338–353. // URL: https://studme.org/56685/pedagogika/trudnovospituemye_deti_suschnost_prichiny_problemy_vospitatelnoy_raboty. (In Russ.).
- Muhatova, Kaipbaeva, t. b., 2026 — *Muhatova O. H., Kaipbaeva A. T., Saipova K. D.* Kazakstandagy 1920–1930 zhyldardagy panasyz balalar tarihy zertteudin teoriyalyk zhane metodologiyalyk maseleleri (Theoretical and methodological problems of studying the history of homeless children in Kazakhstan in the 1920s and 1930s). // Otan tarihy, 2026. T. 29(1). URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/1086/703>. (In Kaz.).
- Omarbekov, Omarbekov, 2014 — *Omarbekov T., Omarbekov Sh.* Kazakstan tarihyne jane tarihnamasyna ulttyk kozkaras (National approach to the history and historiography of Kazakhstan). Almaty: Kazah universiteti, 2004. P. 388.
- Pedagogika, 2005 — *Pedagogika: Bol“shaya sovremennaya enciklopediya* (Pedagogy: A great modern Encyclopedia). / Comp. E. S. Rapacevich. Minsk: Sovrem. Slovo, 2005. 720 p. (In Russ.).
- Sygiralimova, 2006 — *Sygiralimova G. B.* Kazakstandagy panasyz balalar. Maseleni sheshu tarihy, tazhiribesi, korytyndysy (1920–1940 zhyldar) (Homeless children in Kazakhstan. History, experience, conclusion of problem solving (1920–1940 years)). Candidate dissertation in History. Ekibastuz, 2006. 135 p (In Kaz.).
- UK, 1922 — *Ugolovnyj kodeks RSFSR 1922 g.* (Criminal Code of the RSFSR, 1922) / URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22. (In Russ.).
- UK, 1926 — *Ugolovnyj kodeks RSFSR v redakcii 1926 g.* (The Criminal Code of the RSFSR, as amended in 1926). / URL: <http://museumreforms.ru/node/13973>. (In Russ.).
- Shvejcer, Shabalova, 1926 — *Shvejcer V. L., Shabalova S. M.* Trudovaya i obrazovatel“naya podgotovka podrostkov v detskih domah i trudovyh kommunah (Labor and educational training of teenagers in orphanages and labor communes). Moscow, 1926. 215 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

- Әбжанов, 2014 — *Әбжанов Х.* Қазақстан: ұлттық тарих, идея, методология. Алматы: Елтаным баспасы, 2014. 328 б.
- Байтан, 2022 — *Байтан А.* Қазақстандағы еңбекпен түзету лагерьлерінің құрылып даму тарихы. // Қазақстан тарихы. 2022 жылғы 14 қараша. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/338875>.
- Бекенова, Козыбаева, 2023 — *Бекенова А. А., Козыбаева М. М.* 1921–1922 жж. Ашаршылық кезіндегі Қазақстандағы балалардың жағдайы және АРА ұйымының көмегі. // Отан тарихы 2023. № 26(3). URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/612/381>.
- Бендер, 2013 — *Бендер Е. А.* Правовые основы борьбы с детской беспризорностью в РСФСР в 1920–1930-е годы. (электронный ресурс) // CIBERLENINKA. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravovye-osnovy-borby-s-detskoy-besprizornostyu-v-rsfsr-v-1920-1930-e-gody>.
- Ельчанинов, 2022 — *Ельчанинов А. П.* Исправительные заведения принудительного воспитания несовершеннолетних сельскохозяйственной специализации в российской империи на рубеже XIX–XX вв.: к вопросу о целях создания и эффективности функционирования. // Вестник Уфимского юридического института МВД России, № 2 (96). 2022. / CIBERLENINKA. 2022. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispravitelnye-zavedeniya-prinuditel'nogo-vospitaniya-nesovershennoletnih-selskohozyaystvennoy-spetsializatsii-v-rossiyskoy-imperii>.
- Из истории борьбы, 2025 — *Из истории борьбы с детской беспризорностью в Казахстане и сопредельных странах в 1920–1930-е гг.: сборник архивных документов и материалов.* / Сост.: Каипбаева А. Т., Козыбаева М. М., Мухатова О. Х., Байжуманова З. Б., Бекенова А. А. Алматы: ИП «Балауса», 2025. 656 с.
- ИТК, 1924 — *Исправительно-трудовой кодекс РСФСР 1924 г.* // URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/istkod_24.
- Карипжанова, 2020 — *Карипжанова Г. К.* Становление и развитие детских домов в 1920–1940-е годы в Казахстане. // Журнал «Молодой ученый», 08. 06. 2020.
- Мардахаев, 2003 — *Мардахаев Л.* Трудновоспитуемые дети: сущность, причины, проблемы воспитательной работы (электронный ресурс) // Отечественная социальная педагогика: хрестоматия. / сост. и авт. предисл. Мардахаев Л. В. М.: Изд. центр «Академия», 2003. – С. 338–353. // URL: https://studme.org/56685/pedagogika/trudnovospituemye_deti_suschnost_prichiny_problemy_vospitatelnoy_raboty.
- Мұхатова, Қаипбаева, т. б., 2026 – *Мұхатова О. Х., Қаипбаева А. Т., Саипова К. Д.* Қазақстандағы 1920–1930 жылдардағы панасыз балалар тарихын зерттеудің теориялық және методологиялық мәселелері. // Отан тарихы, 2026. Т. 29(1). URL: <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/1086/703>.
- Омарбеков, Омарбеков, 2014 — *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.* Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 388 б.
- Педагогика, 2005 — Педагогика: Большая современная энциклопедия. / Сост. Е.С. Рапацевич. Мн. «Соврем. Слово», 2005. 720 с.
- Сүгірәлімова, 2006 — *Сүгірәлімова Г.Б.* Қазақстандағы панасыз балалар. Мәселені шешу тарихы, тәжірибесі, қорытындысы (1920–1940 жылдар). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. Екібастұз, 2006. 7 б.
- УК, 1922 — Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22.
- УК, 1926 — Уголовный кодекс РСФСР в редакции 1926 г. URL: <http://museumreforms.ru/node/13973>.
- Швейцер, Шабалова, 1926 — *Швейцер В. Л., Шабалова С. М.* Трудовая и образовательная подготовка подростков в детских домах и трудовых коммунах. М.: 1926. 215 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 3, pp. 659-676, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_659-676

THE CONSEQUENCES OF REPRESSION IN KAZAKHSTAN (1920-1950)

Berlibay Erdaulet¹, Zhubanyshov Berik^{2*}, Aigul M. Smanova³

¹Kazakh National Women's Teacher Training University
(114 Gogol Str., Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Candidate of historical sciences, docent
 <https://orcid.org/0009-0004-8294-1097> E-mail: yerdaulet62@gmail.com

²Kazakh National Women's Teacher Training University
(114 Gogol Str., Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>; E-mail: mr.berik1973@mail.ru
*Corresponding author

³Kazakh National Women's Teacher Training University
(114 Gogol Str., Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, docent
 <https://orcid.org/0000-0002-8241-9256> E-mail: aigulsmanova123@gmail.com

© Ch.Ch. Valihanov IHE, 2026

© Berlibay E.T., Zhubanyshov B.T., Smanova A.M. 2026

Abstract. Introduction. In the history of Kazakhstan, the period of the 1920-50 s is still relevant, filled with complex events that require new scientific research, which must be widely studied and appreciated. The policies pursued by the totalitarian system in these years after the Soviet revolution persecuted millions of innocent people on charges of "enemies of the people," "nationalists," "counterrevolutionaries," etc., imprisoned, deported, shot, and illegally punished. Therefore, it is absolutely necessary to study this period from the point of view of new historical knowledge. The study of the period and the introduction of new valuable data into scientific circulation plays an important role in understanding the truth of national history and educating the younger generation. In order to conduct a scientific assessment with a full understanding of the politics of the totalitarian system of the 1920s–1950s, a deeper analysis of the socio-political, social and legal situation of the dynamics of events is necessary. The lack of a sense of responsibility of the staff of the authorized body caused enormous political damage, which in all cases cannot be justified. The consequences of this policy led to a catastrophe unprecedented in history, which destroyed the traditional system of life of the Kazakh people. The article discusses in detail these processes with archived data. *Goals and objectives.* In order to raise national historical awareness and familiarize the younger generation with history in the 1920s and 1950s, during the implementation of the campaigns of the totalitarian system in Kazakhstan, punitive measures were taken at the state level, which led to a national catastrophe that had serious consequences for the traditional economy of Kazakhstan. our people, with the evaluation of archived data and inclusion in scientific circulation. *Results.* At the beginning of the revolution, the owners of the bourgeoisie fought for socialism, and now the working masses of

the people have been plundered in the struggle for socialism. The Soviet Bolshevik party leaders created a totalitarian system after seizing power. The new system implemented measures that contradict the principles of international law and universal principles of morality. This government policy, based on repression and punishment, separated the Kazakh people from centuries-old historical values. The lawlessness led to the formation of a tragic period, which led to a tragedy with grave consequences for our people. *Conclusion.* The consequences of political and economic repression under totalitarian policy in Kazakhstan from the 1920s to the 1950s are confirmed by new archival data. In our view, with this new data relating to the period under study, we believe that the use of archives in scholarly dissemination of document-based conclusions will not go unnoticed by historians worldwide.

Keywords: totalitarianism, district, campaign, refugee, genocide, fist, repression

For citation: Berlibay E., Zhubanyshov B., Smanova A., The consequences of repression in Kazakhstan (1920–1950) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 659–676. (In Kaz.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_659–676

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚҰҒЫН–СҮРГІНІНІҢ ЗАРДАПТАРЫ (1920-1950 жж.)

Берлібай Ердаулет^{1*}, Жұбанышов Берік^{2*}, Сманова Айгуль³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Гоголь көшесі, 114 үй. 050040 Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0009-0004-8294-1097>, E-mail: yerdaulet62@gmail.com

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Гоголь көшесі, 114 үй. Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>; E-mail: mr. berik1973@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Гоголь көшесі, 114 үй. Алматы, Қазақстан)

Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>, E-mail: aigulsmanova123@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Берлібай Е.Т., Жұбанышов Б.Т., Сманова А.М. 2026

Андатпа. *Kipicne.* Қазақстан тарихында 1920–1950 жылдардағы кезең әліде кеңінен зерделеніп шынайы бағасын алуға тиіс жаңа ғылыми зерттеулерді қажет ететін күрделі оқиғаларға толы өзекті кезең. Кеңестік төңкерістен кейін дәл осы жылдары тоталитарлық жүйе жүргізген саясат миллиондаған жазықсыз тағдырларға «халық жауы», «ұлтшыл», «контрреволюционер» т. б. айыптар тағып қудалап түрмеге қамап, жер аударып, ату, жазасын заңсыз жүзеге асырды. Сондықтанда бұл кезең жаңа тарихи таным тұрғысынан зерттелуге тиіс. екені даусыз. Кезеңді зерттеп, жаңа құнды деректерді ғылыми айналымға енгізу ұлттық тарихының ақиқатын танып, жас ұрпақты тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады 1920–1950 жылдардағы тоталитарлық жүйенің саясатын толық түсініп ғылыми баға беру үшін оқиғалардың даму динамикасын қоғамдық-саяси, әлеуметтік және құқықтық жағдайын тереңірек талдау қажет. Өкілетті орган қызметкерлерінің жауапкершілік сезімінің болмауы барлық жағдайда ақтауға болмайтын үлкен саяси зиян келтірді. Осы саясат салдары қазақ халқы тіршілігінің дәстүрлі жүйесін күйретіп тарихта бұрын соңды болып көрмеген апатқа әкеп соқты. Мақалада осы процестер мұрағатық деректермен жан-жақты қарастырылған.

Мақсаты мен міндеттері. Ұлттық тарихи сананы жетілдіру, жас ұрпақты тарихпен тәрбиелеу мақсатында 1920–1950 жж. Қазақстандағы тоталитарлық жүйенің мемлекеттік деңгейде жүргізілген науқандарын іске асыру барысындағы жазалау шараларының, халқымыздың дәстүрлі шаруашылығын түп-тамырымен күйреткен аса ауыр зардаптарға себеп болған ұлттық апатқа әкеліп соққанын, мұрағат деректерімен баға беріп ғылыми айналысқа енгізу. *Нәтижелер.* Төңкерістің бас кезінде социализм үшін буржуа-мүлік иелері талауға түскен болса, кейін социализм үшін күресте еңбекші халық бұқарасы талан-таражға түсті. Кеңестік большевиктік партия қайраткерлері билікті тартып алғаннан кейін тоталитарлық жүйені құрды. Жаңа жүйе адамгершіліктің жалпы адамзаттық қағидаларының халықаралық құқық қағидаларына қайшы келетін шараларды жүзеге асырды. Бұл биліктің жазалаумен қуғын-сүргінге негізделген саясаты қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тарихи құндылықтарынан ажыратты. Заңсыздық халқымызға аса ауыр зардаптармен қасіретті алып келген қайғылы кезеңнің қалыптасуына алып келді. *Қорытынды.* Мақалада 1920–1950 жж. қазақстандағы тоталитарлық саясаттың саяси экономикалық қуғын-сүргінінің салдарының зардаптары жаңа архивтік деректермен дәлелденді. Біздің ойымызша, біз зерттеп отырған кезеңге қатысты жаңа деректермен мұрағаттың құжаттарға негізделген тұжырымдармен пайымдаулардың ғылыми айналысқа енуі әлем тарихшыларының назарынан тыс қалмайды деп санаймыз.

Түйін сөздер: тоталитаризм, округ, науқан, босқын, геноцид, кулак, қуғын-сүргін

Дәйек сөз үшін. Берлібай Е.Т., Жұбанышов Б.Т., Сманова А.М. Қазақстандағы қуғын-сүргінінің зардаптары (1920–1950 жж.) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 659–676 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_659–676

ПОСЛЕДСТВИЯ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ (1920-1950 ГГ.)

Берлібай Ердәулет¹, Жубанышов Берик^{2*}, Сманова Айгуль³

¹Казахский национальный женский педагогический университет
(114, ул. Гоголя, Алматы, 050040, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0009-0004-8294-1097> E-mail: yerdaulet62@gmail.com

²Казахский национальный женский педагогический университет
(114, ул. Гоголя, Алматы, 050040, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук,

 <https://orcid.org/0000-0001-9566-1634>; E-mail: mr.berik1973@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Казахский национальный женский педагогический университет
(114, ул. Гоголя, Алматы, 050040, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-8241-9256> E-mail: aigulsmanova123@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Берлібай Е.Т., Жубанышов Б.Т., Сманова А.М. 2026

Аннотация. *Введение.* В истории Казахстана период 1920–1950-х годов по-прежнему актуален, наполнен сложными событиями, требующими новых научных исследований, которые должны быть широко изучены и оценены по достоинству. Политика, проводимая тоталитарной системой в эти годы после советской революции, преследовала миллионы невинных судеб по обвинениям в «врагах народа», «националистах», «контрреволюционерах» и т. д., заключала в тюрьму, депортировала, расстреливала, незаконно осуществляла

наказание. Поэтому этот период должен быть изучен с точки зрения нового исторического познания. бесспорно. Изучение периода и введение в научный оборот новых ценных данных играет важную роль в познании истины национальной истории и воспитании подрастающего поколения для проведения научной оценки с полным пониманием политики тоталитарной системы 1920-х–1950-х годов необходим более глубокий анализ общественно-политического, социального и правового положения динамики развития событий. Отсутствие чувства ответственности сотрудников уполномоченного органа нанесло огромный политический ущерб, который во всех случаях не может быть оправдан. Последствия этой политики привели к беспрецедентной в истории катастрофе, разрушившей традиционную систему жизни казахского народа. В статье подробно рассмотрены данные процессы с архивными данными. *Цель и задачи.* В целях совершенствования национального исторического сознания, воспитания подрастающего поколения историей в 1920–1950 гг. в ходе реализации кампаний тоталитарной системы в Казахстане на государственном уровне были приняты карательные меры, приведшие к национальной катастрофе, повлекшей в корне тяжелые последствия традиционного хозяйства нашего народа, с оценкой архивных данных и включением в научный оборот. *Результаты.* В начале революции за социализм боролись владельцы буржуа, а теперь в борьбе за социализм разграблены трудящиеся народные массы. Советские большевистские партийные деятели создали тоталитарную систему после захвата власти. Новая система реализовала меры, противоречащие принципам международного права общечеловеческих принципов нравственности, эта политика власти, основанная на репрессиях с наказанием, отделяла казахский народ от многовековых исторических ценностей. Беззаконие повлекло за собой формирование трагического периода, повлекшего трагедию с тяжелыми последствиями для нашего народа. *Заключение.* Последствия политических экономических репрессий тоталитарной политики в Казахстане в 1920–1950 гг. подтверждены новыми архивными данными. На наш взгляд, с новыми данными, относящимися к исследуемому нами периоду, мы считаем, что вовлечение архивов в научное обращение с выводами, основанными на документах, не останется незамеченным историками всего мира.

Ключевые слова: тоталитаризм, округ, кампания, беженец, геноцид, кулак, репрессия

Для цитирования: Берлібай Е.Т., Жубанышов Б.Т., Сманова А.М. Последствия репрессий в Казахстане (1920–1950 гг.) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 659–676. (На каз.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_659–676

Кіріспе

Қазақстан тарихында 1920–1950 жылдары тоталитарлық саясат қазақ халқын ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық ерекшеліктерінен, салт-дәстүрлерінен, шаруашылық жүргізу әдіс-тәсілдерінен айырып, аса ауыр демографиялық апатқа ұшыратты. Ең қауіптісі – осы кезеңде қазақ халқы ең білімді, ең парасатты, ел бастайтын тұлғаларынан айырылды. Кеңестік тоталитарлық жүйенің заңсыз саясаты салдарынан жазықсыз адамдар бас бостандығынан айырылып, түрмелерге қамалып, заңсыз, сотсыз ату жазасына кесілді. Қазақ халқы тіршілік етуінің негізгі көзі – малынан айырылып, аштықтан қырылып, шетелдерге босып кетуге мәжбүр болды. Кеңестік кезеңдегі тоталитарлық саясаттан туындаған ауыр зардаптарға қатысты деректердің ақиқаттығына қол жеткізіп, тақырыпқа сәйкес мәліметтерді анықтап, жаңа ғылыми деректер жариялау – заман талабы. Қазақстанның тәуелсіздікке ие болуы осы мәселелер тарихын қайта қарастырып, жаңа құнды деректерді сараптамадан өткізуді қажет етіп отыр. Аталған мәселелер 1920–1950 жылдардағы тоталитарлық биліктің қуғын-сүргінге бағытталған саясатын қайта қарастыруды, бұрмаланған фактілердің ақиқатын айқындап, жаңа қорытындылар жасауды қажет етеді. Қол жеткен нәтижелер бүгінгі жастарымыздың рухани жағынан оянуына, еліміздің іргесін нығайтып, тәуелсіздігіміздің баянды болуына қызмет етеді деген ойдамыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Кеңестік тоталитарлық биліктің басқару саясаты қазақ халқының ежелден келе жатқан шаруашылық жүргізу тәсілдеріне қарсы бағытталып, қалыптасқан өркениетінің шайқалуына негіз болды. Зерттеу мақаламызда осыған жеткізген себептер талданды. Мақалада ұсынылып отырған нақты деректер, архив қорларынан табылған құжаттар соңғы жылдары басылып шыққан ғылыми жұмыстармен салыстырылды. Зерттеу жұмысында жүйелілік, салыстырмалы-тарихи талдау, проблемалық зерттеу, тарихилық принципі толық қамтылды. Ұсынылып отырған мақалада алдыңғы қатарлы отандық және шетелдік ғалымдардың осы мәселеге қатысты ғылыми көзқарастарының жиынтығын есепке ала отырып, жаңа пайымдаулар, тұжырымдар мен қорытындылар жасалды.

Талқылау

Кеңестік тоталитарлық жүйе, Сталин социализмі тонаушылықты қамтамасыз ететін саяси жүйе болды (Шоқай, 2007: 254). Тарихшы ғалым М.Қ. Қозыбаев «кеңестік тоталитаризмде қоғамдық өмірдің барлық саласы (экономика, өнер, азаматтардың жеке өмірі) партияның қатаң бақылауында болғанына» тоқталған (Қозыбаев, 1992: 17). Академик Нұрпейісов Алаш қайраткерлерінің саяси күресіне ғылыми талдау жасаған (Нұрпейісов, 1995: 3). Әбілғожин бастаған авторлар ұжымы даярлаған ғылыми зерттеуде кулактарды жоюдың зардаптары зерделенген (Әбілғожин, 1993: 17). Ұжымдастыру кезеңін зерттеуде терең із қалдырған ғалым Омарбеков бұл кезең туралы: «Аласапыран оқиғаларға, қасіретті құбылыстарға толы кезең» деп қорытынды жасаған (Омарбеков, 2004: 3). Ғалымдар Қ.С. Алдажұманов, М.Ш. Қалыбеков, Г.К. Көкебаева, О.М. Қоңыратбаев кеңестік кезеңдегі әлеуметтік қақтығыстарды талдаған (Алдажұманов, 2023: 320). Шетелдік әріптестер де кеңестік аграрлық тарихтың ішкі құбылыстарын зерттеп, құнды деректерін ғылыми айналымға енгізумен ерекшеленген. Р. Киндлердің бұл науқан қазақтарды түпкілікті тонағаны жөніндегі пікірлері құптарлық (Киндлер, 2017: 300) және біздің пікірімізбен сәйкес келеді. Америкалық ғалым Сара Камерон осы кезеңдегі қылмыстардың қазақ қоғамында қалдырған зардаптарына тоқталған (Камерон, 2018: 288). Британдық ғалым Роберт Конквест КСРО-дағы тоталитарлық тәртіпті зерттеп, қуғын-сүргіннің ауқымы туралы пікірталастарға бастама жасады (Конквест, 1994: 15). Қорыта айтқанда, бұл еңбектердің өзіндік танымдық, ғылыми ерекшеліктері бар. Бірақ бұл еңбектер мәселенің жекелеген жақтарын ғана қарастырған. Біз зерттеу мақаламызда мәселеге қатысты жаңа мұрағаттық тың деректерді қарастыруды мақсат етіп, тақырыпты кешенді түрде тұтастай қарастырдық.

Нәтижелер

XX ғасырдың басы Отан тарихында қазақ халқының санына аса ауыр демографиялық апат әкелген күрделі кезеңдердің қатарына жатады. Миллиондаған жазықсыз адамдар тоталитарлық саясаттың қуғын-сүргініне ұшырап, «халық жауы», «ұлтшыл» және т. б. жалған айыптаулармен түрмеге қамалып, заңсыз, сотсыз ату жазасына кесілді. Бұл зұлматтар осы кезеңде билікке келген кеңестік тоталитарлық жүйенің саясаты арқылы жүзеге асырылды.

Тоталитаризм (латынның *totalis* – тұтас, толық) – қоғам өмірінің барлық салаларына толық бақылау орнатқан авторитарлық мемлекеттік нысандардың бірі (Берденов, 2023: 148). Саяси жүйенің тоталитарлық түрі мынадай белгілермен ерекшеленеді (Көшімов, 1997: 18).

1. Қоғамда заңсыздық қанат жаяды.
2. Билік иелері өз азаматтарының алдында жауап бермейді.
3. Саяси өмірде бір ғана партия билік құрады.
4. Идеологияға мемлекет иелік етеді.
5. Бұқаралық ақпарат құралдары тек мемлекет саясатын насихаттайды.

6. Халық өмірі күштеу орындарының қатаң бақылауында болады. Онымен келіспегендер халыққа қарсы деп танылып, жазалауға тартылады. Аталған кезеңде осының бәрі қамтылды. Қазақстандағы 1920–1950 жж. саяси-экономикалық қуғын-сүргін Сталин басшылығымен

жүзеге асты. Сталинизм – сталиндік басшылыққа негізделіп құрылған мемлекеттік саяси жүйе. Жүйенің басты ерекшелігі орталықтанған мемлекет құрып, күрделі саяси-әлеуметтік міндеттерді шешуде террорлық, қатаң зорлық-зомбылыққа негізделуінде болды (Рогинский, 2011: 21). Тоталитарлық саясаттың кесірінен қазақ халқы ұлттық ерекшеліктерінен, шаруашылық жүргізу әдіс-тәсілдерінен айырылды. Бұл аса ауыр демографиялық апатқа, қуғын-сүргінге алып келді. Танымал тарихшы Ханна Арендтің (Арендт, 1996: 43) «Тоталитаризмнің басты ерекшелігі – заңсыздықтың шектен шыққан түрі» деген идеясы осы жүйеге берілген әділетті баға деп есептейміз. Отан тарихында 1920–1950 жылдардағы тоталитарлық билік саясатын қайта қарастыру, бұрмаланған фактілердің ақиқатын айқындап, жаңа қорытындылар жасау қажет. Осы маңызды мәселелердің дұрыс шешілуі ақиқатқа негізделген тарихтың жазылуына септігін тигізеді. Біздің ойымызша, халқымыздың басынан өткен осы қайғылы кезең әлем жұртшылығының назарын аударуы керек.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласы осы мәселені зерттеуге және өз тарихымызды қайта қарауға ерекше серпін берді. Онда ол: «Тарихымыздың осы ақтаңдақ беттері әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмеген» (Тоқаев, 2021) деуі тарихшыларға үлкен міндет жүктейді. Осы мақсатта 2020 жылғы 24 қарашада мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы» Жарлыққа қол қойды. Осыған орай, 2021 жылы 8 ақпанда Алматы қаласы әкімдігінің жанында саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау мәселелері жөніндегі қалалық комиссия құрылды. Осы мақаланың авторлары жоғарыда аталған комиссия құрамында үш жылдан астам жұмыс атқардық. Комиссия мүшелері ретінде біз Алматы қалалық полиция департаментінің мұрағаттарындағы жеке істерді саралап, ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысып, мәселеге қатысты жаңа деректермен танысуға мүмкіндік алдық.

1917 жылғы Ақпан және Қазан революциялары монархияның орнына большевиктік тоталитарлық қоғамның орнауына алып келді. Әлем елдері большевиктік төңкерістен кейін, бар адамдарды «жұмаққа» апаратын өзгерісті қандай әдіспен жүзеге асыратынын бақылаумен болды. Большевиктік коммунистік идеологияның кімді жоқ қылып, кімді өлтіріп орнына «астық егетінін», сол құрбандардың қанымен нәрленген даланың жемісін кімнің ұпайына беретінін ешкім білген жоқ (Мария Хаким, 2023: 210). Анкара университетінің доценті Мария Хаким Мәскеудің саяси пиғылы мен амал-мақсатына тоқтала келіп: «Мәскеу жиырмасыншы жылдардың орта кезінен бастап қазақтың ұлттық жетекшілеріне сенбеген, сондықтан оларды шетінен тұтқындап жоқ қылу амалдарын қолданған. Қазақтың бұрынғы билік жүйесін жоқ қылып қазақтардан жаңа советтік адам жарату керектігін ойлаған» деген тұжырым жасайды (Мария Хаким, 2023: 210). Расында кеңестер 1920 жылы 15 сәуірде Алашорда үкіметінің қызметі тоқтатылып, мүшелеріне «кешірім» жарияланды. Ал, жиырмасыншы жылдың басынан Қазақстанда қызмет еткен барлық ағымдар тексеріле бастады. Нәтижесінде билік Қазақстанда екі саяси бағыттың бар екендігі анықтады: оның бірі ұлтшылдық бағыт, екіншісі коммунистік бағыт екендігі белгілі болды. «Бірінші бағытқа Ә. Бөкейханов қолдау жасап отыр, бұл коммунистік бағыттың жұмысына орасан зор кедергі келтіреді» дегені қорқыныштың пайда болғандығын растайды (ҚР ПА. 140 қ. 1-т. 11-іс. 9–10-п. п). Негізі азамат соғысынан кейін ұлт зиялыларын саяси-қоғамдық қызметтен шеттету қолға алынған. Ағартушылықты ту етіп ұстанған зиялылар күрделі уақытта өз еңбектері арқылы ұлттық рухын көтеру бағытында еңбектерін жалғастыра берді. Дегенмен М. Дулатов 1929 жылы 30 қарашада ОГПУ тергеушілеріне берген жауабында: «Республикада қазақтың жауапты қызметкерлерінің арасындағы жікке бөліну 1920 жылдан басталды» деп айтыпты (Дулатов, 1995: 21).

1920 жылдардың ортасынан социализм желеуімен жүргізілген ұжымдастыру мен индустрияландыру халықты тонауға, ұлттық байлықты иемденуге және отарлауды күшейтуге бағытталды. Төңкерістің бас кезінде социализм үшін мүлік иелері талауға түскен болса, енді социализм үшін еңбекші халық бұқарасы талан-таражға түсті. Британдық ғалым Роберт

Конквест КСРО-дағы тоталитарлық тәртіпті зерттеп, қуғын-сүргіннің ауқымы туралы пікірталастарға бастама жасауы осы себептерге байланысты болса керек (Conquest, 1991)

1922 жылдан бастап Кеңес үкіметі жасырын түрде кеңестік жүйеге қарсы шығуы мүмкін деген топтарды анықтауға кірісті. Бұл бағытта тағы да Ө. Бөкейханов бастаған бұрынғы Алашорда мүшелері «ұлтшыл» топ ретінде үкімет назарына ілікті (ҚР ПА. 140-қ. 1-т. 11-іс. 9–10-п. п). Бұл тұста КСРО шаруалар саны ел халқының 82 %-ін қамтыған (жалпы саны 120, 7 млн) аграрлық ел болды. Ал Қазақстанда ауыл шаруашылығының үлесі жалпы ұлттық өнімнің 35, 88 %-ын құрады. 1926 жылғы санақ бойынша республикада 70 %-ы ауылдар мен қыстаулардағы шаруа қожалықтарында өмір сүрді. Бұлардың 24 %-і егіншілікпен, 33, 2 %-ы мал шаруашылығымен егіншілікпен, 38, 3%-ы мал шаруашылығымен айналысты. Жаңа экономикалық саясатқа көшумен алдыңғы жылдармен салыстырғанда көшпелі шаруашылықтардың саны небәрі 6 % құрады (Исахан, 2013: 7). Қуғын-сүргін бірінші кезекте интеллигенция өкілдерін тазалаудан басталды. Тоталитарлық билік зиялы қауым арасындағы идеялық күресті арандатып, олардың арасына от жағып, «ұлтшылдар», «жікшілдер» – деп бөліп бір-біріне қарсы қойды. Алаш қайраткерлерінің көпшілігі қазақ халқының келешегінің жарқын, нұрлы болуы үшін оқу білімнің қажеттігін насихаттап, өздері бастап оқу құралдарын шығарып, жастарды білім алуға шақырған еді. Бірақ біртіндеп патриоттық рухтағы кітаптар «жат пиғылда» – деп табылып қолданыстан алынып, олардың авторларының қызметінен кір іздеу басталды.

1925 жылдың қыркүйегінде республиканың жаңа «Көшбасшысы» ретінде Ф.И. Голощекин таңдалды. Ол коммунистік террорлық саясатты жүзеге асыруда ең белсенді қайраткерлерінің бірі ретінде бұған дейін танымалдығы артқан болатын. Қазақстандағы ұжымдастыру, аштық, қуғын-сүргін осы адамның есімімен байланысты. Өлкенің 1-ші хатшысы қызметіне Ф.И. Голощекиннің (1925–1933) келуі жағдайды одан әрі шиеленістірді.

1926 жылы С. Сәдуақасов пен С. Ходжанов «ұлтшыл» – деп айыпталып, С. Сейфуллин, М. Мырзағалиев, Н. Нұрмақов, С. Меңдешев және т. б. қуғынға ұшырады. Мемлекеттік Саяси басқарма қызметкерлері елдегі құпия түрде зиянкес топтарды анықтап, олардың қызметі жайлы үнемі мәлімдеме жасап отырған (ҚР ПА. 718-қ., 1-т., 114-іс. 6-п.). Саяси ахуалды ерекше бақылауда ұстап Сталинге Голощекиннің де мұқият хабарлап отырғандығы туралы құжаттық дәлелдер жеткілікті. 1928 жылы БКП(б) ОК қаулысында бірінші кезекте мына міндеттерді орындау алға қойылды. Байлардың ауылдардағы экономикалық, саяси ықпалымен күресуде ауылды кеңестендіруде кедейлермен батрақтарды ықпалын арттыру (мүліктерді тәркілеу, ірі мал иелерін жер аудару, жер реформасын жүргізу) бағытындағы арнайы жүргізілетін іс-шараларды күшейту туралы Мәскеуге ұсыныс жасаған (ҚР ПА. 141 -қ. 1-т. 234-іс. 146-п.).

Кеңес үкіметі Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің мүшелерінің мемлекеттік жауапты қызметте отыруынан қауіптенді. Оның себебі Алашорда ықпалы коммунистер арасында жайылып кетуі мүмкін деген қорқыныш еді. Бұл мәселе өлкелік партия комитетінің жиналыстарында қозғала бастады (Смағұлова, 2011: 432). 1928 ж. «буржуазиялық ұлтшыл» -, деп Алашорда қайраткерлерінің 44-і қамауға алынды. Олардың қатарында А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Х. Ғаббасов бар. 1927–1929 жылдары қоғам қайраткерлері Т. Рысқұлов, С. Қожанов, Н. Нұрмақов, М. Мырзағалиев Республикадан аластатылды. Қазақстанның Орталық атқару комитетінің төрағасы Ж. Мыңбаев, Ағарту халық комиссары С. Садуақасов, Жер халық комиссары Ж. Сұлтанбеков т. б. қызметінен алынды. 1930 жылы М. Тынышбаев, Х. Досмұхамедов, Ж. Ақпаев, К. Кемеңгеров бастаған ұлттық интеллигенцияның 40-қа жуық өкілі тұтқындалды. Бұлардың барлығы дерлік 1937–1938 жылы атылды. Интеллигенцияның белгілі өкілдеріне тағылған айыптардың бірі «Қазақстанда жерге орналастыру, байлардың мүліктерін тәркілеу, шаруашылықтарды ұжымдастыру, астық ет дайындау жөніндегі кеңестік науқандардың өткізілуіне зиян келтірген, кеңес өкіметін құлату мақсатымен оған қарсы қарулы көтерілістерді әзірледі – деген айыптар тағылды (ҚР ОМА. 1680-қ. 3-т. 621-іс. 89–93-п. п.) Көтерілістерді әзірледі дегенде ОГПУ-дың тергеу органдары 1929 ж. 1-9 қарашадағы Батпаққара көтерілісінің материалдарына сүйенді. Батпаққара ісі

бойынша 530 адам қылмыстық жауапкершілікке тартылып, оның 115-і ОГПУ-дың «үштігінің» шешімі мен атылды. 170 адам 2-10 жылға еңбекпен түзеу лагерьлеріне қамалып, 28 адам жер аударылды (ҚР ҰҚКА. 49-қ., 158-т., 1-іс., 84–94-п. п).

Голощекин осы кезеңдегі қылмыстық істер үшін тікелей жауаптылардың бірі. Оның әкімшілігі бұған аса қаталдық пен күш көрсету арқылы қол жеткізді. 1930 жылдың көктеміндегі Сталинге жазған ерекше құпия хатында Голощекин: «Жекелеген аудандарда ұжымдастыру аса қажеттерін, ең соңғы үзім нандарына дейін алу арқылы іске асырылуда» (ҚР ПА. 5-Н-қ. 1-т. 11-2935-іс. 16-п) деп жазуы оның аштықты ұйымдастырудағы елдің бірінші басшысы ретіндегі орнын көрсетіп береді

1927 жылғы желтоқсанда Голощекиннің басшылығымен ұжымдастыру съезі 1932 жылдың көктеміне қарай елдің ауыл шаруашылығы жеке шаруашылықтан ұжымға, колхозға айналдыру міндетін қойып, оны 1933 жылы аяқтау тапсырылды. Осыған байланысты, 1928 ж. 26 шілдеде БКП(б) Өлкелік партия комитетінің мәжілісінде ауылды кеңестендіруге кедергі келтіретін жергілікті ірі байлар мен жартылай феодалдарды алдын-ала кәмпескелеу науқанын жүргізетін комиссия құру қарастырылды. 1928 жылы үшінші ақпанда астық дайындау науқанына байланысты төтенше шаралар қабылданды. Бұл процес басынан бастап-ақ қатыгездік пен террорға негізделді. 1927–1928 жж. КСРО-да астық дайындаудың мемлекеттік жоспары орындалмай қалуы, шаруаларға қарсы күш қолдану арқылы астық даярлау науқанын ұйымдастыру, жазалау шараларына ұласты (Омарбеков, 1997: 42). Республика прокурорының Қазақстан бойынша берген есебінің қорытындысында 1929–30 жылдардағы астық дайындау науқаны кезінде 19239 адам жазаға тартылған. Оның 14056 адамы сотталды. Олардың әлеуметтік жағдайы әртүрлі. (6485-і кулак, 4108- і ауқатты адамдар, 1841-і орта шаруа, 575-і кедейлер, 1069-ы әртүрлі топтар) болған (ҚР ОМА. 1380-қ. 2-т. 297-іс. 9-п.). Осы саясаттың нәтижесінде Ф.Н. Голощекин ауылдарға 4800-ден астам уәкіл жіберді. Мәскеу 25 мыңдықтар бригадасы – деген желеумен соғыстан қайтқан солдаттарды жинап, солардан шаруаларды ұжымдастыруға күштеп үйрету үшін топ құрған. Осылардың 4800-і қазақ ауылдарындағы ұжымдастыруды үйретуге барған. Коммунистік осы шолақ белсенділер «кеңестік ұлт» – дегенді қалыптастыру үшін пролетарлық диктатураның залымдығын іске асыруға кірісті (Айдарбекова, 2023: 112). Бұл науқанда 31 мыңға жуық шаруа қуғын-сүргінге ұшырады, тек 1928 жылдың 1 қазанынан 1929 жылдың 1 желтоқсанына дейін 277 шаруа атылды. 1929 жылы желтоқсанда өткен пленум 100 % ұжымдастыру міндетін алға қойды. Еріктілік принципі сақталмай қарапайым заңдылықтар ескерілмеді. Мәжбүрлеудің кең тараған әдістері: сайлау құқығынан айыру, тұрғылықты жерінен көшіріп жіберу қамауға алу болды. Кулак санатына ену үшін бір-екі жылқысы үйі бар болса жеткікті болды. Шаруалар арасында ауылдарда болып жатқан озбырлықтарды кеңестік жоғары басшылық білмейді деген сенім болды. Мұрағатта шаруалардың Сталинге жазған хаттары сақталған: «Жергілікті жерлердегі кеңестік қызметкерлерге ешқандай бақылаусыз ойына келгенін істеуге рұхсат етілетіні неліктен? Жазаға кулактармен қатар орташаларда тіпті бір жылқысы бар кедейлерде тартылуда. Халықтың жартысына жуығы түрмелерге қамалды, бәрін тартып алуда олардың көпшілігі жан-жаққа көшіп кетіп жатыр» деп жазған (ҚР ОМА. 44-қ. 2-т. 14-іс. 3-п).

1928 жылы 27 тамызда «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды және көшіру туралы» – жарлықтан соң бай шаруашылықтардың малын тәркілеу басталды. Үш айдың ішінде 700-ге жуық бай отбасының мүлкі тәркіленіп, өздері жер аударылып, кулактар қатарына жатқызылды. Байлардан ірі қараға шаққанда 144 474 мың бас мал тартып алынды. Байлардан айырылу дәстүрлі мал шаруашылығының дәстүрін бұзып халықты дағдарысқа түсірді. Миллиондаған жазықсыз адамдар кеңестік тоталитарлық жүйенің құрбанына айналды. Тәркілеу мен ұжымдастыру қазақтар санының азаюына әсер етті. Кеңестік билік кейін орта шаруалардың, тіпті кедейлердің де малын күштеп тартып алды. Кулактар мен байларға ауқатты адамдарға қатысты жүргізілетін репрессиялық шаралардың кедейлер мен орташаларға да қатар жүргізілуі билік басындағылар үшін зардабы ауыр наразылықтарды туындатуы мүмкін еді. Сондықтан құпия түрде кедейлер мен орта тұрғындарға қатысты жіберілген қателіктерді дереу түзету үшін арнайы нұсқаулықты басшылыққа алу тапсырылды.

Оның мазмұнында кедейлер мен орта тұрғындарға қатысты жіберілген қателіктерді дереу түзетуді және келесі нұсқауларды басшылыққа алуды ұсынылған:

1. Кедейлер мен орташаларға кулактар мен байларға қолданатын репрессиялық шараларды жүргізуді үзілді-кесілді тоқтату. Кедейлер мен орташаларды себепсіз тұтқындауға жол бермеу.

2. Жазалаудың бұл түрін қолда бар мәліметтерге сүйене отырып астық дайындауға қастандық жасаушыларға ғана қолдану, кедейлермен орташаларда жаппай тінту шараларын жүргізуді дереу тоқтату тапсырылды (ҚР ПА. 1401-қ. 1-т. 4937-іс. 83-п). Кеңес өкіметі орнағанға дейін елді қамқорлығына алып, шаруашылықтарды ұйымдастырып отырған қазақ байлары жойылды. «Шолақ белсенділер» бай-кедей деп қарамай, үйлерді тінтіп, елдің бірлі-жарым малына дейін алып кеткен. Кулак санатына жатқызу үшін бір-екі жылқысы, үйі бар болса жеткілікті болды. Көшпелі және жартылай көшпелі елдің негізгі күнкөріс көзі мал өнімдері болғандықтан, 1931–1933 жылдары Қазақстанның барлық аудандарын түгелдей дүр сілкіндірген бұрын-соңды болмаған ашаршылық пен демографиялық апат орын алды.

Ақмола және Петропавл округтерінде 1928 жылдан 1930 жылға дейін «Астық дайындау науқанын бұзғаны үшін» 22307 адам әкімшілік жауапкершілікке тартылып, 34120 адам сотталған. Осы аймақтан 24 миллион рубльге жуық мүлік, 631 мың пуд астық, 534 мың бас мал тәркіленген (Сыдыков, 1998: 8). Қатты қысымнан 200 мыңнан астам адам Қытайға, Моңғолияға, Ауғанстанға, Иранға, Түркияға көшіп кетті (Аяган, 2012: 3). Бүгінге дейінгі зерттеулерде құрбан болғандардың тізімі толық емес. Комиссияның мұрағаттардағы зерттеу жұмыстарының нәтижесін сталиндік қуғын-сүргіннің мемлекеттік зорлық-зомбылықтың ауқымын анықтап, әкімшілік құпиялардың тетіктерін зерттеуге мүмкіндік берді. 1928 жылы Қазақстанда шаруашылықтардың 2 % ұжымдастырылды, 1930 жылы 20-шы ақпандағы есеп бойынша Қазақстанда 441931 шаруашылықты немесе оның барлық санының 35. 3 %-ын қамтыған 6722 колхоз құрылды (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 319-іс. 136-п). 1930 жылдың 1 сәуірінде Қазақстанның 649, 4 мың шаруа шаруашылығының жалпы санының 52 %-ы ұжымдастырылса, маусым айында оның саны 353. 9 мыңға (28. 5 %-ға) қысқарған. Бұл көрсеткіш ұжымдастырылған шаруашылықтардың аз уақыт ішінде екі есеге азайғанын көрсетеді. Республиканың 300 мыңға жуық шаруашылықтары оның қатарынан шығып кеткен. Колхоздардың саны осы кезде 7019-дан 5701-ге азайғаны туралы мәліметтер бар (ҚР ОМА. 44-қ. 11-т. 119-іс. 139-п). Шаруалардың осындай наразылықтарына қарамастан 1931 жылдың қазанында 65 %, 1931 жылдың күзіне қарай республикада 122 ауданның 78-і шаруашылықтардың 70-тен 100 %-на дейін ұжымдастырылған. Ұжымдастыру кезінде қатаң қуғындау мен террор орын алды. Шолақ белсенділер қызметі жоспарды асыра орындаумен ұштасты. Ұжымдарды құру барысында адам айтқысыз зорлықпен күштеу шараларына жол берілді. Тек 1933 жылы ғана Қазақстанның ОГПУ органдары 21 мыңнан астам адамды қамауға алған. 1929 жылдан 1933 жылға дейін Қазақстан бойынша ОГПУ Үштігі 9805 іс қарап, 3386 адам ату жазасына кесілген. Әр түрлі мерзімге 13 151 адам сотталған. Егер 1930 ж. Қазақстанда 40 миллион мал басы бар ет өндіру базасы болса, 1932 ж. небәрі 5 миллион бас мал қалған. 1932 жылғы санақ бойынша қалған малдың тек 28 %-ы ғана қазақтарға тиесілі болды (ҚР ПА. 5-Н-қ. 1-т. 2935-іс. 15–16-п. п). Америкалық ғалым Сара Камерон, Мемлекеттік және Коммунистік Партия құжаттарына қазақ және орыс деректерімен естеліктеріне сүйеніп осы қылмысты әшкерелеп оның қазақ қоғамында қалдырған қасіретті зардаптарын ашып көрсетеді: «ОГПУ-дың Қазақстан бойынша Республикадағы мал шаруашылығының жағдайы туралы арнайы мәлімдемесінде 1933 ж. қазанындағы полицияның құпия мәлімдемесінде республикадағы мал басының саны 1929 жылмен салыстырғанда 90. 8 % азайғаны жайлы айтылған. Көшпенді аудандардағы жағдай оданда сорақы 99, 8 % азайғаны жайлы айтылған (Камерон, 2018: 288) Халықтың өмір сүру көзі бар малын тартып алғаннан кейін тірі қалудың өзі арманға айланды. Экономикалық негізсіз ұжымдастыру, күштеп көшіру қазақтардың дәстүрлі өмірін түбегейлі бұзып аштық пен кедейліктің өршуіне әкелді. 1930–1932 жылдары ашаршылық басталды. 1932 жылдың ақпанына қарай Қазақстанда колхозшылар шаруашылығының 87 %-ы және жеке мал шаруашылықтарының 51, 8 %-ы өз

малдарынан толық айырылды. 1930 ж. аштықтан 313 мыңнан астам адам қаза тапты; 1931 ж. өлгендер саны 755 мыңға жетті; 1932 ж. 769 мыңнан астам адам қайтыс болды. 1930–1932 жылдары аштықтан, эпидемиядан өлгендер шығындары 1 млн 750 мың қазақ (Бұл сол кездегі ауыл халқының 40 %-ы). Бүгінгі таңда мектеп кітаптарында, оқушылардан тест алғанда ресми дерек ретінде осы сан беріліп жүр. Т. Рысқұлов ОГПУ деректеріне сүйене отырып былай деп жазыпты: «Балқаш ауданында 60 мың халық тұратын еді 12 мыңы көшіп кетті, оның 36 мыңы қаза тапқан, қалғаны 12 мың ғана адам. Қаратал ауданында былтырға қыста күштеп қоныс аударған үш ауылдың тең жарым халқы аштан қырылып қалған. Осы ауданда 1933 жылдың желтоқсан қаңтар айындағы 10 күн ішінде 559 адам аштан өлген. Үштөбе бекеті Қаратал құрылыс күріш совхозының аумағында 300- ден астам адамның мәйіті теңкейіп жатыр» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 6403-іс. 48-п). 1928 жылғы ұжымдастыру және тәркілеу 1931–1932 жылдардағы ашаршылыққа алып келді, соның салдарынан Қазақстанда 1, 3–1, 75-тен 2, 2 миллионға дейін адам қаза тапты деген деректер бар (Зулкашева, 2013: 7). Келтірілген мұрағаттық деректер мен ғалымдардың статистикалық мәліметтері әртүрлі. Қазақ халқына аса ауыр демографиялық апат әкелген бұл кезеңдегі халық санының аштықтан өлімі әлі толық нақтыланбаған, әлі де көптеген зерттеуді қажет ететін өте күрделі кезең. Айталық, 1926 ж. санақ бойынша қазақстан аумағында 3 млн 628 мың халық мекендеген екен. Ал 1930 жылы республика халықтың саны 4 млн 120 мың адамды құраған. (Галиев, 1989: 13) Бұл деректі 1998 жылы демограф ғалым Татимовта растайды. (Татимов, 1998: 124). Бірақ 1939 ж. санақта халық санының 1 млн 321 мың адамға 36, 7 % азайғанын көрсетеді. Осы деректер тұрғысынан есептесек сол зұлмат жылдарда Қазақстан өзінің 2 млн-ға жуық адамынан айырылған (Татимов, 1998: 122). Зерттеуші ғалымдардың мәліметі бойынша сол тұстағы қазақ ұлтының 42 % яғни, 1 млн 750 мыңнан астам адам аштық пен аурудан қырылды. Осы жылдары республика шегінен тыс жерлерге 1млн 130 мың адам көшіп кетті (Абылхожин, 1989: 18). Санақ материалдары ұзақ жылдар жойылған деп есептеліп келді. Халық шаруашылығы Орталық комитеті мұрағатынан (ХШОММ) жаңа мәліметтер 1937 ж. қаңтардағы КСРО-дағы қазақтардың саны 2 862 458 адамды құраған.

Сол кездегі халық санақтары бойынша демографиялық талдау жасаған ғалым Клара Сәркенова деректері бойынша «1898 жылғы санақ бойынша халық саны 6, 6 млн болыпты, ал 1928 жылы халық саны Қазақстанда 6507077 болса, 1933 жылы 2493500 адам болған. Яғни бес жылда халық саны 4013577 адамға азайған (Сәркенова, 2011). Халқымыздың зор қасіретке ұшырауына большевиктік партияның күштеп ұжымдастыру саясаты, халқымызға әдейі ұйымдастырылған геноцид- деп білеміз. Сталиндік ұжымдастыру науқаны аса қаталдық пен күш қолданумен іске асырылып нәтижесі аштықты әкеліп, бұл қазақстанның экономикасын қиратты. Қазіргі күнгі анықталған деректер бойынша 3-4 миллион қазақ немесе олардың сандарының жартысынан астамы, 1930-жылдардағы қолдан жасалған аштықтан қаза болды (ҚР ПА. 140-қ. 5-Н-қ. 1-т. 2935-іс. 13-п). Аш адамдар тірі қалу үшін шетелдерге кетуге мәжбүр болды. Бұл деректер ашаршылық жылдары құрбан болғандардың саны екі миллионнан да көп екенін көрсетіп отыр. Ал шетел асып кете алмағандарын елде алапат аштық күтіп тұрды. Мұрағаттарда «Ауыл-аймақтардағы өзен бойында аштан өлген адамдардың көмусіз денелері жатты. Қалалардың өзінде осындай сұмдық көрініс көп кездесті. Теміржол бекеттерінде өлген адамдардың мәйіттерін күн сайын қала сыртына алып кетеді екен. Кей деректерде ауылдарды торып жалғыз жүргендерді андып ұрып өлтіріп, етін жеген» – деген мәліметтер бар. Батыс Сібір Өлкелік партия комитетінің хатшысы М. Зайцевтің Голощекинге жіберген «құпия» деген белгісі бар хатында: «1931 ж. Батыс Сібірдің бір ғана Славгород ауданына 10000 қазақ қашып келді. Олардың бәрі аш, жануарлардың өлекселерін жеп, түрлі жұқпалы аурулар таратуда. Олар асхана маңын торуылдап ыдыста қалған тамақ қалдықтарына, қоқыстардағы қалдықтарына таласуда. Көшелерге аш жас балалар толып жүр. Бұлардың тарапынан ұрлық, қаракшылық шабуылдар жасалуда. Соңғы бес күнде жылқы ұрлығы туралы 9 факт тіркелді» – деп мәлімдеген (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 5142-іс. 21-п). Деректер 1930 жылдардағы партия-кеңес басшылығының өкілдері трагедияның сипаты мен ауқымын толық хабардар екендігін көрсетеді. ОГПУ уәкілінің орынбасарының жұбайы 1931 жылы

Қарағандыда балалар мәйітінің етін жеу туралы қорқынышты оқиғаны суреттей отырып, өз естеліктерінде күйеуінің әріптестері республикадағы ашаршылық туралы хабардар болғанын айтады (Яковенко, 1997: 56–57). Ерекше назар аударғанымыз отызыншы жылдарда баспасөз беттерінде қырылып жатқан халық туралы бір ауыз сөз айтылмайды. Болып жатқан жайлар жәй ғана «азық-түлік қиыншылығы», – деп көрсетілген. Керісінше ұжымдастыру мен социализм жеңісі жайында жарыса жазылған материалдар толып жатыр.

Шаруалар ет салығы, жүн салығы, май салығы, тері салығы, сүйек-мүйіз салығы, тіпті, ит терісінің салығын тапсырған. Алматы округында колхозшы Карим Тастайбеков жүн өткізуге малы болмай көрпелеріндегі жүнді өткізген. № 15 ауылда экспорт үшін әр шаңыраққа иттің терісін өткізу тапсырылған. Хмел деген шаруа әйелі колхоз жиналысында арнайы өкілдерге мынадай сұрақ қойған: «Колхоздастыру ісі дұрыс жүріп жатыр ма? партияның иттерді өлтіру жөніндегі нұсқаулары бар ма?» деп арнайы өкілдерге жиналыста сұрақтар қойған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 3794-іс. 22-п). Тоталитарлық биліктің адам айтқысыз озбырлығы халықты үлкен демографиялық апатқа ұшыратты. Әртүрлі статистикалық мәліметтер бойынша, XX ғасырдың 30-ж. Қазақстандағы ашаршылықтан жергілікті халықтың 2-миллиондай адамы (40 %) шығыны болса, миллионға жуық адам аштықтан өлмес үшін басқа өлкелерге көшіп кетуге мәжбүр болған (ҚР ПА. 5-Н-қ. 1-т. 2935-іс. 15-16-п. п). Мұрағаттық құжаттарды талдау кезінде қуғын-сүргінге ұшыраған байлардың кулактардың және шаруалардың саны ғана емес олардың аты жөні, жасы, тұрғылықты жері, мәртебесі, кәсібі сауаттылық деңгейі, партиялылығы, отбасы құрамы, адам саны туралы мәліметтер бар. Сонымен қатар, зерттелген материалдарда қамауға алу туралы мәліметтерді қамтитын деректер бар. (күні, қайда және кім қамауға алғандығы, үкімнің түрі және т. б.). Істермен танысу барысында РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының тармақтары жиі қолданылғанын байқадық. 58-2-баб пен қарулы көтерілісті ұйымдастыру немесе қарулы бандалардың кеңестік аумағына контрреволюциялық мақсатта басып кіру, билікті басып алу әрекеті бойынша сотталған. 58-10-баппен антисоветтік үгіт және насихат жүргізгендер ісі қаралған. Сондай-ақ, соттан тыс органдар ОГПУ дың «екі» және «үштіктері» қатыгез репрессиялық шара ату жазасын көп қолданған. 1930 жылдың 17 қаңтарында кулактармен байларды тап ретінде жоюды қарастырған ВКП(б)-ның Өлкелік мүшелерінің жиыны өткізіліп байлар мен кулактарды тап ретінде жою мәселесіне қатысты мынандай іс-шараларды жүргізу жоспарланды:

1. Үш ай мерзімде ОГПУ дің есебінде тұрған контрреволюциялық ұйымдар, кулактар, бұрын бай кулак жартылай феодал ретінде жер аударылыпқандарды жою;

2. Үздіксіз ұжымдастыру жоспарланған аудандарында 70%-ға дейін мақта өсіретін аудандарда екі ай мерзімде барлық кулак отбасыларын колхоздардан тыс ең ауыр еңбекті көп қажет ететін шалғай аудандарға жер аудару (ҚР ОМА. 30-қ. 7-т. 47-іс. 1-п). Бұл ретте жазалау акциялары кезінде шаруаларды категорияларға жатқызу анық қанығы реттелмей алдын ала көрсетілді. Бірінші категорияға жатқызылған адамдардың істері бойынша үкім «үштік» деп аталғандардың сот отырыстарында шығарылды. Үштік құрамына партиялық органдардың, ОГПУ-мен прокуратураның бірінші басшылары кірді. Екінші топтағылар, кедей шаруалардың қатысуымен ұжымдағы жалпы жиналыс қарауына берілді 1931–1932 ж. республикадан бай-кулак – деп 6765 адам жер аударылды. Шекаралық аудандардағы кулактармен байларды міндетті түрде көшіру бірінші кезекте жүзеге асырыла бастады (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2969-іс. 7–10-п. п).

Голощекиннің 1930 ж. 3 наурызда Сталинге жіберген хабарламасында: «I-категория бойынша кулактарды жою бойынша 3113 адам қамауға алынды. II категория бойынша 16 ауданында жүргізіледі. Өлкеде желтоқсан айына дейін 13 мың адам астық дайындау ісі бойынша жазаланып қамалатындар саны түрмелердің сыйымдылығынан 4 есе асып түсті. Осы қиындықтан шығу үшін 4500 адамды түрмелерден басқа округтерге ағаш өңдеу жұмыстарында пайдалану үшін жіберуге шешім қабылдадық» (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2948-іс. 7-11. 41–46-пп) деген мәліметтерді жіберген.

1930 ж. аудандардағы ауылдармен колхоздарда кулактардың ықпалы деп аталатын «қара тақта» режимі енгізілген. Бұған енгізілген аудандарда сауданың барлық түрлерінен (мемлекеттік, кооперативтік, колхоздық) тауар жеткізу дереу тоқтатылды (Ивницкий, 1994: 64). Голощекиннің 1932 жылғы 21 қарашадағы Сталинге жолдаған телефонограммалық деректеріндегі мәліметтер бойынша «қара тақтаға» 3 аудан енгізілген. Орталық Комитетке 28 қазанда хабарлаған тізімде қара тақтаға барлығы 87 колхоз енгізілген, онда астық дайындауға қатты қарсылық бар екендігі айтылған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 2948-іс. 9–11, 41–46-п. п.).

Сталиндік тоталитарлық жүйе орнатқан заңсыз жазалау шаралары халықты қарулы көтерілістерге шығуға мәжбүрледі. Деректер бойынша өткен ғасырдың 30-жылдарында Қазақстанда 300-ден астам көтерілісті билік аяусыз күшпен басқан. Солардың ішінде ең ірілері Созақ, Сарысу, Шаян аудандарындағы көтеріліске қатысқаны үшін ОГПУ органдары 311 адамды қылмыстық жауапкершілікке тартып 88-ін атқан (ҚР ҰҚКА. 49-қ. 158-т. 84–94-п.). Ырғыз, Қарақұм көтерілістерін жазалау туралы жазба құжаттарында: «Көтерілісшілерді қырып салдық, мәйіттерді санау мүмкін емес» деп жазылған. (ҚР ОМА. 5-қ. 21-т. 61-іс. 70-п.). Біздер қалалық комиссия мүшелері ретінде Алматы қаласы полиция департаментінің мұрағатында сақталған құжаттарды мұқият зердеден өткізуге мүмкіндік алдық. Халық толқуларына 80 мыңға жуық адам қатысқан. Бірде-бір халық қазақ сияқты демографиялық ахуалдың осындай ауыр жағдайын басынан өткізген емес. 1931 жылы ғана 5551 көтеріліске қатысушы қарсы сөйлегені үшін сотталып. Кеңес өкіметі олардың 883 адамды ату жазасына кескен. Алматы облысының Қаратал ауданының аумағында сол кезеңде Алматы округі ұжымдастырудың зорлық-зомбылық саясатына қарсы бағытталған халықтық көтеріліс басталды. Көтеріліс себебі отырықшы өмір салтын құру кезіндегі зорлық- зомбылық, кедей, орта тұрғындардан мүлікті тәркілеу, жергілікті халықтың барлық құқықтарының бұзылуы болды. Тергеу істерінің жауап алу хаттамаларын сараптамадан өткізіп тиісті қорытынды жасалды. Мұрағаттық құжаттардың құрғақ фактілерінің артында адам тағдыры, сондай-ақ олардың балалары мен туған-туыстарының тағдыры тұрғаны толғандырады. 1930 жылдың басында Қазақстан бойынша 281 мың 230 шаруашылық шетке қоныс аударды, оның 83 мыңы Қытайға Ауғанстанға көшіп кеткен (ҚР ҰҚКА. 112-қ. 11-іс. 1-т. 22-п.). Көптеген құжаттар Сталиндік кезеңдегі репрессияның қай түрі болмасын бәрі орталықтан белгілі бір жоспармен басқарылып отырғанын растайды. Құғын-сүргіннің барлығы сот арқылы және соттан тыс, саяси және саяси емес, ұжымдық және жеке нысандар арқылы мәскеудегі орталықтың бұйрықтарымен басқарылып, қатаң бақылауы арқылы жүзеге асырылып отырды. Қала мұражайында сақталған 300-ден астам адамның сот істерін қарау барысында түйгеніміз: біріншіден, соттың мақсаты тек тапсырманы орындау болғанын істің асығыстығын айқындайды; екіншіден, қаралған істер барысында ақтау шаралары мүлдем кездеспейді; үшіншіден, сотталу мерзімі 3 жылға, 5 жылға, сирек бір жылға сотталса, негізінен дүние-мүліктері тәркіленіп отырған. Сот істерінің құжаттары өте жауапсыз толтырылғанына қарап, сот процесі формальді болғанын шамалауға болады (АҚА. 174-қ. 16-т. 11-іс. 110–111-п. п.). Сот органдарының көбі орталықтың нұсқауын орындаушылар ғана болғандығы өкінтеді. Алматы қалалық кеңестің ақпан-наурыз айында тиесілі жұмысын атқара алмағаны үшін 1929 жылдың екінші жартысында 7 прокурор, 6 прокурордың орынбасары, 18 прокурордың көмекшісі, 6 округтік сот төрағасы, 7 округтік сот төрағасының орынбасарлары және 10-нан астам округ сотының мүшелері, қызметінен босатылғаны тегіннен тегін емес (ҚРОМА. 1380-қ. 2-т. 297-іс. 9-п.). Олардың көбі асыра сілтеген, немесе білімдері сәйкес келмей шешім шығарғанда ешқандай заңдылықтарды сақтамаған. Мұндай деректер заңсыздықпен күштеу мекемелеріне негізделген тоталитарлық жүйенің бетпердесін аша түседі.

1929 жылдан 1933 жылға дейін-Қазақстан бойынша ОГПУ «үштігімен» 9805 іс қаралып, 22 933 адамға қатысты шешім қабылданған, оның ішінде 3386 адам-ату жазасына кесілген. 13151 адам 3 жылдан 10 жылға дейін концлагерьлерге айдалған. 1933 ж. ОГПУ органдары Қазақстанда 21 мыңнан астам адамды қамауға алған, олардың барлығы қамауға алынып үштіктің шешімімен қылмыстық кодекстің 58-бабына сәйкес үкім шығарылған. Түрмеде

отырудың әртүрлі мерзімдері кесіліп көбі ең жоғары ату жазасына сотталды. Арасында іздеу жарияланғандары да бар, олардың тағдырларын зерттеу өте қиын өйткені көтеріліске қатысушылар туралы ақпарат деректер мұрағаттарда толық сақталмаған.

Қуғын-сүргін мен ашаршылық халықтың жаппай көшіп кетуіне себеп болды: 1930 жылдың қаңтарынан 1931 жылдың маусымына дейін 280 мыңнан астам шаруа қожалықтары қысқарған, бұл шамамен 1 млн 70 мың адам. Республикадан тыс жерлерге бір миллионнан астам адам қоныс аударды. Мұрағат материалдарын зерттегенде, тірі қалу үшін шетелдерге көшіп кеткен адамдардың тағдырын қадағалау өте қиын. Осы кезеңде қазақ халқы бұрын-соңды болмаған демографиялық соққыға ұшырады. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев осы кезең туралы: «Біз ата-бабаларымыздың көптеген қиындықтар мен сынақтардан өткен ерлік күресі арқылы бостандыққа қол жеткіздік» (Тоқаев, 2021) – деп баға бергені осы мәселелерге байланысты болса керек.

1932–1933 жж. Қытайға ауған қазақтар туралы естеліктерде олардың қайғылы тағдырларын көреміз: «Синьцзянда Шәуешек көшелерінен аш адамдардың тобырын жиі көруші едік. Таңертең күн шығысымен қала көшелерін көтерем ат жеккен арбамен қарт қазақ аралайтын. Ол өліктің жанына келіп, арбаға лақтыратын» деп жазады (Қарасаев, 2004: 348–351). Қазақстандағы осы науқанның басында болғандардың айуандық қызметтерін халқымыз ешқашан ұмытпауы керек деп есептейміз. Осы қайғылы кезеңді көзімен көргендердің айтуынша: «Сай-саланың баурайында, жол біткеннің бәрінде ісіп-кеуіп өліп жатқан адамдарға қарап жатқан ешкім болмады. Жаяу-жалпылап, кішкентай сәбилерін арқалап, жүруге жарайтын балаларын қолдарынан жетектеп босып бара жатқан жандарды милиция немесе қызыл әскер қуып жетіп кеңес өкіметіне қарсы шықтыңдар, колхоздан қашып бара жатырсыңдар! – деп кері қайтарған, көп жағдайда бораған оқтың астына алып қырып салған (Әбдіғалиұлы, 2021: 132–133). 1933 жылы өзбекстанға кеткендердің де жағдайы да жеңіл болған жоқ. Бұларда көмек сұрап хат жазған: «Өзбекстандағы қазақстандықтарды ажалдан құтқару үшін қонысқа жер беруді және ашыққандарға тиісті көмек көрсетуді, жұмыссыздарды жұмысқа орналастыруды сұраймыз» деп жазған хаттары сақталған. Хат Қазақ Орталық атқару комитеті мен Халық комиссарлар кеңесінің төрағасына да жолданған (ҚР ОМА. 30-қ. 7-т. 151-іс. 130–131-пп).

Сол кезде алапат аштыққа ұшыраған қазақтардың көбі Алматы мен Әулие-Ата аймағынан Қырғызстанға да босып кеткен. Қырғыз АКСР прокурорының айтуынша, ол аймақта негізінен балалар құрбаны көп болған. Көшпелі қазақтар арасында адам етін жеу оқиғалары жиілеген. Тамақтану пунктінің айналасынан адам сүйектері, төс, қабырға, жамбас жіліктер табылған. РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі 1933 жылғы 21 наурызда № 246 шешім шығарып, қазақтарға көмек ретінде Қырғыз АССР-інен 1 225 000 сом ақша бөлідірткен. Өкінішке қарай, бұл қаржы түспеген (ҚР ОМА. 30-қ. 7-т. 151-іс. 100-п). Көп жағдайда қырғыз жеріне өткен Алматы өңірінің босқындары қырғызға, дүнгенге жалданып аштықтың құрсауынан аман қалған.

Қазақтар, сол жылдары зиялы қауымның (интеллигенцияның жарық жұлдыздарынан айырылды, бұл кейін отандық элитаның қалыптасуына орасан зор зардаптар алып келді. Әртүрлі жалған айыптауларды ойлап тауып бүлікшілерді ату керек деген желеумен Алаш және Алаш Орда қозғалысының өкілдерін, ал сәл кейінірек республиканың бүкіл партиялық-кеңестік номенклатурасындағы ұлт элитасын жойды (Зулкашева, 2018: 7). «Үлкен террор» деп аталатын оқиғалардың басталуының нақты күні 1937 жылдың 3 шілдесі. 1937 жылы 2 шілдеде Саяси Бюро облыстық, өлкелік партия ұйымдарының хатшыларына телеграмма жолданды: «Мерзімі аяқталғаннан кейін босатылған бұрынғы кулактар мен қылмыскерлердің бір бөлігі түрлі арандатушылық сипаттағы антисоветтік және диверсиялық әрекеттерді таратумен айналысып жүргені байқалады. Өңірлік ұйымдардың барлық хатшыларына, НКВД өкілдеріне Отанына оралғандарды есепке алу олардың ішіндегі ең қауіпті қылмыскерлерді дереу қамауға алып, істерін үштік арқылы әкімшілік жүргізу тәртібімен ату жазасына кесу, ал қалған әлі де дұшпандық элементтері барларын НКВД нұсқауы бойынша қайта жазаға тарту. Бес күн ішінде үштіктің құрамын анықтап атуға жататындардың санын жіберуді ұсынды.

Міне, осы деректер 1937–1938 жж. оқиғалар КСРО Жоғарғы басшылығының бақылауымен және бастамасымен жүргізілген мемлекет көлемінде жоспарланған мақсатты операция болды деп айтуға толық негіз бар. Барлық тұтқындау операциясын аяқтау бес күндік мерзімге белгіленді (Яковлев, 2004: 271–272). 1937 жылы 29 шілдеде алашордашылар мен «ұлтшыл», – деп танылғандардың кітаптарын қолданыстан алу үшін арнайы комиссия құрылды. Комиссия ««халық жауы» деп айыпталған ұлт зиялыларының кітаптарының тізімін жасады. Оларды жоғары оқу орындарынан, кітапханалардан, кітап дүкендерінен алып тастауға шешім шығарды (Сарқұлова, 2018: 174). КСРО НКВД-сының 1937 жылдың 5 тамызында репрессияға ұшырайтындардың 7 санаты анықталды: Барлық қуғын-сүргінге ұшыраған кулактар, қылмыскерлер және т. б. антисоветтік элементтер екі категорияға бөлінді:

а) бірінші категорияға дұшпандық жасаушы элементтер жатқызылды. Олар дереу қамауға алынып, істері үштікке қаралғаннан кейін атуға жататындарға жатқызылды.

б) екінші категорияға онша белсенді емес бірақ әлі де дұшпандық пиғылдағылар жатқызылды. Бұлардың да ең қауіпті дегендерін 8-ден 10 жылға дейін қамауға алу туралы үштік шешімі шығарылды (Кокурин, 2000: 96–104). Алматы облысында НКВД үштігі 1000 адамды тұтқындап, оның 200-і бірінші категорияға жатқызылып атылған, 800 адам екінші категория бойынша ұсталып 8-ден 10 жылға дейін қамауға алу туралы үкім шығарылған (Яковлев, 2004: 273–281).

Қасіретті қудалаудың екінші кезеңі 1937 ж. басталды. Осы кезеңде Қазақстан бойынша 105 мың адам НКВД-нің қанды шеңгеліне ілігіп оның 22 мыңы атылған. Саяси қуғын-сүргін Қазақстанның интеллектуалдық әлеуетін әлсіретумен бірге, халықтың арасында үрей, қорқыныш, ертеңгі күнге сенбеу тәрізді жағымсыз қылықтарды ұялатты. 1937 ж. шілдеден 1938 ж. қарашаға дейінгі кезеңде ішкі істер халық комиссары Н. И. Ежов қол қойған нұсқаулар репрессияны күшейтті (Аблажей, 2019).

1938 жылы 15 қыркүйекте ұлттық контингенттер бойынша қамауға алынғандарға жергілікті жерлерде ерекше үштіктердің қарауына беру туралы НКВД ұсынысын қабылдау» туралы шешім қабылданды. Арнайы үштік БКП(б) өлкелік, облыстық комитеттің бірінші хатшысы құрамында құрылды. Оған ұлттық компартиялардың ОК, НКВД тиісті басқармасының бастығы және облыс, Өлкелік Республика Прокуроры мүше болды (Хаустов, 2004: 549). 1938 жылы 17 қыркүйекте қамауға алынғандардың істерін қарау үшін арнайы үштіктер құру туралы бұйрық қабылданды (Сенкин, 2000: 748–749). Онда «бірінші санат бойынша арнайы үштіктердің шешімін дереу орындау ерекше атап өтілген. КСРО-дағы жаппай қуғын-сүргін мен террор кезінде тек Қазақстанда ғана 20–50-жылдары жылдары 118 мыңға жуық адамды мемлекеттік қылмыстар жасады» деп негізсіз айып тағылды (оның 20 % – ы ең жоғары жазаға кесілген). КСРО-да саяси қуғын-сүргіннің бір түрі халықтарды күшпен жер аударып депортацияға ұшыратты. Бұлардың ішінде жеті халықты автономияларынан айырды. Немістер, қарашайлар, қалмақтар, ингуштар, шешендер, балқарлар. Бұдан бөлек қырым татарлары финдер, корейлер, месхеттік түріктер де осы саясаттың құрбаны болды.

1952 жылы санақ қорытындысы бойынша Қазақстанға жазықсыз қоныс аударған халықтар саны 919 261 адам есепте тұрған оның 231 163 ер адам, 340 258 әйел, 347 840 балалар болған. Жазықсыз құрбандарды ақтау процесі ұзақ уақыт бойы жүргізілді. Әлі толық аяқталмаған саяси бағасын толық алмағандардың саны өте көп. Тарихымыздың осы ақтаңдақ беттері әлі күнге дейін жан-жақты зерттелмей келеді. Осы мәселе болашақ ұрпақ үшін тарихи әділеттілікті қалпына келтіруде өте қажет.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақалада ұсынылған саяси қуғын-сүргіннің зардаптарына арналған деректер Қазақстандағы қасіретті кезеңнің жалпы динамикасы мен кеңестік жазалаудың сипатын ашып көрсетуге арналды. Дегенмен бұл мәселенің толық аяқталғанын білдірмейді. Бұл кезең әлі де жаңа зерттеулерді қажет ететін, шешуі күрделі кезең. Қазақ тарихының қанды ғасыры артта қалса да, қазақ халқы тоталитарлық жүйе алып келген демографиялық, әлеуметтік, психологиялық ауыр зардаптарды күні бүгінге дейін терең сезініп отыр. Бүгінгі

таңда қоғамымызда тарихи сананы жаңғырту бағытында жүйелі жұмыстар жүргізілуде. Осы бағыттың зерттелуіне атсалысу мақсатында тарихи кезеңнің мәселеге қатысты құпия болып келген мұрағаттардағы деректерін отандық ғалымдардың пікірлерімен, шетелдердегі деректермен салыстырып, ғылыми айналымға енгізуге тырыстық. Ұсынылған мәліметтер келешек ұрпақтың санасына тарихи ақиқаттарды сіңіріп, дұрыс қалыптасуына ықпал етеді деген ойдамыз.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

5-Fund (Central Executive Committee of the Kazakh Assr)

30-Fund (Council of people's commissars of the Kazakh Assr) (Kazhcc) Fund

44 (Zhetysu regional administration)

1380-Fund (Central Commission for assistance to the hungry under the Executive Committee)

PA RK – archive of the president of the Republic of Kazakhstan

140 fund (Kyrgyz (Kazakh) Regional Bureau of the Central Committee of the RCP(B)) 141-Foundation(VKP (B)

Kazakh regional party committee (Kazkraikom).

718-fund (RCP (B) Kyrgyz (Kazakh) Regional Control Commission)

AkMA – State Archive of Almaty

174-fund (Almaty city executive committee)

NSC RK – Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan

Fund 49 (Special Department of the people's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) of the Kazakh SSR) Fund

112 (documents on counter-revolutionary acts and banditry)

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві

5-қор (Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті)

30-қор (Қазақ АССР Халық Комиссарлары Кеңесі) (ҚазХКК)

44-қор (Жетісу облыстық басқармасы)

1380-қор (Атқару Комитеті жанындағы ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі орталық комиссия)

ҚР ПА – Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві

140 қор (РКП(б) Орталық Комитетінің Қырғыз (Қазақ) облыстық бюросы)

141-қор (ВКП(б) Қазақ өлкелік партия комитеті (Казкрайком).

718-қор (РКП (б) Қырғыз (Қазақ) облыстық бақылау комиссиясы)

АқМА – Алматы қаласы Мемлекеттік Архиві

174-қ., (Алматы қалалық атқару комитеті)

ҚР ҰҚКА – Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің Архиві

49 қор (Қазақ КСР Ішкі істер халық комиссариатының (НКВД) ерекше бөлімі)

112-қор (Контрреволюциялық бой көрсетулер мен бандитизм туралы құжаттар)

References

Aldajumanov, 2023 — *Aldajumanov Q. S. Kenestik Qazaqstandagy aleumettik және etnikalyq qaqtyğystyr tarihyның тағылымы* (Lessons from the history of social and ethnic conflicts in Soviet Kazakhstan). Collective monograph by Q. S. Aldajumanov, M. Ş. Qalybekov, G. K. Kokebaeva, O. M. Qonyratbaev, S.M. Borbasov, E.İ. Stamşalov, S.Q. Shildebai, A. Qali. Almaty: "Liter-M" JSS, 2023. 320 p. (In Kaz.).

Aidarbekova, 2023 — *Aidarbekova R. K. Kniga pamäti jertv politicheskikh repressi: sbornik vospominani postradavşih ot politicheskikh repressi 20–50-h godov XX veka* (Book of memories of victims of political repressions: a collection of memories of victims of political repressions of the 1920s-1950s). Comp. R.K. Aidarbekova, K.N. Baltabaeva et al. Almaty: "Liter-M", 2023. 712 p. (In Russ.).

Aiagan, 2012 — *Aiagan B. G. Pravda o golode1932-1933 godov* (The Truth About the Famine of 1932-1933). Almaty: "Litera-M" LLP, 2012. 336 p. (In Russ.).

Abylhojin, 1989 — *Abylhojin J. B., Kozybaev M. Q., Tatimov. M. B. Kazakstanskaia tragedia* (Kazakhstan tragedy). Voprosy istorii. No. 7. 1989. P. 18. (In Russ.).

Arendt, 1996 — *Arendt H. İstoki totalitarizma* (The origins of totalitarianism). TYransl. From Eng. İ.V. Borisova, İu. A. Kimeleva, et al. Ed. M. S. Kovaleva. Moscow: SentrKom, 1996. 672 p. (In Russ.).

- Ablajei, 2019 — *Ablajei N. N., Potapova N. A.* "Nasionalnye" operatsii Bol'shogo terora: ierarhia polnomochii vlasti i karatelnyh organov v sentre i na periferii ("National" operations of the Great Terror: the hierarchy of powers of the authorities and punitive bodies in the center and on the periphery). *Mir Bolsogo Altaia*. 2019. No. 5 (2). P. 154. (In Russ.).
- Abylgojin, 1993 — *Abylgojin J. B., Kozybaev M. Q., Aldajumanov Q. S.* Kolektivizatsia v Kazahstane: tragediia krestianstva (Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry). Almaty, 1992. 355 p. (In Russ.).
- Äbdıǵalııly, 2021 — *Äbdıǵalııly B.* Aşarsylyq. Golod. 1928–1934. Dokumentálnaia hronika: kuägerler estelikteri, aşarsylyq turaly jazylǵan kitap-jinaqtar materialdary, körkem ädebiyet üzındileri (Famine 1928–1934. Documentary chronicle: eyewitness memoirs, materials from books and collections about the famine, excerpts from fiction). Jauapty redaktor-qūrastyrūşy B. Äbdıǵalııly. Nūr-Sūltan: Foliant, 2021. 604 p. (In Kaz.).
- Berdenova, 2023 — *Berdenova K. A., Tūrysjanova R. K., Popova T. M.* Qazaqstan tarihy: oqulyq (History of Kazakhstan: textbook). Qaraǵandy: "VTL-KZ" LLP, 2023. 238 p. (In Kaz.).
- Cameron, 2018 — *Cameron S.* Golodnaia step', nasilie i sozdanie Sovetskogo soiuza nauchnoe izdania (The Hungry Steppe: Violence and the Creation of the Soviet Union (a scientific publication)). Transl. from Eng. A. Tereşenko. Moscow: NLP, 2020. 306 p. (In Russ.).
- Conquest, 1994 — *Conquest R.* Soñǵy imperia (The Last Empire). London, 1962, 21 p. Qazaqtar şetel ädebiyetinde. Almaty: Atamūra, 1994. 151 p. (In Kaz.).
- Conquest, 1991 — *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine. Publishing house Rakstnieks, 1991, 416 p.
- Galiev, 1989 — *Galiev A.* Golod v Kazahstane 1932-1933 gg. (Famine in Kazakhstan 1932-1933). Zarä. 1989. No. 11. P. 11–16. (In Russ.).
- Dulatov, 1995 — *Dulatov M.* Qazaqstandaǵy qoǵamdyq saiasi qyzmet jäne oǵan menıñ qatynasym jöninde (About public political activity in Kazakhstan and my attitude to it). Zañ-1995, 21 qañtar. (In Kaz.).
- Zulkaşeva, 2018 — *Zulkaşeva A. S.* Tragediia kazahskogo aulı. 1928–1934 (The Tragedy of the Kazakh Village. 1928–1934). Vol 1. 1928 – April 1929. Collection of documents. Comp. A. S. Zulkasheva, et al. Almaty: Rapitet, 2018. (In Russ.).
- İvniski, 1994 — *İvniski N. A.* Kolektivizatsia (Collectivization). Moscow: İnterpraks, 1994. 64 p. (In Russ.).
- İsahan, 2013 — *İsahan G. T.* Tragediia kazahskogo aulı. 1928-1934 g. g. (The Tragedy of the Kazakh Village. 1928–1934). Vol 1. 1928 – April 1929. Collection of documents. Comp. A. S. Zulkasheva (ex. ed.), G.T. İsahan, G.M. Karataeva Almaty: 2013. 350 p. (In Russ.).
- Kindler, 2017 — *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vläst i golod v Kazahstane (Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan). Transl. from Germ. L. İu. Pantina. Moscow: Politicheskaiia ensiklopedia, 2017. 84 p. (In Russ.).
- Kokurin, 2000 — *Kokurin A. İ., Petrov A. İ.* GULAG (Glavnoe upravlenie lagerei) 1917–1960 (GULAG (Main Administration of Camps) 1917–1960). Comp. A. İ. Kokurin, N. V. Petrov. Moscow: MFD, 2000. 889 p. (In Russ.).
- Köşim, 1997 — *Köşim D.* Demokratia negızderine kırıspe (Introduction to the basics of democracy). Almaty: Toǵanai T, 1997. 255 p. (In Kaz.).
- Nūrpeisov, 1995 — *Nūrpeisov K.* Alaş häm Alaşorda (Alash and Alashorda). Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* XX ğ. 20-30 jj. Qazaqstan qasıretı (The tragedy of Kazakhstan in the 1920s-1930s). Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 2004 — *Omarbekov T.* Qazaqstan tarihyna jäne tarihnamasındaǵy ülttyq közqaras (National perspective on the history and historiography of Kazakhstan). Almaty: Qazaq universiteti, 2004. 388 p. (In Kaz.).
- Qarasaev, 2004 — *Qarasaev Ğ. M.* Qazaqstan jäne Altai öñiri XVIII-XX ğğ (Kazakhstan and the Altai region in the 18th-20th centuries). Altai ölkesi derekterinen. Öskemen. Media-Äläns, 2004. 392 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1992 — *Qozybaev M. Q.* Aqtañdaqtar aqiqaty (The truth about white people). Oqu qūraly. Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 272 p. (In Kaz.).
- Roginski, 2011 — *Roginski A.* Pämät o stalinizme (Memory of Stalinism). İstoria stalinizma: itogi i problemy izucheniia: Materialy mejdunarodnoi nauchnoi konferensii. Moscow, 5-7 December, 2008. P. 21. (In Russ.).
- Toqaev, 2021 — *Toqaev Q. -J.* Täuelsizdik bärnen qymbat (Independence is more precious than anything). Egemen Qazaqstan. 2021.5 May. (In Kaz.).
- Sarqūlova, 2018 — *Sarqūlova S.* XX ğ. basyndaǵy qazaq kıtapı: ideialar tarihy men taǵdyry (Kazakh books of the early 20th century: the history and fate of ideas). Almaty: Eltanym, 2018. 208 p. (In Kaz.).
- Särkenova, 2011 — *Särkenova K.* 1920-1930 jyldardaǵy Qazaqstan halqy: ğylymi zertteu. (The population of Kazakhstan in the 1920s-1930s: a scientific study). Almaty, 2011. 350 p. (In Kaz.).
- Smaǵūlova, 2011 — *Smaǵūlova S.* Qazaq merzımdı baspasözi: syǵu tarihy men derektık mañyzy (XX ğ. 20-30 jj) (Kazakh periodicals: history of origin and documentary significance (20-30s of the XX century)). Almaty: Eltanym, 2011. 432 p.
- Sydykov, 1998 — *Sydykov E.B.* Rosisko-kazahstanskıe otnoşeniia na etape stanovleniia totalitarnoi superetnicheskoi derjavı (Russian-Kazakh relations at the stage of formation of a totalitarian super-ethnic power). Almaty: Gylım, 1998. 86 p. (In Russ.).
- Senkin, 2000 — *Senkin P. E.* Pämät: jertvy politicheskıh repressi (Memory: Victims of Political Repression). Comp.: P. E. Senkin, F. P. Saraev. Saransk: Mordovskoe knijnıoe izdatelstvo, 2000. 864 p. (In Russ.).
- Tatimov, 1998 — *Tatimov M. B.* Sosiálnaia obuslovlennost demograficheskıh prosesov (Social determination of demographic processes). Alma-Ata: Nauka, 1998. 224 p. (In Russ.).

Haustov, 2004 — *Haustov V. N.* Lubänka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD (Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD). Arhiv Stalina. Dokumenty vyssih organov partinoi i gosudarstvennoi vlasti. 1937-1938. (Stalin's Archive. Documents of the highest organs of party and state power. 1937-1938). Comp. V. N. Haustov, V. P. Naumov, N. S. Plotnikova. Moscow: MFD, 2004. 736 p. (In Russ.).

Şoqai, 2007 — *Şoqai M.* Stalin sosializmi- tonausylyqty qamtamasyz etetin saiasi jüie (Stalinist socialism is a political system that ensures plunder). Tañ. şyğ. 3-vol. edition. Vol. 2. Almaty: Kainar, 2007. 255 p. (In Kaz.).

İakovenko, 1997 — *İakovenko M. M.* Agnessa. Ustnye rasskazy Agnessy İvanovny Mironovoi (Agnessa. Oral histories of Agnessa Ivanovna Mironova). Moscow: Zvenä, 1997. 193 p. (In Russ.).

İakovlev, 2004 — *İakovlev A. N.* Lubänka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD (Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD). Arhiv Stalina. Dokumenty vyssih organov partinoi i gosudarstvennoi vlasti. 1937-1938 (Stalin's Archive. Documents of the highest organs of party and state power. 1937-1938). Ed. A. N. İakovleva. Comp. V. N. Haustov, et al. Moscow: MFD, 2004. 736 s. (In Russ.).

Әдебиеттер

Алдажұманов, 2023 — *Алдажұманов Қ.С.* Кеңестік Қазақстандағы әлеуметтік және этникалық қақтығыстыр тарихының тағылымы /Ұжымдық монография Қ.С. Алдажұманов, М.Ш. Қалыбеков, Г.К. Көкебаева, О. М. Қоңыратбаев, С. М. Барбасов, Е. И. Стамшалов, С. Қ. Шілдебай, А. Қали. Алматы: «Литер-М» ЖШС, 2023. 320 б.

Айдарбекова, 2023 — *Айдарбекова Р. К.* Книга памяти жертв политических репрессий: сборник воспоминаний пострадавших от политических репрессий 20–50-х годов XX века / сост. Р. К. Айдарбекова, К.Н. Балтабаева и др. Алматы: ТОО «Литер-М», 2023. 712 с.

Аяган, 2012 — *Аяган Б. Г.* Правда о голоде 1932-1933 годов. Алматы: ТОО «Литера-М», 2012. 336 с.

Абылхожин, 1989 — *Абылхожин Ж. Б., Козыбаев М. Қ., Татимов. М. Б.* Казахская трагедия // Вопросы истории. №7. 1989. С. 18.

Арендт, 1996 — *Арендт Ханна.* Истоки тоталитаризма / Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, и др. Под ред. М. С. Ковалевой. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с.

Аблажей, 2019 — *Аблажей Н. Н., Потапова Н.А.* «Национальные» операции Большого террора: иерархия полномочий власти и карательных органов в центре и на периферии // Мир Большого Алтая. 2019. № 5(2). С. 154.

Абылгожин, 1993 — *Абылгожин Ж. Б., Козыбаев М. Қ., Алдажұманов Қ. С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алматы, 1992. 355 с.

Әбдіғалиұлы, 2021 — *Әбдіғалиұлы Б.* Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника: куәгерлер естеліктері, ашаршылық туралы жазылған кітап-жинақтар материалдары, көркем әдебиет үзінділері / Жауапты редактор-құрастырушы Б. Әбдіғалиұлы. Нұр-Сұлтан: «Фолиант», 2021. 604 б.

Берденова, 2023 — *Берденова К. А., Тұрысжанова Р. К., Попова Т. М.* Қазақстан тарихы: оқулық. Қарағанды: «BTL-KZ» ЖШС, 2023. 238 б.

Галиев, 1989 — *Галиев А.* Голод в Казахстане 1932–1933 гг. // Заря. 1989. № 11. С. 11–16.

Дулатов, 1995 — *Дулатов М.* Қазақстандағы қоғамдық саяси қызмет және оған менің қатынасым жөнінде // Заң-1995, 21 қаңтар.

Зулкашева, 2018 — *Зулкашева А.С.* Трагедия казахского аула. 1928–1934. Том 1. 1928 – апрель 1929. Сборник документов. Сос. А. С. Зулкашева, и др. Алматы: «Рапитет», 2018.

Ивницкий, 1994 — *Ивницкий Н.А.* Коллективизация. М.: «Интерпракс», 1994. 64 с.

Исахан, 2013 — *Исахан Г.Т.* Трагедия казахского аула. 1928–1934 г. г. Том-1. 1928-апрель 1929. Сборник документов. Сост. А. С. Зулкашева (ответств.) Г.Т. Исахан, Г.М. Каратаева. Алматы: 2013. 350 с.

Камерон, 2018 — *Камерон Сара.* Голодная степь: насилие и создание Советского союза (научное издания) / Пер с англ. А. Терещенко. М.: НЛП, 2020. 306 с.

Қарасаев 2004 — *Қарасаев F.M.* Қазақстан және Алтай өңірі XVIII-XX ғғ. (Алтай өлкесі деректерінен). Өскемен. «Медиа-Альянс», 2004. 392 б.

Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане / Перевод с нем. Л.Ю. Пантиной. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 84 с.

Кокурин, 2000 — *Кокурин А. И., Петров А. И.* ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960 // Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. М.: МФД, 2000. 889 с.

Конквест 1994 — *Конквест Р.* Соңғы империя. Лондон, 1962, 21 б. // Қазақтар шетел әдебиетінде. Алматы: Атамұра, 1994. 151 б.

Көшім, 1997 — *Көшім Д.* Демократия негіздеріне кіріспе. Алматы: «Тоғанай Т», 1997. 255 б.

Қозыбаев, 1992 — *Қозыбаев М. Қ.* Ақтандақтар ақиқаты: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 272 б.

Нұрпейісов, 1995 — *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. - Алматы: Ататек, 1995. - 256 б.

Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* XX ғ. 20-30 жж. Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.

Омарбеков, 2004 — *Омарбеков Т.* Қазақстан тарихына және тарихнамасындағы ұлттық көзқарас. Алматы: Қазақ университеті, 2004. 388 б.

Рогинский, 2011 — *Рогинский А.* Память о сталинизме // История сталинизма: итоги и проблемы изучения: Материалы международной научной конференции. М., 5-7 декабря 2008. с. 21.

- Conquest, 1991 – *Conquest Robert*. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine, 1991. Publishing house: Raxtnieks, 1991, 416 pages.
- Тоқаев, 2021 – *Тоқаев Қ. -Ж.* Тәуелсіздік бәрінен қымбат // *Egemen Qazaqstan*. 2021. 1. 05
- Сарқұлова, 2018 – *Сарқұлова С.* XX ғ. басындағы қазақ кітаптары: идеялар тарихы мен тағдыры. Алматы: «Елтаным», 2018. 208 б.
- Сәркенова, 2011 – *Сәркенова К.* 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқы: ғылыми зерттеу. Алматы, 2011. 350 б.
- Смағұлова, 2011 – *Смағұлова С.* Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). Алматы: Елтаным, 2011. 432 б.
- Сыдыков, 1998 – *Сыдыков Е.Б.* Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной суперэтнической державы. Алматы: Ғылым, 1998. 86 с.
- Сенкин, 2000 – *Сенькин П.Е.* Память: жертвы политических репрессий / Сост.: П.Е. Сенькин, Ф.П. Сараев. Саранск: Мордовское книжное издательство, 2000. 864 с.
- Татимов, 1998 – *Татимов М.Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: «Наука», 1998. 224 с.
- Хаустов, 2004 – *Хаустов В.Н.* Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н. С. Плотникова. М.: МФД, 2004. 736 с.
- Шоқай, 2007 – *Шоқай М.* Сталин социализмі- тонаушылықты қамтамасыз ететін саяси жүйе. Таң. шығ. 3 томдық. 2 т. Алматы: «Кайнар», 2007. 255 б.
- Яковенко, 1997 – *Яковенко М.М.* Агнесса. Устные рассказы Агнессы Ивановны Мироновой. М.: Звенья, 1997. 193 с.
- Яковлев, 2004 – *Яковлев А.Н.* Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. Под ред., А.Н. Яковлева сост. В.Н. Хаустов, и др. М.: МФД, 2004. 736 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 677-688, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_677-688

EMIR OF KHOREZM HUSSEIN SUFI IN HIS WORK “TAVARIKH-I GUZIDE-I NUSRAT-NAMEH“

Askar Zhirenov ¹, Ekrem Kalan ²

¹Central Scientific Library, “Gilim Ordasy“ RSEREM
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan).
PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>. E-mail: ulkiekiaksart@gmail.com

²Akdeniz University
(Pınarbaşı Mah. Dumlupınar Boulevard Campus Konyaaltı, Antalya, 07070, Turkey)
Doctor of Historical Sciences (PhD), Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-7944-299X>. E-mail: ekremkalan@gmail.com

© Valichanov, IHE, 2026
© Zhirenov A.A., Kalan E., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the political processes of the 14th century, particularly the manifestations of political conflicts during the reign of Amir Temir and his contemporaries, the Khorezm rulers Hussein Sufi and Yusuf Sufi, based on source and textual analysis. Written sources created in various historical periods reflect the characteristic features of their eras, necessitating their comparative study in a scholarly context. In this context, the medieval work “Tavarikh-i Guzide-yi Nusrat-nameh,” written in Chagatai, a medieval literary Turkic language widely used by the peoples of Central Asia, is of particular significance. This work is considered a significant source on the history of Kazakhstan. The identification and study of historical works created within the Persian-Turkic written tradition, as well as their comparative analysis, allow us to expand existing scholarly understanding, clarify specific controversial issues, and expand the scope of the research by introducing new data. *Goals and objectives* of this work are the translation, transcription, and textual analysis of information from the section “Temir-Beg’s Dispatch of Jalaluddin as an Ambassador to the Ruler of Khorezm, Husayn Sufi” of this work. *Results.* Using textual and source-study methods, this study clarifies historical information about figures such as Husayn Sufi and identifies the specifics of how political and diplomatic relations are reflected in the analyzed source. *Conclusion.* Thus, the first translation and transcription of the Chagatai fragment into Kazakh offers significant scholarly value for the study of national history. This work contributes to the introduction of this written heritage into scholarly circulation and significantly expands the source base for the history of Kazakhstan.

Keywords: archaeology, kagan, written record, ulus, bek, servant

Acknowledgments. The article was prepared within the framework the program-targeted funding of the the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan: (IRN BR287137777 - “New Sources on the History and Geography of Kazakhstan: Analysis, Translation, and Introduction into Scientific Circulation“)

For citation: Zhirenov A.A., Kalan E. Emir of Khorezm Hussein Sufi in his work "Tavarikh-i guzide-i nusrat-nameh" // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 677–688. (In Kaz.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_677–688

«ТАУАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ХОРЕЗМ ӘМІРІ ХУСЕЙН СУФИ

Асқар Асанович Жиренов, Экрем Калан²

¹ҚР ҒЖБМ ҒК «Ғылым ордасы» РМК Орталық ғылыми кітапханасы
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ докторанты, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>. E-mail: ulkiekiaksart@gmail.com

²Акдениз университеті (Пынарбаши Mah. Dumlupınar бульвары, 07070 Коньяалты кампусы, Анталия, Туркия) тарих ғылымдарының докторы (PhD), профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-7944-299X>. E-mail: ekremkalan@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЭИ, 2026
© Жиренов А.А., Калан Э., 2026

Аңдатпа. *Kırişne.* Мақала XIV ғасырда орын алған, яғни, Хорезм билеушісі Хусейн Суфи, Йусуф Суфи және Темір Бек (Әмір Темір) мен оның замандастары дәуіріндегі саяси шиеленістердің көріністерін деректанулық және мәтінтанулық тұрғыдан қарастыруға бағытталады. Әрбір тарихи кезеңдерде жазылған дереккөздер өзіндік ерекшеліктерімен айқын бейнеленеді. Осы орайда ортағасырлық «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегі Орта Азияны мекендеген көптеген түркі халықтары ортақ қолданған ортағасырлық әдеби жазба түркі тілі деп аталатын шағатай тілінде жазылған туынды қазақ тарихының дереккөзі ретінде қарастырылатын еңбектерінің бірі. Орта ғасырлардағы парсы-түркі тілінде жазылған тарихи шығармаларды анықтау мен оларды деректанулық тұрғыдан зерттеп салыстыру, бұрынғы ғылыми жетістіктердің мазмұнын байытып, қатысты мәселелерге тұжырым жасау, тақырыпты едәуір тың мәліметтермен кеңейтуге мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Аталмыш «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» кітабының «Темір бектің Жалалуддинді Хорезм (билеушісі) Хусейн Суфиге елші ретінде жіберуі» бөліміндегі мәліметтерге аударма жасап, мәтінтанулық зерттеу жүргізу. *Нәтижелер.* Мақалада мәтінтанулық, деректанулық зерттеулерді қолдану нәтижесінде Хусейн Суфи қатарлы тарихи тұлғалардың тұлғалық болмысын айқындап ашып беру мәселесі басты назарға алынды. Сондай-ақ, жазбаша дереккөзбен жұмыс барысында арабжазулы парсы, түркі шағатай нұсқаларының тарихи мәселелерін көрсетуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-жүйелілік әдістер қолданылды. *Қорытынды.* Жинақтай айтқанда, аталмыш шығарманың шағатай тіліндегі үзіндісі алғаш рет қазақ тіліне аударылып, транскрипция жасалуы төл тарихымызды зерттеу үшін маңызға ие. Сонымен қатар осы жұмыс жазба мұраларды ғылыми айналымға енгізіп қана қоймай, қазақ тарихына қатысты деректік базаны байытуға өзіндік үлес қоса алады.

Түйін сөздер: деректану, қаған, жазба жәдігер, ұлыс, бек, нөкер

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстан тарихы мен географиясы бойынша жаңа дереккөздер: талдау, аудару және ғылыми айналымға енгізу» тақырыбындағы бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR287137777).

Дәйексөз үшін: Жиренов А.А. Калан Э. «Тауарихи Гузиде-и Нусрат Наме» шығармасындағы Хорезм әмірі Хусейн Суфи // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 677–688 бб. (Қаз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_677–688

ЭМИР ХОРЕЗМА ХУСЕЙН СУФИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТАВАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ»

Жиренов Аскар Асанович¹, Калан Экрем²

¹ Центральная научная библиотека РГП на ПХВ «Ғылым ордасы» КН МНВО РК
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
докторант КазНУ им. Аль-Фараби, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-2914-0659>. E-mail: ulkiekiaksart@gmail.com

² Университет Акдениз (Бульвар Думлупынар Пынарбаши Мах, район Коньяалты, Анталья, 07070, Турция)
доктор исторических наук (PhD), профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-7944-299X>. E-mail: ekremkalan@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Жиренов А.А., Калан Э., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются политические процессы XIV века, в частности проявления политических конфликтов в эпоху Амира Темира и его современников – хорезмских правителей Хусейна Суфи и Юсуфа Суфи, на основе источниковедческого и текстологического анализа. Письменные источники, созданные в различные исторические периоды, отражают характерные особенности своей эпохи, что обуславливает необходимость их сравнительного изучения в научном контексте. *Цель и задачи исследования.* В данном аспекте особое значение имеет средневековое произведение «Таварих-и гузиде-и нусрат-наме», написанное на чагатайском – средневековом литературном тюркском языке, широко использовавшемся народами Центральной Азии. Данный труд рассматривается как один из значимых источников по истории Казахстана. Выявление и исследование исторических сочинений, созданных в рамках персидско-тюркской письменной традиции, а также их сравнительный анализ позволяют дополнить существующие научные представления, уточнить отдельные дискуссионные вопросы и расширить исследуемую проблематику за счёт введения новых данных. Основной целью работы является перевод, транскрипция и текстологический анализ сведений из раздела «Отправка Темир-Бегом Джалалуддина в качестве посла к правителю Хорезма Хусейну Суфи» указанного труда. *Результаты.* В ходе исследования на основе текстологических и источниковедческих методов уточняются исторические сведения о таких деятелях, как Хусейн Суфи, а также выявляются особенности отражения политико-дипломатических отношений в анализируемом источнике. А также в рамках исследования письменных источников для освещения исторических аспектов персидской и тюркской чагатайской версий арабской письменности применялись сравнительно-исторический и историко-систематические методы. *Заключение.* Таким образом, впервые выполненные перевод и транскрипция чагатайского фрагмента на казахский язык представляют значительную научную ценность для изучения отечественной истории. Работа способствует введению письменного наследия в научный оборот и вносит существенный вклад в расширение источниковедческой базы по истории Казахстана.

Ключевые слова: археология, каган, письменность, улус, бек, нукер

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования (ИРН BR287137777 - «Новые источники по истории и географии Казахстана: анализ, перевод и ввод в научный оборот»)

Для цитирования: Жиренов А.А., Калан Э. Эмир Хорезма Хусейн Суфи в произведении «Таварихи гузиде-и нусрат наме» // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 677–688. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_677–688

Кіріспе

«Тауарихи гузиде-и нусрат наме» деген атпен белгілі еңбек Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары және Әмір Темір кезеңімен жалғасып, Шейбани хан дәуірі және Қазақ хандығының бастапқы кезеңіндегі оқиғаларды суреттейтін түркі-шағатай тіліндегі құнды жазба ескерткіш болып табылады. Мақала аталмыш «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» дереккөзімен қатар, Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар наме» атты жәдігерінде келтірілген Жошы ұлысының оңтүстігінде орын тепкен оқиғаларды қарастырады. Соның бірі Темір бектің (Әмір Темір) кезеңін қамтитын Хорезм аймағы үшін болған шайқасты айтуға болады. Тарихтан белгілі болғандай, Шағатай ұлысы XIV ғасырдың орта тұсында өз алдына шашыраған қиранды бөліктердей әртүрлі биліктердің қол астына өтіп жатқан кезең еді. Сол уақытта Хорезм, Кат, Хиуа қалаларын өз қарамағына алған қоңырат тайпасынан шыққан Хусейн Суфи есімді басшы басқарып отырған болатын. Осыған байланысты Әмір Темірдің оған қойған Жасақ заңнамасы аясындағы талабы ауыр тиген еді. Нәтижесінде екі жақтан қантөгіс болмауы үшін Әмір Темір тарапынан діндар көсем тұлға саналатын елші жіберіліп, ортақ келісімге келе алмағаны жайлы баяндалады. Аталмыш дереккөздер оқиғалардың баяндалу тұрғысынан ерекшеленетінін аңғаруға болады. Атап айтқанда, Ортағасырлық Қазақстан тарихына қатысты жазбаша парсы, түркі тілдеріндегі араб графикалық дереккөздерді сипаттап баяндау шамамен келесі қағидаттар бойынша жіктеуге болатын іспетті: біріншісі сол кезеңдегі әлеуметтік тұрғыдан, екіншісі тілтанымдық жағынан, үшіншісі аймақтық орналасу тұрғысынан. Ортағасырлық деректерді жіктеген кезде көптеген ғалымдар әлеуметтік қағиданы басшылыққа алатын секілді. Дейтұрғанмен, зерттеулерді аймақтық орналасу немесе аумақтық қағидаттарға негіздеу де маңызды. Бұл дереккөздің шығу тегін және қарастырылып отырған құжатта берілген аймақтың сипаттамалары мен табиғи қасиеттерінің көрінісін ескеруді білдірсе керек.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Мақаланың негізгі зерттеу нысаны ретінде анонимдік «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегіндегі «Темір бектің Жалалуддинді Хорезм (билеушісі) Хусейн Суфиге елші ретінде жіберуі» атауымен берілген тармағы қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде қарастырып отырған еңбек түпнұсқасы XVI ғасырда түркі шағатай тілінде жазылған. Ортағасырлық дереккөздердің қай-қайсысы болмасын деректегі оқиғаны баяндауда дербес, өз алдына толыққанды ашып бере алмауы кездесіп жататын табиғи құбылыс. Осы орайда Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар наме» атты жәдігері зерттеу нысанымызға қолғабыс тигізуі салыстырмалы әдіс-тәсілінің бірден-бір көрінісі деуге болады. Аталмыш қос дереккөзбен бірге Б.И. Вайнбергтің «К истории Кунградских суфи» атты еңбегі де ізденіс жұмысын ауқымды қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысы тікелей «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінің түпнұсқасына қатысты болғандықтан мақала қолжазба тарихын зерттеу, қолжазбатану және герменевтика әдіс-тәсілдеріне де жүгінеді. Мәтінді түсіндіру герменевтика әдісі және ортағасырлық жазбалардың сөздіктері («Фарханг чағатайи фариси», Б.В. Миллердің «Парсы-орыс тілі сөздігі» т.б.) бойынша атқарылды. Аталмыш анонимдік «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазба еңбегіне байланысты, «Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений)» атауымен жинақ ретінде жарық көрген еңбекте «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» туралы төмендегідей сипаттама келтірілген: «Еңбектің екі нұсқасы бар, олардың бірі КСРО ҒА АХИ ЛБ-да сақталған, екіншісі Британ музейінде сақталған. Одан әрі қарай: «Бізге дейін жеткен екі қолжазба да ақаулы сипатта, беттері үзілген қолжазбадан көшірілген көрінеді. Екі нұсқа да бөлек тараулар жоқ. Жалпы алғанда, Лондон нұсқасы Ленинград нұсқасына (Санкт-Петербург нұсқасы) қарағанда толықтау. «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» екі негізгі нұсқасынан басқа, еңбектің бірнеше қысқартылған нұсқалары бүгінгі күнге дейін сақталған, оларда Мұхаммед Шайбани хан қайтыс болған күнге дейінгі оқиғаларды баяндайтын қысқаша толықтырулар бар» деген пікірлерді кездестіруге болады (Материалы, 1969: 9–14). Дереккөздің № 3222 нөмірімен Британ музейінде, ал, № В-745 нөмірімен Санкт-Петербург нұсқасын А.М. Акрамов

өз еңбегінде көрсетеді (Акрамов, 1965). Қолжазбаның Лондон нұсқасының көшірмелеріне қатысты Ч. Рье еңбектерінде Британ музейіндегі түркі қолжазбалары туралы каталогта аз көлемде жарық көргені айтылады (Ch. Rieu, 1888). Аталмыш бағытта тарихи жазба деректердің құндылығын, деректік маңызын аша түсу үшін объективтілік пен тарихилық қағидаттары басшылыққа алынады. Көтерілген шынайы тарихи мәселені нақты көрсетуде тарихи-жүйелілік әдістер қолданылды.

Талқылау

«Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасының Британдық нұсқасында «Темір бектің Жалалуддинді Хорезм (билеушісі) Хусейн Суфиге елші ретінде жіберуі» атауымен берілген бөлімінде Арал теңізінің оңтүстігінде Жәйхун өзенін жағалай орналасқан Хорезм уәлайатында (аймағы) орын тепкен саяси кезеңді баяндайды. Тарихтан мәлім болғандай, Сейхун (Сырдария) өзені мен Жәйхун (Амудария) өзендері жағалауы Жошы ұлысы мен Шағатай ұлыстарының иеліктеріндегі аймақ екені белгілі. Алтын Орданың (Жошы ұлысы) оң қанат және сол қанат болып екіге бөлінуімен өз алдына дербес хандық, әмірлік құруға талпыныс көрініс тапқан кезең басталады. Шағатай ұлысында 1346 жылы Қазан ханның Әмір Қазаған тарапынан өлтірілуімен мемлекеттегі орталық билік толық дерлік жойылады. Нәтижесінде Шығыс бөлігінде Моғолстан пайда болды. Мұнда Тұғлық Темір хан (1347–1363) жаңа мемлекет — Моғолстанды құрады. Батыс бөлігінде (Мауераннахр аймағы) әртүрлі иеліктер қалыптасады. Мұнда жергілікті әмірлер мен бектер аймақтарды бөліп билеуге әрекет етіп жатты. Осы жағдайды пайдаланып Жәйхун өзенінің Арал теңізі маңындағы аймақты (Кат, Хиуа, Хорезм, Хиуа елдімекендері) қоңырат тайпасынан шыққан Йанғұтай² деген кісінің ұлы Хусейн Суфи атты бек өз қарамағына алған кез болатын. Шараф ад-Дин Али Йаздидің парсы тіліндегі «Зафар наме» атты еңбегі бұл кісі туралы осы аталған сипаттама шеңберінде шектелген.

Б.И. Вайнбергтің «К истории Кунгратских суфи» атты еңбегінде осы кезеңдегі көрініске байланысты: «1360 жылдардың басындағы тәртіпсіздіктер нәтижесінде Алтын Орда әлсіреген уақытта, Хорезм (аймағы) саяси тұрғыдан оқшауланып, тәуелсіз «Қоңырат сопылары» әулетін құрады. Бұл әулеттің ең алғашқы белгілі монетасы хижра жылсанағы бойынша 762 жылы (1361 жыл) соғылған. В.В. Бартольд хандардың немесе билеушілердің есімдерін монеталарға діни үлгілер арқылы жасалғанын әрі көп жағдайда «Билік ету (үкімі тек) Құдайға тән» қағидасымен ауыстыру арқылы Қоңырат сопыларында «теократиялық идея және дінсіз мемлекеттілікке деген теріс көзқарас» болғанын атап өтеді. Хорезмдегі Қоңырат сопылары әулетінің алғашқы билеушісі Хусейн Сопы болды (хижра бойынша 773–1372 жыл), кейін келе оның орнына ағасы Юсуф Сопы келеді. Дереккөздерде тағы бір Ақ Сопы есімді ағасының аты кездеседі, ол Хорезмде билік құрмаған секілді. Олардың әкесі Алтын Ордадағы ықпалды тұлға Әмір Нангундай болғаны (Бангундай, Янгундай – бұл атаудың әртүрлі жазылуы дереккөздерде кездеседі), және ол туралы мәлімет өте аз. Анонимді «Ескендір³» еңбегінде Қоңырат тайпасының әмірі Нангундай туралы айтылып, онда Бердібек қайтыс болғаннан кейін (1359 жыл), орын алған ішкі алауыздық себебінен бірнеше бетке ұстар әмірлердің өлім құшқандары және Нангундайда солардың ішінде болғандығы айтылады. Сондай-ақ, «өзбек елдерінде Әмір Нангундай тұлғасының ұлықтығы кеңінен танымал» делінген. Әмір Нангундайдың әулеті Өзбек ханмен әулеттік құдалық қарым-қатынаста болған, яғни Нангундайдың ұлы Ақ Суфи Өзбек ханның қызы Шакарбекті әйелдікке алған. Шыңғыс әулетімен қарым-қатынаста болу, бүкіл Моңғол империясында жоғары бағаланған. Билікті басып алған билеушілер ханның қыздарына үйленіп, гурган (ханның күйеу баласы) атағын алуға тырысқан. Әмір Темірдің өзі және оның көптеген ұрпақтары осы атаққа ие болған, – деп айтылған жолдарды кездестіруге болады (Вайнберг, 1960: 105).

² Басқа деректер бойынша Танқұтай, Нанқұтай

³ Аталмыш «Белгісіз Искандер» еңбегі Муин ад-Дин Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих-и Муини» атты шығармасы екені уақыт өте анықталды.

Түркі-шағатай тіліндегі «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» еңбегінде бұл туралы мынадай мәліметтер бар:

(Мәтіннің таңбалануы)

- 1/ می تیمور بیک مولانا جلال الدین نی خوارز
- 2/ غه حسین صوفی غه بیار کانی
- 3/ سببی اول کیم تخت بیلکالی آلتی بیل بولدی کات و خیوه و خوارزم نیک
- 4/ بولغان مالین الیب تورورسین ایدمی منکا باقعیل دیب ایتغاندا حسین صوفی
- 5/ مولانا جلال الدین غه ایتیپ تورور کیم بیک سوزی برلا قویماس مین و انکا
- 6/ کیرماس مین بو ولایت نی قلیچ اوروب مسخر قیلیپ تورورمین هر کیم کا و
- ایدی ایرسا ارادا ایل و رعیت خراب 7/ ولایت کرک بولسه قلیچ اورسون دیدی ایرسا کلیپ تیمور بیک
- 8/ بولور بوزولور دیب اون اوج
- 9/ کون قیغو ییب مولانا جلال الدین نی ینه بیاردی ایرسا حسین صوفی
- 10/ قبول ایتماي مولانا جلال الدین نی توتتوردی ایرسا بو خبر یتگاج تیمور
- 11/ بیک جریکین یغیب اورکنج کا یوریدی تقی سه پایه دیکانکا یتدی
- 12/ ایرسا ایلکاری بیارکان کشی لار یاغی نیک قراولین تو توب کلدی
- 13/ لار تیمور بیک الارنیک خبرین سوروب بلیپ الارنی اولتوردی

(Tavārīkh-i, 1502/03: f. 36v)

- 14/ صوفی دین تیلا دی ایرسا برایم دیب قبول قیلدی بلکولوک قیلیپ سمرقند کلکاندا
- 15/ کیخسروییک کیم فتنه باشلاب حسین صوفی غه یرا شماغیل دیب خبر بیاریب ایر
- 16/ دی انی سمرقند غه بیاریب ایردی ینه اوزکا کنه لار انیک بوینو غه قویوب
- 17/ تیمور بیک یراق غه تیکوردی تقی جریکین تارقاتدی
- 18/ تیمور بیک یوسف صوفی دین.... برماک بولوب
- 19/ ینه برماکاندا بیک جریکلاب پروکا ندا ینه برماک بولغانی
- 20/ تمور بیک جهانگیر میرزا نیک قالین لیغین تلای یوسف صوفی غه کشی بیارکاندا
- 21/ یوسف صوفی قزنی برمای شرط و عهدین بوزوب تورور تیمور بیک ینه
- 22/ جریکلاب یوروکان خبرین بلیپ ینه برایم دیکاندا بولار باریب کات
- 23/ و خیوه نی جاییب بوزوب تورورلار تاریخ یتی یوز یتیش بیش دا اوی یلی
- 24/ ایردی کلیپ کیش و قرشیدا ماورا النهر جریکین یغدی تقی بو یغین برلا
- 25/ خوارزم غه یتدی ایرسا یوسف صوفی امان تلاب قز برماک بولدی بیک یانیب کیتدی
- 26/ تمور بیک یادکار برلاس برلا داود بیک اولجایتونی قیز کلنور غه بیارکانی
- 27/ بو اتلاری بتیلکان بیک لار قز کلنورماک یراغی غه باردی لارا یرسا خوارزمی
- 28/ غه تیدی لار قودالار ایکی طرف دین تکلیف لار برکلیپ کوروشوب طویلار
- 29/ قلیپ نجه کون عشرت لار قیلدی لار یوسف صوفی شهر غه آیین لار باغلاب
- 30/ خان زاده غه کوب اغا خاتون لار قوشوب اوزی اوزاتدی تقی برلاس
- 31/ با شلغ بیک ملازم لاری خان زاده نی کلنورا تورور میز دیب بیک کا
- 32/ کیشی بیاردی اول کشی خبر کلنور کاندالتون کموش دین انکا سا وینجی بیردی

(Tavārīkh-i, 1502/03: f. 37 r)

1 – cypet. Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nuṣrat-nāmāh (manuscript). 1502/03: f. 36v, 37r.

Figure 1. Tawārīh-i Guzīdah-yi Nurat-Nama (manuscript). 1502/03: F. 36B, 37r.

(Tavārīkh-i, 1502/03: f. 36v) бетінің мәтін аудармасы:

Темір бектің Маулана Жалалуддинді Хорезм (билеушісі) Хусейн Суфиге (елші ретінде) жіберуі

(Темір бек:) Сен алты жыл болды Кат, Хиуа, Хорезм (ұлысының) мал дүниесін алып отырсың. Енді маған бағын! – деп айтқан сөзін Маулана Жалаледдин арқылы Хусейн Суфиге жөнелтеді. Ол: «Мен Бектің бұл сөзін жай қоя салмаспын. Бұл жерді мен қылыш күшімен жаулап алғанмын. Ал, кімге уәлайат (аймақ) жер керек болса, күшпен алсын!» – деп жауап береді. Темір бек: екі ортада ел, халық (бекерге) қырылады ғой – деп он үш күн бойы уайым шегіп, ойға шомады. Соңыра Маулана Жалаледдинді тағы да қосымша жібереді. Алайда, Хусейн Суфи сөзді қабыл етпей елшіні тұтқындайды. Бұл хабарды естіген Темір бек әскер жинап Үргенішке аттанады. Сепойе⁴ деген жерге жеткен уақытта, аттанған жасақтар дұшпан әскерінің қарауыл (барлау) тобын қолға түсіріп Темір бектің алдына алып келеді. Темір бек жаудың жағдайын сұрап білген соң, тұтқындарды өлтіреді.

Шараф ад-Дин Али Йазидидің «Зафар наме» атты еңбегі бұл тұсты төмендегідей сипаттайды:

چون حضرت صاحبقران بعون تاييدات رباني مملکت را از قبضه تسلط و استیلاي مخالفان استخلاص فرمود و بضبط و نسق الوس چغتای اشتغال نمود و از مدت پنج شش سال باز کات و خیوق را والي خوارزم حسين صوفي پسرینغداي که اویماقش غونکغرات بود تصرف مي نمود همت خسروانه سایه التفات بران حال انداخت و علقه تواچي را با جمعی برسم رسالت پیش او فرستاده پیغام داد که کات و خیوق تعلق با لوس چغتای دارد و درین مدت آنرا بی خداوند یافته در حوزه تصرف آورد؛ اکنون می باید که آنرا با تمام توابع و لواحق بتصرف گماشتگان این جانب باز گذاري تا طریق مودت ر دوستي بین الجانبین گشاده ماند و اسباب موافقت و معاضدت آمده گردد. علقه تواچي چون بخوارزم رسید و به تبلیغ رسالت قیام نموده مودای پیغام را چند نوبت بعرض رسانید حسین صوفي در میدان خالی گوی مراد زده بود و از چیره دستي شهسواران میدان دولت غافل جواب گفت که من این ولایت را به تیغ مسخر کرده ام هم بتیغ از من توان سند

(Zafarnāmāh, 1887: 233)

و چون فرستاده مراجعت نمود و آن جواب نا صواب در پایه سریر سلطنت مآب معروض افتاد حمیت خسروانه داعیه توجه بجانب او در خاطر خطیر آنحضرت انداخت ورع و مسلمانی مولانا جلال الدین کشی رحمة الله علیه که با کمال علم و تقوی

⁴ Сепайе - Хорезмнің ортағасырлық мекен атауы, Әмударияның сол жағалауында, Хазарасп пен Дарғанат елді мекендерінің арасында орналасқан.

و فضیلت درس و فتوی شرف ملازمت حضرت صاحبقرانی را طراز خلعت سایر مفاخر ساخته بود روا نمی داشت که بواسطه يك كس اهل مملكتي در معرض تفرقه و تشویش افتند از ان حضرت بعد از تقدیم مراسم دعا و ثنا رخصت طلبید که بخوارزم رود و حسین صوفي را بهر گونه مو عظمت و نصیحت از خواب غفلت بیدار کرده نوعی سازد که خون و مال مسلمانان عرضه تلف نگردد حضرت صاحبقران ملتمس او را مبذول داشته اجازت رفتن ارزانی فرمود مولانا جلال الدین روی نیک خواهی بخوارزم نهاد تا برفق و آرم آن مهم را کفایت فرماید و چون بآنجا رسید..... حسین صوفي از قبول سخن ابا کرد و بحبس آن بزرگ حقانی در حصار جرات نمود و چون این خبر بمسامع علیه رسید بفرمود تا جمع گردد سپاه / بفرخنده درگاه عالم پناه

(Zafarnāmah, 1887: 234)

Мәтін аудармасы:

Хазіреті Сайыпқыран⁵ (Әмір Темір) Жаратушысының қолдауымен мемлекетті (елді) қарсыластардың үстемдігі мен билігінен азат етіп, Шағатай Ұлысын басқару мен ұйымдастыруға кіріскенде, бес-алты жыл бойы Хорезм билеушісі, руы Қоңырат болған Хорезм Уалиі (Әкімі) Йанғұдай ұлы Хусейн Суфи Кат пен Хайуақты өз қарамағында ұстап отырған еді. Патша ынтасы (ниеті) жағдайды байқап, Алақа Тауачиді оған бір топ адаммен бірге хат жазып жіберіп, «Кат пен Хайуақ Шағатай ұлысына тиесілі екенін және осы уақыт ішінде оны Иесіз деп тапқанын ендігі жерде оны барлық тәуелділіктері мен құқықтарын осы жақтың тағайындалған (арнайы) кісілердің қолына қайтаруы тиіс, сонда екі жақ арасындағы достық пен татулық жолы ашық болып, келісім мен ынтымақтастық жолдары табылуы керек» деп хабарлады. Әлақа Тауачи Хорезмге жеткен уақытта, хабар жеткізу үшін келіп, бірнеше рет үндеу жасады. Хусейн Суфи бос алаңда (бос) сөз сөйлеп, атты әскердің (майдан шеберлерінің) даладағы артықшылығын білмей, «Мен бұл аймақты қылышпен бағындырғанмын, қалаған адам қылышпен алсын!» деп жауап береді.

Елші қайтып оралып сол қате жауапты даңқты сұлтанның төсегінің етегіне ұсынғанда, Патшаның қайраты өршіп, санасына ауыр тиіп назар аударуды талап етті. Хазіреті Сайыпқыранның ауыр санасына түскен (нәрсені) ақсүйектермен бірдей серігі болу құрметіне (ие болған) Мәулана Джалалуддин Кешидің (Алла оған рақым етсін) білімі, тақуалығы мен мұсылмандығы, пәтуалылығы, арының кемелдігі бір адамның кесірінен халқының бөліну мен мазасыздыққа ұшырауына жол бермеуге тырысты. Кейін Хазіреті Сайыпқыран дұға мен мадақтау рәсімін өткізіп болған соң, ол Хорезмге барып, Хусейн Суфиді кез келген уағыз кеңеспен заңиет ұйқысынан оятуға және мұсылмандардың қаны мен мүлкі босқа кетпейтіндей етуге рұқсат сұрады. Хазіреті Сайыпқыран оның өтінішін орындап, баруға рұқсат берді. Мәулана Джалалуддин осы маңызды міндетті жұмсақтықпен және абыроймен орындау үшін Хорезмге ізгі ниетпен аттанды. Ол жерге жеткенде... Хусейн Суфи айтылған үгітті қабылдаудан бас тартты. Қазанның ұлық адамын тұтқындауға батылдығы жетті. Бұл хабарды (Хазіреті Сайыпқыран) естіп әскер жинауға бұйрық береді.

«Тауарихи гузиде-и нұсрат наме» шығармасының Британдық нұсқасында келтірілген 36v бетіндегі оқиға бойынша мәтін Әмір Темірдің Хорезм (билеушісі) Хусейн Суфиге елші ретінде Мәулана Джалалуддин Кешиді жібергені туралы мәліметпен шектелетіні әрі болып жатқан жағдайды тар шеңберде баяндап келтіргені анық көрініп тұр. Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар наме» атты еңбегі болса, бұл оқиғаны кеңінен ашып, толықтырып суреттейді. Ол еңбек бойынша әуелі елші ретінде Алақа Тауачиді бір топ адаммен бірге хат жазып жібергені, Хусейн Суфи ол хабарды қабыл алмағаны әрі дөрекі жауап қатқаны айтылады. Сондай-ақ, арада дау тумас үшін, қосымша татулыққа діндар тұлға Джалалуддин Кешидің араласып Хорезмдегі Хусейн Суфиге жол тартатыны мәтіннен айқын байқалады. Айтылған уағыз-насихаты қабыл алынбайды және тұтқындалады. Әмір Темірге жеткен хабар оны әскер дайындап қарсы шығуға мәжбүрлейді. Жоғарыда қос дереккөз сол орта ғасырдың өзінде дау-жанжал туындауының алдын алу сияқты дипломатиялық қарым-қатынастың өз орнына жолға қойылғандығын көрсетіп тұр. Міне, осындай мәтінаралық тұстар шығармалардың ерекшеліктерін айқындап береді.

⁵ Сайыпқыран – парсы тілінен «екі жұлдыздың иесі», «бақытты» сөздерімен балама. Әмір Темірдің титулы.

(Tavārīkh-i, 1502/03: f. 37 r) бетінің аудармасы:

Кейіннен Хусейн Суфи (Темір бектен) адамын сұратты, барамын деп қабыл етті. Мәлім бір белгі жасап (Темір бек) Самарқандқа оралды, бұл арада Кейхұсра (атты нөкер) арадағы қарым-қатынасқа бүлік шығару арқылы сызат түсірді. Кейхұсра Хусейн Суфиге (хат) жазып: «онымен (Темір бек) жараспа» – деп, оны (хатты) Самарқандқа жібереді. Сол себепті Хусейн Суфи айыпты деп танылып, кінәсі мойнына жүктеліп, жасақ заңы бойынша жазалауға бұйырылады. Оның әскері бөлініп, таратылып жіберіледі.

Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар наме» атты еңбегі бұл жағдайды былай сипаттайды:

Алайда, шын мәнінде басшының (Темір бек) жауы болып, қатысуға мәжбүр болған Кейхұсра Хутталани Хусейн Суфиге жасырын түрде: «Темірбектің сөздеріне ешқашан сенбе. Әскеріңді дайын ұстап, қаладан шық. Мен және менің адамдарым саған қосыламыз», – деген сөздермен адам жіберді. Хусейн Суфи оның сөздеріне сеніп, жауынгерлерімен және қала тұрғындарымен бірге қаладан шығып, дабыл қағып, дабыра ойнап, шу шығара бастады. Ол Хорезм қаласынан келген екі сап Кавун суының жағасына жетіп, шайқасқа сап түзеді. Бұл кезде әскердің басым бөлігі әртүрлі бағыттарға шабуылға жіберілді, ал патша Сахибқиран қалған адамдарымен бірге Хусейн Суфиге қарсы аттанды. Аячи Калта, Пашайи және Сақар Джаргату аттарына мініп, арнаның суынан жүзіп өтіп, екінші жағалауға шықты. Дұшпандар жауынгерлерге шабуыл жасап, шайқас басталды. Шейх Әли Бахадур мен бес нөкер арнадан жүзіп өтіп, Қожя Шайхзадаға шабуыл жасап, оны қашырып жіберді. Муайад бек, Хитай Бахадур және Ақ Темір Бахадур да арнадан жүзіп өтті. Ал Елчи Бахадур өмірінің соңғы сәттеріне жеткенін сезіп, суға батып өледі», – делінген сөйлемдермен баяндайды. Осы сөйлемдерде келтірілген Кейхұсра Хутталани есімді Темір бектің сырт көзге жақтасы ретінде көрінген бектің іштей оған дұшпан екендігі осы көріністен байқалады.

(Tavārīkh-i, 1502/03: f. 37 r) бетінің аудармасы, жалғасы:

Темір бектің қалыңмалға байланысты Юсуф Суфиден жасау ала алмағаны және әскери жорықпен аттанғаны туралы⁶

Темір бек (баласы Жаһангер мырзаны үйлендіру ниетімен) Юсуф Суфиден қалыңмал сұратып кісі жібереді. Юсуф Суфи қызын оған бермейтін болып, уәдесі мен шартын бұзады. Сонда Темір бек әскер жинап, жолға шығады. Юсуф Суфи (әскерімен) жолдағы Кат пен Хиуаны шауып талқандайды. Тарихтың жеті жүз жетпіс бесінші жылы еді. Бұл әрекетке ашуланған Темір бек Мәуереннаһрдағы Кеш пен Қаршы қаласының әскерін бастап жорыққа шықты. (Хорезмге) жақындаған хабарды естігенде, Юсуф Суфи кешірім сұрап, амандық тілеп қалыңмал беруге келіседі. Осылайша, Темір бек соғыссыз кері оралады.

Темір бек Ядгар Барлас пен Дәуіт бек Олжайтуды қалыңдықты алып келуге (Хорезмге) жібергені

Жоғарыда аты жазылған кісілер қалыңдықты алып келу үшін Хорезмге аттанады. Екі жақтан да құдалар сый-сияпатпен келіп, үлкен той ұйымдастырды. Той бірнеше күнге созылды. Юсуф Суфи Ханзада сарайында салтанатты рәсім өткізіп, қалыңдыққа қызмет көрсету үшін көптеген әйелдерді қосып, оны өзі ұзатты. Барлас бастаған қызметші бектер қалыңдықты алып келе жатырмыз деп Темір бекке (алдын ала) кісі жібергенде, ол адамға алтын-күмістен сыйлықтар берілді.

«Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасының 37 r бетінде Хорезм әмірі Хусейн Суфи жан тапсырған соң оның бауыры Юсуф Суфи Әмір Темірге қарсылық танытпайды. Ағасының орнына отырып билігін жүргізе береді. Уақыт өте келе құдаласу салтымен өзара жақын қарым-қатынасқа барғандары баяндалады. Бұл тармаққа кеңінен тоқталмаймыз.

⁶ Хусайн Суфи қайтыс болғаннан кейін, оның кіші інісі Юсуф Суфи таққа отырып, екі жаққа бейбітшілік ұсынысын жасады. Юсуф Суфи Сахибқиранға ешқандай дұшпандық танытпады, ал билеуші бейбітшілік орнатты. Оның кіші інісі, Тоңдай ұлы Ақ Суфи, Хан Өзбектің қызы Шакарбекке үйленген болатын. Осы әйелінен оның ай жүзді, сұлу әйел Ханзаде деген атпен танымал Севин-бек есімді қызы бар еді. Темір бектің ойы осы қызды өзінің ұлы Жаһангерге үйлендірмек ниетінде болды.

Нәтижелер

Жазбаша дереккөзбен жұмыс барысында Әмір Темір мен Хорезм әмірі Хусейн Суфиге қатысты екі беттен тұратын қолжазбалық мәтіндердегі мәліметтер оқиғаның (773–1372) тышқан жылы орын алғанын Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар наме» атты еңбегінде келтірілген оқиғалар арқылы айқындалады. Шағатай ұлысының ең шеткі аймағы саналатын мәуереннаһрдың солтүстік-батысы Хорезм ұлысын сол уақытта басқарып отырған тегі қоңырат руынан болған, Алтын Ордадағы ықпалды бетке ұстар әйгілі діндар тұлға Әмір Нангундайдың⁷ баласы Хусейн Суфи туралы деректе ол кісінің тарихи келбеті жаңа қырынан ашылғаны көрініс алуда. Ол кісінің алты жыл бойы Хорезм ұлысын өз қарамағында ұстап, билік құрғаны және теократиялық үкімет формасындағы монархиялық билік орнатқаны жайлы ресейлік шығыстанушы Вайнберг Б.И. өз еңбегінде баяндап өткендей айқын көрінеді. Аймаққа талас көктем мезгілінің бастапқы айларында орын тепкенін «Зафар наме» еңбегі қуаттайды.

Мәтінде сол кезеңде өмір сүрген бектер мен нөкерлердің аттары кездеседі. Олардың ішінде: көсем, діндар мәулана Жалалуддин Кеши, Кейхұсра (бек), Ядгар Барлас (нөкер), Дәуіт бек Олжайту (нөкер), Темір бек баласы Жаһангер сынды кісілердің аттары бар. Сондай-ақ, Шараф ад-Дин Али Йаздидің «Зафар наме» атты еңбегі Әмір Темір тұлғасын сипаттауда мәртебесін «Хазіреті Сахибқиран», «Һамайун», «Жаһангуша» іспетті эпитеттер қолдану арқылы ерекше баға беретін тұстарын, ал «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» дереккөзі Әмір Темірді «Темір бек» атауымен ғана шектейтінін байқауға болады. Сол секілді, Әмір Темірдің баласы Жаһангерді «мырза» баламасымен беру де таңсық дүние емес. Тимуридтер мен Шибанидтер кезеңдерінде жазылған дереккөздердің осындай өзара ажыралып айшықталып тұратын тұстары көптеп кездеседі. Жоғарыда айтып өткеніміздей ортағасырлық деректерді жіктеу барысында көптеген ғалымдар әлеуметтік қағиданы басшылыққа алғаны осы айтылған сөздің куәсі. Аталмыш еңбектегі баяндау тәсіліне қатысты «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері» атты кітапта келесідей сөйлемдер айтылған: «Шығармадағы жеке бөлімдер жасанды түрде біріктірілген, олардың қиысуы және бір бөлімнен екінші бөлімге ауысуы әдеби тұрғыдан өңделмеген. Өңгіме көтеріңкі, батырлық-эпостық сарында баяндалған». (ҚТТД, 2006: 18–19). Сондай-ақ, осы оқиға бойынша аталмыш Хусейн Суфи – XIV ғасырда Хорезмді билеген Ядгарид әулетінің негізін қалаушы, Әмір Темірдің басты қарсыластарының бірі болған танымал тұлғаның қайтыс болған уақыты 1372 ж. тышқан жылы нақты көрсетілді. Зерттеу барысында «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» дереккөзінің британдық нұсқасы бойынша Әмір Темір кезеңін баяндайтын көлемі небәрі жеті бетті құрайтын мағлұматтарды кездестіреміз. Ал, Санкт-Петербург нұсқасы болса баяндалу, мәліметтерді толықтыру тұрғысынан ғана өз септігін тигізетінін әрі бірізділік жүйелілікті қажет ететінін көреміз. Топонимикалық бағытта қазақ даласының географиясына қатысты бұрынғы Шағатай ұлысының аймағына жататын қазіргі Қазақстан территориясындағы Отырар, Сауран, Сайрам, Қаратал өңірлері, Жошы ұлысына жататын Сығнақ қаласы, Өзбекстан аймағындағы Кат⁸, Хиуа, Хорезм, Самарқанд, Бұхара, Қаршы өңірлері сол кезеңдегі болған оқиғалардың куәсі екендігін анықтап көрсетіп тұр. Аталмыш елдімекендер «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» шығармасының Британдық нұсқасында Әмір Темірге қатысты саналатын жеті бетті қамтитын бөлімде аталып өткен. Сол сияқты, кейбір түсініксіз нәрселерді неғұрлым дәлме дәл ашып беруге талпыныс жасалды. Осы арабграфиялық қысқа бөлімшеге қатысты мәтінтанулық жүйедегі таңбалану (транскрипция) және мәтін аудару тәсілдеріне басты назар аударылды.

Қорытынды

Қорыта келе, XVI ғ. басында жазылған «Тауарихи гузиде-и нусрат наме» қолжазбасындағы «Темір бектің Маулана Жалалуддинді Хорезм (билеушісі) Хусейн Суфиге (елші ретінде) жіберуі» бөлімі шағатай-түркі тіліндегі түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып, транскрипция жасалуымен қатар тілдік кейбір ерекшеліктеріне түзетулер енгізіп, мәтіндерді

⁷ Деректер бойынша Йанғұтай, Танқұтай, Нанқұтай деп әртүрлі келеді.

⁸ Кат-қала

оқырманға әзірлеп беру тарихи жазба мұралардың мазмұнын байыта түсуге жол ашады. Аталған кезеңдегі тарихи деректер түркі-шағатай, парсы тілдерінде араб әліпбиімен жазылған. Сондай-ақ, көптеген ортағасырлық оқиғалардың қазақ даласында орын алғанын растайтын әрі Отан тарихына қатысты кейбір тұстары алдағы жұмыстың бір бөлігі болуына көмектеседі.

References

- Akramov, 1965 — *Akramov A. M. Tavarikh-i Guzida - Nusrat-name: cochineniye anonimnogo avtora XVI v. Dissertatsiya na soiskaniye uchen. stepeni kandidata filol. nauk. Tashkent: In-t vostokovedeniya im. Abu Raikhan* (Work by the anonymous author of the XVI century. Candidate's thesis in Philology. Tashkent: Institute of Oriental Studies named after Abu Raikhan Biruni Academy of Sciences of the AN UzSSR. 1965. 190 p.) (In Russ.).
- Akramov, 1969 — *Akramov A.M. "Tavarikh-i guzida – nusrat-name". Issledovaniye, kriticheskiy tekst, annotirovannoye oglavleniye i tablitsa svodnykh oglavleniy.* (Research, critical text, annotated table of contents and table of consolidated tables.) Tashkent: Fan. 1967. 644 p. (In Russ.).
- Materialy.... 1969 — *Materialy po istorii kazakhskikh khanstv XV–XVIII vekov (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochineniy)* (Materials on the history of Kazakh khanates of the XV–XVIII centuries (extracts from Persian and Turkic works). Alma-Ata: Science, 1969. 650 p.) (In Russ.).
- Materialy.... 1925 — *Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda.* (Materials for the history of the Kyrgyz-Kazak people) Tashkent: Eastern branch of the Kyrgyz State Publishing House. 1925. 75 p. (In Russ.).
- Baranov, 1985 — *Baranov KH. K. Arabsko-russkiy slovar*“ (Arab-Russian dictionary). Moscow, Russkiy yazyk, 1985. 944 p. (In Russ.).
- Vaynberg, — *Vaynberg B. I. K istorii kungratskikh sufi; Turkmenskiye poseleniya po Dar'yalyku /Materialy Khorezmskoy ekspeditsii. Vyp. 4.* (On the history of the Kungrat Sufis; Turkmen settlements along the Daryalyk /Materials of the Khorezm Expedition). Iss. 4. Moscow, 1960. 208 p. <https://abashin.org/2024/08/07/vaynberg-b-i-k-istorii-kungratskih-sufi/>. (access date: 04.07. 2026). (In Russ.).
- Miller, 1960 — *Miler B. V. Persidsko-russkiy slovar*“ (Persian-Russian dictionary). Moscow, 1960, 668 p. (In Russ.).
- IKPI, 2005 — *IKPI: Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikov* (History of Kazakhstan in Persian Sources). Vol. 1. Almaty: Dayk-press, 2005. 410 p. (In Russ.).
- IKPI, 2006 — *IKPI: Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikah* (History of Kazakhstan in Persian Sources). Vol. 3. Almaty: Dayk-press, 2006. 672 p. (In Russ.).
- Muizz — *Muizz al-ansb f sharat al-ansb* (Muiz al“-ansab). (1501–1600). Source gallica. bnf. fr /Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Persan 67. 183 r. (Electronic resource). URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3> (In Pers.).
- QTTD, 2006 — *QTMD: Qazaqstan tarixi turali türki derektemeleri.* (History of Kazakhstan in Turkic Sources.) Vol. V. Almaty: Dayk-Press, 2006. 400 p. (In Kaz.).
- Rieu, 1888. — *Rieu Ch. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum.* London: Longmans, 1888. 358 p. (In Eng.).
- Sheykh, 1973 — *Sheykh Sulayman Afandi Uzbaki əl-Bukhari.* Sheykh Sulayman Afandi Uzbaki əl- Bukhari. Farkhang chağataiy farisi. (Chagatai Persian Dictionary, Sheykh Sulayman Afandi Uzbaki əl-Bukhari). Tebriz, 1973. 397 p. (In Pers.).
- Tavārikh-i — *Tavārikh-i Guzīdah-yi Nuşrat-nāmah* (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 r. (Electronic resource). URL: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1 (In Turk.).
- Zafarnāmah, 1887 — *Zafarnāmah.* Sharaf al-Dīn ‘Alī Yazdī, edited by Maulawī Muhammad Ilahdad. Vol I. Calcutta: Baptist Mishin Prīs, India 1887. 813p. https://books.google.kz/books?id=rbyVgxt4e9QC&printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false. (access date: 07. 04.2026). (In Pers.).

Әдебиеттер

- Акрамов, 1965. — *Акрамов А. М. Таварих-и гузида – Нусрат-наме: сочинение анонимного автора XVI в. // Диссертация на соискание учен. степени кандидата филол. наук. Ташкент: Ин-т востоковедения им. Абу Райхана Бируни АН УзССР. 1965. 190 с.*
- Акрамов, 1969. — *Акрамов А. М. «Таварихи гузида – нусрат-наме». Исследование, критический текст, аннотированное оглавление и таблица сводных оглавлений.* Ташкент: Фан. 1967. 644 с.
- Баранов, 1985. — *Баранов Х. К. Арабско-русский словарь.* Москва., изд. «Русский язык». 944 с.
- Вайнберг, 1960 — *Вайнберг Б. И. К истории кунгратских суфи; Туркменские поселения по Дарьялыку /Материалы Хорезмской экспедиции. Выпуск 4. М., 1960 г. 208 с.* <https://abashin.org/2024/08/07/vaynberg-b-i-k-istorii-kungratskih-sufi/> (дата обращения: 07. 04. 26)
- Материалы, 1969. — *Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из*

персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата: Наука, 1969. 650 с.

Материалы, 1925. — *Материалы* к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Восточное Отделение Киргизского Государственного Издательства. 1925. 75 с.

ҚТТД, 2006 — ҚТТД: Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. V том. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 400 б.

Миллер, 1960 — *Милер Б. В.* Персидско-русский словарь. М.: 1960. 668 с.

Шейх, 1973 — *Шейх Сулайман Афанди Узбаки эл-Бухари.* Фарханг чағатай фариси. Тебриз, 1973. 397 б. (Шағатай-парсы тілдерінің сөздігі)

Rieu, 1888 — *Rieu Ch.* Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London: Longmans, 1888. 358 p.

Зафарнама, 1887 — *Зафарнама.* Шараф ад-Дин Али Йазди, Маулауи Мухаммад ал Хаддад редакциясы, 1-том, Калькутта, Баптист Мишн Прайс, Үндістан. 1887. 813 б. https://books.google.kz/books?id=rbyVgxt4e9QC&printsec=frontcover&source=gbs_atb&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата обращения: 07. 04. 26)

ИКПИ, 2005 — *ИКПИ:* История Казахстана в персидских источниках 1 том. Алматы: Дайк-пресс, 2005. 410 с.

ИКПИ, 2006 — *ИКПИ:* История Казахстана в персидских источниках. Том 3. (Муизз ал Ансаб). Алматы: Дайк-пресс, 2006. 672 с.

Muizz — *Muizz al-ansb f šarat al-ansb* (Муизз аль-ансаб). (1501-1600). Source gallica. bnf. fr / Bibliothèque nationale de France. Département des Manuscrits. Persan 67. 183 p. (Электронды ресурс) — URL: <https://gallica.bnf.fr/services/engine/search/sru?operation=searchRetrieve&version=1.2&query=%28dc.title%20all%20%22MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B%22%29&keywords=MU%CA%BFIZZ%20al-ANS%C4%80B%20f%C4%AB%20%C5%A0A%C7%A6RAT%20al-ANS%C4%80B&suggest=3>

Tavārīkh-i — *Tavārīkh-i Guzīdah-yi Nušrat-nāmah* (manuscript). (908 AH/1502-03 CE) British Library: Or 3222, 313 p. (Электронды ресурс) — URL: https://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Or_3222&index=1

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 3, pp. 689-704, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_689-704

SETTLEMENT AND SOCIAL ADAPTATION OF KANDAS IN SOUTHERN KAZAKHSTAN: REGIONAL DYNAMICS AND THE IMPACT OF MIGRATION POLICY (2000–2023)

*Kapbarova Gaukhar Shermukhamedovna¹, Amirbek Aidarbek Anuarbekuly^{2*},
Dzholdybaev Zhomart Tokmyrzaevich³*

¹Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University
(13A Baitursynova Str., Shymkent, 160012, Republic of Kazakhstan)
PhD student

 <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259> E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29B Sattarkhanov Str., Turkistan, 161200, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor

*Corresponding author

 <https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

³M. Auezov South Kazakhstan University
(5 Tauke-Khan Str., Shymkent, 160012, Republic Of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

 <https://orcid.org/0009-0007-1980-8914>. E-mail: jomartt67@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Kapbarova G.Sh., Amirbek A.A., Dzholdybaev Zh., 2026

Abstract. *Introduction.* Since gaining independence, the integration of kandas, ethnic Kazakh returnees, has become an important component of Kazakhstan's demographic and social policy, especially in the southern regions, which remain key destinations for ethnic migrants due to their demographic, economic, and cultural characteristics. Their inflow has reshaped settlement patterns, increased pressure on social infrastructure and labor markets, and encouraged adaptation strategies at institutional and community levels. *Goals and objectives.* This study examines the regional dynamics of settlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan from 2000 to 2023, with a focus on the effectiveness of migration policy instruments. The research analyzes archival and statistical sources, spatial settlement patterns, access to housing and employment, the institutional and regulatory framework, and the main barriers to social adaptation. *Results.* The findings show that southern Kazakhstan has consistently served as one of the main reception zones for kandas. However, a considerable share of migration flows occurred outside established quota mechanisms, causing uneven resource distribution and growing pressure on housing, employment, and social services. Although legislative and institutional reforms from 2012 to 2023 improved certain aspects of migration governance, their effects remained uneven, and persistent integration challenges continued. *Conclusion.* Overall, the settlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan are

complex, multi-layered, and shaped by historical and regional conditions. The findings suggest that migration policy effectiveness depends strongly on local socio-economic contexts, while archival evidence highlights the need to consider historical experience when developing more regionally differentiated and context-sensitive migration strategies.

Keywords: kandas, migration policy, social adaptation, southern Kazakhstan, regional dynamics, archival data

For citation: Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Дзholdybaev Zh. Settlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan: regional dynamics and the impact of migration policy (2000–2023) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 689–704. (In Eng.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_689–704

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАНДАСТАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІ: АЙМАҚТЫҚ ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫНЫҢ ӘСЕРІ (2000–2023 ЖЖ.)

Капбарова Гаухар Шермухамедовна¹, Амирбек Айдарбек Ануарбекулы^{2*},
Джолдыбаев Жомарт Токмырзаевич³

¹Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259> E-mail: goha1986-01@mail.ru,

²Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Б. Саттарханов көш. 29, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1084-6259> E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

³М. Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(5-үй, Тәуке-Хан көш., 160012 Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Т.ғ.к., доцент

 <https://orcid.org/0009-0007-1980-8914>. E-mail: jomartt67@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Джолдыбаев Ж., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақстан Республикасының тәуелсіздік кезеңінде қандастарды қоныстандыру және олардың әлеуметтік бейімделуі мемлекеттік демографиялық және әлеуметтік саясаттың маңызды бағыттарының біріне айналды. Бұл үдерістер әсіресе Оңтүстік Қазақстан өңірінде жоғары қарқынмен байқалып, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына көпқырлы әсер етті: халықтың аумақтық орналасуы өзгерді, әлеуметтік инфрақұрылымға жүктеме артты және еңбек нарығында жаңа бейімделу модельдері қалыптасты. Осы тұрғыдан алғанда, аталған үдерістерді аймақтық деңгейде талдау көші-қон саясатының іске асырылу ерекшеліктері мен нақты нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – 2000–2023 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан өңірінде қандастарды қоныстандыру мен әлеуметтік бейімделу үдерістерінің аймақтық динамикасын кешенді талдау және көші-қон саясатының ықпалын бағалау. Осы мақсатта архивтік материалдар мен ресми статистикалық деректер талданып, қоныстану географиясы, тұрғын үймен қамтамасыз етілу деңгейі, жұмыспен қамту құрылымы, көші-қон саясатының институционалдық және нормативтік-құқықтық негіздері, сондай-ақ әлеуметтік бейімделу үдерісіндегі негізгі шектеулер мен тәуекелдер қарастырылды.

Нәтижелер. Зерттеу нәтижелері Оңтүстік Қазақстан өңірінің зерттелген кезең бойы қандастарды қабылдаудың негізгі орталықтарының бірі болғанын көрсетті. Сонымен бірге көші-қон ағындарының елеулі бөлігінің квоталық тетіктерден тыс жүзеге асуы ресурстардың аумақтық теңгерімсіз бөлінуіне, тұрғын үй, жұмыспен қамту және әлеуметтік инфрақұрылым салаларына қосымша жүктеме түсуіне әкелді. 2012–2023 жылдары жүргізілген заңнамалық және институционалдық өзгерістер көші-қон саясатын жетілдіруге бағытталғанымен, олардың нәтижелері өңірлік деңгейде біркелкі көрініс таппаған, ал әлеуметтік бейімделу саласында бірқатар жүйелі мәселелер сақталған. *Қорытынды.* Жалпы алғанда, қандастарды қоныстандыру және әлеуметтік бейімделу үдерістері күрделі, көпдеңгейлі әрі ұзақ мерзімді сипатқа ие. Зерттеу нәтижелері көші-қон саясатының тиімділігі аймақтардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейімен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Сонымен қатар архивтік деректерді талдау көші-қон саясатын жетілдіруде тарихи тәжірибені және өңірлік ерекшеліктерді ескерудің маңыздылығын айқындайды.

Түйін сөздер: қандас, көші-қон саясаты, әлеуметтік бейімделу, Оңтүстік Қазақстан, аймақтық динамика, архивтік деректер

Дәйексөз үшін: Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Джолдыбаев Ж. Оңтүстік Қазақстандағы қандастардың қоныстануы мен әлеуметтік бейімделуі: аймақтық динамикасы және көші-қон саясатының әсері (2000–2023 жж.) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 689–704 бб. (Ағылш.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_689–704

РАССЕЛЕНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ КАНДАСОВ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ: РЕГИОНАЛЬНАЯ ДИНАМИКА И ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ (2000–2023 ГГ.)

Капбарова Гаухар Шермухамедовна¹, Амирбек Айдарбек Ануарбекулы^{2*},
Джолдыбаев Жомарт Токмырзаевич³

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибекова
(13, ул. Байтурсынова, Шымкент, 160012, Республика Казахстан)

PhD докторант

 <https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>. E-mail: goha1986-01@mail.ru

²Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
(29, ул. Б. Саттарханова, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан)

PhD, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1084-6259> E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

³Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова
(5, ул. Тауке-хана, Шымкент, 160012, Республика Казахстан)

к.и.н., доцент

 <https://orcid.org/0009-0007-1980-8914>. E-mail: jomartt67@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Джолдыбаев Ж., 2026

Аннотация. *Введение.* В постсоветский период интеграция кандасов, этнических казахов-репатриантов, заняла устойчивое место в системе демографической и социальной политики Республики Казахстан. Наиболее активно эти процессы проявились в южных регионах страны, традиционно выступающих основными центрами приема этнических мигрантов. Увеличение численности кандасов сопровождалось изменением структуры расселения, ростом нагрузки на социальную инфраструктуру и трансформацией регионального рынка

труда, что обусловило формирование различных моделей социальной адаптации. В этой связи региональный анализ позволяет точнее оценить механизмы реализации миграционной политики и ее социально-экономические последствия. *Цель и задачи исследования.* Целью исследования является анализ региональной динамики расселения и социальной адаптации кандасов в Южном Казахстане в 2000–2023 гг., а также оценка результативности мер миграционной политики. Для этого были проанализированы архивные источники и официальная статистика, изучены особенности расселения, обеспеченность жильем и занятость, систематизированы институциональные и нормативно-правовые основы регулирования миграционных процессов, а также выявлены основные барьеры социальной адаптации. *Результаты.* Полученные результаты показывают, что Южный Казахстан на протяжении всего рассматриваемого периода сохранял статус одного из ведущих регионов приема кандасов. При этом значительная часть миграционных потоков проходила вне квотных механизмов, что усиливало неравномерное распределение ресурсов и нагрузку на жилищный фонд, рынок труда и социальную инфраструктуру. Несмотря на институциональные и законодательные изменения 2012–2023 гг., направленные на совершенствование миграционной политики, их эффект проявился неоднородно, а ряд проблем социальной адаптации сохраняется. *Заключение.* В целом процессы расселения и социальной адаптации кандасов имеют сложный, многоуровневый и длительный характер, формируясь под влиянием экономических, институциональных и территориальных факторов. Эффективность миграционной политики во многом определяется спецификой регионального развития и доступностью ресурсов, а анализ архивных материалов подтверждает необходимость учета исторического опыта и региональных особенностей при совершенствовании государственной политики в данной сфере.

Ключевые слова: кандас, миграционная политика, социальная адаптация, Южный Казахстан, региональная динамика, архивные данные

Для цитирования: Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Джолдыбаев Ж. Расселение и социальная адаптация кандасов в Южном Казахстане: региональная динамика и влияние миграционной политики (2000–2023 гг.)// Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 689–704. (На Англ.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_689–704

Introduction

Following independence, Kazakhstan underwent profound transformations in its demographic configuration, social structure, and ethno-political landscape. Within this context, the repatriation of ethnic Kazakhs who had historically resided outside the country emerged as a strategically important direction of state policy. This initiative was not limited to symbolic nation-building objectives; it was also closely linked to demographic stabilization and the expansion of the national labor potential. As a result, the processes of settlement and social adaptation of kandas became embedded within a broader framework of demographic regulation and social policy. Existing empirical studies confirm that these processes have exerted a measurable influence on regional demographic dynamics, particularly in southern Kazakhstan (Kapbarova et al., 2024: 374).

The regional dimension of migration is critical for understanding its differentiated socio-economic outcomes, especially in the case of ethnic return migration. Regional dynamics refer to spatial and temporal variations in migration flows, settlement patterns, and adaptation outcomes across different territories. Southern Kazakhstan – currently represented by the Turkestan region and the city of Shymkent – has consistently functioned as one of the principal destinations for kandas. This pattern can be explained by a combination of factors, including geographical proximity to countries of origin, cultural and linguistic continuity, climatic conditions, and relatively developed elements of social infrastructure. Most kandas arriving in southern Kazakhstan originated from neighboring countries, particularly Uzbekistan, China, and Turkmenistan. At the same time, the concentration of migrants in specific territories generated asymmetric pressures on local systems, particularly in housing provision, employment absorption capacity, and the delivery of social services.

The institutionalization of migration policy evolved gradually. In the early 1990s, migration flows were largely spontaneous and weakly regulated. By contrast, the early 2000s marked a shift toward more structured governance, characterized by the introduction of quota mechanisms, the expansion of the legal and regulatory framework, and the implementation of targeted state and regional programs. Parallel to these developments, specialized institutional arrangements were established at the regional level to manage the integration of kandas. Collectively, these transformations signaled a transition from reactive to more systematized migration management.

The case of southern Kazakhstan provides a particularly informative empirical setting for examining how migration policy operates in practice. Archival evidence indicates that a substantial share of incoming kandas settled outside formal quota arrangements, which often resulted in mismatches between planned policy instruments and actual socio-economic conditions. In many instances, migrants faced constraints related to housing access and labor market integration, highlighting tensions between regulatory frameworks and lived realities.

While the existing body of literature tends to address ethnic migration primarily at the macro level, there remains a clear need for region-specific analyses that capture the complexity of implementation processes. Archival-based regional studies are especially valuable in this regard, as they allow for the reconstruction of policy practices and the identification of both their functional capacities and structural limitations. In this sense, the South Kazakhstan case offers an opportunity to conceptualize a regionally grounded model of ethnic migration management.

The purpose of this article is to examine the processes of settlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan over the period 2000–2023, drawing on archival and statistical sources. The selected period (2000–2023) reflects the transition from spontaneous migration processes to institutionalized migration policy and its subsequent development. The study seeks to identify region-specific features of migration policy implementation and to assess its socio-economic implications. By doing so, it contributes both to a more nuanced historical understanding of ethnic return migration and to ongoing policy discussions aimed at improving migration governance.

Materials and methods

The empirical foundation of this research is formed by a corpus of official documents reflecting migration processes in southern Kazakhstan, preserved in central and regional archival repositories of the Republic of Kazakhstan. TRSA stands for the Turkestan Regional State Archive. In this study, social adaptation is understood as the process of integration of kandas into the host society, including access to employment, housing, education, and social services. The primary sources include reports of migration authorities, internal correspondence, analytical notes, and administrative records produced by regional and district executive bodies. These documents focus on key aspects of migration governance, including admission procedures, resettlement practices, and the social adaptation of kandas. Resettlement refers to the process of distribution and relocation of kandas across specific regions, including their placement in urban and rural areas. Particular attention was given to materials from the Turkestan Regional State Archive (TRSA), specifically Fund 1454 (Inventory 1, Cases 143, 145, 180; Inventory 24, Case 198), which provide detailed insights into the institutional mechanisms and organizational practices underlying migration policy implementation at the regional level. These sources make it possible to reconstruct both the formal regulatory framework and its practical implementation.

To complement the qualitative evidence, the study also draws on annual statistical reports for the South Kazakhstan region covering the period 2009–2011 (TRSA. F. 161. Inv. 3. P. 525). These reports contain systematized information on the number of kandas, their participation in the labor market, applications to employment services, as well as their involvement in public works and vocational training programs. The integration of statistical data enabled a more grounded assessment of the socio-economic dimensions of adaptation and allowed for cross-verification of archival findings.

The theoretical framework of the study is based on both domestic and international scholarship on migration. Migration is conceptualized not only as a spatial relocation of population groups, but also as a multidimensional process affecting demographic structures, social institutions, and policy

configurations (Brook, 1974; Tatimov, 1989). Tatimov (1989) is used as a theoretical framework for understanding the social determinants of demographic and migration processes. In line with approaches developed in the literature on forced and ethnic migration, particular emphasis is placed on the interdependence between adaptation processes, legal status, and economic integration (Tishkov, 1997). Research focused on Kazakhstan highlights the role of employment, social inclusion, and cultural identity in shaping the integration trajectories of kandas (Galimova, 2008). At the same time, studies within the broader migration theory tradition address issues of labor participation, economic activity, and the social positioning of migrants (Migration of Population, 2001).

Contemporary migration studies emphasize the role of integration and adaptation frameworks, viewing migration as a long-term process shaped by both structural and individual factors (Castles et al., 2014; Massey et al., 1993). In this context, the adaptation of kandas can be understood through the interaction between state policies, labor market conditions, and access to social infrastructure. These approaches are also reflected in acculturation theory, which highlights the importance of social and cultural integration in migrant adaptation (Berry, 1997), as well as in broader migration-development perspectives (de Haas, 2010).

Additional analytical depth is provided by works examining the historical formation of the Kazakh diaspora and its socio-cultural characteristics (Mendikulova, 1997; Syroezhkin, 1994; Svanberg, 2005; Seidin, 2005). These contributions are particularly important for understanding migration motivations, behavioral strategies, and long-term adaptation patterns, thereby linking contemporary processes with their historical roots. Media and expert materials further supplement the analysis by shedding light on practical aspects of migration policy implementation, including access to citizenship, registration procedures, and social guarantees (Toiken, 2016; Changes in migration legislation in Kazakhstan, 2013).

Methodologically, the study combines several complementary approaches. The historical-genetic method is employed to trace the evolution of migration policy and the development of resettlement and adaptation mechanisms over time. The historical-comparative approach allows for situating regional processes within the broader national context and, where relevant, in comparison with similar dynamics in other post-Soviet states. Source criticism and document analysis are applied to evaluate the informational value, internal consistency, and analytical potential of archival materials.

In addition, statistical analysis is used to systematize and compare quantitative indicators, identify trends, and assess the direction of socio-economic changes associated with migration processes. The combined use of qualitative (archival) and quantitative (statistical) data ensures a more comprehensive interpretation of the phenomena under study, allowing them to be examined as a complex, multi-layered socio-historical process rather than a set of isolated indicators. The study is based on archival and statistical data; sociological surveys were not included due to the limitations of available sources.

The results of the analysis are presented in tabular and graphical formats, which facilitate the identification of structural patterns and enhance the interpretability of migration dynamics at the regional level.

Discussion

The issues of resettlement and social adaptation of kandas occupy a significant place in contemporary migration studies and have been extensively addressed in both domestic and international scholarship. A comparative engagement with this body of literature allows for a more grounded interpretation of the empirical findings derived from archival and statistical sources. In particular, studies on migration processes in Central Asia emphasize the long-term and structurally embedded nature of ethnic repatriation, which is typically accompanied by prolonged socio-economic adjustment (Sadovskaya, 2020). The evidence obtained in this study confirms that, in the case of southern Kazakhstan, migration should be understood not merely as a demographic shift, but as a complex historical process shaped by the interaction of social, economic, and political factors.

Within the broader theoretical tradition, migration is conceptualized as a phenomenon that not only involves spatial mobility but also contributes to the reconfiguration of social structures (Brook, 1974; Tatimov, 1989). The empirical results support this perspective, demonstrating that the influx of kandas influenced settlement patterns, labor market segmentation, and the distribution of social resources at the regional level. At the same time, the adaptation of kandas was closely linked to issues of social and ethnic integration within Kazakhstani society. Existing research highlights that successful adaptation depends on a combination of legal status, access to employment, and availability of social infrastructure (Galimova, 2008). The findings of this study extend this argument by showing that adaptation processes were not confined to immediate needs such as housing, but evolved as long-term and multi-dimensional trajectories.

The literature on forced and ethnic migration frequently underscores the role of institutional capacity in shaping integration outcomes (Tishkov, 1997). In this regard, the South Kazakhstan case illustrates that the effectiveness of migration policy measures is strongly mediated by the administrative and organizational capabilities of regional governance structures. Archival evidence reveals that limitations in social infrastructure, alongside bureaucratic complexities, acted as significant constraints on the adaptation process. This observation aligns with broader post-Soviet experiences, where formal policy frameworks often diverged from their practical implementation at the regional level.

From the perspective of labor migration theory, the degree of economic integration is largely determined by the correspondence between migrants' skills and labor market demand (Migration of Population, 2001). The results of this study indicate that a considerable share of kandas were employed in low-skilled or temporary occupations, which contributed to their unstable socio-economic positioning and limited upward mobility. Similar patterns have been noted in earlier studies (Abdrakhmanova, 2018), suggesting a structural underutilization of human capital among ethnic returnees.

The legal dimension of migration also plays a crucial role in shaping adaptation trajectories. Academic and expert discussions consistently identify access to citizenship, registration procedures, and eligibility for social guarantees as key determinants of successful integration (Toiken, 2016). Although legislative reforms in Kazakhstan have sought to address these issues, the findings indicate that their implementation has produced uneven outcomes across different stages and regions. This confirms earlier observations that regulatory improvements do not automatically translate into effective social integration (Changes in migration legislation in Kazakhstan, 2013).

Insights from diaspora studies further contribute to understanding the heterogeneity of adaptation patterns among kandas. Research on the historical formation and socio-economic characteristics of the Kazakh diaspora demonstrates that prior experiences in countries such as China and Turkey have shaped migration motivations, behavioral strategies, and expectations (Mendikulova, 1997; Syroezhkin, 1994; Svanberg, 2005). These factors help explain the diversity of adaptation trajectories observed in the empirical data. At the same time, studies focusing on state policy toward the diaspora emphasize that the stimulation of ethnic migration has been closely linked to broader demographic and political objectives (Seidin, 2005). However, the results of this research suggest that such policy measures, while facilitating return migration, are insufficient on their own to ensure successful social adaptation, which requires sustained and coordinated interventions.

Overall, the comparison of empirical findings with the existing literature indicates that the processes of resettlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan developed in line with broader migration dynamics characteristic of the post-Soviet space, while also reflecting distinct regional specificities. This underscores the importance of moving beyond macro-level generalizations and highlights the analytical value of regionally grounded studies. Such an approach enables a more nuanced assessment of migration policy and its outcomes within a historically informed framework.

Results

The systematization of empirical materials was carried out through the integration of archival and statistical data, presented in tabular and graphical formats. Such an approach made it possible to

identify the structural characteristics and key trajectories of the resettlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan. The results demonstrate that, over the period 2000–2023, these processes developed as complex and multi-layered phenomena, shaped not only by demographic policy priorities but also by a combination of socio-economic and institutional factors.

Archival evidence indicates that southern Kazakhstan consistently occupied a leading position among the regions receiving kandas. This observation corresponds with existing research emphasizing the role of southern territories as zones of demographic concentration and growth (Kapessova, 2021). At the same time, migration authority reports show a pronounced spatial clustering of kandas, particularly in the city of Shymkent and in densely populated rural settlements (TRSA. F. 1454. Inv. 1. P. 143). Such concentration patterns intensified the pressure on local social infrastructure and complicated the provision of housing, employment opportunities, and public services. In the broader theoretical context, this type of spatial imbalance is often associated with increasing regional disparities in migration outcomes (Brook, 1974; Tatimov, 1989).

From the mid-2000s onward, migration management in the region began to acquire more structured institutional features. The establishment of the Council for Kandas Affairs under the regional akimat marked a transition toward more coordinated governance mechanisms (TRSA. F. 1454. Inv. 1. P. 143). The activities of this body were aimed at synchronizing the process of resettlement of kandas, expanding social support measures, and facilitating the adaptation of kandas, thereby reflecting an attempt to move from fragmented interventions to more systematic policy implementation.

Quantitative indicators further illustrate the scale and dynamics of migration flows. According to the report of the Commission on Human Rights under the President of the Republic of Kazakhstan, between 1991 and 2011, approximately 221. 3 thousand families (or 860. 4 thousand individuals) of ethnic Kazakhs returned to Kazakhstan, with a significant proportion represented by working-age individuals and youth (Kapbarova, 2024). The peak of migration activity at the national level occurred during 2002–2008, a trend that was even more pronounced in southern Kazakhstan, where a substantial share of kandas settled in already densely populated areas (TRSA. F. 1454. Inv. 1. P. 143).

More detailed archival data for the region confirm this pattern. Between 1992 and August 1, 2008, a total of 45, 452 families (154, 853 individuals) arrived in South Kazakhstan. Of these, only 14, 533 families (32. 0%) were resettled within the framework of the official migration quota, while the majority – 30, 919 families (68. 0%) – moved outside quota mechanisms. This imbalance highlights a significant discrepancy between planned policy instruments and actual migration practices. The predominance of extra-quota migration increased the administrative and financial burden on regional authorities, while simultaneously limiting the effectiveness of centralized regulatory measures.

Overall, the empirical findings suggest that the resettlement of kandas in southern Kazakhstan was characterized by a combination of institutional efforts and spontaneous migration dynamics. This duality shaped both the opportunities and constraints of the adaptation process, reinforcing the importance of region-specific approaches to migration policy implementation.

Table 1 – Overall Indicators of Kandas Migration to South Kazakhstan (1992–2008)

Indicator	Number	Share (%)
Total number of families	45, 452	100
Arrived within migration quota	14, 533	32. 0
Arrived outside migration quota	30, 919	68. 0

(TRSA. F. 1454. Inv. 1. P. 143).

Table 1 shows that the majority of kandas settled outside the official quota system. Out of 45, 452 families, 30, 919 (68. 0%) arrived independently, without state-supported resettlement mechanisms. This indicates a gap between migration policy planning and actual migration flows. The high share of non-quota arrivals created additional pressure on housing, employment, and social services, particularly in urban areas. It also complicated the coordination of migration processes at the regional level.

Archival materials from the Maktaaral district (TRSA. F. 1454. Inv. 18. P. 144) provide detailed evidence of local migration processes. Between 1991 and the mid-2000s, a total of 37, 023 individuals (11, 007 families) settled in the district. Of these, only 2, 844 families were resettled within the quota framework, while the overwhelming majority – 8, 163 families – arrived outside it. This distribution clearly indicates that migration at the district level developed largely in a spontaneous manner, with limited alignment to centrally planned mechanisms.

The consequences of this imbalance are reflected in the organization of accommodation and social support. For instance, Hostel No. 3 of the Maktaaral agribusiness complex was temporarily repurposed to house kandas who arrived outside the quota system. Over time, this temporary solution evolved into a more permanent arrangement, with maintenance and repair costs being covered by the district budget. However, archival records indicate that approximately 400 families in the district continued to experience housing shortages. This suggests that the process of resettlement of kandas across the region remained incomplete and extended over a prolonged period, reflecting the cumulative effects of institutional constraints and resource limitations.

Overall, the case of Maktaaral district illustrates how the mismatch between planned migration instruments and actual settlement patterns translated into persistent socio-economic challenges at the local level. It also highlights the importance of considering sub-regional variations when assessing the effectiveness of migration policy.

Table 2 – Characteristics of Kandas Settlement in the Maktaaral District (1991–2008)

Indicator	Number of Families	Notes
Total number of resettled families	11, 007	1991–mid-2000s
Arrived within migration quota	2, 844	State migration quota
Arrived outside migration quota	8, 163	Independent migration
Families in need of housing	about 400	2008

Note: Compiled on the basis of archival materials (TRSA. F. 1454. Inv. 3. P. 144).

The data presented in Table 2 indicate that the resettlement of kandas in the Maktaaral district evolved as a prolonged and structurally complex process. The arrival of 11, 007 families between 1991 and the mid-2000s confirms the district's role as one of the key receiving areas for ethnic migration. At the same time, the relatively low proportion of families resettled within the official quota framework (2, 844 families) reveals a substantial divergence between formally planned migration instruments and the actual dynamics of population inflows. The predominance of extra-quota migration (8, 163 families) not only altered the scale of settlement processes but also significantly complicated the provision of housing and social support at the local level.

A closer examination of the data suggests that housing constraints constituted one of the most critical bottlenecks in the adaptation process. Archival evidence indicates that by 2008 approximately 400 families in the district remained in need of permanent housing, pointing to the incomplete character of resettlement. Temporary solutions, such as the use of dormitories and inadequately adapted residential facilities were widely employed to accommodate kandas arriving outside quota mechanisms. While these measures mitigated immediate social risks, they did not create the conditions necessary for sustainable long-term integration.

The intensification of migration flows was accompanied by a growing burden on local public finances and social infrastructure. Increased demand for educational, healthcare, and utility services required additional budgetary resources, which were often constrained at the district level. This imbalance between rising social needs and limited fiscal capacity underscores the dependence of migration policy outcomes on local institutional and economic conditions, rather than solely on central regulatory frameworks.

Employment dynamics further illustrate the challenges of social adaptation. According to archival data (TRSA. F. 161. Inv. 3. P. 525), in 2011 a total of 66 kandas applied to employment services, of whom only 30 were successfully placed in jobs. This low placement rate reflects limited absorption capacity of the local labor market and indicates structural barriers to economic integration.

In this context, the mismatch between migrants' skills and available employment opportunities likely contributed to their concentration in unstable or low-skilled occupations.

When considered in conjunction with settlement patterns, these indicators reveal the cumulative nature of adaptation constraints. Persistent housing shortages, reliance on temporary accommodation, and insufficient access to stable employment collectively weakened the socio-economic stability of kandas. The interdependence of these factors prolonged the adaptation process and slowed the transition toward full participation in local economic and social systems.

Overall, the evidence derived from Table 2 suggests that the Maktaaral district represents a micro-level case illustrating the structural limitations of migration policy implementation. The dominance of extra-quota migration, combined with unresolved housing issues and constrained labor market integration, points to the need for more coordinated, resource-sensitive, and long-term policy approaches at the sub-regional level.

Table 3 – Employment Indicators of Kandas in South Kazakhstan (2011)

Indicator	Total	Rural Areas	Urban Areas
Applicants to employment services	66	25	41
Employed persons	30	11	19
Participants in public works	8	7	1
Participants in vocational training	11	3	8

Note: Compiled on the basis of archival materials (TRSA. F. 161. Inv. 3. P. 525).

The data presented in Table 3 demonstrate that the integration of kandas into the labor market in southern Kazakhstan was characterized by both structural complexity and spatial unevenness. The overall level of labor market integration remained limited: in 2011, only 30 out of 66 applicants to employment services were successfully placed in jobs. This outcome points to a clear mismatch between the human capital of incoming migrants and the actual demand conditions of the regional labor market.

A territorial disaggregation of the data reveals pronounced differences between rural and urban contexts. In rural areas, employment opportunities were largely constrained by the scarcity of permanent jobs, which resulted in the widespread involvement of kandas in public works programs. Of the eight individuals engaged in such activities, seven were rural residents, reflecting the seasonal and unstable nature of rural labor markets. While public works provided short-term income support, they did not contribute to sustainable employment trajectories or long-term socio-economic stability.

In contrast, urban areas offered relatively broader employment opportunities, as evidenced by the fact that 19 out of 30 employed kandas were city residents. This pattern can be attributed to the more diversified structure of urban economies, where employment is concentrated in sectors such as services, trade, and construction. However, even within urban settings, most kandas were employed in low-skilled or temporary positions, indicating an incomplete utilization of their professional capacities and limited upward mobility.

An additional constraint is reflected in the relatively low participation in vocational training and retraining programs. Only 11 individuals were involved in such initiatives, suggesting that institutional mechanisms supporting labor market adaptation remained underdeveloped. The particularly low participation rates in rural areas can be explained by limited access to training infrastructure and information, whereas the comparatively higher engagement in urban areas is associated with the greater availability of educational and retraining services.

Taken together, these findings indicate that employment outcomes for kandas were strongly conditioned by the structural characteristics of regional labor markets. The shortage of stable jobs in rural areas, combined with competitive pressures and skill mismatches in urban environments, significantly slowed the process of socio-economic integration. This underscores the need for more targeted and coordinated policy measures aimed at enhancing professional adaptation, expanding access to vocational training, and aligning migrants' skills with labor market demand.

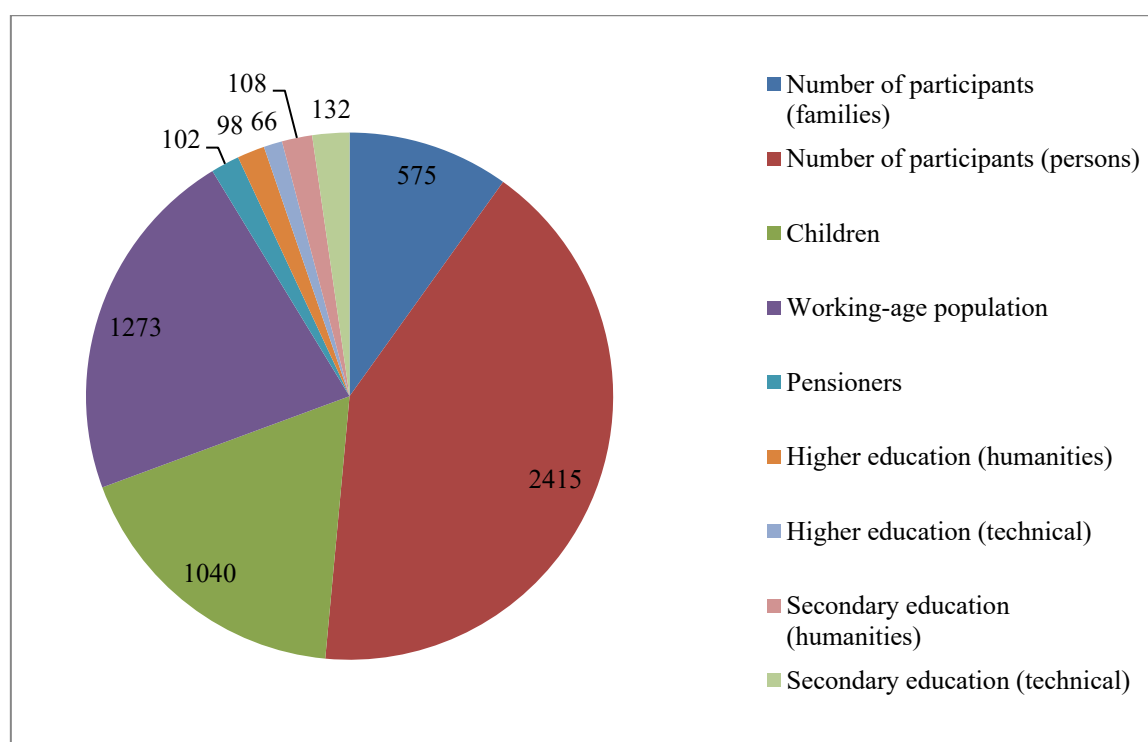

Figure 1 – Social Composition of Participants in the "Asar" Pilot Project of the "Nurly Kosh" Program in South Kazakhstan (2009)

Note: Compiled on the basis of archival materials (TRSA. F. 1454. Inv. 24. P. 198).

The graphical representation of employment structures indicates that the proportion of kandas engaged in stable, long-term employment remains limited. The relatively high shares of public works participation and involvement in vocational training programs suggest that economic integration has not yet reached a sustainable stage. These patterns confirm the view that labor market integration of migrants is typically gradual and prolonged, reflecting both structural constraints and institutional limitations (Migration of Population, 2001).

A synthesis of archival and statistical evidence demonstrates that the resettlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan developed under the simultaneous influence of formal policy measures and spontaneous migration dynamics. This duality reveals a persistent gap between planned regulatory mechanisms and actual settlement practices. The comparative analysis further highlights that many of the challenges observed at the regional level are rooted in institutional constraints and uneven resource distribution.

The evolution of the regulatory framework played a significant role in shaping these processes. Beginning in the early 2000s, Kazakhstan gradually strengthened its legal and institutional approach to migration governance. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Population Migration" (1997, revised in 2011) established the legal status of kandas and introduced mechanisms for their resettlement, social support, and inclusion. Within this framework, quota systems, social benefits, and adaptation programs were formalized at the national level.

Following the 2011 legislative revisions, migration policy expanded in scope, with increased responsibilities assigned to regional executive authorities. Archival and official data indicate that during this period, resettlement and adaptation measures in southern Kazakhstan were increasingly implemented through region-specific programs and administrative plans. This shift contributed to the institutionalization of migration management at sub-national levels and improved coordination mechanisms.

Between 2012 and 2016, migration policy became more strongly oriented toward socio-economic integration. Employment support, vocational training, and retraining programs were emphasized as key instruments of adaptation. However, both statistical evidence and prior research suggest that these measures did not fully resolve the issue of stable employment. In rural areas in

particular, limited labor market diversification constrained opportunities, resulting in the continued prevalence of temporary and low-skilled employment. This indicates the persistence of structural barriers that had emerged in earlier stages of migration policy development (Tatimov, 1989; Migration of Population, 2001).

A further institutional shift occurred after 2017, when amendments to migration legislation simplified administrative procedures related to the legal status and integration of ethnic migrants. The introduction of the term "kandas" in place of "oralman" signaled a broader transformation in state discourse, reflecting a more integrative approach that emphasized not only demographic objectives but also socio-cultural inclusion. This change also reflected a shift toward a more inclusive and integrative migration policy focused on long-term social adaptation.

In the period from 2018 to 2023, elements of digitalization were incorporated into migration governance. Administrative processes, such as registration, documentation, and access to social benefits, were increasingly transferred to electronic platforms. While these measures improved procedural efficiency and reduced administrative barriers, they did not fully address the underlying socio-economic challenges at the regional level. A significant proportion of kandas continued to experience difficulties related to housing provision, stable employment, and access to essential services.

The long-term effects of earlier settlement patterns remain evident. Archival and recent official data consistently show a high concentration of kandas in densely populated areas of southern Kazakhstan. This spatial concentration continues to generate sustained pressure on regional labor markets and social infrastructure, reinforcing the cumulative nature of adaptation challenges.

Overall, the findings for the period 2000–2023 indicate that, despite repeated regulatory and institutional reforms, the resettlement and adaptation of kandas in southern Kazakhstan remain constrained by persistent structural factors. While legislative changes have strengthened the formal framework of migration policy, issues related to housing, employment, and social integration have acquired a long-term character, underscoring the need for more regionally differentiated and resource-sensitive policy approaches.

Table 4 – Main Stages of Kandas Adaptation Policy in South Kazakhstan (Turkestan Region) (2012–2023)

Period	Legislative Changes	Main Directions	Regional Characteristics
2012–2014	Implementation of the 2011 edition of the Law on Population Migration	Improvement of quota mechanisms, employment measures	Continued concentration of kandas in rural districts
2015–2017	Elements of decentralization of migration policy	Social adaptation and vocational training	Employment remained unstable, temporary work predominated
2018–2019	Replacement of the term "oralman" with "kandas"	Simplification of legal status procedures	Acceleration of documentation procedures
2020–2021	Digitalization and online registration systems	Optimization of administrative procedures	The pandemic slowed adaptation processes
2022–2023	Regional migration regulation mechanisms	Priority given to social integration	Problems of previously settled families remained relevant

Note: Compiled on the basis of legislative acts of the Republic of Kazakhstan, archival materials (TRSA. F. 1454. Inv. 1. P. 143) and scholarly literature.

The data presented in Table 4 indicate that between 2012 and 2023 migration policy in Kazakhstan underwent several distinct stages of institutional and regulatory transformation. Although legislative reforms were aimed at simplifying procedures related to the legal status of kandas (previously referred to as "oralman"), their impact on social adaptation at the regional level remained uneven. In particular, structural challenges, such as access to adequate housing and stable employment for previously resettled families, continued to persist over the long term. This suggests

that the effectiveness of migration policy is not determined solely by regulatory improvements but is strongly conditioned by regional socio-economic capacities. Contemporary research similarly emphasizes that the outcomes of migrants' economic integration are closely linked to labor market stability and absorptive capacity (World Bank, 2023).

One of the key findings of the study is the pronounced territorial unevenness of the process of resettlement of *kandas*. Archival evidence demonstrates that migration policy implementation in southern Kazakhstan varied significantly between urban and rural contexts. These differences were primarily shaped by disparities in economic development, labor market structure, and infrastructure availability (TRSA. F. 1454. Inv. 1. P. 143). As a result, the same policy instruments produced differentiated outcomes across sub-regional units.

The spatial distribution of *kandas* further reinforces this pattern. A significant proportion of migrants concentrated in densely populated areas, particularly in the city of Shymkent and its surrounding zones. This trend can be explained by urbanization factors, including greater availability of employment opportunities, as well as access to educational and healthcare services. However, such concentration simultaneously intensified pressure on urban infrastructure, exacerbating existing challenges related to housing shortages, unemployment, and social integration.

In rural areas, the dynamics of adaptation followed a different trajectory. Archival materials indicate that although some *kandas* were directed to agriculturally developed districts, including Maktaaral, Saryagash, and Shardara, a mismatch often emerged between their professional backgrounds and the specific demands of local labor markets (TRSA. F. 1454. Inv. 18. P. 144). While many migrants were able to engage in agricultural activities, the absence of stable income sources limited their long-term socio-economic security and weakened their social positioning.

Housing provision emerged as one of the most persistent and unresolved challenges. While families resettled within quota frameworks received partial state support, the majority of *kandas* who arrived outside these mechanisms were compelled to rely on their own resources. Archival records document the widespread use of temporary accommodation, such as dormitories and rental housing, which, although mitigating immediate needs, did not constitute sustainable solutions and ultimately slowed the adaptation process.

Another important dimension of adaptation concerns integration into the educational system. Although children of *kandas* were generally enrolled in general education schools, they often faced difficulties related to language differences and curriculum alignment. These barriers had a direct impact on educational outcomes and highlighted the need for more targeted pedagogical adaptation mechanisms.

Labor market integration remained one of the weakest components of regional migration policy. Data for 2011 indicate that only about half of the *kandas* who applied to employment services were successfully employed (TRSA. F. 161. Inv. 3. P. 525). This reflects both limited labor market capacity and a structural mismatch between migrants' qualifications and available employment opportunities.

Following 2012, migration policy increasingly emphasized social adaptation. Legislative reforms focused on simplifying legal procedures and improving access to documentation and social benefits. However, a comparison of archival and subsequent official data reveals that implementation outcomes varied considerably across regions. In some areas, adaptation programs were actively developed and operationalized, whereas in others they remained largely formal or under-implemented.

The replacement of the term "oralman" with "kandas" after 2017 marked a shift in the conceptual framing of migration policy, signaling a move toward a more integrative approach that emphasized not only demographic objectives but also socio-cultural inclusion. Nevertheless, the persistence of adaptation challenges at the regional level indicates that the practical effects of this discursive shift were limited.

The COVID-19 pandemic (2020–2021) introduced additional constraints, further complicating the socio-economic position of *kandas*. The reduction of temporary employment opportunities, disruptions to small businesses, and decreased access to social services significantly slowed adaptation processes. This period underscored the vulnerability of migrant populations to external

shocks and highlighted the dependence of migration outcomes on broader macroeconomic conditions.

In 2022–2023, migration policy began to incorporate a stronger regional focus, with increasing attention to the unresolved social issues faced by previously resettled families. Comparative analysis of archival and recent statistical data suggests that housing provision, stable employment, and access to social infrastructure remain central challenges.

Overall, the findings confirm that the processes of resettlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan are inherently multi-level and long-term. The effectiveness of migration policy at the regional level is shaped by the interaction of socio-economic conditions, institutional capacity, and the degree of coordination between national and local governance structures.

Conclusion

The analysis of the period 2000–2023 demonstrates that the resettlement and social adaptation of kandas in southern Kazakhstan (currently the Turkestan region and the city of Shymkent) evolved as a phased, multi-dimensional, and institutionally conditioned process. The findings confirm that ethnic migration policy in Kazakhstan cannot be interpreted solely within the framework of demographic objectives; rather, it is deeply embedded in broader socio-economic and institutional contexts that shape its outcomes at the regional level.

Archival evidence indicates that southern Kazakhstan consistently functioned as one of the principal reception areas for kandas. At the same time, the predominance of migration flows occurring outside formal quota mechanisms revealed a persistent discrepancy between policy design and actual migration dynamics. This imbalance generated long-term pressures on housing provision, employment systems, and social infrastructure, thereby influencing the trajectory of adaptation processes.

The study shows that the institutional framework governing migration gradually strengthened from the mid-2000s onward. The establishment of coordination bodies, such as the Council for Kandas Affairs under regional authorities, along with the development of quota systems and legislative reforms, contributed to a more structured approach to migration management. However, these measures did not fully eliminate the underlying constraints of social adaptation, particularly at the local level, where resource limitations and administrative capacity played a decisive role.

Labor market integration emerged as one of the most critical challenges. The observed disparities between rural and urban areas, combined with the prevalence of unstable and low-skilled employment, indicate that the economic incorporation of kandas remained incomplete. These conditions not only slowed the formation of long-term social stability but also limited the effective utilization of migrants' human capital.

The period from 2012 to 2023 was characterized by significant policy transformations, including the redefinition of the conceptual framework of migration (through the adoption of the term "kandas"), the expansion of digital administrative procedures, and the simplification of legal status acquisition. Despite these advancements, key structural issues, most notably housing shortages and limited access to stable employment, persisted, underscoring the dependence of migration policy effectiveness on regional socio-economic conditions.

Overall, the findings highlight the dual nature of migration processes in southern Kazakhstan, shaped by the interaction between formal policy instruments and spontaneous migration flows. This duality explains the uneven outcomes of adaptation and points to the necessity of more flexible and regionally differentiated policy approaches.

The scientific contribution of this study lies in the introduction of previously underutilized archival materials into academic discourse, which enables a more detailed reconstruction of migration processes at the regional level. Furthermore, the identification of spatial and institutional patterns of kandas resettlement and adaptation provides a basis for refining theoretical approaches to ethnic migration in post-Soviet contexts. From a practical perspective, the results emphasize the importance of integrating historical experience, strengthening regional governance capacities, and aligning policy instruments with local socio-economic conditions in order to enhance the effectiveness of migration

management. The novelty of the study lies in the introduction of archival materials into scientific circulation and the identification of regional patterns of kandas settlement and social adaptation.

Sources

TRSA — Turkestan Regional State Archive.

Fund 1454 — Correspondence with the Agency of the Republic of Kazakhstan for Migration and Demography on the main issues of the organization's activities.

Источники

ТОМА — Туркестанский областной государственный архив.

Фонд 1454 — Переписка с Агентством Республики Казахстан по миграции и демографии по основным вопросам деятельности организации.

References

Abdrakhmanova, 2018 — *Abdrakhmanova G. K. Social“naya adaptatsiya etnicheskikh migrantov v Kazakhstane: regional“nyi aspekt* (Social adaptation of ethnic migrants in Kazakhstan: regional aspect). Almaty: Kazakh universiteti, 2018. 156 p. (In Russ.).

Berry, 1997 — *Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation. Applied Psychology. 1997. Vol. 46. No 1. P. 5–34.*

Brook, 1974 — *Brook S. I. Migratsiya naseleniya* (Population migration). Bol“shaya sovetskaya entsiklopediya. 3rd ed. M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1974. P. 208. (In Russ.).

Castles et al., 2014 — *Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. 5th ed. London: Palgrave Macmillan, 2014. 401 p.*

Changes in migration legislation in Kazakhstan, 2013 — *Changes in migration legislation in Kazakhstan* (Electronic resource). Almaty: “Total. kz Media Group” LLP, 2013. URL: <http://total.kz> (access date: 02. 02. 2026). (In Russ.).

Galimova, 2008 — *Galimova A. K. Protsessy integratsii oralmanov v kazakhstanskoe obshchestvo* (Integration processes of oralman in Kazakhstani society). Grazhdanskoe obshchestvo i sotsial“nyi progress v XXI veke. Almaty, 2008. Part 1. P. 112–115. (In Russ.).

Haas de, 2010 — *Haas de, H. Migration and Development: A Theoretical Perspective. International Migration Review. 2010. Vol. 44. No 1. P. 227–264.*

Law on Population Migration, 1997; 2011 — *Law of the Republic of Kazakhstan“On Population Migration”*. 1997 (rev. 2011). (In Russ.).

Kapbarova, Shashaev, Karibaev, 2024 — *Kapbarova G. Sh., Shashaev A., Karibaev S. History and demographic situation of South Kazakhstan in the first twenty years of independence (1991–2011). Electronic scientific journal“edu. e-history. kz”*. 2024. Vol. 11. No 2. Pp. 373–386. DOI: 10. 51943/3135-8055_2024_11_2_373-386.

Kapessova, 2021 — *Kapessova S. Migration processes and demographic development in Kazakhstan. Central Asian Affairs. 2021. Vol. 8. No 2. P. 110–125.*

Massey et al., 1993 — *Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. Population and Development Review. 1993. Vol. 19. No 3. P. 431–466.*

Mendikulova, 1997 — *Mendikulova G. M. Istoricheskie sud“by kazakhskoi diaspori* (Historical destinies of the Kazakh diaspora). Almaty: Gylym, 1997. 264 p. (In Russ.).

Migration of Population, 2001 — *Migration of population: teoriya i praktika issledovaniya* (Theory and research practice). M.: Nauka, 2001. Issue 1. P. 26–30. (In Russ.).

Ministry of Labour and Social Protection, 2017 — *Ministry of Labour and Social Protection of the Republic of Kazakhstan* (Electronic resource). Astana, 2017. URL: <https://www.enbek.gov.kz>. (access date: 02. 02. 2026).

Sadovskaya, 2020 — *Sadovskaya E. Migration in Central Asia: models and processes. Almaty, 2020. 215 p.*

Seidin, 2005 — *Seidin N. B. Kazakhs abroad as an object of national policy. Astana: Elorda, 2005. 352 p.* (In Russ.).

Svanberg, 2005 — *Svanberg I. Kazakh refugees in Turkey. Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv. Almaty, 2005. Vol. 3. P. 97–102.*

Syroezhkin, 1994 — *Syroezhkin K. L. Kazakhs in China. Almaty: IRK, 1994. 118 p.* (In Russ.).

Tatimov, 1989 — *Tatimov M. B. Sotsial“naya obuslovlennost“ demograficheskikh protsessov* (Social determinants of demographic processes). Alma-Ata: Nauka, 1989. 124 p. (In Russ.).

Tishkov, 1997 — *Tishkov V. A. (ed.). Vynuzhennyye migranty: integratsiya i vozvrashchenie* (Forced migrants: integration and return). Moscow: Institute of Ethnology and Anthropology RAS, 1997. 308 p. (In Russ.).

Toiken, 2016 — *Toiken S. Oralmandardyn azamattygy Astanağa qarap tur* (Citizenship of oralman depends on Astana) // Radio Azattyq. 7 March 2016. URL: <https://www.azattyq.org>. (access date: 02. 02. 2026). (In Kaz.).

World Bank, 2023 — *World Bank. Migration and Development Brief. Washington, DC, 2023. 52 p.*

Литература

- Berry, 1997 — *Berry J. W.* Immigration, Acculturation, and Adaptation. *Applied Psychology*. 1997. Vol. 46. No 1. P. 5–34.
- Castles et al., 2014 — *Castles S.*, de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. 5th ed. London: Palgrave Macmillan, 2014. 401 p.
- Haas de, 2010 — *Haas de, H.* Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review*. 2010. Vol. 44. No 1. P. 227–264.
- Капессова, 2021 — *Капессова S.* Migration processes and demographic development in Kazakhstan. *Central Asian Affairs*. 2021. Vol. 8. No 2. P. 110–125.
- Massey et al., 1993 — *Massey D. S.*, Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J.E. Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. 1993. Vol. 19. No 3. P. 431–466.
- World Bank, 2023 — *World Bank*. Migration and Development Brief. Washington, DC, 2023. 52 p.
- Абдрахманова, 2018 — *Абдрахманова Г. К.* Социальная адаптация этнических мигрантов в Казахстане: региональный аспект. Алматы: Казак университеті, 2018. 156 с.
- Брук, 1974 — *Брук С. И.* Миграция населения // Большая советская энциклопедия. 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1974. С. 208.
- В Казахстане изменилось миграционное законодательство, 2013 — В Казахстане изменилось миграционное законодательство (Электронный ресурс) // ТОО «Total. kz Media Group». Алматы, 2013. URL: <http://total.kz> (дата обращения: 02. 02. 2026).
- Галимова, 2008 — *Галимова А. К.* Процессы интеграции оралманов в казахстанское общество // Гражданское общество и социальный прогресс в XXI веке. Алматы, 2008. Ч. 1. С. 112–115.
- Закон о миграции населения, 1997; 2011 — Закон Республики Казахстан «О миграции населения». 1997 г. (ред. 2011 г.).
- Капбарова, Шашаев, Карибаев, 2024 — *Капбарова Г.Ш., Шашаев А., Карибаев С.* История и демографическая ситуация Южного Казахстана в первые двадцать лет независимости (1991–2011 гг.) // Электронный научный журнал «edu. e-history. kz». 2024. Т. 11. № 2. С. 373–386. DOI: 10. 51943/3135-8055_2024_11_2_373-386.
- Мендикулова, 1997 — *Мендикулова Г. М.* Исторические судьбы казахской диаспоры. Алматы: Ғылым, 1997. 264 с.
- Миграция населения, 2001 — *Миграция населения: теория и практика исследования*. Москва: Наука, 2001. Вып. 1. С. 26–30.
- Министерство труда и социальной защиты населения РК, 2017 — Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан (Электронный ресурс). Астана, 2017. URL: <https://www.enbek.gov.kz> (дата обращения: 02. 02. 2026).
- Садовская, 2020 — *Садовская Е.* Миграция в Центральной Азии: модели и процессы. Алматы, 2020. 215 с.
- Сванберг, 2005 — *Сванберг И.* Казахские беженцы в Турции // История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Алматы, 2005. Т. 3. С. 97–102.
- Сейдин, 2005 — *Сейдин Н. Б.* Казахи за рубежом как объект национальной политики. Астана: Елорда, 2005. 352 с.
- Сыроежкин, 1994 — *Сыроежкин К. Л.* Казахи в КНР. Алматы: ИРК, 1994. 118 с.
- Татимов, 1989 — *Татимов М. Б.* Социальная обусловленность демографических процессов. Алма-Ата: Наука, 1989. 124 с.
- Тишков, 1997 — *Вынужденные мигранты: интеграция и возвращение* / отв. ред. В.А. Тишков. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН, 1997. 308 с.
- Тойкен, 2016 — *Тойкен С.* «Оралмандардың азаматтығы Астанаға қарап тұр» (Электронный ресурс) // Радио Азаттық. 7 марта 2016 г. URL: <https://www.azattyq.org>. (дата обращения: 02. 02. 2026).

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055.
Vol. 13. Is. 3, pp. 705-724, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_705-724

SOCIAL POLICY AND WOMEN'S HEALTH IN KAZAKHSTAN IN THE 1920s–1930s: A HISTORICAL-SOCIAL ANALYSIS

Aizhan T. Kapaeva¹, Didar B. Kassymova², Arailym N. Konkabaeva^{3*}

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
2nd-year PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru
*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026
© Kapaeva A., Kassymova D., Konkabaeva A., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the contradictions of Soviet social policy toward women in Kazakhstan in the 1920s–1930s within the context of industrialization and broader modernization processes. The proclaimed gender equality was accompanied by structural measures, including the establishment of women's departments (zhenotdels), the development of the healthcare system, and expanded access to education and employment. However, in the Kazakh context, the implementation of these policies was highly contradictory and largely dependent on specific socio-economic and cultural conditions. These processes unfolded in the context of an underdeveloped healthcare system, particularly in nomadic and semi-nomadic regions, which exacerbated the problem of women's health. *Goals and objectives* of the study are to analyze the impact of social policy and industrial labor on women's health. The objectives include identifying key factors affecting women's health, assessing the influence of traditional practices (early marriage, high fertility), and examining labor conditions and the nature of women's integration into production. *Results.* The findings demonstrate that both healthcare provision and women's health were in a critical condition during the period under study. In most regions, especially in nomadic auls, medical infrastructure was absent, and there was a severe shortage of personnel. Childbirth predominantly took place at home without professional medical assistance, increasing the risks of maternal and infant mortality. The prevalence of early marriages, high fertility, and heavy physical labor created a cumulative burden on women's health. *Conclusion.* The study concludes that Soviet social policy was inherently contradictory: while expanding women's participation in public life, it simultaneously preserved and reproduced

socio-economic and cultural factors that constrained their real opportunities. Women's health thus serves as a key indicator of the contradictions of Soviet modernization, revealing the gap between declared policy goals and lived realities.

Keywords: women's health, early marriage, shortage of medical personnel, cultural context, women's labor participation

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Social Policy in Kazakhstan in Historical Dynamics (1920s–1980s)" (Grant No. AP23490001).

For citation: Kapaeva A., Kassymova D., Konkabaeva A. Social policy and women's health in Kazakhstan in the 1920s–1930s: a historical-social analysis // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 705–724. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_705–724

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТ ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР ДЕНСАУЛЫҒЫ: ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ

Қапаева Айжан Тоқанқызы¹, Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы²,
Қоңқабаева Арайлым Нұрболатқызы^{3*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс докторанты,
аға ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru
*Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Қапаева А.Т., Қасымова Д.Б., Қоңқабаева А.Н., 2026

Андатпа. Мақалада 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы әйелдерге қатысты кеңестік әлеуметтік саясаттың қайшылықтары индустрияландыру және кең ауқымды жаңғырту үдерістері аясында қарастырылады. Жарияланған гендерлік теңдік әйелдер бөлімдерін (женотделдер) құру, денсаулық сақтау жүйесін дамыту, білім мен еңбекке қолжетімділікті кеңейту сияқты құрылымдық шаралармен қатар жүрді. Алайда Қазақстан жағдайында бұл саясатты жүзеге асыру қайшылықты сипатқа ие болды және әлеуметтік-экономикалық әрі мәдени ерекшеліктерге тәуелді болды. Бұл үдерістер әсіресе көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарда денсаулық сақтау жүйесінің әлсіз дамуы жағдайында жүзеге асып, әйелдер денсаулығы мәселесін күрделендірді. Зерттеудің мақсаты — әлеуметтік саясат пен индустриялық еңбектің әйелдер денсаулығына әсерін талдау. Міндеттері: әйелдер денсаулығына әсер ететін негізгі факторларды анықтау; дәстүрлі тәжірибелердің (ерте неке, жоғары туу деңгейі) ықпалын бағалау; әйелдердің еңбек жағдайларын және оларды өндіріске тарту ерекшеліктерін зерттеу. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, қарастырылып отырған кезеңде медициналық көмек жүйесі де, әйелдер денсаулығы да күрделі жағдайда болды. Көптеген өңірлерде, әсіресе көшпелі ауылдарда, медициналық инфрақұрылым болмады және

кадрлар тапшылығы айқын байқалды. Босану көбінесе медициналық көмексіз үй жағдайында өтті, бұл ана мен нәресте өлім-жітімінің артуына әкелді. Ерте некелердің кең таралуы, жоғары туу деңгейі және ауыр физикалық еңбек әйелдердің денсаулығына жиынтық жүктеме түсірді. Зерттеу қорытындысында әлеуметтік саясаттың қайшылықты сипаты айқындалды: әйелдердің қоғамдық өмірге қатысуын кеңейте отырып, ол олардың нақты мүмкіндіктерін шектейтін әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторларды сақтап қалды және қайта өндірді. Осы тұрғыдан әйелдер денсаулығы кеңестік жаңғырту үдерістерінің қайшылықтарын көрсететін маңызды индикатор ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: әйелдер денсаулығы, ерте неке, медициналық кадрлар тапшылығы, мәдени ерекшеліктер, әйелдерді өндіріске тарту

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды: «Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың тарихи динамикасы (XX ғ. 20–80 жж.)» (тіркеу № AP23490001).

Дәйексөз үшін: Қапаева А.Т., Қасымова Д.Б., Қоңқабаева А.Н. Қазақстандағы 1920–1930-жылдардағы әлеуметтік саясат және әйелдер денсаулығы: тарихи-әлеуметтік талдау // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 705–724 бб. (Орыс.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_705–724

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ЖЕНСКОЕ ЗДОРОВЬЕ В КАЗАХСТАНЕ В 1920–1930-Е ГГ.: ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Капаева Айжан Токановна¹, Касымова Дидар Бейсенгалиевна²,
Конкабаева Арайлым Нурболатовна^{3*}

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-1198-0185>. E-mail: kapaeva.59@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-8521-9818>. E-mail: didarkassymova87@gmail.com

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Докторант 2-го курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби,
старший научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@mail.ru

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Капаева А. Т., Касымова Д.Б., Конкабаева А.Н., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья анализирует противоречия советской социальной политики в отношении женщин в Казахстане в 1920–1930-е гг. в контексте индустриализации и модернизационных трансформаций. Провозглашённое равноправие женщин сопровождалось структурными мерами: созданием сети женских отделов (женотделов), развитием системы здравоохранения, расширением доступа к образованию и трудовой занятости. Однако в условиях Казахстана реализация этих задач носила противоречивый характер и во многом зависела от специфики социально-экономического и культурного уклада. Эти процессы разворачивались в условиях слабой развитости системы здравоохранения, особенно в кочевых и полукочевых районах, что обостряло проблему женского здоровья. *Цель и задачи*

исследования – анализ влияния социальной политики и индустриального труда на состояние женского здоровья. В задачи входит выявление основных факторов, определявших уровень здоровья женщин, оценка влияния традиционных практик (ранние браки, высокая рождаемость), а также изучение трудовой нагрузки и условий вовлечения женщин в производство. *Результаты.* Выявлено, что состояние медицинской помощи в целом и женского здоровья в частности в рассматриваемый период находилось в бедственном положении. В большинстве регионов, особенно в кочевых аулах, отсутствовала медицинская инфраструктура и наблюдался острый дефицит кадров. Роды преимущественно происходили в домашних условиях без медицинской помощи, что повышало риски материнской и младенческой смертности. Распространённые ранние браки, высокая рождаемость и тяжёлый физический труд формировали совокупную нагрузку на организм. *Заключение.* Сформулирован вывод о противоречивом характере социальной политики: способствуя расширению участия женщин в общественной жизни, она одновременно сохраняла и воспроизводила социально-экономические и культурные факторы, ограничивавшие реальные возможности женщин. Женское здоровье выступает основным индикатором противоречивости советской модернизации, демонстрируя разрыв между декларируемыми целями социальной политики и реальными условиями жизни.

Ключевые слова: женское здоровье, ранние браки, дефицит медицинских кадров, специфика культурного уклада, вовлечение женщин в производство

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Социальная политика в Казахстане в исторической динамике (20–80-е годы XX в.)» (регистрационный номер ГФ АР 23490001).

Для цитирования: Капаева А.Т., Касымова Д.Б., Конкабаева А.Н. Социальная политика и женское здоровье в Казахстане в 1920–1930-е гг.: историко-социальный анализ // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 705–724. (На рус.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_705–724

Введение

1930-е годы в Казахстане стали временем радикальных социально-экономических преобразований. Политика коллективизации, насильственной седентаризации кочевого населения, ускоренной индустриализации и административно-командных методов регулирования хозяйства привела к глубоким изменениям образа жизни и жизненных условий. Параллельно разворачивалась гуманитарная катастрофа — голод 1931–1933 гг., приведший к масштабным демографическим потерям. Женское здоровье в этот период становилось одной из наиболее уязвимых сфер, отражая одновременно и структурные условия советской модернизации, и специфику положения женщин в традиционном казахском обществе.

Последствия голода проявлялись на всех уровнях физиологического и социального состояния женщин. Хроническое недоедание приводило к истощению, гормональным нарушениям, снижению репродуктивной функции и росту материнской смертности. Осложнённые роды, массовая гибель новорождённых и падение рождаемости отражали комплексные воздействия голода на женское здоровье. Слабость и истощение матерей становились причиной высокой младенческой смертности, усиливая демографический кризис.

Коллективизация и административные реформы привели к ослаблению традиционных форм медицинской помощи, прежде всего институтов народных акушеров. Их деятельность дискредитировалась советской властью как «пережиток», однако государственная система здравоохранения не успела сформироваться. В результате женщины оказывались практически лишёнными медицинской поддержки в период беременности и родов.

Материалы и методы

Источниковую основу исследования составили различные группы исторических материалов, позволяющие реконструировать состояние женского здоровья и особенности

реализации социальной политики в Казахстане в 1920–1930-е гг. В первую очередь использованы архивные документы республиканских архивов АП РК и ЦГА РК. В АП РК проводилась работа с документами Киргизского областного комитета РКП(б) (Киробком РКП(б)), Казахского краевого комитета Всесоюзной Коммунистической партии большевиков: материалами по работе среди женщин, материалами по отмене калыма, докладами, сводками о медико-санитарном обслуживании населения и т. д. В ЦГА РК изучены документы Народного комиссариата социального обеспечения КазАССР (Наркомсобес), Комитета по улучшению труда и быта женщин при ЦИК КАСР, Центральной детской комиссии по улучшению жизни детей. Интересный материал содержат фонды Народного комиссариата труда, Казахского краевого НИИ социального здравоохранения и гигиены Наркомата здравоохранения КазАССР, Казахского института охраны материнства и младенчества Наркомата здравоохранения КазАССР. Архивные документы органов власти (фонды органов здравоохранения, партийных и советских учреждений) содержат статистические сведения о состоянии медицинской сети, обеспеченности кадрами (включая акушерскую службу), уровне материнской и младенческой смертности, а также отчёты о реализации программ охраны материнства и детства.

В статье использованы документы российских архивов ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации) и РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). В ГАРФ проведена работа с Ф. Р9553 — Государственный комитет СССР по труду и социальным вопросам, Ф. 5515 — Народный комиссариат труда (Наркомтруд). В РГАСПИ проведена работа с фондом 17, оп. 121, 122: докладными записками, письмами о строительстве промышленных предприятий, о снабжении населения продовольствием и промышленными товарами, о привлечении национальных кадров к работе на промышленных предприятиях.

Положению казахской женщины в традиционном обществе посвящено значительное число научных работ и наблюдений, оставленных исследователями и путешественниками. Однако положение казахских женщин в период трансформации традиционного уклада в первые годы советской власти остаётся недостаточно изученным. Особенно мало работ, посвященных здоровью женщины-казашки. Вопросам брака и семьи у казахов посвящена монография Х.А. Аргынбаева. В работе рассматриваются семейно-брачные отношения, а также обычаи и обряды казахского народа. Освещение процесса освобождения казахской женщины под влиянием советских реформ представлено в работах Н. Сабитова и В. Вострова.

В 1960-е гг. появляются первые монографические исследования, посвящённые вопросам женского образования и здравоохранения. Существенный вклад внесли этнографические работы И. В. Захаровой и Р. Д. Ходжаевой, в которых рассматривались аспекты традиционной культуры, в том числе элементы женской одежды (Захарова, Ходжаева, 1964).

Социальному статусу казахской женщины посвящено исследование И.В. Стасевич, в котором рассмотрено положение казахской женщины в традиционной и современной культуре (Стасевич, 2011).

Достижения женщин в области образования и производственной деятельности нашли отражение в работах Кунантаевой К. и Г.А. Майлыбаевой (Кунантаева, Майлыбаева, 1975).

В статье Д.А. Аманжоловой «Женский вопрос в 1920–1930-е гг. в советской национальной политике: некоторые проблемы изучения» анализируется сущность советской национальной политики в отношении женщин в 1920–1930-е гг. в контексте современной историографии неокOLONIALИЗМА (Аманжолова, 2024: 22–36).

Ж. Кундакбаева отмечает, что большевики обладали целостным проектом социального моделирования и осознанно учитывали традиционные культурные стереотипы и реальную социально-бытовую ситуацию в Казахстане. По её мнению, ими был сформирован идеологический конструкт «новая советская женщина», который целенаправленно транслировался в массовое сознание с учётом специфики положения женщины в казахском обществе (Кундакбаева, 2017: 226; 24).

Особенности раскрепощения женщин «националок» рассмотрены в ряде работ Ю. Градской (Градскова, 2011), А. Бисеновой (Бисенова, 2023).

Политика большевиков по эмансипации женщин в Средней Азии стала предметом нескольких солидных исследований зарубежных авторов — А.Л. Эдгар, Gregory J. Massell, Kamp M., Northrop D., Michaels Paula A.

Методологическую основу исследования составляет междисциплинарный подход, сочетающий методы исторического, социального и гендерного анализа. Применены проблемно-хронологический, историко-сравнительный подходы, позволяющие проследить изменения в традиционном обществе и в 1920–1930-е гг. под влиянием советских реформ.

Анализ источников осуществлялся с использованием элементов дискурсивного подхода, направленного на выявление расхождений между нормативно-идеологическими установками советской власти и практиками их реализации. Особое внимание уделено категории «женского здоровья» как показателю, отражающему влияние социально-экономических и культурных факторов. Комплексное использование указанных методов позволило выявить структурные противоречия социальной политики и оценить её реальные последствия для женского населения Казахстана.

Обсуждение

Развитие медицинской сети в Казахстане в 1920–1930-х годах находилось на начальной стадии. Географическая раздробленность, нехватка кадров и материальных ресурсов делали медицину малодоступной. «Акушерская помощь населению. Количество акушерок в начале 1927 г. было по КССР 121. В 1928 г. было 252 акушерки, которые были распределены следующим образом: в окружных городах — 95, в прочих городах — 30, в сельской местности — 111, в рабочих районах — 16. Акушерский персонал сосредоточен почти исключительно в городах. Среди кочевого населения акушерская помощь отсутствует. Специальных родильных коек в КССР, по данным 1925/26 гг., 242, из них 222 в городах и 20 коек в сельской местности» (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 20. Л. 47). По линии Наркомздрава было принято решение при «крупных губбольницах открыть краткосрочные курсы главным образом для киргизок по подготовке повивальных бабок (акушерок)» (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 953. Л. 61).

Положение дел в сфере родовспоможения в КССР крайне тяжелое. По данным фонда Ф. 248 Комиссии по улучшению труда и быта трудящихся женщин при ЦИК Казахской АССР, в тезисах к докладу о состоянии охраны материнства и младенчества отмечалось, что в 1928 г. на территории республики функционировало всего 392 родильные койки. Распределение родильных коек по округам крайне неравномерно: Адаевский и Каракалпакские округа родильных коек не имеют совсем; в Кызыл-Орде — 10 коек, в Гурьевской — 15, Акмолинской — 30, Актюбинске — 12, Кустанайской — 15, Петропавловске — 71, Уральской — 82, Семипалатинской — 52. Распределение коек было следующим: в столице 0, 41 на 1000 населения, в прочих городах 0, 47 и 0, 017 в сельской местности на 1000 населения (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 66).

Организации разъездной акушерской помощи в сельских местностях (оседлых) препятствует отсутствие акушерок, в кочевых, кроме того, постоянных медицинских участков — как базы для развертывания акушерской помощи.

Низкая оплата труда акушерок (45–60 руб. в месяц), неимоверно тяжелые условия жизни в степи — весьма серьезные причины, препятствовавшие налаживанию акушерской помощи в аульно-сельской местности.

Чрезвычайно малое количество родильных коек и почти полное отсутствие их в деревне и особенно ауле и кишлаке: одна родильная койка на 54 800 чел.; 1 койка на 163 600 чел.; 1 родильная койка на 509 000 чел. — отмечается в резолюции совещания при Крайженотделе по докладу инспектора охраны материнства и младенчества при Наркомздраве (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 83).

Для развития медицины и подготовки медицинских кадров, которых так не хватало в 20-е годы XX в., огромную роль сыграли первые дипломированные врачи — женщины-

казашки Гульсум Асфендиярова и Аккагаз Досжанова, которые получили высшее медицинское образование в Санкт-Петербурге и Ташкентском Средне-Азиатском университете (Аккагаз Досжанова начинала учебу в Томском медицинском институте). Они открыли первые курсы медсестер для казахских женщин и девушек. Гульсум Асфендиярова специализировалась на акушерстве и гинекологии, она впервые в регионе провела на тот период времени уникальную операцию кесарева сечения. Открыла первый частный родильный дом, тем самым спасла жизни тысяч рожениц и детей. Получение высшего медицинского образования девушками-казашками являлось редким и во многом уникальным явлением, что было обусловлено политическими и социально-экономическими условиями республики в начале XX в. Завершение учебы в вузе Аккагаз Досжановой было целым событием, о котором написала газета «Правда» — главный орган большевиков: «Совнарком Туркестанской республики постановил:»Выдать премию в 100 000 рублей и оборудовать за свой счет кабинет женщине-врачу казашке А. Досжановой, окончившей осенью этого года медицинский факультет Туркестанской республики, получившей высшее образование» («Правда. 1922. 18 декабря). Аккагаз Досжанова в 1921–1922 гг. работала в Ташкенте, куда прибывали эшелоны из голодающих районов Поволжья, Урала, Казахстана с детьми и взрослыми. Воспитатели, учителя во главе с Аккагаз встречали эшелоны, оказывали первую медицинскую помощь. Проводили тщательный осмотр прибывших детей и женщин, больных отправляли в больницы или интернаты-изоляторы, поставив предварительный диагноз и сделав необходимые рекомендации по лечению. Обе первые женщины-казашки — Гульсум Асфендиярова и Аккагаз Досжанова — помимо медицинской помощи, проводили огромную общественную работу по просвещению женщин-казашек. А. Досжанова опубликовала немало статей на социально-политические, культурно-просветительские, медицинские темы в журналах «Степная правда», «Әйел теңдігі» («Равенство женщин»), «Абай», «Жас азамат» («Молодой гражданин») и др. (Тайжанов, 2016: 91–96). В журнале «Әйел теңдігі» (1926, № 2–3) была опубликована статья Досжановой Аккагаз «Толғатқан әйелді күту, жаңа босанған әйелге жәрдем беру» («Уход за новорожденным и молодой мамой»), в которой рассматриваются основные этапы подготовки женщины к родам, сам процесс родоразрешения, а также первичные процедуры ухода за новорожденным и роженицей. Автор — врач — предостерегает от распространенных в казахской среде традиционных практик, подчёркивая, что «при появлении головки ребёнка недопустимо насильственно выталкивать его наружу или стягивать талию роженицы тканью, как это нередко делали шаманы. Подобные действия не только не способствуют родам, но и могут существенно осложнить состояние женщины» (Әйел теңдігі, 1926).

Большим достижением в подготовке акушерок-казашек надо считать открытие в Казахстане двух акушерских техникумов. Без подготовки акушерок из женщин-казашек проблему родоразрешения (аульно-сельского населения) решить невозможно.

Распределение родильных коек по территориальному признаку:

Название террит. Кол-во род. коек на тысячу чел. нас.

Окружные города 239 0, 71

Прочие города 45 0, 36

Аульно-сельские 108 0, 017

В условиях традиционной культуры девушек рано выдавали замуж в 12–13 лет (чаще не по своей воле), когда организм еще не готов к деторождению, что создавало определенные риски: осложненные роды, хроническое истощение организма и даже смертность. Высокий уровень младенческой смертности, в свою очередь, способствовал поддержанию высокой рождаемости, формируя замкнутую систему демографического воспроизводства.

11 октября 1925 г. на Совещании Краевого женотдела под председательством Алмы Уразбаевой был рассмотрен вопрос «Об установлении брачного предельного возраста для казахских женщин». Постановление данного совещания гласило: «Считать предельный возраст для вступления в брак казахской женщины не ранее 17 лет» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 406. Л. 92). В своем докладе заведующая отделом работниц Казкрайкома ВКП(б)

А. Уразбаева отмечала, что было проведено специальное медицинское обследование отрядами Казнаркомздрава, которое пришло к следующим выводам: «Среднее появление месячных у казахских женщин примерно 15 лет, средняя беременность — 19 лет, наибольшее количество первых родов падает на 20 лет, т. е. 75, 8%. Эти данные вконец разбивают существовавшее до сих пор в общественных слоях мнение, что, якобы, казахская женщина рано созревает и ее допустимо выдавать замуж в 13–14 лет» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 412. Л. 136).

Женщины-казашки традиционно выполняли огромную работу по хозяйству. Женщина занималась выгоном и дойкой скота, приглядывала за молодняком, готовила пищу, мыла и чистила посуду, убиралась в юрте, заготавливала топливо. Еще одной обязанностью казахской женщины было изготовление «кизяков», которые являлись в степном крае единственным «топливом». В остальное время она ухаживала за маленькими детьми, занималась прядением шерсти, ткачеством, валянием кошм, вышиванием. «Казачки (киргизки) ухаживали за скотом, помогают мужу в рыболовстве, по засолке рыбы, в свободное время прядут шерсть, из которой «ткнут алаша», «качем», «баскур». Нитки прядут из бараньей шерсти» (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 1003. Л. 35). Конечно, изнурительным домашним трудом не занимались казашки в состоятельных семьях, которые могли нанять прислугу или бедных родственников, согласившихся работать по хозяйству за небольшую плату или предоставленную их семьям услугу, скажем, в приобретении скота. Поэтому бывало, что в обычных семьях женщины с радостью воспринимали новость об очередной женитьбе их мужа, так как с приходом новой жены в доме появлялась дополнительная пара рабочих рук. Иногда старшая жена сама подбирала для мужа новую невесту, а после заключения брака относилась к ней как к невестке (Стасевич, 2011: 62).

Беременная женщина за сорок дней до родов, как правило, освобождалась от тяжелой работы и могла не соблюдать религиозный пост. Однако эти нормы соблюдались далеко не всегда. В условиях кочевого образа жизни основная хозяйственная нагрузка по-прежнему ложилась на женщину. Нередко женщины продолжали работать до самых родов и в отдельных случаях рожали прямо в степи. Казахские женщины рожали часто, что было в традициях народа; к тому же из-за отсутствия медицинской помощи многие младенцы умирали в возрасте до года. Раннее замужество, тяжелый труд, многочисленные роды негативно сказывались на здоровье казахских женщин. Часто женщины не доживали до пятидесяти лет, а если и доживали, то, как отмечали исследователи культуры тюркоязычных кочевников Центральной Азии, были в этом возрасте совершенно похожи на древних старух (Джумагулов, 1960: 24).

Женщины продолжали рожать дома, без медицинской поддержки, что повышало риск осложнений и смертности. Тяжелые санитарные условия кочевых и полукочевых хозяйств усугублялись сезонными переселениями на кыстау, жайлау и т. д. «При потугах женщина, принимавшая роды, придавала роженице соответствующее положение и, стоя за ее спиной, начинала затягивать широкий матерчатый бинт, наложенный поверх передней брюшной стенки. Этот вид родовспоможения называли «бел тарту», что означает «затянуть пояс». При трудных родах поступали следующим образом: мужчина, стоя за спиной роженицы и упираясь одним коленом в крестец, обеими руками охватывал живот в верхней части и быстрыми сильными движениями сдавливал к себе и вниз.» По убеждению казахов, основанному на вековом опыте, этот прием самый действенный для выдавливания плода», — писал И. Колбасенко (1889 г.). Детское место (послед) удаляли также посредством выжимания. Пуповину перевязывали чистой тесьмой или ниткой. Конец пуповины засыпали горячей золой. Обыкновенно эту процедуру делала та женщина, которая принимала роды» (Очерки по истории народной медицины. С. 84).

«Трудность, которую переживают казахские женщины при родах. Наличие целого ряда шарлатанов, практикующих местными баксы, которые «помогали» при затянувшихся родах подвешиванием рожениц на высоту, физически воздействуя на беременную матку, на психику рожениц».

При обильных кровотечениях для их остановки применяли массаж матки и тугое бинтование живота. Если эти меры не давали результата, родильницу усаживали на горячую кошму, пропитанную расплавленным жиром, с тем чтобы нижняя часть тела подвергалась воздействию высокой температуры (Очерки по истории народной медицины, 1978: 84).

Такие изуверские методы при родах существовали довольно долго. Так, в докладной записке инструктора Отдела пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) О. Я. Гончарок секретарю ЦК ВКП(б) Г. М. Маленкову о влиянии традиций и ислама в КазССР (от 5 ноября 1949 г.) отмечалось: «Большинство женщин-казашек рожают дома, по старым обычаям с помощью мулл. Иногда муллы, помогая» роженицам, держат их за волосы и бьют камчой (плеткой), выгоняя из них»дьявола». Сеть родильных домов в республике очень редка. Например, в Георгиевском районе Южно-Казахстанской области на 69 колхозов, расположенных в радиусе 70 километров, имеется всего 16 родильных коек» (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 132. Д. 258. Л. 99–105).

В докладе наркома здравоохранения Шамова в ЦИК Казахской ССР о работе по охране материнства и младенчества (3 марта 1926 г.) отмечалось: «Акушерской помощью Казахстан обеспечен далеко в недостаточной степени, аульное же кочевое население не имеет ее совершенно. Всего специальных родильных коек по Казахстану 166, а акушеров 84 человека, таким образом, на одну акушерку приходится женщин 24 400 душ» (ЦГА РК. Ф. 5. Оп. 19. Д. 80. Л. 41–42). Сеть учреждений охраны материнства и младенчества по КАСССР медленно, но количественно увеличивалась: на 1 ноября 1923 г. было 22 учреждения охраны матмлада; на 1 октября 1924 г. — 37; на 1 апреля 1925 г. — 32 (там же). Учреждений охраны матмлада среди кочевого населения нет, так как открыть постоянные консультации для детей и беременных среди аульного кочевого населения по типу консультаций среди оседлого населения абсолютно невысмыслимо».

Женщины заболевали чаще из-за выполняемой ими тяжелой физической работы и недоедания. В условиях индустриализации женщин активно привлекали к физически тяжелой работе в совхозах и колхозах; на стройках, а также на промышленных объектах. Это приводило к производственным травмам, проблемам позвоночника, осложнениям в период беременности. Рабочие нормы не учитывали физиологические особенности женщин, особенно беременных. Женские воспалительные заболевания часто становились хроническими.

В докладе первого наркома здравоохранения КССР Шамова М.С. отмечалось: «Казахстан знает пять основных бедствий: туберкулез, сифилис, кожные заболевания, гинекологические заболевания, малярия; последней поражено преимущественно оседлое население; первыми тремя преимущественно кочевое и полукочевое население; а гинекологическими заболеваниями страдают огромные массы всего женского населения КССР. Далее следует отметить громадное распространение слепоты и тревожное наличие ряда очагов трахомы». (АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 689. Л. 90).

В 1922 г. в Казахской ССР была развернута работа в области охраны материнства и младенчества. Основные мероприятия осуществлялись преимущественно в губернских городах и отдельных промышленных районах (Гурьев, Денгизский уезд, Риддер, Доссор). Вместе с тем среди кочевого населения данное направление социальной политики фактически отсутствовало.

Огромный вред здоровью женщин наносили аборты. Постановлением НКЗ и НКЮ от 18 ноября 1920 г. аборт легализован. «Главной задачей советского законодательства в этом вопросе было вывести аборт из подполья, вырвать женщину из рук невежественных абортёров» (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 6. Л. 8). «Главная цель комиссии — предоставить бесплатную койку для абортов наиболее малообеспеченным женщинам, и в первую очередь застрахованной группе женщин (безработные, одиночки-работницы, многодетные)». Вопрос об абортах у женщин-мусульманок: в 1926 г. было 73 — 3, 2%, из которых казачек — 17, узбечек — 3, татарок — 46, таранчинок — 1, мусульманок без указания национальности — 6 (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 6. Л. 10).

Неблагополучно в КССР обстоит дело абортивной помощи женскому населению. Число подпольных абортов велико. По предварительным данным Уральского окрздравотдела, число поступивших в больницу с начавшимся вне больницы абортom (подпольным) в истекшем году составляло 30% (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 66).

Таблица 1. Аборты в КССР в 1925 и 1926 гг.
Table 1. Abortions in the Kazakh ASSR in 1925 and 1926

	1925	1926
Произведено полных абортов	372 (63, 92%)	2094 (92, 61%)
Принято с начавшимся вне больницы абортom	210 (36, 08%)	167 (7, 3%)
ИТОГО:	582	2267

Источник: ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 6. Л. 11

Представленные данные демонстрируют существенные изменения в характере обращения женщин за медицинской помощью при абортах в Казахстане в течение двух последовательных лет. В 1925 г. 63, 92% всех зарегистрированных случаев приходилось на «полные аборты», то есть операции, выполненные в условиях медицинских учреждений. Вместе с тем значительную долю — 36, 08% — составляли женщины, поступившие с уже начавшимся абортom, протекавшим вне больницы. Этот показатель указывает на распространённость практики самопроизвольных или искусственных абортов, проведённых в домашних условиях или неквалифицированными лицами, что было характерной проблемой для рассматриваемой эпохи, когда доступ к квалифицированной медицинской помощи оставался ограниченным. К 1926 г. наблюдается принципиально иная картина: доля «полных абортов» резко возрастает до 92, 61%, тогда как число женщин, поступивших с начавшимся внебольничным абортom, снижается до 7, 3%. Подобная динамика отражает важные структурные изменения в системе здравоохранения и социальной политике.

Таблица 2. Распределение по возрасту (аборты в КССР 1925, 1926 гг.)
Table 2. Age Distribution (Abortions in the Kazakh ASSR, 1925–1926)

Возраст. группа	1925	1925	1926	1926
	Абсолют кол-во	В% к итогу	Абсолют кол-во	В% к итогу
15-19	35	6, 01	124	5, 43
20-24	153	26, 29	616	27, 25
25-29	155	26, 63	607	26, 85
30-34	110	18, 90	374	16, 54
35-39	88	15, 12	315	13, 93
40-45	32	5, 50	114	5, 04
46 и старше	3	0, 52	14	0, 62
Возраст не указан	6	1, 03	97	4, 29
ВСЕГО	582	100	2261	100

Источник: ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 6. Л. 11.

Согласно статистическим данным, общее количество зарегистрированных абортов увеличилось почти в четыре раза — с 582 случаев в 1925 г. до 2261 в 1926 г., что свидетельствует как о расширении практики обращения к медицинским учреждениям, так и об изменении отношения к контролю рождаемости после легализации абортов в 1920 г. Возрастная структура абортов характеризуется стабильным доминированием группы 20–29 лет, которая суммарно составляет более половины всех зарегистрированных случаев как в 1925, так и в 1926 гг.

В докладе о работе комиссии по улучшению труда и быта трудящихся женщин, сделанном заведующей Институтом охраны материнства и младенчества Мананниковой, отмечалось: «Число подпольных (внебольничных) аборт в настоящее время еще велико, хотя заметно уменьшилось, а потому практику извлечения аборта из подполья надо считать правильной... Главной причиной аборта среди мусульманских женщин являются тяжелые социально-экономические условия, в которых находится женщина (материальная необеспеченность, тяжелые жилищные условия и др.)» (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 6. Л. 16).

В обосновании необходимости создания Казахского научного института охраны материнства и младенчества, направленном в Совет народных комиссаров, отмечалось: «В КССР, где детское население вообще и в первую очередь казакское гибнет в 50%, не доживая до 2–3 лет, где женщина-мать в силу вековых бытовых условий была слаба физически, вопросы охраны материнства и младенчества в общей работе должны занимать преобладающее место» (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 14). В первые годы вся работа созданного института была сосредоточена в городах, деревнях и поселках. Основная масса казахского населения, особенно кочующая, не могла быть охвачена работой по охране материнства и младенчества, так как формы и методы работы, применяемые в городах и оседлых районах, не могли быть применимы к населению, ведущему кочевой образ жизни. В 1926 г. для работы в кочевых районах были организованы первые передвижные консультации для детей и беременных женщин. Передвижные консультации выявили: «а) громадную детскую смертность среди кочевого населения. Больше половины всех детей кочевого аула умирали, причем одна треть умирает в возрасте до 1-го года и одна пятая — в возрасте от 1 до 3-х лет; б) большую заболеваемость женщин и детей глазными заболеваниями, ЖКТ, туберкулезом, кожными заболеваниями, женскими болезнями; в) наиболее частая жалоба женщин-казашек — на бесплодие» (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 65). Передвижные консультации среди кочевого населения работали только в летний период, в зимний период она «свертывала свою работу, так как в районах зимовок нет врачебных участков, где могла бы осесть передвижная консультация на зимнее время». Однако организацией передвижных консультаций на летнее время в целом проблема охраны материнства и младенчества не могла решиться, необходимо было развертывание постоянной медико-санитарной сети учреждений в районах кочевого населения (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 65 об.). По данным Госплана на 1928/1929 гг. население Казахстана составляло 6 607 077 человек, из них городского населения было лишь 450 856, аульно-сельского — 6 056 221 человек (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 11. Л. 66). Это означало, что медицинская помощь охватывала только 6, 82% населения Казахстана, 91%, т. е. основная масса населения оставалась без постоянной медицинской помощи. Дело в том, что сеть учреждений здравоохранения постоянного типа располагалась главным образом в городах, в некоторых промышленных районах и почти отсутствовала в сельской местности. На рубеже 1920-х гг. Казахстан оставался преимущественно аграрным регионом: более 90% населения проживало в сельской местности, что предопределяло специфику социальной политики и сложность процессов урбанизации и советской модернизации.

На семейный и социальный статус женщины огромное влияние оказывала ее способность к деторождению. С точки зрения традиционного мировоззрения основными функциями женщины брачного возраста считались деторождение и воспитание детей.

Беременные женщины продолжали трудиться по хозяйству, нередко выполняя тяжелую работу, которая могла негативно сказаться на беременности. Только на поздних сроках беременности, обычно за 40 дней до предполагаемых родов, женщину освобождали от домашней работы (Очерки по истории... 1978: 86).

5 декабря 1936 г. принято Постановление СНК КАССР № 1158 «О состоянии родильных домов в г. Алма-Ата», в котором отмечается «крайне неудовлетворительное состояние родильной помощи населению гор. Алма-Ата. Родильные дома, как правило, чрезвычайно перегружены, загрязнены, не обеспечены бельем, санитарным оборудованием». Это постановление обязывало закончить ремонт родильных домов: родильное отделение

городской больницы — к 10 января 1937 г.; роддом в Малой станице — к 25 декабря 1936 г.; роддом по ул. Калинина — к 20 декабря 1936 г. (ЦГА РК. Ф. 82. Оп. 2. Д. 156. Л. 6–8).

В докладной записке Северо-Казахстанского областного отдела здравоохранения (зав. облздравом Мордвинов) в СНК Казахской ССР от 8 мая 1937 г. отмечалось: «Самостоятельных родильных домов по плану предусмотрено 6 на 93 койки, фактически функционирует 3 роддома на 64 койки. Не развернуты роддома в Есильском и Кзылтууском районах и в г. Кокчетаве. Колхозные родильные хаты (так в документе) развернуты полностью: 14 на 41 койку при плане 15 на 39 коек. Акушерских пунктов функционирует 10 из 26». (ЦГА РК. Ф. 30. Оп. 5. Д. 881. Л. 137).

В Конституции Казахской ССР 1937 г. в ст. 99 отмечалось: «Соппротивление фактическому раскрепощению женщин (выдача замуж малолетних и вступление с ними в брак, калым, многоженство, аменгерство, организация сопротивления вовлечению женщин в учебу, сельскохозяйственное и промышленное производство, государственное управление и общественно-политическую жизнь) — карается законом» (Конституция, 1937).

Несмотря на статью в Конституции о запрете выдачи замуж малолетних, калыма, многоженства и т. д., эти «традиции» продолжали существовать. В информационной сводке заместителя заведующего Отделом партийной информации Управления по проверке партийных органов ЦК ВКП(б) А. И. Собенина «О проявлениях феодально-байских пережитков и состоянии политико-воспитательной работы среди женщин в Кзыл-Ординской области Казахской ССР» (от 17 октября 1947 г.) отмечались факты многоженства, аменгерства, женитьбы на несовершеннолетних, взимания калыма и издевательства над женщинами. «Отдельные руководящие партийные и советские работники и рядовые коммунисты не только не борются с этими позорными фактами, но и сами являются носителями феодально-байских пережитков, грубо и безнаказанно попирая советские законы о семье и браке». Факты проявления феодально-байских пережитков, помимо Кзыл-Ординской области, как отмечает автор, имелись и в других областях республики, «особенно в Джамбульской, Южно-Казахстанской, Актюбинской, Талды-Курганской и Алма-Атинской» (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 88. Д. 813. Л. 48–51).

Женский труд в СССР

«Женский вопрос» в официальном дискурсе объявлялся решённым с принятием Конституции 1936 года, закрепившей равенство женщин и мужчин во всех сферах. В Конституции Казахской ССР (март 1937 г.) в статье 99 провозглашалось: «Женщине в Казахской ССР предоставляются права, равные с мужчиной во всех областях хозяйственной, государственной, культурной и общественно-политической жизни. Возможность осуществления этих прав женщин обеспечивается предоставлением женщине равного с мужчиной права на труд, оплату труда, отдых, социальное страхование и образование, государственной охраной интересов матери и ребенка, предоставлением женщине при беременности отпусков с сохранением содержания, широкой сетью родильных домов, детских яслей и садов». (Конституция, 1937).

На практике провозглашённое равенство женщин и мужчин во многом сводилось к их широкому привлечению в сферу производства, что было обусловлено курсом на индустриализацию. Приоритетной задачей государства становилось количественное увеличение рабочего класса, в связи с чем усиливалась политика вовлечения женщин в общественное производство. Особенно интенсивное развитие предусматривалось в отраслях тяжёлой промышленности, где потребность в рабочей силе была наиболее высокой. Десятки тысяч девушек, прибывших из аулов на индустриальные стройки, осваивали ранее незнакомые им профессии — строителей, токарей, фрезеровщиков, сварщиков, машинистов локомотивов; многие из них трудились и на вредных для здоровья производствах. Одним из важнейших направлений советской социальной политики было вовлечение женщин в производство. Труд женщин в колхозах Казахстана в 1930-е гг. стал важным элементом советской модернизационной политики, направленной на трансформацию традиционного общества и включение казахских женщин в систему социалистического производства. В период

коллективизации женщины активно осваивали новые профессии и включались в систему социалистического производства. В 1937 году среди обучавшихся комбайнёров женщины составляли 17, 4%, трактористов — 11, 3 %, шоферов — 11 % (АП РК. Ф. 143. Оп. 1. Д. 3050. Л. 2). В Казахстане было организовано 30 женских тракторных бригад, что отражало курс советского государства на расширение участия женщин в механизированном сельском хозяйстве. В конце 1930-х гг. за выдающиеся достижения в развитии сельского хозяйства 24 женщины республики были награждены орденами Советского Союза. За высокие трудовые показатели в 1940 г. на Всесоюзную сельскохозяйственную выставку от Восточно-Казахстанской области были направлены трактористка Турсун Ахметова, бригадир Е.Г. Коноплина и другие передовики сельского хозяйства. Одновременно советская власть стремилась использовать женский труд как инструмент социальной и культурной интеграции казахского населения в советскую систему. Через колхозы женщины вовлекались в кампании ликвидации неграмотности, общественную деятельность, работу женсоветов и участие в социалистическом соревновании.

СССР стоял на первом месте в мире по уровню занятости женского населения — до 90%. Вследствие культурной революции появились новые специальности и должности, занимаемые, как правило, женщинами: врачи, учителя, воспитатели детских садов, работники сферы обслуживания. Но женщины работали и в промышленности. Около 2/3 женщин, привлеченных в период между 1923 и 1937 гг., влились в тяжелую промышленность. По сравнению с женщинами-рабочими в промышленности всей страны в Казахстане тяжелой физической работой, особенно в горнорудной промышленности и производстве строительных материалов, было занято большее количество женщин. В строительстве и промышленности в конце второй пятилетки женщины начали осваивать типично мужские профессии. Уже в 1937 г. каждым пятым рабочим на угольных копях и каждым шестым строителем в Казахстане была женщина (Майлыбаева, 1975: 14).

К началу 2-й пятилетки около 7 млн женщин было занято в разных отраслях народного хозяйства. Женщина стала работать в тех отраслях и освоила профессии, которые до сих пор считались мужскими: слесаря, токаря, вагоновожатой трамвая, бригадира (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 203. Л. 83).

Таблица 3. Процент женщин среди рабочих отдельных отраслей промышленности СССР.
Table 3. Percentage of Women among Workers in Selected Industries of the USSR.

Отрасли промышленности	1925	1933
Каменно-угольная	7, 7	17, 3
Металлургическая	8, 3	22, 5
Бумажно-полиграфическая	21, 5	43, 5
Швейная промышленность	63, 9	85, 5

Источник: АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 203. Л. 83.

К началу 1933 г. в СССР в горной промышленности доля женщин составляла 20 %, а среди горняков Германии, США, Великобритании — от 0, 5 до 1 %, в металлопромышленности — 24 %, в США — 0, 8 % (АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 203. Л. 83).

Таблица 4: Вовлечение женщин в промышленность КССР
Table 4. Women's Participation in Industry in the Kazakh ASSR

Отрасли промышленности	Всего женщин рабочих	Из них казашек	Мл. обл. персонал	Из них казашек
Добывающая	76	-	2	-
Горная и горно-завод.	1	-	77	4
Машиностроение	-	-	4	-
Пищевкусовая	344	14	24	-

Обр. мест.	89	-		
Кож. мех	29	2	14	-
Обработка шерсти	213	10	2	-
Одежда и туалет	70	3	6	
Полиграф.	50	-	12	-
ИТОГО:	874	29	151	4

Источник: АП РК. Ф. 139. Оп. 1. Д. 203. Л. 10.

Институт охраны труда Наркомтруда СССР проводил целый ряд специальных исследований по изучению влияния переноски и подъема тяжестей на организм женщины. Были исследованы условия труда в целом ряде производств, где женщины заняты переноской тяжестей, и изучалось влияние этой переноски на половую сферу женщины. Обследовались следующие профессии: торфяницы, грузчицы, откатчицы и работницы в подсобных цехах металлопромышленности. Это обследование показало, что нагрузка на одну работницу колеблется от 32 до 48 кг, а в отдельных профессиональных группах (например, у грузчиц) доходит до 112 кг на двоих (ГАРФ. Ф. 30. Оп. 13. Д. 13. Л. 1). Обследование показало, что переноска тяжестей вызывает значительные нарушения в области половой сферы, главным образом в отношении расстройства менструации. Было произведено гинекологическое исследование женщин в момент поднятия тяжестей. Это исследование показало, что при подъеме груза свыше 20 кг шейка матки спускается книзу, а тело матки изменяет свое положение, и это происходит тем сильнее, чем больше груз.

Таким образом, все виды исследования показали, что предельным грузом подъема для женщины является 20 кг (ГАРФ. Ф. 30. Оп. 13. Д. 13. Л. 1).

О состоянии женского труда в восточных национальных республиках

Таблица 5. Число женщин в производстве в национальных республиках
Table 5. Number of Women Employed in Production in the National Republics
1927–1928 год

Наименование республики и области	Число работниц без разделения на национальности	В% к общему числу рабочих	Число работниц без разделения на национальности	В% к общему числу рабочих
Башкирия	2044	17, 3	1814	16, 2
Татария	3051	20, 5	3827	25, 9
Чувашия	171	16, 0	161	15, 6
Казакстан	586	6, 4	825	8, 4
Крым	1. 998	22, 9	2066	21, 1
Дагестан	649	26, 6	716	25, 4
Азербайджан	1977	4, 5	2252	4, 5
Грузия	2320	19, 3	3008	19, 0
Армения	667	13, 6	805	14, 7
Узбекистан	1272	9, 2	2199	14, 2
Туркменистан	183	7, 5	251	9, 2
Киргизия	18	1, 2	59	2, 3
Вотская обл.	2039	15, 9	2225	15, 7
Марийская обл.	241	21, 0	268	18, 5
ИТОГО:	17216	12, 3	20225	13, 4

Источник: ГАРФ. Ф. 5515. Оп. 13. Д. 9. Л. 441.

Представленная таблица отражает динамику вовлечения женщин в промышленное производство в национальных республиках СССР в 1927–1928 гг. Из представленных данных прослеживается общий рост числа работниц (с 17 216 до 20 225 человек) и их доли в общей численности рабочих (с 12, 3 % до 13, 4 %), что свидетельствует о начальном этапе политики вовлечения женщин в производственную сферу.

Однако основной особенностью является выраженная региональная и национальная неравномерность. Казахстан демонстрирует один из самых низких показателей участия женщин: в 1927 г. — 6, 4 %, в 1928 г. — 8, 4 %. Несмотря на рост абсолютных и относительных значений, данный уровень остаётся существенно ниже, чем в большинстве других регионов (например, Дагестан — 25, 4–26, 6%, Татарстан — до 25, 9%, Крым — свыше 21 %). Даже в республиках с традиционным укладом (Узбекистан, Туркменистан) наблюдается более высокая вовлечённость женщин.

Низкие показатели Казахстана объясняются комплексом факторов. Во-первых, значительная часть казахского населения сохраняла кочевой или полукочевой образ жизни, что ограничивало возможности вовлечения женщин в стационарные формы промышленного труда. Во-вторых, слабая индустриальная база республики в этот период объективно сокращала численность рабочих мест в промышленности. В-третьих, сохранялись традиционные гендерные нормы, ограничивавшие участие женщин в публичной и производственной сферах. Особого внимания заслуживает разрыв между декларируемой политикой «освобождения женщины Востока» и реальной практикой. Несмотря на идеологические установки, фактическое включение женщин, особенно казахских, в производственную сферу происходило медленно и неравномерно. Отсутствие разделения по национальностям в таблице скрывает ещё более глубокие различия, предполагая, что доля казахских женщин в промышленности была ещё ниже, чем показывают представленные данные.

Женский труд в национальных республиках используется в основном в промышленности по обработке хлопка, шерсти, шелка, льна и пищевых продуктов. Удельный вес женского труда в основных отраслях промышленности восточных национальных республик в общей сложности составляет 10%. «Некоторые крупные хозорганы (в Казакстане, Узбекистане, Дагестане) не только не вовлекают женщин в производство, но и стараются вытеснить имеющийся женский труд с производства» (ГАРФ. Ф. 5515. Оп. 13. Д. 9. Л. 442).

Подготовка женской рабочей силы для поступления на предприятия проходит, главным образом, через школы ФЗУ (Казахстан, Татария, Закавказье), индустриально-технические школы и бригадное ученичество.

Процент девушек к общему числу учащихся в ФЗУ в 1927 г.

Башкирия 17, 4

Татария 26, 3

Чувашия 14, 6

Крым 11, 0

Казакстан 11, 6

Дагестан 22, 4

Примечание: сведения с национальными подразделениями отсутствуют

Источник: ГАРФ. Ф. 5515. Оп. 13. Д. 9. Л. 444.

Комиссия по улучшению и изучению женского труда в национальных республиках выделяет три группы женщин по участию в сельском хозяйстве в разных национальных республиках:

Марийская, Вотская, Чувашская, Татарская, Башкирская, где женщина принимает участие во всех отраслях хозяйства наряду с русской крестьянкой.

Казахская, Киргизская, Калмыцкая, Якутская, Бурятская и области Северного Кавказа, где женщина несет основную тяжесть крестьянского хозяйства. «Горянка в особенно тяжелых условиях ведет почти все крестьянское и домашнее хозяйство, за что работники женотдела называют ее «маленькой универсальной фабрикой». По обследованию статистического управления Уральской губернии казашка затрачивает 2563 человеко-часа в год (на 100% больше мужчины).

Азербайджанская, Узбекская, Туркменская, Таджикская, где женщина по времени занята почти одинаково с мужчиной, главным образом в домашнем хозяйстве и в тех видах домашнего хозяйства, которые близки к домашнему. Так, узбечка тратит на домашнее

хозяйство от 62 до 79% своего труда, на переработку хозяйственных продуктов — до 13%, на уход за домашним скотом (ГАРФ. Ф. 5515. Оп. 13. Д. 9. Л. 447).

Документ разделяет женщин в национальных республиках на три группы в зависимости от объема выполняемой нагрузки. Казахские женщины отнесены ко второй группе — группе регионов с наиболее высокой нагрузкой на женщину. В отличие от первой группы (Поволжье), где наблюдается относительный баланс, и третьей (Средняя Азия), где труд женщин ограничен в большей степени домашней сферой, в Казахстане женщина выступает как главный субъект хозяйственной деятельности. Казахская женщина многофункциональна: это и сельское хозяйство, и домашняя работа, и уход за двором, скотом и т. д. Женский труд казашки превышает мужской в два раза (2563 человеко-часа в год). В Казахстане модернизация шла через усиление эксплуатации женского труда, а не через его «эмансипацию» в классическом понимании. Таким образом, советская социальная политика в отношении женщин в Казахстане носила противоречивый характер: декларируемое «освобождение женщин Востока» сопровождалось не только сохранением трудовой нагрузки, но даже ее увеличением.

Изучением условий труда тружениц Казахстана занималась созданная Особая постоянная комиссия при КЦИКе по улучшению труда и быта женщин Казахстана, образованная 14 октября 1926 г. В задачи комиссии входило: а) изучение труда женщин в домашнем быту и кустарном производстве; б) изучение методов вовлечения женщин коренного населения в производственную и промышленную жизнь республики и поднятия квалификации их труда; в) борьба с нищетой и безработицей при помощи организации различного рода профтехнических школ, мастерских; г) улучшение производительности труда в домашнем хозяйстве и кустарном производстве путем усовершенствования орудий и средств производства; д) организация артелей и трудовых коллективов, сосредотачивая их при кооперативных и хозяйственных органах НКТ; е) создание новых и улучшение постановки в соответствующих учреждениях матмлада и народного образования, исходя из бытовых условий Казахстана; ж) оказание помощи и отправка на родину бездомных женщин через соответствующие учреждения; з) внесение проектов дополнений и изменений в действующее законодательство с целью устранения препятствий» (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 1. Л. 3). В состав комиссии вошли: член Президиума КЦИК Бекембетов — председатель комиссии, представитель краевого отдела работниц Успенская — ответственный секретарь, ВЛКСМ — Черный, союз Кошчи — Хангиреев, КСПС — Курамысов, НКТ — Татимов. Представителем от Наркомпроса в Комиссию при КЦИКе по улучшению труда и быта трудящихся женщин Казахстана была назначена заведующая отделом Алма Уразбаева (ЦГА РК. Ф. 248. Оп. 1. Д. 1. Л. 3).

В фонде Народного комиссариата труда СССР (Наркомтруд), в протоколах заседаний, имеется список республик и автономных областей с культурно отсталым населением, куда внесены 17 автономных советских социалистических республик и областей:

1. Татарск. АССР — Казань; 2. Чувашская АССР — Чебоксары; 3. Башкирская АССР — Уфа; 4. Коми авт. обл. — Усть-Сысольск; 5. Карельская АССР — Петрозаводск; 6. Калмыцкая авт. обл. — Астрахань; 7. Марийская авт. обл. — Краснококшайск; 8. Крымск. АССР — Симферополь; 9. Сев. -Кавказский край:

А. Сев. -Осетинск. обл.; Б. Чеченск. авт. обл.; В. Ингушск. авт. обл.

Г. Кабардино-Балк. авт. обл.; Д. Адыг. Черкес. авт. обл.; Е. Карачаево-Черкес. авт. обл.

10. Бурят-Монгол. АССР — Верхне-Удинск; 11. Казакская АССР — Кызыл-Орда; 12. Сиб. край; 13. Ойротская авт. обл. — Улала; 14. Вотская авт. обл. — Ижевск; 15. Дагест. АССР — Махачкала; 16. Киргизская АССР — Фрунзе; 17. Якутск. АССР — Якутск (ГАРФ. Ф. 5515. Оп. 13. Д. 9. Л. 262).

Данный список демонстрирует, что население перечисленных национальных республик и областей официально рассматривалось государством как находящееся на более «низкой» стадии культурного и социального развития. Использование категории «культурная отсталость» по отношению к национальным республикам и областям отражает взгляд центра,

основанный на европоцентристских и модернизационных критериях (уровень грамотности, оседлость, вовлечённость в индустриальную экономику). Документ фиксирует закрепление статуса перечисленных республик как объектов «цивилизаторской» политики. Выделяя «отсталые» национальные группы, государство обосновывало необходимость особых режимов контроля и вмешательства. С практической точки зрения подобное разделение имело прямые последствия для формирования социальной политики. Оно служило основанием для разработки специальных мер в области труда, образования, здравоохранения и социальной мобилизации. Однако эти меры носили двойственный характер: с одной стороны, они предполагали модернизацию и «подтягивание» национальных регионов, с другой — воспроизводили отношения зависимости, при которых коренное население выступало объектом управления.

Несмотря на провозглашённое на законодательном уровне равноправие и свободу женщин, государство не обеспечивало необходимых материальных условий для их фактического уравнивания с мужчинами. Женщины, имеющие детей и занятые домашними обязанностями, зачастую были лишены возможности работать на производстве или учиться и повышать свой профессиональный уровень. Дополнительным ограничением выступала слабая развитость системы дошкольных учреждений: в городах она оставалась недостаточной, а в сельской местности — практически отсутствовала. Эти трудности затрагивали не только замужних женщин с детьми. Молодые девушки также сталкивались с серьёзными препятствиями, обусловленными удалённостью от дома и тяжёлым материальным положением, включая дефицит снабжения, отсутствие жилья и общие бытовые неудобства. «Европейские женщины были в гораздо более выгодном положении, чтобы воспользоваться преимуществами новой власти, нежели мусульманки. Социальные и экономические условия, в которых жили казахские и другие мусульманские женщины, уходили глубокими корнями в традиции многовековой истории, чтобы радикально измениться в течение десятилетий» (Женщины советского Востока..., 1990: 10). Следует подчеркнуть, что положение казахских женщин в ряде аспектов было более демократичным по сравнению с положением женщин в других республиках Средней Азии. Это во многом объясняется тем, что, придерживаясь мусульманской традиции, казахское общество в меньшей степени было подвержено религиозному фанатизму, характерному для ряда других мусульманских регионов (Левшин, 1832: 13–14).

«В традиционном казахском обществе патриархальное правление, — отмечает Бейкер, — имело две формы, а именно бесспорное превосходство старших над молодым поколением и мужчин — над женщинами» (Женщины советского Востока..., 1990: 97). Это был не просто элемент социального контроля, а процесс, основывающийся на экономической базе феодальной семьи и патриархальной власти.

В российской деревне социальная структура опиралась на идеал общинной семьи, что предопределяло значимость классовых противоречий и их проявление в борьбе беднейших слоёв с кулачеством. В Казахстане же проводимая политика затрагивала не отдельные социальные группы, а фактически трансформировала весь уклад жизни казахского общества, поскольку его культурные, экономические и социальные практики были тесно связаны с системой родственных отношений.

Таким образом, анализ положения женщин, их участия в производственной и семейно-бытовой сферах в 1920–1930-х годах XX в. в Казахстане выявляет существенный разрыв между декларируемыми установками и реальной практикой. Это проявлялось, в частности, в привлечении женщин к труду в тяжёлых и вредных условиях, их концентрации в малоквалифицированных видах ручного труда, несоблюдении установленных норм допустимых физических нагрузок. Особо уязвимым оставалось положение женщин в кочевых аулах, где практически отсутствовала медицинская помощь. Вместе с тем, несмотря на обозначенные проблемы, социальная система демонстрировала определённую эффективность. В частности, меры социальной помощи и поддержки, направленные на

отдельные категории населения — одиноких женщин и многодетные семьи, — способствовали улучшению их материального положения.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
SARF — State Archive of the Russian Federation
RSASPH — Russian State Archive of Socio-Political History

Источники

ЦГА РК — Центральный государственный архив Республики Казахстан
АП РК — Архив Президента Республики Казахстан
ГАРФ — Государственный архив Российской Федерации
РГАСПИ — Российский Государственный архив социально-политической истории

References

- Aiel tendigi, 2026 — Aiel tendigi (Female equality). Fevral–mart 1926 g. No. 2-3. Ex. ed. E/ Bilal. Comp.: A. Bektukhanbet, A. Alkambai, Z. Kozhamberdi, A. Kozhamkulova, A. Konkabayeva, A. Zulpikhar. Almaty, 2026. 114 p. (In Kaz.).
- Amanzholova, 2024 — *Amanzholova D. A.* “Zhenskii vopros v 1920–1930-e gg. v sovetskoi natsionalnoi politike: nekotorye problemy izucheniya” (“The women’s issue in the 1920s and 1930s in Soviet national politics: some problems of studying”). North-East Bulletin of Humanities. 2024. No. 2(47). P. 22–36. (In Russ.).
- Argynbaev, 1973 — *Argynbaev Kh. A.* Kazakh khalkyndagy sem“ya men neke (Tarikhi-etnografiyalyk sholu) / Sem“ya i brak u kazakhov (istoriko-etnograficheskii ocherk) (Family and marriage in the Kazakh people (historical and ethnographic review)). Almaty: Gylym, 1973. (In Kaz.).
- Bisenova, 2023 — *Bisenova A. Zh.* Konstruktsiya “zhenshchina Vostoka” i problema ee “spaseniya” v kolonialnom, sovetskom i novom liberalnom diskursakh (The “woman of the East” construct and the problem of her “salvation” in colonial, Soviet and New Liberal discourses). Kazakhstan: labirinty sovremennogo postkolonialnogo diskursa. Almaty: Tselinnyi, 2023. P. 409–441. (In Russ.).
- Dzhumagulov, 1960 — *Dzhumagulov A.* Sem“ya i brak u kirgizov Chuiskoi doliny (Family and marriage among the Kyrgyz of the Chui Valley). Frunze: AS KirgSSR, 1960. (In Russ.).
- Edgar, 2006 — Edgar Adrienne Lynn, “Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: The Soviet “Emancipation” of Muslim Women in PanIslamic Perspective”, Slavic Review. 2006. 65. No. 2. P. 252–272. (In Eng.).
- Gradskaia, 2011 — *Gradskaia Yu. V.* “Raskrepostchenie natsionalki” – sotsialno-kulturnaya politika sovetskoi vlasti v otnoshenii zhenshchin etnicheskikh men’shinstv (na primere Volgo-Ural’skogo regiona v 1920-e gody) (“Emancipation of the national woman” – the socio-cultural policy of the Soviet government towards women of ethnic minorities (on the example of the Volga-Ural region in the 1920s)). Zhurnal issledovaniia sotsialnoi politiki. 2011. Vol. 9. No. 1. P. 45–58. (In Russ.).
- Gradskaia, 2013 — *Gradskaia Yu. V.* Svoboda kak prinuzhdenie? Sovetskoe nastuplenie na “zakrepostchenie zhenshchiny” i nasledie imperii (seredina 1920-kh – nachalo 1930-kh gg., Volgo-Ural’skii region) (Freedom as coercion? The Soviet offensive against the “enslavement of women” and the legacy of the Empire (mid-1920s–early 1930s, Volga-Ural region)). Ab Imperio. 2013. No. 4. P. 113–144. (In Russ.).
- Gregory, 1974 — *Gregory J. Massell* The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919–1929. Princeton University Press. Copyright Date: 1974. 484 p. (In Eng.).
- Kamp, 2006 — *Kamp M.* The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism. Seattle: University of Washington Press, 2006. 320 p. (In Eng.).
- Konstitutsiia, 1937 — *Konstitutsiia (Osnovnoi Zakon) Kazakhskoi SSR* (The Constitution (Basic Law) of the Kazakh SSR). (1937) Alma-Ata: Partizdat Kazraikoma VKP(b), 1937. 32 p. (In Russ.).
- Kul’tura i byt..., 1967 — *Kul’tura i byt kazakhskogo kolhoznoogo ayla* (Culture and way of life of the Kazakh collective farm village). Alma-Ata: Nauka, 1967. (In Russ.).
- Kunantaeva, 1978 — *Kunantaeva K.K.* K vershine znaniia (Razvitie zhenskogo obrazovaniia v Kazakhstane 1920–1970 gg. (Towards the peak of knowledge (Development of women’s education in Kazakhstan 1920–1970) Alma-Ata: Kazakhstan, 1978. (In Russ.).
- Kundakbaeva, 2017 — *Kundakbaeva Zh.* Modernizatsiia rannei sovetskoi epokhi v sud’bakh zhenshchin Kazakhstana 1920–1930-e gody (Modernization of the early Soviet era in the destinies of women in Kazakhstan in the 1920s and 1930s). Almaty: Kazak universitet, 2017. 412 p. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A. I.* Opisanie kirgiz-kazach’ikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei (Description of the Kirghiz-Kazak or Kirghiz-Kaisak hordes and steppes). Saint Petersburg, 1832. 419 p. (In Russ.).
- Mailybaeva, 1975 — *Mailybaeva G. A.* Zhenshchina i obshchestvennoe proizvodstvo (na materialakh Kazakhstana) (Woman and social production (based on the materials of Kazakhstan)). Alma-Ata: Kazakhstan, 1975. (In Russ.).

- Michaels, 2001 — *Michaels Paula A.* Motherhood, Patriotism, and Ethnicity: Soviet Kazakhstan and the 1936 Abortion Ban. *Feminist Studies*. Vol. 27. No. 2 (Summer, 2001). P. 307–333. (In Eng.).
- Northrop, 2004 — *Northrop D.* Veiled Empire Gender and Power in Stalinist Central Asia. Ithaca-Londres: Cornell University Press, 2004. 392 p. (In Eng.).
- Obychai i obryady..., 2001 — *Obychai i obryady kazakhov v proshlom i nastoyashchem: sb. st. (Customs and rituals of the Kazakhs in the past and present: collection of articles) / Ex. ed.. E. Azhigali. Almaty: NITs "Gylym", 2001. (In Russ.).*
- Ocherki po istorii..., 1978 — *Ocherki po istorii narodnoi meditsiny (Essays on the history of traditional medicine).* Alma-Ata, 1978 (Eds. T. Sh. Sharmanov, B. A. Atchabarov). 205 p. (In Russ.).
- Sabitov, 1956 — *Sabitov N. S.* Obshchestvennaya zhizn' i semeinyi byt kazakhov-kolkhoznikov (po materialam Alma-Atinskoi i Dzhambul'skoi oblastei) (Social life and family life of Kazakh collective farmers (based on the materials of Alma Ata and Dzhambul regions)). IHAЕ AS Kaz. SSR. Alma-Ata, 1956. Vol. 3. (In Russ.).
- Sadvokasova, 1969 — *Sadvokasova K.* Razvitie zhenskogo obrazovaniya v Kazakhstane (Development of women's education in Kazakhstan). Alma-Ata: Kazakhstan, 1969. (In Russ.).
- Stasevich, 2011 — *Stasevich I. V.* Sotsial'nyi status zhenshchiny u kazakhov: traditsii i sovremennost' (Social status of Kazakh women: traditions and modernity). Saint Petersburg: Nauka, 2011. 202 p. (In Russ.).
- Tabyshalieva, 1998 — *Tabyshalieva A.* Otrazhenie vo vremeni. (Zametki k istorii polozheniya zhenshchin Tsentral'noi Azii) (Reflection in time. (Notes on the history of the status of women in Central Asia)). Bishkek: b/izd., 1998. (In Russ.).
- Taizhanov, 2016 — *Taizhanov A. T.* Akkagaz Doszhanova kak vrach i obshchestvennyi deyatel' (Akkagaz Doszhanova as a doctor and public figure). *Meditsinskii zhurnal Zapadnogo Kazakhstana*. 2016. No. 2. P. 91–96. (In Russ.).
- Vostrov, 1956 — *Vostrov V. V.* Kazakhi Dzhanibekskogo raiona Zapadno Kazakhstanskoi oblasti (Istoriko-etnograficheskii ocherk) (Kazakhs of the Janybek district of the West Kazakhstan region (Historical and ethnographic essay)). IHEA AS KazSSR. 1956. Vol. 3. (In Russ.).
- Vostrov, 1959 — *Vostrov V. V.* K voprosu o perezhitkakh drevnikh verovanii u kazakhov (On the question of the remnants of ancient beliefs among the Kazakhs). *Bulletin of the AS KazSSR. History, Archeology and Ethnography Series*. Alma-Ata, 1959. Iss. 2. (In Russ.).
- Vostrov, 1960 — *Vostrov V. V.* Novye materialy po kazakham-adaevtsam (New materials on Kazakhs-Adais). IHEA AS KazSSR. 1960. Vol. 8. (In Russ.).
- Zakharova, Khodzhaeva, 1964 — *Zakharova I.V., Khodzhaeva P.D.* Kazakhskaya natsional'naya odezhda. XIX – nachalo XX veka (Kazakh national clothes. XIX – early XX century). Alma-Ata: Nauka, 1964. (In Russ.).
- Zhenshchiny sovetskogo..., 1990 — *Zhenshchiny sovetskogo Vostoka v zarubezhnoi istoriografii* (Women of the Soviet East in Foreign Historiography). Alma-Ata, 1990. (In Russ.).

Литература

- Аманжолова, 2024 — *Аманжолова Д. А.* «Женский вопрос в 1920–1930-е гг. в советской национальной политике: некоторые проблемы изучения» // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2024. № 2 (47). С. 22–36.
- Арғынбаев, 1973 — *Арғынбаев Х. А.* Қазақ халқындағы семья мен неке (Тарихи-этнографиялық шолу) / Семья и брак у казахов (историко-этнографический очерк). Алматы: Ғылым, 1973.
- Әйел тендігі, 2026 — Әйел тендігі. Февраль-март 1926 г. №2-3 / Жауапты редактор Ертай Біләл. құраст.: А. Бекмұханбет, А. Алқамбай, З. Қожамберді, А. Қожамқұлова, А. Конкабаева, А. Зұлпыхар. Алматы, 2026. 114 с.
- Бисенова, 2023 — *Бисенова А. Ж.* Конструкт «женщина Востока» и проблема ее «спасения» в колониальном, советском и новом либеральном дискурсах // Казахстан: лабиринты современного постколониального дискурса. Алматы: Целинный, 2023. С. 409–441.
- Востров, 1956 — *Востров В. В.* Казахи Джаныбекского района Западно Казахстанской области (Историко-этнографический очерк) // ТИИАЭ АН КазССР. 1956. Т. 3.
- Востров, 1959 — *Востров В. В.* К вопросу о пережитках древних верований у казахов // Изв. АН КазССР. Сер. ист., арх. и этногр. Алма-Ата, 1959. Вып. 2.
- Востров, 1960 — *Востров В. В.* Новые материалы по казахам-адаевцам // ТИИАЭ АН КазССР. 1960. Т. 8.
- Градскова, 2011 — *Градскова Ю. В.* «Раскрепощение националки» – социально-культурная политика советской власти в отношении женщин этнических меньшинств (на примере Волго-Уральского региона в 1920-е годы) // Журнал исследований социальной политики. 2011. Т. 9. № 1. С. 45–58;
- Градскова, 2013 — *Градскова Ю. В.* Свобода как принуждение? Советское наступление на «закрепощение женщины» и наследие империи (середина 1920-х – начало 1930-х гг., Волго-Уральский регион) // Ab Imperio. 2013. № 4. С. 113–144.
- Джумагулов, 1960 — *Джумагулов А.* Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе: АН КиргССР, 1960.
- Женщины советского..., 1990 – Женщины советского Востока в зарубежной историографии. Алма-Ата, 1990.
- Захарова, Ходжаева, 1964 — *Захарова И. В., Ходжаева Р. Д.* Казахская национальная одежда. XIX — начало XX века. Алма-Ата: Наука, 1964.
- Культура и быт..., 1967 – Культура и быт казахского колхозного аула. Алма-Ата: Наука, 1967.

- Кундакбаева, 2017 — *Кундакбаева Ж.* Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана 1920-1930- годы. Алматы: Казак университет, 2017. —412 с.
- Конституция, 1937 — Конституция (Основной Закон) Казахской ССР. (1937) Алма-Ата: Партиздат Казкрайкома ВКП(б), 1937. 32 с.
- Кунантаева, 1978 — *Кунантаева К. К.* К вершине знаний (Развитие женского образования в Казахстане 1920–1970 гг. Алма-Ата: Казахстан, 1978.
- Левшин, 1832 — *Левшин А. И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. 419 с.
- Майлыбаева, 1975 — *Майлыбаева Г. А.* Женщина и общественное производство (на материалах Казахстана). Алма-Ата: Казахстан, 1975.
- Обычаи и обряды..., 2001 — Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем: сб. ст. / отв. ред. С.Е. Ажигали. Алматы: НИЦ «Ғылым», 2001.
- Очерки по истории..., 1978 — Очерки по истории народной медицины. Алма-Ата, 1978 (под редакцией Т.Ш. Шарманова, Б. А. Атчабарова). 205 с.
- Сабитов, 1956 — *Сабитов Н. С.* Общественная жизнь и семейный быт казахов-колхозников (по материалам Алма-Атинской и Джамбулской областей) // ТИИАЭ АН Каз. ССР. Алма-Ата, 1956. Т. 3.
- Садвокасова, 1969 — *Садвокасова К.* Развитие женского образования в Казахстане. Алма-Ата: Казахстан, 1969.
- Стасевич, 2011 — *Стасевич И. В.* Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. СПб: Наука, 2011. –202 с.
- Тайжанов, 2016 — *Тайжанов А. Т.* Аккагаз Досжанова как врач и общественный деятель //Медицинский журнал Западного Казахстана. 2016 № 2. С. 91-96.
- Табышалиева, 1998 — *Табышалиева А.* Отражение во времени. (Заметки к истории положения женщин Центральной Азии). Бишкек: б/изд., 1998.
- Edgar, 2006 — *Edgar Adrienne Lynn*, "Bolshevism, Patriarchy, and the Nation: The Soviet "Emancipation" of Muslim Women in PanIslamic Perspective", *Slavic Review*, 2006. 65, no. 2, p. 252-272.
- Gregory, 1974 — Gregory J. Massell *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia, 1919-1929.* Princeton University Press. Copyright Date: 1974. 484 p.
- Kamp, 2006 — *Kamp M.* *The New Woman in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism.* Seattle: University of Washington Press, 2006. 320 p.
- Michaels, 2001 — *Michaels Paula A.* Motherhood, Patriotism, and Ethnicity: Soviet Kazakhstan and the 1936 Abortion Ban. *Feminist Studies*. Vol. 27, No. 2 (Summer, 2001). P. 307-333.
- Northrop, 2004 — *Northrop D.* *Veiled Empire Gender and Power in Stalinist Central Asia.* Ithaca-Londres: Cornell University Press, 2004. 392 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 725-737, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_725-737

**USE OF SNOW AND SNOW RETENTION PRACTICES IN THE ECONOMY
OF THE KAZAKHS IN THE IRTYSH REGION (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)**

Saule N. Mamytova¹, Nurbek U. Shayakhmet², Kairat K. Batalov^{3*}

¹Astana IT University
(55/11 Mangilik El Ave., EXPO, block C1, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-9342-6171> E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

²Astana IT University
(55/11 Mangilik El Ave., EXPO, block C1, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110> E-mail: Nurbek.Shayakhmetov@astanait.edu.kz

³Astana IT University
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
(55/11 Mangilik El Ave., EXPO, block C1, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
 <https://orcid.org/0000-0001-6431-0719> E-mail: kairat.battalov@astanait.edu.kz
*Corresponding author

© Valikhanov IHE., 2026

© Mamytova S.N., Shayakhmet N.U., Batalov K.K., 2026

Abstract. Introduction. In the late 19th and early 20th centuries, the economic activities of the Kazakh population of the Irtysh region developed in a sharply continental climate, requiring the development of sustainable adaptation to the natural environment. Snow cover played a key role in economic practices, and despite the challenges of winter, it was considered a significant natural resource. Snow was used to retain soil moisture, maintain pastures, and ensure the sustainability of wintering operations. In this regard, snow retention practices, reflecting a high level of environmental awareness and traditional water management, became particularly important. *Goals and objectives.* The goal of this article is to identify the role of snow cover and snow retention practices in the traditional Kazakh livelihoods of the Irtysh region. To achieve this goal, the following objectives were defined: to analyze the characteristics of snow perception and use in economic practices; to identify the forms and methods of snow retention; and to determine their importance for pasture conservation, wintering, and climate risk mitigation. The research source base included the works of pre-revolutionary researchers, periodicals, statistical and geographical descriptions, specialized publications on snow retention, and archival documents. Using a wide range of sources allowed us to reconstruct the everyday economic practices of the Kazakh population within their natural and climatic context. *Results.* The study revealed that snow was perceived not only as a factor complicating winter management but also as an important element of natural resource management. Snow retention practices were used to accumulate and conserve soil moisture, improve pasture conditions, and maintain the stability of wintering operations. An analysis of local cases demonstrates

a close relationship between the natural environment and the economic strategies of the populations of the steppe regions, as well as a high level of adaptability to adverse climatic conditions. *Conclusion.* Snow retention practices in the economic activities of the Kazakhs of the Irtysh region demonstrate a high level of environmental knowledge and the adaptive potential of their traditional economic culture. Rational use of snow cover reflected established forms of sustainable nature management, based on an understanding of the natural and climatic characteristics of the steppe environment.

Keywords: snow; snow retention; traditional land use; economic practices; Kazakhs of the Irtysh region; adaptation

Acknowledgment. The article was prepared within the framework of the project AP 26103769 of the Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan "Ethno-ecological aspects of traditional water use among Kazakhs in steppe regions: historical experience of adaptation and sustainable development".

For citation: Mamytova S.N., Shayakhmet N.U., Batalov K.K. Use of snow and snow retention practices in the economy of the Kazakhs in the Irtysh region (late 19th – early 20th century) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 725–737. (In Eng.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_725–737

ЕРТІС ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА ҚАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚАР ТОҚТАТУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы)

Сәуле Насенқызы Мамытова¹, Нұрбек Уаханұлы Шаяхмет²,
Қайрат Қанатұлы Баталов^{3*}

¹Astana IT University

(55/11, Мәңгілік ел даңғылы, EXPO, C1, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9342-6171> E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

²Astana IT University

(55/11, Мәңгілік ел даңғылы, EXPO, C1, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110> E-mail: Nurbek.Shayakhmetov@astanait.edu.kz

³Astana IT University

(55/11, Мәңгілік ел даңғылы, EXPO, C1, 010000 Астана, Қазақстан Республикасы)

Тарих ғылымдарының кандидаты

 <https://orcid.org/0000-0001-6431-0719> E-mail: kairat.battalov@astanait.edu.kz

* автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Мамытова С.Н., Шаяхмет Н.У., Баталов Қ.Қ., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* XIX-ғасырдың соңы – XX-ғасырдың басында Ертіс өңіріндегі қазақ халқының шаруашылық қызметі шұғыл континенттік климатта дамыды, бұл табиғи ортаға тұрақты бейімделуді дамытуды талап етті. Қар жамылғысы шаруашылық тәжірибеде шешуші рөл атқарды және қыстың қатал жағдайларына қарамастан маңызды табиғи ресурс болып саналды. Қарды топырақтың ылғалдылығын сақтауға, жайылымдарды ұстауға, қыстаулардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге пайдаланды. Сондықтан, экологиялық сананың жоғары деңгейін көрсететін қарды сақтау әдістері мен дәстүрлі су ресурстарын басқару ерекше маңызды болды. Бұл мақаланың *мақсаты* – Ертіс өңіріндегі қазақтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіндегі қар жамылғысы мен қарды ұстау әдістерінің рөлін анықтау. Осы мақсатқа жету

үшін келесі *міндеттер* анықталды: қарды қабылдау және шаруашылық тәжірибеде пайдалану ерекшеліктерін талдау; қарды ұстаудың формалары мен әдістерін анықтау; және олардың жайылымды сақтау, қыстау және климаттық қауіптерді азайту үшін маңызын анықтау. *Зерттеу көздеріне* революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектері, мерзімдік басылымдар, статистикалық-географиялық сипаттамалар, қар ұстауға арналған арнайы басылымдар, мұрағат құжаттары кірді. Кең көлемдегі дереккөздерді пайдалану қазақ халқының күнделікті шаруашылық тәжірибесін олардың табиғи-климаттық жағдайында қайта құруға мүмкіндік берді. *Нәтижелер.* Зерттеу көрсеткендей, қар тек қысқы кезеңді қиындататын фактор ретінде ғана емес, сонымен қатар табиғи ресурстарды басқарудың маңызды элементі ретінде де қабылданады. Қарды ұстау әдістері топырақ ылғалдылығын жинақтау және сақтау, жайылымдық жағдайды жақсарту және қыстау жұмыстарының тұрақтылығын сақтау үшін қолданылды. Жергілікті жағдайларды талдау табиғи орта мен далалық аймақтар тұрғындарының экономикалық стратегиялары арасындағы тығыз байланысты, сондай-ақ қолайсыз климаттық жағдайларға бейімделудің жоғары деңгейін көрсетеді. *Қорытынды.* Ертіс өңірі қазақтарының шаруашылық қызметіндегі қарды ұстау тәжірибесі экологиялық білімнің жоғары деңгейін және дәстүрлі шаруашылық мәдениетінің бейімделу мүмкіндігін көрсетеді. Қар жамылғысын ұтымды пайдалану далалық ортаның табиғи-климаттық ерекшеліктерін түсінуге негізделген тұрақты табиғатты пайдаланудың қалыптасқан нысандарын көрсетті.

Түйін сөздер: қар; қар тоқтату; дәстүрлі табиғатты пайдалану; шаруашылық тәжірибе; Ертіс өңірінің қазақтары; адаптация

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Жоғары білім және ғылым министрлігінің «Далалық өңірлердегі қазақтардың дәстүрлі су пайдалануының этноэкологиялық аспектілері: бейімделу мен тұрақты дамудың тарихи тәжірибесі» АР 26103769 жобасы аясында жазылған.

Дәйексөз үшін: Мамытова С.Н., Шаяхмет Н.У., Баталов Қ.Қ. Ертіс өңірі қазақтарының шаруашылығында қарды пайдалану және қар тоқтату тәжірибелері (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы) // Asian Journal»Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 725–737 бб. (Ағылш.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_725–737

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СНЕГА И ПРАКТИКИ СНЕГОЗАДЕРЖАНИЯ В ХОЗЯЙСТВЕ КАЗАХОВ ПРИИРТЫШЬЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Сауле Насеновна Мамытова¹, Нурбек Уахапулы Шаяхмет²,
Кайрат Канатович Баталов^{3*}

¹Astana IT University

(55/11, пр. Мангилик Ел, ЕХРО, С1, Астана, 010000, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-9342-6171> E-mail: saule.mamytova@astanait.edu.kz

²Astana IT University

(55/11, пр. Мангилик Ел, ЕХРО, С1, Астана, 010000, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, ассоциированный профессор

 <https://orcid.org/0000-0003-4230-8110> Nur bek.Shayakhmetov@astanait.edu.kz

³Astana IT University

(55/11, пр. Мангилик Ел, ЕХРО, С1, Астана, 010000, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук

 <https://orcid.org/0000-0001-6431-0719> E-mail: kairat.battalov@astanait.edu.kz

*автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* В конце XIX — начале XX веков экономическая деятельность казахского населения Иртышской области развивалась в условиях резко континентального климата, что требовало развития устойчивой адаптации к природной среде. Снежный покров играл ключевую роль в хозяйственной практике и, несмотря на суровые зимние условия, считался важным природным ресурсом. Снег использовался для сохранения почвенной влаги, поддержания пастбищ и обеспечения устойчивости зимовок. В этой связи особое значение приобрели методы сохранения снега, отражающие высокий уровень экологической осведомленности и традиционное управление водными ресурсами. *Цель и задачи исследования.* Цель данной статьи – определить роль снежного покрова и методов удержания снега в традиционном казахском образе жизни Иртышской области. Для достижения этой цели были определены следующие задачи: проанализировать особенности восприятия и использования снега в хозяйственной практике; выявить формы и методы удержания снега; и определить их значение для сохранения пастбищ, зимовки и смягчения климатических рисков. В качестве источников исследования были использованы работы дореволюционных исследователей, периодические издания, статистические и географические описания, специализированные публикации по удержанию снега и архивные документы. Использование широкого спектра источников позволило реконструировать повседневную хозяйственную практику казахского населения в ее природно-климатическом контексте. *Результаты.* В ходе исследования установлено, что снег воспринимался не только как фактор, осложняющий зимнее хозяйство, но и как важный элемент управления природными ресурсами. Практики снегозадержания использовались для накопления и сохранения влаги в почве, улучшения состояния пастбищ и поддержания устойчивости зимовочного хозяйства. Анализ локальных кейсов демонстрирует тесную взаимосвязь между природной средой и хозяйственными стратегиями населения степных регионов, а также высокий уровень адаптивности к неблагоприятным климатическим условиям. *Заключение.* Практики снегозадержания в хозяйственной деятельности казахов Прииртышья свидетельствуют о высоком уровне экологических знаний и адаптационного потенциала традиционной хозяйственной культуры. Рациональное использование снежного покрова отражало сформировавшиеся формы устойчивого природопользования, основанные на понимании природно-климатических особенностей степной среды.

Ключевые слова: снег; снегозадержание; традиционное природопользование; хозяйственная практика; казахи Прииртышья; адаптация

Благодарность. Статья выполнена в рамках реализации проекта АР 26103769 Министерства высшего образования и науки Республики Казахстан «Этноэкологические аспекты традиционного водопользования казахов в степных регионах: исторический опыт адаптации и устойчивого развития»

Блок для цитирования: Мамытова С.Н., Шаяхмет Н.У., Баталов К.К. Использование снега и практики снегозадержания в хозяйстве казахов Прииртышья (конец XIX – начало XX века) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 725–737. (На англ.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_725–737

Introduction

Studies of the economic activities of Kazakhs in the steppe regions in the late 19th and early 20th centuries have traditionally focused on the transition from nomadic pastoralism to agriculture, the development of commercial production, and the integration of the population into market relations. Scholars have paid significantly less attention to the adaptation of economic practices to the natural and climatic conditions of the steppe zone, particularly moisture scarcity and harsh winters.

In the Irtysh region, characterized by uneven precipitation, deep soil freezing, and limited stable water sources, snow cover acquired economic significance. Snow was regarded not only as a natural factor but also as a vital resource determining soil moisture, sowing schedules, crop yields, and the overall sustainability of agricultural production.

Practices of snow retention, the use of meltwater, the creation of "snowfields," and the introduction of specialized agricultural techniques, including snowplows, demonstrate the Kazakhs' well-developed local ecological knowledge and economic ingenuity. These practices emerged in response to environmental constraints and facilitated the development of agriculture even in areas traditionally considered unfavorable.

The relevance of this study lies in its engagement with current debates in environmental history, the history of agricultural technologies, and the analysis of adaptation strategies in traditional societies. Examining snow use and snow retention as components of economic activity provides new insight into the economic culture of the Kazakhs of the Irtysh region, highlighting their active engagement with the natural environment and challenging the notion of the steppe population's passive dependence on climatic conditions. In this context, snow emerges not only as a natural factor but also as a key economic resource embedded in water management practices.

Accordingly, this article aims to analyze the use of snow and snow retention practices in the economic activities of the Kazakhs of the Irtysh region in the late nineteenth and early twentieth centuries, as well as to assess their significance for the rational use of natural resources and the sustainability of economic systems under steppe climatic conditions.

Materials and methods

This study is conducted within the framework of a qualitative historical approach and relies on historical analysis methods focused on the study of economic practices in their natural, climatic, and socioeconomic contexts. The article's methodological framework combines approaches from environmental history and agricultural history, allowing us to consider snow use and snow retention practices not only as a natural and climatic phenomenon but also as an object of conscious economic development and management.

Of particular methodological significance for this study is the reference to V.V. Dokuchaev's work "Our Steppes Before and Now," which proposed one of the earliest holistic models for analyzing the steppe environment as a system of interconnected natural and economic factors. Within this approach, snow is viewed not as a secondary climatic factor, but as a crucial element of the water cycle, influencing the depth of soil freezing, the nature of spring moisture, and agricultural productivity (Dokuchaev, 1936a: 62–65). Using this analytical perspective allows us to interpret snow retention practices in the Irtysh region not only as a set of local empirical techniques but also as a form of rational interaction with the natural environment in a steppe climate.

The analysis focuses on the regional case of the Irtysh region, viewed as a space of specific natural constraints and simultaneously as a zone for the development of active economic adaptations. The use of a case study approach allows us to trace how local natural and climatic conditions, including the nature of snow cover, the degree of soil freezing, and the scarcity of water sources, influenced the formation and transformation of economic practices among the Kazakh population in the late 19th and early 20th centuries.

The research source base consists of archival documents containing information on agricultural conditions and economic practices; pre-revolutionary works of researchers documenting the specifics of nature management in the steppe regions; periodicals from the late 19th and early 20th centuries, reflecting contemporaries' perceptions of economic changes and achievements; as well as specialized agronomic works, including descriptions of agricultural equipment and snow retention techniques. The source material was analyzed using contextual and comparative-historical methods, allowing for a comparison of various forms of snow use - from its natural accumulation in low-lying areas to artificial snow retention and the use of specialized technical means. Particular attention is paid to agricultural innovations, particularly the use of snowplows, which are considered one element of adapting agriculture to steppe conditions. Methodologically significant is the rejection of treating climatic conditions as a purely limiting factor. The study interprets them as a space for economic choice and practical knowledge, in which snow served as an important resource for ensuring soil moisture and the stability of the economic cycle. This approach allows us to identify

the active role of the Kazakh population in developing the natural environment and overcome simplistic notions of the economy's dependence on external factors.

Discussion

An examination of snow use and snow retention practices in the economic activities of the Kazakhs of the Irtysh region allows us to clarify existing understandings of the nature of economic development in the steppe regions in the late 19th and early 20th centuries. In pre-revolutionary and subsequent historiography, the development of agriculture among the Kazakhs was most often interpreted through the prism of the transition from nomadic pastoralism to sedentary forms of farming and involvement in commodity-money relations (Spassky, 1820; Krasovsky, 1868). Moreover, the natural and climatic context within which these processes developed was often viewed as a secondary or purely limiting factor.

Further insight into the role of natural and climatic factors in the economic life of the steppe regions is contained in the fundamental publication "Russia. A Complete Geographical Description of Our Fatherland. Volume 18: Kirghiz Region." Unlike highly specialized agronomic works, this work captures the perception of the steppe environment by contemporaries and reflects the inclusion of snow cover in the system of everyday economic practices (Sedelnikov et al., 1903). The descriptions emphasize the importance of wintering areas protected from wind and snowdrifts, which was considered one of the key conditions for the successful wintering of livestock. Thus, snow acts not only as a climatic phenomenon but also as a factor in the spatial organization of the economy. Along with this, the role of meltwater, which forms in the spring and provides temporary moisture to low-lying areas of the steppe relief, is noted. Characteristically, in this work, snow is not yet considered as an object of targeted agronomic management, which distinguishes it from later agronomic literature. Nevertheless, already at this stage its importance as a resource determining the seasonal dynamics of water supply and the sustainability of economic practices is established.

A more holistic understanding of the role of the natural environment in the economic development of steppe regions was formulated by V.V. Dokuchaev. He presented the steppe as a unified natural and economic system in which climate, soils, vegetation, and human activity are in constant interaction. Within this approach, snow cover is viewed not as a secondary element of the natural environment, but as a key factor in the moisture supply of steppe soils. V. Dokuchaev emphasized that the specific wind regime of the steppe resulted in an uneven distribution of snow: it is blown from open areas and accumulates in depressions and near natural or artificial barriers (Dokuchaev, 1936b: 62). This resulted in the denudation of significant areas, increased soil freezing, and reduced spring moisture. In this regard, the researcher substantiated the need for targeted snow retention as an important agricultural practice, ensuring moisture accumulation and increasing the sustainability of agriculture in the steppe zone (Dokuchaev, 1936b: 70). Thus, at the beginning of the 20th century, scientific literature began to conceptualize snow not simply as a climatic phenomenon, but as an object of economic regulation.

The data from the Irtysh region largely align with this research logic. They demonstrate that snow and snow cover was not a passive backdrop to economic activity, but an important resource integrated into a system of deliberate adaptive practices. The selection of areas moistened by meltwater, the use of artificial snow retention techniques, and the deployment of specialized technical means attest to the existence of a complex set of economic solutions aimed at compensating for moisture deficits and mitigating unfavorable soil and climatic conditions. In this regard, the data also align with the findings of T.N. Sedelnikov, who emphasized the Kazakhs' high ability to adapt to diverse natural conditions and restructure economic strategies based on environmental characteristics (Sedelnikov, 1907a).

Of particular interest is the use of snow retention as an agronomic technique. The methods described in the sources — from natural snow accumulation in low-lying areas to artificial plowing — find parallels in the agronomic literature of the early 20th century. Thus, P.N. Chervinsky emphasized the importance of snow retention in preventing deep soil freezing and moisture accumulation in the steppe zone (Chervinsky, 1931). The use of snowplows, including I. Yerpulev's

design, demonstrates the Kazakh economy's involvement in the broader process of disseminating agronomic innovations and locally adapting national and regional practices.

Further evidence of sustained scientific interest in the problem of snow retention in the steppe zone is provided by D.S. Pevnev. The very fact that a dedicated work on snow retention specifically in Northern Kazakhstan demonstrates that by the mid-20th century, snow management was already being considered an independent area of agronomic knowledge, closely linked to the tasks of moisture accumulation and stabilizing agriculture in the arid steppe environment. From a historiographical perspective, this allows us to consider snow management practices as part of a broader tradition of economic adaptation to the steppe climate (Pevnev, 1950).

A particularly illustrative case is the Bel-Agach steppe, where the absence of surface water sources was offset by the creation of "snowfields." This practice corroborates N.G. Appolova's argument that the economic development of the Irtysh region was grounded in the interplay between natural resources and the population's economic ingenuity (Appolova, 1976a). The use of snow as a water reservoir indicates a high degree of agricultural adaptation to extreme environmental conditions and challenges the view that agriculture occupied a secondary position in the Kazakh economy.

A significant contribution to the study of economic and land transformations in the Steppe region under the resettlement policies of the early 20th century was made by Z.E. Kabuldinov. He examines the exacerbation of Kazakh land problems during the period of mass peasant colonization. Drawing on a wide range of official sources, primarily government commissions and departmental reports, the author provides a detailed analysis of conflicts over the distribution of key natural resources, primarily water sources such as lakes and wells. The author devotes particular attention to the asymmetry of economic knowledge: it is emphasized that the Kazakhs, as "old-timers of the steppe," were better versed in the region's hydrological conditions, knew how to locate groundwater, and construct stable wells, whereas the engineering solutions of settlers and hydraulic engineers often proved ineffective (Kabuldinov, 2025: 5–17). Through specific cases (Lakes Tarankul, Belekash, Azat), it is demonstrated that the destruction of established forms of nature management led not only to the displacement of the Kazakh population, but also to the environmental degradation of the territories developed by the settlers.

In Western historiography, the interaction between society and the natural environment is increasingly examined within the framework of environmental history and studies of the adaptation strategies of traditional societies. The works of D. Worster (1988) and W. Cronon (1991) emphasize that natural, climatic, and landscape conditions not only limited economic development but also contributed to the formation of specific forms of ecological knowledge and adaptive nature management. In this context, snow retention practices in the Irtysh region can be viewed as an example of local ecological experience that developed in an arid steppe environment.

Research on the history of Eurasian steppe regions also emphasizes the importance of considering natural and climatic factors when analyzing traditional economic systems and the adaptation strategies of the population. Although S. Cameron (2018) and N. Pianciola (2020) do not specifically examine snow retention practices as an independent research object, their work is important for understanding the adaptive nature of Kazakh economic culture and the close relationship between economic practices and the natural steppe environment. In this regard, snow retention practices can be interpreted as part of a broader system of adaptive nature management aimed at ensuring the sustainability of economic activity in conditions of moisture deficit and climatic instability.

Thus, an analysis of the use of snow and snow retention in the economic practices of the Kazakhs of the Irtysh region allows us to clarify and expand upon existing historiography. It demonstrates that economic development in the steppe regions was not limited to the mechanical adoption of sedentary forms, but relied on active management of the natural environment, including the use of snow as a crucial resource. In this sense, the experience of the Kazakhs of the late 19th and early 20th centuries represents a significant example of adaptive strategies relevant to broader comparative studies of the history of agrarian societies and environmental history.

Results

An analysis of sources and materials reveals that in the late 19th and early 20th centuries, snow cover played a significant role in the economic practices of the Kazakhs of the Irtysh region. In the steppe zone, characterized by limited water resources, uneven precipitation, and significant climatic fluctuations, snow was considered a vital natural resource, the use of which directly impacted the sustainability of the economic cycle.

The observed dependence of economic practices on snow cover distribution is confirmed by pre-revolutionary descriptions of the Steppe region. For example, Volume 18, "The Kyrgyz Region," notes that wind-protected areas not subject to snowdrifts played a key role in organizing wintering areas, while spring meltwater provided temporary moisture for low-lying areas (Sedelnikov et al., 1903). These observations are consistent with the practices of site selection and seasonal moisture utilization identified in the Irtysh region.

Data from the Pavlodar district indicate that stable snow cover typically formed in mid-November. The average snow depth during the winter was approximately 15 cm in the open steppe and up to 44 cm in sheltered areas, but in some years, it could reach 80-90 cm. However, in winters with little snow, the snow layer did not exceed 10 cm, resulting in deep soil freezing up to two meters (Kuznetsova, 1958).

Such practices reflected the adaptive nature of the Kazakh economy under steppe environmental conditions. As S. Cameron notes, "pastoral nomadism was a way for Kazakhs to adapt to the steppe and its features, particularly the scarcity of good pastureland and water" (Cameron, 2018: 22). In this regard, snow retention can also be interpreted as part of a broader system of environmental adaptation aimed at preserving moisture and ensuring the sustainability of pastures and agriculture.

Deep freezing had a negative impact on arable land: the soil poorly absorbed meltwater and was slow to reach a suitable state for sowing. Under these conditions, snow performed a dual function: it served as a source of moisture and simultaneously protected the soil from excessive freezing.

Similar conclusions about the importance of snow cover for soil water balance are contained in the works of V. V. Dokuchaev, who considered snow a key factor in moisture accumulation in the steppe zone and emphasized that its uneven distribution due to wind erosion leads to soil desiccation and reduced crop yields (Dokuchaev, 1936: 62–65). In this regard, the snow retention practices identified in the Irtysh region can be interpreted as an effective mechanism for compensating for this natural imbalance.

One of the key findings of the study is the identification of a practice of deliberately selecting land for crops, based on an assessment of local water conditions. In areas where regular artificial irrigation was difficult or nonexistent, the Kazakhs preferred plots naturally moistened by meltwater. Significantly, contemporaries also noted the more widespread use of targeted water supply techniques among the Kazakhs: "This seemingly strange fact was explained, in particular, by the fact that artificial irrigation of fields was much more common among the nomadic Kazakhs than among sedentary residents" (Konshin, 1899: 41). A specific example of the use of artificial irrigation by the Kazakhs of the Irtysh region is given by S. Bronevsky: "Behind the Bukhtarma fortress, at the foot of the Naryn Mountains, I saw quite significant arable lands, skillfully filled with water, brought by ditches from mountain springs, and, although the soil of the land is rocky, thanks to the moisture supplied by the water, a fair amount of millet is growing" (Bronevsky, 1832: 142).

The adaptive nature of such practices was also emphasized by T. Sedelnikov, who linked them to the Kazakhs' ability to restructure their economic model based on the natural environment and local opportunities. He noted: "The Kazakhs' ability to adapt to external circumstances is striking even with a cursory acquaintance with their lives in different parts of the steppe, which are markedly dissimilar in their general natural and historical conditions. Thus, in the Zaisan district of the Semipalatinsk region, the Kazakhs, knowing no other means of transportation than horse and camel riding, ignorant of any trades or livelihoods, simultaneously engaged in, alongside purely pastoral cattle breeding, exclusively irrigated agriculture. They learned, using a single shovel, to construct complex irrigation networks, which cover entire river valleys, from their Chinese and Dungan

neighbors" (Sedelnikov, 1907b: 13). This characteristic complements the conclusion that water supply to fields could be based both on the use of seasonal moisture and on its targeted supply and redistribution, with skills and technologies often formed in cross-border cultural interaction.

According to this logic, low-lying areas where snow accumulated during the winter and a steady flow of meltwater formed in the spring were considered the most favorable for agriculture. Sources indicate that it was precisely in such areas that artificial snow retention techniques were used to increase soil moisture reserves. Thus, snow retention served as an important tool for compensating for precipitation deficits and allowed for relatively high crop yields to be maintained even in conditions of predominantly dry farming.

Snow retention constituted a key agronomic practice in the economic activities of the Kazakhs of the Irtysh region. Blizzards and strong winds, typical of the area, often displaced snow from exposed arable land, causing its accumulation in topographic depressions and around natural or artificial obstacles. This process resulted in the uneven distribution of snow cover and the exposure of large tracts of agricultural land.

In response to these natural conditions, various forms of snow retention were employed, aimed at retaining snow cover directly on the fields. These techniques were viewed not only as a means of accumulating soil moisture but also as a means of protecting the soil from deep freezing. The practical effectiveness of such management solutions is confirmed by archival data on crop yields. For example, in the Pavlodar district in 1891, crop yields reached 100 poods or more per dessiatine, demonstrating the high efficiency of the agricultural practices employed (CSA RK. F. 64. Inv. 1.C. 3075, P. 92).

The results of the study show that at the beginning of the 20th century, snow retention practices in the Irtysh region were supplemented by the use of special agricultural devices. A key example is the snowplow developed by the Pavlodar agronomist I. Erpulev. Unfortunately, no detailed information is currently available about this inventor, except for his report on snow plowing work in 1910 in the Pavlodar district. The report is kept in the Pavlodar Museum of History and Local Lore named after G.N. Potanin. The museum's repositories also hold a work by Professor P.N. Chervinsky containing a detailed description of this snowplow: "This plow is made from top planks and is bound from below under the chaff. "The bow is made of sheet iron, and the bow is made of iron. The bow is fastened with wedge-shaped 2-inch bars, to which the planks are nailed. The sickle-shaped blade, attached to the bow of the plow with bolts and welded to the runners, is made of iron, and serves to facilitate the movement of the plow over hummocks. The roller is not placed directly on the hook located on the regulator but is tied to the hook with a chain or rope 1.5-2 arshins long" (Chervinsky, 1931: 208–209).

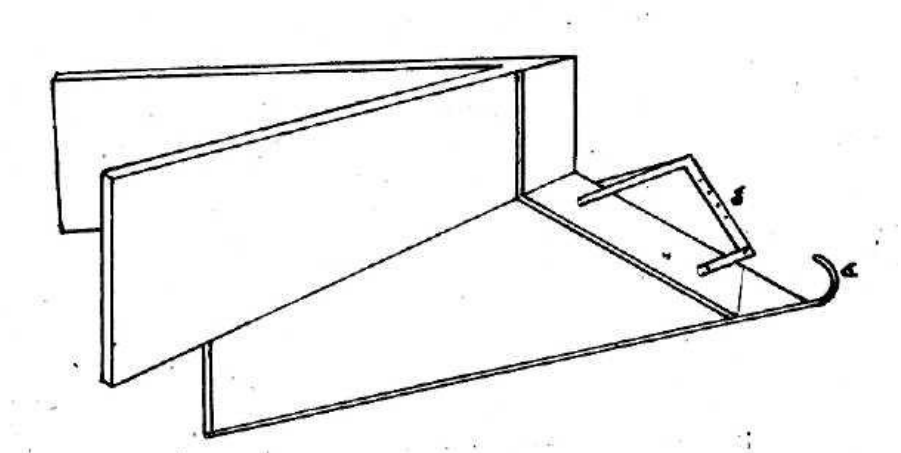

Fig. 1. Snowplow by I. P. Erpulev, side view

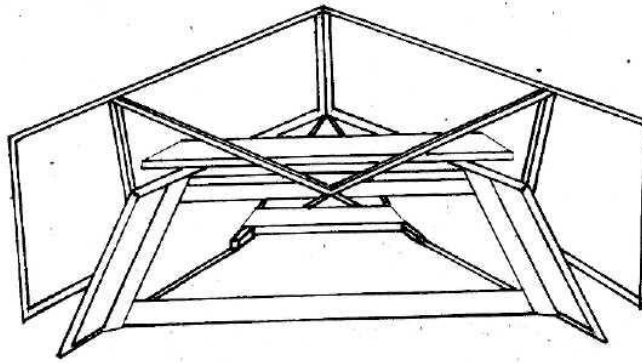

Fig. 2. Snowplow by I. P. Erpulev, rear view

Erpulev's snowplow was an improved snowplow designed to effectively loosen the snow cover and promote its even distribution across the field surface. According to a report on work carried out in 1910–1911, approximately 25, 000 desiatines (10, 000 acres) were plowed in Pavlodar District using this device, increasing the accumulated snow layer from 1–3 inches (0. 6-0. 8 m) to 8–12 inches (0. 8-0. 9 m). The widespread use of snowplows in the region demonstrates the practical relevance of this technology and the local economy's commitment to agricultural modernization. The use of snowplows complemented traditional methods of snow retention and increased the efficiency of snow management.

A separate result of the study is the identification of the practice of creating so-called "snowfields" in the Bel-Agach steppe. At the beginning of the 20th century, against the backdrop of the development of commodity-money relations, new grain-growing regions emerged in the region, focused on the production of grain as a primary market commodity. One of these centers was the Bel-Agach steppe — a territory within the Bel-Agach district of the Semipalatinsk uyezd settled by the local population - which contemporaries described as the breadbasket not only of the uyezd but of the entire Semipalatinsk region (Sedelnikov et al., 1903: 230–231).

Despite its high agricultural potential, the area faced a serious water supply problem. The Bel-Agach steppe, situated north of Semipalatinsk on the border with Tomsk Governorate, was a flat plain with a thick layer of black soil. Yet it was extremely poor in water sources: for dozens of miles, there were no springs or rivers, and groundwater lay so deep that wells could often not be dug. Under these conditions, the population developed a practical solution to accumulate seasonal water: they created "snezhniki" (snow ponds) - enclosures into which they packed snow in winter and then covered it with a thick layer of straw in the spring and summer. These snow ponds not only provided water for people and livestock but were also used for household needs, including watering vegetable gardens. The practical effectiveness of such adaptations is confirmed by data on crop yields: in particularly favorable years, Bel-Agach farmers harvested 200–250 poods per desiatine of virgin soil (Appolova, 1976b: 225). The high agricultural productivity in such a water-deficient zone demonstrates that the sustainability of the economy was ensured not only by soil fertility but also by the population's ability to organize access to water using snow resources.

The economic development of the Bel-Agach steppe was also linked to the institutional conditions of land use and the region's market orientation. Land plots were leased to anyone interested (at 40 kopecks per desiatine, or 20 rubles per year), while leasing less than 50 desiatines was not permitted. Additional payments were levied for "borrowed" land with buildings (1 ruble per desiatine) and for grazing livestock (20 kopecks per desiatine). Despite these conditions, which were not accessible to everyone, a significant number of tenants were concentrated in Bel-Agach, and a market economy was developing at an accelerated pace; among the Kazakhs, there were many households that sowed 100–200 desiatines of grain (Berdanova, 1997: 168). Thanks to high agricultural productivity and the advantageous proximity of the Bel-Agach market, the region had already emerged as one of the principal centers of commercial agriculture in the Irtysh region by the

1860s–1870s, and by the beginning of the twentieth century it had further consolidated its position as a major grain-producing area.

The use of snow and snow retention practices contributed to the development of sustainable farming practices and the growth of commercial production. In several areas of the Irtysh region, including the Pavlodar and Semipalatinsk districts, Kazakh farms achieved significant arable land areas, sometimes reaching 100–200 desiatines (100–200 acres). In particularly favorable years, yields reached 200–250 poods per desiatine (Kuznetsova, 1961).

Thus, the study's results demonstrate that snow and associated agricultural practices were an important element of the Kazakhs' economic strategy in the Irtysh region. They ensured water supply for arable land, mitigated the risks associated with climate instability, and facilitated the development of agriculture in the steppe zone.

Conclusion

The study concludes that snow and snow retention practices played a significant role in the economic activities of the Kazakhs of the Irtysh region in the late 19th and early 20th centuries. In the steppe zone, characterized by water shortages, unstable snow cover, and the risk of deep soil freezing, snow was viewed not only as a natural phenomenon but also as a key economic resource, the sustainable use of which determined the sustainability of agriculture.

An analysis of data from the Pavlodar district shows that snow retention practices served a dual purpose: they promoted soil moisture accumulation while simultaneously protecting the soil from excessive freezing. The use of artificial snow retention, as well as specialized agricultural techniques, including snowplows, attests to the targeted management of snow cover and the involvement of Kazakh agriculture in the process of technological adaptation to the natural conditions of the steppe.

Of particular importance in the context of water supply was the experience of the Bel-Agach steppe, where, with almost no surface or accessible groundwater sources, the population developed the practice of creating "snow ponds." This method of accumulating snow water provided water for people, livestock, and household needs, including irrigating vegetable gardens, thereby supporting agriculture in a highly water-stressed area. High crop yields in some years confirm the effectiveness of these adaptive solutions.

The obtained results allow us to clarify our understanding of the nature of agricultural development in the steppe regions of Kazakhstan in the pre-revolutionary period. The development of commercial agriculture among the Kazakhs of the Irtysh region was not limited to the mechanical adoption of sedentary farming practices, but relied on active interaction with the natural environment, including the use of local ecological knowledge and adaptive practices. Snow in this context was not a background climatic factor, but a manageable resource integrated into the economic cycle.

Thus, examining snow and snow retention as an element of economic practice allows for a new understanding of the economic activities of the Kazakhs of the Irtysh region and highlights their active role in developing the natural conditions of the steppe zone. The presented material contributes to the study of the region's agrarian and environmental history and provides a basis for further comparative studies of adaptive agricultural strategies in arid and semi-arid zones of Eurasia.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Источники

ЦГА РК – Центральный государственный архив Республики Казахстан.

References

Appolova, 1976 — *Appolova N.* Khozyaistvennoe osvoenie Priirtysh'ya (Economic Development of the Irtysh Region). M.: Nauka, 1976. 371 p. (In Russ.).

Berdenova, 1997 — *Berdenova K. A.* Evraziistvo v ekonomicheskoi i etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana (Eurasianism in the Economic and Ethnopolitical History of Kazakhstan). Almaty, 1997. 243 p. (In Russ.).

Bronevskii, 1832 — *Bronevskii S. B.* Zamechaniya o khlebopashestve kirgiz-kaisakov Srednei Ordy (Remarks on the Grain Farming of the Kirghiz-Kaisaks of the Middle Horde). Zemledel'cheskii zhurnal, 1832. No. 8. Pp. 142–144. (In Russ.).

- Cameron, 2018 — *Cameron S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2018. 294 p.
- Chervinskii, 1931 — *Chervinskii P. N.* Sneg i snegozaderzhanie (Snow and Snow Retention). Rostov-on-Don, 1931. (In Russ.).
- Cronon, 1991 — *Cronon W.* Nature's Metropolis: Chicago and the Great West. New York: W.W. Norton & Company, 1991. 592 p.
- Dokuchaev, 1936 — *Dokuchaev V. V.* Nashi stepi prezhde i teper' (Our Steppes Before and Now). Leningrad: Sel'khozgiz, 1936. 116 p. (In Russ.).
- Kabul'dinov, 2025 — *Kabul'dinov Z. E.* Obostrenie zemel'nykh problem kazakhov v usloviyakh massovoi krest'yanskoi kolonizatsii v nachale XX veka (Aggravation of Land Problems of the Kazakhs under Conditions of Mass Peasant Colonization at the beginning of the 20th century). *Otan tarikhy*, 2025. Vol. 28. No. 1. P. 5–17. (In Russ.).
- Konshin, 1899 — *Konshin N. Ya.* Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1899 g. (Memorial Book of the Semipalatinsk Region for 1899). Semipalatinsk, 1899. (In Russ.).
- Krasovskii, 1868 — *Krasovskii N. I.* Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami General'nogo shtaba. Vol. 16. Oblast' sibirskikh kirgizov. Pt. 3 (Materials for the Geography and Statistics of Russia. Region of the Siberian Kirgiz). Saint Petersburg, 1868. II, 264 p., 3 tables. (In Russ.).
- Kuznetsova, 1958 — *Kuznetsova Z.V.* Pavlodarskaya oblast': ekonomiko-geograficheskaya kharakteristika (Pavlodar Region: Economic and Geographical Characteristics). Alma-Ata: AS KazSSR, 1958. 179 p. (In Russ.).
- Kuznetsova, Kuritsyn, 1961 — *Kuznetsova Z.V., Kuritsyn I.I.* Semipalatinskaya oblast': ekonomiko-geograficheskaya kharakteristika (Semipalatinsk Region: Economic and Geographical Characteristics). Ed. by Gladysheva E. N., Popova G. Z. Alma-Ata: AS KazSSR, 1961. 216 p. (In Russ.).
- Pevnev, 1950 — *Pevnev D. S.* O snegozaderzhanii v Severnom Kazakhstane (On Snow Retention in Northern Kazakhstan). *Sovetskaya agronomiya*, 1950. No. 12. P. 24–34. (In Russ.).
- Pianciola, 2020 — *Pianciola N.* The Benefits of Marginality: The Great Famine around the Aral Sea, 1930–1934. *Nationalities Papers*, 2020. Vol. 48(3). P. 513–529.
- Sedel'nikov et al., 1903 — *Sedel'nikov A.N., Osipova L.P., Bukeikhanov A.N. et al.* Rossiya: polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Vol. 18: Kirgizskii krai (Russia: Complete Geographical Description of Our Fatherland. Vol. 18: Kirgiz Region). Pref. by Semenov V. 1903. VIII, 478 p., maps. (In Russ.).
- Sedel'nikov, 1907 — *Sedel'nikov T.* Bor'ba za zemlyu v Kirgizskoi stepi (Struggle for Land in the Kirgiz Steppe). Saint Petersburg, 1907. 79 p. (In Russ.).
- Spasskii, 1820 — *Spasskii G. I.* Kirgiz-kaisaki Bol'shoi, Srednei i Maloi ordy (Kyrgyz-Kaisaks of the Great, Middle and Small Horde). *Sibirskii vestnik*, 1820. Pt. 9. P. 51–58. (In Russ.).
- Worster, 1988 — *Worster D.* The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History. New York: Cambridge University Press, 1988. 330 p.

Литература

- Cameron, 2018 — *Cameron S.* The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2018. 294 p.
- Cronon, 1991 — *Cronon W.* Nature's Metropolis: Chicago and the Great West. New York: W. W. Norton & Company, 1991. 592 p.
- Pianciola, 2020 — *Pianciola N.* The Benefits of Marginality: The Great Famine around the Aral Sea, 1930–1934 // *Nationalities Papers*. 2020. Vol. 48. No. 3. Pp. 513–529.
- Worster, 1988 — *Worster D.* The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History. New York: Cambridge University Press, 1988. 330 p.
- Апполова, 1976 — *Апполова Н.Г.* Хозяйственное освоение Прииртышья. М.: Наука, 1976. 371 с.
- Берденова, 1997 — *Берденова К. А.* Евразийство в экономической и этнополитической истории Казахстана. Алматы, 1997. 243 с.
- Броневский, 1832 — *Броневский С. Б.* Замечания о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней Орды // *Земледельческий журнал*. 1832. № 8. С. 142–144.
- Докучаев, 1936 — *Докучаев В. В.* Наши степи прежде и теперь. Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 116 с.
- Кабульдинов, 2025 — *Кабульдинов З. Е.* Обострение земельных проблем казахов в условиях массовой крестьянской колонизации в начале XX века // *Отан тарихы*. 2025. Т. 28. № 1. С. 5–17.
- Коншин, 1899 — *Коншин Н. Я.* Памятная книжка Семипалатинской области на 1899 г. Семипалатинск, 1899.
- Красовский, 1868 — *Красовский Н. И.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 16. Область сибирских киргизов. Ч. 3. Санкт-Петербург, 1868. II, 264 с., 3 табл.
- Кузнецова, 1958 — *Кузнецова З. В.* Павлодарская область: экономико-географическая характеристика. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1958. 179 с.
- Кузнецова, Курицын, 1961 — *Кузнецова З.В., Курицын И.И.* Семипалатинская область: экономико-географическая характеристика / под ред. Е.Н. Гладышевой, Г.З. Поповой. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1961. 216 с.

- Певнев, 1950 — *Певнев Д.С.* О снегозадержании в Северном Казахстане // Советская агрономия. 1950. № 12. С. 24–34.
- Седельников, 1907 — *Седельников Т.* Борьба за землю в Киргизской степи. Санкт-Петербург, 1907. 79 с.
- Седельников и др., 1903 — *Седельников А.Н., Осипова Л.П., Букейханов А.Н.* и др. Россия: полное географическое описание нашего отечества. Т. 18: Киргизский край / предисл. В. Семенова. 1903. VIII, 478 с., карты.
- Спасский, 1820 — *Спасский Г.И.* Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой орды // Сибирский вестник. 1820. Ч. 9. С. 51–58.
- Червинский, 1931 — *Червинский П.Н.* Снег и снегозадержание. Ростов-на-Дону, 1931.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 738-752, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_738-752

POLITICAL REPRESSION IN KAZAKHSTAN: THE FATE OF S. SEIFULLIN

Gulshat Ramazanovna Nurymbetova^{1*}, *Khankeldi Makhmutovich Abzhanov*²

^{1*} Abai Kazakh National Pedagogical University
(13 Dostyk Ave., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Political Sciences, Professor
Head of the Academician T.S. Sadykov Department of Modern and Contemporary History of Kazakhstan

 <https://orcid.org/0009-0002-4398-5076> e-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

*Corresponding author

² Abai Kazakh National Pedagogical University
(13 Dostyk Ave., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Academician, Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855> e-mail: ata53@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Nurymbetova G.R., Abzhanov Kh.M., 2026

Abstract. Introduction. This paper examines the history of political repression in the USSR from the 1920s to the 1950s, including its development, implementation, and consequences. Archival documents are used to analyze the persecution of S. Seifullin and his family, as well as the charges brought against them. This approach enables a deeper understanding of the scale of repressive policies in Kazakhstan, as well as the nature and mechanisms of totalitarian rule. The significance of this study is further enhanced by the introduction of previously unexamined archival documents into scholarly discourse. The study of the consequences of the repressive policies of the totalitarian regime of the 1930s–1950s represents an important area of research in Russian historiography. Re-examining the causes of the political repressions against S. Seifullin and his family, as well as their consequences, on the basis of archival documents, is essential for restoring historical justice and strengthening national historical identity. *Goals and objectives* of the study are to analyze the socio-political activities of S. Seifullin based on archival documents, to reveal his creative personality in the history of the nation, as well as to identify the groundlessness of the accusations brought against him and to study the mechanisms of the repressive machine. To determine S. Seifullin's position in the public administration system, analyze investigative materials from the Great Terror, and elucidate G. Seifullin's role in his rehabilitation. The study draws on archival documents preserved in the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Particular attention was given to archival investigative files, including materials that had previously been classified. A combination of historical-comparative, logical-analytical, problem-oriented, and specific historical methods was employed to systematize, analyze, and interpret the data. *Results.* The study reveals S. Seifullin's political activities aimed at protecting national interests. Archival documents demonstrate the systemic nature of political repression, as well as the mechanisms through which the image of the "enemy of the people" was constructed. Materials from investigative case files indicate that the

charges brought against S. Seifullin were fabricated, obtained under physical coercion, and accompanied by numerous violations of legal procedures. *Conclusion.* Studying repressive processes in Kazakhstan through an analysis of the fate of individuals and their families is essential for restoring historical justice and addressing "blank spots" in national history.

Keywords: enemy of the people, repression, archival documents, victim, totalitarian regime, family, secret, party, top secret rehabilitation

For citation: Nurymbetova G.R., Abzhanov Kh.M. Political Repression in Kazakhstan: The Fate of S. Seifullin// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 738–752. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_738–752

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН: С. СЕЙФУЛЛИН ТАҒДЫРЫ

Гүлшат Рамазанқызы Нұрымбетова^{1*}, Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов²

^{1*} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(13, Достық даңғылы, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)

саяси ғылымдарының докторы, профессор

академик Т.С. Садықов атындағы жаңа және қазіргі замандағы Қазақстан тарихы

кафедрасының меңгерушісі

 <https://orcid.org/0009-0002-4398-5076> e-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

*Автор-корреспондент

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(13, Достық даңғылы, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)

ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-1140-3855> e-mail: ata53@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Нұрымбетова Г.Р., Әбжанов Х.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* XX ғасырдың 20-50 жылдарында КСРО аумағында орын алған саяси қуғын-сүргін тарихы, оның барысы мен салдары айқындалады. Архив құжаттарының негізінде С. Сейфуллин және оның отбасының қалай қуғындалғаны, оларға тағылған айыптар зерттеледі. Бұл өз кезегінде Қазақстанда жүргізілген қуғын-сүргін саясатының ауқымын, тоталитарлық биліктің мәні мен сипатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында алғаш рет ғылыми айналымға енгізілген жаңа архив құжаттарына талдау жұмыстың құндылығын арттырады. *Өзектілігі.* XX ғ. 30-50 жж. тоталитарлық биліктің қуғын-сүргін саясатының зардаптарын зерттеу - отандық тарих ғылымының маңызды бағыты. С. Сейфуллиннің және оның отбасы мүшелерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырау себептері мен оның салдарларын архив құжаттарының негізінде қайта зерделеу ұлттық тарихи сананы жаңғырту үшін өзекті. *Мақаланың мақсаты* С. Сейфуллиннің қоғамдық-саяси қызметін архив құжаттарының негізінде талдай отырып, оның ұлт тарихындағы жасампаз тұлғасын ашу. Оған тағылған айыптардың жалған екенін және қуғын-сүргін машинасының жұмыс істеу тетіктерін көрсету. *Міндеттері.* С. Сейфуллиннің мемлекеттік қызметтегі ұстанымын анықтау. «Үлкен террор» кезіндегі тергеу істерінің құжаттарын талдау. С. Сейфуллинді ақтау үдерісіндегі әйелі Г. Сейфуллинаның рөлін анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеуді жүзеге асыру барысында Қазақстан Республикасы Президенті архивінде сақталған құжаттар кеңінен пайдаланылды. Соның ішінде, бұған дейін құпия грифімен сақталған архивтік-тергеу істері ой елегінен өткізілді. Деректерді жүйелеу және түсіндіру үшін тарихи-салыстырмалы әдіс, логикалық ой қорыту, проблемалық, нақтылық сияқты әдіс-тәсілдері қолданылды. *Нәтижелер.* С. Сейфуллиннің ұлттық мүддені қорғауға бағытталған саяси қызметі көрсетілді. Қуғын-сүргіннің билікпен жоспарлы түрде жүзеге асырылғаны, «халық жауын» ұстап, қамауға алуға үлкен даярлықпен келетіні құжаттар арқылы дәлелденді. Тергеу материалдарының

негізінде С. Сейфуллинге тағылған айыптардың толықтай қолдан жасалғаны және физикалық қысым арқылы алынғаны, заңсыз әрекеттердің қолданылғаны анықталды. *Қорытынды.* Қазақстандағы қуғын-сүргін процесін жеке тұлғаның, оның отбасы тағдыры негізінде зерделеу - тарихи шындықты қалпына келтіру және ұлттық тарихты ақтандақтардан арылту үшін өте маңызды.

Түйін сөздер. Халық жауы, қуғын-сүргін, архив құжаттары, құрбан, тоталитарлық режим, отбасы, құпия, партия, аса құпия, ақтау

Дәйексөз үшін: Нұрымбетова Г.Р., Әбжанов Х.М. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін: С. Сейфуллин тағдыры // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 738–752 бб. (Қаз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_738–752

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В КАЗАХСТАНЕ: СУДЬБА С. СЕЙФУЛЛИНА

Гүлшат Рамазановна Нұрымбетова^{1*} Ханкельди Махмұтович Абжанов²

^{1*} Казахский национальный педагогический университет им. Абая

(13, проспект Достык, Алматы, 050010, Республика Казахстан)

доктор политических наук, профессор, завкафедрой новой и новейшей истории Казахстана им. академика Т.С. Садыкова

<https://orcid.org/0009-0002-4398-5076> e-mail: gulshat_nurymbet@mail.ru

*Автор-корреспондент

² Казахский национальный педагогический университет им. Абая

(13, проспект Достык, Алматы, 050010, Республика Казахстан)

академик, доктор исторических наук, профессор

<https://orcid.org/0000-0002-1140-3855> e-mail: ata53@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Нұрымбетова Г.Р., Абжанов Х.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В работе изложена история политических репрессий, имевших место в СССР в 20-50-е годы XX века, их ход и последствия. На основе архивных документов изучены преследования С. Сейфуллина и его семьи, предъявленные им обвинения. Это позволяет глубже понять масштабы репрессивной политики, проводившейся в Казахстане, сущность и природу тоталитарной власти. Ценность работы повышает анализ архивных документов, впервые вводимых в научный оборот в ходе исследования. Изучение последствий репрессивной политики тоталитарного режима 30-50-х годов XX века является важным направлением отечественной исторической науки. Переосмысление причин политических репрессий в отношении С. Сейфуллина и членов его семьи, а также их последствий на основе архивных документов имеет важное значение для восстановления исторической справедливости и укрепления национального исторического самосознания. *Цель исследования* – анализ общественно-политической деятельности С. Сейфуллина на основе архивных документов, раскрытие его созидательной роли в истории нации, а также выявление необоснованности выдвинутых против него обвинений и изучение механизмов функционирования репрессивной машины. *Цели и задачи исследования.* Определить позицию С. Сейфуллина в системе государственного управления, провести анализ материалов следственных дел периода «Большого террора», а также раскрыть роль Г. Сейфуллиной в процессе реабилитации С. Сейфуллина. В ходе исследования были использованы документы, хранящиеся в Архиве Президента Республики Казахстан. Особое внимание уделено архивно-следственным делам, ранее имевшим гриф секретности. Для анализа, систематизации и интерпретации полученных данных применялись историко-сравнительный, логический, проблемно-ориентированный и конкретно-исторический методы исследования. *Результаты.* В исследовании раскрыта политическая деятельность С. Сейфуллина,

направленная на защиту национальных интересов. На основе архивных документов показан системный характер политических репрессий, а также механизмы формирования образа «врага народа». Материалы следственных дел свидетельствуют о том, что обвинения, выдвинутые против С. Сейфуллина, носили сфабрикованный характер, были получены под физическим давлением и с применением незаконных действий. *Заключение.* Изучение репрессивных процессов в Казахстане на основе анализа судьбы отдельного человека и его семьи имеет важное значение для восстановления исторической справедливости и устранения «белых пятен» в национальной истории.

Ключевые слова: враг народа, репрессия, архивные документы, жертва, тоталитарный режим, семья, секретно, партия, совершенно секретно, реабилитация

Для цитирования: Нурымбетова Г.Р., Абжанов Х.М. Политические репрессии в Казахстане: судьба С. Сейфуллина // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 738–752. (На каз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_738–752

Кіріспе. Саяси қуғын-сүргін – Отан тарихының қасіретті беттері. Елімізде 31 мамыр саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күні – 1997 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен бекітіліп, жыл сайын атап өтіледі. Бұл күн жүздеген, мыңдаған жазықсыз адамдар негізсіз қуғын-сүргінге ұшырап, қылмыс жасады деп айыпталған, еңбекпен түзеу лагерлеріне және арнайы қоныстарға жіберілген ел тарихындағы қасіретті де қайғылы жылдарды еске түсіреді. Моральдық және физикалық азаптар қуғын-сүргінге ұшырағандардың өздеріне ғана емес, олардың туыстары мен жақындарына да әсер етті. «Халық жаулары» таңбасы жазықсыз адамдар мен тұтас бір отбасының басына түсті. Террор мен жалған айыптардың салдарынан жүздеген мың адам қаза тапты. Саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз құрбандарының бірі - Сәкен Сейфуллин.

Ұлттық тарихты ақтаңдақтардан арылту - тәуелсіздігіміздің маңызды нышандары қатарында тұр. Бұл міндетті толық атқармай төл тарихымыз түгенделмейді әрі бабалар алдындағы перзенттік борышымыз да атқарылмайды. Нақты айтар болсақ жартыкеш тарих нағыз ғылымға жат құбылыс.

XX ғ. 30-50 жж. тоталитарлық биліктің қуғын-сүргін саясатын зерттеу - отан тарихының өзекті мәселелерінің бірі. Тоталитарлық билік жас-кәрі, әйел-еркек деп таңдаған жоқ. Репрессия машинасы күн-түн демей жұмыс жасады. Кеңестік дәуірде бұл мәселе зерттеушілер үшін жабық тақырыптардың бірі болды. С. Сейфуллиннің қоғамдық-саяси қызметін, оның отбасы мүшелерінің саяси қуғын-сүргінге ұшырау себептері мен салдарларын архив құжаттарының негізінде қайта зерделеу ұлттық тарихи сананы жаңғырту үшін өзекті.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің деректік базасын Қазақстан Республикасы Президенті архивінде сақталған құжаттар құрайды. Соның ішінде 139-қор РК(б)П Қырғыз (Қазақ) облыстық комитеті; 141-қор БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті; 352-қор ҚР Ішкі істер министрлігінің XX ғ. 20-50 жж. саяси қуғын-сүргін құжаттарының архивтік коллекциясы. 139-қорда С. Сейфуллиннің Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы қызметіне қатысты құжаттар, ал 141-қорда С. Сейфуллиннің өмірбаяны, оған берілген мінездеме, партиялық құжаттар, т. б. сақталған. Бұл құжаттар сол кездегі елімізде болып жатқан өзгерістерге қатысты оның азаматтық позициясын анықтауға мүмкіндік берді. ҚР Ішкі істер министрлігінің арнайы мемлекеттік архивтерінен қабылданған архивтік-тергеу істерінен тұратын 352-қор материалдары да кеңінен пайдаланылды. Архивтік-тергеу істері келесі құжаттардан тұрады: «халық жауын» тұтқындауға берілген ордер, бұлтартпау шарасын таңдау және айыптау туралы қаулы, айыпталушының өмірбаяндық деректерінен тұратын жеке іс парағы мен анкетасы, үйін тінту тізбесі, жауап алу хаттамасы, айыпталушы туралы алдын ала дайындалған анықтама, айыптау қорытындысы, сот үкімі, ПХК үштігінің немесе ПХК жанындағы Ерекше кеңестің хаттамасынан үзінді, күштік және партиялық құрылым басшыларына жазылған хаттар мен өтініштер, оларға жазылған жауаптар. Осы құжаттарды пайдалана отырып, С. Сейфуллин мен оның отбасы мүшелерінің қудалану үдерісі зерделенді.

Мақаланы жазу барысында жинақтау, жүйелеу, талдау, сараптаумен қатар тарихи-салыстырмалы әдіс, логикалық ой қорыту, проблемалық, нақтылық сияқты ғылыми танымның тиімді әдіс-тәсілдері пайдаланылды. Қазақстан тарихының тәуелсіздік кезеңінде ғылыми айналымға монографиялар, соңғы зерттеулер, ғылыми мақалалар және соңғы жылдары құпиясыздандырылған архив құжаттары бір жүйеге түсіріліп, құрылымдық және тұжырымдамалық талдау әдісі қолданылды. Бастысы саяси қуғын-сүргінге қатысты материалдар мен құжаттар тарихи сана мен жадыны қалыптастыру тұрғысынан пайымдалды. Тарихи-биографиялық әдіс жеке тұлғаның тағдырын зерттеу арқылы қуғын-сүргін тетіктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Саяси қуғын-сүргін мәселесі отандық зерттеушілер тарапынан түрлі жанрда қозғалады. Оған ғалымдардың монографиялары, кітапшалары арналса, жарияланған құжаттар жинағы тіптен көп. Алынған нәтижелері бойынша зерттеулерді 3 топқа жіктеуге болады. Бірінші топ тарихтағы ақтандақтарды жоюға септесе, екінші топ дискуссиялық мазмұнымен ерекшеленеді. Үшінші топ зерттеулері мәселенің бет-пердесін ғана сипап, ауыз толтырып айтатындай биікке көтеріле алмады.

Алайда, кезіндегі ПХК (НКВД) құжаттарының зерттеушілер үшін әлі күнге дейін қолжетімді болмауына байланысты ақиқаты диттеген мақсатына жеткен жоқ. Кезінде М. Шоқай 1936 жылы жазған мақаласында «... Кеңес өкіметі қуғын-сүргінге ұшырату, азапқа салу, аштыққа душар ету, атып өлтіру тәрізді шаралармен өз жоспарларын жүзеге асырып келеді» (Шоқай, 1999: 8) деп кеңес өкіметінің тоталитарлық мәнін дәл анықтапты. Яғни тоталитарлық билік пен саяси қуғын-сүргіннің тұтас құбылыс екенін негіздеді. XX ғ. екінші жартысында тоталитарлық тұжырым аясында саяси қуғын-сүргін мәселесін зерттеген Х. Арендт (Арендт, 1996), Р. Арон (Арон, 1993), Р. Конквест (Конквест, 1991), З. Бжезинский, К. Фридрих (Бжезинский, Фридрих, 1993) еңбектері жарық көрді.

Айта кеткен жөн, кеңестік дәуірде тақырып зерттеушілер үшін жабық болды.. Сондықтан тек тәуелсіздік жылдарында отандық зерттеушілерге саяси қуғын-сүргін ақтандақтарын зерттеп, ақиқатты айтуға мүмкіндік туды. Ұзақ жылдар бойы бұрмаланған тарих ақтандақтары ақтарылып, зерттеушілер үшін жабық болып келген архив деректері ғылыми айналымға енгізілді. Тарихшылар үшін ақ түйенің қарны жарылды деуімізге болады. Зерттеулер келесі бағыттарда жүзеге асырылды: саяси қуғын-сүргіннің табиғаты мен мәні (Қозыбаев, 1994; Қойгелдиев, Омарбеков, 1993), Алаш қайраткерлерінің қудалануы (Нұрпейісов, 1995; Қойгелдиев, 1995), лагерлер тарихы (Шаймұханов, Шаймұханова 1997; Ділманов 2002; Кукушкина, 2002), халық көтерілістері (Омарбеков 1997; Омарбеков 2018; Алланиязов 2002), этникалық топтардың қасіреті (Алдажуманов 1997; Калыбекова 2008), жекелеген азаматтардың қудалануы, олардың тағдыры (Қыдыралина 2015; Салқынбек 2013; Булатова 2013), қуғын-сүргін механизмі (Қозыбаев, 2019; Жанбосинова 2020) т. б.

С. Сейфуллиннің қуғын-сүргінге ұшырауы мәселесінің зерттелуіне келетін болсақ, тақырып зерттеушілер назарынан тыс қалмаған. Алайда, зерттеулердің басым көпшілігі С. Сейфуллиннің өмірі мен қызметіне, шығармашылығына арналған. Сәкеннің 1958 жылы азаматтық және партиялық тұрғыдан ақталуы оның шығармашылығын зерттеуге жол ашты. С. Сейфуллиннің шығармашылығын зерттеуде Е. Ысмайлов (Ысмайлов, 1958), С. Қирабаев (Қирабаев, 1962, 1974), Т. Кәкішев (Кәкішев, 1967, 1968, 1976) айқын нәтижелерге қол жеткізді. Елімізде қайта құрудың басталуымен тарихи тұлғалардың қызметін бағалауда мүмкіншіліктер молайды. Бұған дәлел осы жылдарда жарық көрген Т. Кәкішевтің еңбектері (Кәкішев, 1989).

«Кеңес заманы дегеннің серкесі де, еркесі де, жыршысы да, жаршысы болған Сәкенді қайтеміз? Оның тарихтағы орны қайсы? Қандай ісін қадірлейміз, қандай әрекетін мансұқтаймыз? «деген сұрақтарға жауап іздеген Тұрсынбек Кәкішевтің (Кәкішев, 1997, 2005) тәуелсіздік тұсында жарық көрген еңбектерінің орны ерекше. Сондай-ақ, «Тар жол, тайғақ кешу» роман-эссенің түпнұсқасын зерттеген К. Ахметованың, Н. Жуанышбековтің (Джуанышбеков, 2000), тарихшы-ғалым М. Әбсеметовтың (Абсеметов, 2006), музыкалық

мұрасын зерттеген С. Оспановтың еңбектері жарық көрді. Ұлттық қауіпсіздік комитетінің құжаттары негізінде Сәкен өмірінің соңғы күндерін зерттеген жазушы-журналист А. Кәкен (Кәкен, 2004, 2019) еңбектерінің орны бөлек.

Сондай-ақ, 2010 жылы «Сәкен Сейфуллин» энциклопедиясы жарық көрді. Астанадағы С. Сейфуллин мұражайы 2015 жылдан бастап «Сырсандық» деген сериямен Сәкен туралы және Сәкен айналасы, оның өскен ортасы жайында кітап шығарып келеді. Осы жылдарда Сәкентанудың негізі қаланған деп сеніммен айта аламыз. Әр түрлі зерттеулерді ой елегінен өткізе отырып, еңбектердің негізгі дені Сәкеннің шығармаларын зерттеуге, талдауға арналған деген қорытындыға келдік. Әрине, бұл еңбектер С. Сейфуллиннің тарихи рөлін, әсіресе шығармашылығын бағалауға мүмкіндік берері сөзсіз.

Алайда, Сәкенге қатысты ашылмаған деректер әлі де жеткілікті. Оны танып, зерттеу заманауи зерттеушілер парызы. Соның ішінде, ұзақ уақыт құпия сақталған С. Сейфуллиннің архивтік-қылмыстық ісінің маңызы ерекше. Мұнсыз қуғын-сүргін тетіктерін, оның отбасының қасіретін ашу мүмкін емес. Бұл құжаттарды өз зерттеулерінде Т. Кәкішев те (Кәкішев, 1994), А. Кәкен де (Кәкен, 1996) пайдаланған. Айта кеткен жөн, бұл еңбектер деректік хикаят жанрында жазылған. Сондай-ақ, архивтік-тергеу ісі толық қолжетімді болмаған. Осыған орай, біз кейбір деректерді ғылыми айналымға алғаш рет енгізіп отырмыз.

Нәтижелер. Сәкен Сейфуллин 1894 жылы қазіргі Қарағанды облысына қарасты Жаңаарқа ауданындағы Қарашілік деген жерде дүниеге келген. Әкесі Сейфолла, шешесі Жамал өз ортасында беделді, сөзге шешен, өнерге жақын жандар болған екен. Сәкеннің ата-анасының азан шақырып қойған есімі – Сәдуақас. Алайда, оны анасы еркелетіп Сәкен деп кеткен. Осылайша, ол Сәкен есімімен өз ортасына ғана емес бүкіл әлемге танылды.

Президент Архивінің қорларында 1923 ж. 6 тамызда жазған өмірбаяны сақталған (ҚР ПА, 141-қ., 1-т., 1607 іс, 9-15-п.). Өмірбаянымен таныса отырып, оның өмірлік басымдықтары мен құндылықтарын анық байқауға болады. Бұл, бірінші кезекте, білім мен білім алуға құштарлық. Ауыл молдасынан сауатын ашып, орыс-қырғыз училищесі, приход және қалалық училищелерде білім алып, кейін Омбыдағы мұғалімдер семинариясын тәмамдаған. Сондай-ақ, Архивте Сәкеннің 1916 жылы Омбы мұғалімдер семинариясын тәмамдағаны туралы куәлігі де сақталған. Куәлікте Сәдуақас Сейфуллинге бастауыш училище мұғалімі атағы берілгені жазылған (ҚР ПА, 141-қ. 16-т. 1229-іс. 19-20 п.).

Екіншіден, патшалық тәртіпке қарсы күресуді мақсат тұтқан қазақ жастарын біріктірген мәдени-ағартушылық «Бірлік» үйірмесін құруға атсалысуы, оның белсенді азаматтық және саяси ұстанымының дәлелі. Үшіншіден, Ақмола қаласы мен уезінде кеңестік билікті орнатуға белсене қатысуы, БОАК мүшесі, ХКК төрағасы болуы оның көшбасшылық қасиеті мен ұйымдастырушылық қабілетін көрсетеді. Төртіншіден, 1917 жылдан кейін қоғамдағы әйелдер теңдігін орнату, «қалың малды жою» сияқты реформаларды қолдауы әлеуметтік реформалар жағында екенін дәлелдейді.

Мұны РК(б)П Қырбком хатшысы Коростелевтің 1922 ж. 17 қарашада ҚАКСР Халкомкеңесінің Төрағасы С. Сейфуллинге берген мінездемесінен де көруімізге болады. Құжатта С. Сейфуллин идеологиялық тұрғыдан сенімді, талантты әдебиетші және іскер, сенімді басшы ретінде сипатталған (ҚР ПА. 141-қ. 1-т. 1229 іс. 18-п.).

Сәкен өзін іскер басшы ретінде 1920 жылы қазан айында дүниеге келген Қазақ АКСР-дағы мемлекеттік қызметінде көрсете алды: 1922 ж. 13 маусымда оқу халық комиссарының орынбасары және республикалық «Еңбекші қазақ» газетінің редакторы болып тағайындалады. 1922 ж. қазанында РСФСР Қырғыз (Қазақ) АССР ІІІ съезінің шешімі бойынша Халық комиссарлар кеңесінің төрағасы болып сайланды. Сәкеннің кемел мемлекеттік тұлғаға тән қасиеттері Үкімет басшысы лауазымында отырған 1922–1924 жылдары барынша жарқырай көрінді. Халком кеңесінің отырысын алғаш өткізген 1922 жылғы 1 қараша күні күн тәртібіндегі бірінші орында жалпыазаматтық салық жинау және аштарға көмекті ұйымдастыру мәселесі тұрды. Бұған дейін де ашаршылық жайын өлеңдерінде, мерзімді баспасөз бетінде жариялаған мақалаларында көтерген еді. Енді ең жоғары мемлекеттік билік

деңгейінде шешім қабылдады. Жарты ай өткенде 16 қараша күні Қазақ Орталық Атқару комитеті жанындағы ашаршылық салдарымен күрес бойынша құрылған комиссия туралы ережені мақұлдап, құжатқа С. Мендешев, Ж. Сәдуақасов қол қойды.

Үкімет республика өмірінің бар саласын басқару және ұйымдастыру міндеттерін шешіп отырды. Ол Қазақ жерін жинаудан студенттердің шәкіртақысын белгілеуге дейін қамтып жатты. Мысалы, қазақ жастарының тегін оқып, білім алуына 1922 жылы 6 желтоқсанда мемлекеттік бюджеттен - 425 шәкіртақы, 1923 жылы 26 қыркүйекте - 1130, ал 1924 жылы - 1165 шәкіртақы бөлінген.

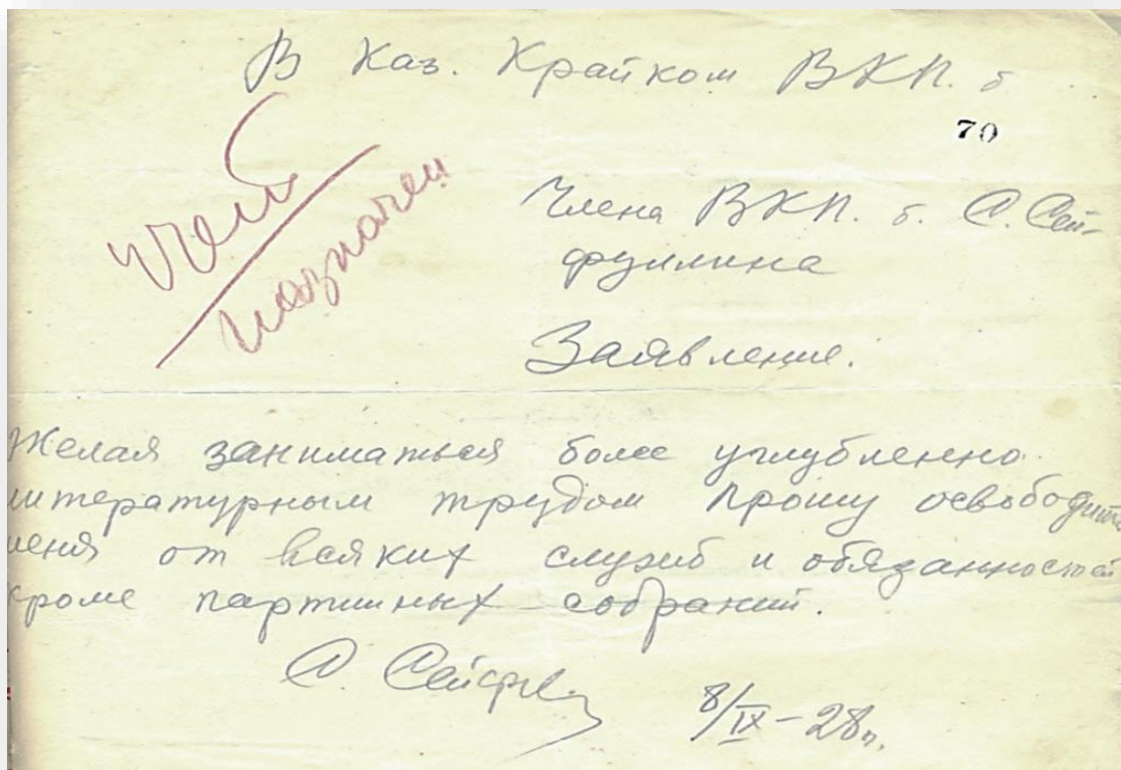
Жаңа экономикалық саясат алғашқы нәтижелерін бере бастағанда шапшаң әрі батыл қадамдарға бару қажеттігі өсті. Әсіресе, банк-қаржы саласында біліктілікпен жұмыс істеу ауадай қажет еді. Ізденістің арқасында алғашқы жинақ кассасы ашылды, тұңғыш рет республикалық лотерея ойынатылды. Қазақстанның бірінші Жер кодексі қабылданды. Қоянды жәрмеңкесі қайта жанданды.

Патша заманынан қазақты «киргиз» атандырған саяси қателікті түзеткен де Сәкен. 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деп дабыл көтерсе, сол жылы кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізуге бастамашылдық танытты. 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетіне кеңсе қағаздарын қазақ тілінде жүргізу туралы мақалаларын жариялап, осы істің басы-қасында жүрді. Нәтижесінде 1923 жылы 22 қарашада ҚазАССР Орталық атқару комитеті кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізу туралы тұңғыш декретін қабылдайды. Бұл 1924 жылы 7 сәуірде РКП(б) Қырғыз облыстық комитетіне жолдаған құпия баянхатында да көрініс тапқанын көреміз. Баянхатта ауыл шаруашылығы, тауар айналымы, бюджет және өлкелік органдарда іс-қағаздарды қазақ тілінде жүргізуді талап етті. Құжатта «Халкомдар мен өлкелік органдардың барлығы Халық комиссарлар кеңесіне бекітуге енгізетін құжаттардың жобаларын қазақ тілінде енгізуі тиіс» (ҚР ПА, 139-қ., 1-т., 604 іс. 16-17 п.) екені нақты көрсетілген.

1923 жылдың және бір айтулы оқиғасы ұлт ұстазы А. Байтұрсынұлының 50 жылдығын тойлау еді. Президент Архивінде А. Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойын атап өтуге қатысты екі құжат сақталған. Бірі – 1923 жылы 18 қаңтарда өткен Қырғыз АКСР Халық ағарту комиссариаты алқа жиынының хаттамасы. Алқа жиынында күн тәртібіне А. Байтұрсыновтың 50 жылдық мерейтойын атап өту туралы сұрақ қойылып, 8 тармақтан тұратын шешім қабылданған. Қаулыны жүзеге асыру үшін комиссия құру да қарастырылған еді. Алайда, партиялық өктемдік қабылданған шешімді орындауға мүмкіндік бермеді. Тоталитарлық жүйенің осынау өктемдігі кейін мейлінше асқынып кетті.

Іле-шала 1923 жылы 23 қаңтарда өткен РКП(б) Қырғыз облыстық комитеті мәжілісінде екінші құжат қабылданады. Партия мерейтойдың советтік органдармен ұйымдастырылуына жол бермеуді шешеді. Алайда, жеке тұлғалардың мерейтойды атап өтуіне қарсылық көрсетпеу дұрыс деп ұйғарылған. Мерейтойда совет органдарының атынан сөйлейтін жолдастардың сөздерінің мазмұнына жауапкершілік С. Сейфуллинге жүктелген. Сәкен бұл жолы да жауапкершіліктен бас тартқан жоқ, үдерістен сырт қалған жоқ. «Өзі үшін ұлтшыл болған кулардан бөлініп, Ахмет сол ұлт қамы үшін коммунист партиясына да кірді. Әрине, Ахмет коммунист партиясында да көп бола алмады. Көп бола алмайтыны белгілі еді... Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айғайшысы емес, олардың шоқпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай, қазақты ғана сүйетін адал жүрек, таза ұлтшыл» (Байтұрсынов, 2013) дегені ақиқатты айта алғаны турашылдығының, әділдігінің көрсеткіші.

1925 жылы 7 сәуірде БК(б)П Қазөлкекомының бюро мәжілісінің қаулысымен С. Сейфуллин ҚАКСР ағарту халкоматы Ғылыми комиссиясының төрағасы болып тағайындалады. «Аса құпия» грифімен дайындалған құжатта оған әдеби-шығармашылық жұмыспен кеңірек айналысу мүмкіндігін беру мақсатында деп көрсетіліпті. Ал 1926 жылы 22 маусымда оған Қазақ өлкелік комитетінің Партия тарихы бөлімінің меңгерушісі қызметін қоса атқару жүктеледі. Осы жұмысының аясында 1927 жылы қазан төңкерісінің 10 жылдығының қарсаңында С. Сейфуллиннің жетекшілігімен Партия тарихы институты 1928-

1-сурет. С. Сейфуллиннің БКП (б) Қазақ өлкелік комитетіне жазған өтініші.

1928 жыл 8 қыркүйек

ҚР ПА. 141 қ., 1 т., 2219 іс, 70 п.

(Figure 1. Application of S. Seifullin to the Kazakh Regional Committee of the CPC (B).

September 8, 1928

PA RK. 141 P., T. 1, 2219 cases, 70 p.)

1936 жылдар аралығында ағартушылық, оқытушылық жұмыстарына бет бұрады. Президент архиві қорларында С. Сейфуллиннің БКП (б) Қазақ өлкелік комитетіне 1928 жылы 8 қыркүйекте әдебиет ісімен тереңдетіп айналысуға ниет қылғандықтан партиялық жиналыстардан басқа жұмыс пен міндеттерден босату туралы жазған өтінішінің түпнұсқасы сақталыпты. Бұл құнды құжат. Себебі С. Сейфуллиннің өз қолымен жазылған (1-сурет).

Осы уақыттан бастап С. Сейфуллин ресми партиялық-советтік қызмет атқармаған. Шығармашылықпен айналысып, өзінің «Қызыл сұңқар», «Тар жол, тайғақ кешу», «Қызыл ат», т. б. еңбектерін жазған.

Алайда, 1937-1938 жж. орын алған Үлкен террор Сәкенді айналып өтпеді. Тоталитарлық билік Сәкенді «халық жауы» деп айыптауға үлкен даярлықпен келгенін көреміз. 1929 жылы 16 қазанда партиялық тексеруден өту барысында қабылданған қаулыда оған «жікшілдікке, күйректікке салынды,... табы жат элементке партиялық кепілдеме берді» деген айыптар тағылып, мойындатылған. Профессорлар Х. Әбжанов пен Б. Исабектің пікірінше партиялық кепілдеме ҰҒА академигі Р. Сүйлейменовтің әкесі Б. Сүйлейменовке берілген еді. Белгілі сәкентанушы Т. Кәкішевтің «Сәкен басына ала шарбы бұлт өзінің творчестволық еңбегіне 20 жыл толарына дейін-ақ үйірілген болатын» (Кәкішев, 1994: 41) деген пікірімен толық келісеміз. Сәкенге саяси сын шамамен 1937 жылдың шілде айынан ашық айтыла бастаған. Т. Елеуовтің «Жазушылар одағындағы жағдай» атты үлкен мақаласы жарық көріп, онда С. Сейфуллинге «ұлтшылдық уклон, әдебиеттегі пантюркизм элементінің көрінісі ретіндегі» «сейфуллиншілдікті» қалыптастырды деген кінә тағылған. Жала жабу 1937 жылы 16 қыркүйекте «Казахстанская правда» газетінде жарияланған «Қазақстанның жазушылар одағынан ұлтшыл-фашист жексұрындарды жою» атты көлемді мақалада жалғасын тапты. Мақаланың алғашқы жолынан-ақ қазақ әдебиетіндегі жауларды іздеу, олардың көзін құртуға

бағытталғаны бірден байқалады. Алашордалықтарды қазақ халқының жаулары, ал қазақ жазушылары оларды ақтады деп кінәлайды. Тоғжанов - бандит, І. Жансүгіров - ұлтшыл-фашист деп бағаланған. Ал бұл жерде жазушы С. Сейфуллинге ерекше көңіл бөлген жөн, – деп өздерінің басты кімді көздегендерін ашып айтқан. Оның кезінде партияға қарсы ұлтшыл сейфуллиншілер тобын құрып, өзінің топшылдық позициясынан ешуақытта бас тартпағаны сыналады. Сондай-ақ, Сәкеннің «Қызыл сұңқар», «Тар жол тайғақ кешу» еңбектерін сынап, түкке тұрғысыз еткен.

1936 жылы шілде айында С. Сейфуллин шығармашылығының 20 жылдығы республика деңгейінде атап өтіліп, «Еңбек Қызыл Ту» орденімен марапатталғаны белгілі. Қазақ Орталық атқару комитеті президиумының 1936 жылы 10 шілдеде «Жазушы Сейфуллиннің шығармашылық қызметінің 20 жылдық мерейтойын атап өту туралы» қаулы қабылдап, оның есімін Семей қаласындағы мұғалімдер институтына, І-Алматы станциясындағы толық емес қазақ орта мектебіне, Ақмола қаласындағы Училище көшесіне, Көкшетау қаласындағы Набережная көшесіне, Қарағанды-Балхаш темір жолындағы №11 разьездге беру ұйғарылған еді. Бұл қаулы «Қазақ әдебиеті» және «Казахстанская правда» газеттерінде жарияланған. БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті, ҚазАССР ХКК, КСРО Жазушылар одағы, БЛКЖО қазақ өлкелік комитеті, қырғыз жазушылары оны әдеби қызметінің 20 жылдығымен құттықтап, жедел хаттар жолдаған. Өкінішке орай, бір жыл өтер-өтпестен орден иегері С. Сейфуллин халық жауына айналды. Қабылданған шешім қағаз жүзінде қалады.

Сонымен, 16 қыркүйектегі мақалаға оралайық, ондағы басты тезистер Сәкеннің айыптау қорытындысынан көрініс тапқан. Демек, Сәкенді «халық жауы» деп айыптау алдын ала дайындалған, жоспарланған, тіпті сценарийі жазылған деуімізге болады.

Осы мақала жарық көргеннен кейін, 1937 жылдың 24 қыркүйегінде тұтқындалды. Ертесіне, 25 қыркүйекте қабылданған бұлтартпау шараларын таңдау мен айып тағу туралы қаулыда Сәкен Сейфуллиннің троцкистермен және оңшылдармен байланысы бар антисоветтік ұлтшыл ұйымның мүшесі деген айыппен тұтқындалғаны көрсетілген. Антисоветтік ұлтшыл жұмысты белсенді жүргізгені үшін РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-10-11-бабы бойынша айыпталып, ҚазССР ІХК ішкі тергеу түрмесіне қамауға алынған. Сол күні үйінде тінту жүріп, хаттама толтырылған. Тінту хаттамасына сәйкес 2 тізбе жасалған: бірінде - кітаптар мен хат алмасулар тізбесі, екіншісі - мүлкін тәркілеу туралы тізбе. Бір тізбе бойынша 483 кітап, 4 папкадағы хат алмасулар, 2 фотоальбом, 25 дана әртүрлі дәптерлер мен блокноттар, 14 папкадағы қолжазба, жинақталмаған әртүрлі қолжазбалар; екінші тізбе бойынша автокөлік, тон, диван, кілемдер тәркіленген. Сондай-ақ, «Еңбек Қызыл Ту» ордені кітапшасымен, «Қазақстанға 15 жыл» значогі куәлігімен, партиялық билеті, әскери билеті де тәркіленген (ҚР ПА. 352 қ. 1 т. 4519 іс. 1 том. 5-6 п.). Өкінішке орай, Сәкен ақталғаннан кейін әйелі Гүлбахрамның тәркіленген кітаптар мен қолжазбаларды, мүлікті қайтару туралы әртүрлі деңгейдегі органдарға жазған өтініштері толыққанды орындалған жоқ.

Құжаттардан қамауға алынған Сәкенді қаралау мен күйелеу оны партия қатарынан шығару шарасымен жалғасын тапқанын көреміз. 1937 жылдың 27 қыркүйегіндегі Алматы қалалық партия комитетінің бюро мәжілісінде С. Сейфуллин халық жауы болуына байланысты партиядан шығарылсын деген шешім қабылданған.

Архивтік қылмыстық-тергеу ісімен таныса отырып, Сәкеннен жауаптың арада 1 айдай уақыт өткен соң алғанын байқадық. Алғашқы жауап алу хаттамасы 1937 жылдың 20 қарашасында толтырылған. Ал, 6-8 қазан аралығында ІХК мемлекеттік қауіпсіздік басқармасы қызметкерлерінен түскен бір емес бірнеше акті мен рапорт бар. 6-7 қазанда «С. Сейфуллин көрсету беруден бас тартты» деген 2 акті жасалса, ал 8 қазанда оның көрсету беруден үзілді-кесілді бас тартып, бағынбағаны туралы рапорт берілген. Сонда 1, 5 айға жуық С. Сейфулинді адам төзгісіз жауап алу әдістерін қолдана отырып, айтқанға көндіру, мойындату жұмыстары жүргізілген. Кейін бұл туралы Сейфуллиннің ісін жүргізген ІХК қызметкерлерінің бірі былай көрсетіпті: «... Тұтқындағы адамдарға қатысты 1937/1938 жылдарда тергеу барысында рұқсат етілмеген әдістер қолданылатын. Соның ішінде, үздіксіз жауап алу, ұйқыдан айыру, ұзақ уақыт тамақ бермей аш ұстау, ұрып-соғу. Әдетте алғашқы

кезде әрбір тұтқынмен ол өзінің «қылмыстық әрекетін» мойындап, көрсетулер бермейінше конвейер жүйесі бойынша бірнеше адам жұмыс жасайтын» десе, екіншісі «... Жазушы Сейфуллин ісін жүргізу барысында мен онымен ол контрреволюциялық ұлтшыл ұйымға қатысқанын мойындамаған кезде бірнеше рет кездестім. Бұл кездесулер кезінде оның қатты шаршап отыратынын байқадым, шамасы оны бұрышқа қойып, демалуға мүмкіндік бермеген болар» (ҚР ПА. 352 қ. 1 т. 4519 іс. 7 том. 62 п.) деп көрсетіпті. Осылайша кінәсін мойындауға дайын адамнан жауап алынатын болған.

Қамауға алынған күннен бастап соңғы үкім шыққанға дейін, 1937 жылдың 20 қарашасы - 1938 жылдың 10 ақпаны аралығында, одан 8 рет жауап алынған екен. Жалпы тергеу барысында Сәкеннің 1922^{1*} жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан «антисоветтік, ұлтшыл, террористік-көтерілісшіл және тыңшылық-бүлікшіл ұйымның белсенді мүшесі болғанын» дәлелдеу төңірегінде жауап алынған. Соған сәйкес сұрақтар қойылып, ол ұйымда кімдер болғаны, яғни кімдер туралы айтылуы керек екені қойылған сұрақтар арқылы бағытталып отырған. Арасын суытпай дәл осы сұрақтар куәгерлерге қойылып, жауап алынған. Тергеу барысында берілген жауаптардың шындыққа жуыспайтынын, кінәсін мойындамайтынын С. Сейфуллин өзінің соңғы сөзінде де айтқан.

Осы кездері кездесуге қолы жеткен әйелі Гүлбахрам Сәкеннің қандай халде болғаны жайында былай деп еске алады: «... 1938 жылдың 8 февралі күні мені Сәкеніме жолықтырды.... Қарсы алдымда кірпігі көзіне жабысып, өңі құп-қу Сәкенім отыр. Нарттай беті қарайып кеткен. Жағы суалған. Қайратты қара шашын сыпырып тастапты. Сонда да көмірдей қара шашының төрт-бес айда ағарып кеткені көрініп тұр. Көз жанары сөнген. Өң жоқ. Екі ұрты ішіне кіріп кеткен» (Сырсандық, 2015).

Бұл Сәкенге қатысты қылмыстық істің аяқталуына аз уақыт қалған кез екен. Арада екі апта өтер-өтпестен, 1937 жылы 21 желтоқсанда айыптау қорытындысы әзірленген, ал 22 желтоқсанда КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегия сотына беру туралы қаулы қабылданған. Айыптау қорытындысына сәйкес С. Сейфуллин РСФСР ҚК 58 бабының 2, 8, 11 баптарында көзделген қылмыстарды жасады, яғни:

1. Кеңеске қарсы, ұлтшыл, террористік және шпиондық-диверсиялық ұйымның белсенді мүшесі болған;

2. Жасырын троцкистік және ұлтшыл ұйымның жетекшісі болуына орай 1922 жылдан Кеңес билігі мен БК(б)П қарсы контрреволюциялық күрес жүргізді;

3. Ұйымның террористік қызметіне атсалысқан;

4. Әдебиет саласында кеңеске қарсы зиянкестік жұмыспен айналысқан;

5. Ұйымға адамдарды жалдау ісін белсенді жүргізген;

6. 1936 ж. кеңеске қарсы жұмыс жасау мақсатында халық жауы Сокольниковпен^{2*} байланыс орнатқан деп айыпталды (ҚР ПА. 352 қ. 1 т. 4519 іс. 1 том. 161 п.).

Әрине, бұл айыптардың бірде-бірі шындыққа жуыспайтын еді. Бірақ, соған қарамастан 1938 жылы 25 ақпанда, КСРО Жоғарғы сотының Әскери коллегиясының көшпелі сессиясының жабық мәжілісінде С. Сейфуллин ісі қаралып, 20 минутта үкім шығарылған. С. Сейфуллин өзінің соңғы сөзінде ешқандай да контрреволюциялық ұйымның мүшесі болмағанын, алдын ала тергеу кезінде кінәсін мойындауға мәжбүрлі болғанын айтқан. Алайда, бұл үкімге ешбір әсер етпеген. Үкім сол күні-ақ орындалған.

Алайда, оның туған-туыстары, жақындары Сәкеннің 1938 жылы 25 ақпанда атылғанын ол ақталған 1957 жылы бір-ақ білген. Сәкеннің әйелі Гүлбахрам 1940 жылы 8 қазанда ҚазССР ІХК өзінің күйеуінің тағдыры туралы өтініш жазыпты. Онда «... Маған әлі күнге дейін күйеуімнің тағдыры белгісіз. Сондықтан менің күйеуімнің тағдыры жайлы хабар беруіңізді

^{1*} Президент архиві қорында 1923 ж. МСБ қызметкері И.Д. Каширинмен дайындалған Алаш-Орда жағдайы мен оның қызметі, қырғыз ұлтшыл ұйымдары туралы баянхаты бар. Онда қазақ зиялыларының арасындағы топшылдық баяндалған.

^{2*} БОАК Түрккомиссиясының және РСФСР ХКК төрағасы, РСФСР қаржы халкомы және оның орынбасары т. б. қызметтерді атқарған. Жазушы Г. Серебрякованың күйеуі.

сұраймын. Егер мүмкін болса, оған зат беруге рұқсат етуіңізді сұраймын» деп (ҚР ПА. 352 қ. 1 т. 4519 іс. 8 том. 18 п.) аяқтапты.

Саяси қуғын-сүргіннің шектен шыққан түрі «халық жауының» отбасын ойрандау еді. Отбасын ойрандау үй иесін оқшаулаумен басталды. Большевиктер мұнымен ғана тынған жоқ. Олар тұтқындалған жанның әйелін де, балаларын да, тіпті жақын туған-туыстарын да аяусыз жазалады.

1937 жылы 5 шілдеде БКП (б) Орталық комитетінің Саяси бюросы «Отанын сатқан отбасы мүшелері туралы» қаулы қабылдады. Бұл қаулыға сәйкес «әшкереленген оңшыл-троцкистік шпиондар, отанын сатқандардың әйелдері лагерлерге кем дегенде 5-8 жылға отырғызылады», ал балалары – балалар үйі мен жабық интернаттарға жіберілді. Осы мақсатта Нарым өлкесі мен Қазақстанның Торғай ауданында арнайы лагерь ашу ұсынылды. Балаларды Москва, Ленинград, Киев, Тифлис, Минск, шекарада орналасқан қалалардан тыс жерлерге орналастыру ұсынылды.

Отанын сатқан отбасы мүшесі болып 58-ші баппен айыпталушының жақын туыстары есептелді. Яғни әкесі, шешесі, күйеуі, әйелі, ұлдары, қыздары, егер айыпталушымен бірге тұрған жағдайда аға-қарындастары. Осылайша оларға ресми түрде «Отанын сатқан отбасылар мүшесі» (ЧСИР) деген атау таңылды. Олар жаппай сайлау құқынан айырылды. Отанын сатқан отбасы мүшесі өмір бойына таңба болып қалды, кәсіп таңдағанда, білім алғанда, тіптен тұратын жерге де әсер етті.

Осы принциппен жұмыс жасаған тоталитарлық билік Сәкенді қудалаумен шектелмей, оның отбасын да қудалай бастайды. Бірінші кезекте «халық жауының» әкесі ретінде, 71 жастағы Сейфулла Оспанов тұтқындалған. Ол 1937 жылдың 25 қарашасында қамауға алынған. Оған Жаңаарқадағы контрреволюциялық ұлтшыл-фашистік ұйымның мүшесі, егін егу кезінде колхозшыларды зиянкестікпен айналысуға үгіттеді, тұқым ұрлаған деген айып таққан. С. Оспановпен бірге Сәкеннің үзеңгілес досы, Омбы семинариясында бірге оқыған, кейін де ара-қатынасы үзілмеген Жанайдар Сәдуақасовтың әкесі де қамауға алыныпты. Ж. Сәдуақасовтың Сәкеннің өзімен қатар атылғаны да белгілі. Бар-жоғы 10 күннің ішінде, 5 желтоқсанда, оларға қатысты айыптау қорытындысы жарияланған. Жалпы тұтқындалған 29 адамның 21-і ату жазасына кесілген, ал қалғандары 8-10 жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберілген. Бұлардың барлығы Жаңаарқа өңірінің тумалары еді.

Сәкен атылғаннан кейін, 1938 жылы 17 наурызда Отанын сатқан Сейфуллиннің отбасына анықтама толтырылған. Бұл кімнің отбасы, не үшін, қандай жаза алғаны және қашан жазаланғаны, отбасы құрамы, 15 жастан үлкен балаларға сипаттама, әйеліне қатысты компромат туралы мәліметтерден тұратын анықтама қауіпсіздік комитетінің қызметкерлерімен міндетті түрде толтырылатын құжаттардың бірі еді. С. Сейфуллиннің отбасына қатысты анықтамада отбасы құрамында әйелі Гүлбахрам, қарындасы Гүлбану, ұлы Аян көрсетіліпті. Көп ұзамай, кезек әйелі Гүлбахрамға келеді. Ол 1938 жылдың 9 сәуірінде тұтқындалады. Оған күйеуінің совет үкіметіне қарсы қызметін біле тұра, оны жасырды деген айып тағылған. Кейбір зерттеулерде Гүлбахрам лагерьде отырған деген ақпарат та кездеседі. Бірақ құжаттарға сүйенсек ол КСРО НКВД жанындағы Ерекше мәжілістің 1938 жылғы 10 маусымдағы шешімімен әлеуметтік қауіпті элемент ретінде 2 жылға бақылауға алынған. Сондай-ақ, АЛЖИР және Карлаг лагерьлерінің тізімінен де Гүлбахрамның есімін кездестіре алмадық.

Қорғансыз халге түскен жары Гүлбахрам мен жалғыз ұлы Аян басы ауған жаққа кете барады. Жол үстінде бала қатты ауырып, көз жұмады. Осылайша, Сәкен Сейфуллиннің шежіресі үзілді.

Кейін әйелі Гүлбахрам жақсылықтан үмітін үзбей Алматыдағы, Мәскеудегі құзыретті мекемелерге хат жазумен болды. Билікке хат жазу сол кездегі әділеттілікті іздеудің бір жолы еді. Бұл хаттардың барлығы архивтік-қылмыстық істе сақталыпты. 1940 жылы Қаз ССР ПХК-на жолдасының тағдыры туралы мәлімет сұрап хат жазса, 1956-1957 жж. КСРО Бас прокуроры

Р.А. Руденко^{1*} жолдасқа, КСРО Министрлер Кеңесінің Төрағасы Н. А. Булганинге^{2*}, ҚазССР Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасы В.В. Губинге^{3*} С. Сейфуллинді ақтауды сұрап хат жолдаған.

С. Сейфуллин 1957 жылы 21 наурызда ақталды. Алайда, әділеттілік іздеген Г. Сейфуллина 1958 жылы 27 қаңтарда С. Сейфуллинді партиялық тұрғыдан ақтауды сұрап Қазақстанның Орталық комитетіне өтініш жолдайды. Өтініш Қазақстан КП ОК жанындағы Партиялық комиссияда сол жылы 11 ақпанда қаралып, С. Сейфуллинді партиялық қатынаста қайтыс болғаннан кейін ақтау туралы шешім қабылдаған. Ақын жарының келесі хаттары С. Сейфуллиннің ардақты есімін халқына қайтару хақында екен. Бұл хаттар 1961 жылы ҚазССР Жоғары кеңесі Президиумының төрағасы И.Ш. Шариповке, ҚазССР МК жанындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасы А. Арыстанбековке жолданған. Мұндағы басты өтініш - ҚазССР Орталық атқару комитетінің 1936 жылы 10 шілдеде қабылдаған қаулысының^{4*} күшін қалпына келтіру және тінту кезінде кәмпескеленген ақын қолжазбалары мен мүлкін қайтару. Алайда, хатқа берілген жауапта нақты шешім қабылданбағанын байқауға болады. Бірінші мәселе бойынша партияның ОК мен ҚазССР Министрлер кеңесіне жүгіну ұсынылса, ал екінші мәселе бойынша уақыттың өтуіне байланысты іздестіру жұмыстарының нәтиже бермегенін хабарлаған. Алайда, архивтік-тергеу ісінде тінту хаттамасына сәйкес толтырылған 2 тізбеде^{9*} сақталған. Сондай-ақ 1937 жылы 21 желтоқсанда әзірленген айыптау қорытындысының соңында 3 тармақтан тұратын анықтама берілген, соның бір тармағында тінту кезінде алынған заттар ІХК қоймасында сақталуда деп көрсетілген. 1956 жылы С. Сейфуллиннің тергеу ісіне қатысы бар деген ІХК қызметкерлері іздестіріліп, олардан осы мәселеге қатысты жауап алынған. Өкінішке орай, бірде-бір ІХК қызметкерлері кәмпескеленген ақын қолжазбалары мен мүлкі туралы ақпаратты білмейміз деген сөздерінен танбапты.

Гүлбахрам да өзімен тағдырлас Ә. Құлымбетова, Р. Асфендиярова, К. Майлина сияқты екінші рет тұрмысқа шықпастан 1973 жылы дүниеден өтті. Бір өкініштісі Гүлбахрамға көзі тірісінде Отанын сатқан отбасы мүшесі айыбынан арылу бұйырмапты. Тек тәуелсіздігіміздің арқасында Г. Сейфуллинаны ақтау туралы қаулы 1999 жылы 23 тамызда қабылданыпты. Өкінішке орай, әлі күнге дейін ақталмаған тоталитарлық саясат құрбандары қаншама десеңші!

Қорытынды. С. Сейфуллиннің қоғамдық-саяси қызметіне қатысты архив құжаттары оның советтік билікке жасаған қызметінен гөрі өзінің туған еліне сіңірген еңбегі, қызметі әлдеқайда ауқымды да көлемді екенін дәлелдейді. Атап айтсақ, патша заманынан қазақты «киргиз» атандырған саяси қателікті түзетуі, кеңсе істерін қазақ тілінде жүргізуге бастамашылдық танытуы, қазақ жастарының тегін оқып, білім алуына жол ашуы, т. б. Сәкенді «халық жауы» деп айыптау үдерісінің бұқаралық ақпарат құралдарының беттерінде оны әшкерелеген мақалалар жариялау, партия қатарынан шығару арқылы жүзеге асырылғаны көрсетілді. Бұл биліктің «халық жауын» ұстап, қамауға алуға үлкен даярлықпен келгенінің дәлелі. С. Сейфуллинге тағылған айыптардың заңдық негізі жоқ, жалған екені негізделді. Тергеу материалдары қуғын-сүргін құрбандарына қатысты ұрып-соғу, түнімен ұйықтатпау т. с. с. заңсыз әрекеттердің қолданылғанын көрсетеді. Бұл қамаудағы адамнан алынған мойындау жауаптарының қысыммен, алдын ала дайындалған сұрақтардың негізінде алынғанын дәлелдей түседі.

Архивтік-қылмыстық істерді зерделеу барысында С. Сейфуллин отбасының қасіреті - әкесінің атылуы, жақын туыстарының қуғындалуы, т. б. бұрын жабық әрі жасырын қалып келген құжаттар негізінде анықталды. Қуғын-сүргін саясатының тетіктері зерттелді. Тергеу амалдарының әдістері нақтыланды. 1957 жылы С. Сейфуллиннің толық және ресми ақталуы оның қызметінде қылмыс құрамының болмағанын дәлелдеді. С. Сейфуллиннің архивтік-

^{1*} Руденко Р.А. 1953-1981 жж. КСРО бас прокуроры.

^{2*} Булганин Н.А. 1955-1958 жж. КСРО үкіметін басқарған.

^{3*} Губин В.В. 1954-1959 жж. ҚазССР СМ жанындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің төрағасы

^{4*} Қаулы мәтіні мақалада берілген.

^{9*} Тізбе мақалада берілген.

қылмыстық ісінде сақталған хаттар оны ақтау үдерісіне әйелі Г. Сейфуллинаның көп еңбек сіңіргенін көрсетті.

С. Сейфуллин - кеңестік идеологияға қызмет етсе де, ұлттық мүддені бәрінен жоғары қойғаны үшін сол жүйенің құрбаны болған тұлға.

Sources

AP RK – Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
Fond 139 — Kyrgyz (Kazakh) Regional Committee of the RCP(b)
Fond 141 — Kazakh Territorial Committee of the AUCP(b)
Fond 352 — Archival Collection of Documents on Political Repressions of the 1920s–1950s of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan

Деректер

ҚР ПА - Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві
139-қор РК(б)П Қырғыз (Қазақ) облыстық комитеті
141-қор БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті
352-қор ҚР Ішкі істер министрлігінің XX ғ. 20-50 жж. саяси қуғын-сүргін құжаттарының архивтік коллекциясы

References

- Absemetov, 2006 — *Absemetov, M. O.* Saken Seifullin – Predsedatel Soveta Narodnykh Komissarov Kazakhstana (g. Orenburg, 1922–1924) (Saken Seifullin – Chairman of the Council of People’s Commissars of the Kazakh ASSR (Orenburg, 1922–1924)). Astana: Rukhpress, 2006. (In Russ.).
- Aldazhumanov, 1997 — *Aldazhumanov, K., Aldazhumanov, E.* Deportatsiia narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima (The Deportation of Peoples – A Crime of the Totalitarian Regime). Almaty: “XXI vek” Foundation, 1997. 16 p. (In Russ.).
- Allaniiazov, 2002 — *Allaniiazov, T.* Krestianskie vystupleniia 1929–1932 gg. v Kazakhstane: opyt i problemy izuchenii (Peasant Uprisings in Kazakhstan, 1929–1932: Experience and Challenges of Study). Almaty: “XXI vek” Foundation, 2002. 88 p. (In Russ.).
- Arendt, 1996 — *Arendt, Kh.* Istoki totalitarizma (The Origins of Totalitarianism). Moscow: TsentrKom. 1996. 672 p. (In Russ.).
- Baitürsynov, 2013 — *Baitürsynov, A.* Alty tomдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар. А. Бaitürsynұлы туралы құжаттар мен материалдар (Collection in 8 Volumes: Articles, Letters. Documents and Materials on A. Baitursynuly). Almaty: El-šejire, 2013. 384 p. (In Kaz.).
- Bulatova, 2013 — *Bulatova, D.* Espolov. 90 let spustia: Zabytaia glava Alash-Ordya (90 Years Later: The Forgotten Chapter of Alash Orda). Almaty: Umit, 2013. 232 p. (In Russ.).
- Bzhezinskii, Fridrikh, 1993 — *Bzhezinskii, Z., Fridrikh, K.* Totalitarnaia diktatura i avtokratiia (Totalitarian Dictatorship and Autocracy). Moscow: INION, 1993. 415 p. (In Russ.).
- Dilmanov, 2002 — *Dilmanov, S. D.* Ispravitelno-trudovye lageria NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-e – 50-e gody KhKh veka) (The NKVD–MVD Corrective Labor Camps in the Territory of Kazakhstan (1930s–1950s, 20th Century)). Almaty: (No publisher indicated), 2002. 344 p. (In Russ.).
- Dzhuanyshebekov, 2000 — *Dzhuanyshebekov, N.* Saken Seifullin. Ocherk zhizni i tvorchestva (Saken Seifullin: An Essay on Life and Works). Almaty, 2000. (In Russ.).
- Käken, 2004 — *Käken, A.* Qazaqtyñ Säkeni (Saken the Kazakh). Astana: The World of Parasat, 2004. 328 p. (In Kaz.).
- Käken, 2019 — *Käken, A.* Säken aqiqaty (The Truth About Saken). Nur-Sultan: 2019. 144 p. (In Kaz.).
- Käkenov, 1996 — *Käkenov, A.* Säken şyndyğyn dittegende nemese NKVD qūjattary şertken syr: derekti hikaia. Poslednie dni Sakena, ili o chem povedali arhivnye dokumenty NKVD (When the Truth About Saken Was Told, or the Secrets Hidden in NKVD Documents: The Last Days of Saken and What the NKVD Archival Records Revealed). Almaty: “Qalamger” Creative Workshop, 1996. 92 p. (In Kaz.).
- Käkişev, 1968 — *Käkişev, T.* Qyzyl süñqar (The Red Falcon). Alma-Ata, 1968. (In Kaz.).
- Käkişev, 1976 — *Käkişev, T.* Säken Seifullin: Önegeli ömir (Saken Seifullin: A Remarkable Life). Almaty: Jalyn, 1976. 320 p. (In Kaz.).
- Käkişev, 1989 — *Käkişev, T.* Säken Seifullin (Saken Seifullin). Almaty: Mektep, 1989. 88 p. (In Kaz.).
- Käkişev, 1997 — *Käkişev, T.* Säkeniñ sotı: qūjatty hikaia (Saken’s Trial: A Documentary Account). Almaty: Baspager, 1994. 95 p. (In Kaz.).
- Käkişev, 2005 — *Käkişev, T.* Säken Seifullin (Saken Seifullin). Almaty: Rauan, 1997. 384 p. (In Kaz.).
- Käkişuly, 2005 — *Käkişuly, T.* Dala dauylpazy. Ğümyrna (Dala Dauylpazy: Life Story). Almaty: Qazyğürt, 2005. 408 p. (In Kaz.).
- Kalybekova, 2008 — *Kalybekova, M.* Istoriia deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937–1956 gg.) (The History of Deported Peoples of Kazakhstan (1937–1956)). Almaty: LEM, 2008. 187 p. (In Russ.).

- Konkvest, 1991 — *Konkvest, R.* Bolshoi terror (The Great Terror). Riga: Rakstnieks, 1991. 414 p. (In Russ.).
- Kozybaev, 2019 — *Kozybaev, I. M.* "Bolshoi terror" v Kazakhstane (The Great Terror in Kazakhstan). Almaty: Raritet, 2019. 368 p. (In Russ.).
- Kukushkina, 2002 — *Kukushkina, A.* Akmolinskii lager zhen izmennikov Rodiny. Istoriia i sudby (The Akmolinsky Camp for the Wives of Traitors to the Motherland: History and Fates). Karaganda: (No publisher indicated). 2002. 184 p. (In Russ.).
- Kydyralina, 2015 — *Kydyralina, Zh.* Alimkhan Ermekov: sudba i vremia (Alimkhan Ermekov: Fate and Time). Astana: Foliant, 2015. 440 p. (In Russ.).
- Nūrpeisov, 1995 — *Nūrpeisov, K.* Alaş hām Alaşorda (Alash and Alash Orda). Almaty: Atatek, 1995. 256 p. (in Kaz.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov, T.* 20-30 jyldardaǵy Qazaqstan qasireti (The Tragedy of Kazakhstan in the 1920s–1930s). Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 2018 — *Omarbekov, T.* 20-30 jj. Halyq köterılısteri: Zertteu (Popular Uprisings of the 1920s–1930s: A Study). Almaty: "Arys" Printing house, 2018. 480 p. (In Kaz.).
- Qirabaev, 1962 — *Qirabaev, S.* Säken Seifullin: tvorchestvolıyq joly (Saken Seifullin: The Path of Creativity). Alma-Ata, 1962. (In Kaz.).
- Qirabaev, 1974 — *Qirabaev, S.* Säken Seifullin (Saken Seifullin). Almaty: Jazuşy, 1974. 432 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1994 — *Qozybaev, M.* Jaudy şaptym tu bailap (I Defeated the Enemy by Binding Him). Almaty: Qazaqstan, 1994. 192 p. (In Kaz.).
- Salqynbek, 2013 — *Salqynbek, D.* Qairatker Ydyrys Müstambaiüly (Kairatker Ydrys Mustambayuly). Almaty: QazUTU, 2013. 278 p. (In Kaz.).
- Shaimukhanov, Shaimukhanova, 1997 — *Shaimukhanov, D.A., Shaimukhanova, S.D.* Karlag (Karlag). Almaty: (No publisher indicated), 1997. 177 p. (In Russ.).
- Şoqai, 1999 — *Şoqai, M.* Tañdamaly (Selected Works). Almaty: Qainar, 1999. Vol. 2. 519 p. (In Kaz.).
- Syrsandyq, 2016 — *Syrsandyq.* Birinşı kitap: estelikter, maqalalar, eseler (Syrsandyq. Volume One: Memoirs, Articles, Essays). Astana, 2016. 520 p. (In Kaz.).
- Ysmaiılov, 1958 — *Ysmaiılov, E.* Säken Seifullin revolüsiıner aqyn (Saken Seifullin: Revolutionary Poet). Almaty, 1958. 67 p. (In Kaz.).
- Zhanbosinova, 2020 — *Zhanbosinova, A. S.* Proshu sniat s menia nezasluzhennoe kleimo 58-i statı: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane (I Request the Removal of the Undeserved Stigma of Article 58: Its Documents in the History of Political Terror in Kazakhstan). Semei: Intellect, 2020. 580 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

- Абсеметов, 2006 — *Абсеметов М.О.* Сакен Сейфуллин – Председатель Совета Народных Комиссаров Казахстана (г. Оренбург, 1922–1924). Астана: Рухпресс, 2006.
- Алдажуманов, 1997 — *Алдажуманов К., Алдажуманов Е.* Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алматы: Фонд «XXI век», 1997. 16 с.
- Алланиязов, 2002 — *Алланиязов Т.* Крестьянские выступления 1929–1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения. Алматы: Фонд «XXI век», 2002. 88 с.
- Арендт, 1996 — *Арендт Х.* Истоки тоталитаризма. Москва: ЦентрКом. 1996. 672 с.
- Байтұрсынов, 2013 — *Байтұрсынов А.* Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар. А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. Алматы: Ел-шежіре, 2013. 384 б.
- Бжезинский, Фридрих, 1993 — *Бжезинский З., Фридрих К.* Тоталитарная диктатура и автократия. Москва: ИНИОН, 1993. 415 с.
- Булатова, 2013 — *Булатова Д.* Есполов. 90 лет спустя: Забытая глава Алаш-Орды. Алматы: Уміт, 2013. 232 с.
- Джуанышбеков, 2000 — *Джуанышбеков Н.* Сакен Сейфуллин. Очерк жизни и творчества. Алматы, 2000.
- Дильманов, 2002 — *Дильманов С. Д.* Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX века). Алматы: (б. и.), 2002. 344 с.
- Жанбосинова, 2020 — *Жанбосинова А. С.* Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. Семей: Интеллект, 2020. 580 с.
- Калыбекова, 2008 — *Калыбекова М.* История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.). Алматы: LEM, 2008. 187 с.
- Кәкішев, 1968 — *Кәкішев Т.* Қызыл сұңқар. Алма-Ата, 1968.
- Кәкішев, 1976 — *Кәкішев Т.* Сәкен Сейфуллин: Өнегелі өмір. Алматы: Жалын, 1976. 320 б.
- Кәкен, 2004 — *Кәкен А.* Қазақтың Сәкені. Астана: Парасат Әлемі, 2004. 328 б.
- Кәкен, 2019 — *Кәкен А.* Сәкен ақиқаты. Нұр-Сұлтан: «Big Dream» ЖШС, 2019. 144 б.
- Кәкенов, 1996 — *Кәкенов А.* Сәкен шындығын діттегенде немесе НКВД құжаттары шерткен сыр: деректі хикая. Последние дни Сакена, или о чем поведали архивные документы НКВД. Алматы: «Қаламгер» шығармашылық ақсаы, 1996. 92 б.
- Кәкішев, 1989 — *Кәкішев Т.* Сәкен Сейфуллин. Алматы: Мектеп, 1989. 88 б.
- Кәкішев, 1997 — *Кәкішев Т.* Сәкеннің соты: құжатты хикая. Алматы: Баспагер, 1994. 95 б.
- Кәкішев, 2005 — *Кәкішев Т.* Сәкен Сейфуллин. Алматы: Рауан, 1997. 384 б.

- Кәкішұлы, 2005 — *Кәкішұлы Т.* Дала дауылпазы. Ғұмырнама. Алматы: Қазығұрт, 2005. 408 б.
- Козыбаев, 2019 — *Козыбаев И. М.* «Большой террор» в Казахстане. Алматы: Раритет, 2019. 368 с.
- Конквест, 1991 — *Конквест Р.* Большой террор. Рига: Ракстниекс, 1991. 414 с.
- Кукушкина, 2002 — *Кукушкина А.* Акмолинский лагерь жен изменников Родины. История и судьбы. Караганда: (б. и.). 2002. 184 с.
- Кыдыралина, 2015 — *Кыдыралина Ж.* Алимхан Ермеков: судьба и время. Астана: Фолиант, 2015. 440 с.
- Қирабаев, 1962 — *Қирабаев С.* Сәкен Сейфуллин: творчестволық жолы. Алма-Ата, 1962.
- Қирабаев, 1974 — *Қирабаев С.* Сәкен Сейфуллин. Алматы: Жазушы, 1974. 432 б.
- Қозыбаев, 1994 — *Қозыбаев М.* Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.
- Нұрпейісов, 1995 — *Нұрпейісов К.* Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Омарбеков, 2018 — *Омарбеков Т.* 20-30 жж. халық көтерілістері: Зерттеу. Алматы: «Арыс» баспасы», 2018. 480 б.
- Салқынбек, 2013 — *Салқынбек Д.* Қайраткер Ыдырыс Мұстамбайұлы. Алматы: ҚазҰТУ, 2013. 278 б.
- Сырсандық, 2016 — *Сырсандық.* Бірінші кітап: естеліктер, мақалалар, эсселер. Астана, 2016. 520 б.
- Шаймуханов, Шаймуханова, 1997 — *Шаймуханов Д. А., Шаймуханова С. Д.* Карлаг. Алматы: (б. и.), 1997. 177 с.
- Шоқай, 1999 — *Шоқай М.* Таңдамалы. Алматы: Қайнар, 1999. Т. 2. 519 б.
- Ысмайылов, 1958 — *Ысмайылов Е.* Сәкен Сейфуллин революционер ақын. Алматы, 1958. 67 б.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 753-771, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTH / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_753-771

ACTIVITIES OF SECULAR AND MUSLIM EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE SEMIRECHYE REGION AT THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES (INTERDISCIPLINARY ANALYSIS BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS)

Ospanova Rysgul Ramazankyzy¹, Murzakhodzhayev Kuanysh Madiievich^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University
(13 Dostyk Ave., Almaty, 480100, Republic of Kazakhstan)
candidate of historical sciences, associate professor
 <https://orcid.org/0000-0002-6173-2286> E-mail: ablai_angel@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Senior Researcher, PhD
 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439> E-mail: kuka_ist@mail.ru
*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Ospanova R.R., Murzakhodzhayev. K.M., 2026

Abstract. Introduction. In the late XIX – early XX centuries, secular and Muslim educational institutions developed simultaneously in the Semirechye region, becoming an important component of education in the region. The colonial educational policy of the Tsarist authorities, the activities of Russian-Correctional schools and the formation of Muslim Jadid educational institutions had a significant impact on the cultural and spiritual development of the region. In this regard, a comprehensive study of the activities of these educational institutions on the basis of archival documents is of scientific relevance. *Goals and objectives.* The goal of the study is to analyze the activities of secular and Muslim educational institutions in the Semirechye region at the turn of the XIX – XX centuries on the basis of archival documents and determine their place and features in the education system. In accordance with this goal, the tasks were set to study the prerequisites for the formation of educational institutions, the content, financing, social composition of the educational process and the impact on the socio-cultural development of the region. The authors analyzed documents from the Central Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archival Fund of the Republic of Tatarstan, and periodical materials using comparative historical and structural-functional methods. The study used an interdisciplinary approach combining history, sociology and pedagogical analysis. *Results.* In the course of the study, it was found that Russian-Correctional schools, gymnasiums, Parish Schools, Muslim schools and madrasas existed in the Semirechye region in parallel. Archival documents indicate that the Tsarist administration pursued the goal of spreading the Russian language among the local population and training the personnel necessary for the colonial system of government. It was also revealed that Muslim educational institutions played an important role in preserving national cultural values, as well as increasing the religious literacy of the population. Schools of the Jadid direction combined elements of traditional and secular education and

contributed to the formation of the National intelligentsia. *Conclusion.* Secular and Muslim educational institutions in the Zhetysu region, although they are based on different goals and educational models, have made a significant contribution to the development of education in the region. Russian-Correctional schools served as an instrument of colonial policy, while Muslim and Jadid educational institutions were aimed at preserving national spiritual values and educating a new generation of intellectuals. Therefore, the interrelated consideration of their activities allows us to more deeply understand the complex and multifaceted nature of the history of education in Kazakhstan.

Keywords: Zhetysu Region, Public Education, Muslim schools, madrasahs, Jadid education, secular education, Russian-Correctional schools, educational policy of the Tsarist government, educational institutions, cultural development, late XIX, early XX century

Acknowledgment. The article was prepared as part of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "Interdisciplinary study of the history of the activities of secular and Muslim educational institutions in Kazakhstan at the turn of the XIX–XX centuries (based on new archival documents)" (Grant Registration No. AR26105033).

For citation: Ospanova R.R., Murzakhodzhaev K.M., Activities of secular and muslim educational institutions in the Semirechye region at the turn of the XIX–XX centuries (interdisciplinary analysis based on archival documents) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 753–771. (In Eng.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_753–771

XIX–XX ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДА ЖЕТІСУ Өңіріндегі Зайырлы және Мұсылмандық Оқу Орындарының Қызметі (Архивтік Құжаттар Негізінде Пәнаралық Талдау)

Оспанова Рысгүл Рамазанқызы¹, Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы^{2*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(13-үй, Достық даңғ., 480100 Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-6173-2286> E-mail: ablai_angel@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

Аға ғылыми қызметкер, PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0001-7723-8082> . E-mail: kuka_ist@mail.ru

* автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Оспанова Р.Р., Мурзаходжаев Қ.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Жетісу аймағында бір мезгілде зайырлы және мұсылмандық оқу орындары дамып, аймақтағы білім берудің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Патша өкіметінің отаршылдық білім беру саясаты, орыс-түзем мектептерінің қызметі және мұсылман жадид білім беру мекемелерінің құрылуы аймақтың мәдени және рухани дамуына айтарлықтай әсер етті. Осыған байланысты архивтік құжаттар негізінде осы оқу орындарының қызметін жан-жақты зерделеу ғылыми өзектілікке ие. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері* – XIX–XX ғасырлар тоғысындағы Жетісу облысындағы зайырлы және мұсылман оқу орындарының қызметін мұрағат құжаттары негізінде талдау және олардың білім беру жүйесіндегі орны мен ерекшеліктерін анықтау. Осы мақсатқа сәйкес оқу орындарын құрудың алғышарттарын, оқу процесінің мазмұнын, қаржыландырылуын, әлеуметтік құрамын және аймақтың әлеуметтік-мәдени дамуына әсерін зерттеу міндеттері қойылды. *Материалдар мен әдістері.* Авторлар Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві, Татарстан Республикасының мемлекеттік архив қорынан алынған

құжаттарға, мерзімдік баспасөз материалдарына салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-функционалдық әдістер арқылы талдау жасаған. Зерттеуде тарих, әлеуметтану, педагогикалық талдауды біріктіретін пәнаралық тәсіл қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Жетісу облысында орыс-түземдік мектептер, гимназиялар, приходтық мектептер, мұсылман мектептері мен медреселер қатар өмір сүргені анықталды. Архивтік құжаттар патша әкімшілігінің орыс тілін жергілікті халыққа тарату және отарлық басқару жүйесіне қажетті кадрларды даярлау мақсатын көздегенін көрсетеді. Сондай-ақ, мұсылман оқу орындарының ұлттық мәдени құндылықтарды сақтауда, сондай-ақ халықтың діни сауаттылығын арттыруда маңызды рөл атқарғаны анықталды. Жадид бағытындағы мектептер дәстүрлі және зайырлы білім беру элементтерін біріктіріп, ұлттық интеллигенцияның қалыптасуына өз үлестерін қосты. *Қорытынды.* Жетісу облысындағы зайырлы және мұсылмандық оқу орындары әртүрлі мақсаттар мен білім беру модельдеріне негізделгенімен, аймақтағы білім беруді дамытуға айтарлықтай үлес қосты. Орыс-түзем мектептері отаршылдық саясаттың құралы ретінде қызмет етті, ал мұсылман және жадид білім беру мекемелері ұлттық рухани құндылықтарды сақтауға және зиялы қауымның жаңа буынын тәрбиелеуге бағытталған. Сондықтан олардың қызметін өзара байланысты қарастыру Қазақстандағы білім беру тарихының күрделі және көп қырлы сипатын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Жетісу өңірі, халық ағарту ісі, мұсылмандық мектептер, медреселер, жадидтік білім беру, зайырлы білім беру, орыс-түзем мектептері, патша өкіметінің ағарту саясаты, оқу орындары, мәдени даму, XIX ғасырдың соңы, XX ғасырдың басы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ЖТН АР26105033 «XIX–XX ғасырлар тоғысында Қазақстандағы зайырлы және мұсылмандық оқу орындарының қызметінің тарихын пәнаралық тұрғыда зерттеу (жаңа архивтік құжаттар негізінде)» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде дайындалды.

Дәйексөз үшін: Оспанова Р.Р., Мурзаходжаев Қ.М. XIX–XX ғасырлар тоғысында Жетісу өңіріндегі зайырлы және мұсылмандық оқу орындарының қызметі (архивтік құжаттар негізінде пәнаралық талдау) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 753–771 бб. (Ағылш.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_753–771

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СВЕТСКИХ И МУСУЛЬМАНСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В РЕГИОНЕ СЕМИРЕЧЬЕ НА РУБЕЖЕ XIX И XX ВЕКОВ (МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ)

Оспанова Рысгуль Рамазановна¹, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич^{2*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(13, проспект Достық, Алматы, 480100, Республики Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент

 <https://orcid.org/0000-0002-6173-2286> E-mail: ablai_angel@mail.ru

²Институт Истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(28, Шевченко, г. Алматы, 050010, Казахстан)
Старший научный сотрудник, PhD

 <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439> E-mail: kuka_ist@mail.ru

*автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Оспанова Р.Р., Мурзаходжаев К.М., 2026

Аннотация. Введение. В конце XIX-начале XX века в Семиречье параллельно развивались светские и мусульманские учебные заведения, которые стали важной составляющей просвещения в крае. Колониальная образовательная политика царской власти, деятельность русско-исправительных школ и становление мусульманских джадидийских учебных

заведений оказали значительное влияние на культурно-духовное развитие региона. В этой связи комплексное изучение деятельности данных учебных заведений на основе архивных документов имеет научную актуальность. *Цель и задачи исследования.* Цель исследования – проанализировать деятельность светских и мусульманских учебных заведений Семиречья на рубеже XIX–XX веков на основе архивных документов и определить их место и особенности в системе образования. В соответствии с этой целью поставлены задачи изучения предпосылок формирования учебных заведений, содержания, финансирования, социального состава учебно-воспитательного процесса и влияния на общественно-культурное развитие региона.. Авторы проанализировали документы из Центрального архива Республики Казахстан, государственного архивного фонда Республики Татарстан, материалы периодической печати сравнительно-историческими и структурно-функциональными методами. В исследовании использовался междисциплинарный подход, сочетающий историю, социологию и педагогический анализ. *Результаты.* В ходе исследования было установлено, что в Семиречье параллельно функционировали русско-коррекционные школы, гимназии, приходские училища и мусульманские школы, медресе. Архивные документы показывают, что царская администрация преследовала цель распространения русского языка среди местного населения и подготовки кадров, необходимых для колониальной системы управления. Также было отмечено, что мусульманские учебные заведения, наряду с повышением религиозной грамотности населения, сыграли важную роль в сохранении национальных культурных ценностей. Школы джадидистской направленности сочетали в себе элементы традиционного и светского образования, способствовали формированию национальной интеллигенции. *Заключение.* Светские и мусульманские учебные заведения Жетысуского региона, хотя и основаны на различных целях и образцах образования, внесли значительный вклад в развитие просвещения в регионе. В то время как русско-исправительные школы служили инструментом колониальной политики, мусульманские и джадидийские учебные заведения были направлены на сохранение национальных духовных ценностей и воспитание нового поколения интеллигенции. Поэтому рассмотрение их деятельности во взаимосвязи позволяет глубже понять сложный и многогранный характер истории образования в Казахстане.

Ключевые слова: Жетысуский регион, народное просвещение, мусульманские школы, медресе, джадидское образование, светское образование, русско-исправительные школы, просветительская политика царской власти, учебные заведения, культурное развитие, конец XIX- начало XX века

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН AP26105033 «Междисциплинарное исследование истории деятельности светских и мусульманских учебных заведений в Казахстане на рубеже XIX–XX веков (на основе новых архивных документов)».

Для цитирования: Оспанова Р.Р., Мурзаходжаев К.М. Деятельность светских и мусульманских образовательных учреждений в регионе Семиречье на рубеже XIX–XX веков (междисциплинарный анализ на основе архивных документов) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 753–771. (На англ.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_753–771

Introduction. The history of public education in Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries is among the problems studied to some extent in domestic historiography. However, the features of the development of the education system at this stage, especially the activities of secular and Muslim educational institutions, their relationship and place in the life of society, still require deep study. Despite the fact that earlier works considered certain areas of the educational sphere, a comparative analysis of regional features and the activities of educational institutions of various types was insufficiently carried out. The colonial educational policy of tsarist Russia had a significant impact on the traditional educational system of the local population. On the one hand, Russian-Kazakh and Russian-native schools were opened and a secular education system began to take shape,

and on the other hand, Muslim schools and madrasahs retained an important place in the spiritual and cultural life of the people. Therefore, it is scientifically important to consider the trends in the development of education at this stage not only unilaterally, but also in the continuity of the activities of secular and Muslim educational institutions. Zhetysu region is a special historical region for studying these issues. The ethnodemographic composition of the region, socio-cultural features and the system of administrative management created conditions for the parallel functioning of various educational institutions here. Nevertheless, the activities of secular and Muslim educational institutions in Semirechye have not yet become the subject of special research in a comprehensive manner on the basis of archival documents. In this regard, an interdisciplinary analysis of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Semirechye region at the turn of the XIX–XX centuries on the basis of archival data makes it possible to identify the features of the development of public education in the region, reveal the place of the education system in the social and cultural development of society, and the relevance of the research topic follows from these needs.

Materials and methods. The history of public education in Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries has been studied in domestic historiography at various stages. In the first works, information on the socio-economic and cultural development of the Semirechye region was reflected in the notes of travelers and researchers. A special place among them is occupied by the work of P.P. Semenov-Tian-Shansky (Semenov-Tian-Shansky, 1948), who left valuable data on the nature, population and way of life of the Semirechye region. The works of Sh. Valikhanov also contain important information related to the traditional education system and spiritual culture of the Kazakh society (Valikhanov, 1991). During the Soviet period, the history of public education was considered mainly within the framework of the concept of the Cultural Revolution. In studies of this area, the formation and development of the education system was assessed as an achievement of socialist construction. In the works of R.B. Suleimenov (Suleimenov, 1972), R.B. Suleimenov and H.I. Bisenov (Suleimenov, Bisenov, 1967), A.K. Kanapin (Kanapin, 1964), the issues of cultural construction, the elimination of illiteracy and the development of public education were considered. However, in these studies, Muslim educational institutions of the tsarist era were often described as remnants of the old educational system, and their role in preserving national culture was not fully disclosed. The problems of the formation of the Kazakh intelligentsia were also widely studied in historiography. The works of Sh. Tastanov (Tastanov, 1982), H. Abzhanov (Abzhanov, 1988), S. Abubakirov (Abubakirov, 1989), A.T. Kapaeva (Kapaeva, 1989) are of great importance in this direction. Although these authors analyze the sources of formation, social composition and social activities of the national intelligentsia, they do not specifically focus on the regional characteristics of the educational institutions in which they studied. The problems of the system of higher education and training of pedagogical personnel were considered in the works of K. Zhamanbayev (Zhamanbayev, 1972), K.D. Zhulamanov (Zhulamanov, 1981), L.Z. Rustemov (Rustemov, 1985), T.K. Kataev (Kataev, 1986) and I. Mechtova (Mechtova, 1990). Although these studies were mainly devoted to the formation and development of the higher school in the Soviet period, they formed an important scientific basis in understanding the evolution of the education system in Kazakhstan. At the same time, the documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan allow a comprehensive study of the activities of Muslim schools, madrasahs, Russian-native schools and gymnasiums in the Zhetysu region. In the studies of the last period, the problems of the colonial nature of the educational policy of the tsarist authorities, the activities of Russian-native schools and the influence of the Jadid movement on the education system began to be considered on the basis of new methodological positions. However, there are few special studies that comprehensively analyzed the activities of secular and Muslim educational institutions in the Semirechye region in relation to each other, based on archival documents. In this regard, an interdisciplinary study of the activities of secular and Muslim educational institutions in the Semirechye region at the turn of the XIX–XX centuries is one of the most pressing problems in domestic historiography.

The study was guided by the principles of objectivity, consistency, concreteness, and the relationship between national and universal values. The priority of primary data, as well as theoretical

and methodological problems of history, was considered with reference to the views of domestic and foreign scholars, which made it possible to examine the topic under consideration from a new perspective. Comparative, structural-functional, retrospective, comparative-historical, and descriptive methods were used in the research. The main focus was on ensuring that the conclusions and findings drawn from these approaches were logically consistent with each other.

Results and discussion. Since the middle of the XIX century, the Semirechye region has been one of the most densely populated regions of the country, distinguished by its favorable natural and climatic conditions. The trend towards population growth and permanent settlement in the region has created objective prerequisites for the formation of educational and cultural and educational institutions. Since the formation of the Zhetysu region, the first educational institutions began to appear on its territory. In particular, there was one parish school and seven stanitsa schools, which were opened at the expense of the local stanitsas themselves. These educational institutions were mainly aimed at teaching the children of the displaced Russian population. Since the middle of the XIX century, the intensification of the migration of the Russian population to the Semirechye region has contributed to the expansion of the education system. As a result, educational institutions of a new type for the Russian population were opened in the region, and their activities were established. One of the first Russian educational institutions in Semirechye was the school, which was opened in 1852 in Sergiopol stanitsa, where the Cossacks settled. This educational institution stands out as an important institution that stands at the origins of the secular education system in the region. In general, the development of education in the Semirechye region was inextricably linked with the colonial administrative policy. Through educational institutions, the tsarist authorities intended to simplify the management of the local population, as well as strengthen their influence through cultural and educational work. In addition, this process laid the foundation for the formation of a new cultural space in the region, an increase in the level of literacy and the implementation of social changes (CSA RK. F. 44. Inv. 15. C. 21463. P. 3).

In the second half of the XIX – early XX centuries, the formation and development of the education system in the Semirechye region was inextricably linked with the colonial administrative policy. As of January 1, 1884, one men's and one women's gymnasium, five city schools, twenty-three parish men's schools and five mixed parish schools operated in the region under the Ministry of public education¹. In these educational institutions, mainly Russian children received education. Education among the Kazakh people was traditionally religious in nature. Children received education from mullahs, who conducted instruction while traveling through villages under nomadic conditions. Administrative and police reports of 1907 show that thousands of children were educated in such educational institutions². In 1908, 124 educational institutions operated in the Zhetysu region, where 9, 555 students studied, of whom 3, 995 were girls. Nevertheless, the educational process was conducted entirely in Russian, and access to education for the local population was limited. In total, of more than 300 thousand school-age children, only about 14 thousand were covered by education. At the end of the XIX century, due to the development of capitalist relations in the region, the demand for agricultural specialists increased. In this regard, agricultural schools were opened in Zharkent, Pishpek, Przhivalsk and Kapal in the Zhetysu region. In 1887, an agricultural school for Kazakh children was opened in Kapal, and 16 students were enrolled in the first year. The training was conducted in Russian, and along with general education subjects, students mastered special agricultural subjects. At the same time, craft workshops were opened at the school and practical skills were developed. However, these educational institutions did not give full-fledged results. In 1903, the Kapal school had 23 students, but the lack of teaching staff had a negative impact on the quality of education. In conclusion, education in Semirechye developed within the framework of colonial policy, as well as laid the foundation for the formation of cultural and educational processes.

At the beginning of the XX century, educational institutions aimed at training agricultural specialists operated in the Semirechye region, but their material and technical base was very weak. For example, in 1904, the Kazakh agricultural school in Kapal was transformed into a lower

agricultural school. However, this reorganization did not significantly improve the conditions of the educational institution. In general, the low level of economic and cultural development of the Semirechye region directly affected the quality of the education system. Within the framework of the colonial policy of tsarist Russia, the education system in Semirechye was organized mainly in accordance with the needs of the Russian administrative structure. With the support of the colonial-command system of government, Russian educational institutions were widely opened in the region – parish schools, station and settlement schools. These educational institutions were created on the basis of the “Statute on parish schools” of the Russian Empire of 1828 and the “Statute on Station schools” of March 15, 1861 and served as the main foci of primary education². Until 1867, the first network of educational institutions began to form on the territory of the Semirechye region. In particular, a two-class parish school operated in the city of Verny. In addition, six station schools were opened in small Almaty, Sergiopol, Urzhar, Lepsy, Sofia and Kapal stanitsa, and one Settlement School was opened in the village of Nadezhda. These educational institutions were mainly aimed at teaching the children of the displaced Russian population. In general, education in the Semirechye region developed in the service of colonial administrative interests. Through educational institutions, the tsarist authorities intended to strengthen the system of government in the region, as well as to reform the local population from a socio-cultural point of view. Nevertheless, these educational institutions to a certain extent became cultural and educational centers, contributing to the spread of literacy in the region. However, access to education for the Kazakh people remained limited, and language and social barriers to the educational process remained for a long time (Kaufman, 1885: 501).

Before the formation of the Turkestan governor-general and the Zhetysu region, educational institutions in the region did not develop administratively as an independent system, but depended on external management structures. In particular, educational institutions on the territory of Zhetysu were under the jurisdiction of the Semipalatinsk regional administration of public education. This situation directly affected the organization and content of educational activities in the region. The subordination of Semipalatinsk regional educational institutions led to the fact that educational institutions in Semipalatinsk were regulated in accordance with the administrative requirements of the region in terms of curricula, personnel and material support. As a result, the specific socio-economic and ethno-cultural features of the Zhetysu region were not fully taken into account. As a result of the Administrative Reforms of 1867–1868, the formation of the Turkestan governor-general and the Semirechye region laid the foundation for the beginning of a new stage in the management of the education system. Since that time, educational institutions in the region have been subordinated to local administrative structures, and a certain degree of centralization has been carried out in the organization of educational activities. These changes made it possible to increase the number of educational institutions, systematize their activities and effectively pursue the policy of the colonial authorities in the field of Education. However, these transformations served mainly the colonial interests of tsarist Russia, pursuing the goal of strengthening administrative control in the region through the education system and the spread of the Russian language and culture (CSA RK. F. 44. Inv. 1. C. 32721. P. 40).

Together with the creation of the Turkestan governor-general, the organization of the Zhetysu region as part of it marked the beginning of a new stage in the management of the education system in the region. Since that time, the management of educational institutions has been transferred to the jurisdiction of local administrative structures. However, the problem of organizing and coordinating the education system in the Turkestan region did not immediately find a systematic solution. A special administrative apparatus was formed only by 1876, carrying out the management of educational institutions in the region, directly subordinate to the Ministry of public education. The first concrete steps to establish education in the Semirechye region were taken in 1867. On October 25 of the same year, Konstantin Petrovich Kaufman, who served as Governor-General of Turkestan, sent special instructions to the military governors of the region on the development of public education. In particular, his letter of instruction №102, addressed to the Semirechye regional military governor Gerasim Alekseevich Kolpakovsky, emphasized the need to consider education as an important tool

of colonial policy. This document shows that the tsarist government paid special attention to education in the development of foreign regions in Central Asia. In his instructions, Kaufman mandated the effective organization of the education system in the Semirechye region for the development of production and educating the population as "citizens useful to the state". In addition, the need to increase the number of parish schools, attract public funds, as well as funds from local societies and individuals to open them was demonstrated. For this purpose, it was instructed to conduct explanatory work among the population. The instruction emphasized the need to open schools mainly in Russian settlements and settlements. It was aimed, on the one hand, at ensuring the educational needs of the resettled Russian population, and on the other, at adapting the local population to the colonial system of government. At the same time, attention was paid to the issue of providing educational institutions with qualified teaching staff, for this purpose it was proposed to establish contacts with inspectors of Public Schools of the Semipalatinsk region. Thus, the organization of educational affairs in the Semirechye region was carried out through specific administrative measures, which developed in close cooperation with the political and social interests of tsarist Russia. Educational institutions became not only the center of enlightenment, but also a means of spreading colonial ideology. Nevertheless, this process to some extent contributed to the formation of cultural and educational work in the region and laid the foundation for a new educational space (Bendrikov, 1960: 61).

After the governor-general's letter of instruction, in 1868, 5 settlement schools were opened in the Semirechye region and a two-class parish school in Kapal. In 1868, there were two parish schools in the region, where 229 children studied. In total, in 1868, there were 532 students in Russian educational institutions in Semirechye. In Zhetysu region, the number of educational institutions increased every year, but the quality was at a very low level. In 1870, the official M.I., who carried out the special instructions of the governor-general, checked the condition of schools in the Semirechye region. In a report submitted to the regional administration, Brodovsky noted that all schools are in a deplorable state, there is not a single school house that meets the requirements, and most of the teachers at the school have not received proper education (CSA RK. F. 44. Inv. 1. C. 48265. P. 121–122).

In Zhetysu region, there was a shortage of funds for the development of Russian schools and the proper functioning of educational work. Moreover, due to the fact that the monthly tuition fee of 25 kopecks from students did not correspond to the financial situation of the population, some parents did not send their children to school. In this regard, the Semirechye regional military governor Kalpakovsky, in a letter to Kaufman in 1871, made a proposal to abolish the monthly tuition fee of 25 kopecks. At the same time, the need to streamline the educational process was also noted. In his opinion, during the sowing and harvesting campaign, students should have been on vacation and helped their parents in the fields. In order to pay attention to the curricula of Russian schools in the region and bring it into a single system, Kalpakovsky, under his direct supervision, in the program developed in 1871 and approved by his signature, students had to study and master such subjects as religious teaching, Russian language, arithmetic, penmanship for three years in elementary school. Since 1871, state funds have been allocated to schools in the Semirechye region. In 1871, schools received from the imperial treasury 2, 440 rubles for schools, and in subsequent years, the amount of funds increased to 8, 970 rubles by 1876. However, the funds allocated from the state treasury were used to educate the children of residents of Cossack stanitsas and Russian settlements, and the Treasury did not provide for the allocation of funds for the education of local Kazakh-Kyrgyz children. Moreover, at the initial stage, the local population was distrustful of Russian schools and did not give their children to Russian schools. That is why the tsarist administration believed that there was no need to allocate funds for the development of public education among the local population. Although Lieutenant General Kalpakovsky took measures to attract Kazakh children to parish schools, this measure was not successful. The limping of educational activities in the region did not leave the administrative authorities indifferent. In 1873, by the decree of the Governor-General of Turkestan, a commission was created in Tashkent to develop a draft reform of Educational Affairs, and in May 1875, by the decree of the central government, educational institutions in the

Turkestan territory were transferred to the Ministry of public education. After that, on July 1, 1876, the Main Directorate for the Management of Educational Institutions of the Turkestan region was created, which was directly subordinate to the Ministry of public education. Thus, the management of educational institutions in the region was entrusted to the Chief educational inspector under the governor-general. In order to monitor and check the educational process in Russian schools, since 1877, the position of Inspector of people's schools has been introduced. This position was initially held by N.P. Ostroumov. After taking office, N.P. Ostroumov visited the Semirechye region in 1878 in order to conduct inspections of Russian educational institutions. During the visit, they found out that 147 students study at The boys' school in Verny, 73 at the girls' school, 88 at the Kapal school, and 178 at the Sofia station, where they got acquainted with the organization of the educational process. He determined that the educational process and educational work at The Boys' School in Verny was in poor condition and decided that it should be closed. In this regard, this educational institution has ceased to exist since 1879 (Ostroumov, 1899: 32).

In 1878–1879, the reconstruction of parish schools and station and settlement schools took place in Zhetysu region. As a result, parish schools were reorganized into city schools in accordance with the regulations of the Ministry of public education of 1872. From June 1, 1879, the station and settlement schools became parish schools, based on the Statute of 1828. Since 1876, secondary educational institutions that began to be built in Zhetysu were gymnasiums. The first gymnasium in Zhetysu was opened on July 1, 1876, in Verny in the form of a 4-class progymnasium, in 1879 it was transformed into a 6-class progymnasium, and then, since 1881, into an 8-class gymnasium. Requirements were imposed on those who wished to study at the boys' gymnasium in Verny in accordance with the regulations approved by the Ministry of public education. According to the gymnasium curriculum, considerable attention was paid a lot of attention to Latin and Greek. The heads of the gymnasium advocated that instead of these subjects, Kazakh children should be taught the Russian language. In 1880, Kaufman approved the regulations for the girls' gymnasium and progymnasium in the Turkestan territory. The rules stated the issues of attendance, dress code, discipline of girls studying at the gymnasium. This provision consisted of 46 points. The following subjects were required to be taught in the girls' gymnasium: religious teaching, Russian language, arithmetic, geography, history, physics, biology, German, French, singing, handicrafts, Gymnastics. At the beginning of 1869, Governor-General G.A. Kalpakovsky decided to open his own printing house in the region, to buy the necessary equipment in St. Petersburg. He entrusted the work to the headquarters-captain Kremkov and allocated 1000 rubles from state funds. The headquarters captain soon brought the necessary equipment from St. Petersburg. On November 9, 1869, the first printed page from the first Russian printing house was born in the Semirechye region. Editor A. Kremkov said about this: "I was lucky enough to organize the printing house. The intelligentsia in the region, with the help of a printing press, was able to promote morality with the truth of the nomadic and sedentary population." Soon, the first newspaper in Russian appeared in Semirechensky district "publications in Semirechensky region".

The first issue of "Publications in the Semirechensky Region" was published in 1870. At first, the newspaper was published weekly, and the annual cost was 3 rubles. On March 1, 1877, the girls' progymnasium of 3 classes was opened (CSA RK. F. 33. Inv. 1. C. 2. P. 1).

In total, 29 schools were opened in the Zhetysu region at the beginning of 1880. Among them, there was a boys' school – 5, girls' – 5, a mixed school for both – 1 (in the city), and at the stanitsas for boys – 11, for girls – 3, for both sexes – 4, in total there were 29. As a rule, on May 31, 1872, the vast majority of schools were opened in the cities of Verny, Kapal, Karakol, Kulzha. In the schools of kapal and Karakol, there were special places for students studying from outside. The remaining 25 parish schools were founded according to the educational and administrative regulations of the Turkestan region dated December 8, 1828. If we consider the number of schools by county on January 1, 1879, a total of 27 schools, the number of which did not change significantly in 1879.

Table – 1. Number of schools by county (1879)

Counties	Number of schools	Men	Girls
Verny	8	14197	9867
Tokmak	1	2121	1238
Issyk-Kul	3	1456	1749
Kapal	6	4547	4080
Sergipol	9	3255	2751
Kulja district	3	2182	488
Total	29	27758	20173

On July 1, 1879, the schools carried out work in the following directions. In the Verny uyezd-the district and rural Lyubovinskaya school, Maloalmatinskaya, Nadezhda parish schools worked for children, Sofia and Ili parish schools for boys, Sofia parish school for girls. In Tokmak County, the Tokmak school for men was re-established as a parish school for both sexes and transferred to Bishpek. Karakol schools for boys and girls, two-grade parish school for men and girls was reopened in Issyk-Kul County. Thus, in the article of the newspaper "Turkestansky Vedomosti", published in Tashkent on September 16, 1880, No. 37, referring to each district of the Semirechye region, wrote: the staff of all schools: honorary supervisors – 2, religious-law teachers – 16, teachers – 24, teachers – 12. the position of one religious-law teacher, two auxiliary teachers who teach men and girls, is still vacant. The total number of students is 956 boys and 278 girls. Among them in the city: men – 342, girls – 172, station boys – 613, girls-106. in comparison with the table above, we see a decrease in the number of students. The decline in the number of boys among students in 1878 is explained by the fact that the number of boys in the Gerasimov and Konstantinovskiy schools was not included. At the same time, according to the reform carried out, many schools were opened at the end of the year, in particular in Karakol, city, Kapal, Leps. Arasan did not even open, so at the beginning of the year everyone who intended to study had not yet had time to enroll. The number of schools in many localities did not provide for the interests of applicants for admission, there was a shortage, and not everyone could be admitted equally, only two teachers taught 138 students in the Verny city school, 1 teacher in Kapal – 91 students, on average, 42 students came to each school, and 34 students for each teacher. The social composition of students at the school was diverse, there were Russian and Kazakh children, peasant children and representatives of other groups. The number of children of other nationalities was 75 boys and 22 girls, of which 43 boys and 22 girls were Chinese emigrants, exiles to Sarkand. 25 Kyrgyz Kapal city schools, 5 different nationalities in Kulzha, 16 in Leps and 1 in Dungan Pishpek. Nonresident students of the Kapal city school were placed in the boarding house of the school, where they were taught and provided with food free of charge. According to the report of the head of the school in 1880, the funds allocated for the school were as follows: 465 rubles for school administration, 1754 rubles for textbooks, 1054 rubles for teaching aids. There were not enough textbooks in school libraries in the Semirechye region. There were warehouses for storing educational programs and teaching aids only in the city schools of Verny and Kapal. In the Turkestan region, the lack of warehouses for storing teaching aids, which provided the same educational materials for everyone, created difficulties in supplying local areas. According to the program, education in Zhetysu region was conducted in two directions. According to the rules of 1872, the first was divided into city schools, and the second, according to the rules of 1828, into parish schools. The city school carried out work on the program approved by the Ministry. With this program, schools in Verny and Kapal counties carried out their work at a satisfactory level. This was due to the following factors: 1. since 1878, he has been accustomed to the requirements of education in order to implement his programs; 2. heads of schools have received training from the Teachers "Institute in St. Petersburg, have achieved the level of thorough performance of their work, proper guidance. At the same time, there were shortcomings. There were also difficulties in Verny County. The large number of students, the narrowness of classrooms. In the first two sections, one teacher had to teach 102 students, and there were not enough teaching aids. Despite the good education at this school, city schools in Karakol and Kulzha were opened at the end of the year. parish schools did not have a suitable program for studying in primary schools. Programs are delivered at the end of the

year. In this regard, the students of this school gave education with all the documents they had. In all parish schools, classes on religious law, arithmetic, history, geography, drawing, drawing, singing, Gymnastics were held, and in girls "schools-handicrafts. Each lesson lived up to its name. For example, the law of religion taught to worship and believe, the Russian language taught to read and write, numbers in arithmetic, and events that happened in history. In 1879, the reorganization of the schools ended, and the shortage of textbooks stopped. Students are used to writing, drawing, and reading. Significant progress was achieved

Table – 2. Such achievements can be analyzed using archival documents as an example. Let's take the indicator of academic performance of one student for the 2nd half of the 1878–1879 academic year: For example: the academic performance of A. Ananvina (CSA RK. F. 93. Inv. 1. C. 79. P. 11).

Months	Law	Latin	Russian	Arith.	Geog.	German	French	Penmanship	Drawing	Listen.	Listen.	Behavior	Lessons
8–10	5	3	5	4	4	4	4	3	3	4	5	5	28
11–12	4	3	5	3	4	4	3	4	4	4	4	5	84
1–2	5	3	5	4	4	5	3	4	4	4	5	5	80
3–4	5	3	4	4	4	4	3	5	4	4	4	5	11
Average score	4/3	3	4/4	3/4	4	3/4	3/4	4	3/4				
Examination mark		3	4	4		5	4						
Conclusion	4/4	3	4/		4	4/5	3/5	4	3/4				
Council decision	Transfer to 2nd grade.												

In addition, data about teachers of that time can be obtained from the foundation's data. For example, according to Fund 93, there is significant information on the teachers working at the Verny girls' gymnasium, and all teachers were graduates of educational institutions of the Russian Empire. E.M. Gruzdel, who worked as a director, completed a course in history and philology at the imperial institution in St. Petersburg in St. Petersburg. Teacher of grades 1–2 K.P. Sporachev – graduated from the religious seminary, teacher of Grades 5–7 F. I. Yanovsky-teacher of the Moscow religious academy, penmanship, drawing, graduated from the artistic drawing course of the Imperial Academy (CSA RK. F. 92d. Inv. 1. C. 10. P. 2)

Regarding educational institutions in 1882: 1 / compared to the previous year, the number of students decreased by 32 due to the closure of two schools in connection with the transfer of Kulja land to China. The number of Russians in the region is 58, 059, including 9, 228 school – age children (16%), the share of students in the total number of Russians is 2. 73%, and the number of school-age children is 17. 18%. The work in the field of education and its condition can be obtained from annual reports by region. The state of educational institutions in the region according to report No. 1200 dated January 27, 1883: 1. women's gymnasium – 1, which consists of the main and preparatory department. Located in Verny, on January 1, 1883, the number of students in it was 123 (January 1, 1882 – 104 students). There was a boarding apartment near the gymnasium for those who do not have parents and relatives in the city. The number of students using the apartment was 21 (on January 1, 1882 – there were 14 students). The gymnasium and the apartment are provided with funds allocated by the local administration, in 1882 23, 460 rubles were allocated for the maintenance of the gymnasium, and 300 rubles for the student apartment, 50 kopecks and and the rest from the tax collected for education. In 1882, the volume of such taxes was 3127 rubles. In addition to the money provided by the local administration for the maintenance of the gymnasium, funds voluntarily provided by individuals are also used for training. For example, in 1422 som 51 kopecks a special scholarship was established at the gymnasium named after the deceased Tsar "Alexander II"; special funds for teaching history were given by Bishop Alexander of Turkestan and Tashkent and there were other charitable funds. From year to year, the library fund at the gymnasium is replenished with

new books, which are borrowed from the remaining funds, as well as from specially collected funds. In 1882, 2236 rubles 5 kopecks were spent for the library. After the transformation of the Kazakh land into the Russian Empire, the sphere of mass education in the Kazakh steppe in the second half of the XIX century became widespread. In the second half of the nineteenth century, the Turkestan Gazette from Tashkent published reports on the Kazakh steppe and transmitted news through this newspaper. "The Turkestan Native Newspaper is legally published in Tashkent, which is asking the military governor of the Semirechensk region for help in connection with this newspaper. It is printed in Sart, and therefore is not entirely clear to the Kyrgyz population. That is why it is necessary to open a special section of the newspaper in Kyrgyz, or legally publish a newspaper again. But it takes a lot of money to achieve this goal, so it is necessary to make the newspaper distributed not only in the three main regions of the Turkestan region, but also in the territory of the Semirechye region, where the Kyrgyz live. To make it so that the volost administrations will definitely buy it, to raise the newspaper to the same rank as the provincial departments require it," said Colonel mustafin, head of the paperwork department.

At the same time, it is noted that if 8 kopecks per capita are included in the zemstvo tax, then 662 rubles will be collected in the Kapal district, and four or even five thousand rubles will remain in the region. In addition, among the local population, educated people expressed their desire to contribute to the literacy of the population and expressed their assistance in writing. We can see one of them in this document. A letter from a translator of Chinese-Manchu and native languages to the college administration in Zhetysay region. "As a result of several years of my activity, I created a dictionary of the Russian-Manchu language, but I do not have the funds to publish it, my work is of great importance for the region, so I will give it to the regional administration and I have one application that will give me 50 copies free of charge after publication. This dictionary will be very useful later, because the words in the Manchu language I wrote in Russian letters, which means that it will be suitable for use by all residents who speak Russian. Anyone who knows the Manchu language can rewrite the dictionary with a letter, because there are not many differences between them, except for the peculiarities in each letter." (CSA RK. F. 44. Inv. 1. C. 2545. P. 2).

Doctors and paramedics. There was only 1 doctor in Pishpek County who received patients and there was one paramedic. More than 200 patients are admitted to the Pishpek reception office every year, and they are fully assisted. The number of schools in Pishpek County is 3, Pishpek, Belovodskoy-the first operated with funds from the state treasury, the second with funds from the population. The third is in a private house in Tokmak. The Pishpek school has a narrow room and therefore cannot provide everyone who wants to study there. There is no money to open schools in the Kyrgyz volosts, they teach their children in the Tatar language in mullahs, therefore, data on the number of students is unknown. In accordance with paragraph 16 of the regulations of the field governor-general on agricultural schools, a special person is allocated to supervise the work in the schools. The duties and purpose of this controller are set out in paragraphs 17, 18, 28, 30, 31 and 41 of this stated regulation. He does only what he says with the demands of his superiors in connection with it, and does nothing more. That is why, Your Excellency, what I ask of you is that if you allow us to choose for ourselves a person who will take care of the school work in the local areas, that person should be not just a person who does what his top leaders say, but a person who loves his business, is dedicated, honest and able to look for and organize ways to develop. Therefore, I ask you to find and approve such a guardian if it is found, and before that, the educational work remains at the disposal of the head of the county. The funds allocated to local agricultural schools were at the disposal of the regional military governor, who, with his permission, was allocated only to local schools. It is distributed through the treasury of money. October 20, 1895 in accordance with the order issued to the heads of the counties on the opening of special deposits according to instructions №3512, permission was requested from the Omsk Kaznacheistvo to open special accounts for special district local agricultural schools in Pishpek and Kapal counties. It accumulates the already existing money and subsequently receives specially allocated money, and it is reported to be spent with the special permission of the military governor, mainly for the needs of local agricultural schools (CSA RK. F. 44. Inv. 15. C. 21400. P. 2).

After examining the instructions of the Russian tsar to teach the inhabitants of the local population to the Russian language, the envoy came to the conclusion: in the description of the Steppe region, I noticed that the children of Dungans and Taranchis are not taught Russian. When the Dungans and Taranchis moved from Kulzha, they issued a receipt that they and their children will learn Russian, so I ask you to allow me to take measures to fulfill these obligations. Given the lack of funds to maintain a Russian teacher who teaches Russian, it is possible to use Muslims who have graduated from the Verny gymnasium near the mosque, who have Russian literacy, and ask teachers for help at city schools and agricultural schools on the basis of giving certain gifts" (CSA RK. F. 44. Inv. 15. C. 21400. P. 4).

According to the data of 1886, there were 62 educational institutions in Semirechye, and most of them were located in Verny. The largest of these is the classical men's gymnasium in Verny. In this gymnasium, mainly the children of the rich were educated. For example, in 1899, out of 260 students, 149 were children of nobles and bureaucrats, 21 were children of clergy, 3 were children of a first – class merchant, 48 were children of meshchans, artisans and merchants of the second group, the rest were 1 peasant and 17 children of Cossacks and Kyrgyz. Women's gymnasium was no different from him. There, too, the Daughters of nobles and bureaucrats, clergy studied. Since 1870, the women's gymnasium began to work. 466 students study there. In 1876, the Verny men's gymnasium began its educational activities. From July 1, 1879, a sixth-grade school operated, and from July 1, 1881, a full classical gymnasium. A pansinath was opened near the gymnasium. Russian Russians were mostly studying at the gymnasium, while children of other nationalities were preparing for Russian education at a boarding school, studying the Russian language, and studying arithmetic. There were 40 beds in this boarding house. There were many ordinary Kazakh children in the boarding house (Zholseitova, 1999: 18).

In 1891, famous and respected people of Dungans and Taranchis wrote a petition to the heads of provinces and counties. It says that a teacher who teaches Russian in Taranchi schools does not have the opportunity to withdraw funds from society, and they stop demanding such training, stating their poverty, and there is no opportunity to keep a Russian language teacher on the ground. We can see about him on March 26, 1893 in the report of the leadership of the Semirechye region. On the issue of teaching the Russian language to the children of those who emigrated from the land of kulzha: in accordance with the proposal of the field Governor-General dated November 6, 1890, the settlers from Kulzha wrote receipts with the obligation to teach their children the Russian language. In this regard, the demands of the teacher who teaches in Russian should begin to be taught in Russian and cannot afford it are not satisfied. In mosques, gymnasiums and agricultural schools, teachers were allowed from above to teach their children in Russian in coordination with members of the society. The field governor – general informed the heads of the Verny, Issyk-Kul district, the head of the Zharkent unit and the police leadership of the city of Verny on November 23 through the notes № 20043, 20044, 20045, 20046 about his acceptance of this proposal. It said that the Taranchi and Dungan society would find out the amount of wages they would give to a teacher who teaches Russian, and immediately inform him. In this regard, the head of the police of the city of Verny suggested that the Dungans living there would agree to pay 180 rubles a year to the teacher of the Russian language, and only those who teach should understand the Dungan language if they are few. And there is no complete information from the Taranchi society. The Taranchis living in the Verny district, citing their poor material conditions and poverty, expressed their inability to allocate funds for the maintenance of the teacher and asked to postpone the teaching of the Russian language for 2 years. Marinovsk Dungans living in Issyk-Kul County also asked to postpone the teaching of the Russian language for two years, taking into account the above, only if the salary of a teacher teaching the Russian language for the training of Dungans and Taranchis living in Verny County is 300 rubles per year, their requirements a teacher can be found who knows some knowledge of the Dungan language, and only then can he teach them the full language. It is said that such a person is found only among those who graduated from the school of translators in Kulja. And it is necessary not to satisfy the requests of the Taranchis and Dungans from other counties to deduct the teaching of the Russian language, to remind them of their obligations before moving from Kulzha and to

[illegible]

In this regard, in order to open a school, residents were required to collect taxes with a strong demand, as well as when moving from Kulzha, the Taranchis and Dungans made a commitment to build a school on their own funds, and local leaders demanded to fulfill these obligations. Therefore, the heads of the regions opened it for the day of the tsar's oath day without further ado. At the same time, it was impossible to verify the authenticity of the signatures that were put under their decisions, although they were intended to confirm authenticity, and it is not known who put it. Still, we decided to cite their solution: March 1896. In accordance with the resolution of the Military Governor of Zharkent Taranchi and Dungans Zhetysu region, which we sign below, from January 1, 1896, we collect funds for teaching our children the Russian language and Russian literacy only for the cost of it, 350 rubles for the teacher's fee and 200 rubles for teaching aids. And we cannot afford to build an educational institution for a school due to the poverty of our material situation, so we turned to our respected man Vamakhun Yuldashchev, a merchant in Zharkent. He vacated one of his houses in Zharkent for the benefit of the general population and said that at first he would also help the school with the necessary teaching equipment. Public education. The number of Russian educational institutions in the region in 1884 was 40, the number of students in it was 2122, including both sexes (1551 men, 570 girls), including the 1st men's gymnasium, which had 150 students. 1-women's gymnasium with 126 students, City two-class School, 1-regional city-with 100 students, 2 – County cities with 146 students and 1-county – 75 students, two-class parish schools: for Men – 1 stage with

56 students, for Girls – 2 stages with 211 students, one-class Parish-1 with 64 students in the regional city, 1 county city with 38 students, there were 20 counties, of which 1 for Dungans it had 868 students, including both sexes (799 men, 75 girls), 4 for Girls (2 County cities and 2 counties) with 91 students in each the number of mixed schools is 5 (in counties), the number of students in them is 292 (25 boys and 27 girls).

Table – 3. parish schools

Schools	Number of schools	Students		Both sexes
		Men	Girls	
Two-class: men, girls	1 2	56 -	- 211	56 211
One-class: men, girls	22 4	793 -	75 91	808 91
Mixed school	5	225	67	292
Total:	34	1074	444	1518

In 1883, there were 31 such schools, and the number of students in them increased by 120 compared to the previous year, including 29 for boys and 62 for girls. In 1883, there were 1, 328, including 1, 045 boys and 353 girls. In other educational institutions, compared to previous years, the number of students in gymnasiums for boys decreased by 54 students, which was due to the fact that most of the children of the Cossacks left for military service or to enter military educational institutions. The number of students in the gymnasium for girls decreased by 8 people, the reason for which was the closure from July 1 due to lack of funds. The number of boys in Russian educational institutions increased by 56 students in 1884 (Takizhbaeva, 1991: 28).

Most of the educational institutions were located mainly in private houses, preparing specially built places for one of the schools, and buying the other from private owners. Educational institutions did not meet the hygienic requirements, did not meet the requirements for educational institutions. In this regard, the heads of the schools constantly made their demands to the highest positions. They asked to build educational institutions for special school buildings. A similar educational institution was built in 1884 in the city of Lepsi. For this purpose, 5, 000 rubles, specially allocated from the field of public education, and 1, 000 rubles, collected from stanitsa itself, in the funds of the city (in general, 9, 615 rubles were needed for construction), they gradually paid for the rest. The construction of the parish school also began on the Urzhar land, it was built with the funds of the stanitsa community. In 1884, the construction of a school in Issyk-Kul uyezd also began, in Przhevalsk, in Sazanovsky. But still, many primary schools of public education remained in private houses, because the construction of educational institutions required a lot of money. In 1884, funds for the maintenance of lower-level educational institutions were received from: 1) money from public organizations, in the places where schools were located, in 1884 a total of 24103 rubles 31 kopecks were released, of which 12349 rubles 56 kopecks were taken from city money, 8998 rubles 77 kopecks were taken from stanitsa and Cossack settlements and 2754 rubles 98 kopecks were taken from peasant settlements. The men's gymnasium in Verny consisted of a Kyrgyz boarding house, where there were 40 people. In 1884, there were 36 students in it, including 10 Russians, 25 Kyrgyz and 1 Taranchi. For the maintenance of the boarding house, 9224 rubles 14 kopecks were allocated from the money in the field of public education in the reporting year. Of these, 2300 rubles were spent to pay the heads of the boarding house, in addition, 575 rubles 80 kopecks were allocated for the manufacture of furniture for the boarding house, 1103 rubles 24 kopecks were allocated for repairs. Nonresident students of the boarding house were specially trained for admission to the gymnasium, in November 1883 children who did not understand the Russian language passed examinations in June 1884 for the preparatory classes of the gymnasium. All Kazakh children who studied at the gymnasium had a great desire for knowledge and achieved high results. The number of Kyrgyz children in the classes of the gymnasium was as follows: in the 8th Grade-1, in the 7th Grade-1, in the 5th Grade-1, in the 3rd Grade-1, in the 2nd grade-3, in the 1st Grade-4, and in the preparatory

class-9 (1 Taranchi child); the remaining 6 Kyrgyz children studied in the preparatory department of the boarding house.

In the gymnasiums there were also boarding apartments for students who received assistance from the regional administration, where they accommodated 21 students, of whom 4 were supported by public funds, 3 for money collected from the Semirechye Cossack Army, 5 for money collected by Semirechye clergy and 7 for money collected from relatives. From the money collected for rent, in 1884, 513 rubles 10 kopecks were allocated for such apartments, and subsequently, due to the shortage of these funds, money was given to pay for 40 apartments in September. According to the decision of the head of the region, a limit was set on paying from the money collected for public education, and now the parents themselves will pay. Similar student apartments appeared in the women's gymnasium in Verny with the opening of the gymnasium in 1877. Originally intended for progymnasium, it was intended for foreign students who did not have relatives and loved ones in the city of Verny. For the maintenance of the apartment, the population in 1884 allocated 3835 rubles 50 kopecks, of which 662 rubles 5 kopecks it was given for the use of the House. There were 14 gymnasium students in the apartment, 9 of them were provided with money raised for public education, 15 were fully and 4 were partially provided with the same funds, and 5 were built with the money of relatives (CSA RK. F. 44. Inv. 15. C. 21400. P. 2).

In kapal and Karakol city schools there were apartments for Kyrgyz students. There were 20 students on his back. Their main goal is to teach Kyrgyz children Russian and subsequently prepare them for study in schools. According to the state approved by the Governor-General of Turkestan in 1878, it took 3650 rubles a year to maintain each apartment. Subsequently, on the basis of staff reduction, the cost per year was 3,000 rubles. In kapal, in 1884, there were 16 students in the apartment: 4 Russians and 12 Kyrgyz, all of them studied at the school: 5 were successful, and the other 7 studied moderately because they did not know the Russian language well. In 1884, 3091 rubles 7 kopecks were allocated for the maintenance of such apartments in Kapal. There were 22 students in the apartments for study in Karakol, including 7 Russian and 15 Kyrgyz children. The population allocated 3433 rubles and 33 kopecks from the population for the maintenance of apartments. In addition to such apartments in the Kapal city school, there were also classes for sewing clothes and turning, needlework, which were opened in 1879. The first had 17 students (8 Kyrgyz, 9 Russian), the second 37 (33 Russian, 4 Kyrgyz). 1200 rubles per year were allocated for the maintenance of the craft class throughout the state, approved by the governor-general of Turkestan in 1878, of which 300 rubles and 900 rubles were transferred from the Ministry of public education in 1884 from the fund collected for the population. Training in it was conducted by a local hired master teacher. 170 rubles were paid to craftsmen for special classes of craftsmen (Takizhbaeva, 1991: 16). In addition to the above-mentioned expenses from the fund for public education, students' scholarships and allowances were paid: 1592 rubles 52 kopecks; for the education of children of the poor, 286 rubles were released according to the statement in the Verny men's and girls' gymnasium, 6242 rubles 66 kopecks for construction work and repair, the inspector of the Educational Department of the Semirechye region allocated 300 rubles for the purchase of office goods and 144 rubles 75 kopecks for other expenses, as well as 3000 rubles for the construction of the school. In total, in 1884, 55,639 rubles 66 kopecks were spent on public education work, and the income was only 55,494 rubles 71 kopecks, the missing 144 rubles 9 kopecks were received from the funds for 1885. For 1885, the funds of the public education sector were 34114 rubles 60 kopecks. Those who, together with paid education at the Zharkent men's school, cannot afford education from low-income parents of their families, cannot provide their child with teaching aids, wrote applications to the director of the 4th grade Zharkent school about free education of their children (CSA RK. F. 93. Inv. 1. C. 79. P. 4).

In Zhetysu region there were 1 parish school and seven stanitsa schools. They were provided by the stanitsa. In 1884, there were one men's and one women's gymnasium and people's education in the Region, 5 city schools, 23 Parish men's schools, 5 mixed schools. In these institutions, mainly Russian children received education. In some villages, children in some villages received education from mullahs. As of 1908, classes in 124 educational institutions in the Zhetysu region were

conducted in Russian, with 9, 555 children, of whom 3, 995 were girls. In addition, 4 agricultural schools were organized in Zhetysu: Zharkent, Pishpek, Przhevalsk, Kapal (CSA RK. F. 19. Inv. 1. C. 2445. P. 77).

In order to train specialists in agricultural fields and obtain high-quality products, in 1887 it was decided to build an agricultural school in the city of Kapal. This year, the school had 16 students, including 13 Kazakhs and 3 Russians. The school employed 4 people, including a security guard, a cook, a laundress, and a tutor. Classes in agricultural schools were held from September to March. The students studied the Russian language, arithmetic, history, geography, natural science, writing, as well as special disciplines of agriculture, animal husbandry, forestry, horticulture, beekeeping. By the end of the XIX century of the 90s, skilled teachers at the school also mastered such areas as shoemaking and blacksmithing. In the spring, students went outside to practice. The Kapal agricultural school had its own two plots where special practice was held.

Table – 4. The number of educational institutions in the Semirechensk region according to the report of 1887 (CSA RK. F. 19. Inv. 1. C. 2445. P. 77).

Educational institutions	In the regional city				County cities				In counties				By region			
	Number	Men	Girls	Total	Number	Men	Girls	Total	Number	Men	Girls	Total	Number	Men	Girls	Total
Men's gymnasium	1	113	-	113									1	113	-	113
Women's gymnasium	1	-	74	74									1	-	74	74
City	1	127	-	127	2	101		101					3	228	-	228
2-year school	-				1	58	-	58					1	58	-	58
Parish	1		100	100									1		100	100
2classic	1	50	-	50	1	64		64	22	637	83	720	24	751	83	834
School					4		103	103	1	-	11	11	5	-	114	114
Men									106	2132	600	2732	106	2132	600	2732
Women									1	168	53	221	1	168	53	221

Conclusion. During the period of accelerated colonial policy in the late XIX and early XX centuries, public education developed in the Semirechye region. The introduction of mass literacy, the opening of Russian schools, and then Russian-Kazakh schools, literacy points, and numerous schools and technical schools increased the interest of the population of the region in education. Thus, at the beginning of the twentieth century, educational institutions were built in all counties and financed by the state, although the funding remained insufficient for that time. And the displaced Dungans and Uyghurs, according to an agreement concluded with the Russian tsar, were obliged to teach their children in Russian, and they began to open schools with their own funds. Representatives

of local nationalities were also gradually attracted to Russian-language education. Many measures were implemented in the field of general education.

Sources

- CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
 F. 44 – Semirechye Regional Administration
 F. 33 – Head of the Department for Resettlement of the Syrdarya District of the Main Directorate of Land Use and Agriculture
 F. 93 – Verny Boys' Gymnasium (1882–1917)
 F. 92 – Verny Boys' Progymnasium of the Ministry of Public Education of the Semirechye Region, Verny (1876–1882)

Источники

- ЦГА РК – Центральный Государственный архив Республики Казахстан
 Ф. 44 – Семиреченское областное правление
 Ф. 33 – «Руководитель отдела по вопросам переселения Сырдарьинского района Главного управления землепользования и сельского хозяйства»
 Ф. 93 – Верненская мужская гимназия (1882–1917 гг.)
 Ф. 92 – Верненская мужская прогимназия Министерства народного образования Семиреченской области, г. Верный (1876–1882 гг.)

References

- Abzhanov, 1988 — *Abzhanov H.* Sel'skaya intelligenciya Kazakhstana v usloviyah sovershenstvovaniya socializma (Rural intelligentsia of Kazakhstan in the conditions of improving socialism). Alma-Ata: Nauka, 190 p. (In Russ.).
- Abubakirov, 1989 — *Abubakirov S.* Kazakstan inzhenerlik-tehnikalyk intelligencyasy (Engineering and technical intelligentsia of Kazakhstan). Almaty: Nauka, 14 p. (In Kaz.).
- Zhamanbayev, 1972 — *Zhamanbayev K.Zh.* Vysshaya shkola v Kazakhstane (The highest School in Kazakhstan). Alma-Ata: "Kazakhstan". 182 p. (In Russ.).
- Zhulamanov, 1981 — *Zhulamanov K.D.* Vysshaya shkola respublik Srednej Azii i Kazakhstana (1961–1975) (The highest School of the Republic of Central Asia and Kazakhstan (1961–1975)). Alma-Ata. Academy of Sciences of the Kazakh SSR; Institute of History, Archaeology and Historiography named after Ch. Ch. Valikhanov. 118 p. (In Russ.).
- Kanapine, 1964 — *Kanapine A.K.* Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazakhstane (Cultural construction in Kazakhstan). Alma-Ata: Kazakhstan, T. 1. 367 p. (In Russ.).
- Kapaeva, 1989 — *Kapaeva A. T.* Nauchnaya intelligenciya Kazakhstana (1946–1961 gg.) (Scientific intelligentsia of Kazakhstan (1946–1961 gg.)). (Abstract of the dissertation of the candidate of historical sciences). Alma-Ata. 24 p. (In Russ.).
- Kataev, 1986 — *Kataev T. K.* Vysshaya shkola Sovetskogo Kazakhstana (Higher School of Soviet Kazakhstan). Almaty: Kazakhstan, 1986. 341 p. (In Russ.).
- Mechtova, 1990 — *Mechtova I. I.* Social'no-ekonomicheskie problemy perestrojki vysshego obrazovaniya (Socio-economic problems of the transition to higher education). Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. 187 p. (In Russ.).
- Rustemov, 1985 — *Rustemov L. Z.* Podgotovka pedagogicheskikh kadrov v usloviyah razvitogo socializma (Training of pedagogical personnel in the conditions of developed socialism). Alma-Ata: Mektep, 1985. 215 p. (In Russ.).
- Semenov-Tian-Shansky, 1948 — *Semenov-Tian-Shansky P. P.* Puteshestvie v Tyan'-Shan' (Travel to the Tien Shan). Moscow: OGIZ, 1948. 380 p. (In Russ.).
- Suleimenov, 1972 — *Suleimenov R. B.* Leninskie idei kul'turnoj revolyucii i ih osushchestvlenie v Kazakhstane (Leninist ideas of the Cultural Revolution and its implementation in Kazakhstan). Alma-Ata: Nauka, 1972. 494 p. (In Russ.).
- Suleimenov, Bisenov, 1967 — *Suleimenov R.B. Bisenov H.I.* Socialisticheskij put kul'turnogo progressa otstalykh narodov (Socialistic path to cultural progress of retired people). Alma-Ata: Nauka, 1967. 422 p. (In Russ.).
- Tastanov, 1982 — *Tastanov Sh. S.* Kazahskaya sovetskaya intelligenciya: problemy i razvitie (Kazakh Soviet intelligentsia: problems and development). Alma-Ata: Nauka, 1982. 256 p. (In Russ.).
- Valikhanov, 1991 — *Valikhanov Sh.* Shygarmalarynyn tolyk zhinagy (A complete collection of his works) (in 5 volumes). Almaty: Nauka, 1991. 591 p. (In Kaz.).
- Kaufman, 1885 — *Kaufman K. P.* Proekt vsepoddannaishego otcheta general-adyutanta K. P. Kaufmana po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastiakh Turkestanskogo general-gubernatorstva (Project of the most humble report of Adjutant General K. P. Kaufman on civil administration and organization in the regions of the Turkestan Governor-Generalship). Saint Petersburg, 1885. 501 p. (In Russ.).
- Bendrikov, 1960 — *Bendrikov K. E.* Ocherki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (Essays on the history of public education in Turkestan). Moscow: Publishing House of the APN RSFSR, 1960. p. 511. (In Russ.).
- Ostroumov, 1899 — *Ostroumov N. P.* K istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom krae. Konstantin

Petrovich fon Kaufman, ustroitel Turkestanskogo kraia (On the history of public education in Turkestan. Konstantin Petrovich von Kaufman, organizer of the Turkestan region). Tashkent, 1899. p. 118. (In Russ.).

Zholseitova, 1999 — *Zholseitova M. A.* Formation and development of public education in Kazakhstan (Second half of the nineteenth century–early twentieth century: Based on materials from Semirechye) (Abstract of Candidate of Historical Sciences dissertation). Almaty, Kazakhstan. 29 p. (In Russ.).

Takizhbayeva, 1991 — *Takizhbayeva N. Z.* Podyom kulturno-tekhnicheskogo urovnya selskokhozyaistvennykh rabochikh Kazakhstana (1917–1980 gg.) (Raising the cultural and technical level of agricultural workers in Kazakhstan (1917–1980)) (Abstract of Candidate of Historical Sciences dissertation). Alma-Ata, Kazakhstan. 28 p. (In Russ.).

Литература

Обжанов, 1988 — *Обжанов Х.* Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма. Алма-Ата: Наука. 190 с.

Әбубәкіров, 1989 — *Әбубәкіров С.* Қазақстан инженерлік-техникалық интеллигенциясы. Алматы. Алматы: Ғылым. 14 б.

Жаманбаев, 1972 — *Жаманбаев К. Ж.* Высшая школа в Казахстане. Алма-Ата. «Казахстан», 1972. 182 с.

Жұламанов, 1981 — *Жұламанов К. Д.* Высшая школа республик Средней Азии и Казахстана (1961–1975). Алма-Ата. Акад. наук КазССР; Ин-т истории, археологии и историографии им. Ч. Ч. Валиханова. Наука, 1981. 118 с.

Канапин, 1964 — *Канапин А. К.* Культурное строительство в Казахстане. Алма-Ата. Казахстан. Т. 1. 1964. 367 с.

Капаева, 1989 — *Капаева А.Т.* Научная интеллигенция Казахстана (1946–1961 гг.) (Автореферат диссертации кандидата исторических наук). Алма-Ата. 1989. 24 с.

Катаев, 1986 — *Катаев Т.К.* Высшая школа Советского Казахстана. Алматы: Казахстан, 1986. 341 с.

Мечтова, 1990 — *Мечтова И.И.* Социально-экономические проблемы перестройки высшего образования. Алма-Ата. Казахстан, 1990. 188 с.

Рустемов, 1985 — *Рустемов Л.З.* Подготовка педагогических кадров в условиях развитого социализма. Алма-Ата. Мектеп, 1985. 215 с.

Семенов-Тянь-Шанский, 1948 — *Семенов-Тянь-Шанский П.П.* Путешествие в Тянь-Шань. М.: ОГИЗ, 1948. 380 с.

Суулейменов, 1972 — *Сулейменов Р. Б.* Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1972. 494 с.

Сулейменов, Бисенов, 1967 — *Сулейменов Р. Б., Бисенов Х.И.* Социалистический путь культурного прогресса остальных народов. Алма-Ата: Наука, 1967. 422 с.

Тастанов, 1982 — *Тастанов Ш. С.* Казахская советская интеллигенция: проблемы и развитие. Алма-Ата: Наука, 1982. 256 с.

Уәлиханов, 1985 — *Уәлиханов Ш.* Шығармаларының толық жинағы (5 томдық). Алматы: Ғылым, 1985. 591 б.

Кауфман, 1885 — *Кауфман К.П.* Проект Всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К. П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского Генерал-Губернаторства. Спб., 1885. 501 с.

Бендриков, 1960 — *Бендриков К.Е.* Очерки по истории народного образования в Туркестане. М.: Изд. -во АПН РСФСР, 1960. 511 с.

Остроумов, 1899 — *Остроумов Н.П.* К истории народного образования в Туркестанском крае. Константин Петрович фон Кауфман, устроитель Туркестанского края. Ташкент, 1899. 118 с.

Жолсейтова, 1999 — *Жолсейтова М.Ә.* Қазақстандағы халық ағарту ісінің қалыптасуы мен дамуы (XIX ғас. II жарт. XX ғас. басы. Жетісу мәліметтері бойынша). Тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 1999. 30 б.

Такижбаева, 1991 — *Такижбаева Н.З.* Подъем культурно-технического уровня сельскохозяйственных рабочих Казахстана (1917–1980 гг.). Автореф. дисс.. кан. ист. наук. Алма-Ата, 1991. 28 с.

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 772-788, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_772-788

SOME ASPECTS OF "DISSENT" AMONG THE YOUTH OF KARAGANDA IN 1940–1945

Zauresh G. Saktaganova¹, Adilet B. Zhagypar^{2*}, Gulnar M. Baigozhina³

¹Academician E.A. Buketov Karaganda National Research University
(28 Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Academician E.A. Buketov Karaganda National Research University
(28 Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0009-0006-6791-6154>. E-mail: karakesek334@mail.ru
*Corresponding author

³Academician E. A. Buketov Karaganda National Research University
(28 Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan)
PhD
 <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>. E-mail: gulnara_2007@inbox.ru

© Valikhanov IHE, 2026

© Saktaganova Z., Zhagypar A., Baigozhina G., 2026

Abstract. *Introduction.* This article examines the activities of a group of young people whose childhood coincided with the formation of the Soviet political system after the establishment of the USSR. Having experienced numerous social upheavals during their school years and developing their worldview while studying at higher education institutions, some young people formed alternative views. Their activities are analyzed in the context of changes in the socio-political life of Soviet society in 1940–1945. This study is based on official source documents and archival collections of the Special State Archive of the National Security Committee Department for Almaty City, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the Karaganda Regional Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of the Karaganda Region, and the Archive of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art. These materials reflect the features of "dissent" among some young people in Karaganda regarding Soviet policy in 1940–1945. *Goals and objectives.* The article aims to examine the history of certain representatives of Soviet youth in Karaganda during the first half of the 1940s whose disagreement with the policy being pursued in the USSR motivated them to create underground organizations. The objectives of this publication are to provide a brief historiographical overview of the issue, analyze the gender, age and ethnic composition of youth organizations with alternative views, and identify connections between the underground activities of some young people in Karaganda and similar processes in other regions of the Kazakh SSR. *Results.* The results of the study show that the socio-political changes of 1940–1945 had different effects on the development of the worldview of Soviet youth in Central Kazakhstan. *Conclusion.* Dissent among

young people during the period under consideration can be broadly divided into two phases: before the war and during the war. Within these two periods, the underground youth organizations "Soyuz", "Razlagateli" and "ESEP" ("Elin suygen erler partiyasy" – Party of Heroes Who Love the Motherland) were identified by the NKVD through its agent networks in Karaganda. Although the majority of young people supported Soviet government policy, the existence of groups of young people with alternative views who united in underground organizations reflects the general trends of dissent within the region's strict system of political control and surveillance.

Keywords: Social and political life; Kazakh SSR; Karaganda; youth movement; dissent among young people; underground youth organizations "Soyuz", "Razlagateli", "ESEP" ("Elin suygen erler partiyasy" – Party of Heroes Who Love the Motherland)

For citation: Saktaganova Z., Zhagypar A., Baigozhina G. Some aspects of dissent among the youth of Karaganda in 1940–1945 // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 772–788. (In Eng.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_772–788

1940–1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ЖАСТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ «ӨЗГЕШЕ ОЙЛАУДЫҢ» КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

*Сақтағанова Зауреш Ғалымжанқызы¹, Жағыпар Әділет Бауыржанұлы^{2*},
Байгожина Гильнар Муратовна³*

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(Қарағанды қ., Университет көшесі, 28-үй, 100024, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(Қарағанды қ., Университет көшесі, 28-үй, 100024, Қазақстан Республикасы)
Докторант

 <https://orcid.org/0009-0006-6791-6154>. E-mail: karakesek334@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
(Қарағанды қ., Университет көшесі, 28-үй, 100024, Қазақстан Республикасы)
PhD доктор

 <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>. E-mail: gulnara_2007@inbox.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Сақтағанова З.Ғ., Жағыпар Ә.Б., Байгожина Г.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада КСРО құрылғаннан кейін кеңестік саяси жүйенің қалыптасу кезеңімен балалық шағы тұспа-тұс келген жастардың бір бөлігінің қызметі қарастырылады. Мектептегі оқу жылдарында көптеген әлеуметтік күйзелістерді бастан өткеріп, жоғары оқу орындарында дүниетанымын қалыптастыра отырып, кейбір жастар балама көзқарастарды ұстанды. Олардың қызметі 1940–1945 жылдардағы кеңес қоғамының қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістер аясында талданады. Зерттеу Кеңес Одағының 1940–1945 жылдары ұстанған саясатына қатысты Қарағанды қаласындағы бірқатар жастардың «өзгеше ойлау» ерекшеліктерін бейнелейтін ведомстволық дереккөздер мен архив құжаттарына негізделген. Атап айтқанда, Алматы қаласы бойынша Ұлттық қауіпсіздік комитеті департаментінің Арнайы мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің Қарағанды облысы бойынша басқармасы архиві, Қарағанды облысының мемлекеттік архиві және М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының архиві құжаттары пайдаланылды. Зерттеудің мақсаты – 1940 жылдардың бірінші жартысындағы

Қарағанды қаласындағы кеңестік жастардың кейбір өкілдерінің КСРО-ның жүргізіп отырған саясатына келіспей, астыртын ұйым құрған іс-әрекеттерінің тарихын зерттеу. *Жарияланымның міндеттері* – мәселенің қысқаша тарихнамалық шолуын жасау, «өзгеше ойлайтын» жастардың жынысы, жасы және этникалық құрамын талдау, Қарағанды қаласындағы кейбір жастардың астыртын ұйым құру істерінің Қазақ КСР-інің басқа өңірлеріндегі ұқсас процестермен өзара байланысын анықтау. *Нәтижелер*. Зерттеу нәтижелері 1940–1945 жылдардағы қоғамдық-саяси өзгерістер Орталық Қазақстандағы кеңестік жастардың дүниетанымының қалыптасуына әрқилы әсер еткенін көрсетеді. Қорытынды. Қарастырылып отырған кезеңдегі жастардың өзгеше ойлауын шартты түрде екі кезеңге бөлуге болады: соғыс басталғанға дейінгі және соғыс жылдарындағы кезең. Осы екі кезеңде Қарағанды қаласында НКВД агенттік желілері арқылы анықталған «Союз» (Одақ), «Разлагатели» (Іріткі салушылар), «ЕСЕП» (Елін сүйген ерлер партиясы) астыртын жастар ұйымдары зерттелді. 1940–1945 жылдар аралығындағы кеңестік биліктің ұстанған саясатын жастардың көпшілігі қолдағанымен, олардың арасында өзгеше ойлайтын жастардың бір бөлігінің болуы аймақтағы қатаң саяси бақылау мен қадағалау жүйесіндегі келіспеушіліктің жалпы үрдістерін көрсетеді.

Түйін сөздер: Қоғамдық-саяси өмір; Қазақ КСР; Қарағанды; жастар қозғалысы; жастар ортасындағы өзгеше ойлау; «Одақ», «Іріткі салушылар», «ЕСЕП» (Елін сүйген ерлер партиясы) астыртын жастар ұйымдары

Дәйексөз үшін: Сақтағанова З., Жағыпар Ә., Байгожина Г. 1940–1945 жылдардағы Қарағанды жастары арасындағы өзгеше ойлаудың кейбір аспектілері // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 772–788 бб. (Ағылш.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_772–788

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ «ИНАКОМЫСЛИЯ» СРЕДИ МОЛОДЁЖИ КАРАГАНДЫ В 1940–1945 ГОДАХ

Сактаганова Зауреш Галимжановна¹, Жағыпар Адилет Бауыржанович^{2*},
Байгожина Гульнар Муратовна³

¹Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова
(28, ул. Университетская, Караганда, 100024, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>. E-mail: zauresh63@mail.ru

²Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова
(28, ул. Университетская, Караганда, 100024, Республика Казахстан)
Докторант
 <https://orcid.org/0009-0006-6791-6154>. E-mail: karakesek334@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Карагандинский национальный исследовательский университет
имени академика Е.А. Букетова
(28, ул. Университетская, Караганда, 100024, Республика Казахстан)
PhD доктор
 <https://orcid.org/0000-0001-7779-9509>. E-mail: gulnara_2007@inbox.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сактаганова З.Г., Жағыпар Ә.Б., Байгожина Г.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается деятельность части молодежи, детство которой совпало с периодом формирования советской политической системы после создания СССР. Пережив многочисленные социальные потрясения еще в годы обучения в школе и развивая свое мировоззрение в высших учебных заведениях, некоторые представители молодежи сформировали альтернативные взгляды. Их деятельность анализируется в контексте изменений общественно-политической жизни советского общества в 1940–1945 гг. Исследование основано на ведомственных источниковых документах и фондах архивов Специального государственного архива Комитета национальной безопасности по г. Алматы, Архива Президента Республики Казахстан, архива Управления Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан по Карагандинской области, Карагандинского областного государственного архива и архива Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова. Эти материалы отражают особенности «инакомыслия» среди части молодежи города Караганды по отношению к политике Советского Союза в 1940–1945 гг. *Цель и задачи исследования* – изучить историю деятельности некоторых представителей советской молодежи города Караганды в первой половине 1940-х годов, которые, не соглашаясь с проводимой в СССР политикой, создавали подпольные организации. Задачи публикации – проведение краткого историографического обзора проблемы, анализ половозрастного и этнического состава организаций молодежи с альтернативными взглядами, выявление взаимосвязей подпольной деятельности части молодежи Караганды с аналогичными процессами в других регионах Казахской ССР. *Результаты* показывают, что общественно-политические изменения в 1940–1945 гг. оказали различное влияние на развитие мировоззрения советской молодежи Центрального Казахстана. *Выводы.* Инакомыслие молодежи в рассматриваемый период условно разделено на два этапа: до начала войны и в годы войны. В рамках этих двух периодов исследованы подпольные молодежные организации «Союз», «Разлагатели» и «ЕСЕП» («Елін сүйген ерлер партиясы» – Партия героев, любящих Родину), выявленные органами НКВД посредством агентурных сетей в Караганде. *Заключение.* Несмотря на то что большинство молодежи поддерживало политику советской власти в 1940–1945 гг., существование части молодых людей с альтернативными взглядами, объединявшихся в подпольные организации, отражает общие тенденции инакомыслия в жесткой системе политического контроля и надзора в регионе.

Ключевые слова: Общественно-политическая жизнь; Казахская ССР; Караганда; молодежное движение; инакомыслие в молодежной среде; подпольные молодежные организации «Союз», «Разлагатели», «ЕСЕП» (Партия героев, любящих Родину)

Для цитирования: Сактаганова З.Г., Жагыпар А.Б., Байгожина Г.М. Некоторые аспекты инакомыслия среди молодежи Караганды в 1940–1945 годах // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 772–788. (На англ.). DOI: 10.51943/3135-8055 2026_13_3_772–788

Introduction

The history of the development of human thought shows that, despite attempts to impose uniformity of opinion on society through prohibitions and restrictions, it is impossible to force everyone to think alike. People differ in origin, intellectual ability, psychological characteristics, education, upbringing and life experience. They also differ genetically. Therefore, uniformity of opinion contradicts human nature itself.

Nevertheless, totalitarian regimes have always strived to establish such uniformity of thought, subjecting society to a unified ideological way of thinking and behaving. A powerful propaganda machine, based on a mix of half-truths, outright lies and boundless demagoguery, combined with total control over "ideological purity" and the repressive apparatus, enabled the totalitarian regime to achieve a relative sense of spiritual unity among the population. A considerable part of society became victims of constant propaganda and consciously supported the established order; another part adapted to the circumstances and became conformist; a third group, however, displayed dissent and found the courage to protest against the existing system.

Germany's aggression against the USSR during World War II united the Soviet people in their struggle against the invaders and boosted patriotism. The public consciousness underwent significant changes. Although targeted propaganda aimed to foster unity within Soviet society and mobilize all forces to combat the enemy, dissent and certain acts of protest by some young people emerged in several regions of the USSR, driven by dissatisfaction with policies implemented during the prewar and war periods. It is precisely these circumstances that make this study relevant.

The necessity for change was felt most acutely by young people. A comparative historical analysis demonstrates that young people perceived the repressive policies of the Stalinist regime through the experiences of their families, along with their direct exposure to the tragedy of war. The challenges of wartime and the loss of loved ones made it possible to identify the regional manifestations of the underground youth organizations' activities at the microhistorical level. Young people whose adolescence coincided with the war years discovered a discrepancy between real life and the image of reality shaped by Soviet propaganda through their own life experiences.

Students in HEIs and Soviet schools sought to contribute to society and were looking for ways to fulfill their potential. However, the Komsomol organization, with its bureaucratic and rigid structures and ideological uniformity, failed to satisfy a segment of the youth who were inclined toward independent and critical thinking. In this regard, the paper introduces the phenomenon of underground youth organizations that emerged in certain Soviet cities during 1940–1945 into academic discourse. Although their political goals were not always clearly formulated, the members of these groups were striving for honesty and fairness, as well as for propaganda that was in line with the realities of life. The purpose of this study is to examine and present the history of a group of Soviet youth in Karaganda city in the first half of the 1940s who disagreed with the policies of the USSR and created underground organizations.

The proposed topic provides an excellent example for examining clandestine youth organizations in domestic history through a microhistorical approach, drawing on archival documents, interviews, and memoirs. The following events are analyzed in chronological order for the period under review: an anti-Soviet group of students, writers, and university faculty members in Almaty (1941); an anti-Soviet group of young people in Karaganda, uncovered by the NKVD during the "Soyuz" operation; an "anti-Soviet" and "nationalist" group at the Karaganda Teachers' Institute, uncovered by the NKGB Directorate for the Karaganda Region as part of the "Razlagateli" operation; the underground political youth organization "ESEP" ("Elin Suigen Erler Partiyasy" – Party of Heroes Who Love the Motherland), founded by B. Iskakov in February 1941 while he was studying at the Karaganda Teachers' Institute; as well as the fates of members of the "ESEP" organization, identified by the NKVD in 1944 as part of the "Pechatniki" intelligence case.

Similar incidents were observed not only in the Kazakh SSR. During 1942–1946, the counterrevolutionary group "Ideological Communist Youth" was active in Chelyabinsk; in 1944 and early 1945, a "Youth Terrorist Organization" was uncovered in Moscow (Prishchepa, 1999: 202–204); in 1944, the underground nationalist organization "ZHP" was uncovered in Lukovsk District (Związek Harcerstwa Polskiego – Polish Youth Union) (Noskova et al., 1994: 46–47). The "Circle of Marxist Thought" and the "Leninist Union of Students" were also operating, and in 1945 an anti-Soviet student organization was revealed in Chelyabinsk (Lukin, 1992: 125–126). The "Union of Belarusian Youth" was active in Belarus during 1943–1944 (Kozlova et al., 1999: 212). The examples above show that some young people organized resistance movements in the socialist countries of Eastern Europe and in regions under Soviet rule.

Materials and Methods

For this article, the sources were divided into two groups: published and unpublished. The first group includes materials from Volumes 1 and 11 of the publication "Fighters for the National Freedom, Independence, and Territorial Integrity of Kazakhstan", published by members of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression in the 1920s–1950s, established by decree of the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev.

The second group consists of documents from restricted collections of departmental archives, which the authors of this article accessed while working as members of the State Commission at the regional and national levels with special clearance for secret materials. Thus, published sources consist of official documents, while unpublished sources include personal files, interviews and other archival materials.

The primary published archival sources used in this study are documents and materials from the first and eleventh volumes of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression in the 1920s–1950s, which contain information on the cases of members of underground youth groups in the Karaganda Region. Previously unpublished archival documents covering the relevant period were drawn from these volumes.

The following materials from unpublished archival sources were studied: Case No. 5204 of the Special State Archive of the National Security Committee Department for Almaty City (1941) concerning the case of Khamit Abrakhmanov and others; File No. 3942 of Fund 20, Inventory 1 of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (1951) regarding the case of B. I. Iskakov and others (6 individuals); Case No. 4142 of the same archive (1944) regarding the case of Z. Abildin and others (3 individuals).

Special attention was paid to the personal file of prisoner Burkit Ibragimovich Iskakov, stored in the Archive of the Karaganda Regional Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan (inventory 184, archival document No. 649), as well as documents from his personal collection held in the Archive of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (inventory 2, case 209, folder 10). The study also includes interviews with members of the underground youth organization "ESEP" ("Elin Suigen Erler Partiyasy" – "Party of Heroes Who Love Their Homeland"), Makhmet Temiruly and Zheken Kaliuly, conducted by one of the article's authors, Adilet Zhagypar.

To achieve this goal, both general scientific methods and specific historical methods were applied. A comparative analysis was used to examine the impact of the processes that took place in the USSR between 1940 and 1945 on the socio-political life of the Kazakh SSR. A structural approach was taken to identify the interrelationships between political and ideological processes shaped by the national context, as well as the interactions between protest groups and society. A statistical method was utilized in analyzing the composition of members of the underground youth groups "Soyuz," "Razlagateli," and "ESEP" in Karaganda during 1940–1945, including their gender, age, ethnicity, Komsomol membership, as well as their academic departments and years of study. To gain a more comprehensive picture of the narrative interviews obtained from two former members of the underground youth organization "ESEP" and two of their descendants, oral history and interview techniques were employed.

In order to reconstruct and understand public sentiment, people's mindsets, and the reasons that motivated historical figures to act in certain ways during the period under consideration, memoir-based analysis was used. In particular, the recollections of B. Iskakov, published in periodicals, were used as primary historical sources.

The history of the underground youth groups "Soyuz," "Razlagateli," and "ESEP" is viewed through the lens of the microhistorical approach in historical studies. The microanalytical methods of microhistory allow us to examine the social reality of the past by studying the daily lives of ordinary people, their educational and life experiences, their social environment, and the development of their personalities, as well as the relationship between society and the authorities and the influence of "ordinary people" on the course of history.

This study opens up new possibilities for re-examining underground political organizations of Soviet youth with alternative views within a regional context. During the period under review, the Karaganda Region was not only an industrial hub but also the place where one of the largest camps in the Gulag system – Karlag – operated, a camp established by the Stalinist regime. A comparative analysis of the worldviews of young people who participated in underground organizations reveals the influence of intellectuals who were imprisoned in Karlag and, due to a shortage of specialists, were recruited to work in various fields. This enables us to determine the geographical spread of their

ideas and the history of their reception, as well as to identify the characteristics of how the phenomenon of "dissent" took shape among young people.

Discussion

The political, social, economic, and other aspects of the first half of the 1940s have been extensively covered in the works of scholars who have studied the Soviet period. Foreign researcher A. I. Prishchepa writes about the underground youth organizations that were active in the Soviet Union during that period. According to his data, a counterrevolutionary group "Ideological Communist Youth" was active in Chelyabinsk from 1942 to 1946, and a "Youth Terrorist Organization" was uncovered in Moscow in 1944 and early 1945 (Prishchepa, 1999: 202–204). These facts indicate that, although in relatively small numbers, underground youth groups expressing alternative views existed in various regions of the Soviet Union.

However, the topic of anti-Soviet views and actions among young people in Kazakhstan during the first half of the 1940s remains insufficiently researched to the present day. In the fourth volume of the five-volume academic publication "History of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present Day)", the authors note: "At various times during the Soviet period, youth groups and individuals opposed to the Soviet regime were active within the republic" (Mazhitov et al., 2010: 63). However, in chapters six (Abzhanov, 2010: 386–390; Abzhanov, Kapayeva, 2010: 391–410) and seven (Kozybayev, Aldazhumanov, 2010: 411–419; Kuznecova, Dilmanov, 2010: 419–427; Aldazhumanov, 2010: 427–433) of this volume, we were unable to find any information about underground youth organizations that opposed the Soviet government during the period in question.

In present-day Kazakh historiography, a certain tradition has developed regarding the study of anti-Soviet groups (organizations) and individuals (Kydyralina, 2008: 400). For the given period, Zh. Kydyralina provides the following data: "During the war years, political repression continued to be carried out on ethnic grounds". Between June 1941 and June 1945, more than 300 people were arrested on charges of "Kazakh nationalism" (Kydyralina, 2008: 204).

Although there is no relevant data in academic publications, this issue has been partially discussed in domestic historiography. B. S. Saylan's doctoral dissertation examines the political significance of youth organizations in the history of Kazakhstan during the period 1917–1991. However, in the fourth chapter, which is devoted to youth policy during the Great Patriotic War and the reconstruction of the devastated economy, the author mentions only one underground organization of Kazakh youth that was active during the war: the "Union of Defenders of the Kazakh People" (Saylan, 2010: 196–197). In our opinion, the limited scope of such studies is largely due to the inaccessibility of departmental archival documents.

Although we were unable to obtain full access to the official archival documents about the cases of all these individuals, this study draws on materials published by the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression in the 1920s–1950s, established pursuant to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020. In addition, the study includes archival documents investigated by the authors during their work as members of republican and regional commissions. Based on these materials, data on the Karaganda Region are compared with the overall situation in the USSR.

Results

Anti-Soviet views among young people during the period under consideration are examined on the basis of departmental archival documents (Materials V. 11, 2022: 335). We have divided this period into two phases: the pre-war period and the war years.

Archival documents containing information about anti-Soviet groups formed among young people in the period leading up to the war are found in a report by the NKVD of the Kazakh SSR dated August 12, 1941, addressed to the secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan. The document reports on the identification and elimination of anti-Soviet groups among schoolchildren and university students in the first half of 1941 (Materials V. 11, 2022: 335–337).

According to NKVD data, the recruitment of young people into anti-Soviet activities, including sabotage, terrorism, and agitation and propaganda, was carried out by former kulaks, children of repressed individuals, and other so-called "hostile elements". The document also notes that while youth groups in 1940 were primarily hooligan-like in nature, by 1941 they had become more organized, with their own programs, charters, and even weapons. It is emphasized that these groups included not only individuals from so-called "socially alienated circles", but also members of the Komsomol, university students, teachers, and representatives of the literary intelligentsia (Materials V. 11, 2022: 335–337).

In departmental archival documents, these organizations are described by NKVD officials as "anti-Soviet" and "nationalist". This naturally raises the question: did these organizations actually belong to anti-Soviet nationalist movements, or could such a characterization have been the result of an interpretation by the NKVD? The document further provides examples of two anti-Soviet youth groups that were active in Almaty and Karaganda.

For example, on April 29, 1941, the Secret Political Department of the NKVD of the USSR arrested and prosecuted an anti-Soviet group that had organized a literary circle consisting of students, writers, and faculty members of HEIs in Almaty. The investigation found that the members of the group were engaged in organized anti-Soviet activities (Materials V. 11, 2022: 335–337). Biographical information about the members of this organization is presented in Table 1.

№	Last name, first name, middle name	Year of birth	Place of birth	Social background	Party affiliation	Occupation	Place of study/work
1	Chivkunova Valentina Alekseyevna	1908	Saratov	from a family of employees	non-partisan	a teacher of foreign languages, engaged in literary activities	Mining and Metallurgical Institute
2	Kalashnikov Ivan Fedorovich	1914	not specified	not specified	member of the Komsomol	journalist, poet	temporarily not working
3	Shemetov Alexey Ivanovich	1913	Irkutsk region, Talma village	from a peasant family	non-partisan	Student	Kazakh State University, Faculty of Philology
4	Mordovtsev Nikolay Pavlovich	1920	Aktobe region, Bystry Istok village	from a peasant family	member of the Komsomol	student (4th year)	Kazakh State University, Faculty of Philology

Table 1 – Members of an anti-Soviet group consisting of students, writers, and university faculty members in Almaty (1941) (Materials V. 11, 2022: 336).

According to archival documents, the investigation concluded that this group had organized an underground literary circle at V.A. Chivkunova's apartment, united by their shared anti-Soviet sentiments. As part of the club's activities, its members engaged in literary work, read aloud their own "anti-Soviet" writings, criticized contemporary literature and art, and encouraged students from the HEIs of the city to join this club (Materials V. 11, 2022: 336).

One of the most active and organized anti-Soviet youth groups was dismantled in Karaganda in April 1941. The core of this group consisted of students from the Karaganda Teachers' Institute. The initiative to establish the anti-Soviet organization came from V. N. Tazekhulakov, a member of the Komsomol and senior Pioneer leader at School No. 4 (Materials V. 11, 2022: 336).

The investigation found that "the group members had sworn an oath of allegiance to counterrevolutionary activities". The text of V.N. Tazekhulakov's oath: "Here are four members of a

self-organized union gathered together. Apart from the four of us, there's no one else here yet. So that we can work without fearing one another, so that the members remain loyal to one another, and to ensure our secrecy, each of us must take an oath. Let me go first... I swear to fight against Soviet rule for the rest of my life, as I have been ordered to do. If I break my word, I deserve to die; for treason, or if necessary, I will die in the line of work. I know for sure that we are not alone; we have the support of powerful alliances from the older generation, so we have nothing to fear ..."(Materials V. 1, 2022: 448). In this case, members of the group were arrested; their socio-demographic profiles are presented in Table 2.

№	Last name, first name, middle name	Year of birth	Place of birth	Social and family background	Party affiliation	Occupation	Place of study/work
1	Tazekhulakov F. N.	1922	Rostov-on-Don	Father – a former white officer, executed for counterrevolutionary activities	member of the Komsomol	student	Karaganda Teachers' Institute; Senior Pioneer Leader of School No. 4
2	Berezovsky S. N.	1922	Shakhty, Rostov Oblast	Father – a former miner, shot in 1937 as a member of a counterrevolutionary organization; mother was imprisoned in a camp	non-partisan	student	Karaganda Teachers' Institute
3	Neiman Ya. A.	1922	Semey	The father, a former civil servant, died; the brothers live abroad (Vilnius, Italy)	member of the Komsomol	collector	trust "Karagandaugol"
4	Demerchyan A. A.	1923	Sochi	Armenian; father and brother were repressed and deported	not specified	9th grade student	School No. 4
5	Kalachev V. N.	1922	not specified	Father is a priest	member of the Komsomol	student	Karaganda Teachers' Institute; employee of the regional committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Kazakhstan
6	Jurnius E. E.	1922	not specified	Son of a special settler	not specified	student	School No. 4

Table 2 – Members of anti-Soviet group formed by young people from the city of Karaganda (1941)
(Materials V. 1, 2022: 447–448).

This group was established by Tazekhulakov in February 1940. The organization's founders aimed to recruit as many students as possible from Karaganda whose parents and relatives had been subjected to political repression (Materials V. 11, 2022: 336–337).

In note No. 20489, classified as "Top Secret," sent to the heads of regional departments and signed by the People's Commissar of State Security of the Kazakh SSR, Senior Major of State Security A. N. Babkin, and the head of the Secret-Political Department of the NKGB of the Kazakh SSR, Senior Lieutenant of State Security M. N. Golovkov, on May 8, 1941, it was noted that attempts to form anti-Soviet groups and organize resistance against Soviet power had been identified among students of HEIs in the Kazakh SSR. The document indicates that such activities tended to be acts of revenge for the arrests of parents and close relatives who had been persecuted as "enemies of the people" (Materials V. 1, 2022: 445). It is also reported that "anti-Soviet elements were identified both in Almaty and in all regions of the republic among students". The "Soyuz" case is mentioned as an example. As part of this operation, the Karaganda Regional Office of the People's Commissariat of Internal Affairs arrested seven people – mostly students at the Karaganda Teachers' Institute whose parents had been subjected to repression for counterrevolutionary activities in February 1940 (Materials V. 1, 2022: 445).

However, a comparison with the data presented in Table 2 shows that the NKVD arrested six people without revealing its agent. Consequently, the information contained in the two archival documents may pertain to the same case. It follows that, to dismantle the anti-Soviet group created by F. Tazekhulakov, the NKVD launched Operation "Soyuz" and infiltrated the group with its own agents.

When comparing 1940 and 1941, it is necessary to identify the reasons why anti-Soviet sentiments among young people began to manifest themselves in the form of organized underground groups. At the beginning of 1941, considering the global geopolitical situation, the Soviet leadership viewed nationalism as an objective and progressive sociocultural phenomenon which, in its left-wing form (democratic and patriotic), was supposed to be dialectically compatible with the principles of proletarian internationalism. This view was based on the intention of the leadership of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) to give the international communist movement a national orientation and new organizational forms. At the heart of this issue was the prospect of the Comintern's future existence. According to Joseph Stalin and his supporters, under the circumstances, this organization had exhausted its potential, and as part of the struggle against fascist ideology, elements of nationalist ideology were to be used to unite forces. Evidence of this is found in the diary entries of the General Secretary of the Executive Committee of the Comintern, G.M. Dimitrov, which record a speech by A.A. Zhdanov, with the participation of A.A. Andreev and G.M. Malenkov, on February 27, 1941: "We made a mistake regarding the national question. We did not pay enough attention to national issues. Proletarian internationalism must be combined with the healthy national sentiments of each people. We must educate our "nationalists"" (Dimitrov, 2003: 150). Furthermore, on November 7, 1941, during a military parade on Red Square in Moscow, J. V. Stalin called on Soviet soldiers in his speech to draw inspiration from the heroic traditions of historical figures. In particular, he noted: "May the examples of our ancestors – Alexander Nevsky, Dmitry Donskoy, Kuzma Minin, Dmitry Pozharsky, Alexander Suvorov, and Mikhail Kutuzov inspire you in this war" (Dolmatov, 2020: 291). This speech played a significant role in promoting the implementation of the Soviet Union's policy objectives. Posters from that period illustrate propaganda efforts that featured heroes from wars of earlier historical eras (Photo 1). In this regard, the foreign scholar N. Werth noted in his work that during the war years the Stalinist regime underwent a significant evolution toward "consensus-based governance" (Werth, 1990–1991: 284–288). Archival documents contain specific facts indicating that some educated citizens, who closely monitored every move made by the Soviet authorities in the socio-political sphere, recognized this shift in national policy and continued their underground activities, spreading relevant ideas among students.

Figure 1 – Soviet propaganda poster from 1941 (Dolmatov, 2020: 291).

During such a difficult period, the Soviet authorities used every possible means to foster a sense of patriotism among young people, including the higher education system. In its early stages, the Karaganda Teachers' Institute, founded in 1938, attracted not only professors and lecturers specially invited from Moscow, Saratov, Leningrad, Almaty and other cities, but also scholars imprisoned in Karlag. Annual archival documents on the main activities of the Karaganda Teachers' Institute contain the following information: "List of faculty members who taught at the Karaganda Teachers' Institute in 1939–1940: Rymarev, Mamikonyan, Kobylatsky, Abishev, Tkachenko, Nareshev, Spasibenko, Baitasov, Romanovskaya, Medeleys, Naumov, Tabysheva, Bogoslovsky" (SAKR. F. 764. Inv. 1. C. 6. P. 9). This list includes Professor P. S. Bogoslovsky (1890–1966), who served a sentence in Karlag and taught at the Karaganda Teachers' Institute from 1940 to 1946. He was a Russian and Soviet literary scholar, folklorist and ethnographer, professor and head of the Department of Russian Literature at the Faculty of History and Philology of Perm University (1922–1931, 1947–1948), a full member of the Imperial Petrograd Archaeological Institute, and, from 1928, a full member of the Russian Geographical Society (Sedyakina, 2014). In this regard, the People's Commissariat for Internal Affairs (NKVD) placed the Karaganda Teachers' Institute under strict surveillance, viewing it as a potential hotbed of nationalist sentiment.

In the postwar period, five young people were charged in connection with the "Razlagateli" case (an investigative operation) involving the Karaganda Teachers' Institute (SSA NSC Almaty, No. 5204). In January 1944, Junior Investigator Yegorov of the NKVD Investigative Directorate compiled a review of the investigation file concerning K. Abrakhmanov, A. Magrupov and five other individuals. It is stated that members of the organization were arrested by the NKGB Directorate for the Karaganda Region as a result of an operational investigation into the "Razlagateli" case in July 1941. Their socio-legal characteristics are presented in Table 3.

№	Last name, first name	Year of birth	Social and family background	Criminal record	Occupation	Place of study/work
1	Khamit Abdrakhmanov	1920	son of a dispossessed landowner	no prior convictions	student	Karaganda Teachers' Institute
2	Magrupov Aglam	1921	brother of a person convicted of counterrevolutionary activities	no prior convictions	student	Karaganda Teachers' Institute

3	Rakhymbekov Kuanysh	1916	son of a bai	In December 1940, he was sentenced to five years“ imprisonment under Part II of Article 74 of the Criminal Code of the RSFSR	not specified	Prior to his arrest, he was held in an NKVD labor camp
4	Kemelbaev Islamkayir	1920	son of a participant in the bai“s uprising	In December 1940, he was sentenced to three years“ imprisonment under Part II of Article 74 of the Criminal Code of the RSFSR	not specified	Prior to his arrest, he was held in an NKVD labor camp

Table 3 – Members of an anti-Soviet nationalist group at the Karaganda Teachers“ Institute (1941)
(SSA NSC Almaty, No. 5204).

During the investigation of this case, it was found that the above-mentioned Kazakh students“were members of an anti-Soviet nationalist group” operating at the Karaganda Teachers“ Institute. As an NKVD agent noted, the group“s goal was”to disrupt internal order at the institute, obstruct the educational process, undermine Party and government initiatives, and carry out subversive activities among students directed against Soviet power”. They sought to educate students“in a nationalist spirit, fostered discontent with Soviet authority, and organized protests to discredit the institute“s faculty and the student Komsomol leadership” (SSA NSC Almaty, No. 5204).

On June 27, 1941, the prosecutor of the Karaganda Region, Chuvakin, authorized the arrest of Kh. Abdrakhmanov. The next day, June 28, the head of the NKGB in the Karaganda Region, State Security Captain Demidov, approved the arrest warrant for Kh. Abdrakhmanov. The arrest document indicated that the NKGB operative officer for the Karaganda Region, State Security Sergeant Tursunov, had reviewed the materials submitted to the department regarding the case of Khamit Abdrakhmanov. Abdrakhmanov was a student at the Karaganda Teachers“ Institute, born in Aul No. 2 in the Zhanaarka District of the Karaganda Region in 1920. The investigation revealed that“Abdrakhmanov, as the son of a dispossessed bai, held anti-Soviet views and formed an anti-Soviet nationalist group at the institute”. He recruited new members from among students who were in a difficult social situation from the Soviet authorities“ perspective,”spread counterrevolutionary ideas of a national-fascist nature and the ideas of the Alashorda movement among them, and organized subversive activities”. The group members focused on“countering the communist students who had previously exposed several members of the group” (SSA NSC Almaty, No. 5204). Archival documents indicate that this group“s activities were aimed at spreading Alash ideas among young people. On April 10, 1941, the Karaganda Regional Court sentenced Kh. Abdrakhmanov to 10 years“ imprisonment, followed by a 5-year deprivation of civil rights, for the aforementioned anti-Soviet activities; Magrupov and Kemelbaev were sentenced to 8 years in prison and 3 years“ deprivation of civil rights; Rakhymbekov was sentenced to 10 years in prison and 5 years“ deprivation of civil rights; Rakhymzhanov was acquitted (SSA NSC Almaty, No. 5204).

To prove the affiliation of the anti-Soviet group known in the investigation materials as“Razlagateli” with a broader nationalist structure at the Karaganda Teachers“ Institute, we refer to an archival document – a characterization of the agent“Saulen” approved on November 21, 1944, by the deputy head of the NKVD, Lieutenant Colonel of State Security Nikhrikov (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142). It states that on August 27, 1941, while studying at the Karaganda Pedagogical Institute,”Saulen” was recruited as an informant to gather intelligence on the target of the agent operation“Razlagateli” – Burkit Iskakov, with whom he maintained close relations both at the institute and in his personal life (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142).

Based on our analysis of archival documents, we believe that the“anti-Soviet nationalist group” at the Karaganda Teachers“ Institute was an underground youth organization known as ESEP (“Party of Heroes Who Love the Motherland”). It should be noted that the educational institution in the

archive is listed as the Karaganda Pedagogical Institute, but in fact it is the Karaganda Teachers' Institute. This document contains Burkit Iskakov's autobiography dated June 20, 1968, in which he indicated: "I enrolled in the Karaganda Teachers' Institute in 1940 and graduated from it in 1942" (AAILA. Inv. 2. personal file 209. V. 10). In the interrogation record dated November 14, 1944, to the question: "Were you given any specific instructions by the NKVD regarding reports of Iskakov's nationalist sentiments?" "Saulen" replied: "I did not receive any specific assignment regarding Iskakov, but I was tasked with monitoring students, including him" (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142). Based on archival records, it can be concluded that the NKVD's system of surveillance at the Karaganda Teachers' Institute was effective: as a result, four people were arrested, two of whom were students at the institute.

B. Iskakov was arrested by the Ministry of State Security of the USSR in Almaty on December 18, 1951, on charges that, while studying at the Karaganda Teachers' Institute in 1940–1942, he had established an underground youth political organization called "ESEP" (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 3942. P. 281–293). Makhmet Temiruly, who studied at the same institute, said in an interview with A. Zhagypar that the organization "ESEP" was founded in February 1941 and originated from the literary circle "Jas Qalam". The head of the circle and Kazakh literature teacher, A. Nareshev, acquainted students with the works of Alash movement leaders through her personal library and sought to establish a party similar to Alash – a party that would serve the people and act in their best interests (Zhagypar and Temiruly, 2011).

In his memoirs, B. Iskakov describes how, during his studies at the Karaganda Teachers' Institute, his thirst for knowledge and the support of those around him helped him become a top student by the end of his first semester and earn a higher scholarship (Iskakov, 1989: 4). During that period, there was a long-standing tradition at the institute of summarizing semester results. At a general meeting of faculty and students, Professor P. S. Bogoslovsky spoke about Burkit and remarked: "We have a first-year student Iskakov. His first name is Burkit. And indeed, like an eagle, he soared through his exams" (Iskakov, 1989: 4). In his memoirs, Burkit describes how he felt about this praise as follows: "All the faculty members and students present at the meeting heard these words from the renowned and respected professor. For me, coming from a small village, this was a huge support. They gave me strength and inspiration. That's exactly what motivated me to take up literature in earnest" (Iskakov, 1989: 4). It can be concluded from this that intellectuals imprisoned in Karlag on political charges, when given the opportunity to educate young people, were able to make effective use of it, sowing the seeds of knowledge that inspired the younger generation to "think differently".

A brief comparative analysis of the program of the underground youth organization "ESEP" and that of the Alash Party highlights several common features. First, the underground youth organization "ESEP", based on the ideas of Alash and viewing the Alash movement as a struggle for Kazakh independence, continued to uphold its ideals. Preserving historical continuity, it sought to promote the movement toward independence, in a sense acting as the successor to the ideas of the Alash Party. Second, the program of the "ESEP" organization provided for the creation of a "people's state," just as the Alash Party had done at the Second All-Kazakh Congress (December 1917), where it established the independent state of "Alash" (prior to the October Revolution, Alash had advocated for its existence as one of the constituent entities within a federal Russian republic). Third, the program of the "ESEP" organization emphasized that the Kazakh people support the Turkic-speaking peoples of the world, who share a common origin, and the common destiny that binds the Kazakhs to these brotherly peoples. The Alash Party believed that Kazakh autonomy could be temporarily united with related peoples. However, there were also some differences in their programs. The program of the "ESEP" organization emphasized the special role of Islam in society, stating that Islam was the religion held in particular esteem, whereas the Alash Party's program separated religion from the state and did not single out any particular faith, as is the case in any secular state. The program of the "ESEP" organization emphasized the necessity of uniting the youth and their willingness to sacrifice their lives for their homeland and their people, whereas the Alash Party's program called for the creation of an army to defend the country. The Alash Party had enormous support among

Kazakh society even after the establishment of Soviet rule, and the spiritual legacy of the Alash movement influenced the minds of several generations of Kazakhs in the 20th century. The youth organization "ESEP", founded under the harsh conditions of the 1940s–1950s, was completely unknown to the Kazakhstani public; its members were few in number, quickly dispersed, and never gained any experience in political activity. The ideas articulated in the program of the underground youth organization "ESEP" continued to persist among a small but significant segment of Kazakh youth during the Soviet period, until Kazakhstan achieved independence.

In an interview with A. Zhagypar, M. Temiruly and Zh. Kaliuly also noted that on the initiative of a group of students, including B. Iskakov and M. Temirov, a socio-political movement called "ESEP" emerged at the Karaganda Teachers' Institute in early 1941 (Zhagypar and Kaliuly, 2013).

The indictment in criminal case No. 600 states that Iskakov and Temirov established the anti-Soviet nationalist organization "ESEP" first at the Nura Secondary School and then at the Karaganda Teachers' Institute between 1940 and 1942 (SSA NSC Almaty, No. 600). According to the document, the organization aimed to separate Kazakhstan and the Central Asian republics from the Soviet Union and establish a bourgeois state on their territory. They engaged in anti-Soviet propaganda among Kazakh youth, distributed counterrevolutionary literature, and in 1942 evaded conscription into the Soviet Army. In secret, Iskakov and Temirov discussed the formation of armed units and preparations for an uprising against Soviet authority (AKRD. Inv. 184. C. 649. P. 11–14). Based on archival documents, the founder of the underground youth organization "ESEP" ("Party of Heroes Who Love Their Homeland") was Burkit Iskakov. In addition, active members of this organization, Makhmet Temiruly and Zheken Kaliuly, also referred to Burkit Iskakov as their leader in their interviews with us.

During those years, the NKVD continued its hunt for nationalists in the Karaganda Region and launched the "Pechatniki" investigation (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142). The indictment issued by the NKVD of the Kazakh SSR on January 31, 1945, and approved on February 3 of the same year, reported on the activities of an anti-Soviet Kazakh nationalist group that had been operating in Karaganda since the fall of 1942. The group was initiated and led by Zeynolla Abildin, an actor at the regional theater. The group consisted of student Asygat Rustemov, journalist Beysembay Zhaksylykov, correspondent of the republican newspaper Zhappar Umirbekov, and a number of other individuals who were involved at various stages of the investigation. According to the investigation, the suspects studied nationalist literature, held illegal meetings, recruited Kazakh youth, and engaged in anti-Soviet propaganda. The organization adopted the name "ESEP" ("Party of Sons Who Love Their People"); an oath was taken, and a leadership was elected. They discussed plans to distribute anti-Soviet leaflets, acquire cold weapons, and establish ties with other anti-Soviet organizations. The group's ultimate goal was to unite the Muslim population and establish an independent state (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142. P. 400–401). By a resolution of the Special Council of the NKVD of the USSR dated June 4, 1945, Abildin and Zhaksylykov were each sentenced to five years of imprisonment for participating in an anti-Soviet group; Rustemov and Umirbekov were released after their time in pretrial detention was credited toward their sentences (APRK, F. 20. Inv. 1. C. 4142. P. 419–421).

Starting in 1942, the NKVD deployed its agents "Sabit", "Akhmetov" and "Saulen" as part of the "Pechatniki" investigation (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142). Operational materials from the NKVD regarding agent "Saulen" contain the following information: "... He knew about counterrevolutionary activities, behaved hypocritically, warned members of the organization of the need for caution and did not inform the NKVD–NKGB, which had recruited him and infiltrated him into an anti-Soviet nationalist organization, until September 20, 1944" (APRK. F. 20. Inv. 1. C. 4142). Based on the information contained in these archival documents, it can be concluded that agents recruited by the NKVD were effectively infiltrated into underground youth organizations and, by informing their members of their status or carrying out covert operations, helped ensure that these groups remained undiscovered between 1942 and 1944.

Conclusion

In summary, we can note that in 1940–1945, some young men who sought to raise their social status and improve their financial situation came to the cities to pursue an education. There were people with alternative views among Soviet youth, even though they were in the minority; their gatherings, which began as literary circles, gradually evolved into underground groups and organizations. Their activities were uncovered by the NKVD through its network of informants.

The study found that repression against so-called "enemies of the people" was primarily based on social (background, level of education, having relatives abroad), political (party affiliation or participation in political activities), and ethnic grounds.

In this regard, several factors have been identified that explain why Karaganda was viewed as one of the centers of nationalist sentiment:

First, in order to mobilize public support, Soviet policy employed elements of nationalist rhetoric to bolster patriotic sentiment, a sentiment that resonated with some Kazakh youth.

Second, the young people who formed underground groups faced the consequences of the state's repressive policies toward their family members in their personal lives, which fueled their desire to change the socio-political situation.

Third, after their release from the Karlag camp, members of the scientific and creative intelligentsia who had been convicted on political charges and had come from various regions of the USSR worked in the Karaganda Region. While working at universities and research institutions, they shared their life experiences and helped foster independent thinking and intellectual freedom among the youth of Central Kazakhstan.

Sources

GAKO — State Archive of the Karaganda Region
 SSA NSC Almaty — Special State Archive of the National Security Committee Department for Almaty City
 AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 AAILA — Archive of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art
 AKRD — Archive of the Karaganda Regional Department of the Committee on Legal Statistics and Special Records of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan

Дереккөз

КОМА — Қарағанды облысының мемлекеттік архиві
 Алматы қ. бойынша ҰҚКД АМА — Алматы қаласы бойынша ҰҚКД арнайы мемлекеттік архиві
 ҚР ПА — Қазақстан Республикасы Президент архиві
 ӘӘӨИА — М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының архиві
 ҚР БП ҚСЖАЕАК ҚОБА — Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу Комитетінің Қарағанды облысы бойынша басқармасы архиві

References

- Abzhanov, 2010 — *Abzhanov H. M. Altynshy tarau. 2. Kenestik bilim beru zhujesinin qalyptasuy*. In: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge dejin) (Chapter six. 2. The Formation of the Soviet education system. In: History of Kazakhstan (from Ancient times to the present day)) 5-vol. edition. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. P. 386–390. (In Kaz.).
- Abzhanov, Kapayeva, 2010 — *Abzhanov H. M., Kapayeva A. T. Altynshy tarau. 3. Madeni zhangyru qarqyny*. In: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge dejin) (Chapter six. 3. The pace of cultural revival. In: History of Kazakhstan (from Ancient times to the present day)) 5-vol. edition. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. P. 391–410. (In Kaz.).
- Aldazhumanov, 2010 — *Aldazhumanov K. S. Zhetinshi tarau. 3. Qazaqstandagy "Ulken terror"*. In: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge dejin) (Chapter seven. 3. "The Great Terror in Kazakhstan". In: History of Kazakhstan (from Ancient times to the present day)) Bes tomдық. 4-tom. Almaty: Atamura, 2010. P. 427–433. (In Kaz.).
- Dimitrov, 2003 — *The diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949 by Dimitrov, Georgi*. Yale University Press. 2003. 495 p.
- Dolmatov, 2020 — *Stalin 1878-1953 glavnye dokumenty*. Al'bom (Stalin. 1878–1953. Key documents. Album) Author and compiler: V. Dolmatov. M.: "Komsomol'skaja pravda" Publishinhg House, 2020. 455 p. (In Russ.).
- Iskakov, 1989 — *Iskakov B.* "Menin Qalam (My Pen: "Memoir)". Ortalyq Kazakhstan. 1989. January 11-12. P. 4. (In Kaz.).
- Kozlova et al., 1999 — *58-10. Nadzornye proizvodstva Prokuratury SSSR po delam ob antisovetskoj agitacii i propagande*. Mart 1953–1991. Annotirovannyj katalog (58-10. Supervisory files of the prosecutor's office of the USSR on cases of anti-Soviet agitation and propaganda. March 1953–1991. An Annotated catalogue). Ed. V. A. Kozlov and S. V. Mironenko; Comp. O. V. Edelman, M.: "Demokratija" International Foundation, 1999. 944 p. (In Russ.).

Kuznecova, Dilmanov, 2010 — *Kuznecova Ye. A., Dilmanov S. D.* Zhetinshi tarau. 2. Qazaqstandagy GULAG. V: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deyin) (Chapter seven. 2. The Gulag in Kazakhstan. In: History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)) 5-vol. edition. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. P. 419–427. (In Kaz.).

Kozybayev, Aldazhumanov, 2010 — *Kozybayev M. K., Aldazhumanov K. S.* Zhetinshi tarau. 1. Sajasi qugyn-surginnin bactaluy. In: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deyin). (Chapter seven. 1. The beginning of political repressions. In: History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)). 5-vol. edition. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. P. 411–419. (In Kaz.).

Kydyralina, 2008 — *Kydyralina Zh. U.* Stanovlenie i sud"by idej po nacional"nomu voprosu v Kazahstane (1917–1991 gg.): istoricheskij analiz (Formation and Fate of Ideas on the National Question in Kazakhstan (1917–1991): A historical analysis). Doctoral thesis in History. Astana, 2008. 400 p. (In Russ.).

Lukin, 1992 — *Lukin Yu. F.* Soprotivlenie totalitarizmu, aktivnost" i protest v istorii sovetskogo obshchestva (Resistance to totalitarianism, activism and protest in the history of Soviet society) Specialty 07. 00. 01. Doctoral thesis. Arhangel'sk, 1992. 315 p. (In Russ.).

Materials V. 1, 2022 — *Narodnyj komissariat gosudarstvennoj bezopasnosti Kazahskoj SSR SPO NKGB.* Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody XX veka) (People's Commissariat for State Security of the Kazakh SSR (SPO NKGB). In: Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repressions (1920s–1950s)) Vol. 1. Gen. ed.: Ye. Karin. Nur-Sultan, 2022. 622 p. (In Russ.).

Materials V. 11, 2022 — *Dokladnaja zapiska ob antisovetskikh projavlenijah sredi uchashhejsja i studencheskoj molodezhi Kazahstana.* Materialy Gosudarstvennoj komissii po polnoj reabilitacii zhertv politicheskikh repressij (20-50 gody XX veka). Vol. 11: Borcy za nacional"nuju svobodu, nezavisimost" i territorial"nuju celostnost" Kazahstana. Sbornik dokumentov i materialov. (Report on anti-Soviet manifestations among University students of Kazakhstan. In: Materials of the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repressions (1920s–1950s). Vol. 11: Fighters for the national freedom, independence and territorial integrity of Kazakhstan. Collection of documents and materials) / Comp. by S.A. Kassymov, A.Zh. Ilyas, K.M. Yerimbetova, Zh. U. Kydyralina, D.A. Makhmat, M.M. Kozybayeva, K.K. Sarsembina. Gen. ed.: Ye. Karin. Astana, 2022. 568 pp. (In Kaz-Russ.).

Mazhitov et al., 2010 — *Mazhitov S. F., Aldazhumanov K. S., Nurmagambetova R. K., Nurpeis K. N., Zhumashev R. M., Suzhikov B. M., Suleimenov Zh. B., Yesmagambetov K. L.* Tarihnama zhane derektemeler. In: Qazaqstan tarihy (kone zamannan buginge deyin) (Historiography and Sources. In: History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)) 5-vol. edition. Vol. 4. Almaty: Atamura, 2010. 63 p. (In Kaz.).

Noskova et al., 1994 — *NKVD i Pol'skoe podpol'e 1944–1945 (po "Osobym papkam" I. V. Stalina).* Sbornik dokumentov (NKVD and the Polish underground, 1944–1945 (Based on the "Special files" of Joseph Stalin). Collection of documents). Ex. ed. A. F. Noskova. Comp. by T.V. Volokitina, G.P. Murashko, A.F. Noskova, D.A. Ermakova. M.: Institute of Slavic and Balkan Studies RAS, 1994. 304 p. (In Russ.).

Prishchepa, 1999 — *Prishchepa A. I.* Inakomyslie na Urale (ser. 1940-h – ser. 1980-h gg.) (Dissent in the Urals (mid-1940s – mid-1980s)) Doctoral thesis in History. Surgut, 1999. 469 p. (In Russ.).

Sailan, 2010 — *Sailan B. S.* Kenes okimeti tusyndagy zhastar sajasatynyñ Qazaqstanda zhyzege asyrylyuy: tarihy men tarylmy (1917–1991 zhzh.) (Implementation of Youth Policy in Kazakhstan during the Soviet Period: History and Lessons (1917–1991)) Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences. Almaty, 2010. 339 p. (In Kaz.).

Sedyakina, 2014 — *Sedyakina A. A.* Pavel Stepanovich Bogoslovsky. In: Encyclopedia "Perm region". (Elektronnyj resurs). Rezhim dostupa: <http://enc.permculture.ru/showObject.do?object=1803701016>. (access date: 02. 02. 2026). (In Russ.).

Werth, 1990–1991 — *Werth N.* Istorija sovetskogo gosudarstva. 1900–1991. Per. s fr. (History of the Soviet state, 1900–1991. Translated from Fr.) M.: Progress; Progress-Academia, 1992. 480 pp. (In Russ.).

Zhagypar, 2011 — *Zhagypar A.* "ESEP" kalypstasu zhane damuy kezendegei beldi myshesi Mahmet Temirlymen syhbaty (Interview with Makhmet Temiruly, a prominent member of the organization ESEP during its formation and development). Kobetei, 7 May 2011 (from a private archive).

Zhagypar, 2013 — *Zhagypar A.* "ESEP" damuy kezendegei mushesi Zheken Kaliulymen suhbaty (Interview with Zheken Kaliuly, a member of the organization ESEP during its development). Astana, 3 June 2013 (from a private archive).

Әдебиеттер

Алдажұманов, 2010 — *Алдажұманов Қ.С.* Жетінші тарау. 3. Қазақстандағы «Үлкен террор». В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 427–433 б.

Әбжанов, 2010 — *Әбжанов Х.М.* Алтыншы тарау. 2. Кеңестік білім беру жүйесінің қалыптасуы. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 386–390 б.

Әбжанов, Қапаева, 2010 — *Әбжанов Х. М., Қапаева А. Т.* Алтыншы тарау. 3. Мәдени жаңғыру қарқыны. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 391–410 б.

Верт, 1900–1991 — *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991. Пер. с фр. – М., Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. 480 с.

Долматов, 2020 — Сталин 1878–1953 главные документы. Альбом. Автор и состав. В. Долматов М.: Издательский дом «Комсомольская правда», 2020. 458 с.

- Жағыпар, 2011 — *Жағыпар Ә.* «ЕСЕП» қалыптасу және дамуы кезеңіндегі белді мүшесі Махмет Темірұлымен сұхбаты, Көбетей. 07. 05. 2011 ж. (жеке архивтен)
- Жағыпар, 2013 — *Жағыпар Ә.* «ЕСЕП» дамуы кезеңдегі мүшесі Жекен Қалиұлымен сұхбаты, Астана, 03. 06. 2013 ж. (жеке архивтен)
- Козлова и др., 1999 — 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991. Аннотированный каталог. Под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко; сост. О. В. Эдельман, М.: Международный Фонд «Демократия», 1999. – 944 с.
- Кузнецова, Ділманов, 2010 — *Кузнецова Е. А., Ділманов С. Д.* Жетінші тарау. 2. Қазақстандағы ГУЛАГ. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 419–427 б.
- Кыдыралина, 2008 — *Кыдыралина Ж. У.* Становление и судьбы идей по национальному вопросу в Казахстане (1917-1991 гг.): исторический анализ: дисс. док. истор. наук. / Астана, 2008. С. 400
- Қозыбаев, Алдажұманов, 2010 — *Қозыбаев М. Қ., Алдажұманов Қ. С.* Жетінші тарау. 1. Саяси қуғын-сүргіннің басталуы. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 411-419 б.
- Лукин, 1992 — *Лукин Ю. Ф.* Сопротивление тоталитаризму, активность и протест в истории советского общества Специальность 07.. 00. 01. «История общественных движений и политических партий» Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук Архангельск-1992. 315 с.
- Материалы Т. 1, 2022 — Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 1. / Под общ. ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан, 2022. 622 с.
- Материалы Т. 11, 2022 — Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның материалдары (XX ғасырдың 20-50 жылдары) = Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 11: Борцы за национальную свободу, независимость и территориальную целостность Казахстана. Сборник документов и материалов. Составители тома: С.А. Касымов, А.Ж. Илияс, К.М. Еримбетова, Ж. У. Кыдыралина, Д.А. Махат, М.М. Козыбаева, К.К. Сарсембина / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 568 с.
- Мәжитов и др., 2010 — *Мәжитов С.Ф., Алдажұманов Қ.С., Нұрмағамбетова Р.К., Нұрпейіс К.Н., Жұмашев Р.М., Сужиков Б.М., Сүлейменов Ж.Б., Есмағамбетов К.Л.* Тарихнама және деректемелер. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 63 б.
- Носкова, 1994 — НКВД и Польское подполье 1944-1945 (по «Особым папкам» И.В. Сталина) Сборник документов. Ответственный редактор А.Ф. Носкова Составители Т.В. Волокитина, Г.П. Мурашко, А.Ф. Носкова, Д.А. Ермакова М. Институт славяноведения и балканистики РАН 1994. 304 с.
- Прищепа, 1999 — *Прищепа А.И.* Инакомыслие на Урале (сер. 1940-х – сер. 1980-х гг.) диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Сургут. 1999. 469 с.
- Сайлан, 2010 — *Сайлан Б.С.* Кеңес өкіметі тұсындағы жастар саясатының Қазақстанда жүзеге асырылуы: тарихы мен тағылымы (1917-1991 жж.) / Алматы, 2010. 339 б.
- Сидякина, 2014 — Сидякина А. А. Богословский Павел Степанович // Энциклопедия «Пермский край». (Электронды ресурс). Кіру режимі: <http://enc.permculture.ru/showObject.do?object=1803701016> (11. 04. 2014) (қаралды: 02. 02. 2026).
- Ысқақов, 1989 — *Ысқақов Б.* Менің қалам. Естелік // Орталық Қазақстан. 1989. – 11-12 қаңтар. – 4 б.
- Dimitrov, 2003 — The diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949 by Dimitrov, Georgi Yale University Press. 2003. 495 p.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 789-805, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_789-805

**ON THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTANI ARCHAEOGRAPHY BASED
ON DOCUMENTARY PUBLICATIONS OF THE 18th–19th CENTURIES**

Satenova Maral¹, Shotanova Galiya^{2*}, Zhetpisbay Nurzhan³

¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Senior Researcher
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

²Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: sh.galiya08@gmail.com
*Corresponding author

³Ch. Valikhanov Institute of history and ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Satenova M., Shotanova G., Zhetpisbay N., 2026

Abstract Introduction. *Introduction.* The article is dedicated to the analysis of materials from documentary collections on the history of Kazakhstan in the modern period in the context of the development of Kazakhstani scientific archeography in the Soviet years and the period of independence. The relevance of this study is due to the complete absence in modern Kazakhstani historiography of historical and archaeographic thematic reviews that would allow considering the accumulated experience of publishing archival documents and materials by Kazakhstani historians and archivists. *Goals and objectives.* The work is a review and characterization of collections of archival documents and materials on the history of Kazakhstan in the 18th-19th centuries, allowing to consider the processes of studying, accumulating and publishing documentary sources by domestic specialists under the conditions of complete ideological control of the totalitarian regime in the Soviet years and after the country gained independent political status. *Results.* Documentary publications of the 1930s-1980s were studied, based on which the key criteria for selecting historical sources in the Soviet period are shown. In Soviet historiography, the idea of "voluntary annexation" of Kazakhstan to Russia was promoted. This has influenced the publication of relevant documentary evidence on the history of the Kazakh people, aimed at presenting a specific picture of historical events. The deliberate ignoring by Soviet ideologists of the vast array of documents on the history of the anti-colonial movement of the second half of the 18th and 19th centuries contributed to the distortion of scholarly knowledge about the historical past of the Kazakh people as part of the Russian Empire. Documentary publications from the Soviet era have led to the formation of a separate group of historical sources,

which can be classified as “published sources. “The collapse of the Soviet Union and Kazakhstan’s independence provided domestic historians and archivists with the opportunity to conduct comprehensive historical research based on the identification and publication of new documentary sources. This has resulted in the intensive archaeographic work of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology and the Central State Archives. Researchers from a number of leading higher education institutions (Al-Farabi Kazakh National University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, and others) have made significant contributions to the development of domestic historiography. *Conclusion.* Currently, a significant number of various thematic documentary collections have been prepared and published, contributing to the expansion of the source base for the history of Kazakhstan in the 18th–19th centuries. However, a deterioration in the archaeographic presentation of documentary publications is observed. Alongside professionally developed documentary collections, hastily prepared publications are also being published.

Keywords: Archaeography, history of Kazakhstan, documentary publications, archive, source studies, collections of documents and materials, written source, Kazakh Khanate

For citation: Satenova M.R., Shotanova G.A., Zhetpisbay N.Y. “On the Development of Kazakhstani Archaeography Based on Documentary Publications of the 17th–19th Centuries“ // Asian Journal”Steppe Panorama”. 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 789–805. (In Rus.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_789–805

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant funding project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Specifics of Kazakh-Russian relations in the Kazakh Urals: the relationship between ideology and practice in the historical aspect” (registration number: AP 23487682).

XVIII–XIX ғғ. ҚҰЖАТТЫҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАР НЕГІЗІНДЕГІ ОТАНДЫҚ АРХЕОГРАФИЯНЫҢ ДАМУЫ ТУРАЛЫ

Сатенова Марал¹, Шотанова Галия^{2*}, Жетпісбай Нұржан³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD-докторант, аға ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Т. ғ. к., жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Сатенова М., Шотанова Г., Жетпісбай Н., 2026

Аңдатпа *Kipicne.* Мақала Қазақстанның жаңа дәуірдегі тарихы бойынша құжаттық жинақтар материалдарын кеңестік кезең мен тәуелсіздік жылдарындағы отандық ғылыми археографияның дамуы мазмұнында ала отырып талдауға арналған. Қазіргі қазақстандық тарихнамада отандық тарихшылар мен архивистердің архивтік құжаттар мен материалдарды жариялауда жинақталған тәжірибесін қарастыруға мүмкіндік беретін тарихи-археологиялық

тақырыптық шолулардың мүлдем болмауы зерттеудің өзектілігін айқындай түседі. *Мақсаты мен міндеттері.* Жұмыс XVIII–XIX ғғ. Қазақстан тарихына қатысты архивтік құжаттар мен материалдар жинақтарына шолу жасап, сипаттама беруге арналған. Бұл отандық мамандардың тоталитарлық режимнің толық идеологиялық бақылауы жағдайындағы кеңестік кезеңде және еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда құжаттық дереккөздерді зерттеу, жинақтау және жариялау үдерістерін қарастыруға мүмкіндік береді. *Нәтижелері.* XX ғасырдың 30–80-жж. құжаттық жарияланымдар зерттеліп, олардың негізінде кеңестік кезеңдегі тарихи дереккөздерді іріктеудің негізгі өлшемдері көрсетілді. Кеңестік тарихнамада Қазақстанның Ресейге «өз еркімен қосылуы» туралы идея насихатталды. Бұл қазақ халқына қатысты тарихи оқиғалардың белгілі бір көрінісін көрсетуге бағытталған құжаттық айғақтардың жариялануына әсер етті. XVIII ғ. екінші жартысы мен XIX ғасырдағы отаршылдыққа қарсы күрестер тарихына қатысты құжаттардың орасан зор ауқымын кеңестік идеологтардың мақсатты түрде елемей Ресей империясы құрамындағы қазақ халқының тарихы туралы ғылыми білімдердің бұрмалануына әкелді. Кеңестік кезеңдегі құжаттық жарияланымдар «жарияланған дереккөздер» ретінде жіктеуге болатын тарихи дереккөздердің жеке тобының қалыптасқанын көрсетуге мүмкіндік береді. Кеңес Одағының ыдырауы және Қазақстанның тәуелсіздік алуы отандық тарихшылар мен архивистерге жаңа құжаттық дереккөздерді анықтау және жариялау негізінде толыққанды тарихи зерттеулер жүргізуге мүмкіндік берді. Бұл үдеріс Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Орталық мемлекеттік архив қызметінің қарқынды археографиялық бағытынан айқын көрінді. Сонымен қатар, бірқатар жетекші жоғары оқу орындарының зерттеушілері де отандық тарихнаманың дамуына елеулі үлес қосып келеді (Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті және т. б.). *Қорытынды.* Қазіргі уақытта XVIII–XIX ғғ. Қазақстан тарихының деректік базасын кеңейте түсетін түрлі тақырыптағы көптеген құжаттық жинақтар даярланып, жарық көрді. Алайда құжаттық басылымдарды археографиялық рәсімдеу сапасының төмендеу үрдісі де байқалады. Кәсіби деңгейде дайындалған құжаттық жинақтармен қатар, жедел әрі үстіртін әзірленген жарияланымдар да пайда болуда.

Түйін сөздер. Археография, Қазақстан тарихы, құжаттық жарияланымдар, архив, деректану, құжаттар мен материалдар жинақтары, жазба дереккөз, Қазақ хандығы

Дәйексөз үшін: Сатенова М.Р., Шотанова Г.А., Жетпісбай Н.Ы. XVII–XIX ғғ. құжаттық жарияланымдар негізіндегі отандық археографияның дамуы туралы // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 789–805 бб. (Орыс.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_789–805

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақстандық Оралдағы қазақ-орыс қатынастарының ерекшелігі: идеология мен практиканың тарихи тұрғыдағы өзара байланысы» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды (тіркеу нөмірі: АР 23487682).

О РАЗВИТИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АРХЕОГРАФИИ ПО ДОКУМЕНТАЛЬНЫМ ПУБЛИКАЦИЯМ XVIII–XIX ВЕКОВ

Сатенова Марал¹, Шотанова Галия^{2*}, Жетпісбай Нуржан³

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
PhD-докторант, старший научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0001-9929-2610>. E-mail: mr_satenova@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
к. и. н., ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3641-5668>. E-mail: sh.galiya08@gmail.com

*Автор-корреспондент

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)

PhD, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-6520-9724>. E-mail: nur.iksan976@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Сатенова М., Шотанова Г., Жетписбай Н., 2026

Аннотация *Введение.* Статья посвящена анализу материалов документальных сборников по истории Казахстана нового времени в контексте развития отечественной научной археографии в советские годы и период независимости. Актуальность проведения данного исследования обусловлена полным отсутствием в современной казахстанской историографии историко-археографических тематических обзоров, позволяющих рассмотреть накопленный опыт издания архивных документов и материалов отечественными историками и архивистами. *Цель и задачи.* Работа является обзором и характеристикой сборников архивных документов и материалов по истории Казахстана XVIII–XIX вв., позволяющей рассмотреть процессы изучения, накопления и публикации документальных источников отечественными специалистами в условиях полного идеологического контроля тоталитарного режима в советские годы и после обретения страной независимого политического статуса. *Результаты.* Изучены документальные публикации 30–80 гг. XX в., на основе которых показаны ключевые критерии отбора исторических источников в советский период. В советской историографии пропагандировалась идея «добровольного присоединения» Казахстана к России. Что отразилось на публикации соответствующих документальных свидетельств по истории казахского народа, нацеленных показать определенную картину исторических событий. Целенаправленное игнорирование советскими идеологами огромного массива документов по истории антиколониального движения второй половины XVIII–XIX вв. способствовало деформации научных знаний об историческом прошлом казахского народа в составе Российской империи. Документальные публикации советских лет позволили заявить о формировании отдельной группы исторических источников, которую можно классифицировать как «опубликованные источники». Распад Советского Союза и обретение Казахстаном независимости предоставила отечественным историкам и архивистам возможность проводить полноценные исторические исследования на основе выявления и издания новых документальных источников. Это выразилось в интенсивной археографической деятельности Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Центрального государственного архива. Ощутимый вклад в развитие отечественной историографии вносят исследователи ряда ведущих высших учебных заведений (КазНУ им. аль-Фараби, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева и др.). *Заключение.* В настоящее время подготовлено и издано значительное число разного рода тематических документальных сборников, способствовавших расширению источниковой базы по истории Казахстана XVIII–XIX вв. Но вместе с тем наблюдается ухудшение археографического оформления документальных изданий. Наряду с профессионально разработанными сборниками документов, появляются и наскоро подготовленные публикации.

Ключевые слова. Археография, история Казахстана, документальные публикации, архив, источниковедение, сборники документов и материалов, письменный источник, Казахское ханство

Для цитирования: Сатенова М.Р., Шотанова Г.А., Жетписбай Н.Ы. О развитии отечественной археографии по документальным публикациям XVII–XIX веков // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 789–805. (На рус.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_789–805

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Специфика казахско-русских взаимоотношений на Казахстанском Урале: взаимосвязь идеологии и практики в историческом аспекте» (регистрационный номер: АР 23487682).

Введение

«Известно, что изучать историю можно лишь на основе исторических источников. А сделать доступными широкому кругу историков эти источники можно лишь в том случае, если они будут изданы» (Валк, 1948: 3). Пожалуй, этими простыми словами авторитетнейшего российского историка-археографа С.Н. Валка можно объяснить основное предназначение археографии – специальной исторической дисциплины, связанной с теорией и методологией выявления, описания и публикации документальных источников. При этом, по мнению автора, термин «археография» не совсем точно соответствует смысловому наполнению «той научной и практической» дисциплины, предметом которой является разработка вопросов издания исторических документов (Валк, 1948: 51). Согласно исследованиям С.Н. Валка, слово «археография» впервые упоминается в 1685 г. в работе лионского врача Шарля Спона, занимавшегося археологическими раскопками в Греции и Малой Азии (Валк, 1964: 225). Таким образом, французский ученый обозначал общую науку о памятниках древности. Однако столетие спустя этот термин будет вытеснен понятием «археология» (от греч. *archaios* – древний и *logos* – учение), по смыслу более соответствовавшему исторической дисциплине, изучавшей историческое прошлое человечества по вещественным источникам.

Новое терминологическое истолкование этого понятия было привнесено русским историком П.М. Строевым, занимавшимся в первой четверти XIX в. составлением описей древних рукописей в подмосковных монастырях. Отметив плохую сохранность этих материалов в монастырских архивах, он приходит к выводу, что вновь найденные рукописи надо не только каталогизировать, но и «полностью издавать» (Валк, 1964: 231). Так, по ходатайству П.М. Строева в 1835 г. Академией наук была создана Археографическая комиссия, главной задачей которой стало «систематическое издание в свет источников отечественной истории». В феврале 1837 г. российским императором были утверждены «Правила для руководства Археографической комиссии» (Валк, 1964: 232). Со временем слово «археография», при всей своей условности и ограниченности, прочно закрепилось в специальной научной литературе, в учебных пособиях и энциклопедических изданиях, а сама археография впоследствии оформилась как вспомогательная историческая дисциплина, тесно связанная с источниковедением, архивоведением, документоведением и другими гуманитарными дисциплинами.

Как мы знаем, публикация документов по истории Казахстана имеет почти двухвековую историю. Первыми авторами, задумавшими опубликовать документальные материалы по истории казахов, стали российские исследователи XIX в. Среди них были видные специалисты по истории и этнографии Центральной Азии, такие как А.И. Левшин, Я.В. Ханыков, И.И. Крафт, А.И. Добросмыслов, А.Е. Алекторов и др. Тексты архивных документов в начале XX в. освещались и в работах представителей национальной интеллигенции (А.Н. Букейханов, С.Д. Асфендияров). Однако систематическое и последовательное издание документальных источников по истории Казахстана осуществлялось лишь после революции 1917 г. В данной статье планируется осветить историю развития отечественной археографии в советский период и после обретения Казахстаном независимости на примере издания исторических текстов XVIII–XIX вв.

Материалы и методы

Источниковой базой для исследования послужили сборники документов и материалов по истории Казахстана, подготовленные и изданные советскими и казахстанскими историками и архивистами с начала 30-х гг. XX в. по настоящее время. Но первые комплексные издания вышли в свет до революции 1917 г. При разработке концептуальной структуры научной работы

просмотрены разного рода историко-археографические тематические обзоры по документальным публикациям XVIII–XIX вв. ряда советских и российских авторов. Методологическую основу исследования составили общенаучные принципы историзма и системности, позволяющие определить важность сохранения и публикации документальных свидетельств, определить их «полезность» в изучении исторического прошлого казахского народа. Метод источниковедческого анализа, концептуальные критерии отбора и публикации исторических документов позволили оценить основные принципы археографической обработки и интерпретации документальных источников по истории Казахстана XVIII–XIX вв. в советские годы и период обретения независимости. Сопутствующими методами стали сравнительно-исторический, аналитический, дифференцированный и описательный методы исторического исследования.

Обсуждение

Если говорить о первых публикациях архивных документов по истории Казахстана нового времени, то следует упомянуть о многотомном издании «Туркестанский край: Сборник материалов для истории его завоевания», изданном в первые десятилетия XX в. Идея о создании сборника материалов по истории Туркестанского края была озвучена военным министром Российской империи А.Н. Куропаткиным во время его приезда в г. Ташкент в 1901 г. Эта задача была возложена на полковника А.Г. Серебренникова, занимавшего в те годы пост начальника Семиреченской инженерной дистанции. Были изучены документы в архивах Петербурга, Москвы, Ташкента, Верного, Оренбурга, Тифлиса и Омска. Просматривались фонды Министерства иностранных дел, Морского министерства, канцелярии военного министра, штаба Оренбургского военного округа, штаба Сибирского военного округа, канцелярии туркестанского генерал-губернатора, штаба войск Семиреченской области, областного управления Семиреченского казачьего войска. Предполагалось издать 30 томов свода документов, которые должны были охватить исторические события, «начиная с 1839 года, т. е. с зимнего похода в Хиву генерал-адъютанта Перовского; окончить же сборник 1876 годом, годом окончательного покорения Кокандского ханства и присоединения его к Российской империи под именем Ферганской долины» (ТК, 1908: 4). Однако с 1908 по 1915 гг. было издано лишь 14 томов (за 1839–1852 и 1864–1866 гг.). Остальные тома, хотя и были подготовлены к изданию, но с началом Первой мировой войны и революцией 1917 г. остались в виде рукописи и в настоящее время хранятся в Центральном государственном архиве Узбекистана (ЦГА РУз). Во время работы над сборником составители столкнулись с довольно большим количеством материалов, что могло бы потребовать значительных затрат на издание книг. В связи с этим «решено было издавать материалы в сыром, совершенно необработанном виде, в виде точных копий не только самих документов, но и резолюций на них, надписей и пометок, имеющих нередко весьма важное значение» (ТК, 1908: 4). Тем не менее, сопоставление некоторых текстов документов с текстами оригиналов, хранящимися в Российском государственном военно-историческом архиве (РГВИА), Архиве внешней политики Российской империи (АВПРИ) и Российском государственном историческом архиве (РГИА), говорит о достаточно качественно проведенной работе составителей данного многотомного издания.

После установления советской власти первые документальные публикации по истории Казахстана нового времени появились в печати в середине 30-х гг. Так, в пятом выпуске исторического журнала «Красный архив» 1936 г. вышла небольшая подборка документов по истории взаимоотношений казахов с Российским государством и народами в Центральной Азии XVIII в., извлеченных В. Лебедевым из фондов Государственного архива феодально-крепостнической эпохи (ГАФКЭ), позже переименованного в Российский государственный архив древних актов (РГАДА) (Красный архив, 1936: 187–225). В последующие годы группа советских ученых под руководством М. П. Вяткина проводит большую научно-археографическую работу по выявлению и публикации материалов из фондов АВПРИ по истории Казахстана XVIII – начала XIX вв. Результатом этого стали два сборника «Материалы

по истории Казахской ССР». Планировалось издание четырехтомного сборника. Однако перед войной 1941–1945 гг. в Москве вышел IV том, охватывающий период с 1785 г. по 1820 г. (МИКССР, 1940); а в послевоенном 1948 г. в г. Алма-Ата – II том сборника, содержащий документы периода 1741–1751 гг. (МИКССР, 1948). Материалы двух других томов так и не были изданы и позже отложились в фонде Санкт-Петербургского филиала архива РАН.

Во второй том данного издания вошли документы, освещающие отношения казахской знати Младшего и Среднего жузов с Джунгарским ханством и волжскими калмыками, переписка с представителями Оренбургской комиссии, материалы о взаимоотношениях казахов со среднеазиатскими государствами, о внутрисполитической обстановке в Казахской степи в 40-е годы XVIII в., развитии торговли в Степи. Значительную часть опубликованных источников составили документы, освещающие обострение взаимоотношений хана Абулхаира с оренбургским губернатором И.И. Неплюевым, убийство хана султаном Бараком, избрание султана Нуралы ханом Младшего жуза, деятельность первого казахского тархана Жаныбек батыра. Имеются материалы о связях правителей Среднего жуза хана Абулмамбета и султана Абылая с Россией, Джунгарией и среднеазиатскими владениями, отдельные источники повествуют о казахах Старшего жуза. Также в этом томе опубликовано около 40 писем представителей казахской знати: ханов, султанов, батыров, выделенных М.П. Вяткиным как особая группа письменных источников. «Все эти письма носят следы условности официальной переписки, но все же представляют первоклассный исторический источник. Главным образом в этих документах мы можем выслушать самих казахских владельцев... Познавательная значимость этих документов тем более ценна, что письма охватывают весьма широкий круг феодалов. Здесь мы встречаем и письма хана, и Нур-Али, и Барака, и Аблая, и Кушука, и ханши Попай и т.д., т.е. феодалов различного влияния и принадлежавших к различным враждующим между собой группировкам» (МИКССР, 1948: 25). Часть текстов писем представлена в русском переводе XVIII в., другая часть переведена советскими тюркологами Н.К. Дмитриевым и Х.Н. Лемановым.

Документы четвертого тома «Материалов по истории Казахской ССР» освещают политический кризис на территории Младшего жуза во второй половине XVIII в. и усиление колониальной политики Российской империи. Первый раздел сборника посвящен реформам генерал-губернатора Симбирского и Уфимского наместничеств О.А. Игельстрома и восстанию Сырыма Датұлы. Во втором разделе представлены документы об организации царским правительством военных экспедиций против казахов Младшего жуза, о переселении обедневших казахов в пределы России, об усилении междоусобной борьбы среди представителей казахской знати. Третий раздел отражает процесс перехода казахов в зауральские степи и образование Букеевского ханства, материалы о злоупотреблениях астраханской администрации при размежевании земель между казахскими родами и уральским казачеством, сведения о политическом и социально-экономическом положении в степи. В последний раздел сборника вошли документальные источники, освещающие правление хана Ширгазы и деятельность султана Арынгазы по укреплению ханской власти в Младшем жузе. Имеются материалы о борьбе батыра Жоламана Тленшиулы против усиления колониальной политики России, прошения батыра царским властям о возвращении казахам пастбищных земель между реками Илек и Урал.

Одним из достоинств четвертого тома «Материалов по истории Казахской ССР» является то, что помимо прочего в данном сборнике впервые были воспроизведены тексты писем представителей кочевой элиты Младшего жуза на литературном чагатайском (среднеазиатском) тюрки и выполненные к ним переводы советских историков.

В 1948 г. выходит в свет научный труд «Материалы по казахскому обычному праву», подготовленный научными сотрудниками Сектора права АН КазССР (МКОП, 1948). Издание представляет собой комплекс архивных источников по обычному праву казахов, собранных и записанных в разное время русскими авторами XIX в. Главная ценность этих материалов заключается в том, что сведения о степных обычаях были зафиксированы в ходе опроса знатоков казахского адата – биев, аксакалов и старейшин. Последовательное представление

материалов по хронологическому порядку позволяет не только уточнить характеристику отдельных правовых институтов, но и посредством сравнения этих текстов с более поздними вариантами определить направление и изменение норм адата под влиянием русского колониального права.

В 1960 г. выходит в свет сборник «Материалы по истории политического строя Казахстана», охватывающий период «со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции» (МИПС, 1960). Поскольку в эти годы в советской исторической науке доминировал тезис добровольного присоединения казахских земель к России, то, исходя из этого, первый раздел данного издания представлен материалами о процессе вступления казахов Младшего и Среднего жуза в подданство России. В частности, первой публикацией стало «Письмо хана Младшего жуза Абулхаира Анне Иоанновне с просьбой принять его с подвластными ему людьми в российское подданство» от 30 апреля 1730 г. (МИПС, 1960: 9–10). Опубликованы несколько писем хана Абулхаира, письма хана Среднего жуза Абулмамбета и султана Абылая российской императрице Анне Иоанновне, тексты грамот к казахским властителям о принятии подданства, донесения представителей оренбургской администрации о положении дел в Степи и т. д. Имеются также тексты грамот о принятии в подданство России казахов Старшего жуза 1819 и 1824 гг. (МИПС, 1960: 52–54). Документальным свидетельством того, что с середины XVIII в. имперские власти активно вмешиваются во внутривластную ситуацию в Казахском ханстве, являются публикуемые в сборнике указы об утверждении царским правительством старшего сына Абулхаира – Нуралы ханом Младшего жуза (1749 г.), сына Абылая – Уали ханом Среднего жуза (1782 г.). О вмешательстве извне в казахское традиционное судопроизводство говорят «Указ о подсудности убийств, совершенных казахами, законам Российской империи» (1837 г.) и «Указ о предоставлении права оренбургскому военному губернатору окончательно решать уголовные дела казахов, осужденных военным судом» (1837 г.).

В первой половине 1960-х гг. авторский коллектив Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР совместно с сотрудниками Центрального архива Казахстана подготовили документальный сборник в двух частях: «Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв.» и «Казахско-русские отношения в XVIII–XIX вв.» (КРО-1, 1961; КРО-2, 1964). I том издания, освещающий период с 1594 г. по 1770 г., состоит в основном из материалов АВПРИ. Однако в первом разделе сборника представлено небольшое количество документов, выявленных из фондов РГАДА. Научно-познавательная ценность этих источников определяется тем, что в них отражены сведения о первых контактах правителей Казахского ханства с Российским государством (КРО-1, 1961: 3–31). Значительная часть текстов в сборнике публикуется впервые, но были включены и материалы, публиковавшиеся ранее в прежних документальных изданиях. Как правило, все эти моменты оговариваются в археографической легенде к каждому отдельному источнику. Важно сказать, что в эти годы в советской исторической науке формируется концептуальная основа специальной исторической дисциплины, связанной с теорией и практикой выявления, описания и публикации письменных исторических документов – научной археографии. Материалы первой части «Казахско-русских отношений» отражают не только развитие политических, экономических и социокультурных связей Казахского ханства с Российской империей, но и содержат немаловажную информацию о контактах казахов с другими государствами и народами (Джунгарское ханство, Хива, Коканд, Бухара, Цинская империя, волжские калмыки, башкиры, каракалпаки). В сборнике освещаются сведения о торгово-экономической и политической ситуации в центральноазиатском регионе, материалы по этнографии, топонимике, исторической географии, статистике и т. д.

Во второй части «Казахско-русских отношений» периоду Казахского ханства посвящен первый раздел сборника, включающий тексты с 1771 по сентябрь 1821 года. Как и в прежних изданиях, основная часть документов извлечена из архивов Российской Федерации. Впервые были привлечены материалы Центрального архива Казахстана. В сборнике освещается участие казахов в Крестьянской войне под предводительством Емельяна Пугачева.

Рассматривается деятельность старшего хана трех казахских жузов Абылая и его сына – хана Среднего жуза Уали. Представлены сведения о батыре Сырыме Датұлы, обзорные записки о ситуации в Младшем и Среднем жузах, мнения российских чиновников по развитию торговли и оседлости в Степи. Имеются донесения по поводу участвовавших переходов казахов во внутреннюю сторону Урала, освещается приток обедневших казахов в окрестности Оренбурга и т. д. Показан процесс учреждения окружной системы на территории Среднего жуза и начало протестов казахской знати. Освещается борьба Кенесары Касымова против усиления колониальной политики России и отправка карательных отрядов против повстанцев. Имеются сведения по торгово-экономическим и политическим связям казахов со среднеазиатскими государствами и Цинской империей в первой половине XIX в., освещаются откочевки казахских родов в пределы Хивы и Западного Китая. Достаточно документов социально-экономического характера. В сборник также вошли некоторые письма представителей кочевой элиты. Имеются документы по истории Букеевского ханства: освещается процесс образования ханства на землях Волго-Уральского междуречья, деятельность хана Джангира, развитие ярмарочной торговли в орде, восстание Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова и т. д.

В эпоху застоя середины 60-х – середины 80-х гг. публикация документов по истории Казахстана нового периода идет на спад. Единственно возможными в 60-е гг. стали подготовка и издание пятитомного собрания сочинений выдающегося казахского ученого, путешественника и этнографа Ч.Ч. Валиханова, в которое помимо трудов ученого, хранящихся в разных архивах России и Казахстана, вошли и документы о его жизнедеятельности (Валиханов, 1961–1972).

В конце 80-х гг. при поддержке Института востоковедения АН СССР был подготовлен сборник материалов в двух частях по истории международных отношений в Центральной Азии в XVII–XVIII вв. (МОЦА, 1989). Основу данного издания составили документы из РГАДА, АВПРИ и переводы китайских, монгольских и других восточных источников. В сборнике освещаются важнейшие вопросы международных отношений в Центральной Азии в новое время, дается общее представление о политике России, Цинской империи и Джунгарского ханства, об их отношениях между собой и с другими государствами и народами региона. В те же годы казахстанский историк-китаевед К.Ш. Хафизова в сотрудничестве с В.А. Моисеевым публикует сборник «Цинская империя и казахские ханства» в двух частях (ЦИКХ, 1989). В отличие от других сборников, освещающих преимущественно взаимоотношения Казахстана и казахов с Российским государством, данный двухтомник целиком посвящен контактам представителей казахской правящей элиты с Цинским Китаем второй половины XVIII – начала XIX в.

Однако при всем том, что вышеупомянутые документальные сборники сыграли важную роль в системном археографическом обеспечении специалистов необходимой им аутентичной информацией по истории Казахстана, значительная часть письменных документальных источников, связанных с историческим прошлым казахского народа, все еще оставалась за пределами научно-исследовательской аудитории. Лишь с обретением Казахстаном независимости отечественные специалисты получили широкие возможности для выявления и изучения новых архивных материалов. За короткий срок, в течение первого десятилетия, издается целый ряд специальных историко-документальных сборников, посвященных наиболее актуальным и малоизученным аспектам истории Казахстана нового времени. Одной из таких тем, долгие годы находившейся под запретом, является история народно-освободительной борьбы казахского народа XIX – начала XX в. Вследствие этого закономерным было решение отечественных ученых посвятить первые комплексные издания документов и материалов по истории протестных движений в Казахской степи в период усиления колониальной политики Российской империи.

В 1992 г. сотрудники Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Центрального государственного архива (ЦГА РК) подготовили сборник, посвященный восстанию казахов Младшего жуза под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова во Внутренней (Букеевской) орде в 1836–1838 гг. (НОДК, 1992). Источниковой

базой послужили документы фонда «Оренбургская пограничная комиссия». Издание включает три раздела: в первом представлены транскрибированные письма повстанцев с чагатайского (среднеазиатского) тюрки на современную казахскую графику, во втором – документы о ходе восстания и действиях сторон, в третьем – исследование К. Сейдеханова и образцы устного народного творчества об Исатае.

Следующим проектом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова и Центрального государственного архива стал свод документов и материалов о народно-освободительной борьбе казахского народа под предводительством Кенесары Касымова в 1837–1847 гг. (НОВ, 1992). Данный комплекс материалов стал первой специальной публикацией архивных источников по истории крупнейшего народно-освободительного восстания казахов в XIX в., охватившего всю территорию Казахстана и по своему размаху сопоставимого только с восстанием казахов 1916 г. Документы по восстанию Кенесары Касымова публиковались и прежде (ТК, 1908–1914; МИКССР, 1940; КРО-2, 1964). Но основной массив документов был представлен научной общественности впервые. Один из составителей этого сборника, историк-архивист Б. Т. Жанаев, на сегодняшний день – авторитетный специалист по подготовке и изданию документальных источников XVII – начала XX вв. по истории Казахстана.

В начале 2000-х гг. издается целый ряд сборников, посвященных истории Букеевского ханства. Так, при финансовой поддержке акимата Западно-Казахстанской области и Национальной библиотеки Республики Казахстан выходит цикл из шести книг, приуроченный к 200-летию со дня образования данного этнополитического объединения в 1801 г. (БО, 2001). Этот комплекс объединил в себе труды дореволюционных российских авторов, посвященных Букеевской (Внутренней) орде. В их числе – работы В.В. Вельяминова-Зернова, И.С. Иванова, М.Я. Киттары, Н. Троицкого, К. Фукса, А. Евреинова, И.Ф. Бларамберга и других исследователей, осуществлявших свою деятельность в степях Оренбургского ведомства. Особняком среди них стоит выделить статьи казахского исследователя XIX в. М.-С. Бабаджанова, первого из казахов, удостоенного в 1862 г. серебряной медали Русского Географического общества за научные изыскания в области казахской этнографии.

Тогда же завершается масштабная работа историков и архивистов по подготовке фундаментального свода документов и материалов по истории Букеевского ханства (ИБХ, 2002). Ответственным за подготовку издания был Б.Т. Жанаев. Выявление документов проводилось в фондах ЦГА РК и ряде архивов Российской Федерации (РГИА, РГАДА, Санкт-Петербургский филиал архива РАН, Государственный архив Республики Татарстан, архивы Астраханской и Оренбургской областей). Опубликованный материал в соответствии с основными этапами развития Букеевского ханства сгруппирован в три раздела. В первый раздел вошли источники, характеризующие возникновение и ранний период истории Внутренней орды. Второй раздел охватывает документы эпохи правления хана Жангира. Реформа управления и упразднение ханской власти во Внутренней орде после смерти хана Жангира освещены в документах третьего раздела. Помимо этого, сборник снабжен большим приложением, в которое вошли работы дореволюционных авторов, представляющих собой ценные исторические источники по истории Букеевского ханства. Впрочем, попытка издать тематический сборник, посвященный истории данного этнополитического образования, предпринималась еще в конце 40-х гг. Поиском и выявлением материалов из фондов Центрального государственного исторического архива КазССР (ныне ЦГА РК) занимались Б.С. Санджиев, Ф.Н. Киреев и Б. Аспандияров, защитивший в 1947 г. кандидатскую диссертацию на тему «Образование Букеевской орды и ее ликвидация». Руководил группой В.Ф. Шахматов. Рукопись документального сборника объемом 995 машинописных страниц была подготовлена к началу 1950 г. В него вошли документы по истории образования Внутренней орды, ее экономическому и социально-политическому положению в первой половине XIX в., культурным взаимосвязям с Россией, земельным отношениям казахов, развитию торговли, колониальной политике имперских властей, народным движениям в регионе. Был составлен научно-справочный аппарат. Однако с наступлением новой волны

политических репрессий и ужесточения идеологического диктата центральных партийных органов сборник так и остался неопубликованным и, по всей вероятности, безвозвратно утерян для отечественной исторической науки (ИБХ, 2002: 18–19). Обнаружить рукопись сборника в архивных фондах так и не удалось.

В 2003 г. в канун 200-летия выдающегося казахского поэта XIX в. Махамбета Утемисова издается документальный сборник «Исатай – Махамбет. 1801–1848» (Исатай – Махамбет, 2003). Издание сформировано на материалах архивных фондов ЦГА РК и Объединенного государственного архива Оренбургской области (ОГАОрО). Документы освещают события с 1812–1848 гг. В отличие от указанного выше издания 1992 г., данный сборник более полно освещает письменные исторические источники по восстанию 1836–1838 гг. Рассматривается не только ход народно-освободительного движения в Западном Казахстане, но и показана дальнейшая судьба Махамбета Утемисова, вплоть до трагической его гибели в 1846 г.

В 2005–2007 гг. в рамках Государственной программы «Культурное наследие» сотрудниками Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова было подготовлено десяти томное издание «История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков». Восемь томов данного свода представляют архивные документы нового времени. В нашей работе мы затронем лишь некоторые из них. В первый том вошли документы по межгосударственным связям Московского государства XVI–XVII вв., хранящиеся в РГАДА (ИКРИ-1, 2005). Сведения о казахах и Казахском ханстве отражены в источниках, освещающих связи Московского государства XVI в. с Ногайской ордой, Крымским ханством, Османской империей, а в XVII в. – с западно-монгольскими (ойрато-джунгарскими) правителями. Отдельные сведения о казахах зафиксированы по связям Посольского приказа с Польско-Литовским государством, Швецией, Персией и некоторыми другими европейскими и азиатскими странами. В документах имеются достаточно точные данные по истории Казахского ханства, содержится солидный список имен, этнополитических, родоплеменных и географических названий.

В состав третьего тома включены журналы и служебные записки русского дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана, отложившиеся в фонде «Киргиз-кайсацкие дела» в АВПРИ (ИКРИ-3, 2005). Основу данного тома составили три объемных журнала ежедневных записей Тевкелева о результатах поездок в Казахскую степь за 1731–1733, 1748 и 1757 гг. Освещаются важные, но малоизученные моменты из внутри- и внешнеполитической жизни Казахского ханства второй четверти XVIII в., немало сведений по истории и этнографии казахов, о социально-политическом положении трех жузов, родословные казахских ханов и султанов, информация по родоплеменному составу казахского народа, о территории расселения.

В пятом томе опубликована рукопись монографии русского дипломата и путешественника Я. П. Гавердовского «Обозрение Киргиз-кайсацкой степи», хранящейся в фонде «Военно-ученый архив» РГВИА. Этот труд представляет собой первое комплексное описание географии Казахстана, истории, родоплеменного состава и культуры казахов периода XVIII века (ИКРИ-5, 2007). О существовании рукописи еще в 20-е гг. XIX в. писал А.И. Левшин, но в советский период ознакомиться с ней довелось лишь узкому кругу исследователей (М.П. Вяткин, Н.Г. Аполлова, Е. Бекмаханов, С.В. Толыбеков, Н.Э. Масанов).

Восьмой том документального свода «История Казахстана в русских источниках» состоит из двух частей и посвящен представителям казахской степной элиты, находившимся на службе в царской колониальной администрации XIX – начала XX в. (ИКРИ-8, 2006). Материалы тома дают общее представление о служебной карьере, образовании и интеллектуальных способностях, особенностях характера, внешнем виде, семейном и имущественном положении и родственных связях своих героев. Эти материалы свидетельствуют не только об этапах жизненного пути и служебной деятельности, но и позволяют воссоздать некоторые черты внешнего облика, дают определенную информацию о психологическом портрете исторической личности.

В 2014 г. результатом многолетней научно-исследовательской работы И.В. Ерофеевой стало издание двухтомного сборника исторических документов «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг.», представившего научной общественности уникальный вид документальных исторических источников – письменное наследие казахских ханов и султанов (Эпистолярное наследие, 2014). Как сказано выше, одним из первых на письма казахских правителей обратил особое внимание ответственный редактор и составитель «Материалов по истории Казахской ССР» М.П. Вяткин. За 40–80-е гг. XX в. советскими историками было выявлено и опубликовано 163 письма казахских ханов и султанов в переводе с литературного чагатайского тюрки на русский язык. В их числе – 27 современных переводов с оригинальных текстов писем, которые подготовили в разные годы ленинградские тюркологи Н.К. Дмитриев, И.Н. Леманов, Х.Н. Леманов, Р.М. Пейгумбари (Эпистолярное наследие, 2014а: 23). Основная часть этих текстов в разные годы вошла в состав восьми тематических сборников по истории Казахстана и международных отношений в Центральной Азии в новое время. Фундаментальный труд И.В. Ерофеевой объединил в себе 811 писем 26 представителей правящей аристократической элиты казахов, в том числе и ранее издававшиеся письменные источники казахского происхождения. Помимо этого, в сборнике впервые представлены 250 факсимиле оригинальных текстов писем и обращений казахских ханов и султанов к монархам и чиновникам Российской империи и соседних восточных государств. Наряду с переводами писем советских тюркологов, ряд переводов с оригиналов на тюрки был осуществлен казахстанским историком-востоковедом Т.К. Бейсембиевым. Также опубликованы подробная источниковедческая статья, рассматривающая письма степных правителей того времени как исторический источник и историко-биографические очерки об авторах этих документов.

Ощутимый вклад в расширение источниковой базы по истории Казахстана XIX – начала XX в. вносит Г. С. Султангалиева, под руководством которой на базе Казахского национального университета им. аль-Фараби издается несколько сборников документов по социальной истории, формированию казахского чиновничества, трансграничному взаимодействию тюркоязычных народов Российской империи и др. не менее актуальным вопросам. Так, в 2014 г. выходит документальный сборник, раскрывающий механизм кооптации казахов на службу в органы пограничного и местного управления Оренбургского, Западно-Сибирского и Туркестанского генерал-губернаторств, награждение представителей казахского чиновничества разного рода чинами, медалями и орденами (Казахские чиновники, 2014). Институту волостных в системе управления Казахской степью посвящен следующий свод документов (Институт волостных, 2018). Данный комплекс архивных источников рассматривает историю функционирования института волостных управителей в XIX – начале XX вв., механизм выбора волостных, влияние их на социальную жизнь казахского кочевого общества, характер взаимодействия волостных управителей, пятидесятников, уездных и крестьянских начальников. Совместно с Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН Республики Татарстан подготовлены две работы, освещающие деятельность представителей татарского чиновничества (мулл, письмоводителей, переводчиков и толмачей) в социокультурных и политических процессах Казахской степи XVIII–XIX вв. (Султангалиева, 2023).

В 2020 г. выходит сборник документов, освещающий архивные источники по казахским депутациям к российскому императорскому двору (Казахские депутации..., 2020). До недавнего времени эта тема в исторической науке практически не рассматривалась, находясь в советские годы под негласным запретом. В сборнике представлены документы о 23 казахских депутациях, посетивших Санкт-Петербург и Москву за период 1802–1873 гг.

Деятельность сыновей хана Кенесары Касымова отражена в двух сборниках документов, подготовленных в разные годы Р.Е. Оразовым (Потомки Кенесары, 2008; Джапар султан, 2023). Материалы первого сборника в основном освещают деятельность Сыздыка Кенесарыулы, в 60-е гг. XIX в. продолжившего борьбу своего отца против политики Российской империи. Второе издание повествует о непростой судьбе султана Джапара, отправленного в долгую

ссылку в Сибирь, а после возвращения в Степь находившегося под надзором полиции. Документы выявлялись в архивах Казахстана, Узбекистана и России.

В 2024 г. выходит в свет двухтомный свод «Письма казахских ханов и султанов. 1797–1879 гг.», ставший продолжением опубликованного ранее сборника документов «Эпистолярное наследие казахской правящей элиты. 1675–1821 гг.». В сборнике представлено 1000 переводов и 352 факсимиле писем 22 казахских ханов и султанов, а также их жен, адресованных российским монархам, государственным деятелям и чиновникам, представителям казахской администрации, охватывающих период с 1797 по 1879 г. При этом, во избежание нежелательного повтора, составители не стали включать в сборник письма хана Внутренней орды Жангира, так как подавляющее большинство его писем были опубликованы в ранее изданных четырех сборниках документов (НОДК, 1992; ИБХ, 2002; Исатай – Махамбет, 2003; Казахские депутации., 2020). Такое же решение было принято и в отношении опубликованных ранее писем сыновей Кенесары Касымова – султанов Сыздыка и Джапара (Потомки Кенесары, 2008; Джапар султан, 2023).

Сборник «Восстание 1869 г. в Западном Казахстане» продолжил тему народно-освободительного движения казахского народа против колониальной политики Российской империи (Восстание, 2025). Объектом исследования в этой книге стали документы, освещающие восстание казахов Младшего жуза против административно-политических реформ 1867–1868 гг., окончательно закреплявших колониальный статус Казахстана в составе Российской империи. Несмотря на то, что отдельные материалы по этому вопросу публиковались в прежних изданиях, до настоящего времени весь комплекс документальных свидетельств оставался вне внимания историков-археографов. Помимо архивных источников, в сборник включены материалы дореволюционной периодической печати.

Заключение. Формат научной статьи не позволяет охватить весь объем документальных публикаций, изданных за прошедшее столетие развития отечественной археографии. Только за последние годы в Институте истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова подготовлен целый ряд сборников документов и материалов, раскрывающих различные аспекты истории Казахстана (Султаны и батыры, 2018; Из истории, 2019; НОД, 2019; НОД, 2020; Уездные управления, 2025; Новые страницы, 2025). Как показывает проведенный выше анализ публикаторской деятельности казахстанских историков и архивистов, усилиями нескольких поколений отечественных ученых создана достаточно солидная и разносторонняя источниковая база, доступная широкому кругу читателей для проведения всестороннего исследования сложных и противоречивых вопросов по истории Казахстана XVIII–XIX вв. К тому же в последние годы все более актуальной становится практика заявлять в процессе реализации грантовых научно-исследовательских проектов подготовку документальных сборников. Это в какой-то мере повышает научно-познавательную значимость проведенных исследований.

Несмотря на значительные успехи отечественной археографии последних десятилетий, вынуждены признать, что многие актуальные проблемы по истории Казахстана нового времени до сих пор не обеспечены документальными публикациями. В частности, стоит сказать, что ряд городов современного Казахстана сформировался еще в XIX – начале XX вв. В ЦГА РК и российских архивах Оренбургской и Омской областей отложилось достаточно документов по этой теме, которые следовало бы опубликовать. Также, несмотря на наличие некоторого числа проведенных исследований по истории административно-территориального и судебно-правового устройства Казахстана во второй половине XIX в., о перспективе подготовки более полного, всесторонне освещающего эту тематику сборника документов мы можем лишь предполагать. В крупных архивохранилищах Казахстана и России имеется значительный комплекс письменных источников, способных обеспечить солидную источниковую базу такого рода документальному изданию. Не подкреплена опубликованными источниками также деятельность Ибрая Алтынсарина и других казахских просветителей, способствовавших развитию светского образования в Казахской степи. Региональная история

в основном отражена в сборниках, освещающих социально-политические и экономические вопросы в целом по всему Казахстану, что в некотором роде ограничивает публикаторские возможности авторов таких изданий. Недостаточно полно в опубликованных источниках рассматривается роль казахской женщины в кочевом обществе, очень мало документов по конфессиональной истории, по истории развития торговли и ярмарок в Степи, истории медицины и т. д.

Кроме того, в последние годы нередко приходится отмечать низкий уровень научной и археографической культуры определенного числа документальных изданий. К примеру, в некоторых сборниках документов наблюдается полное отсутствие специальных археографических предисловий. Характеристика публикуемых документов по большей части упоминается как бы мимоходом в общем введении к изданию. Хотя и оговаривается, что археографическая обработка текстов документов проведена в соответствии с «Правилами издания исторических документов», в отдельных документальных публикациях игнорируются элементарные археографические требования к воспроизведению документальных текстов. Не предусмотрены критерии отбора и систематизации публикуемых материалов. Научно-справочный аппарат ограничивается лишь перечнем публикуемых документов, в большинстве случаев отсутствуют комментарии и указатели, разработка редакционных заголовков к документам оставляет желать лучшего. К тому же многие составители не видят разницы в публикации исторических текстов как нового времени, так и советского периода. Однако вопрос о проведении более качественного археографического оформления публикуемых документов в настоящее время звучит все чаще. Это позволяет выразить надежду на улучшение в будущем археографии документальных сборников.

References

- BO, 2001 — *Bukeevskoj orde 200 let* (The Bukey Horde is 200 years old). 6 books. Almaty: Olke, 2001. (In Russ.).
- СИКХ, 1989 — *Cinskaya imperiya i kazahskie kkhanstva* (The Qing Empire and the Kazakh Khanates). Vtoraya polovina XVIII — pervaya tret' XIX v. / Comp.: K. Sh. Khafizova, V. A. Moiseev. Part 1. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. 216 p.; Part 2. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1989. 227 p. (In Russ.).
- Dzhapar sultan, 2023 — *Dzhapar sultan* (Japar Sultan): Sbornik dokumentov i materialov / Comp. R.E. Orazov. Almaty: CGA RK, 2023. 199 p. (In Russ.).
- Epistolyarnoe nasledie, 2014 — *Epistolyarnoe nasledie kazakhskoj pravyashchej elity 1675–1821 gg.* (Epistolary heritage of the Kazakh ruling elite 1675–1821). Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah / Author of the project, introduction, khans' biography scientific commentaries, comp. and ex. ed. I. V. Erofeeva. Vol. 1. Pis'ma kazakhskikh pravitelej. 1675–1780 gg (Letters from Kazakh rulers. 1675–1780). Almaty: ABDI Kompani, 2014. 689 p.; Vol. 2. Pis'ma kazakhskikh pravitelej. 1738–1821 gg. (Pis'ma kazakhskikh pravitelej. 1738–1821). Almaty: ABDI Kompani, 2014. 1080 p. (In Russ.).
- IBH, 2002 — *Istoriya Bukeevskogo kkhanstva* (History of the Bukeye Khanate). 1801–1852 gg. Sbornik dokumentov i materialov / Comp. B.T. Zhanaev, V.A. Inochkin, P.H. Sagnaeva. Almaty: Daik-Press, 2002. 1120 p. (In Russ.).
- IKRI-1, 2005 — *Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva* (Embassy materials of the Russian state) (XV–XVII vv.) Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah / Comp. A. I. Isin. Vol. 1. Almaty: Daik-Press, 2005. 704 p. (In Russ.).
- IKRI-3, 2005 — *Zhurnaly i sluzhebnye zapiski diplomata A. I. Tevkeleva po istorii i etnografii Kazakhstana* (Journals and memos of diplomat A. I. Tevkelev on the history and ethnography of Kazakhstan) (1731–1759 gg.) Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah (History of Kazakhstan in Russian Sources) / Comp. I. V. Erofeeva. Vol. 3. Almaty: Daik-Press, 2005. 484 p. (In Russ.).
- IKRI-5, 2007 — *Pervye istoriko-etnograficheskie opisaniya kazakhskikh zemel* (The first historical and ethnographic descriptions of the Kazakh lands). Pervaya polovina XIX veka. Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah (History of Kazakhstan in Russian Sources) / Comp. I. V. Erofeeva, B. T. Zhanaev. Vol. 5. Almaty: Daik-Press, 2007. 620 p. (In Russ.).
- IKRI-8, 2006 — *O pochetnejshih i vliyatel'nejshih ordyncah: alfavitnye, imennye, formulyarnye i poslužnye spiski* (About the most honorable and influential members of the Horde: alphabetical, nominal, formal and service lists) Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov (History of Kazakhstan in Russian Sources of 16-20 centuries). Vol. 8. Part 1. Almaty: Daik-Press, 2006. 716 p.; Vol. 8. Part 2. Almaty: Daik-Press, 2006. 962 p. (In Russ.).
- Institut volostnyh, 2018 — *Institut volostnyh v sisteme upravleniya Kazakhskoi step'yu* (The Institute of Volosts in the Management System of the Kazakh Steppe) (XIX — nachalo XX vv.): monografiya v dokumentah / Comp.

- G.S. Sultangalieva (Ex. ed.), T. T. Dalaeva, B. U. Malikov, U. Tuleshova. Almaty: Qazaq universiteti, 2018. 396 p. (In Russ.).
- Isataj – Mahambet, 2003 — *Isataj – Mahambet* (Isatay – Makhambet). 1801–1848. Dokumenty (1801–1848. Documents) / Comp. B. T. Zhanaev (Ex. ed.), I. M. Samigullin, L. Sh. Kapashev. Almaty: Arys, 2003. 448 p. (In Russ.).
- Iz istorii, 2019 — *Iz istorii kazakhsko-rossijskikh otnoshenij* (From the history of Kazakh-Russian relations). XVIII vek. Sbornik dokumentov (18 century. Collection of documents) / Comp.: Sirik V. A. Almaty: Litera-M, 2019. 522 p. (In Russ.).
- Kazahskie chinovniki, 2014 — *Kazahskie chinovniki na sluzhbe Rossijskoj imperii* (Kazakh officials in the service of the Russian Empire): Collection of documents and materials / Comp. G. S. Sultangalieva (Ex. ed.), T.T. Dalaeva, P.K. Uderbaeva. Almaty: Qazaq universiteti, 2014. 418 p. (In Russ.).
- Kazahskie deputacii, 2020 — *Kazahskie deputacii k rossijskomu imperatorskomu dvoru 1801–1873 gg.*: Sbornik documentov (Kazakh deputations to the Russian imperial court 1801–1873: Collection of documents) / Comp. B.T. Zhanaev. Almaty: Kazak universiteti, 2020. 861 p. (In Russ.).
- Krasnyj arhiv, 1936 — *Krasnyj arhiv* (Red Archive). Istoricheskij zhurnal. 1936. Vol. 5. 283 p. (In Russ.).
- KRO-1, 1961 — *Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI–XVIII vekah* (Kazakh-Russian relations in the 16th–18th centuries). Collection of documents and materials / Eds. V. F. Shahmatova, F. N. Kireeva, T. Zh. Shoinbaeva. Alma-Ata: AS KazSSR, 1961. 743 p. (In Russ.).
- KRO-2, 1964 — *Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVIII–XIX vekah* (Kazakh-Russian relations in the 18th–19th centuries) (1771–1867 gg.). Collection of documents and materials / Comp. F. N. Kireev, V. Ya. Basin, T. Zh. Shoinbaev, K. Zh. Zhunisbaev, V. S. Musaeva. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. (In Russ.).
- MIKSSR, 1940 — *Materialy po istorii Kazakhskoi SSR* (Materials on the history of the Kazakh SSR) (1785–1828 gg.) / Ed. M. P. Vyatkin. Moscow–Leningrad: AS USSR, 1940. Vol. 4. 543 p. (In Russ.).
- MIKSSR, 1948 — *Materialy po istorii Kazakhskoi SSR* (Materials on the history of the Kazakh SSR) (1741–1751 gg.) Vol. 2. Part 2 / Ed. M. P. Vyatkin. Alma-Ata: AS KazSSR, 1948. 457 p. (In Russ.).
- MIPS, 1960 — *Materialy po istorii politicheskogo stroya Kazakhstana* (Materials on the history of the political system of Kazakhstan) (so vremeni prisoeдинeniya Kazakhstana k Rossii do Velikoj Oktjabr'skoj socialisticheskoy revolyucii) / Ex. ed.: P. Z. Zimanov, Comp.: M. G. Masevich. Alma-Ata: AS KazSSR, 1960. 441 p. (In Russ.).
- MKOP, 1948 — *Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu. Sbornik* (Materials on Kazakh customary law. Collection) / Comp.: T. M. Kul'teleev, M. G. Masevich, G. B. Shakaev. Alma-Ata: AS KazSSR, 1948. 350 p. (In Russ.).
- MOCA, 1989 — *Mezhdunarodnye otnosheniya v Tsentralnoi Azii* (International Relations in Central Asia). XVII–XVIII vv. Dokumenty i materialy. Book 1. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature, 1989. 375 p.; Book 2. Moscow: Main Editorial Board of Oriental Literature, 1989. 340 p. (In Russ.).
- NOB, 1992 — *Nacional'no-osvoboditel'naya bor'ba kazakhskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova* (The national liberation struggle of the Kazakh people under the leadership of Kenesary Kasymov). Collection of documents / Comp.: V. Z. Galiev, B. T. Zhanaev. Almaty: Gylym, 1992. 512 p. (In Russ.).
- NOD, 2019 — *Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie kazakhskogo naroda v konce XVIII – nachale XX vekov* (The national liberation movement of the Kazakh people in the late 18th — early 20th centuries). Collection of documents / Comp.: Satenova M. R., Orazov R. E., Zhetpisbaj N. Y., Zhylysaeva M. G. Almaty: Litera-M, 2019. 640 p. (In Russ.).
- NOD, 2020 — *Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie v Kazakhstane v XIX – nachale XX vv.* (National liberation movement in Kazakhstan in the 19th — early 20th centuries). Collection of documents / Ed. Z.E. Kabul'dinov / Comp.: M. R. Satenova, R. E. Orazov. Almaty: Litera-M, 2020. 544 p. (In Russ.).
- NODK, 1992 — *Narodno-osvoboditel'noe dvizhenie kazakhov v 1836–1838 godah* (The Kazakh people's liberation movement in 1836–1838). (Dokumenty, materialy, stat'i) / Comp.: Zh.A. Akhmadiev, V.Z. Galiev, B.T. Zhanaev, M.Zh. Khasanaev. Alma-Ata: Gylym, 1992. 208 p. (In Russ.).
- Novye stranicy, 2025 — *Novye stranicy iz istorii kazakhsko-dzhungarskikh otnoshenij v konce XVII – 50-h gg. XVIII vv.* (New pages from the history of Kazakh-Dzungar relations in the late 17th – 1750s). Collection of archival documents / Comp.: Z. E. Kabul'dinov, V. A. Sirik, V. T. Tepkeev, D. A. Chernienko. Astana: "Expoprint" LLP, 2025. 420 p. (In Russ.).
- Potomki Kenesary, 2008 — *Potomki Kenesary v arhivnykh dokumentah* (Descendants of Kenesary in archival documents): Sbornik dokumentov i materialov. Qazaq ult-azattyk qozgalysy / Comp. R. E. Orazov. Vol. 9. Almaty: El-shezhire, 2008. 336 p. (In Russ.).
- Sultangalieva, 2023 — *Sultangalieva G. S. Tatarskie mully i pis'movoditeli v Kazakhskoi stepi* (Tatar mullahs and clerks in the Kazakh steppe) (XVIII – pervaya polovina XIX v.): monografiya v dokumentah / Ed. I.G. Gumerov, A. M. Ahunov. Kazan': IYaLI, 2023. 300 p.; Sultangalieva G. S. Tatarskie perevodchiki, tol'machi v Kazakhskoi stepi (Tatar translators and interpreters in the Kazakh steppe) (XVIII – pervaya polovina XIX v.): monografiya v dokumentah / Ed. I. G. Gumerov, A. M. Ahunov. Kazan': IYaLI, 2023. 300 p. (In Russ.).
- Sultany i batyry, 2018 — *Sultany i batyry Srednego zhuza* (Sultans and batyrs of the Middle Juz) (vtoraya polovina XVIII v.). Sbornik dokumentov / Comp.: Sirik V. A. Almaty: Litera-M, 2018. 560 p. (In Russ.).
- TK, 1908 — *Turkestanskij kraj. Sbornik materialov dlya istorii ego zavoevaniya* (Turkestan Region: A Collection of Materials for the History of Its Conquest) / Comp. A. G. Serebrennikov. Vol. 1. 1839 god. Tashkent: Tipografiya shtaba Turkestanskogo voennogo okruga, 1908. 243 p. (In Russ.).

TK, 1908–1914 — *Turkestanskij kraj. Sbornik materialov dlya istorii ego zavoevaniya* (Turkestan Region: A Collection of Materials for the History of Its Conquest) / Comp. A. G. Serebrennikov. Vol. 1–5. 1839–1846. Tashkent: Tipografiya shtaba Turkestanskogo voennogo okruga, 1908–1914. (In Russ.).

Uezdnye upravleniya, 2025 — *Uezdnye upravleniya stepnyh oblastej Kazakhstana v realizacii kolonial'noj politiki samodержaviya (vtoraya polovina XIX — nachalo XX veka)* (District administrations of the steppe regions of Kazakhstan in the implementation of the colonial policy of the autocracy) (vtoraya polovina XIX — nachalo XX veka (2nd half of 19 – early 20 centuries). Documents and materials / Comp.: Z.T. Sadvokasova, Z.E. Kabul'dinov, G.K. Mukanova, A. T. Ahmetzhanova. Almaty: Nurlı Alem, 2025. 408 p. (In Russ.).

Valikhanov, 1961–1972 — *Valikhanov Ch. Ch. Sbornik sochinenij v pyati tomah* (Collected Works in Five Volumes). 1-st edition. Alma-Ata: AS Kazakh SSR, 1961–1972. (In Russ.).

Valk, 1948 — *Valk P. N. Sovetskaya arheografiya* (Soviet archeography). Moscow: AS USSR, 1948. 290 p. (In Russ.).

Valk, 1964 — *Valk P. N. Sud'by arheografii* (The Fates of Archaeography). Arheograficheskij ezhegodnik za 1963 god. Moscow: Nauka, 1964. P. 225–238. (In Russ.).

Vosstanie, 2025 — *Vosstanie 1869 goda v Zapadnom Kazakhstane* (The 1869 uprising in Western Kazakhstan). Collection of documents / Comp.: N. Y. Zhetpisbaj (Ed. -in-Chief.), M. R. Satenova (Ex. ed.), R.E. Orazov, G.A. Shotanova, M.T. Moryakova. Almaty: Print Plus, 2025. 408 p. (In Russ.).

Литература

БО, 2001 — *Букеевской орде 200 лет*. 6 книг. Алматы: Өлке, 2001.

Валиханов, 1961–1972 — *Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах*. Изд. первое. Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1961–1972.

Валк, 1948 — *Валк С.Н. Советская археография*. Москва: АН СССР, 1948. 290 с.

Валк, 1964 — *Валк С.Н. Судьбы археографии* // Археографический ежегодник за 1963 год. Москва: Наука, 1964. С. 225–238.

Восстание, 2025 — *Восстание 1869 года в Западном Казахстане*. Сборник документов / Сост.: Н.Ы. Жетписбай (глав. ред.), М. Р. Сатенова (ответ.), Р. Е. Оразов, Г.А. Шотанова, М.Т. Морякова. Алматы: Принт плюс, 2025. 408 с.

Джапар султан, 2023 — *Джапар султан*: Сборник документов и материалов / Сост. Р. Е. Оразов. Алматы: ЦГА РК, 2023. 199 с.

ИБХ, 2002 — *История Букеевского ханства. 1801–1852 гг.* Сборник документов и материалов / Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 1120 с.

Из истории, 2019 — *Из истории казахско-российских отношений. XVIII век*. Сборник документов / Сост.: Сирик В. А. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.

ИКРИ-1, 2005 — *Посольские материалы Русского государства (XV–XVII вв.)* // История Казахстана в русских источниках / Сост. А. И. Исин. Т. 1. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 704 с.

ИКРИ-3, 2005 — *Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731–1759 гг.)* // История Казахстана в русских источниках. / Сост. И.В. Ерофеева. Т. 3. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 484 с.

ИКРИ-5, 2007 — *Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века* // История Казахстана в русских источниках. / Сост. И. В. Ерофеева, Б. Т. Жанаев. Т. 5. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 620 с.

ИКРИ-8, 2006 — *О почетнейших и влиятельнейших ордынцах: алфавитные, именные, формулярные и послужные списки* // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. VIII. Ч. 1. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 716 с.; Т. VIII. Ч. 2. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 962 с.

Институт волостных, 2018 — *Институт волостных в системе управления Казахской степью (XIX — начало XX вв.): монография в документах* / Сост. Г.С. Султангалиева (ответ. ред.), Т. Т. Далаева, Б.У. Маликов, У. Тулешова. Алматы: Қазақ университеті, 2018. 396 с.

Исатай — Махамбет, 2003 — *Исатай — Махамбет. 1801–1848. Документы* / Сост. Б. Т. Жанаев (ответ. ред.), И. М. Самигуллин, Л. Ш. Капашев. Алматы: Арыс, 2003. 448 с.

Казахские депутации, 2020 — *Казахские депутации к российскому императорскому двору. 1801–1873 гг.* Сборник документов / Сост. Б. Т. Жанаев. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 861 с.

Казахские чиновники, 2014 — *Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов* / Сост. Г.С. Султангалиева (ответ. ред.), Т.Т. Далаева, С.К. Удербасова. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 418 с.

Красный архив, 1936 — *Красный архив*. Исторический журнал. 1936. Т. 5. 283 с.

КРО-1, 1961 — *Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках*. Сб. документов и материалов / Под ред. В. Ф. Шахматова, Ф. Н. Киреева, Т. Ж. Шоинбаева. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. 743 с.

КРО-2, 1964 — *Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 гг.)*. Сб. документов и материалов / Сост. Ф. Н. Киреев, В. Я. Басин, Т. Ж. Шоинбаев, К. Ж. Жунисбаев, В. С. Мусаева. Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.

МИКССР, 1940 — *Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.)* / Под ред. М.П. Вяткина. Москва–Ленинград: АН СССР, 1940. Т. 4. 543 с.

- МИКССР, 1948 — *Материалы по истории Казахской ССР (1741–1751 гг.)* / Под ред. М.П. Вяткина. — Алма-Ата: АН КазССР, 1948. Т. 2. Ч. 2. 457 с.
- МИПС, 1960 — *Материалы по истории политического строя Казахстана (со времени присоединения Казахстана к России до Великой Октябрьской социалистической революции)* / Ответ. ред.: С. З. Зиманов, сост.: М. Г. Масевич. Алма-Ата: АН КазССР, 1960. 441 с.
- МКОП, 1948 — *Материалы по казахскому обычному праву*. Сборник / Сост.: Т.М. Культелеев, М.Г. Масевич, Г. Б. Шакаев. Алма-Ата: АН КазССР, 1948. 350 с.
- МОЦА, 1989 — *Международные отношения в Центральной Азии. XVII–XVIII вв.* Документы и материалы. Кн. 1. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1989. 375 с.; Кн. 2. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1989. 340 с.
- НОб, 1992 — *Национально-освободительная борьба казахского народа под предводительством Кенесары Касымова*. Сборник документов / Сост.: В. З. Галиев, Б. Т. Жанаев. Алматы: Ғылым, 1992. 512 с.
- Новые страницы, 2025 — *Новые страницы из истории казахско-джунгарских отношений в конце XVII — 50-х гг. XVIII вв.* Сборник архивных документов / Сост.: З.Е. Кабульдинов, В.А. Сирик, В.Т. Тепкеев, Д.А. Черниенко. Астана: «ТОО «Exproprint», 2025. 420 с.
- НОД, 2019 — *Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII — начале XX веков*. Сборник документов / Сост.: Сатенова М. Р., Оразов Р.Е., Жетписбай Н.Ы., Жылысбаева М.Г. Алматы: Литера-М, 2019. 640 с.
- НОД, 2020 — *Национально-освободительное движение в Казахстане в XIX — начале XX вв.* Сборник документов / Под ред. З. Е. Кабульдинова / Сост.: М. Р. Сатенова, Р. Е. Оразов. Алматы: Литера-М, 2020. 544 с.
- НОДК, 1992 — *Народно-освободительное движение казахов в 1836–1838 годах* (Документы, материалы, статьи) / Сост.: Ж. А. Ахмадиев, В. З. Галиев, Б. Т. Жанаев, М. Ж. Хасанаев. Алма-Ата: Ғылым, 1992. 208 с.
- Потомки Кенесары, 2008 — *Потомки Кенесары в архивных документах*: Сборник документов и материалов // Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы / Сост. Р. Е. Оразов. Т. 9. Алматы: Ел-шежіре, 2008. 336 с.
- Султангалиева, 2023 — *Султангалиева Г. С. Татарские муллы и письмоводители в Казахской степи (XVIII — первая половина XIX в.): монография в документах* / под ред. И. Г. Гумерова, А. М. Ахунова. Казань: ИЯЛИ, 2023. 300 с.; *Султангалиева Г. С. Татарские переводчики, толмачи в Казахской степи (XVIII — первая половина XIX в.): монография в документах* / под ред. И. Г. Гумерова, А. М. Ахунова. Казань: ИЯЛИ, 2023. 300 с.
- Султаны и батыры, 2018 — *Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.)*. Сборник документов / Сост.: Сирик В. А. Алматы: Литера-М, 2018. 560 с.
- ТК, 1908 — *Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания* / Сост. А.Г. Серебренников. Т. I. 1839 год. Ташкент: Типография штаба Туркестанского военного округа, 1908. 243 с.
- ТК, 1908–1914 — *Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания* / Сост. А.Г. Серебренников. Т. I–V. 1839–1846. Ташкент: Типография штаба Туркестанского военного округа, 1908–1914.
- Уездные управления, 2025 — *Уездные управления степных областей Казахстана в реализации колониальной политики самодержавия (вторая половина XIX — начало XX века)*. Документы и материалы / Сост.: З. Т. Садвокасова, З. Е. Кабульдинов, Г. К. Муканова, А. Т. Ахметжанова. Алматы: Нұрлы Әлем, 2025. 408 с.
- ЦИКХ, 1989 — *Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII — первая треть XIX в.* / Сост.: К. Ш. Хафизова, В. А. Моисеев. Часть 1. Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. 216 с.; Часть 2. Алма-Ата: Наука КазССР, 1989. 227 с.
- Эпистолярное наследие, 2014 — *Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг.* Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответ. ред. И. В. Ерофеева. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АБДИ Компани, 2014. 689 с.; Т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. Алматы: АБДИ Компани, 2014. 1080 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 806-820, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_806-820

THE ZHATAKS OF THE IRTYSH REGION AND THE TEN-VERST BELT IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Yerzhan M. Toraigyrov^{1*}, *Askar M. Dzhumashev*²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.com
*Corresponding author

²Karakalpak research Institute of humanities, Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
(179-A Amir Temur Street, Nukus, 230100, Karakalpakstan, Republic of Uzbekistan)
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of history
 <https://orcid.org/0000-0003-3668-6510>. E-mail: djumashev@yahoo.de

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Toraigyrov Ye.M., Dzhumashev A.M., 2026

Abstract. Introduction. The article examines social changes in Kazakh society in the Irtysh region and the Irtysh ten-verst belt during the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries, associated with the destruction of the traditional nomadic way of life and the emergence of the zhatak stratum. The relevance of the study is determined by the need to investigate the regional features of the social transformation of the Kazakh population under the conditions of the colonial policy of the Russian Empire, the reduction of nomadic territories, and the development of market relations. **Goals and objectives.** The purpose of the article is to analyze the causes of the emergence and growth of zhatakism in the Irtysh region, as well as to examine the spread of wage labor among the Kazakh population. The objectives include identifying the factors behind the ruin of nomadic households, characterizing the social status of the zhataks, determining the main forms of hired labor and economic adaptation among the Kazakh poor, and analyzing the impact of the colonial development of the region on changes in the social structure of society. The source base of the study consists of pre-revolutionary statistical compilations, memorial books of the Semipalatinsk region, works of pre-revolutionary researchers, periodical press publications, as well as materials from the State Archive of Omsk Oblast. The study employs historical-comparative, historical-systemic, statistical, and problem-chronological methods, which made it possible to trace the dynamics of zhatakism growth, the peculiarities of the development of hired labor, and the transformation of economic relations in the region. **Results.** It was established that the restriction of nomadic routes, the land policy of the tsarist administration, dzhuts, and social stratification contributed to the increase in the number of zhataks and the spread of seasonal labor migration. A significant part of the Kazakh poor was drawn into the system of wage labor in Cossack, peasant, and bai households. The main forms of seasonal and annual employment, the characteristics of labor remuneration, and the

dependent position of workers were identified. It is shown that the surplus of cheap labor hindered the introduction of agricultural machinery in the farms of the Irtysh region and contributed to the formation of early forms of local wage labor. *Conclusion.* Zhatakism became one of the key manifestations of the social transformation of Kazakh society under the conditions of the colonial development of the Irtysh region. The growth in the number of zhataks and the development of wage labor reflected the processes of destruction of the traditional nomadic system, the strengthening of social differentiation, and the gradual incorporation of the Kazakh population into market relations.

Keywords: Irtysh region, Pavlodar Uyezd, social structure, zhatakism, wage labor, Kazakh population.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, titled "The history of the creation of the Irtysh ten-verst strip and the struggle of the Kazakhs for its return (1765-1921)" (IRN AP26104261).

For citation: Toraigyrov Ye.M., Dzhumashev A.M. The zhataks of the irtys region and the ten-verst belt in the second half of the 19th – early 20th centuries // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. № 2. Pp. 806–820. (In Eng.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_806–820

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ЕРТІС ӨНІРІ МЕН ЕРТІС ОН ШАҚЫРЫМДЫҚ БЕЛДЕУІНДЕГІ ЖАТАҚТАР

Ержан Мұратұлы Торайғыров^{1*}, Джумашев Аскар Мамбетович²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Шевченко көшесі 28, 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкері
 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.com

*Корреспондент автор

²Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Қарақалпақ бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар ғылыми-зерттеу институты
(Өмір Темір көшесі 179-а, 230100, Нүкіс қ., Қарақалпақстан, Өзбекстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, тарих бөлімінің меңгерушісі
 <https://orcid.org/0000-0003-3668-6510>. E-mail: djumashev@yahoo.de

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Торайғыров Е.М., Джумашев А.М., 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Ертіс өңірі мен Ертіс он шақырымдық белдеуіндегі қазақ қоғамындағы дәстүрлі көшпелі өмір салтының ыдырауы және жатақтар тобының қалыптасуымен байланысты әлеуметтік өзгерістер қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі Ресей империясының отарлық саясаты, көшіп-қону аумақтарының қысқаруы және нарықтық қатынастардың дамуы жағдайындағы қазақ халқының әлеуметтік трансформациясының өңірлік ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігімен айқындалады. *Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.* Мақаланың мақсаты – Ертіс өңіріндегі жатақтықтың пайда болуы мен өсу себептерін талдау, сондай-ақ қазақ халқы арасында жалдамалы еңбектің таралуын зерттеу. Міндеттер қатарына көшпелі шаруашылықтардың күйзеліске ұшырау факторларын анықтау, жатақтардың әлеуметтік жағдайын сипаттау, қазақ кедейлерінің жалдану және шаруашылыққа бейімделуінің негізгі түрлерін айқындау, сондай-ақ өңірді отарлық игерудің қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістерге ықпалын талдау жатады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің дереккөздік негізін революцияға дейінгі статистикалық жинақтар, Семей облысының естелік кітапшалары, революцияға дейінгі зерттеушілердің еңбектері, мерзімді баспасөз жарияланымдары, сондай-ақ Омбы облысының мемлекеттік архиві материалдары құрады. Жұмыста

жатақтықтың өсу динамикасын, жалдамалы еңбектің даму ерекшеліктерін және өңірдегі шаруашылық қатынастардың трансформациясын қадағалауға мүмкіндік берген тарихи-салыстырмалы, тарихи-жүйелік, статистикалық және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Көшіп-қону бағыттарының шектелуі, патша әкімшілігінің жер саясаты, жұттар мен әлеуметтік жіктелу жатақтар санының өсуіне және кәсіп іздеп кетушіліктің таралуына ықпал еткені анықталды. Қазақ кедейлерінің едәуір бөлігі казак, шаруа және бай шаруашылықтарындағы жалдамалы еңбек жүйесіне тартылды. Маусымдық және жылдық жалданудың негізгі түрлері, еңбекақы төлеу ерекшеліктері мен жұмысшылардың тәуелді жағдайы айқындалды. Арзан жұмыс күшінің артық болуы Ертіс өңіріндегі шаруашылықтарда ауыл шаруашылығы техникасын енгізуді тежеп, жергілікті жалдамалы еңбектің бастапқы түрлерінің қалыптасуына ықпал еткені көрсетілді. *Қорытынды.* Жатақтық Ертіс өңірін отарлық игеру жағдайындағы қазақ қоғамының әлеуметтік трансформациясының негізгі көріністерінің біріне айналды. Жатақтар санының өсуі мен жалдамалы еңбектің дамуы дәстүрлі көшпелі жүйенің ыдырау үдерістерін, әлеуметтік жіктелудің күшеюін және қазақ халқының нарықтық қатынастарға біртіндеп тартылуын көрсетті.

Түйін сөздер: Ертіс өңірі, Павлодар уезі, әлеуметтік құрылым, жатақтық, жалдамалы еңбек, қазақ халқы.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалған «Ертіс он шақырымдық белдеуінің құрылу тарихы және оны қайтару үшін қазақтардың күресі (1765-1921 жж.)» (ИРН АР26104261).

Дәйексөз үшін: Торайғыров Е.М., Джумашев А.М. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Ертіс өңірі мен ертіс он шақырымдық белдеуіндегі жатақтар // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 2. 806–820 бб. DOI: 10. 51943/3135-8055 2026_13_3_806–820

ЖАТАКИ ПРИИРТЫШЬЯ И ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ ВО 2-Й ПОЛОВИНЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.

Торайғыров Ержан Муратович^{1*}, Джумашев Аскар Мамбетович²

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова

(ул. Шевченко 28, 050010 Алматы, Республика Казахстан)

Кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник

 <https://orcid.org/0000-0002-3586-5691>. E-mail: toranet2013@gmail.com

*Корреспондирующий автор

²Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан (ул. Амира Темура 179-а, 230100 Нукус, Каракалпакстан, Республики Узбекистан)

Кандидат исторических наук, заведующий отделом истории

 <https://orcid.org/0000-0003-3668-6510>. E-mail: djumashev@yahoo.de

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Торайғыров Е.М., Джумашев А.М., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются социальные изменения в казахском обществе Прииртышья и Иртышской десятиверстной полосы во второй половине XIX – начале XX вв., связанные с разрушением традиционного кочевого уклада и формированием слоя жатаков. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения региональных особенностей социальной трансформации казахского населения в условиях колониальной политики Российской империи, сокращения кочевых территорий и развития рыночных отношений. *Цель и задачи исследования.* Целью статьи является анализ причин

возникновения и роста жатачества в Прииртышье, а также исследование распространения наемного труда среди казахского населения. В числе задач – выявление факторов разорения кочевых хозяйств, характеристика социального положения жатаков, определение основных форм найма и хозяйственной адаптации казахской бедноты, а также анализ влияния колониального освоения региона на изменения социальной структуры общества. Источниковую основу исследования составили дореволюционные статистические сборники, памятные книжки Семипалатинской области, труды дореволюционных исследователей, публикации периодической печати, а также материалы Государственного архива Омской области. В работе использованы историко-сравнительный, историко-системный, статистический и проблемно-хронологический методы, позволившие проследить динамику роста жатачества, особенности развития наемного труда и трансформацию хозяйственных отношений в регионе. *Результаты.* Установлено, что ограничение кочевых маршрутов, земельная политика царской администрации, джуты и социальное расслоение способствовали росту числа жатаков и распространению отходничества. Значительная часть казахской бедноты была вовлечена в систему наемного труда в казачьих, крестьянских и байских хозяйствах. Выявлены основные формы сезонного и годового найма, особенности оплаты труда и зависимое положение работников. Показано, что избыток дешевой рабочей силы тормозил внедрение сельскохозяйственной техники в хозяйствах Прииртышья и способствовал формированию ранних форм местного наемного труда. *Заключение.* Жатачество стало одним из ключевых проявлений социальной трансформации казахского общества в условиях колониального освоения Прииртышья. Рост числа жатаков и развитие наемного труда отражали процессы разрушения традиционной кочевой системы, усиления социальной дифференциации и постепенного вовлечения казахского населения в рыночные отношения.

Ключевые слова: Прииртышье, Павлодарский уезд, социальная структура, жатачество, наемный труд, казахское население.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «История создания Иртышской десятиверстной полосы и борьба казахов за её возвращение (1765-1921 гг.)» (ИРН AP26104261).

Для цитирования: Торайгыров Е.М., Джумашев А.М. Жатаки Прииртышья и десятиверстной полосы во 2-й половине XIX–начале XX вв. // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 2. С. 806–820. (На Англ.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_806–820

Introduction. In the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, Kazakh society underwent profound socio-economic transformations associated with the incorporation of the steppe regions into the Russian Empire, the intensification of resettlement policies, and the transformation of the traditional nomadic economy. These processes were especially evident in the Irtysh region and within the Irtysh ten-verst border zone, where the interests of the Kazakh population, the Siberian Cossacks, and Russian settlers intersected. The restriction of nomadic migration routes, the reduction of pasturelands, and the development of commodity-money relations contributed to the disintegration of traditional forms of economic activity and of the social organization of Kazakh society.

One of the most significant manifestations of these processes was the growing number of zhataks – Kazakhs who had fallen out of the traditional nomadic system as a result of impoverishment, loss of livestock, and the erosion of their economic independence. A considerable proportion of the zhataks were compelled to seek employment in Cossack, peasant, and bai households, which facilitated the spread of various forms of wage labor and the gradual incorporation of the Kazakh population into market relations. New social groups emerged in the region, the character of economic activity changed, and processes of seasonal labor migration and social differentiation intensified.

The relevance of this study lies in the need to examine the specific features of the social transformation of Kazakh society under the conditions of the colonial development of the Irtysh region, as well as to identify the role of zhatakism and wage labor in altering the traditional structure

of the nomadic population. An analysis of these processes makes it possible to assess the distinctive socio-economic changes in the steppe region and the consequences of the colonial policy pursued by the Russian Empire.

The aim of this article is to analyze the causes behind the emergence and growth in the number of zhataks in the Irtysh region, as well as to investigate the scale of the spread of wage labor among the Kazakh population in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Materials and Methods. The source base of this study consists of pre-revolutionary statistical, administrative, and journalistic materials reflecting the socio-economic condition of the Kazakh population of the Irtysh region and the Irtysh ten-verst border zone in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The study draws upon the works of G.E. Katanaev, N.Ya. Konshin, M.M. Krasovsky, M. Chormanov, G.V. Kolmagorov, and other researchers, as well as regional surveys, commemorative reference books of the Semipalatinsk Region, publications of the Kirghiz Steppe Gazette, documents from the State Archive of the Omsk Region, and statistical data concerning the development of crafts and seasonal labor migration.

The methodological foundation of the research is based on the principles of historicism and objectivity, which require the examination of social processes within the specific historical conditions of their emergence and development. In analyzing changes in the social structure of Kazakh society, particular attention was paid to the economic colonization of the Irtysh region, the impact of the colonial policy of the Russian Empire, the reduction of nomadic territories, and the formation of new socio-economic relations.

The study employs historical-comparative, historical-systemic, statistical, and problem-chronological methods. The historical-comparative method made it possible to identify the distinctive features of zhatakism in the Irtysh region in comparison with other regions of Kazakhstan. The historical-systemic method was used to analyze the interrelation between social stratification, seasonal labor migration, and wage labor. The statistical method was applied in processing quantitative data concerning the number of zhataks, the scale of wage employment, and the development of crafts and trades. The problem-chronological approach enabled the tracing of the dynamics of social change in Kazakh society during the period under consideration.

Discussion. The problem of social stratification within Kazakh society, the emergence of the zhataks, and the development of wage labor in pre-revolutionary historiography was examined primarily within the context of the colonial policy of the Russian Empire, the agrarian colonization of the steppe, and the transformation of the traditional nomadic economy. Among the first researchers to address the issue of changes in the economic structure of the Kazakhs of the Irtysh region were G. V. Kolmagorov (Kolmagorov, 1855) and M.M. Krasovsky (Krasovskii, 1868a), who provided information on the development of crafts, trade relations, and the use of impoverished Kazakh labor in the households of Cossacks and Russian settlers.

A substantial contribution to the study of the socio-economic condition of the Kazakh population of the Semipalatinsk Region was made by N.Ya. Konshin (Konshin, 1901), who offered a detailed description of the economic life of the Kazakhs, the spread of seasonal labor migration, and the dependence of the poorest strata on wage employment. Important information concerning the condition of Kazakh laborers in Pavlodar Uezd is contained in the work of M. Chormanov (Chormanov, 1906), which reflects the forms of dependence experienced by the poor and the particular features of local economic relations.

Of particular importance for the study of zhatakism are the works of G.E. Katanaev (Katanaev, 1893a; Katanaev, 1904), who was the first to comprehensively examine the condition of the Kazakhs of the Irtysh region under the circumstances of Cossack and peasant colonization. The researcher provided a detailed characterization of the causes behind the growing number of zhataks, the forms of their economic adaptation, the scale of seasonal labor migration, and the significance of cheap Kazakh labor in the economy of the Siberian Cossack Host. It is precisely

through the works of G. E. Katanaev that one can trace the gradual transformation of part of the Kazakh population from nomads into permanent wage laborers and semi-proletarian groups.

The issues of the transition of the Kazakhs to a sedentary way of life and the development of agriculture were also addressed by V. Ya. Vladimirskii (Vladimirskii, 1902), who associated the spread of zhatakism primarily with zhuts and the mass impoverishment of nomadic households. Certain aspects of land use and the social condition of the poorest strata of the population were reflected in publications of the Kirghiz Steppe Gazette (K voprosu ..., 1994).

During the Soviet period, questions concerning the social transformation of Kazakh society received broader scholarly attention. Considerable attention to the study of nomadic society and its internal structure was paid by S. E. Tolybekov (Tolybekov, 1971), who regarded zhatakism as a consequence of the crisis of the traditional economy and the colonial policy of Tsarism. His works analyze the characteristics of the social dependence of the Kazakh poor, the processes of sedentarization, and the influence of resettlement policy on the destruction of the nomadic economy.

An important place in the study of the economic development of the Irtysh region belongs to the work of N. G. Apollova (Apollova, 1976), which examines, through the prism of Kazakh-Russian relations, the development of seasonal labor migration, the scale of Kazakh wage labor, and the role of the Irtysh military line in the economic life of the region. The author demonstrates that the formation of a mass stratum of zhataks was closely connected with the restriction of nomadic migration routes and the intensification of land pressure from the Cossacks and settlers.

Contemporary researchers continue to study this issue from the perspectives of social history and modernization processes. Thus, Zh.O. Artykbaev (Artykbaev, 2001) considers the zhataks as a distinct social group that had fallen out of the traditional nomadic system and was gradually being incorporated into market relations. Overall, the historiography demonstrates that zhatakism was a complex and multifaceted phenomenon reflecting profound changes in the social structure of Kazakh society in the nineteenth and early twentieth centuries.

Results. The foundation of the social organization of the Kazakhs was the tribal and clan-based structure. What distinguished the Kazakhs from other societies was the existence of a clearly defined social estate-based stratification. Each estate possessed its own specific rights, obligations, and social status. The social factor played a leading role in Kazakh society, and an individual's position was determined not so much by material wealth as by belonging to a particular social stratum. However, Kazakhstan's incorporation into the Russian imperial sphere of interests led to the gradual destruction of this traditional structure. The penetration of market relations into the economy of Kazakhstan and the narrowing of nomadic space were accompanied by the development of seasonal labor migration (*otkhodnichestvo*), which became a characteristic sign of the emergence of new relations in the rural economy. Seasonal labor activities were primarily undertaken by the poorest segment of Kazakh *sharua*, most of whom lacked their own means of production (*zhataks* and *qonsy*) (Togzhanov, 1934: 100). According to S. Tolybekov, the term *qonsy* was synonymous with *kharashi*. However, the term *qonsy* appeared earlier than *kharashi*. Apparently, even before the Mongol conquest, dependent and semi-dependent (*sharua*) individuals among the Turkic-speaking nomadic tribes who were subordinate to *bais*, *biis*, and *batyrs* were referred to not as *kharashi*, as among the Chinggisid khans, but as *qonsy* (Tolybekov, 1971: 505).

It is also important not to confuse zhatakism, which had existed in Kazakh nomadic society since ancient times, with the conscious sedentarization of nomadic pastoralists (*otyryqshylyq*). Zhatakism, as a consequence of the sudden impoverishment of part of the population due to *zhut* or warfare, was expressed in unstable, fragile, and episodic settlement in small numbers near lakes and rivers long before the incorporation of the Kazakh *zhuzes* into Russia, during a period when the nomadic way of life predominated throughout the steppe.

The zhataks themselves regarded their mode of life as a temporary condition caused only by an unfortunate circumstance. Therefore, zhatakism of that period was the result of misfortune and poverty rather than a form of sedentarization connected with the breakdown of the traditional nomadic pastoral economy and way of life. Such zhataks lived in the hope of returning to nomadic life,

overcoming isolation, and once again becoming part of the nomadic community. At the first opportunity, they abandoned settled life and returned to nomadic migration, leaving behind everything associated with temporary agriculture.

Thus, in the history of the Kazakh people, zhataks were "Kazakhs who ceased to migrate due to the lack of livestock necessary for nomadic movements. The principal cause of zhatakism was the so-called zhut — icy conditions occurring periodically in the steppe and impoverishing large segments of the Kazakh population" (Vladimirskii, 1902: 39).

Another important characteristic of Kazakh zhatakism throughout its existence was that zhataks, who were economically dependent on large livestock owners, received from them not land, but draft and dairy livestock. As can be seen, the basis of this dependence was not land but livestock, just as under the conditions of a fully nomadic economy. Thus, agriculture cannot be regarded as the principal feature of zhatakism. Moreover, if one takes into account the enormous number of zhataks — more than 100, 000 of whom resided in the Semipalatinsk Region — and compares this figure with the amount of free land allocated for cultivation, which was practically nonexistent, engagement in agriculture became extremely difficult.

According to Zh. O. Artykbaev, the term zhatak could be applied to all Kazakhs regardless of whether they lived in the steppe, sought temporary employment in Russian peasant settlements, or worked at industrial enterprises; their main distinguishing feature was their exclusion from the nomadic system (Artykbaev, 2001: 94).

During the period under consideration, zhataks engaged in agricultural activities were divided into steppe zhataks — those who lived in summer and autumn encampments and combined wage labor with grain cultivation for personal consumption and sale, thereby acquiring the status of *eginshi* (cultivator) — and village or urban zhataks, who were completely dispossessed of land and cultivated plots rented from peasants or Cossacks. At the same time, as noted by G. E. Katanaev, during the 1890s Kazakh winter encampments located on Cossack lands underwent significant transformation: temporary camps with scattered yurts gradually gave way to more permanent forms of settlement consisting of dugouts and wooden buildings, often grouped into settlements resembling sedentary villages in appearance (Katanaev, 1893b: 23). In relation to poor pastoralist *sharua*, the terms *zharly* and *kedei* were also used (K voprosu..., 1994: 443).

S.E. Tolybekov argued that the reactionary nature of Tsarist policy manifested itself not in encouraging the sedentarization of the Kazakh population, but rather in preventing it after the completion of the incorporation of the Kazakh *zhuzes* into Russia, especially during the imperialist period. The authorities even permitted the direct destruction of centers of settled life in order to expand the land fund intended for peasants resettled from central Russia (Tolybekov, 1971: 457).

The colonial development of the Irtysh region, which subsequently affected the social structure of the Kazakh population, began as early as the beginning of the eighteenth century. Between 1715 and 1720, five fortresses were constructed along the Irtysh River, thereby establishing the Irtysh Military Line, which divided the Middle Zhuz into two parts. In the 1740s, the Irtysh Line was considerably reinforced and turning the Irtysh River into a natural frontier and an obstacle preventing the movement of Kazakhs to the right bank of the river.

The fall of Dzungaria led to a massive influx of Kazakh communities into the Irtysh region, as they attempted to return to their former ancestral lands. However, this conflicted with the interests of the Russian Empire, which sought to populate the right bank of the Irtysh with Cossacks and peasant settlers and to create a kind of buffer zone between the Kazakhs and China, whose policy toward Siberia was not always clear or predictable.

On January 31, 1755, a decree of the Military Collegium, signed by Empress Elizabeth Petrovna and addressed to the Orenburg Governor I. I. Neplyuev, prohibited Kazakhs from crossing to the right bank of the Irtysh. In the mid-1760s, the Russian authorities took an unprecedented step in colonial practice by creating a zone on the left bank of the Irtysh that was prohibited to Kazakh settlement and use (HAOR. F. 67, Inv. 1, C. 3, P. 533–534). In 1854, the process of allocating land grants to Cossacks and officers (30 *desyatinas* each) began both along the Irtysh Line and in the steppe *stanitsas*. Kazakhs were permitted to use the lands of the Irtysh region only upon payment of a "repair duty" and later

through rental payments. As a result, the Kazakhs were forced to pay for lands that had originally belonged to them but were transferred by the government to the Cossack Host. The rental system in the Irtysh region contributed to the emergence of large landowners and tenants. Many Kazakh households were unable to withstand such conditions, as rental payments were constantly increased by the Cossacks, which in turn became one of the sources behind the emergence of the zhataks.

Indeed, one of the motives behind the transition of the zhataks to agriculture was the desire to retain their ancestral lands in the Irtysh region so that these territories would not be transferred to Cossacks or peasant settlers. In essence, changes in the agricultural practices of the Kazakhs represented a form of adaptation to altered historical conditions.

Particular attention should also be paid to the position of hired poor laborers within Kazakh households. The labor of farmhands was widely employed during agricultural work. In such arrangements, the bai provided the poor laborer with a plow, draft animals, and seed, while the latter was obliged in return to cultivate a designated area of land and harvest crops for his employer. As payment for this work, the laborer usually received only a small share of the harvest. Until the agreed term of service had been completed, he could not unilaterally terminate the agreement. Alongside hired workers, the bais also extensively exploited the unpaid labor of impoverished relatives and qonsys. "In large households with numerous herds, the Kirghiz cannot manage without laborers. Some of these are orphans raised in wealthy auls and poor relatives who settled with a wealthy man and remained under his protection. The rest are hired from among poor individuals who possess no means of supporting themselves and their families" (Chormanov, 1906: 23–24). Thus, bai households had not yet severed their ties with clan collectives and were obliged to provide "kinship" assistance to their fellow clansmen.

The condition of the zhataks was extremely difficult, as most struggled to find stable employment due to a massive surplus of such impoverished labor. They were not always able to secure work from large livestock owners "because of the constant surplus of poor people prepared to serve wealthy Kirghiz not merely as workers but even as rightless laborers-slaves" (Katanaev, 1904: 20). For this reason, zhataks were forced by the dozens and hundreds to move toward Russian settlements and offer their labor for next to nothing. They lived mostly in their own yurts, and only rarely in specially constructed dark, dirty, and cramped quarters intended for them (Konshin, 1901: 102).

Based on the materials of G. E. Katanaev, it is possible to trace what subsequently happened to these zhataks in most cases:

1. They restored their households, that is, acquired livestock again, the loss of which had originally caused them to leave their aul; however, only a small number of them returned to their native communities.

2. They attached themselves to nearby Kazakh winter encampments located on the same Cossack yurt allotments (on the right bank of the Irtysh and within the ten-verst border zone), entering into kinship relations with their inhabitants.

3. They restored their households but remained permanently near the same Cossack stanitsas and peasant settlements as annual laborers and miscellaneous workers. As a rule, they earned their livelihood by working as coachmen, carriers, messengers, petty traders, and in other similar occupations.

4. Zhataks were incorporated into the Cossack and petty-bourgeois estates as so-called "godsons" and "foster dependents."

5. The emergence of so-called "hereditary" zhataks, namely those who "could point not only to fathers and grandfathers, but even great-grandfathers who had known no other way of life except zhatakism" (Katanaev, 1904: 21).

It may also be added that among the zhataks who settled near urban centers there were some prosperous individuals who, "establishing respectable houses, imitated in many respects the tastes and domestic arrangements of urban life" (Kirgizy-zhataki, 1897: 314–321).

It is noteworthy that impoverished Kazakhs migrated to the Irtysh region not only from volosts and uyezds situated near Russian settlements, but also from distant areas such as Bayanaul,

Karkaraly, Akmola, and the inner lands of His Majesty's Cabinet. This led to a situation in which the number of zhataks in the stanitsas of Semipalatinsk and Pavlodar Uyezds was nearly equal to the combined number in all the remaining uyezds of the Semipalatinsk and Akmola Regions taken together (Katanaev, 1904: 20).

Kazakhs constrained in their pasturelands by government land surveys, not yet accustomed to shortened migration routes and a semi-sedentary way of life, or completely ruined by zhuts, moved toward the frontier line in the hope of improving their economic condition through wage labor (Apollova, 1976: 156).

The most widespread form of employment was wage labor for the Cossacks of the Irtysh region, Russian commoners, and townspeople residing in Cossack settlements and urban centers.

The extent of the development of wage labor may be judged from the growth of crafts and occupations in Pavlodar Uezd at the end of the nineteenth century:

Types of Occupations	Number of Households	Income (rubles)
carting and transportation services	184	17950
timber industry / forestry work	194	5000
fishing	28	760
tar production	20	820
trapping and hunting	62	1080
coal trade / coal sale	35	750

Table 1 – Development of Crafts and Occupations in Pavlodar Uezd (Sbornik statei..., 1899: 121-127)

There existed various categories of laborers, types of work, and forms of remuneration. The most common were the following:

1. A winter laborer received payment of 20 rubles, in addition to the employer's food provisions and winter clothing (lopot'), consisting of a sheepskin coat, trousers, mittens, and boots.
2. A worker employed during the spring agricultural season received 10 rubles, along with the employer's food provisions, a camisole, a pair of boots, and one set of underwear.
3. A worker employed during the haymaking season received from 17 to 20 rubles, together with the employer's food provisions and one set of underwear.
4. For harvesting grain, workers received from 5 to 8 rubles, along with food and clothing provided by the employer.
5. Annual laborers received from 50 to 70 rubles, food provisions, and a double set of the employer's lopot'. Such workers were employed not by ordinary Cossacks but by more prosperous ones who, in addition to their own meadow and land shares, purchased supplementary plots.

Very often, in order to reduce the cost of hired labor, employers resorted to the system of advance payments (zadatki) for future work. This system proved to be highly viable and convenient for employers, since Kazakhs were in constant need of money to pay the kubitka tax and other obligations. It should also be noted that this practice was employed both by Cossacks and by wealthy Kazakhs (Katanaev, 1904: 53).

N. Konshin noted that impoverished Kazakhs, unable to find employment in the auls, left for Russian villages and declared: "For poor Kazakhs, life among the Russians is still better." At the same time, he pointed out that these poor laborers were indebted to the Russian Cossacks, with debts allegedly reaching 50–100 rubles (Pamyatnaya knizhka..., 1901: 59).

Another equally important source of income for the Kazakhs of the Irtysh region was cart transportation. Passenger and postal transportation were almost entirely controlled by the Cossacks, while Kazakhs worked mainly as coachmen.

The Irtysh Cossack Line was traversed by the only postal and commercial route connecting Omsk, the transshipment center of the Siberian Road, with Pavlodar, Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk, Zaisan, the Koyandy Fair, and Semirechye.

Naturally, the loading and unloading of goods, as well as cart transportation, with only minor exceptions, were carried out by Kazakhs and Tatars, who constituted the principal labor force in this sphere. For example, near Pavlodar there were auls whose inhabitants subsisted primarily through cart transportation work.

It is practically impossible to determine the exact number of people employed in such occupations. One can only identify the places where these workers were concentrated, the types of work they performed, and the approximate rates of payment (Katanaev, 1904: 55–56). The overall picture was as follows:

1. The winter transport of goods from Pavlodar to Semipalatinsk cost 30 kopecks per pood of cargo, while the return journey cost 18–20 kopecks per pood.

2. The winter transport of goods from Pavlodar to Omsk cost 30–40 kopecks per pood, while the return journey cost 20 kopecks.

3. Loading and unloading goods, as well as Koryakov salt, in Cherlak, Osmoryzhsk, Peschanoe, Chernoyarsk, Pavlodar, Semiyarsk, Dolon, and Semipalatinsk brought workers from 40–50 to 60 kopecks per day.

4. Kazakhs from the Urukovskaya and Altybaevskaya volosts transported salt from Lake Koryakov to the pier at the settlement of Chernoyarsk and received from 20 to 30 rubles for every thousand poods transported.

5. Near the stanitsas of Semiyarsk and Dolon, Kazakhs were employed as woodcutters in state and military forest allotments, supplying timber and firewood floated down the Irtysh to Pavlodar and Omsk; they also worked as raftmen.

6. They were employed as woodcutters on yurt allotments.

7. They were hired as raftmen and log floaters transporting timber downstream along the Irtysh to Omsk. These same workers also loaded alabaster, clay, lime, and flagstone extracted along the banks of the Irtysh near Dolon Stanitsa onto rafts and floated these materials downstream to meet the annual needs of the cities of Omsk, Pavlodar, and the lower stanitsas.

According to the information provided by G. V. Kolmagorov, some zhataks employed in the households of prosperous Cossacks of the Irtysh Line received from 20 to 50 silver rubles per year. A capable worker could earn from 20 to 30 rubles on the Line during the three-month period from July to September (Kolmagorov, 1855: 5–6). However, on average, a hired laborer received from 6 to 25 rubles for annual work. Daily wages for agricultural labor, particularly during haymaking, did not exceed 25–30 silver kopecks (Istoriya KazSSR, 1957: 309–310).

According to G. E. Katanaev, the conditions of employment appeared highly advantageous, and a Kazakh "could nowhere find such comparatively easy and profitable earnings as with the Cossack" (Katanaev, 1904: 22). In reality, however, these seemingly attractive terms of employment effectively turned into a form of bondage: not only the worker himself, but all members of his family were compelled to labor tirelessly for the employer (Apollova, 1976: 158). The hiring of zhataks was a widespread phenomenon. Archival records state that "for agricultural and livestock work, as well as for domestic service and household maintenance, all prosperous Cossacks hire several Kirghiz from among those nomadizing along the Line. Cossacks of moderate means, and even poor ones, hire at least one Kirghiz" (HAOR. F. 366, Inv. 1, C. 237, P. 21–29).

These observations are confirmed by G.E. Katanaev, who wrote that "all even somewhat enterprising Cossacks ... even those lacking spare money, always resort to cheap laborers from among the Kirghiz, at least during the busy agricultural season" (Katanaev, 1893b: 20–21). From time to time, the Military Chancellery attempted to curb the concentration of impoverished Kazakhs along the Line. However, the Cossacks persistently sought access to cheap labor. Consequently, on

August 12, 1820, a Tsarist decree was issued regulating the hiring of impoverished laborers. All supervision over labor contracts was transferred to the Military Chancellery, while employers were made responsible for their workers. Poor Kazakhs were permitted to be hired only through temporary personalized permits issued by the Military Chancellery. Employers paid for these permits according to the following scale: a permit for an annual worker cost 6 rubles, for a four-month worker 2 rubles, and for a monthly worker 50 kopecks. If the term of employment was extended, the employer was required to purchase a new permit. Kazakhs without permits were escorted back to the steppe under the supervision of interpreters (Kazakhsko–russkie otnosheniya..., 1964: 187–188).

The attempt to introduce a registration system for Kazakh seasonal laborers through the issuance of permits reflected a particular direction of government social policy. With the introduction of the kubitka tax in 1847, the authorities sought to organize the registration of the Kazakh population. Departure to the Line meant removal from the taxable population, which was disadvantageous for the Tsarist treasury. By the mid-nineteenth century, when the migration of impoverished Kazakhs to the Line had become a mass phenomenon and the supply of cheap labor exceeded demand, the established permit regulations were frequently violated. Cossacks were unwilling to pay a 6-ruble fee for a worker who could be hired for a year for only 4 rubles.

In an attempt to regulate the movement of poor Kazakhs to the Line, the administration entrusted the issuance of permits ("certificates of approval") to clan elders, who were required to provide them to departing laborers. The permit thus became both authorization to leave the aul and a form of passport. While organizing control over the migration of Kazakhs, the Line administration nevertheless permitted departures without permits during the haymaking and harvest seasons. Kazakhs worked in Cossack households on the basis of oral agreements, without formal written contracts, and therefore had no possibility of presenting claims against their employers. In this way, the hiring and everyday labor of impoverished Kazakhs increasingly turned into a form of bondage. Cossacks frequently concealed expired permits in order to avoid paying fines (Apollova, 1976: 159).

Such a situation, namely the necessity for the Cossacks on the one hand to pay permit fees and on the other hand the low productivity of Cossack fields cultivated by Kazakh laborers, according to N. Apollova, should logically have pushed the Cossacks toward equipping their farms with agricultural machinery (Apollova, 1976: 160). For example, a comparison between Pavlodar and Semipalatinsk Uyezds and the Akmola Region demonstrates that in the latter, manual labor gradually began to be replaced not by hired workers but by the purchase of agricultural machinery, especially mowing and harvesting machines, despite their high cost. According to G. E. Katanaev, the spread of machinery was destined to transform "the entire structure of agricultural life," and he envisioned the following possible impact of technology: a worker, in this case a Cossack, would undertake to mow all the grass on a Kazakh's land with his machine on the condition that one half of the harvested hay would go to the Cossack while the other half would remain with the Kazakh. Although Katanaev considered this unlikely in the immediate future, he believed that eventually "the Cossacks ... would come to the conclusion that, despite the competition of the Kirghiz with machines, it would be more profitable for them to mow their hayfields with machines and sell the resulting hay for money to those same Kirghiz, rather than lease the fields out on a sharecropping basis" (Katanaev, 1904: 46).

The introduction of agricultural technology was undoubtedly a progressive phenomenon. However, it should be emphasized that the purchase of machinery in the Akmola Region was caused by a shortage of labor. An entirely different situation prevailed in the Irtysh region.

The surplus labor force consisting of impoverished Kazakhs, who arrived along the Line in large groups and offered their labor cheaply, eliminated any need for Cossack officers or stanitsa leaders to concern themselves with improving agricultural technology or farming implements. On the fertile black-earth lands of the Siberian Line, the dominant system was fallow agriculture, with cultivation returning to previously used fields after five or six years. The fields were not fertilized, plowing was carried out with wooden plows, harvesting with sickles, and threshing with flails and horses (Kazakhsko–russkie otnosheniya..., 1964: 104–105). Under such conditions, the commodity-oriented farms of prosperous Cossacks regarded the cheap labor of the zhataks as more profitable,

since machinery and its transportation were expensive, while there was no one capable of repairing it in case of breakdown (Apollova, 1976: 157–158).

Moreover, according to officials who had the opportunity to observe the lives of Kazakh seasonal laborers, they were distinguished by their "diligence, sobriety, tirelessness, and cheapness" (Krasovskii, 1868a: 214).

The number of impoverished Kazakhs who left for seasonal work between 1857 and 1862 may be judged from data concerning the three districts of the Region of the Siberian Kazakhs:

District	1857	1860	1861	1862
Bayanaul District	787	813	925	1228
Kokchetav District	2189	2898	2729	3253
Atbasar District	—	219	297	379

Table 2 – Number of Zhataks in the Region of the Siberian Kazakhs from 1857 to 1862 (Krasovskii, 1868b: 145)

Subsequently, the number of zhataks continued to increase. Thus, during the 1880s and 1890s, their number in the Semipalatinsk Region reached 18, 000–25, 000 people (Obzor..., 1887: 26–27; Obzor..., 1895: 17–18; Obzor..., 1898: 30).

The exact number of zhataks is difficult to determine. G. E. Katanaev classified as zhataks one-tenth of the Kazakhs living in the area of the Cossack yurt allotments in the Semipalatinsk Region, three-quarters of the Kazakhs residing in settlements of the Akmola Region, and all Kazakhs living in the Cossack settlements of the Biysk Line. According to his general calculations for 1899–1900, this amounted to 285 persons of both sexes on the Biysk Line, 2, 936 in the Semipalatinsk Region, and 2, 403 in the Akmola Region, for a total of up to 5, 500 persons of both sexes (Katanaev, 1904: 22). Evidently, these figures were significantly lower than the official data provided by the Semipalatinsk authorities.

Let us attempt to determine the approximate number of hired workers using Pavlodar Uezd as an example. For this purpose, it is necessary to know the number of households employing workers and the sums spent on labor. According to G. E. Katanaev, one-quarter of Cossack households employed one annual laborer with wages amounting to 60 rubles, which represented approximately 557 households and, consequently, 557 workers. Half of the households were compelled to employ laborers for half a year, during the winter or the busy agricultural season, paying each worker about 25 rubles; again, we assume one worker per household, although in reality there were often more. The total earnings of such Kazakh laborers amounted to approximately 27, 580 rubles, which suggests around 1, 103 hired workers. Approximately the same number existed in Omsk, Ust-Kamenogorsk, and Semipalatinsk Uyezds. It must also be taken into account that, independently of the Cossacks, the close proximity of Kazakhs living on Cossack allotments led Russian commoners, petty bourgeois townspeople, merchants, and others residing in settlements and towns to hire these Kazakhs as well (Katanaev, 1904: 53–54). Consequently, the actual figure was considerably higher.

Gradually breaking away from their aul economy, masses of seasonal laborers in search of employment offered their labor not only to prosperous settlers but also to the owners of various handicraft and industrial enterprises. With the further development of industry and the growing number of ruined households, the economic ties of these seasonal workers with their aul relatives became increasingly fragile. In essence, one can observe the initial process of the formation of a local labor force. This new phenomenon was also noted by contemporaries: "Having lost their livestock and vast meadowlands, they are abandoning pastoralism and leaving the steppe in enormous masses. Unable to turn to agriculture or engage in any independent branches of industrial labor, these former nomads appear on the labor market as workers "free" as birds and capable of performing any kind of heavy labor. There is now an excess supply of laborers willing to sell themselves for next to nothing; they have emerged at the cost of the ruin of two million Kirghiz people. In the steppe, rich in natural resources, a worker has been created, a proletariat formed from the nomadic population deprived of livestock" (Sud"by..., 1889: 2).

At the same time, seasonal laborers from Kazakh auls worked not only within their own uyezds and regions. In search of earnings, they traveled far beyond their native lands. Thousands of Kazakhs

flocked to mines and industrial enterprises in neighboring Russian provinces, particularly Tomsk and Tobolsk Provinces. Furthermore, the Review of the Semipalatinsk Region for 1894 noted that: "The Semipalatinsk Kirghiz, owing to the city of Semipalatinsk, where there was always a demand for labor and where workers were well paid, had already become accustomed to life outside the steppe. Being the first to learn about the recruitment of laborers for the construction of the Siberian Railway, attracted by good wages, they headed there for employment, exchanging the life of a steppe nomad or cultivator" (Obzor..., 1895: 17–18).

Later, in 1895, around two thousand Kazakhs from Pavlodar Uezd of the Semipalatinsk Region departed to work on the construction of the railway line toward the Yenisei River at the Taiga station. Near Achinsk in 1895, more than 2, 500 Kazakh laborers from the northeastern regions of Kazakhstan were employed in the construction of the Middle Siberian section of the railway (Sibirskaya khronika, 1895: 1–2).

Overall, characterizing the development of the Irtysh region and the ten-verst border zone, one can observe significant changes in the social environment of the Kazakhs, expressed in the emergence of a large number of zhataks — people excluded from the nomadic system. They were compelled to seek employment from Cossacks, bais, and peasants, with some becoming dependent laborers, while others adapted to the new conditions and became part of the emerging market relations.

Conclusion. The social transformations that took place in the Irtysh region and the Irtysh ten-verst border zone in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries were closely connected with the colonial policy of the Russian Empire, the reduction of nomadic territories, and the growing influence of market relations. These processes contributed to the destruction of the traditional nomadic economy and to the formation of a significant stratum of zhataks among the Kazakh population.

The study demonstrates that impoverishment, zhuts, restrictions on migration routes, and social stratification became the principal factors behind the growth of zhatakism and the spread of wage labor. A considerable proportion of the Kazakh poor became integrated into the economic system of Cossack, peasant, and bai households, while others were drawn into seasonal labor migration and industrial employment beyond the region.

The development of hired labor in the Irtysh region reflected the gradual incorporation of the Kazakh population into new socio-economic relations and the emergence of early forms of a local labor market. At the same time, the abundance of cheap labor slowed technological modernization in agriculture and strengthened the dependent position of Kazakh workers. Overall, zhatakism became one of the key manifestations of the social transformation of Kazakh society during the colonial period.

Sources

HAOR — Historical Archive of Omsk Oblast

F. 366 — General characteristics of the Siberian line in economic terms. L. 1. C. 237. P. 21–29;

F. 67 — Siberian cossack host Military economic administration. L. 1. C. 3. P. 533–534.

Источники

ИАОО — Исторический архив Омской области

Ф. 366 — Общая характеристика Сибирской линии в хозяйственном отношении. Оп. 1. Д. 237. Л. 21–29;

Ф. 67 — Войсковое хозяйственное правление Сибирского казачьего войска. Оп. 1. Д. 3. Л. 533–534.

References

Apollova, 1976 — *Apollova N.G. Khozyaistvennoe osvoenie Priirtysh'ya v kontse XVI – per. polovine XIX vv.* (Economic Development of the Irtysh Region in the Late 16th – First Half of the 19th Centuries). M., 1976. 210 p. (In Russ.).

Artykbaev, 2001 — *Artykbaev Zh. O. 12 lektzii po istorii Kazakhstana* (12 Lectures on the History of Kazakhstan). 2nd ed., rev. and enl. Astana: Foliant, 2001. 144 p. (In Russ.).

Chormanov, 1906 — *Chormanov M. Zametki o kirgizakh Pavlodarskogo uyezda* (Notes on the Kirghiz of Pavlodar Uyezd). Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO. Book XXXII. Omsk, 1906. P. 20–30. (In Russ.).

Istoriya KazSSR, 1957 — *Istoriya KazSSR (History of the Kazakh SSR)*. Vol. 1. Alma-Ata, 1957. 390 p. (In Russ.).

K voprosu..., 1994 — *K voprosu o kirgizskom zemlepol'zovanii* (On Kirghiz Land Use). Kirgizskaya stepnaya gazeta. Chelovek, obshchestvo, priroda. 1888–1902 / Comp. by U. Subkhanberdina. Almaty: Gylym, 1994. P. 441–446. (In Russ.).

Kazakhsko–russkie otnosheniya..., 1964 — *Kazakhsko–russkie otnosheniya v XVIII–XIX vv. (1771–1867 gg.)* (Kazakh–Russian Relations in the 18th–19th Centuries (1771–1867)). Alma-Ata: Nauka, 1964. 573 p. (In Russ.).

Katanaev, 1893a — *Katanaev G. E. Priirtyshskie kazakhi i kirgizy Semipalatinskogo uyezda v ikh domashnei i khozyaistvennoi obstanovke* (Irtysh Kazakhs and Kirghiz of Semipalatinsk Uyezd in Their Domestic and Economic Environment). Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO. Book XV. Issue II. Omsk: Tip. Okruzh. shtaba, 1893. P. 1–38. (In Russ.).

Katanaev, 1893b — *Katanaev G. E. Khlebopashestvo v Bel'agachskoi bezvodnoi stepi Altaiskogo gornogo okruga* (Agriculture in the Waterless Belagach Steppe of the Altai Mining District). Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela RGO. Book 15. Iss. 2. Omsk, 1893. P. 11–38. (In Russ.).

Katanaev, 1904 — *Katanaev G. E. Kirgizskii vopros v Sibirskom kazach'em voiske* (The Kirghiz Question in the Siberian Cossack Host). Omsk, 1904. 202 p. (In Russ.).

Kirgizy–zhataki, 1897 — *Kirgizy–zhataki (Kirghiz-Jataks)*. Russkaya rech' (Russian Speech). 1897. No 8. P. 314–321. (In Russ.).

Kolmagorov, 1855 — *Kolmagorov G. O promyshlennosti i torgovle v kirgizskikh stepyakh Sibirskogo vedomstva* (On Industry and Trade in the Kirghiz Steppes of the Siberian Department). Vestnik RGO. Part 13. Book 1. Sect. 2. Saint Petersburg, 1855. P. 1–38. (In Russ.).

Konshin, 1901 — *Konshin N. Ya. Ocherki ekonomicheskogo byta kirgiz Semipalatinskoi oblasti* (Essays on the Economic Life of the Kirghiz of Semipalatinsk Region). Pamyatnaya kniga Semipalatinskoi oblasti PSK na 1901 god. Semipalatinsk, 1901. P. 1–182. (In Russ.).

Krasovskii, 1868a — *Krasovskii M. M. Oblast' Sibirskikh kirgizov* (Region of the Siberian Kyrgyz). Part 1. Saint Petersburg, 1868. 428 p. (In Russ.).

Krasovskii, 1868b — *Krasovskii M. M. Oblast' Sibirskikh kirgizov* (Region of the Siberian Kyrgyz). Part 2. Saint Petersburg, 1868. 464 p. (In Russ.).

Obzor..., 1887 — *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1886 g.* (Review of Semipalatinsk Region for 1886). Semipalatinsk: Tip. obl. pravleniya, 1887. 63 p. (In Russ.).

Obzor..., 1895 — *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1894 g.* (Review of Semipalatinsk Region for 1894). Semipalatinsk: Tip. obl. pravleniya, 1895. 51 p. (In Russ.).

Obzor..., 1898 — *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1897 g.* (Review of Semipalatinsk Region for 1897). Semipalatinsk: Tip. obl. pravleniya, 1898. 73 p. (In Russ.).

Pamyatnaya knizhka..., 1901 — *Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoi oblasti na 1901 god* (Memorial Book of Semipalatinsk Region for 1901). Issue V. Semipalatinsk, 1901. 95 p. (In Russ.).

Sbornik statei..., 1899 — *Sbornik statei po Semipalatinskoi oblasti* (Collection of Articles on Semipalatinsk Region). Iz pamyatnykh knizhek na 1893–1899 gg. Semipalatinsk, 1899. 145 p. (In Russ.).

Sibirskaya khronika, 1895 — *Sibirskaya khronika* (Siberian Chronicle). Vostochnoe obozrenie. 1895. No 61. 4 p. (In Russ.).

Sud'by..., 1889 — *Sud'by kirgizskogo naroda* (The Fate of the Kyrgyz People). Vostochnoe obozrenie. 1889. No 28. 4 p. (In Russ.).

Togzhanov, 1934 — *Togzhanov G. Kazakhskii kolonial'nyi aul* (Kazakh Colonial Aul). Part 1. Moscow, 1934. 110 p. (In Russ.).

Tolybekov, 1971 — *Tolybekov S. E. Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII – nachale XX vv. (Nomadic Society of the Kazakhs in the 17th – Early 20th Centuries)*. Alma-Ata: Nauka, 1971. 634 p. (In Russ.).

Vladimirskii, 1902 — *Vladimirskii V. Ya. K voprosu o perekhode kazakhov v osedloe sostoyanie* (On the Question of the Transition of Kazakhs to a Sedentary Lifestyle). Otchet IRGO za 1901 god. Saint Petersburg, 1902. 57 p. (In Russ.).

Литература

Аполлова, 1976 — *Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – пер. половине XIX вв. М., 1976. 210 с.*

Артыкбаев, 2001 — *Артыкбаев Ж. О. 12 лекций по истории Казахстана. 2-е изд., перераб. и доп. Астана: Фолиант, 2001. 144 с.*

Владимирский, 1902 — *Владимирский В. Я. К вопросу о переходе казахов в оседлое состояние // Отчет ИРГО за 1901 год. Санкт-Петербург, 1902. 57 с.*

История КазССР, 1957 — *История КазССР. Т. 1. Алма-Ата, 1957. 390 с.*

К вопросу..., 1994 — *К вопросу о киргизском землепользовании // Киргизская степная газета. Человек, общество, природа. 1888–1902 / Сост. У. Субханбердина. Алматы: Ылым, 1994. С. 441–446.*

Казахско–русские отношения..., 1964 — *Казахско–русские отношения в XVIII–XIX вв. (1771–1867 гг.)*. Алма-Ата: Наука, 1964. 573 с.

Катанаев, 1893a — *Катанаев Г. Е. Прииртышские казахи и киргизы Семипалатинского уезда в их домашней и хозяйственной обстановке // Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. Кн. XV. Вып. II. Омск: Тип. Окруж. штаба, 1893. С. 1–38.*

- Катанаев, 1893б — *Катанаев Г.Е.* Хлебопашество в Бельгачской безводной степи Алтайского горного округа // Записки Западно-Сибирского отдела РГО. Кн. 15. Вып. 2. Омск, 1893. С. 11–38.
- Катанаев, 1904 — *Катанаев Г.Е.* Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске. Омск, 1904. 202 с.
- Киргизы–джатаки, 1897 — *Киргизы–джатаки* // Русская речь. 1897. № 8. С. 314–321.
- Колмагоров, 1855 — *Колмагоров Г.О.* промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник РГО. Ч. 13. Кн. 1. Отд. 2. Санкт-Петербург, 1855. С. 1–38.
- Коншин, 1901 — *Коншин Н. Я.* Очерки экономического быта киргиз Семипалатинской области // Памятная книга Семипалатинской области ПСК на 1901 год. Семипалатинск, 1901. С. 1–182.
- Красовский, 1868а — *Красовский М. М.* Область Сибирских киргизов. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1868. 428 с.
- Красовский, 1868б — *Красовский М. М.* Область Сибирских киргизов. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1868. 464 с.
- Обзор..., 1887 — *Обзор Семипалатинской области за 1886 г.* Семипалатинск: Тип. обл. правления, 1887. 63 с.
- Обзор..., 1895 — *Обзор Семипалатинской области за 1894 г.* Семипалатинск: Тип. обл. правления, 1895. 51 с.
- Обзор..., 1898 — *Обзор Семипалатинской области за 1897 г.* Семипалатинск: Тип. обл. правления, 1898. 73 с.
- Памятная книжка..., 1901 — *Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 год.* Вып. V. Семипалатинск, 1901. 95 с.
- Сборник статей..., 1899 — *Сборник статей по Семипалатинской области* // Из памятных книжек на 1893–1899 гг. Семипалатинск, 1899. 145 с.
- Сибирская хроника, 1895 — *Сибирская хроника* // Восточное обозрение. 1895. № 61. 4 с.
- Судьбы..., 1889 — *Судьбы киргизского народа* // Восточное обозрение. 1889. № 28. 4 с.
- Тогжанов, 1934 — *Тогжанов Г.* Казахский колониальный аул. Ч. 1. М., 1934. 110 с.
- Толыбеков, 1971 — *Толыбеков С. Е.* Кочевое общество казахов в XVII – начале XX вв. Алма-Ата: Наука, 1971. 634 с.
- Чорманов, 1906 — *Чорманов М.* Заметки о киргизах Павлодарского уезда // Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. Кн. XXXII. Омск, 1906. С. 20–30.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 821-839, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_821-839

IMPERIAL POWER AND QAZAQ ELITES: MAIN DIRECTIONS OF THE HISTORIOGRAPHICAL STUDY OF THE INSTITUTION OF SULTAN-RULERS IN THE JUNIOR ZHUZ

Tuleshova Ulzhan Zhangel'dynovna¹, Galimov Yerbol Anuarbekovich^{2*}.

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 Al-Farabi Ave., Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan)
PhD, Associate Professor
 <https://orcid.org/0000-0003-2826-553X>. E-mail: tuleshova.ulzhan@edu.kaznu.kz.

²Sh.Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-1139-4389>. E-mail: erbol090@gmail.com.
*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Tuleshova U.Zh., Galimov Y.A., 2026

Abstract. Introduction. The article presents a historiographical analysis of the institutionalization of governance in the Junior Zhuz within the Russian Empire and the formation of the institution of sultan-rulers in the first half of the 19th century. It examines the evolution of scholarly approaches to the study of this institution in both domestic and foreign historiography from the 19th century to the present day. The relevance of the study is determined by the fact that, despite a substantial body of research addressing administrative reforms, the activities of individual sultans, and the transformation of the traditional Kazakh elite, the institution of sultan-rulers has not been examined as an integrated socio-political and administrative phenomenon.

Goals and objectives. The goal of the article is to systematize and critically analyze the main historiographical directions in the study of the institution of sultan-rulers, as well as to identify research gaps and outline prospects for further investigation. The objectives include an analysis of pre-revolutionary, Soviet, post-Soviet, and foreign historiography, the identification of dominant interpretations and methodological approaches, and an assessment of the extent to which institutional perspectives have been applied.

Results. The results of the study demonstrate that in different historiographical traditions sultan-rulers were considered primarily in a fragmented manner — within the frameworks of administrative transformations, colonial policy, or the social history of elites. **Conclusion.** The article substantiates the need for a comprehensive analysis of the institution of sultan-rulers using institutional, biographical, and prosopographical approaches. Such an approach makes it possible to deepen the understanding of the mechanisms of imperial governance and the role of regional elites in the integration of the Kazakh Steppe into the imperial space.

Keywords: sultan-rulers, Junior Zhuz, Russian Empire, historiography, imperial policy, regional governance, Kazakh elite

Acknowledgement. The article was published under the scientific project funded by the grant program "Zhas Galym 2025-2027" of the CS MSHE RK, entitled "The Institutionalization of the Junior Zhuz in the context of the administrative policy of the Russian Empire (1820s-1860s)", IRN — AP25796597.

For citation: Tuleshova U., Galimov Ye. Imperial power and Qazaq Elites: main directions of the historiographical study of the Institution of sultan-rulers in the Junior Zhuz // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 821–839. (In Rus.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_821–839

ИМПЕРИЯЛЫҚ БИЛІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЭЛИТАСЫ: КІШІ ЖҮЗДЕГІ БИЛЕУШІ СҰЛТАНДАР ИНСТИТУТЫН ТАРИХНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Тулешова Ұлжан Жангелдіқызы¹, Галимов Ербол Ануарбекұлы^{2*}.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
(71, әл-Фараби даңғылы, 050040, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент-зерттеуші
<https://orcid.org/0000-0003-2826-553X>. E-mail: tuleshova.ulzhan@edu.kaznu.kz.

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28, Шевченко көш., 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-1139-4389>. E-mail: erbol090@gmail.com.
*Корреспондент автор

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Тулешова Ұ.Ж., Галимов Е.А., 2026

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей империясы құрамындағы Кіші жүзді басқарудың институционалдануы және билеуші сұлтандар институтының қалыптасу мәселесіне арналған историографиялық талдауға бағытталған. Зерттеуде XIX ғасырдан қазіргі кезеңге дейінгі отандық және шетелдік тарихнамада аталған институтты зерттеудің негізгі бағыттарының қалыптасуы мен эволюциясы қарастырылады. Жұмыстың өзектілігі әкімшілік реформаларға, жекелеген сұлтандардың қызметіне және дәстүрлі элитаның трансформациясына арналған еңбектердің көп болуына қарамастан, билеуші сұлтандар институтының тұтас әлеуметтік-саяси және әкімшілік құбылыс ретінде жүйелі түрде зерттелмеуінде болып отыр.

Мақаланың мақсаты билеуші сұлтандар институтын зерттеудің негізгі тарихнамалық бағыттарын жүйелеу, олардағы басым интерпретациялар мен әдіснамалық ұстанымдарды талдау, сондай-ақ болашақ зерттеулерге арналған өзекті мәселелерді айқындау болып табылады.

Зерттеу нәтижесінде әртүрлі тарихнамалық дәстүрлерде билеуші сұлтандар көбіне әкімшілік реформалар немесе отарлық саясат шеңберінде ғана қарастырылғаны анықталды. Авторлар билеуші сұлтандар институтын институционалдық, биографиялық және просопографиялық әдістер негізінде кешенді зерттеу қажеттігін негіздейді. Мұндай тәсіл Кіші жүздің империялық басқару жүйесіндегі орнын және аймақтық элитаның рөлін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: билеуші сұлтандар, Кіші жүз, Ресей империясы, тарихнама, отарлық саясат, аймақтық басқару, қазақ элитасы

Алғыс. Мақала ҚР ҒЖБМ ҒК «Жас ғалым 2025-2027» гранттық қаржыландыру бағдарламасы аясындағы «Ресей империясының әкімшілік саясаты жағдайындағы Кіші жүздің

институционализациясы (XIX ғ. 20-60 жж.)» ғылыми жобасы аясында дайындалған. ИРН — AP25796597.

Дәйеккөз үшін. Тулешова Ұ.Ж., Галимов Е.А. Империялық билік және қазақ элитасы: Кіші жүздегі билеуші сұлтандар институтын тарихнамалық зерттеудің негізгі бағыттары // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 821–839 бб. (Орыс.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_821–839

ИМПЕРСКАЯ ВЛАСТЬ И КАЗАХСКАЯ ЭЛИТА: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ИНСТИТУТА СУЛТАНОВ-ПРАВИТЕЛЕЙ МЛАДШЕГО ЖУЗА

Тулешова Улжан Жангелдыновна¹, Галимов Ербол Ануарбекович^{2*}.

¹Казахский Национальный университет им. аль-Фараби
(71, пр. аль-Фараби, Алматы, 050040, Республика Казахстан)
PhD, доцент-исследователь
<https://orcid.org/0000-0003-2826-553X>. E-mail: tuleshova.ulzhan@edu.kaznu.kz.

²Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Республика Казахстан)
Научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-1139-4389>. E-mail: erbol090@gmail.com.

*Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Тулешова У.Ж., Галимов Е.А., 2026

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена историографическому анализу проблемы институционализации управления Младшего жуза в составе Российской империи и института султанов-правителей в первой половине XIX века. В работе рассматривается эволюция научных подходов к изучению данного института в отечественной и зарубежной историографии с XIX века до современного периода. Актуальность исследования обусловлена сохраняющимся в историографии пробелом в комплексном изучении института султанов-правителей Младшего жуза. При наличии значительного массива работ по истории имперских реформ, регионального управления и казахской элиты данный институт преимущественно анализировался фрагментарно – через деятельность отдельных лиц или в контексте административных преобразований, тогда как его роль как целостного политического, административного и социального механизма до настоящего времени специально не исследована.

Цель и задачи исследования. Целью статьи является систематизация и критический анализ основных направлений историографического изучения института султанов-правителей, а также выявление исследовательских лакун и определение перспектив дальнейшего изучения данной проблемы.

Результаты. В результате проведенного историографического анализа установлено, что в различных историографических традициях султаны-правители рассматривались в основном избирательно – в контексте административных преобразований, колониальной политики или социальной истории элит, также при изучении отдельных представителей, занимавших данную должность. *Заключение.* Делается вывод о необходимости комплексного изучения института султанов-правителей с применением институционального, биографического и просопографического подходов, что позволит углубить понимание механизмов имперского управления и роли региональных элит в процессе интеграции Казахской степи в имперское пространство.

Ключевые слова: султаны-правители, Младший жуз, Российская империя, историография, имперская политика, региональное управление, казахская элита

Благодарность. Статья опубликована в рамках научного проекта по грантовому финансированию КН МНВО РК Жас ғалым 2025-2027 на тему «Институционализация Младшего жуза в контексте административной политики Российской империи (20-60 гг. XIX в.)». ИРН — AP25796597.

Для цитирования: Тулешова У.Ж., Галимов Е.А. Имперская власть и казахская элита: основные направления историографического изучения института султанов-правителей Младшего жуза // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 2. С. 821–839. (На Рус.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_2_821–839

Введение

Современная империология как междисциплинарное направление исторических исследований активно развивается, охватывая всё более широкий круг проблем, включая мультинациональную природу имперских образований, сравнительный анализ мировых империй (Martin, 2025), механизмы инкорпорации региональных элит и особенности Российской империи (Миллер, 2025) в этих процессах. В этом плане политика царской России по отношению к Казахской степи представляется показательной, поскольку позволяет рассмотреть имперские стратегии политической, социальной и культурной интеграции присоединённых территорий в их региональной специфике.

Согласно исторической литературе по данной проблеме, одним из ключевых этапов включения казахских жузов в имперское пространство стало вмешательство царской администрации в традиционные формы управления ханской власти. Ликвидация ханской власти и формирование новой системы управления, основанной на утверждении института султанов-правителей, означали не только административную реформу, но и глубокую трансформацию социально-политического устройства степного общества. Институт султанов-правителей занял заметное место в истории Младшего жуза, выступив своеобразным посредником между имперской властью и местным народом.

На наш взгляд, именно через деятельность султанов-правителей наиболее наглядно проявляются особенности имперской политики в регионе, сочетавшей элементы давления, адаптации и сотрудничества. Вместе с тем, степень включённости данного института в имперскую управленческую систему, его функции и социальная роль трактовались в исторической литературе по-разному, что обусловлено как временем проведения исследований, так и методологическими установками их авторов.

Обращение к историографическим источникам позволяет проследить изменение научных подходов к изучению института султанов-правителей. Это делает возможным выявление устойчивых исследовательских интерпретаций и существующих пробелов. Цель настоящей статьи заключается в систематизации и критическом осмыслении отечественных и зарубежных исследований, посвящённых султанам-правителям Младшего жуза, а также в выявлении нерешённых проблем, связанных с их институциональной ролью в системе имперского управления.

Несмотря на устойчивый интерес исследователей к проблематике колониальной политики Российской империи в Центральной Азии, институционализация власти султанов-правителей в условиях реформ XIX века остаётся недостаточно разработанной темой. До настоящего времени данный институт рассматривался преимущественно фрагментарно — либо в рамках общих исследований политической истории Казахстана и административных реформ Российской империи, либо через биографии отдельных представителей казахской аристократии. В отечественной и зарубежной историографии отсутствуют специальные комплексные исследования, рассматривающие султанов-правителей как самостоятельное социально-политическое явление и важный механизм трансформации традиционной степной власти в условиях формирования имперской системы управления.

Истоки историографии данной проблемы восходят к XIX веку и связаны с формированием первых теоретических подходов к оценке политики Российской империи на её окраинах. Хотя тематических исследований института султанов-правителей в дореволюционный период не было, сведения о нём присутствуют в трудах российских чиновников, путешественников и исследователей, сформировавших значительный корпус описательных источников. В советской историографии акцент сместился в сторону анализа народных восстаний и социально-классовых аспектов истории степи, однако в этот же период предпринимались отдельные попытки изучения деятельности наиболее заметных представителей султанской администрации.

Для систематизации и анализа собранного объёма научных работ в статье применяется хронологический принцип, в рамках которого условно выделяются дореволюционный, советский и постсоветский этапы, а также современная зарубежная историография. Такой подход позволяет выявить эволюцию научных взглядов и исследовательских подходов в оценке статуса и роли султанов-правителей в процессе включения Казахской степи в имперское пространство.

Необходимо учитывать, что значительная часть исследований, посвящённых имперскому периоду истории Казахстана, сталкивается с проблемой сложившихся историографических стереотипов, связанных с оценкой политических деятелей той эпохи. Как отмечает И. В. Ерофеева, опора исключительно на дореволюционные трактовки без привлечения альтернативных источников привела к повторению односторонних характеристик ряда фигур, в частности хана Абулхаира. По её мнению, за исключением отдельных исследователей, большинство дореволюционных и советских авторов механически воспроизводили оценки его политической слабости, заимствованные у современников, что существенно повлияло на формирование его исторического образа и делает актуальной задачу реконструкции его личности во всей индивидуально-психологической сложности (Ерофеева, 2007: 13).

Мы считаем, что подобные искажения в полной мере могут быть отнесены и к оценкам султанов-правителей, которые в ряде дореволюционных описаний предстают преимущественно как корыстные, честолюбивые и лишённые реального авторитета в казахском обществе фигуры. Подобные интерпретации требуют критического пересмотра и анализа в контексте как конкретных механизмов колониальной политики, так и интересов тех авторов, которые фиксировали данные об этих деятелях. Сопоставление источников различного происхождения и учёт позиции автора становятся необходимым условием для реконструкции более сложной картины функционирования данного института.

Таким образом, в настоящей статье нами предпринимается попытка комплексного историографического анализа основных работ, посвящённых институту султанов-правителей, их персоналиям, биографиям и участию в политических процессах первой половины XIX века, с целью выявления доминирующих интерпретаций, пробелов в исследовании и перспектив дальнейшего изучения данной проблемы.

Материалы и методы исследования

Методологической основой данного исследования является комплексный историко-историографический подход, направленный на анализ процесса институционализации управления Младшего жуза в составе Российской империи и института султанов-правителей. В центре внимания находятся не отдельные административные решения, а сам институт султанов-правителей как инструмент имперской политики и среднее звено между центральной властью и казахским обществом.

Гипотеза представленного нами исследования заключается в том, что институт султанов-правителей рассматривался в исторической литературе преимущественно фрагментарно – в контексте административных реформ, колониальной политики или биографий отдельных представителей элиты, что не позволило выявить его как самостоятельный социально-политический и институциональный феномен. Мы предполагаем, что применение

институционального, биографического и просопографического подходов в совокупности позволит существенно расширить интерпретационные возможности исследования указанной проблемы.

В работе использован широкий круг историографических источников: труды дореволюционных российских авторов XIX — начала XX века, работы представителей казахской интеллигенции начала XX века, исследования советского периода, а также современные отечественные и зарубежные работы по проблематике института султанов-правителей. В качественном отношении материал охватывает различные научные подходы, методологические школы и идеологические контексты, в количественном — несколько десятков монографий, статей и документальных публикаций, отражающих эволюцию взглядов на проблему.

В статье применялись методы исторического исследования: историографический анализ, сравнительно-исторический метод, проблемно-хронологический подход. Их применение позволило рассмотреть институт султанов-правителей в динамике, выявить его место в системе имперского управления и определить направления дальнейшего научного осмысления проблемы.

Обсуждение

Историография изучения института султанов-правителей в Казахской степи в дореволюционной литературе

Формирование историографии института султанов-правителей в Казахской степи напрямую связано с общим развитием научных представлений о политике Российской империи на её восточных окраинах. Хотя данная проблема не являлась центральной в трудах дореволюционных исследователей, она устойчиво присутствовала в контексте работ, посвящённых социально-политическому, административному и культурному развитию Казахской степи. Это объясняется стремлением представителей русской историографии осмыслить недавнее прошлое региона, который в первой половине XIX в. оказался в зоне активных административных и правовых трансформаций.

Большинство авторов данного периода были военными и гражданскими чиновниками имперской администрации, что определяло их доступ к источникам и характер интерпретаций. В их трудах содержится значительный массив фактических данных о преобразованиях в Казахской степи в начале XIX в., о реформах, политическом и социальном положении казахского общества до и после ликвидации ханской власти. Эти исследования носили преимущественно описательный и эмпирический характер, но при этом заложили основу для дальнейших научных обобщений. В течение XIX – начала XX вв. изучение различных сфер жизнедеятельности казахского общества велось как российскими исследователями, так и казахскими, получившими образование в имперских учебных заведениях.

Одним из наиболее значимых и до настоящего времени востребованных трудов этого периода является работа Л. Мейера (Мейер, 1865). На наш взгляд, ее можно с полным основанием рассматривать как первое самостоятельное исследование, посвященное истории Младшего жуза. Существенная часть работы посвящена анализу политики Российской империи по расширению и закреплению своего влияния в Казахской степи. Автор ставил перед собой задачу комплексного охвата царской политики в данном регионе, уделяя особое внимание определению взаимоотношений казахского населения с колониальной администрацией и русско-казахскими поселениями.

Мейер не ограничивался общим описанием политических событий начала XIX в., а значительно глубже, чем большинство его современников, анализировал кризис ханской власти, который, по его мнению, был ускорен планами царского правительства по внедрению имперской системы управления в степи. Важное место в его исследовании занимает процесс разделения Младшего жуза и учреждение института султанов-правителей. Автор подробно описывает устранение хана Ширгазы и назначение новых управителей, подчеркивая

искусственность проведенного административного деления, не учитывавшего родовые связи и традиционные формы политической организации казахов (Мейер, 1865: 41).

Особое внимание он уделяет сравнению положения оренбургских и сибирских казахов, отмечая отсутствие при султанах-правителях каких-либо органов коллегиального контроля, что делало их фактически бесконтрольными правителями своих территорий. Именно в этом он видел одну из причин постоянных волнений в степи, противоречащих традиционным формам народного самоуправления (Мейер, 1865: 43). Период существования института султанов-правителей автор рассматривал как переходный этап в истории казахского общества. Также в его труде содержатся характеристики отдельных лиц, в частности, султана Каратая Нуралиева, которого он называл самым влиятельным султаном Младшего жуза.

В то же время Мейер объяснял многие социально-экономические и политические изменения преимущественно внутренними конфликтами и борьбой элит, практически не затрагивая колониальный характер политики империи. Институт султанов-правителей противопоставлялся им традиционному политическому устройству казахов, однако не рассматривался как инструмент колониального управления. Несмотря на это, труд Л. Мейера сохраняет исключительную ценность как источник богатого фактологического материала.

Следующим немаловажным исследованием является труд И. Казанцева «Описание киргиз-кайсака» (Казанцев, 1867). Автор дает развернутую характеристику казахского народа, описывает политическое положение казахов Оренбургского и Сибирского ведомств, а также подробно рассматривает должности старших султанов и султанов-правителей. Казанцев фиксирует порядок их назначения, размеры жалованья, структуру административного аппарата и характер зависимости от Оренбургского военного губернатора и Пограничной комиссии (Казанцев, 1867: 26).

Помимо административных аспектов, в его работе затрагиваются вопросы социального строя, в частности, положение низших слоев казахского общества («байгушей») (Казанцев, 1867: 44), а также экономические и торговые особенности отдельных частей Младшего жуза. Однако исследование отчётливо отражает официальную точку зрения имперской администрации: социальные преобразования трактуются как проявление «человеколюбивой заботливости правительства», а негативные явления объясняются внутренними особенностями казахского общества (Казанцев, 1867: 46).

Ценным элементом труда Казанцева являются характеристики конкретных султанов-правителей, в частности, Б. Айшуакова, которого автор изображает как справедливого и пользующегося доверием посредника между властью и народом (Казанцев, 1867: 76). При этом эффективность института султанов-правителей, в целом оценивается им положительно как средство стабилизации ситуации в степи (Казанцев, 1867: 88), что вновь свидетельствует о прославлении имперской административной модели.

Особое место в историографии занимает И.И. Крафт – старший советник Тургайского областного правления, автор фундаментальных работ «Судебная часть в Туркестанском крае и степных областях» (Крафт, 1898) и «Из киргизской старины» (Крафт, 1900). Благодаря своему служебному положению он имел широкий доступ к архивным материалам, что позволило ему глубоко проанализировать судебно-правовые и социальные аспекты жизни казахского общества. В его трудах содержатся ценные сведения о статусе султанов, биев и тарханов, а также критическая оценка оренбургской системы управления, при которой султанская власть, по сути, сохранялась в измененном виде и воспринималась народом как продолжение ненавистного ханского правления (Крафт, 1900: 41-42).

Существенный вклад в изучение института султанов-правителей внес А.И. Добросмыслов. Его двухтомное исследование, особенно раздел «Управление киргизами Малой и частью Средней орды при посредстве султанов-правителей», содержит детальный анализ реформ начала XIX в. Автор придавал Уставу 1824 г. исключительное значение, рассматривая его как первое активное действие правительства в сфере управления казахами (Добросмыслов, 1900). Вместе с тем, он ошибочно объяснял принятие Устава стремлением «водворить спокойствие», не раскрывая его колониальной сущности. Стоило бы отметить, что

несомненным достоинством труда Добросмыслова является введение в научный оборот «Положения 1844 г.» и подробные биографические сведения о султанах-правителях, а также попытка более взвешенной оценки их деятельности. Добросмыслов подчеркивал, что не все султаны-правители были корыстными фигурами, а некоторые сыграли заметную роль в подготовке реформ 1868 г. (Добросмыслов, 1900: 277-278).

Значительный интерес представляют также труды А.Е. Алекторова (Алекторов, 1900), М.А. Терентьева (Терентьев, 1906) и других исследователей конца XIX – начала XX вв. Особо выделяется монография М.А. Терентьева, в которой открыто и последовательно раскрываются колониальные цели российской политики в Казахстане. Автор прямо указывает на искусственность административного деления степи и отсутствие механизмов контроля над султанами-правителями (Терентьев, 1906: 77), хотя и сохраняет присущий эпохе евроцентристский взгляд.

Подводя итоги, можно сказать, что дореволюционная историография института султанов-правителей характеризуется преобладанием описательного подхода, евроцентристскими интерпретациями и ориентацией на административные интересы империи. Однако, именно в этот период был накоплен обширный фактический материал, который стал основой для последующих исследований. Труды Л. Мейера, И. Казанцева, И.И. Крафта, А.И. Добросмыслова и других авторов, несмотря на их ограниченность и идеологическую обусловленность, остаются важнейшим источником для изучения истории Казахской степи XIX века и трансформации традиционных институтов власти в казахском обществе.

Историография начала XX века: интерпретации института султанов-правителей в трудах казахской интеллигенции

В историографии начала XX века преобразование казахского общества под влиянием Российской империи получило принципиально иное осмысление по сравнению с дореволюционной русской литературой. Представители казахской интеллигенции рассматривали процессы административных реформ, ликвидации традиционных институтов власти и формирования новой управленческой элиты не с позиции имперского администрирования, а сквозь призму национального опыта, исторической памяти и социального неблагополучия колониального общества. В этом контексте особый интерес представляют труды Мухамеджана Тынышпаева, Шакарима Кудайбердиева и Санжара Асфендиярова. Хотя их исследования были посвящены общей истории Казахстана, методологические подходы и интерпретации исторических событий имеют существенное значение для понимания института султанов-правителей.

Мухамеджан Тынышпаев, представитель казахского национально-освободительного движения, инженер, общественный деятель и историк, оставил значительное научное наследие, представленное как опубликованными работами, так и рукописями, большая часть которых до сих пор еще не введена в научный оборот. Переизданным остаётся лишь труд «Материалы по истории киргиз-казахского народа» (Тынышпаев, 1925), в котором автор стремился реконструировать историю казахов с древнейших времен. При этом основное внимание он уделял этнографическим и демографическим аспектам истории казахского общества.

Особое значение для понимания взглядов Тынышпаева на имперскую систему управления имеет его политическое выступление в студенческие годы, адресованное председателю Комитета министров. В нем он отмечал, что «искусственное административное деление, положенное в основание управления кочевым населением, лишь повредило нравственности киргизов», поскольку традиционные институты – аксакалы – были вытеснены официальной туземной администрацией (Тынышпаев, 1925: 17). Это утверждение говорит о критическом отношении Тынышпаева к имперской модели управления и, косвенно, к институту султанов-правителей как элементу этой системы.

Большой научный интерес представляет труд Ш. Кудайбердиева «Түрік, кыргыз-казак һәм хандар шежіресі», опубликованный в 1911 г. (Құдайбердіұлы, 1911) Это первое системное письменное исследование по истории казахского народа, оказавшее заметное влияние на формирование национального исторического сознания. Автор не только реконструировал ключевые события прошлого, но и сделал критический анализ источников и предшествующей историографии.

В контексте исследуемой проблемы Кудайбердиев четко обозначает хронологические рамки включения казахских земель в правовое пространство Российской империи, связывая начальный этап с реформами 1822–1824 гг., а завершение процесса – с реформой 1868 г.: «Ақырында 1868 жылы жаңа закон шыққан соң, Қазақ жері бір жолата орыс заңына қарады» (Құдайбердіұлы, 1911: 33). При этом, ценность данного труда заключается не столько в фактологическом материале, сколько в методологическом подходе автора. История казахов рассматривается им в широком контексте мировой и тюрко-монгольской истории, что позволяет выявить общие закономерности трансформации кочевых обществ и элит. Такой подход принципиально отличает его от большинства дореволюционных русских исследователей.

Оба автора писали о насильственном характере преобразований в казахском обществе, которые вели к социальной деградации. В их трудах султаны зачастую характеризуются как социальная группа, вовлеченная в эксплуатацию народа, уже истощенного колониальной политикой. Но все же, они не ставили перед собой задачу специального анализа института султанов-правителей, механизма его функционирования и роли в системе имперского управления.

Несколько иная интерпретация представлена в трудах С. Асфендиярова – первого казахского профессора истории и одного из основателей советской историографии Казахстана. Его фундаментальное исследование, охватывающее историю казахского народа с древнейших времен до 1917 г., хотя и не посвящено специально институту султанов-правителей, но содержит важные положения для анализа данной проблемы. Автор рассматривал трансформацию казахской степи комплексно – в политическом, социально-экономическом и правовом измерениях (Асфендияров, 1936).

Особое значение для нашей темы имеет глава «Привлечение феодальной верхушки на сторону царизма» (Асфендияров, 1936: 47), в которой автор прослеживает эволюцию политики царского правительства в выборе социальной опоры в степи. Он отмечал, что поддержка ханской власти сохранялась лишь до тех пор, пока она способствовала укреплению имперского влияния, после чего последовала ликвидация ханства и ставка на феодальную аристократию в лице султанов, а затем и родовых старшин и байства (Асфендияров, 1936: 147-148).

Таким образом, Асфендияров демонстрирует динамичный характер колониальной политики, основанной на гибком использовании местной элиты. Этот вывод имеет большое значение для понимания роли института султанов-правителей как промежуточного звена между ханской властью и последующей системой волостного управления. В то же время, его исследование имеет отчётливый признак раннесоветской историографии, что проявляется в акценте на классовой борьбе и противопоставлении «завоевателей» и «продажных элементов» феодальной аристократии.

Нельзя забывать и о биографической составляющей – Асфендияров происходил из султанского сословия, а его труд создавался в иной, переходный период – в условиях становления советской власти в бывших колониях империи. Это придает его интерпретациям дополнительную сложность и многослойность, позволяя рассматривать их как синтез личного опыта, национального самосознания и марксистской методологии.

В целом анализ трудов казахских авторов начала XX века выявляет наличие существенных расхождений в оценке трансформации казахского общества и деятельности султанов-правителей. Эти различия во многом объясняются расколом внутри казахской интеллигенции, обусловленным политической ситуацией и идеологическими ориентирами.

Тем не менее, именно многообразие этих подходов позволяет более полно и всесторонне осмыслить институт султанов-правителей как явление переходного периода в казахской истории.

Советская историография института султанов-правителей

В советский период, в силу идеологических установок, исследование имперского этапа истории Казахстана, а тем более деятельности представителей традиционной аристократии, длительное время оставалось на периферии научного внимания. Историография была ориентирована прежде всего на выявление социально-экономических закономерностей и классовых противоречий, в результате чего политические институты колониального периода, включая институт султанов-правителей, рассматривались фрагментарно и, преимущественно, в контексте общей характеристики колониальной политики царизма.

Решающее значение для формирования советских подходов к изучению дооктябрьской истории Казахстана имела Объединённая научная сессия, посвящённая истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период (Материалы... Ташкент, 1955). Рекомендации, выработанные на этой сессии, легли в основу первого тома «Истории Казахской ССР» (История Казахской ССР, 1957), а также ряда монографий, написанных Е.Б. Бекмахановым, С. З. Зимановым, С.Е. Толыбековым. В указанных трудах проблема института султанов-правителей не выделялась в самостоятельный объект исследования, однако затрагивалась в связи с анализом изменения социальной структуры и механизмов колониального управления.

В 1960–1980-е гг., в условиях активного обсуждения проблемы кочевого государства, усилился интерес к социально-экономическому строю казахского кочевого общества. Существенный вклад в разработку данной проблемы внесли монографии С. Зиманова (Зиманов, 1960) и С. Толыбекова (Толыбеков, 1959), посвящённые социальной структуре и хозяйственной деятельности казахского населения в период трансформационных начал в Казахской степи. Особое значение для настоящего исследования имеют труды С. Зиманова.

В монографии 1960 г. он исследовал состояние и эволюцию политического строя казахского общества конца XVIII – первой половины XIX вв., уделяя внимание организации местной власти в ханский и послеханский периоды. Центральное место в работе занимает анализ ликвидации ханской власти, установления новой системы управления и её роли в общественной жизни казахов. Автор широко использовал архивные материалы и ставил задачу проследить процесс инкорпорации казахского общества в имперскую систему власти, выявив методы и механизмы колониальной политики (Зиманов, 1960).

Принципиально важным, на наш взгляд, является его вывод о роли посредничества местной знати в осуществлении имперской власти: «Одним из испытанных методов колониального проникновения являлось привлечение верхушки местной знати на свою сторону посредством подкупа, запугивания, взаимно выгодных сделок...» (Зиманов, 1960: 250). В работе всесторонне рассматриваются административные, военные, судебные и идеологические аспекты колониальной политики, а также постепенная трансформация традиционного политико-социального устройства Степи. Наряду с этим влияние господствующей советской идеологии проявляется в акценте на «прогрессивности» присоединения Казахстана к России и утверждении о «бессознательной» роли царизма как проводника исторического прогресса. В результате, институт султанов-правителей и его формы взаимодействия с имперской властью остаются вне специального анализа.

В монографии С. Зиманова 1982 г. «Россия и Букеевское ханство» рассматривается социально-экономическая и государственно-правовая структура ханской формы правления, её эволюция и специфика, обусловленные влиянием Российской империи. Автор подчёркивает, что Букеевское ханство, сохраняя относительную автономию во внутреннем управлении, рассматривалось царским правительством как экспериментальная площадка колониальной политики, распространявшейся на весь Казахстан (Зиманов, 1982: 91). Хотя институт султанов-правителей здесь не является предметом изучения, данная работа позволяет

расширить представления о месте и роли султанской администрации в западном регионе страны.

Важное место в советской историографии занимают труды Е. Бекмаханова (Бекмаханов, 1992). Его фундаментальная монография, посвящённая истории Казахстана в первой половине XIX в. и движению Кенесары Касымова, стала одной из наиболее значимых попыток комплексного осмысления политических и социально-экономических процессов данного периода. Он связывал развитие антиколониального движения с попытками разрешения земельного кризиса и стремлением к созданию централизованного феодального государства, при этом подчёркивая значение русско-казахских связей.

Для нашей темы особенно важны выводы Е. Бекмаханова о трансформации социальной структуры казахского общества. Он указывал на распад сословной однородности «белой кости» и рост имущественного неравенства среди чингизидов, обусловленный политикой царского правительства. Согласно его мнению, в результате реформ начала XIX в. лишь султаны-правители и старшие султаны, перешедшие на царскую службу, сохранили привилегии, тогда как основная масса чингизидов слилась с остальным населением (Бекмаханов, 1992: 74). Тем самым, автор делал вывод о невозможности жёсткого противопоставления султанов и родовой знати, поскольку формы эксплуатации и отношение к землепользованию в изменившихся условиях во многом совпадали.

При этом в трактовке Е. Бекмаханова заметно доминирование марксистской концепции классовой борьбы – султанство рассматривалось как социальная группа, утратившая влияние на народ и, получив поддержку царской власти, оказавшаяся в оппозиции к интересам широких масс. Несомненно, труды Е. Бекмаханова представляют большую научную ценность и позволяют выявить ключевые направления изучения социально-политических изменений в казахском обществе в начале XIX века.

Знаковым событием для советской историографии стало издание сборника документов по истории Казахстана под редакцией М. Масевича (Масевич, 1960). В него вошли архивные материалы и законодательные акты, отражающие эволюцию политического строя Казахстана от момента присоединения к России до Октябрьской революции, включая нормативные документы, непосредственно относящиеся к системе управления и деятельности султанской администрации.

В целом советская историография, находившаяся под влиянием принципа партийности и марксистской методологии, сумела накопить значительный фактический и аналитический материал по истории Казахстана имперского периода. В то же время, идеологические ограничения нередко приводили к односторонним оценкам и упрощённому восприятию роли традиционной элиты. Институт султанов-правителей в этих работах рассматривался преимущественно как элемент колониального аппарата и редко анализировался во всей сложности его функций, социальной природы и многоуровневых отношений с имперской властью и казахским обществом.

Современные исследования института султанов-правителей

В постсоветский период в изучении истории казахского общества имперского времени произошёл существенный методологический сдвиг. Исследовательский интерес сместился от преимущественно классово-идеологического анализа к изучению механизмов адаптации местных элит, стратегий их поведения и форм включения в имперскую систему власти. В центре внимания оказались вопросы институционализации, региональной специфики и многоуровневых взаимодействий между центральной администрацией, региональными органами власти и казахской элитой. Для данного этапа характерно активное использование новых архивных материалов, расширение источниковой базы и обращение к методам микроистории и персонафицированного анализа.

В отечественной гуманитарной науке разработаны отдельные аспекты социально-политической интеграции народов Российской империи, формирования новых сословий и социальных групп. Однако в этих исследованиях отсутствует системное изучение места

султанов-правителей в социально-политических нововведениях в Степи, не анализируется в полной мере вопрос о том, адаптировалось ли привилегированное сословие кочевых обществ к новым административным реалиям или оказывало им сопротивление. Институт султанов-правителей в данных трудах не выступает самостоятельным объектом исследования, равно как и не применяется пространственно-социальный подход к анализу институционализации региона.

Заметным в постсоветской исторической литературе является труд Б.М. Абдрахмановой (Абдрахманова, 2010), отличающийся чёткой постановкой и последовательным решением крупных исследовательских задач. В работе рассматривается история создания и функционирования российских органов власти и управления на территории Казахстана с 20-х гг. до конца XIX в. Автор анализирует организационную структуру, функции и компетенции местных органов управления, сформированных Оренбургским и Западно-Сибирским генерал-губернаторствами. Также она систематизирует российское законодательство, раскрывая его как результат политических решений и тактических установок конкретных представителей имперской администрации. Особое внимание уделяется природе колониальных институтов и механизмам реализации изменений в социально-политической, экономической и культурной сферах. Важным вкладом данного исследования является обращение к вопросу выбора султанского слоя в качестве посредников имперской политики и анализ их деятельности как чиновников Российской империи (Абдрахманова, 2010: 87).

Значительное развитие в постсоветской историографии получило направление персонофицированных исследований, ориентированных на изучение роли личности в истории имперского периода. В этом отношении, одной из основных является работа И.В. Ерофеевой «Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. (история, историография, источники)» (Ерофеева, 2003), в которой через генеалогический анализ раскрываются связи между элитными слоями казахского общества (торе, кожа, сайиды). Для нас особый интерес представляет анализ потомков Абулхаир-хана, из среды которых происходило большинство султанов-правителей, а также характеристика социального статуса и привилегий султанов.

В изучении персоналий в казахской историографии следует отметить труды Ж. Касымбаева, посвящённые представителям казахской аристократии в период имперского правления (Касымбаев, 1999). Его серия монографий о Жангир-хане, Айшуак-хане, старшем султани Кунанбае Ускенбаеве и султани-правителе Баймухамеде Айшуакове демонстрирует качественный сдвиг в отечественной историографии. Особый научный интерес для нас представляет монография о Баймухамеде Айшуакове (Касымбаев, 2000), в которой рассматривается политическая биография султани-правителя, его взаимоотношения с Оренбургской администрацией, чингизидской элитой и лидерами народно-освободительных движений. Автор подчёркивает необходимость объективного изучения деятельности представителей казахской элиты имперского периода, справедливо указывая на проблему «безличности» в освещении отечественной истории (Касымбаев, 2000: 4). Несмотря на наличие отдельных дискуссионных положений, данная работа остаётся уникальным исследованием личности султани-правителя.

К персонофицированным и институциональным исследованиям можно отнести работы М.Ж. Абдирова (Абдиров, 1994: 2025), посвящённые военной колонизации Казахстана и биографиям казахских офицеров, а также труды Г.С. Султангалиевой (Султангалиева, 2014), в которых анализируется формирование казахского чиновничества в составе Российской империи. В её исследованиях подробно рассматриваются законодательные основы административных реформ, механизмы вовлечения представителей казахской знати в управленческую систему, формы материального и символического поощрения, а также изменение критериев социального статуса, основанных не столько на происхождении, сколько на служебной лояльности и личных качествах. Значительным вкладом исследователя в изучение инкорпорации казахских султанских родов в имперскую систему власти и

социальной интеграции казахской кочевой элиты являются исследования о казахских дворянах (Султангалиева, Тулешова, 2020).

Также свой вклад в изучение социально-демографических аспектов имперского периода внёс З. Е. Кабульдинов (Кабульдинов, 2010), исследовавший процессы расселения казахов во внутренних губерниях Российской империи, влияние колониальной политики на демографическую ситуацию и межэтнические отношения. Для нас важны его выводы о демографических процессах в Младшем жузе и анализ законодательных и религиозных аспектов колониальной политики.

Примечательно, что в современной историографии усилился интерес к изучению отдельных традиционных институтов казахского общества, которые были изменены в рамках политики царской власти. В этом контексте следует отметить исследование А. Оразбаевой об институте биев, где показана его трансформация под воздействием имперской власти и стремление сохранить традиционное правовое сознание (Оразбаева, 2004: 4-5). Дополняют общую картину работы, посвящённые отдельным султанам-правителям, в частности работы А. Кията, содержащие биографии султана Досалы и султана-правителя Медетгали Турдалиева (Кият, 2022) и совместная работа У.С. и Ж.У. Кыдыралиных, где на основе архивных материалов подробно описывается жизнь и служба султана-правителя Мухаметгали Таукина (Кыдыралин, Кыдыралина, 2016), а также труды И.Р. Прохорова, в которых он анализирует различные методы Российской империи по управлению Степью, в том числе особо останавливается на рассмотрении института султанов-правителей как специального аппарата для управления Степью (Прохоров, 2026).

Среди современных отечественных исследователей нужно особо отметить работы Г.Б. Избасаровой. В своей монографии она исследует административно-политическую реформу 1824 г. и систему управления Младшим жузом, где институт султанов-правителей рассматривается как элемент имперского управления. Ценным в ее исследованиях является то, что она показывает механизмы колониального управления степью, подробно анализирует институт султанов-правителей, рассматривает картографию как инструмент имперской власти и показывает трансформацию казахской элиты (Избасарова, 2018).

В целом, современная казахская историография характеризуется расширением проблемного поля, многообразием методологических подходов и переходом от обобщённых схем к анализу конкретных механизмов и деятелей исторического процесса. Несмотря на значительные достижения, институт султанов-правителей по-прежнему остаётся недостаточно изученным как целостное социально-политическое явление, что определяет актуальность его дальнейшего комплексного и междисциплинарного исследования.

Зарубежные исследования института султанов и имперской политики в Казахской степи

В зарубежной историографии проблемы истории Казахстана и Центральной Азии в составе Российской империи рассматриваются в более широком теоретико-методологическом контексте, прежде всего, в рамках исследований империи, колониализма, взаимодействия центра и периферии, а также механизмов включения локальных обществ и элит в имперские структуры. В отличие от отечественной историографии, здесь акцент делается не столько на нормативно-правовых аспектах реформ, сколько на многообразии управленческих практик, посредничестве местных элит, культурных изменениях и восприятии имперской власти «снизу».

Существенный вклад в разработку проблемы посреднической роли султанов внесли ряд российских авторов. С. Абашин и Н. Бекмаханова, исследовавшие процессы политического, социального и культурного включения Казахстана в состав Российской империи, анализируют отношения султанства и русской администрации в XIX в., начиная с проведения реформ и заканчивая упразднением должностей султанов-правителей и старших султанов (Абашин, Бекмаханова, 2008). Также ими предпринята попытка более всестороннего анализа взаимодействия центра и местных элит. Здесь же следует отметить совместную работу

С.В. Горбуновой и П.М. Нафиковой об оценке султанов-правителей в трудах российских исследователей, законодательных основ и самого процесса присоединения Казахской степи в административную и социально-политическую орбиту Российской империи (Горбунова, Нафикова, 2013).

Среди зарубежных трудов особое место занимает монография Андреаса Капеллера (Kapeller, 2001), впервые опубликованная на немецком языке в 1990 г., а затем переведённая на английский и русский языки в 2000-е годы. Методология и концептуальные положения данного исследования заложили новое направление в изучении истории Российской империи. Капеллер предложил рассматривать империю как многонациональное и многоуровневое государство, характеризующееся разнообразием форм управления и взаимодействия с подданными. История империи трактуется им как целостный, но при этом внутренне дифференцированный процесс, включающий все окраины и регионы. Хотя институт султанов-правителей не является предметом специального анализа в данной работе, концепция посредничества и многофункциональности имперских институтов позволяет методологически осмыслить роль казахской знати в системе колониального управления.

Широкую известность получил и труд Питера Хопкирка (Hopkirk, 2000), посвящённый соперничеству Царской России и Викторианской Британии в Центральной Азии, известному как «Большая игра». Автор подробно реконструирует дипломатическую, военную и разведывательную борьбу двух империй, раскрывая её через действия конкретных чиновников и военных. В этом контексте упоминаются и казахские ханы и султаны, вовлечённые в геополитическое противостояние, что позволяет вписать историю казахской элиты в более широкий международный контекст.

Значительный интерес представляет работа чешского исследователя Центральной Азии Свата Соучека (Soucek, 2000). Его труд предлагает сжатое, но концептуально выстроенное введение в историю Внутренней Азии (так он предпочитает называть Центральную Азию) — от распространения ислама и смены династий до российского завоевания региона. Несмотря на обобщающий характер исследования, оно важно для понимания места Казахстана и казахской политической традиции в истории Евразии.

Исключительное значение для изучения истории колониального переустройства управления казахским обществом имеет труд Вирджинии Мартин (Martin, 2001). Работа основана на обширном архивном материале и отличается вниманием к восприятию имперской власти со стороны казахского общества. На примере практики барымты автор анализирует взаимодействие центральных и местных властей, отношение казахов к царскому законодательству и административным нововведениям. В контексте исследования упоминается деятельность старших султанов, что позволяет сопоставлять их функции с ролью султанов-правителей и выявлять специфику различных форм посредничества.

Интерес представляет и труд Пола Георга Гиза «Центральная Азия в период царизма и до него» (Geiss, 2003), в котором предпринимается сравнительный анализ взаимосвязи социальной структуры и политического порядка в регионе. Автор уделяет особое внимание социальной истории Казахской степи, однако стремление охватить всю Центральную Азию и значительный хронологический период объективно ограничивает глубину анализа специфики казахского кочевого общества. Тем не менее, в пятой главе работы подробно рассматриваются казахские племенные конфедерации в приграничных районах с Россией, а также деятельность султанов и приказных структур в первой половине XIX в. (Geiss, 2003: 175–192).

В западной историографии заметное место занимают исследования колонизации Казахской степи и имперских стратегий управления. В этом контексте следует выделить труды Уилла Сандерленда (Sunderland, 2004) и Майкла Ходарковского (Khodarkovsky, 2002), в которых анализируются механизмы расширения Российской империи, её «алгоритмы» колониального управления и роль степных регионов в формировании имперского пространства. Авторы стремятся показать, что Казахская степь была не периферийным, а структурно важным элементом имперского проекта.

В современной зарубежной историографии особое внимание уделяется внутренней структуре имперского государства, проблемам центра и периферии, власти и знания, региональной истории окраин. По данному направлению значимы исследования Джейн Бурбанк (Burbank, 2010), посвящённые анализу империи как особой формы государства. В её работах Российская империя рассматривается в сравнительной перспективе с другими историческими империями, выявляются специфические репертуары власти и способы управления многонациональными обществами. Для нашей темы важны её наблюдения о роли имперских посредников из числа местного населения, что напрямую соотносится с институтом султанов-правителей.

Актуальным направлением является и сравнительное изучение колониальной политики различных империй. В этом контексте следует отметить монографию Александра Моррисона (Morrison, 2008), в которой проводится сопоставление политики Российской империи в Центральной Азии и Британской империи в Индии. Подобные исследования позволяют выявить общие и специфические черты имперского управления окраинами.

Характерной чертой современной зарубежной историографии является стремление к более глубокому анализу причин и механизмов исторических изменений с учётом «взгляда изнутри». Показательным примером служит исследование Яна Кэмпбелла «Знание и власть в Казахской степи» (Campbell, 2017), в котором колониальная политика рассматривается через призму производства и распространения знания. Автор показывает, каким образом имперская власть воздействовала на казахское общество и его сознание, используя научные, административные и образовательные практики.

Особо следует отметить вклад японской историографической школы, сформировавшейся вокруг Slavic-Eurasian Research Center при Университете Хоккайдо. Значительное место в исследованиях по истории Казахстана и Центральной Азии занимает Томохико Уяма (Uyama, 2007), изучающий включение азиатских регионов в имперское пространство России, имперскую власть в региональном и международном контексте, а также проблемы ислама и казахской интеллигенции начала XX в. Важным для нашей проблематики является то, что исследования Уямы позволяют проследить жизнь и деятельность, власть и влияние потомков султанов-правителей.

В целом зарубежная историография отличается методологическим разнообразием и новым взглядом на давно известные проблемы истории Казахстана. Несмотря на то, что институт султанов-правителей редко становится самостоятельным объектом исследования, концепции имперского посредничества, интеграции элит и власти и знания создают продуктивную теоретическую основу для его дальнейшего системного изучения в контексте социальной и политической институционализации Казахской степи.

Результаты

Проведённый историографический анализ отечественных и зарубежных исследований, прямо или косвенно посвящённых проблеме институционализации управления Младшего жуза в составе Российской империи, позволяет подвести ряд обобщающих выводов. В исторической литературе к настоящему времени накоплен значительный массив работ, в которых в различной степени затрагиваются вопросы ликвидации ханской власти, проведения административных реформ 1820–1860-х годов, деятельности султанов-правителей, их правового статуса, социального положения и характера взаимоотношений с имперской администрацией и казахским обществом. Вместе с тем, последовательный анализ историографии показывает, что институт султанов-правителей до настоящего времени редко рассматривался как целостное социально-политическое явление, требующее специального и комплексного исследования.

В дореволюционной русской историографии султаны-правители, как правило, анализировались в рамках описания административных преобразований и кризиса ханской власти. В зависимости от авторской позиции они либо противопоставлялись традиционному политическому устройству казахского общества, либо оценивались преимущественно с точки

зрения эффективности имперского управления. В трудах казахской интеллигенции начала XX века акцент смещался на насильственный характер преобразований и их социальные последствия. Однако и здесь институт султанов-правителей не осмыслился как сознательно сконструированный инструмент имперской власти. Советская историография, несмотря на введение в научный оборот обширного архивного материала и глубокие социально-экономические обобщения, рассматривала султанов-правителей преимущественно через призму классовой борьбы и колониального аппарата, что нередко приводило к упрощённым и односторонним оценкам. В постсоветский период наметился методологический сдвиг, связанный с изучением стратегий адаптации элит, механизмов их включения в имперскую систему власти и развитием персонофицированных и микроисторических подходов. Однако и в этих исследованиях султаны-правители редко становились центральным объектом анализа.

Обращение к зарубежной историографии показывает, что, несмотря на высокий уровень теоретического осмысления имперской проблематики и активную разработку концепций центра и периферии, посредничества местных элит, власти и знания, казахские султаны-правители, как правило, фигурируют лишь в качестве элементов более широких процессов колонизации и интеграции окраин. Их роль как особого института регионального управления, сформированного в результате целенаправленной политики имперского правительства, в этих работах специально не рассматривается.

Заключение

Таким образом, можно констатировать наличие заметного историографического пробела. Несмотря на значительный массив источников – архивных материалов, нормативно-правовых актов, официальной переписки и отдельных биографических исследований – институт султанов-правителей до настоящего времени преимущественно рассматривался фрагментарно. В результате в историографии не сформировалось целостного представления о султанах-правителях как о специфическом институте власти, выполнявшем административные, политические и социальные функции в системе управления Казахской степью Российской империи.

Мы полагаем, что дальнейшее изучение данной проблемы целесообразно осуществлять на основе институционального подхода, позволяющего рассмотреть султанов-правителей не только как совокупность отдельных исторических фигур, но и как устойчивую управленческую структуру. Существенное значение при этом приобретает использование биографического и просопографического методов, направленных на выявление социального происхождения, карьерных траекторий и стратегий поведения представителей султанского сословия. Такое сочетание методологических инструментов позволяет анализировать как механизмы реализации имперской политики «сверху вниз», так и формы участия, адаптации или сопротивления местной элиты в процессе социально-политической трансформации региона.

Системное исследование института султанов-правителей в обозначенной перспективе, по всей видимости, не только восполнит существующий пробел в историографии истории Казахстана XIX века, но и внесёт вклад в развитие империологии и сравнительных исследований мировых империй, расширяя представления о формах и механизмах институционализации власти на пограничных и колониальных территориях.

References

- Abashin et al., 2008 — *Abashin S., Arapov D., Bekmakhanova N. et al.* Tsentral'naya Aziya v sostave Rossiiskoi imperii (Central Asia within the Russian Empire). Moscow. Novoe literaturnoe obozrenie. 2008. 464 p. (In Russ.).
- Abdirov, 1994 — *Abdirov M. Zh.* Istoriya kazachestva Kazakhstana. (History of Cossackdom in Kazakhstan). Almaty. Kazakhstan. 1994. 164 p. (In Russ.).
- Abdirov, 2025 — *Abdirov M. Zh.* Rol' rossiiskikh kazach'ih voisk v voennoi kolonizatsii Kazakhstana (konets XVI – nachalo XIX vv.) (Role of Russian Cossack Hosts in the military colonization of Kazakhstan (late 16th – early 19th centuries)). Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Vol. 10. No 2. P. 208–224. (In Russ.).

- Abdrahmanova, 2010 — *Abdrahmanova B. M.* Istoriya Kazakhstana: vlast', sistema upravleniya, territorialnoe ustroystvo v XIX veke (History of Kazakhstan: power, system of governance, and territorial organization in the 19th century). Karaganda. Glasir. 2010. 380 p. (In Russ.).
- Alektorov, 1900 — *Alektorov A. E.* Ocherk narodnogo obrazovaniya v Turgaiskoj oblasti. (Essay on public education in the Turgay region). Orenburg: Printing house of N. P. Il'in. 1900. 152 p. (In Russ.).
- Asfendiarov, 1935 — *Asfendiarov S. D.* Istoriya Kazakhstana (s drevneishih vremyon) (The history of Kazakhstan (from ancient times)). Vol. 1. Alma-Ata; Moscow. 1935. (In Russ.).
- Barroll, 2025 — *Barroll M. A.* A General Theory of Empire: Explaining Imperialism Regardless of Time or Place. Independently published. 2025. 464 p.
- Bekmakhanov, 1992 — *Bekmakhanov E.* Kazakhstan v 20-40 gody XIX veka (Kazakhstan in the 1820s-1840s). Almaty. Kazak universiteti. 1992. 397 p. (In Russ.).
- Burbank, Cooper, 2010 — *Burbank J., Cooper F.* Empires in World History. Princeton: Princeton University Press. 2010.
- Campbell, 2017 — *Campbell I.* Knowledge and Power on the Kazakh Steppe. 1845–1917.
- Erofeeva, 2003 — *Erofeeva I. V.* Rodoslovnye kazakhskikh khanov i kozha XVIII-XIX vv. (Genealogies of Kazakh khans and qozha of XVIII-XIX centuries). Almaty. Print-S. 2003. 178 p. (In Russ.).
- Erofeeva, 2007 — *Erofeeva I. V.* Abulkhair Khan. Almaty. Daik-Press. 2007. 484 p. (In Russ.).
- Geiss, 2003 — *Geiss P. G.* Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia. London; New York: RoutledgeCurzon. 2003. 320 p.
- Gorbunova, Nafikova, 2013 — *Gorbunova S. V., Nafikova P. M.* Sultany-praviteli Mladshego kazakhskogo zhuzha v otsenke rossiiskih issledovatelei XIX – nachala XX vv. (Sultans-rulers of the Junior Kazakh Zhuz in the assessment of Russian researchers of the 19th – early 20th centuries) / Materials of the II All-Russian Scientific and Practical Conference "Culture, Science, Education: Problems and Prospects. Part 1. History of Ideas and History of Society. Problems of General History". Nizhnevartovsk. February 8. 2013. P. 33-34. (In Russ.).
- Hopkirk, 2006 — *Hopkirk P.* The Great Game: On Secret Service in High Asia. Oxford: Oxford Paperbacks. 2006. 576 p.
- Istoriya Kazakhskoi SSR, 1957 — *Istoriya Kazakhskoi SSR* (The history of Kazakh SSR). Alma-Ata. Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1957. (In Russ.).
- Izbasarova, 2018 — *Izbasarova G. B.* Kazakhskaya stepa Orenburgskogo vedomstva v imperskikh proektakh i praktikakh pervoi poloviny XIX veka (The Kazakh steppe of the Orenburg department in Imperial projects and practices of the first half of the 19th century). Monograph. M. IP Lysenko A. D. PRESS-BOOK. RU. 2018. 484 p. (In Russ.).
- Kabul'dinov, 2010 — *Kabul'dinov Z. E.* Kazakhi Rossii (vtoraya polovina XVIII – nachalo XX vv.) (Kazakhs of Russia (second half of the 18th – early 20th centuries)). Astana. 2010. 400 p. (In Russ.).
- Kapeller, 2001 — *Kapeller A.* The Russian Empire: A Multiethnic History. New York: Longman. 2001.
- Kasyimbaev, 1999 — *Kasyimbaev Zh. K.* Gosudarstvennye deyateli kazakhskikh hanstv (XVIII vek) (Statesmen of the Kazakh khanates (18th century)). Almaty. Bilim. 1999. 246 p. (In Russ.).
- Kasyimbaev, 2000 — *Kasyimbaev Zh. K.* General, sultan-pravitel' Baimukhamed Aishuakov (General, sultan-ruler Baimukhamed Aishuakov). Almaty. 2000. 188 p. (In Russ.).
- Kazakhskie chinovniki..., 2014 — *Kazakhskie chinovniki na sluzhbe Rossiiskoi imperii: sbornik dokumentov i materialov* (Kazakh officials in the service of the Russian Empire: a collection of documents and materials). Almaty. Kazak universiteti. 2014. 418 p. (In Russ.).
- Kazantsev, 1867 — *Kazantsev I.* Opisanie kirgiz-kaisak (Description of Kirgiz-Kaisak). Saint-Petersburg. The printing house of the "Obshchestvennaya pol'za" partnership. 1867. 231 p. (In Russ.).
- Khodarkovsky, 2002 — *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier. Bloomington: Indiana University Press. 2002.
- Kiyat, 2022 — *Kiyat A.* Uly Dala bileushileri: kazak sultandarynyn tarikhy men tagdyry (Rulers of the Great Steppe: history and fate of the Kazakh sultans). Almaty. Daur. 2022. 336 p. (In Kaz.).
- Kudaiberdiuly, 1911 — *Kudaiberdiuly Sh.* Turik, kyrgyz, kazak kham khandar shezhiresi (Genealogies of Turks, Kyrgyzs, Kazakhs and Khans). Orenburg. 1911. 115 p. (In Kaz.).
- Kydyralin, Kydyralina, 2016 — *Kydyralin U. S., Kydyralina Zh. U.* Sultan-pravitel', polkovnik Mukhamedgali Taukin v dokumentah rossiiskih arkhivov (Sultan-ruler, colonel Mukhamedgali Taukin in documents from Russian archives). Problems of Oriental Studies. 2016. No 1(71). P. 54-58. (In Russ.).
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe. London; New York: RoutledgeCurzon. 2001. 244 p.
- Materialy..., 1955 — *Materialy Ob'edinyonnoi nauchnoi sessii, posvyashyonnoi istorii Srednei Azii i Kazakhstana v dooktyabr'skii period.* (Materials of the joint scientific session dedicated to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period). Tashkent. 1955. 590 p. (In Russ.).
- Meier, 1865 — *Meier L. L.* Kirgizskaya stepa Orenburgskogo vedomstva (Kirghiz steppe of the Orenburg department). Saint-Petersburg. Printing house of E. Veimar and F. Person. 1865. 386 p. (In Russ.).
- Miller, 2025 — *Miller A. I.* Imperskaya natsiya v Rossiiskoi imperii: monografiya. (Imperial nation in the Russian Empire: monograph). ISSS of RAS. Ed. D. V. Efremenko. M.. 2025. 201 p. (In Russ.).

- Morrison, 2008 — *Morrison A.* Russian Rule in Samarkand. 1868–1910. Oxford: Oxford University Press. 2008. 370 p.
- Orazbaeva, 2004 — *Orazbaeva A.* Dasturli kazak kogamyna tan biler instituty. (The institution of biis inherent in traditional Kazakh society). Almaty. Dajk-press. 2004. 206 p. (In Kaz.).
- Prokhorov, 2026 — *Prokhorov I. R.* Institut sultanov-pravitelei kak element integratsionnoi politiki Rossiiskoi imperii v Mladshem zhuzе (1824—1867) (The institution of sultan-rulers as an element of the integration policy of the Russian empire in the Junior zhuz (1824—1867)). Orenburg state pedagogical university bulletin. Electronic scientific journal. 2026. No 1(57). P. 190–206. (In Russ.).
- Soucek, 2000 — *Soucek S.* A History of Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press. 2000.
- Sultangalieva, Tuleshova, 2020 — *Sultangalieva G. S., Tuleshova U. Zh.* Kazakhskoe dvoryanstvo. XIX – nachalo XX vv. (Kazakh nobility. 19th – early 20th centuries). Almaty. Kazak universiteti. 2020. 429 p. (In Russ.).
- Sunderland, 2004 — *Sunderland W.* Taming the Wild Field. Ithaca, NY: Cornell University Press. 2004.
- Terentev, 1906 — *Terentev M. A.* Istoriya zavoevaniya Srednei Azii (History of conquest of Central Asia). Vol. 1. Saint-Petersburg. Printing house of V. V. Komarov. 1906. 510 p. (In Russ.).
- Tolybekov, 1959 — *Tolybekov S. E.* Obshchestvenno-ekonomicheskii stroi kazakhov v XVII–XIX vekah (The socio-economic system of the Kazakhs in the 17th-19th centuries). Alma-Ata. 1959. 448 p. (In Russ.).
- Tynyshpaev, 1925 — *Tynyshpaev M.* Materialy po istorii kirgiz-kazakhskogo naroda (Materials on the history of the Kirgiz-Kazakh people). Tashkent. Eastern branch of the Kirgiz state publishing house. 1925. 62 p. (In Russ.).
- Uyama, 2007 — *Uyama T.* The Position of Russian-Kazakh Intermediaries in the Kazakh Steppe in the 19th Century. Asiatic Researches. 2007. Vol. 11. P. 75–98.
- Zimanov, 1960 — *Zimanov S. Z.* Politicheskii stroi Kazakhstana kontsa XVIII i pervoi poloviny XIX vekov (The political system of Kazakhstan in the late 18th and first half of the 19th centuries). Almaty. Publishing house of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1960. 293 p. (in Russ.).
- Zimanov, 1982 — *Zimanov S. Z.* Rossiya i Bukeyevskoe khanstvo (Russia and Bukeyev khanate). Alma-Ata. Nauka. 1982. 171 p. (in Russ.).

Литература

- Barroll, 2025 — *Barroll M. A.* A General Theory of Empire: Explaining Imperialism Regardless of Time or Place. Independently published, 2025. 464 p.
- Burbank, Cooper, 2010 — *Burbank J., Cooper F.* Empires in World History. Princeton: Princeton University Press, 2010.
- Campbell, 2017 — *Campbell I.* Knowledge and Power on the Kazakh Steppe, 1845–1917.
- Geiss, 2003 — *Geiss P. G.* Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia. London; New York: RoutledgeCurzon, 2003. 320 p.
- Hopkirk, 2006 — *Hopkirk P.* The Great Game: On Secret Service in High Asia. Oxford: Oxford Paperbacks, 2006. 576 p.
- Kapeller, 2001 — *Kapeller A.* The Russian Empire: A Multiethnic History. New York: Longman, 2001.
- Khodarkovsky, 2002 — *Khodarkovsky M.* Russia's Steppe Frontier. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- Martin, 2001 — *Martin V.* Law and Custom in the Steppe. London; New York: RoutledgeCurzon, 2001. 244 p.
- Morrison, 2008 — *Morrison A.* Russian Rule in Samarkand, 1868–1910. Oxford: Oxford University Press, 2008. 370 p.
- Soucek, 2000 — *Soucek S.* A History of Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Sunderland, 2004 — *Sunderland W.* Taming the Wild Field. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Uyama, 2007 — *Uyama T.* The Position of Russian-Kazakh Intermediaries in the Kazakh Steppe in the 19th Century // Asiatic Researches. 2007. Vol. 11. P. 75–98.
- Абашин и др., 2008 — *Абашин С., Арапов Д., Бекмаханова Н.* и др. Центральная Азия в составе Российской империи. М.: Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.
- Абдиров, 1994 — *Абдиров М. Ж.* История казачества Казахстана. Алматы: Казахстан, 1994. 164 с.
- Абдиров, 2025 — *Абдиров М. Ж.* Роль российских казачьих войск в военной колонизации Казахстана (конец XVI – начало XIX вв.) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2025. Т. 10, № 2. С. 208–224.
- Абдрахманова, 2010 — *Абдрахманова Б.М.* История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Караганда: Гласир, 2010. 380 с.
- Алекторов, 1900 — *Алекторов А.Е.* Очерк народного образования в Тургайской области. Оренбург: Типография Н. П. Ильина, 1900. 152 с.
- Асфендиаров, 1935 — *Асфендиаров С. Д.* История Казахстана (с древнейших времён). Т. 1. Алма-Ата; М., 1935.
- Бекмаханов, 1992 — *Бекмаханов Е.* Казахстан в 20–40 годы XIX века. Алматы: Қазақ университеті, 1992. 397 с.
- Горбунова, Нафикова, 2013 — *Горбунова С. В., Нафикова П. М.* Султаны-правители Младшего казахского жуза в оценке российских исследователей XIX — начала XX вв. // Материалы II Всероссийской научно-

практической конференции «Культура, наука, образование: проблемы и перспективы. Часть I. История идей и история общества. Проблемы всеобщей истории». г. Нижневартовск. 8 февраля 2013 г. С. 33-34.

Ерофеева, 2003 — *Ерофеева И. В.* Родословные казахских ханов и кожа XVIII–XIX вв. Алматы: Print-S, 2003. 178 с.

Ерофеева, 2007 — *Ерофеева И. В.* Хан Абулхаир. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 484 с.

Зиманов, 1960 — *Зиманов С. З.* Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. Алматы: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1960. 293 с.

Зиманов, 1982 — *Зиманов С. З.* Россия и Букеевское ханство. Алма-Ата: Наука, 1982. 171 с.

Избасарова, 2018 — *Избасарова Г.Б.* Казахская степь Оренбургского ведомства в имперских проектах и практиках первой половины XIX века. Монография. М.: ИП Лысенко А. Д. PRESS-BOOK.RU, 2018. 484 с.

История Казахской ССР, 1957 — История Казахской ССР. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1957.

Кабульдинов, 2010 — *Кабульдинов З.Е.* Казахи России (вторая половина XVIII – начало XX вв.). Астана, 2010. 400 с.

Казанцев, 1867 — *Казанцев И.* Описание киргиз-кайсаков. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1867. 231 с.

Казахские чиновники..., 2014 — Казахские чиновники на службе Российской империи: сборник документов и материалов / отв. ред. Г. С. Султангалиева. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 418 с.

Касымбаев, 1999 — *Касымбаев Ж.К.* Государственные деятели казахских ханств (XVIII век). Алматы: Білім, 1999. 246 с.

Касымбаев, 2000 — *Касымбаев Ж.К.* Генерал, султан-правитель Баймухамед Айшуаков. Алматы, 2000. 188 с.

Кыдыралин, Кыдыралина, 2016 — Кыдыралин У.С., Кыдыралина Ж.У. Султан-правитель, полковник Мухамедгали Таукин в документах российских архивов. // Проблемы востоковедения. 2016. № 1(71). С. 54-58.

Қият, 2022 — *Қият А.* Ұлы Дала билеушілері: қазақ сұлтандарының тарихы мен тағдыры. Алматы: Дәуір, 2022. 336 б.

Құдайбердіұлы, 1911 — *Құдайбердіұлы Ш.* Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі. Орынбор, 1911. 115 б.

Материалы..., 1955 — Материалы Объединённой научной сессии, посвящённой истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. Ташкент, 1955. 590 с.

Мейер, 1865 — *Мейер Л. Л.* Киргизская степь Оренбургского ведомства. Санкт-Петербург: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. 386 с.

Миллер, 2025 — *Миллер А. И.* Имперская нация в Российской империи: монография // ИНИОН РАН; под общ. ред. Д. В. Ефременко. Москва, 2025. 201 с.

Оразбаева, 2004 — *Оразбаева А.* Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты. Алматы: Дайк-пресс, 2004. 206 б.

Прохоров, 2026 — *Прохоров И. Р.* Институт султанов-правителей как элемент интеграционной политики Российской империи в Младшем жузе (1824—1867) // Электронный научный журнал «Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2026. № 1(57). С. 190–206.

Султангалиева, Тулешова, 2020 — *Султангалиева Г.С., Тулешова У.Ж.* Казахское дворянство. XIX – начало XX вв. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 429 с.

Терентьев, 1906 — *Терентьев М. А.* История завоевания Средней Азии. Т. 1. Санкт-Петербург: Типо-литография В. В. Комарова, 1906. 510 с.

Толыбеков, 1959 — *Толыбеков С. Е.* Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX веках. Алма-Ата, 1959. 448 с.

Тынышпаев, 1925 — *Тынышпаев М.* Материалы по истории киргиз-казахского народа. Ташкент: Восточное отделение Киргизского государственного издательства, 1925. 62 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 840-853, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_840-853

THE HISTORICAL PSYCHOLOGY OF FORCED NOMADIC DISPLACEMENT

Khazretali Makhanovich Tursun¹, Raigul Khazretalikyzy^{2*}, Gulbanu Makhmutovna Kapbarova³

¹Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29 Sattarkhanov Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Doctor of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X> E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

²Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29 Sattarkhanov Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan)
PhD, Senior Lecturer
 <https://orcid.org/0000-0002-2372-4795> E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz
kz*Corresponding author

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(29 Sattarkhanov Str., Turkestan, Republic of Kazakhstan)
2nd-year Phd student
 <https://orcid.org/0000-0002-9426-1361> E-mail: b.maxmutova@mail.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Tursun Kh.M., Khazretalikyzy R., Kapbarova G.M., 2026

Abstract. Introduction. The source corpus on the history of forced nomadic displacement has already been formed, and its overall historical picture has been scientifically reconstructed. At the present stage, however, research on this topic requires the development of new scholarly approaches and directions, as well as the formulation of new conceptual conclusions through the application of innovative methods and techniques. Such studies contribute to the advancement of national historiography and the modernization of historical consciousness. In this regard, the use of the cognitive potential of interdisciplinary approaches and the analysis of the problem through the methods of historical psychology make it possible to develop a new perspective on the complex phenomenon of the mass repressive policies of the totalitarian regime. *Goals and objectives* of the study are to analyze the sources on the history of forced nomadic displacement using the methods and approaches of historical psychology, to offer a new interpretation of the causal relationships of this historical phenomenon, and to identify and classify its ethnodeformational consequences. *Results.* Based on archival documents and memoirs, the article provides a source-based analysis of the history of the forced nomadic displacement of the population from their native lands during the 1920s–1930s as a form of resistance to the repressive reforms of the totalitarian regime. The study identifies the phenomenon of anonymous denunciations, which became one of the factors contributing to forced displacement, and concludes that this practice turned into an effective mechanism of persecution employed by the totalitarian authorities against the population. The events related to the process of forced nomadic displacement were analyzed and evaluated through the

approaches of historical psychology. Changes in the traditional political and spiritual values of the nation were interpreted as manifestations of ethnodeformation, while their individual forms were analyzed and classified. *Conclusion.* The study applies new methodological approaches to the investigation of the history of forced nomadic displacement in the southern region of Kazakhstan.

Keywords: forced nomadic displacement, class vigilance, anonymous denunciation, ethnodeformation, historical psychology.

Acknowledgements. The article was prepared and funded within the framework of the Targeted Program Funding Project IRN BR28512385" Interdisciplinary Study of Regional Aspects of the History of Kazakhstan (Based on New Archival Materials and Folklore Works)."

For citation: Tursun Kh.M., Khazretalikyzy R., Kapbarova G.M. The historical psychology of forced nomadic displacement// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 840–853. (In Kaz.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_840–853

МӘЖБҮРЛІ АУА КӨШУДІҢ ТАРИХИ ПСИХОЛОГИЯСЫ

Хазретәлі Маханұлы Тұрсұн¹, Райгүл Хазретәліқызы^{2*}, Капбарова Гулбану Махмұтовна³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

(Түркістан, Қазақстан, Саттарханов, 29)

Тарих ғылымдарының докторы, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

(Түркістан. Қазақстан, Саттарханов, 29)

PhD, аға оқытушы

 <https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>. E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

*корреспондент автор

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

(Түркістан. Қазақстан, Саттарханов, 29)

2-курс докторанты

 <https://orcid.org/0000-0002-9426-1361> E-mail: b.maxmutova@mail.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Тұрсұн Х.М., Хазретәліқызы Р., Капбарова Г.М., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мәжбүрлі ауа көшу тарихының деректік корпусы қалыптасып, оның жалпы картинасы ғылыми қалпына келтірілді. Ендігі кезекте тақырыпқа қатысты ғылыми зерттеу жаңа бағыттар мен желілерді игеріп, заманауи әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы тың тұжырымдар жасалуы керек. Бұл ізденістер Отан тарихының зерттелуі мен тарихи танымды жаңалауға қызмет етеді. Осы тұрғыда пәнаралық байланыстардың танымдық мүмкіндігін пайдаланып, тақырыпты тарих психологиясының зерттеу әдіс-тәсілдерімен талдау тоталитарлық биліктің жаппай қуғын-сүргін саясатының күрделі құбылысына қатысты жаңа көзқарас қалыптастырады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – мәжбүрлі ауа көшу тарихының деректерін тарихи психология әдіс-тәсілдерімен талдап, тарихи құбылыстың себеп-салдарлы байланыстарына жаңа көзқарас ұсыну; құбылыстың этнодеформациялық салдарларын анықтау және жіктеу. *Нәтижелер.* Мақалада архив деректері мен естеліктер негізінде ауакөшуші тұрғындардың тоталитарлық биліктің қуғын-сүргін саясатына қарсылық ретінде XX ғасырдың 20-30 жылдары туған жерлерінен мәжбүрлі түрде ауакөшу үдерісінің тарихы деректік негізде талданды. Мәжбүрлі ауакөшуге ықпал етуші факторлардың біріне айналған «домалақ арыз» жазудың тәжірибеге енуінің феномені анықталды және ол

тоталитарлық биліктің тұрғындарды қуғындау тетігіне айналғандығы жөнінде тұжырым жасалды. Мәжбүрлі ауакөшу үдерісінің оқиғалары тарих психологиясының тәсілдерімен талданып, бағаланды. Ұлттың дәстүрлі саяси, рухани құндылықтарының өзгеруі этнодеформациялық ахуал ретінде бағаланып, оның жекелеген көріністері талданды және жіктелді. *Қорытынды.* Қазақстанның оңтүстік өңірінде орын алған мәжбүрлі ауакөшу құбылысы тарихын зерттеудің жаңа әдіс-тәсілі қолданылды.

Түйін сөздер: мәжбүрлі ауакөшу, таптық қырағылық, домалақ арыз, этнодеформация, тарих психологиясы.

Алғыс. Мақала «Қазақстан тарихының аймақтық аспектілерін пәнаралық зерттеу (жаңа мұрағаттық материалдар мен фольклор негізінде)» ПЦФ ИРН BR28512385 жобасы аясында орындалды және қаржыландырылды.

Дәйексөз үшін: Тұрсұн Х.М., Хазретәліқызы Р., Капбарова Г.М. Мәжбүрлі ауа көшудің тарихи психологиясы // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 840–853 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_840–853

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ ВЫНУЖДЕННОГО ОТКОЧЕВАНИЯ

Хазретали Маханович Турсун¹, Райгуль Хазреталиқызы^{2*}, Гульбану Махмұтовна Капбарова³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (29, ул. Саттарханова, Туркестан, Республика Казахстан)

Доктор исторических наук, профессор

 <https://orcid.org/0000-0002-8610-522X>. E-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz

²Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (29, ул. Саттарханова, Туркестан, Республика Казахстан)

PhD, старший преподаватель

 <https://orcid.org/0000-0002-2372-4795>. E-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

³Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (29, ул. Саттарханова, Туркестан, Республика Казахстан)

Докторант 2 курса

 <https://orcid.org/0000-0002-9426-1361>. E-mail: b.maxmutova@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Турсун Х.М., Хазреталиқызы Р., Капбарова Г.М., 2026

Аннотация. *Введение.* Источниковый корпус по истории вынужденной миграции сформирован, а ее общая картина в значительной степени реконструирована в исторической науке. На современном этапе исследования данной темы требуют освоения новых научных направлений и подходов, а также выработки новых концептуальных выводов посредством применения инновационных методов исследования. Подобные поиски актуализируют задачи изучения отечественной истории и обновления исторического сознания. В этой связи использование познавательного потенциала междисциплинарных связей и анализ проблемы с применением методов исторической психологии позволяют сформировать новый взгляд на сложное явление массовой репрессивной политики тоталитарной власти. *Цель и задачи исследования* – проанализировать источники по истории вынужденной миграции с использованием методов исторической психологии, предложить новый взгляд на причинно-следственные связи данного исторического явления, а также выявить и классифицировать его этнодеформационные последствия. *Результаты.* В статье на основе архивных документов и воспоминаний проведен источниковедческий анализ истории вынужденной миграции

населения в 1920–1930-е годы как формы сопротивления репрессивным реформам тоталитарной власти. Выявлен феномен распространения практики написания анонимных доносов, ставший одним из факторов, способствовавших вынужденной миграции населения. Сделан вывод о том, что данный механизм был использован тоталитарной властью в качестве инструмента преследования населения. События, связанные с процессом вынужденной миграции, были проанализированы и оценены с позиций исторической психологии. Изменения традиционных политических и духовных ценностей народа были охарактеризованы как проявление этнодеформационного состояния; отдельные его проявления подвергнуты анализу и классификации. *Заключение.* В исследовании применены новые методологические подходы к изучению истории вынужденной миграции в южном регионе Казахстана.

Ключевые слова: вынужденная миграция, классовая нетерпимость, донос, этнодеформация, историческая психология

Благодарность. Статья подготовлена и профинансирована в рамках проекта ПЦФ ИРН BR28512385 «Междисциплинарное исследование региональных аспектов истории Казахстана (на основе новых архивных материалов и фольклорных произведений)».

Для цитирования: Турсун Х.М., Хазреталикызы Р., Капбарова Г.М. Историческая психология вынужденного откочевания// Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 840–853. (На Каз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_840–853

Кіріспе

Тарихи танымды жаңалауда өткен ғасырдың 20–30 жылдарындағы кеңестік биліктің саяси қуғын-сүргін саясаты Отан тарихындағы күрделі тақырыпқа айналып отыр. Осы тақырыпты жан-жақты зерттеуге бағытталған соңғы жылдардағы еңбектер тарихымыздың осы кезеңін өзекті ете түсуде. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша мемлекет басшысы Қ. Тоқаевтың Жарлығымен құрылған мемлекеттік комиссия үш жыл мерзімде архив қорларындағы деректерді құпиясыздандырып, эпистолярлық деректерді жинастыру бойынша орасан зор ғылыми-іздістіру жұмыстарын жүргізді. Осындай жұмыстар барысында жинақталған деректер корпусын жаңа әдіс-тәсілдермен зерттеу ғылыми сипатымен бірге саяси және идеологиялық мәнге ие болған тақырыптың жаңа қырларын ашу бүгінгі күні ғылыми қауымдастықтың баса назар аударатын методологиялық мәселесіне айналып отыр. Мәселені осы тұрғыда зерттеуге арналған мақалада туған жерлерінен мәжбүрлі түрде ауа көшкен тұрғындардың әлеуметтік-психологиялық көңіл-күйін ғылыми қалпына келтіру мақсат етіп қойылды. Саяси қысымнан туындаған ертеңгі күніне деген сенімсіздік тұрғындардың бас сауғалауына негіз болды. Биліктің сойылын соққан мемлекеттік қызметкерлерге деген сенімсіздіктің түрткісі қоғамда жаппай өріс алған «домалақ арыз» жазу еді. Домалақ арызға ғылыми зерттеулерде негізінен деректік және психологиялық мәліметтер ретінде назар аударылып келеді. Шындығында, бұл аспект ұғымның мәнін толық ашпайды. Мәселенің ақиқаты қоғамдағы саяси биліктің осы «домалақ арыз» жазу үдерісін ынталандыратын тетіктерін анықтау арқылы ашылады. Мақалада мәжбүрлі ауа көшу кезіндегі домалақ арыз құбылысы архив және естеліктер деректері негізінде талданады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Деректанушы Қ. Атабаев тарихи ақпараттың табиғатын «қоғамдық оқиғалар туралы объективті немесе субъективті мәлімет беретін деректер» (Атабаев, 2000: 7) деп анықтайды. Яғни, ақпарат белгілі бір деңгейде жағдайды сипаттаумен қатар, оның авторының өмірге көзқарасын, ой-пікірін, психологиясын да бейнелейді.

Тарихи деректер ақпарат көздерінің маңыздылығы мен ерекшеліктері осы деректердің субъектілерімен және ақпарат көздерімен тығыз байланысты. Бұл туралы А.С. Лаппо-Данилевский «Тарихи дерек – адам ақыл-ойының шындыққа айналған жемісі» (Лаппо-Данилевский, 1910: 365) деп атап көрсеткен. Сондықтан, тарих ғылымындағы пәнаралық тоғысындағы зерттеу әдістерін қолдану тарихи сананы жаңалауда жаңа мүмкіндіктерге жол

ашады. Мұндай пәнаралық өзара әрекеттестік нәтижесінде қалыптасқан психология белгілі бір дәуірге тән адамдардың тарихи-психологиялық тұрпатын бейнелейді, сондай-ақ тарих деп аталатын ерекше мәдени макрокезең аясында адамның ой-санасы мен болмысын зерттеуді қамтиды (Шкуратов, 1977: 15). Отан тарихындағы макрокезең болып саналатын саяси қуғын-сүргін тарихы адамдардың жаңа тарихи-психологиялық тұрпатын қалыптастырды десек, онда осы құбылыстың сырын ашуда құпия хаттар — домалақ арыздардың саяси қуғын-сүргінді іске асыру тетігі ретінде ғана емес, сонымен бірге кеңестік қоғам қалыптастырған саяси құндылықтарды бойына сіңірген жаңа тұрпатты адамдар тобының қалай тәрбиеленгендігінің ақиқатына да көз жеткізетін боламыз.

Тарихи ақпарат әрдайым тарихшыдан тәуелсіз түрде өмір сүреді. Мұндай деректерді зерттеу барысында олардың ішкі мазмұны мен жинақталған білім жүйесі ескерілуі тиіс. Тарихи ақпарат зерттеулердің нәтижелерін тарихи танымға ұсынумен бірге оны түсіндірудің негізі болып табылады және кез келген жаңаланған тарихи білімнің іргетасын құрайды. Осыған сәйкес, тарихи деректердің екі түрлі маңызын ажыратуға болады: тарихи ақпарат ретіндегі деректер және тарихи деп саналатын ақпараттың өзі. Тарихи ақпарат дегеніміз – адамзат қоғамының тарихын тануға мүмкіндік беретін, тарихшының ғылыми қызметіне негіз болатын тарихи мәліметтер мен құбылыстар (Историческая наука, 1986: 153) болса, біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған «домалақ арыз» жанрындағы деректер маңызы жағынан тарихи құжат сипатына ие болады.

Талқылау

Өткен ғасырдың 20–30 жылдарындағы тоталитарлық биліктің реформалары салдарларының арасында биліктің қысымынан туған жерін тастап, Кеңес Одағының өзге аймақтары мен шетелдерге ауа көшушілердің мәселесі де ерекше орын алады. Осы мәселеге байланысты М. Қозыбаев тәуелсіздік қарсаңында (1991 жылғы 3 қыркүйекте) «бұл миграциялық процестердің ізгілік, адамгершілік жақтарына дұрыс баға беріп, одан туған қиыншылықтардың, әділетсіздіктердің де бетін аша білуіміз керек» (Қозыбаев, 1998: 221) деген тұжырым жасаған. Академик тарихшының бұл тұжырымы тәуелсіздік барысында тақырыпқа қатысты жүргізілген зерттеулерге методологиялық бағдар болды.

Оның зерттеулерінде аталған кезеңде елімізде 372 көтеріліс болып, оларға 80 мыңға жуық адам қатысқандығы айтылып, 1930 жылдың басынан 1931 жылдың ортасына дейін 281 230 шаруа қожалығы мәжбүрлі түрде ауа көшіп кеткендігі айтылған (Қозыбаев, 1998: 243).

Қазіргі кезде мәжбүрлі ауа көшушілердің болжамды саны нақтылануда (Омарбеков, 1997: 257). Соңғы жылдардағы зерттеулерде мәжбүрлі ауа көшушілердің болжамды саны нақтылануда.

Тоталитарлық биліктің қуғын-сүргін саясатымен мәжбүрлі түрде ауа көшудің себеп, салдарлары мәселесі М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Әбілғожин, Қ.С. Алдажұмановтардың зерттеулерінде қарастырылды (Қозыбаев және т. б., 1992). Ал М. Тәтімов мәселеге тарихи демографиялық тұрғыда талдау жасап, ауа көшушілердің болжамды санын нақтылауға қатысты тұжырымдар жасады (Татимов, 1990). Т. Омарбеков тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ауа көшуге ықпал етуші басты факторлардың біріне айналған кеңестік билікке қарсы шаруалар көтерілістері жөнінде тың архивтік деректерді ғылыми айналымға ұсынып, мәселенің қуғын-сүргіндік сипатына баса мән берді (Омарбеков, 1994), (Омарбеков, 2018).

Саяси қуғын-сүргін салдарынан мәжбүрлі түрде ауа көшушілер мәселесінің демографиялық мәліметтерін арнайы қарастырған зерттеулерде (Талдыбаев, 2016) аталған категорияның болжамды санын анықтауға қатысты деректер айналымға ұсынылды. Мәселені ашаршылық босқындары тұрғысынан қарастырған зерттеулердің қатарында Р. Байдалы (Байдалы, 2020), Ө.И. Исеновтердің (Исенов, 2020) еңбектерінде құпиясыздандырылған архив қорларының деректері айналымға ұсынылып, аталған категория өкілдері де саяси қуғын-сүргін құрбандары қатарында аталады. Ал мәселені қазақ жеріне Кеңес Одағы аумағынан алып келінген арнайы қоныстанушылардың тағдырымен салыстыра қарастырған зерттеулерде (Көкебаева, 2026) аталған категориялар өкілдерінің құқықтық қорғалуы туралы деректер

талданады. Қазақ жерінен мәжбүрлі ауа көшу стихиялы түрде болды десек, НКВД органдары арнайы қоныстандыруды жоспарлы түрде жүргізген.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бағдарламасы бойынша мемлекеттік комиссияның жүргізген кешенді және бағдарлы ғылыми іздестіру жұмыстары барысында қалыптасқан орасан зор көлемдегі деректік корпусты тиянақты және жан-жақты талдап, бағалау қажет. Біздің пәнаралық зерттеулер тоғысында ұсынып отырған зерттеуімізде тарих психологиясының тәсілдерін қолдану арқылы саяси қуғын-сүргін құбылысын жаңа қырынан тануға бағытталуы отандық зерттеуде жаңалық болып саналады.

Нәтижелер

Жергілікті халықтың туған жерінен мәжбүрлі түрде өзге аймақтарға ауа көшуінің ең басты себебі тап күресі идеологиясына негізделген қуғындау саясаты екені белгілі. Солай дегенмен, зерттеу барысында әрбір әрекетке түрткі болатын жекелеген факторлардың да маңызды рөл атқаратындығы ескерілуі керек. Сондай басты факторлардың бірі ретінде ауа көшушілердің әлеуметтік психологиясына ықпал еткен ертеңгі күнгі қауіпсіздігіне деген жаппай сенімсіздік болатын.

Саяси құндылыққа айналған «домалақ арыз» жазуға тұрғындарды қандай мүдде итермеледі?» деген сауалға жауап бере кетуге тура келеді. Кеңестік биліктің идеологиясы таптық төзімсіздік әрекетін қуаттап отырды, соған сай ол күнделікті өмір тәжірибесіне еніп кетті. Адамдардан өзгелердің кеңестік билікке қарсы кез келген күдікті әрекеті туралы тиісті органдарға хабарлап отыру талап етілді. Осы мақсатта әр ұжымда билік құрылымдарына тиісті мәліметтер берумен кәсіби тұрғыда айналысатын адамдар тобы пайда болды. Ол қызметті кез келген адам атқаруы мүмкін еді. Ол жай ғана көршің немесе жолдасың, туысың болуы ғажап емес. Бұндай жұмыстарды билікпен жақындасуды мақсат тұтқан немесе өзі де әйтеуір бір билік тұтқасын иемденуге дәмелі мансапқұмарлардың атқаруы да мүмкін еді.

Академиялық сөздіктерде құпия хаттарға билік органдарына жолданатын жазбаша немесе ауызша хабарламалар (Даль, 2004: 264–265) деген қысқа ғана анықтама беріледі. Нақты тарихи жағдайда оның атқарған қызметін терең талдау үшін ұғымның анықтамасын кеңірек тарқату қажет болады. «Донос» ұғымы мақсаты мен мазмұнына қарай бірнеше мағынада қолданылады: біреуді негізсіз айыптап, қаралау мағынасында «жала»; ресми түрде біреудің үстінен шағымдану мағынасында «арыз»; жалпы мағынадағы хабарлау, наразылық білдіру түрінде «шағым»; біреуді әшкерелеу түрінде «көрсетпе» мағыналарында қолданылады. Кейде «жасырын арыз» түрінде де қолданылған. «Жасырын» дегенде арызданушының атының көрсетілуі немесе көрсетілмеуі маңызды емес, маңыздысы ол арыздың біреуді әшкерелеу, айыптауға негізделген мазмұны. Біз зерттеуімізде құпия хаттарды (донос) әлдебіреуді әшкерелеу мақсатында жазылған шағым мағынасында қазақы ұғымға сай келетін «домалақ арыз» түрінде қолданғанды қолай көреміз. Өйткені ел арасында осы ұғым кең қолданылған.

Кеңестік кезеңдегі қылмыстық сипаттағы құпия хаттар – бұл құзырлы органдарға немесе лауазымды тұлғаларға жасалған не жасалуы мүмкін қылмыс туралы шындыққа сәйкес келмейтін ақпарат беру арқылы қылмыстық іс қозғауға негіз болатын әрекет. Мұндай іс-әрекет үшін Қылмыстық кодексте арнайы жауапкершілік қарастырылған. Құпия хабарлау (донос) құзырлы органдар немесе лауазымды тұлғалар тарапынан қабылданған сәттен бастап қылмыстық әрекет ретінде танылады (Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014).

Қылмыстың ауырлататын белгілері де бар: аса қауіпті мемлекеттік немесе ауыр қылмыс бойынша жалған айып тағу; айыптауды негіздеу үшін дәлелдерді қолдан жасау (яғни жалған құжаттар ұсыну); пайдакүнемдік мақсаттардың болуы (яғни айыпталушының мүлкін иелену ниеті) (Юридический энциклопедический..., 1984: 94). Кәмпескеден кейінгі кезеңде жаппай өріс алған домалақ арыз жазушылардың барлығы дерлік осындай мотивтерді басшылыққа алғандығын ескерсек, олардың барлығын да мәжбүрлі ауа көшу мен ашаршылық босқыншылығы үшін айыпты деп санауға болады.

Құпия хат – домалақ арыз жазу қандай қоғамда болса да мәдени-рухани құндылықтардың деградациялануы түрінде қылмыстық сипат алғандықтан қандай мақсат көздесе де, қандай сипатта болса да қылмыстық әрекет болып табылады. Кеңес республикаларының қылмыстық кодекстерінде жала жабу және айыптаудан бас тарту үшін жазалауды көздейтін баптар болған (Уголовный кодекс, 1927: 161–162). Архивтік деректерде кездесетін домалақ арыз жазушылардың тиісті жазасын алғандығы арнайы қарастыруды қажет етеді.

Мұндай қылмыстық әрекетті таптық күрестің бір түрі ретінде ынталандыру тоталитарлық қоғам үшін қажеттілікке айналды. Солай дегенмен домалақ арыз құбылысы ұлттық емес, таптық-саяси сипатқа ие екендігін ашып айтамыз. Оның саяси және әлеуметтік негізі қоғам мүшелерінің еркіндігі шектелген тоталитарлық биліктің идеологиялық мақсатынан туындайды. Мысалы, Осман империясының билеушісі, автократиялық әрекеттері үшін «зұлым» атанған Абдулхамид тұсында шындыққа жанаспайтын мәліметтердің құпия хат ретінде жеткізілуі кең етек алды; қоғамдағы азғын әрі жағымпаз адамдар өздерінің пайдакүнемдік мақсаттары үшін сұлтанға құпия хаттар жазған (Желтяков, 1972: 176). Біздің зерттеуіміздің нысаны кеңестік биліктің саяси қуғын-сүргін саясаты, пәні қазақ жеріндегі мәжбүрлі ауа көшудің тарихи психологиясы болғандықтан өзге елдердің тарихында орын алған домалақ арыз құбылысының дәйектерін салыстырмалы түрде қолданып отырмыз. Бұндай мысалдар өзге мемлекеттердің тарихында да кездеседі. Мысалы, ресейлік тарихшылар осы сипаттағы жазбаларды «Письмо к царю», «Письмо к Сталину» деп жанрға бөліп қарастырады (Суровцева, 2011). Бұл жанрда жазылған қазақ зиялыларының да жазбалары аз емес, олардың арасында домалақ арыз түріндегі жазбалар кездеседі.

Тоталитарлық қоғамда домалақ арыз жазу саяси сипат алды. Содан да саяси жүйе дамыған сайын домалақ арыз жазу өзінің қылмыстық сипатын жоғалтып, қоғамдағы саяси мәдениеттің бір бөлігіне айналып, күнделікті тұрмысқа еніп кетті. Қазақстандағы «Кіші қазан» саяси доктринасының бастауы болған 1928 жылғы байлардың шаруашылығын кәмпескелеу науқанынан кейінгі кезде ел ішіндегі қоғамдық-әлеуметтік ахуал күрт саясилана бастады да домалақ арыз жазу таптық күрестің «тиімді» тәсіліне айналып шыға келді.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жүргізілген мемлекеттік бағдарлама аясында бірқатар архивтердің құпия қорларымен танысуға мүмкіндік алдық. Осы іздестіру барысында қолға іліккен «домалақ арыз» жанрында дайындалған мына құжатты тарихи-психологиялық тәсілмен талдап көрейік.

«Еңбекші қазақ» газетіне» деп аталған құжат (ТОМА. 74 қ. 1 т. 169 іс. 8–12 пп.) «Сырдария округі Жаңақорған ауданында байлардың малын кәмпескелеу, өздерін жер аудару науқаны жүріп жатыр» деген мәліметіне қарағанда 1928 жылдың соңында жазылған.

Осы кезге дейін Қазаткомның қаулысы бойынша Жаңақорған ауданынан Ізеев Бидаш (Бидалы), Тұрсынбаев Жәнібек, Арқабаев Әліп, Толқынбаевтар ірі байлар категориясы бойынша, Аралбаев Жантөре саяси сенімсіздер категориясымен мал-мүлкі кәмпескеленіп, Орал округіне жер аударылған.

Домалақ арыз авторы «Осылардан басқа Жаңақорғанның қансорғыш ірі байлары таусылды деуге бола ма? Жаңақорғанда ірі бекзадалар тұқымы осы уақытқа дейін елді бүлдіріп келген» деп, олардың кәмпескеленбей қалғандығына «біз сияқты оқушылар наразылық білдіреді» деп Сырдария округтік партия-кеңес мектебінің оқушысы жазады. Жаңа үлгідегі билеуші тап — партиялық-мемлекеттік номенклатура дайындайтын саяси оқу орны оқушысы үшін таптық төзімсіздік пен қырағылық сияқты саяси құндылықтардың басты бағдарда болғаны аңғарылады. Осы құндылықтық бағдарды басшылыққа алған автор өз ауданындағы кәмпеске науқанына ілінбеген «тап жаулары» туралы мәліметтерді егжей-тегжейлі жазады. Оның айтуынша, Жаңақорғандағы ел еңбекшілерінің дұшпаны мыналар:

1-ауылдан: Мәме Қарабайұлы (9 жыл болыс болған); Мүстіяр Құдиярұлы (Құдияр өлгенінше болыс болған, Мүстіяр 6 жыл болыс болған); Әбдіуәли (8 жыл би болған); Қалқан

— 600-ден аса қойы, 100-ден аса ірі қарасы, бірнеше көмбелері бар; Көбейұлы; Қожай Бұрқанұлы Қалқаннан асқан бай. Бұлар осы уақытқа шейін 1-ауылды бүлдірумен келген.

2-ауылдан: Бес жыл би болған Омар Байбатырұлы; Батырбек бірнеше жыл болыс болған. Баласы Рүстем ескі тілмаш, Қырғызәлі, Алти дейтін екі атаның халқын бір-біріне азғырушы; Шегір Сауранбайұлы, Тақырбас Өмірұлы.

3-ауылдан: Нәлібай ұлдары. 1927 жылы Нәлібай өлгенде 3000-нан аса халыққа сегіз атпен жүріп, ақша шашқан. Әр атаның баласына 2 қара малдан берген. Шаймерден Абылайұлы — Жаңақорғанды бір қамшымен айдаған; Түкібай Кешубайұлы. Кешубай өлгенінше болыс болған. Түкібай Николай көзі құрығанша би болған, Жантөренің үзеңгі жолдасы.

4-ауылдан: Мәмбет. Бірнеше жалшысы бар үлкен бай. 4-ауылдың бетке тұтары.

5-ауылдан: Дүйсе Үсембайұлы; Мамыш Кенжебайұлы; Құттыбек Тілеубергенұлы. Бұлар 5-ауылдың тап дұшпаны, қансорғыш. Әрқайсысы бірнеше жылдан болыс, би болған азаматтар.

6-ауылдан: Әбдіқадір Телқожаұлы — атқамінер, бай саудагер, төрт аяғын тең басқан жорға; Ахмет Күнтуарұлы — Жантөренің үзеңгі жолдасы. Ауыл кедейлеріне ықпалын қатты жүргізген.

7-ауылдан: Шәмші мағзым — ишан, 7-ауылды бүлдіруші. Халықтың басын айналдырып, азғырушы ишан; Жүніс молда — 1926–1927 жылы Шәмші мағзым екеуі «Сортөбе» мешітіне таласып, ауыл халқын бүлдірген. Халықты дін жолына азғырушы; Әбіш Жақұдаұлы — 18 жасынан атқа мінген, бірнеше жыл Өзгент болысына ағалық еткен қауіпті атқамінер. Жантөремен өлгенінше табақтас болған. Қадірі Жантөреден кейін емес. 7-ауыл шығыршыларының дұшпаны. Бұлар кәмпескеден қалып отыр.

8-ауылдан: Серікұл Алдабергенұлы өзгеріс уақытында атылатын болғандықтан Қызылқұмға қашып кеткен, Гержоттың үзеңгі жолдасы. Төменарық болысын бір қамшымен айдаған. Өзі үлкен оқымысты. Ісі ескіріп кеткен соң 1924 жылы Жаңақорғанға келген; Абат Нәлібайұлы — бекзаданың тұқымы. 5 жыл болыс, 4 жыл би болған. Олардан ел еңбекшілері сақтанып отырады.

9-ауылдан: бұл ауыл ылғи кедей.

10-ауылдан: Әлімбет, Құлымбет — ағайынды екеуі бірінен соң бірі болыс болған. Мал осыларда.

11-ауылдан: Әшірбек Арқабайұлы — кәмпескеге алынып отырған ағасы Әліптің малынан малы көп.

12-ауылдан: Жолдасбек Сүйіндікұлы — бай, Николай заманында бірнеше жыл болыс, би, ауылнай болған азамат.

13-ауылдан: Нұржан Іргебайұлы — 20 жыл би болған. Екі адамның басы қосылған жерде Кеңес үкіметін жамандап, халықты теріс азғырып жүреді (ТОМА. 74 қ. 1 т. 169 іс. 12 п.).

Осы мәліметтерді жаза отырып, аталған 29 адамның жер аударылуын ұсынады. «Осыларды осы төңкерісте арамыздан жойсақ, аз да болса, ұлтымыз ел еңбекшілеріне бір қадам жақындап, күннен-күнге өркендеп, халықтың салт-санасы көтерілмек» деп аяқтаған авторлар «Сырдария округтік кеңестің партия мектебі оқушысы Пәзіл Шәуенұлы, бюро хатшысы Баймұхаммедұлы» (ТОМА. 74 қ. 1 т. 169 іс, 12 п.) деп домалақ арызға қол қояды.

Ал аудандық кәмпеске комиссиясының «құлағына» ауданның 2-ауылының азаматы «Николай заманында болыс, би болған, патшаға туысқандарымен жаққан, бірнеше жылдай сайлауға таласқан» Рүстем Батырбекұлының үстінен арнайы жазылған домалақ арызға қол қоюшы өзін жарнамаламау мақсатында «Комсомол» деген лақап атты қолданған (ТОМА. 74 қ. 1 т. 183 іс. 66 п.).

Осы жазбалардағы көрсетілген мәліметтердің ақиқаттылығы тексеруді қажет етеді. Әдетте, таптық қырағылық пен төзімсіздікке берілген домалақ арыз жазушы айтып отырған мәліметтерінің неғұрлым сенімді болып шығуы үшін оның бояуын қоюлата түсуге бейім болады. Содан да оның ұсынған мәліметтерінің арасында қисынға кереғар, шындықтан алшақ мәліметтер кездеседі. Айталық, бір ауданның төңірегінде бірнеше ғана болыс болса, арызданушы айыпталушылардың барлығын дерлік болыс болған деп көрсетеді.

Құқықтық құрылымдар домалақ арызды ел ішіндегі саяси-әлеуметтік тартысты бақылаудың құралына айналдырған. Олар домалақ арыздарды көрсетілген «сенімсіз» адамдарға қысым жасап, оларды тұтқынға алып, тергеп-тексеруге пайдаланды. Сондықтан да домалақ арыз тұрғындардың әрекетін бақылау мен оларды үнемі қорқынышта ұстаудың тетігі ретінде қолданылды. Осындай мақсатты әрекеттер ел ішінде билікке ғана емес, адамдардың бір-біріне деген сенімсіздік көңіл-күйін қалыптастырды.

Осы мәселеге қатысты дәйектер аз емес. Айталық, жоғарыдағы домалақ арызда есімі аталатын болыс Жантөре Аралбаевтың атқосшысы болған Молжан ақсақалдың естелігінде өзінің ауа көшуге қалай дайындалғаны баяндалады. Ол 1930 жылы Жаңақорғанның Байкенже деген жерінен ауа көшкен. «Әркіммен жеке-жеке сөйлесіп, уағдаласып, қашып көшудің қамына кірістік. Тек екі адам ғана сөйлесеміз, үш адам болса, біреуі сатып жібереді» (Мемлекеттік террор..., 2022: 319) дегенді айтады. Бұл дерек сенімсіздіктің кең таралғандығын айғақтайды.

Естеліктерде ауа көшудің әдіс-тәсілдері туралы мәліметтерді де кездестіреміз. «Көшеміз дегендеріне ең кемі үш түйе, бір ат болуы керек, одан көп болса ешнәрсе етпейді. Бір түйеге жаңа пісіп келе жатқан шикі қауын, бір түйеге қатын, бала-шағасын, үшіншісіне керекті төсек жайманы арту керек деп тапсырылды. Уағдаласқан күні кешкісін, ел орынға отыра 50–60 үй шамасында Өзбекстан қайдасың деп қаша көштік. Сол кеткеннен тоқтамай суыт жүріп, бір жарым сөтке жүрдік. 4–5 салт атты көштің алдында, жол кезіп, құдық іздеп отырамыз. Баяғы бір қойшымен бір отар қойды Бұхараға айдап сатып қайтқаным бар. Оған 20 жылдан аса уақыт өткен. Сол жолдың нобайына салып келемін. Біздің қашып көшкенімізді ертеңіне түс ауа естіген белсенділер бір сөткедей атпен, ізбен қуған, ол кезде біз ысылдаған Қызылдың құмына кіріп кеткеміз. Аттары суға шыдамай, өздері де шөлден өліп қала жаздап қайтқан ғой» (Мемлекеттік террор..., 2022: 320).

Белгілі бір тарихи кезеңдерде мемлекет домалақ арыз жазушыларды немесе айтушыларды (ол ғылыми танымда ерікті ақпарат берушілер деп аталды) қолдады, олардың әрекеттерін өзгелерге үлгі етті. Оған мысал ретінде әкесін айыптаған Павлик Морозовтың әрекеті одақтық пионер ұйымының тәрбие жүйесінде идеалға айналды. Осы саяси әрекет қазақ пионер ұйымдарында дәріптелген Батыр бала Болатбектің мысалы Жаңақорған ауданында Бақтияр Ержігітов бейнесінде көрініс тапты.

Ғылыми тұрғыда домалақ арыз – көп қырлы құбылыс және ол әлеуметтік қатынастардың әртүрлі қырларынан құралады. Осы мәселені В.А. Нехамкин (Нехамкин, 2014: 65–66) ақпараттық, психологиялық, этикалық, мотивациялық, отбасылық деп жіктейді. Әрине, ол белгілердің бәрі саяси қуғын-сүргін саясатын іске асыру барысында көрініс тауып жатты.

Домалақ арыз жазушыларға құқық қорғау органдарына тікелей жүгінудің қажеті жоқ болатын. Олай дейтініміз, саяси қуғын-сүргін әрекетін тікелей іске асырушы НКВД мен партия, комсомол, кеңес және басқа да қоғамдық-саяси ұйымдар мен «билік органдары» белсенді түрде ынтымақтастықта болған. Олардың түрлі жиындары көбіне жеке тұлғаны немесе адамдар тобын қуғындауға негіз болатын жария әшкерелеу ақпараттарын хаттап отырды. Сондай жиындардың қатарында аудандық, округтік кәмпеске комиссияларының мәжілістерін айтамыз. Ол мәжілістердің хаттамаларының мәліметтерін тарих психологиясы тұрғысында талдағанда домалақ арыз жазушылардың тарихи-психологиялық тұрпаты анық танылады. Бұл нәтиже зерттеушілерге қоғамдағы саяси биліктің осы домалақ арыз жазу үдерісін қалай қолдап отырғандығымен бірге дәстүрлі мәдени-рухани құндылықтардың саясиландырылу динамикасын да тануға мүмкіндік береді.

Осы кезеңдегі тұрғындардың саяси-әлеуметтік жіктелуі күнделікті тұрмыста қолданысқа енген жаңа саяси терминдер мен ұғымдардан да көрініс тапты. Мысал ретінде байларды кәмпескелеуге қатысты «бай талау» (дәстүрлі қоғамдағы «хан талау» ұғымы сияқты), сайлау, сайлану құқығынан айырылғандарға қатысты «жеке тұр», «қара тақта», ел ішіндегі билік активистеріне қатысты «белсенді», «шолақ белсенді» ұғымдарын атаймыз. Осылардың арасында өзгелерді жасаған-жасамаған қылмыстары үшін айыптауда барынша көзге түскен «шолақ белсенділер» колхозшылар, жұмысшылар, зиялылар, мектептер мен курстардың

оқушылары болуы мүмкін. Шолақ белсенділер ұлтқа бөлінбейді. Ол барлық ұлттардың арасында кездеседі. Бұл жердегі мәселе деформацияланған дәстүрлі адамгершілік-этикалық құндылықтардан бастау алатын олардың саяси көзқарастарынан туындайды. Кім таптық төзімсіздікті өзінің өмірлік әрекетінің ұстанымы етіп алса, ол өзінің жеке бас мүддесін қоғамдық-саяси талаптармен ұштастырып, қып-қызыл белсенді болып шыға келетін еді. Билік осы тұрпаттағы адамдардың әрекетін қолдауы арқылы оларды жаңа әрекеттерге ынталандыратын.

Осындай домалақ арыздың негізінде 10 жылға сотталып, жазасын Хабаровск өлкесінде өтеп қайтқандардың бірі Жаңақорған ауданы Ленин колхозының колхозшысы Тамғабаев Әжібек болатын. Ол үзеңгі жолдасымен сөзге келіп қалып, «сенген құдайың коммунистік партия болса, айта бар» деп партия мен үкіметті балағаттап жібереді. Осы сөзі үшін жазаға тартылады (АҚПДА. 1795-іс, 122 п.) Әрине, Қылмыстық кодексте балағаттағаны үшін деген бап болмағанымен оны «Кеңес өкіметі адамдарды қашанғы қинайды? Қымбатбекованың күйеуін колхозда жұмыс істемейсің деп жер аударып еді, ал өзін емшектегі баласымен ауыр жұмыстар істеуге мәжбүрлеп отыр» (АҚПДА. 1795-іс. 126 п.) деген сөздері үшін кеңес өкіметіне қарсы үгіт жүргізді деп айыптауға жетіп жатыр еді.

Босқындар мәселесіне 1921 жылы Ұлттар Лигасы назар аударып, оларға құқықтық қорғалу құқығымен және саяси мәртебе беруге халықаралық келісім жасалған. 52 ел мақұлдаған «Нансен төлқұжаты» деп аталған бұл келісімге Кеңес Одағы қосылмаған. Ауакөшушілердің барған елдерінде алдарынан шыққан ең басты қолайсыздықтарының бірі – олардың жеке бастарын куәлендіретін құжаттарының болмауы еді. Ауакөшушілердің «үйсіз, азаматтықсыз және өздерін керексіз сезінуі олардың әлеуметтік және психологиялық қиындықтарды бастан өткеруіне» (Лавник, 2012: 276) негіз болды. Кеңестік қоғамда паспорттау жүйесі енгізілмеген кезде ауыл тұрғындары билік органдарының анықтамасын пайдаланған. Бәріне бірдей беріле бермеген ондай құжаттардың болмауы босқындардың жаңа жерлерде еркін жүріп-тұруына, жұмысқа орналасуына, құқықтық қорғалуына басты кедергіге айналған.

Тәжікстан аумағындағы мәжбүрлі ауа көшушілер осы мәселемен бетпе-бет келген. Айталық, Тәжік АКСР Халкомкеңесінің төрағасы Абдраим Хаджибаев 1931 жылы Қорғантөбе қаласында 50 шақты қазақ керуенбасыларымен кездеседі. Жиында А. Хаджибаев «Сіздердің араларыңызда бұрынғы бай-кулактар да болуы мүмкін. Біз ауа көшушілерді тапқа бөлмейміз, ешкімді қудаламаймыз» деп, жақында Қазақстаннан ауа көшушілерді қайтаруға уәкіл келгендігін, оның өтінішін орындаудан бас тартқандығын, бірақ ол өз бетінше әрекет жасағысы келген соң үш күнге қаматып қойғандығын, қамаудан босаған соң алды-артына қарамай шұғыл түрде Қазақстанға қайтып кеткендігін айтады. Ол «Біздің мемлекетке түйелер алдағы 30 жыл бойы керек болады. Мен сендердің қылмыстарыңның бар екендігін білемін, бірақ араларыңда бұрынғы Николай патша болса да сендерді ешкімге қуғындатпаймын» (Мемлекеттік террор..., 132) деп ауызша кепілдік берген.

Кейінгі бір кездескендерінде қазақ керуенбасыларының басшысы Серікұл Алдабергенов «осындағы бәріміз де қашқындармыз, осында тұруға ешқандай құжатымыз жоқ» деп көмек сұраған. Нәтижесінде үкімет басшысы Одақтық Союзтранс мекемесі Тәжік бөлімі арқылы барлық ауа көшушілерге Тәжікстанда тұруға жарамды жеке куәлік бергізген (АҚПДА. 15446-іс, 104 п.). Өкінішке орай, республика үкіметі басшысының босқындардың қауіпсіздігін қамтамасыз еткен ауызша кепілдемесі құқықтық тұрғыда негізделмеген еді. Содан да 1933 жылдың жазында жазалау органдарының Тәжікстаннан Серікұл Алдабергенов пен Сәруар ишан Ибадуллаев бастаған жүзге жуық керуенбасын тұтқындап, Шымкент қаласына алып кетуіне жергілікті билік кедергі жасай алмады. Демек, Орталық Азия республикаларына ауакөшіп барғандардың құқықтарының қорғалуы сөз жүзінде қалған. Осы ахуал олардың барған елдерінде түрлі әлеуметтік және психологиялық қолайсыздықты бастан кешуіне негіз болған.

Тарихи оқиғалар мен саяси құбылыстарға сай домалақ арыздарда қолданылатын айыптаулардың да мазмұны өзгеріп, толығып отырды. Айталық, кәмпеске науқанында «малын

есептен жасырды», «байлармен ауыз жаласты», «шыққан тегін жасырды», «жалшы ұстаған» деген айыптармен қатар таптық төзімсіздікпен оларды «қансорғыш», «жуан тұқым», «болыс болған», «патшаның атқамінері», «тілмаш» деп атады. 1930 жылдың ақпанындағы Созақ көтерілісінен кейін домалақ арыз жанрындағы жазбаларда «бандиттерге көмектескен», «Аллаху көтерілісіне қатысқан» деген айыптаулар жиі қолданылса, ұжымдастыруға қатысты «колхозға кіргісі келмеді», «колхоз мүлкін талан-таражға салды», «ескі өмірді аңсайды» деген айыптаулар жиі қолданылған. Дін өкілдері мен ишан, қожа, молдаларға қатысты «кеңеске қарсы насихат жүргізді», «кеңес өкіметін жамандап уағыз айтты», «халықты колхозға кірмеуге үгіттеді» деген шағымдар жазылды. 1930 жылғы Созақ көтерілісінен соң ауданның 1-ауылындағы жиын барысында хатталып, қағаз бетіне көгендей тізілген, сайлау еркі жойылған бай-кулактар мен молда-ишан, саудагерлердің тізіміне байыппен қарайық. Ұзын саны 71 адамнан тұратын бұл айыптауға ауылдық кеңес төрағасы қол қойып, хатшысы қоса куәландырыпты (ТОҚСТМА. 3 қ. 1 т. 21 іс. 39–44 пп.). Саяси себептермен адамдарды дәлелсіз айыптауды заңдастырудың көрінісі болған бұл құжат тұрғындар арасында қалыптасқан қолайсыз саяси-психологиялық ахуалдан хабар береді. Ол ахуал тұрғындардың биліктің әділ шешіміне, өз құқықтарының қорғалуына және ертеңгі күнінің қауіпсіздігіне деген сенімсіздігі, өз тағдырына бас иген шарасыздығы түрінде көрініс берген. Бұл шарасыздық тек қарапайым тұрғындармен ғана шектеліп қалмай, ел ішіндегі билікке араласқан зиялыларды да қамтыды. Айталық, партиялық тазалау науқанында Сырдария округінің партиялық бақылау комиссиясына Қызылқұм ауданынан Ахмет Момынбекұлы аудандағы саяси ахуалға қатысты 1930 жылы 2 ақпанда ауқымды мәлімет береді. Оның жазуында ауданның беткеұстар азаматы Әбутәліп Омарұлы Қызылқұм ауданынан жер аударылған жікшіл 13 адамның ішіндегі жікте болған. Оған: «Кеңес ісін істеудің орнына байлардың сойылын соғып, құқығы жойылғандардың құқығын беріп, жеке тұрда салықтан байларды құтқарып отырған. Кәмпескеленген Ақай Жанкөбек байдың Мінән атты әйелін қарындасым деп алып қалған. Байлар табының мұңын мұңдап, жікшілдікке салынған бояма коммунистің көзін құрту керек» (ТОҚСТМА. 31 қ. 1 т. 78 іс. 65–67 пп.) деген айыптаулардан құқықтық тұрғыда басын арашалап алу өте қиын шаруаға айналды. Мұндай айыптауға ілінген тұлға үшін биліктің құрығынан құтылатын бірден-бір жол — өзге аймақтарға ауа көшіп, бой тасалау болды.

Осы кезеңде домалақ арыздарда әкесімен еншісі бір болған, бай-кулактың қызын алған, шынжыр балақ байлармен байланысын үзбеген, тап жауларымен ашық ауыз жаласқан, колхоз жұмысына қырын қараған, жаңа қоғамды жатсынған, кісі күшін пайдаланған, есігінен жалшы үзілмеген, қызын қалыңмалға сатқан деген айыптаулар жиі қолданылды. Құқықтық органдар саяси мәні бар ондай айыптаулардың ақ-қарасын тексеріп жатпады. Саяси терминологияға енген бұндай айыптаулар кез келген адамға қатысты қолданылуы мүмкін еді және одан әрі НКВД органдарының тарапынан қылмыстық іс қозғауға негіз болатын. Бұндай жағдай тұрғындардың арасында кеңестік биліктің саясатына «самарқау қарсылық» ретінде бас сауғалап, өздерін туған жерін тастап, ауа көшуге психологиялық тұрғыда дайындаған ахуал қалыптастырды.

Мәжбүрлі ауа көшушілердің барған жерлеріне орнығу, бейімделуінің де әлеуметтік-психологиялық қиындықтары да болды. Саяси, құқықтық тұрғыда қорғансыз қалған елдің ұлттық бірегейлігін сақтап қалу түрінде жаңа проблемалар алдынан шықты. Дәстүрлі мекені мен шаруашылық салтынан қол үзген босқындар жаңа қоғамдық-саяси ортада қысым көріп, тілдік, мәдени, салт-дәстүрлік тұрғыда оқшаулануға мәжбүр болды. Сол үшін де Тәжікстанға қоныстанған мәжбүрлі ауа көшушілер барған жерлерінде рулық құрылымын сақтап, туыстық байланыстарын үзбеген, туыстық белгілеріне қарай қауымдасып өмір сүрген. «Жағдай түзелсе елге қайтамыз» деген үмітпен өзге ұлттармен қыз алысып, қыз беріспеді. Ұлттық салт-дәстүрі мен өнерін сақтауға тырысты. Кірекештік ауа көшушілердің басты кәсібіне айналды. Өзбекстан, Тәжікстанда жүк тасып, кірекеш болған Молжан ақсақалдың «Түнде керуен жүріп отырады. Түйе үстінде қалғып-мүлгіп таңды атырамыз. Әбілхан ініміз түнде жолда келе жатып, зарлатып неше мақамға салып сыбызғы тартады. Бала-шағаны, өткен өмірдің

қиыншылықтарын еске түсіретін сыбызғының мұңлы зарын естіп, түйенің үстінде отырып жылаймыз, ақырында «тоқтат» деп айқайлаймыз. Бір уақыттар болғанда Әбілхан, айналайын, ойнашы деп жалынамыз. Ол да көп жалындыра қоймайды. Зар дауысқа салып еңіретеді сыбызғыны» (Мемлекеттік террор...: 135) деген деректері архивтік құжаттар мәліметтеріне «жан бітіріп», ұлттың генофондын сақтап қалған ауа көшу құбылысының психологиялық қабаттарын аша түседі.

Қорытынды

Саяси қуғын-сүргіннен бас сауғалағандардың бастан өткізген саяси, құқықтық және қаржылық қысымы олардың күнделікті тұрмысын қиындатып қана қоймай, моральдық-психологиялық тұрғыда ауыр зардаптарға ұрындырды. Мәжбүрлі ауа көшушілердің психологиялық ахуалын қорқыныш пен үрей, болашағына деген сенімсіздік, жақындарынан айырылу қаупі сияқты сезімдер айқындалса, ауа көшу барысында не істерін білмеу, аштық пен суықтан, арып-ашудан туған күйзеліс олардың бойын билеп алды. Қоныстанған жаңа жерлерінде олардың бойындағы сезімдер туған жерді аңсау, сағыныш, жаңа жерге бейімделудің қиындығы, биліктің, жергілікті ұлттың тарапынан кездескен кемсітушілік, жаңа ортаға үйрену стрессі сияқты сезімдермен алмасты. Елге оралған ауа көшушілердің бірінші, екінші буын ұрпақтарынан соңғы жылдары естеліктер жиналды. Осы естеліктерден ауа көшу құбылысының ұзақ мерзімді қамтыған психологиялық салдарларын танимыз. Ол ең алдымен жағымсыз тұрғыда ұрпақаралық жарақат және тарихи әділетсіздік сезімі түрінде көрініс тапқан. Жағымды тұрғыда ауа көшушілер ұрпақтарының ұлттық тарихи жадының күшеюі, сын-қатерлерге қарсы тұру мен төзімділік қасиеттерінің күштілігі түрінде байқалады. Кеңестік тарихнаманың голощекиндік тезис бойынша ауа көшушілерді кеңестік биліктің реформаларынан бас сауғалап кеткен қашқындар деген айыптауының негізсіздігі бүгінгі күні басы ашық мәселе. Біз зерттеуімізде, қаншалықты күрделі болғанына қарамастан, ауа көшу құбылысы ұлттың генетикалық қорын сақтап қалған басты факторлардың бірі болды деген тұжырым жасаймыз.

Sources

- APDA — Archive of the Police Department of Almaty City.
 Fond 1795 – Indictment case of A. Tamgabayev;
 Fond 15446 – Indictment case of Kh. Khodzhiyev.
 SATR — State Archive of Turkestan Region.
 Fond 74. Syrdarya Okrug Executive Committee. File 183. Protocols and instructions on confiscation (kampske).
 SASPHTR — State Archive of Socio-Political History of Turkestan Region.
 Fond 3, Inventory 1. Communist Party of Kazakhstan, Suzak District Committee. File 21. Lists of kulaks and bais subject to fixed taxes and grain procurements;
 Fond 31, Inventory 11. Control Commission of the Syrdarya Okrug Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks). File 78. Mirza Nauryzbayev.

Дереккөздер

- АҚПДА — Алматы қаласы полиция департаментінің архиві.
 1795-қор А. Тамғабаевтың айыптау ісі;
 15446-қор Х. Ходжиковтың айыптау ісі
 ТОМА — Түркістан облысының мемлекеттік архиві.
 74 қор Сырдария округтік атқару комитеті, 183-іс. Кәмпеске бойынша хаттамалар, нұсқаулықтар
 ТОҚСТМА — Түркістан облыстық қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві.
 3-қор 1-тізімдеме. Қазақстан Коммунистік партиясы Созақ аудандық комитеті. 21-іс. Тұрақты салықтар мен астық дайындауға жататын кулак-байлардың тізімдері;
 31 қор 1л-тізімдеме. БК(б)П Сырдария округтік комитетінің Бақылау комиссиясы. 78-іс Наурызбаев Мирза.

References

- Atabayev, 2000 — *Atabayev Q. Qazaq baspasozı: Qazaqstan tarikhynyn derek kozi (1870–1918 zhzh.): gylimi monografiya* (Kazakh press: a source for the history of Kazakhstan (1870–1918): scientific monograph). Almaty: Qazaq universiteti, 2000. 358 p. (In Kaz.).

Baydaly, 2020 — *Baydaly R. Zh.* 1930 zhyldardagy ashharshylyq kezindegi Orta Aziya respublikalarındagy qazaq bosqyndary (Kazakh refugees in the Central Asian republics during the famine of the 1930s). edu. e-history. kz elektrondy gylymi zhurnaly. 2020. No. 4(24). (In Kaz.).

Dal, 2004 — *Dal V. I.* Tolkovy slovar russkogo yazyka: sovremennoe napisanie (Explanatory dictionary of the Russian language: modern spelling). Moscow: AST; Astrel, 2004. 983 p. (In Russ.).

Isenov, 2020 — *Isenov O. I.* Qazaqstandagy 30-zhyldardagy ashharshylyq: qazaq khalqynyn atamekenen koshui (The famine of the 1930s in Kazakhstan: migration of the Kazakh people from their native land). edu. e-history. kz elektrondy gylymi zhurnaly. 2020. No. 4(24). (In Kaz.).

Istoricheskaya nauka, 1986 — *Istoricheskaya nauka. Voprosy metodologii* (Historical science. Issues of methodology). Moscow: Mysl, 1986. 261 p. (In Russ.).

Kokebayeva, Bisembayuly, 2026 — *Kokebayeva G. K., Bisembayuly M.* 1940 zhyldardagy Batys Belarus pen Batys Ukrainadagy mazhburly migratsiya zhane etnikalyq sayasat (Forced migration and ethnic policy in Western Belarus and Western Ukraine in the 1940s). Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 1. P. 125–138. DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_1_125-138. (In Kaz.).

Kozybayev, 1998 — *Kozybayev M. Q.* Tarikh zerdesi (Zamana asuy). 1-kitap (Historical memory (passage of time). Book 1). Almaty: Gylym, 1998. 344 p. (In Kaz.).

Kozybayev, Abylkhozhin, Aldazhumanov, 1992 — *Kozybayev M. K., Abylkhozhin Zh. B., Aldazhumanov K. S.* Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krestyanstva (Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry). Alma-Ata, 1992. 36 p. (In Russ.).

Lappo-Danilevsky, 1910 — *Lappo-Danilevsky A. S.* Metodologiya istorii (Methodology of history). Part. 1. Saint Petersburg, 1910. 414 p. (In Russ.).

Lavnik, Svoeoss, 2012 — *Lavnik I. Y., Svoeoss N.* Politicheskaya psikhologiya (Political psychology). Moscow: ROSSPEN, 2012. 359 p. (In Russ.).

Memlekettik terror, 2022 — Memlekettik terror men qugyn-surginnen tugan zherin tastap Qazaqstannan tys zherlerge (Ozbekstan, Tazhikstan) auakoshkenderdin arkhivtik quzhattary men estelikter zhinagy (Collection of archival documents and memoirs of those who left Kazakhstan for other countries (Uzbekistan, Tajikistan) due to state terror and repression). Almaty: Arys, 2022. 424 p. (In Kaz.).

Nekhamkin, 2014 — *Nekhamkin V. A.* Obvinenie kak sotsialno-psikhologicheskii fenomen (na osnove povsednevnogo opyta 1930-kh godov) (Accusation as a socio-psychological phenomenon (based on everyday experience of the 1930s)) // *Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii*. 2014. No. 2. (In Russ.).

Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Zobalan: (Kushtep uzhymdastyruqa qarsylyq. 1929–1931 zhyldary bolgan khalyq koterilisteri) (Disaster: resistance to forced collectivization. Popular uprisings of 1929–1931). Almaty: Sanat, 1994. 272 p. (In Kaz.).

Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30 zhyldardagy Qazaqstan qasireti: komekshi oqu quraly (The tragedy of Kazakhstan in the 1920s–1930s: supplementary textbook). Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).

Omarbekov, 2018 — *Omarbekov T.* 1929–1931 zhyldardagy khalyq koterilisteri: zertteu (Popular uprisings of 1929–1931: a study). Almaty: Arys, 2018. 480 p. (In Kaz.).

Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq kodeksi, 2014 — Qazaqstan Respublikasynyn Qylmystyq kodeksi. No. 226-V QRZ. 2014. 419-bap (Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. No. 226-V LRK. Article 419). Adilet aqparattyq-quqyqtyq zhuyesi (access date: 23. 05. 2026). (In Kaz.).

Shkuratov, 1977 — *Shkuratov V. A.* Istoricheskaya psikhologiya (Historical psychology). 2nd ed. Moscow, 1977. 505 p. (In Russ.).

Surovtseva, 2011 — *Surovtseva E. V.* Zhanr "pisma k tsaryu" v XIX – nachale XX veka (The genre of "letter to the tsar" in the 19th – early 20th century). Moscow: AIRO-XXI, 2011. 163 p. (In Russ.).

Taldybayev, 2016 — *Taldybayev Zh.* Qazaq khalqy: koshi-qon tarikhynyn demografiyasy (1926–1959 zhzh.) (The Kazakh people: demography of migration history (1926–1959)). edu. e-history. kz elektrondy gylymi zhurnaly. 2016. No. 1(05). (In Kaz.).

Tatimov, 1990 — *Tatimov M. B.* Demograficheskie posledstviya peregribov v kollektivizatsii: "belye pyatna" v istoricheskoi demografii Kazakhstana (Demographic consequences of excesses in collectivization: "blank spots" in the historical demography of Kazakhstan). Kollektivizatsiya selskogo khozyaistva v respublikakh Srednei Azii i Kazakhstane: opyt i problem (Collectivization of the agriculture in the republics of Central Asia and Kazakhstan: experience and problems). Alma-Ata: Gylym, 1990. 200 p. P. 108. (In Russ.).

Ugolovnyi kodeks RSFSR, 1927 — Ugolovnyi kodeks RSFSR 1926 goda (Criminal Code of the RSFSR of 1926). Moscow: Yuridicheskoe izdatelstvo NK Yu RSFSR, 1927. Art. 95, 161–162. (In Russ.).

Yuridichesky entsiklopedichesky slovar, 1984 — Yuridichesky entsiklopedichesky slovar (Legal encyclopedic dictionary) / Ed. by A. Ya. Sukharev. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 1984. 415 p. (In Russ.).

Zhelytyakov, 1972 — *Zhelytyakov A. D.* Pechat v obshchestvenno-politicheskoi i kulturnoi zhizni Turtsii (1729–1908 gg.) (The press in the socio-political and cultural life of Turkey (1729–1908)). Moscow: Nauka, 1972. 320 p. (In Russ.).

Әдебиеттер

Атабаев, 2000 — *Атабаев Қ.* Қазақ баспасөзі: Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918 жж.): ғылыми монография. Алматы: Қазақ университеті, 2000. 358 б.

- Байдалы, 2020 — *Байдалы Р. Ж.* 1930 жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикаларындағы қазақ босқындары // *edu.e-history.kz* электронды ғылыми журналы. 2020. № 4(24).
- Даль, 2004 — *Даль В. И.* Толковый словарь русского языка: современное написание. М.: АСТ; Астрель, 2004. 983 с.
- Желтяков, 1972 — *Желтяков А. Д.* Печать в общественно-политической и культурной жизни Турции (1729–1908 гг.). М.: Наука, 1972. 320 с.
- Исенов, 2020 — *Исенов Ө. И.* Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық: қазақ халқының атамекенінен көшуі // *edu.e-history.kz* электронды ғылыми журналы. 2020. № 4(24).
- Историческая наука, 1986 — *Историческая наука.* Вопросы методологии. М.: Мысль, 1986. 261 с.
- Козыбаев, Абылхожин, Алдажуманов, 1992 — *Козыбаев М.К., Абылхожин Ж.Б., Алдажуманов К.С.* Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства. Алма-Ата, 1992. 36 с.
- Көкебаева, Бисембайұлы, 2026 — *Көкебаева Г. К., Бисембайұлы М.* 1940 жылдардағы Батыс Беларусь пен Батыс Украинадағы мәжбүрлі миграция және этникалық саясат // *Asian Journal «Steppe Panorama»*. 2026. Т. 13. № 1. 125–138 бб. DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_1_125-138.
- Қозыбаев, 1998 — *Қозыбаев М. Қ.* Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. Алматы: Ғылым, 1998. 344 б.
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 2014 — *Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.* № 226-V ҚРЗ. 2014. 419-бап. Adilet ақпараттық-құқықтық жүйесі (қаралған күні: 23. 05. 2026).
- Лаппо-Данилевский, 1910 — *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. СПб., 1910. Ч. 1. 414 с.
- Лавник, Своеосс, 2012 — *Лавник И. Й., Своеосс Н.* Политическая психология. М.: РОССПЭН, 2012. 359 с.
- Мемлекеттік террор, 2022 — *Мемлекеттік террор мен қуғын-сүргіннен туған жерін тастап Қазақстаннан тыс жерлерге (Өзбекстан, Тәжікстан) ауақөшкендердің архивтік құжаттары мен естеліктер жинағы.* Алматы: Арыс, 2022. 424 б.
- Нехамкин, 2014 — *Нехамкин В. А.* Обвинение как социально-психологический феномен (на основе повседневного опыта 1930-х годов) // *Историческая психология и социология истории.* 2014. № 2.
- Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.* Зобалан: (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929–1931 жылдары болған халық көтерілістері). Алматы: Санат, 1994. 272 б.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Омарбеков, 2018 — *Омарбеков Т.* 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері: зерттеу. Алматы: Арыс, 2018. 480 б.
- Суровцева, 2011 — *Суровцева Е. В.* Жанр «письма к царю» в XIX – начале XX века. Москва: АИРО-XXI, 2011. 163 с.
- Талдыбаев, 2016 — *Талдыбаев Ж.* Қазақ халқы: көші-қон тарихының демографиясы (1926–1959 жж.) // *edu.e-history.kz* электронды ғылыми журналы. 2016. № 1(05).
- Татимов, 1990 — *Татимов М. Б.* Демографические последствия перегибов в коллективизации: «белые пятна» в исторической демографии Казахстана // *Коллективизация сельского хозяйства в республиках Средней Азии и Казахстане: опыт и проблемы.* Алма-Ата: Ғылым, 1990. 200 с. С. 108.
- Уголовный кодекс РСФСР, 1927 — *Уголовный кодекс РСФСР 1926 года.* М.: Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1927. Ст. 95, 161–162.
- Шкуратов, 1977 — *Шкуратов В. А.* Историческая психология. 2-е изд. М., 1977. 505 с.
- Юридический энциклопедический словарь, 1984 — *Юридический энциклопедический словарь / Бас ред. А.Я. Сухарев.* М.: Советская энциклопедия, 1984. 415 с.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 854-875, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_854-875

THE FORMATION OF ALMATY AS THE POLITICAL CENTER OF KAZAKHSTAN (1920s–30s)

*Konstantin Vladimirovich Cherepanov¹, Gulnar Alimbekovna Omarova^{2*},
Altyn Slyamkaidarovna Ualtayeva³*

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
candidate of historical sciences.
 <https://orcid.org/0000-0002-0736-9383> E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
1st-year PhD student at the Al-Farabi Kazakh National University, Research Fellow
 <https://orcid.org/0009-0007-7669-1855> E-mail: Gulomarova@rambler.ru
*Corresponding author

³Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Academician of the IAIS.
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>, e-mail: gilimorda2@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Cherepanov K.V., Omarova G.A., Ualtaeva A.S., 2026

Abstract. Introduction. The article examines the process of political polemics and the selection of the capital of the Kazakh Autonomous Socialist Soviet Republic (KazASSR) in the 1920s, and analyzes the aspects of the formation of Almaty's capital appearance in the 1930s. In their research, the authors relied mainly on materials stored in the funds of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of the Russian Federation, as well as on the memoirs and recollections of political leaders and eyewitnesses. The *aim* of the publication is to form an objective understanding of the process of transformation of the provincial city of Almaty, maintaining all the characteristics of a small town, into the political center of the Kazakh autonomy. The choice of Almaty as the center of the republic was logical and determined by the will of the political leadership of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) [VKP(b)] and the USSR, while the specific features of the formation of its capital appearance were directly related to the factors of the socio-political development of Soviet Kazakhstan in the first half of the 1930s. The reasons for relocating the capital four times within a short period are analyzed, and the historical and political conditions for choosing the center of the Kazakh ASSR, as well as the formation of the administrative, political, and cultural appearance of Almaty based on archival documents, are considered. *The methodological basis* of the study was formed by the principles of historicism, objectivity, and systematicity, which allowed for examining the process of Almaty's formation as the political center

of Kazakhstan within the context of socio-political transformations of the Soviet era. Historical-comparative, historical-genetic, and problem-chronological methods were applied during the research. The research *results* allow us to conclude that the establishment of Almaty as the center of Kazakhstan was part of broader processes of Soviet modernization and state-building in the republic. The historiographical and source material made it possible to reconstruct the main stages of this process and identify the key role of the union and party leadership in shaping the capital status of the city.

Keywords: USSR, Kazakh Autonomous Region, Semipalatinsk, Orenburg, Kyzyl-Orda, Alma-Ata, I.V. Stalin, F.I. Goloshchekin, L.I. Mirzoyan, political center

Acknowledgements. The study was conducted within the framework of the AP23488712 project "Everyday life of small and single-industry towns of Independent Kazakhstan (using the example of the Eastern region)".

For citation: Cherepanov K.V., Omarova G.A., Ualtaeva A.S. The Formation of Almaty as the Political Center of Kazakhstan (1920s–30s) // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 854–875. (In Rus.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_854–875

АЛМАТЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ (1920–30 жж.)

Константин Владимирович Черепанов¹, Гүлнар Әлімбекқызы Омарова^{2*},
Алтын Слямкайдаровна Уалтаева³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-0736-9383> E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ 1 курс докторанты, ғылыми қызметкер
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы),
 <https://orcid.org/0009-0007-7669-1855> E-mail: Gulomarova@rambler.ru

* Автор корреспондент

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көшесі, 050010, Алматы, Қазақстан Республикасы)
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ХАА академигі
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>, E-mail: gilimorda2@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Черепанов К.В., Омарова Г.А., Уалтаева А.С. 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Мақалада 1920-жылдардағы Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚазАКСР) саяси орталығын таңдау жағдайлары зерттеліп, 1930-жылдардағы Алматының астаналық келбетінің қалыптасуы талданған. Авторлар өз зерттеулерінде негізінен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) мен Ресей Федерациясының Мемлекеттік архиві (РФ МА) қорларында сақталған материалдарға, сондай-ақ саяси көшбасшылар мен куәгерлердің естеліктері мен мемуарларына сүйенген. Жарияланымның *мақсаты* – шағын қаланың барлық белгілері бар губерниялық Алматы қаласының Қазақ автономиясының саяси орталығына айналу үдерісі туралы объективті түсінік қалыптастыру. Республика орталығы ретінде Алматыны таңдау БКП (б) мен КСРО саяси басшылығының еркіне негізделген және заңды сипатқа ие болды, ал астаналық келбеттің қалыптасу ерекшеліктері 1930 жылдардың бірінші жартысындағы кеңестік Қазақстанның қоғамдық-саяси даму ерекшеліктерімен тікелей байланысты еді. Қысқа

мерзім ішінде астананың төрт рет ауыстырылу себептері талданып, Қазақ АКСР орталығын тандаудың тарихи және саяси шарттары, сондай-ақ архив құжаттары негізінде Алматының әкімшілік, саяси және мәдени келбетінің қалыптасуы қарастырылды. Зерттеудің *әдіснамалық* негізін Алматының Қазақстанның саяси орталығы ретінде қалыптасу үдерісін кеңес дәуіріндегі қоғамдық-саяси қайта құрулар контекстінде қарастыруға мүмкіндік берген тарихилық, объективтілік және жүйелілік принциптері құрады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, тарихи-генетикалық және проблемалық-хронологиялық әдістер қолданылды. Зерттеу *нәтижелері* Алматының Қазақстан орталығы ретінде қалыптасуы республикадағы кеңестік жаңғырту мен мемлекет құрудың кең ауқымды үдерістерінің бір бөлігі болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тарихнамалық және деректік материалдар осы үдерістің негізгі кезеңдерін қайта құруға және қаланың астаналық мәртебесін қалыптастырудағы одақтық және партиялық басшылықтың негізгі рөлін анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: КСРО, Қазақ автономиясы, Семей, Орынбор, Қызылорда, Алматы, И.В. Сталин, Ф.И. Голощекин, Л.И. Мирзоян, саяси орталық

Алғыс. Мақала AP23488712 «Тәуелсіз Қазақстанның шағын және моноқалаларының күнделікті өмірі (Шығыс өңірінің мысалында)» жүзеге асыру шеңберінде дайындалған.

Дәйексөз үшін: Черепанов К.В., Омарова Г.А., Уалтаева А.С. Алматының Қазақстанның саяси орталығы ретінде қалыптасуы (1920–30 жж.) // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 854–875 бб. (Орыс.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_854–875

ФОРМИРОВАНИЕ АЛМА-АТА КАК ПОЛИТИЧЕСКОГО ЦЕНТРА КАЗАХСТАНА (1920–30-е гг.)

*Константин Владимирович Черепанов¹, Гульнар Алимбековна Омарова^{2*},
Алтын Слямкайдаровна Уалтаева³*

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(дом 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, доцент
 <https://orcid.org/0000-0002-0736-9383> E-mail: k.v.cherepanov@mail.ru

²Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(дом 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Докторант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0009-0007-7669-1855> E-mail: Gulomarova@rambler.ru

* Автор корреспондент

³Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(дом 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, академик МАИН
 <https://orcid.org/0000-0001-9530-352X>, E-mail: gilimorda2@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Черепанов К.В., Омарова Г.А., Уалтаева А.С., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассмотрен процесс политической полемики и выбора столицы Казахской автономной социалистической советской республики (КазАССР) в 1920-е гг., проанализированы аспекты формирования столичного облика Алматы в 1930-е гг. Авторы в своем исследовании опирались в основном на материалы, хранящиеся в фондах Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) и Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ), а также на мемуары и воспоминания политических лидеров и очевидцев. *Цель* публикации в формировании

объективного представления о процессе превращения губернского города Алма-Ата со всеми признаками малого города в политический центр Казахской автономии. Выбор центра республики в Алма-Аты носил закономерный и обусловленный волей политического руководства ВКП (б) и СССР характер, а особенности формирования столичного облика напрямую были связаны с факторами общественно-политического развития советского Казахстана в первой половине 1930-х гг. Проанализированы причины переноса столицы четыре раза за короткий срок, рассмотрены исторические и политические условия выбора центра Казахской АССР и формирование административного, политического и культурного облика Алматы на основе архивных документов и воспоминаний очевидцев. *Методологическую* основу исследования составили принципы историзма, объективности и системности, позволившие рассмотреть процесс формирования Алма-Ата как политического центра Казахстана в контексте общественно-политических преобразований советской эпохи. В ходе исследования были применены историко-сравнительный, историко-генетический и проблемно-хронологический методы. *Результаты* исследования позволяют сделать вывод о том, что становление Алма-Ата как центра Казахстана являлось частью более широких процессов советской модернизации и государственного строительства в республике. Историографический и источниковый материал позволил реконструировать основные этапы данного процесса и выявить ключевую роль союзного и партийного руководства в формировании столичного статуса города.

Ключевые слова: СССР, Казахская автономия, Семипалатинск, Оренбург, Кзыл-Орда, Алма-Ата, И.В. Сталин, Ф.И. Голощекин, Л.И. Мирзоян, политический центр

Благодарность. Исследование проводилось в рамках проекта AP23488712 «Повседневность малых и моногородов Независимого Казахстана (на примере Восточного региона)».

Для цитирования: Черепанов К.В., Омарова Г.А., Уалтаева А.С. Формирование Алма-Ата как политического центра Казахстана (1920–30-е гг.) // Asian Journal»Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 2. С. 854–875. (На Рус.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_2_854–875

Введение. Выбор столицы казахской автономии, происходивший в течение 1920-х гг., имел характер важнейшего политического решения и предполагал с каждой новой столицей определенный вектор исторического развития республики. Сложный, драматический и, во многом, противоречивый характер создания самой Казахской автономии на постимперском пространстве в 1917–1920 гг. имел своим продолжением и процесс поиска постоянного политического центра.

За короткий, по историческим меркам, период времени с 1920 по 1929 гг. четырежды менялся статус столичных городов Казахстана: Семипалатинск – Оренбург – Кзыл-Орда – Алматы (Алма-Ата). Ни в одной из бывших советских республик ничего подобного не происходило (Пивовар, 2019: 54–65). Уже сам феномен четырехкратной смены столицы требует тщательного исследования. Любая столица проходит стадию малого города, но не каждый небольшой город становится столицей. Каждый раз с утверждением города столицей и новым ее переносом в республике происходили глубокие, содержательные процессы, прежде всего, внутри казахских национально-демократических кругов, отражая движение и рост национально-государственного строительства в условиях большевистской диктатуры.

Изучение факторов и обстоятельств, оказывавших влияние на выбор Алма-Ата в качестве политического центра Казахской автономии, и фактической стороны формирования города как столицы, с присущими атрибутами и характеристиками, приводит к значительному научно-исследовательскому и познавательному потенциалу, способствующему выработке новых объективных знаний о важнейших процессах национальной истории и истории крупнейшего мегаполиса Казахстана, а также общих представлений о формировании современных городов республики.

Материалы и методы. Данное исследование носит характер исторического исследования с элементами междисциплинарного подхода, находясь на стыке различных социально-гуманитарных дисциплин (истории, социологии, культурологии, экономики, урбанистики). Прежде всего, использовались специальные исторические методы: проблемно-хронологический, позволивший исследовать процесс оформления политического центра страны во временной последовательности; историко-типологический, без которого невозможно упорядочить массу исторических фактов, выявляя общие закономерности и стадии развития процесса выбора политического центра и формирования столичного облика г. Алматы; историко-систематический, рассматривающий события, процессы или государственно-общественные структуры как совокупность взаимосвязанных элементов. И, наконец, метод сравнительного анализа выявляет сходства, различия и закономерности между двумя или более (в нашем случае четырьмя) явлениями или процессами.

Источниками для предпринятого авторами исследования стали материалы дел, хранящихся в Центральном Государственном архиве Республики Казахстан (ЦГА РК), Государственном архиве Российской Федерации (ГА РФ). Документы из ЦГА РК позволили получить объективное представление о процессе выбора политического центра в 1925–1928 гг., а дело из фондов ГА РФ сыграло важную роль в понимании истории становления и формирования Алматы, как столицы казахской автономии. Также активно использовался в качестве источника информации I-й том сборника документов «История Алматы в документах» под редакцией Б.Г. Аягана, содержащий в себе важные и информативные свидетельства о состоянии города в момент его трансформации в столицу советского Казахстана (История Алматы в документах, 2008). В качестве источника субъективного происхождения использовались воспоминания видного советского и казахстанского партийного и государственного деятеля Д.А. Кунаева (Кунаев, 2022), советского и казахстанского композитора Е.Г. Брусиловского (Брусиловский, 2023) и танцовщицы, народной артистки КазССР Ш. Жиенкуловой (Джандарбековой), оставивших свои воспоминания об Алматы 1920–1930-х гг. Любопытны и информативны записки известных советских литераторов И. Ильфа и Е. Петрова, путешествовавших по Турксибу в дни завершения его строительства и отразивших свои впечатления от увиденного (Ильф и др., 2012).

Обсуждение. Об истории социального развития города Алма-Ата советского времени писали Троицкая А.Л. (Троицкая, 1937), Голиков Н.Ф., Двоскин Б.Я., Спектор М.Д. (Голиков, Двоскин, Спектор, 1989), Рабинович М.Г., Шмелева М.Н. (Рабинович, Шмелева, 1981: 23–34), Губогло М.Н. (Губогло, 1993), Аккулов М. (Аққұлов, 1983), Аупбаев Ж. (Аупбаев, 1981). О социально-демографическом положении города в независимый период писали Забирова А.Т. (Забирова, 2005), Бекмуратулы С. (Бекмұратұлы, 2007), Ауелбекулы К. (Әуелбекұлы, 1995) и др.

Город Алма-Ата стал столицей советского Казахстана лишь с четвертой попытки при обстоятельствах, определяемых, во многом, политическими факторами. До февраля 1921 г. он именовался г. Верным и до октября 1924 г. являлся административным центром Семиреченской области (переименованной в октябре 1922 г. в Джетысуйскую), входившей в состав Туркестанской АССР. (Козыбаев, 1983: 24–25). Вряд ли кто-то из серьезных политиков в самом Казахстане мог предположить славную столичную карьеру, которую сделает впоследствии этот не самый крупный и не самый развитый по тем временам город в южных пределах советского государства. Пальма первенства среди городов, находившихся на казахской земле, без всякого сомнения, принадлежала Семипалатинску.

Богатый город, на великой реке Иртыш, совершенно не случайно был столицей казахской автономии в период управления ею Алаш-Ордой, именовался Алаш-кала и имел все шансы на то, чтобы и далее оставаться главным городом уже советского Казахстана (Азмухамбетов, 2012: 8). Но именно статус альтернативной столицы в противовес советской государственности в годы постимперского безвременья лишил Семипалатинск любой

возможности к этому статусу опять вернуться. Красной столицей киргизского (казахского) края стал Оренбург, бывший с июля 1919 г. местом пребывания Киргизского Революционного Комитета (Кирревкома).

Здесь напрашивается прямая аналогия с историей другого крупного сибирско-казахского города на Иртыше – Омска, бывшего столицей Российского антибольшевистского сопротивления в течение, как минимум, года с октября 1918 по ноябрь 1919 гг. Являясь крупнейшим административным, транспортным и промышленным центром всего российского Зауралья, он уже не смог сохранить за собой столичный статус и по воле победителей уступил его Новониколаевску (Новосибирску). Разница была лишь в том, что значительная часть алашских руководителей с лета 1919 г., не получив помощи и поддержки ни от внутренних, ни от внешних союзников (последние воспринимались как таковые только гипотетически: Китай, Япония) стали переходить на позиции большевизма, если не идейно, то тактически, надеясь реализовать мечту о самостоятельном, национальном существовании хотя бы в составе большевистской Российской Федерации. (Аманжолова, 2017: 249).

Другими словами, в отличие от столицы «белой России», захваченной большевиками, и военного разгрома, учиненного ими своим противникам с физической ликвидацией вождя сопротивления А.В. Колчака, Семипалатинску и алашской автономии удалось найти консенсус с коммунистами. Правда с окончательной потерей статуса столицы для города и отложенными на время политическими репрессиями против лидеров Алашского движения. Оренбург, противостоявший казахским автономистам, с тех времен, когда остальные казахстанские города находились под их влиянием, воспринимался именно как столица «красных киргизов» и продолжал выполнять эти функции какое-то время и после завершения военного противостояния на казахской земле.

Возможно, Оренбург бы и смог сохранить за собой положение главного политического центра республики, если бы не развернувшаяся по воле ЦК РКП (б) работа по национально-государственному размежеванию территории. 4 июня 1924 г. Оргбюро ЦК РКП(б) приняло постановление «О национальном размежевании среднеазиатских республик», и в новой административно-территориальной реальности Оренбург окончательно терял всякие связи с основными массами казахского населения и становился абсолютно недоступным в качестве республиканского центра для населенных регионов юга Казахстана. После рассмотрения нескольких вариантов будущего административно-территориального районирования было признано целесообразным перенесение столицы Казахской АССР в Ак-Мечеть, где 97 % составляло коренное население. 26 января 1925 г. ЦК РКП(б) принял решение о переводе столицы Казахской АССР из Оренбурга в Ак-Мечеть. Решение о месте пребывания нового республиканского центра вновь было принято в Москве (Столицы Казахстана: Сб. док. и материалов, 2008: 33).

С учетом близости новой столицы к недавно присоединенным регионам это было вполне правильным решением, но город на момент внезапного превращения его в республиканский центр был явно к этому не готов. Ташкент, конечно, больше подходил к роли столицы для восстанавливавшейся, пусть и советской, но государственности, чем северный и почти русский Оренбург, и будущее всего региона в таком случае могло бы пойти совсем по-другому пути, но центральное руководство имело свои, и внешние (геополитические и идеологические), и имперские (внутренние – «Разделяй и властвуй») резоны, определяя Ташкент центром кристаллизации советской нации узбеков, а небольшую Ак-Мечеть центром казахской автономии (Ажарбаева, 2022). Оба проекта восстанавливавшейся центральноазиатской государственности вступали в противоречие друг с другом, и судьба Ташкента была не единственной точкой потенциального разлада, но самой крупной и давней. Со стороны, по сути, концепции тимуридной государственности, выступал Файзулла Ходжаев, утверждавший, что государство Тимуридов было национальным государством узбеков, а ему противостоял представитель советской казахской государственности Султанбек Ходжанов, эволюционизировавший от сотрудничества с М. Шокаем к активной деятельности в рядах ВКП (б) (Халид, 2024: 214).

Как считал С. Ходжанов, «смысл переноса центра в Ак-Мечеть заключается не в квартирном удобстве в нем, а в желании заложить непременно собственно киргизский центр» (РГАСПИ. Ф.17. Оп.25. Д.6. Л.146). Условия труда и быт номенклатуры ухудшились. Семья самого С. Ходжанова после ограбления осталась без зимних вещей и утвари (РГАСПИ. Ф.17. Оп.112. Д.714. Л.224–225). Ак-Мечеть, бывшая до 1922 г. уездным городом Российской империи под именем Перовск, стала очередным компромиссным вариантом в качестве столицы республики в противовес более крупному Чимкенту, что и обусловило, во многом, кратковременность ее пребывания там. Город находился на территории исторического Младшего жуза и лоббировался в своем новом функционале выходцем из Западного Казахстана Сейткали Мендешевым. Последний, что характерно, наряду с Ак-Мечетью предлагал перенести столицу казахской автономии в Семипалатинск, который имел для каждого казахского националиста такое же сакральное и символическое значение, как и Омск для противников большевиков в России и располагался на территории Среднего жуза, выходцы из которого представляли собой еще одну крупную группировку казахских коммунистов в руководстве КАССР (Акимбеков, 2021: 341).

В таком понимании ситуации перенос столицы в Ак-Мечеть предполагал нейтрализацию так называемых «туркестанцев» (С. Ходжанов, Т. Рыскулов и др.), не позволив им воспользоваться преимуществами своей территории в случае переноса столицы из «нейтрального» для представителей всех жузов Оренбурга в Чимкент или даже Ташкент. Однако, при всех отмеченных соображениях, перенос столицы на юг республики, на территории, входившие ранее в состав ТАССР, после проведения национально-государственного размежевания объективно усиливал позиции «туркестанцев», которые и до этого выглядели самой сплоченной и самой активной группой внутри казахских коммунистов.

К сожалению, многие замыслы по строительству Кызыл-Орды как столицы не пришлось осуществить. Еще в 1926 г. по заданию правительства РСФСР, в г. Кызыл-Орду прибыла специальная комиссия для проверки и оказания помощи в строительстве новой столицы Казахстана. Однако вместо конкретных рекомендаций и решений о дальнейшем развитии города как столицы казахской автономии комиссия пришла к выводу, что дальнейшее строительство города как столицы нецелесообразно (История Алматы. В 2-х томах, 2009: 164).

Формально виной этому стал тяжелый быт: зимой было невероятно холодно, летом же очень жарко и пыльно, городское население страдало от туберкулеза и малярии. Наряду с трудными экономическими и естественно-историческими условиями на первый план выходило строительство Турксиба. Казкрайком признал поспешность переезда в Кызыл-Орду без учета объективных причин. Ответственность за провал поручений партии легла на председателя технической комиссии СНК КАССР по переносу столицы А. Кенжина и главу СНК Н. Нурмакова (Чиликова, 1995: 85-91).

На самом деле отказ от дальнейшего строительства в Кызыл-Орде и новый перенос центра республики в г. Алма-Ата практически точно совпал с радикальными переменами в руководстве Казкрайкома ВКП (б) и республики. Сторонник максимального укрепления в Казахстане казахского, национального начала на принципах «процентной коренизации» Султанбек Ходжанов был снят с должности второго секретаря Казкрайкома ВКП (б) и отправлен на партийную работу за пределы Казахстана, а на должность первого секретаря уже в сентябре 1925 г. Москва назначила Филиппа Голощекина. Уже в середине 1920-х гг., политика «коренизации», едва начавшись, показала свою ограниченность и декларативность.

Поверившее в возможность строительства столицы своей республики с «чистого листа» казахское коммунистическое руководство очень быстро убедилось в иллюзорности своих планов и было вынуждено смириться с новым переносом столичного центра в Джетысуйскую губернию, в Алма-Ату – военно-колониционный оплот России во всем южном регионе еще с имперских времен. Любопытная параллель напрашивается между Украиной и Казахстаном в первые два десятилетия существования их в составе СССР. В обоих случаях первоначально столицы союзных революционной Российской Федерации национальных автономий – украинской и казахской – находились в максимальной близости от российских территорий.

Первая столица Украинской ССР находилась в Слобожанщине, в Харькове, подобно тому, как первый центр казахской автономии находился в Оренбурге, ставшем впоследствии, вообще, российским городом. Украинское партийное и советское руководство находилось «при Москве», в Харькове более длительный период времени с 1919 до середины 1934 гг., в то время как переезд центра казахской автономии на юг состоялся уже через пять лет и еще через четыре года на новое место дислокации в Алма-Ату.

В этом «кочевании» столицы казахской автономии видится логика попытки своеобразного «бегства» национального краевого руководства от границ России в регионы традиционного и массового проживания казахского населения. Как мы видим, бегство не было долгим и оказалось не вполне успешным, переезд в Алма-Ату после четырехлетней свободы напоминал скорее возвращение в прежнее заключение только с более комфортными условиями. Передислокация центра автономной республики в Семиречье ознаменовалась первой волной массовых репрессий против представителей алашского движения, являвшихся самой настоящей элитой казахского общества и отражавшей истинные народные чаяния и настроения.

Вернувшийся из союзного центра секретарь Казкрайкома Ф.И. Голошекин информировал 23 февраля 1927 г. участников заседания Бюро Казахского Краевого Комитета ВКП (б) о решении Политбюро ЦК ВКП (б) от 17 февраля 1927 г. о переводе столицы КССР в Алма-Ату. В связи с этим приостанавливалось выполнение, ранее намеченного плана строительства Кызыл-Орды (История Алматы в документах, 2008: 146).

VI Всеказахстанский съезд Советов, проходивший с 28 марта по 3 апреля 1927 г., принял решение «О перенесении столицы Казахстана» и утвердил постановление КазЦИКа и СНК КАССР от 3 марта 1927 г. о перенесении центра Казахстана в г. Алма-Ата (АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.1040. Л.129). 4 апреля 1927 г., СНК КАССР, на своем заседании рассмотрев материалы правительственной комиссии, решил выделить на гражданское строительство 1 млн 632 тыс. руб., на перевозку учреждений и сотрудников 750 тыс. 112 рублей (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.7).

Переезд правительственных учреждений приурочивался к началу регулярного движения по Турксибу. Перенос столицы в Алма-Ату в целом сыграл решающую роль в дальнейшем развитии города. Развернулось городское промышленное и жилищно-коммунальное строительство. По железной дороге прибывали строительные материалы, техника, фабрично-заводское оборудование и т.д. На междуминистерском техническом совещании по вопросу о проектировании жилищного строительства в Алма-Ата, состоявшемся уже 5 апреля 1927 г. в Кызыл-Орде в присутствии представителей ведущих ведомств и профильных наркоматов слушался вопрос о выработке типов и норм жилых домов для г. Алма-Ата, предполагаемых к постройке. В итоге было принято постановление, в котором задавались стандарты сооружавшихся в новой республиканской столице жилых и служебных зданий. Предполагавшиеся к строительству жилые дома имели массу удобств и выгодно отличались от существовавшего к тому времени обывденного жилья советского гражданина.

Последним пунктом постановления избиралась особая комиссия из трех членов в лице инженеров Фельдмана С.Л., Цейтлина М.М. и Попкова М.И., которой и поручалось снестись с Центральными инженерными и научными организациями для всестороннего освещения и выработки наиболее рациональных типов конструкций, как жилых домов, так и более сложных, многоэтажных зданий общественного и промышленного характера (ЦГА РК. Ф.30. Оп.1. Д.800. Л.57, 57 об., 58).

По пятилетней программе строительства должны были быть построены гидростанция, театр, трамвайные пути. Для временного размещения КазЦИКа, Совнаркома, Наркомфина, Казкрайкома ВКП (б) отводились здания бывших мужской и женской гимназий, а для Наркомзема, Казводхоза, Губзема выделялись помещения детдома им. Троцкого и бывший торговый дом Габдулвалиева (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.2).

Как следует из обязательного постановления Алма-Атинского городского Совета по благоустройству города (1929 г.), всем владельцам, арендаторам, а в домах, занятых

совучреждениями, заведующим и начальникам вменялось в обязанность: улицы и тротуары на протяжении домовладения содержать в постоянной чистоте и подметать ежедневно летом до 6 часов, а зимой до 8 часов. Мусор, собранный с улиц, сваливать в мусорные ящики, имевшиеся во дворах, и по мере накопления вывозить на свалочные места, отведенные Горкоммунотделом. В летнее время улицы и тротуары, с 1 июня по 15 сентября, при наличии воды, должны были поливаться ежедневно, в зимнее время тротуары должны очищаться от снега, а в гололедицу посыпаться песком или золой. Строжайше запрещалось загрязнять воду арыков, поить непосредственно из арыков животных, выпускать на арыки птицу, мыть животных около арыка. Животных можно было поить из уличных арыков, наливая воду чистым ведром, на расстоянии не ближе одного метра от арыка (История Алматы в документах, 2008: 168-171).

Что представляла собой Алматы в первые годы своего столичного статуса, вспоминал в своих мемуарах Д.А. Кунаев: «Помню все достопримечательности старого Верного. Дом губернатора, Кафедральный собор, Покровскую церковь, мечети, купеческие лабазы и магазины, бараки, огороды и сады, глинобитные, деревянные дома в один, редко в два-три этажа, ни одной асфальтовой дороги, на пыльных улицах бесчисленное количество лошадей, ишаков и верблюдов, день и ночь струящаяся вода в арыках, а над ними в пышной зелени тополя и карагачи – вот характерный облик города Верного» (Кунаев, 2022: 10). «Город, можно сказать, зеленел практически на глазах. Весь он практически размещался в таких параметрах: со стороны гор – улица Арычная (ныне проспект Абая), с севера – станция Алма-Ата II, с запада – Весновка и с востока – Пугасов мост и ниже по речке до Малой Станицы. Все остальное за этими пределами – огороды, поля, а кое-для-кого и охотничьи угодья» (Кунаев, 2022: 11).

Страстным охотником был находившийся в политической ссылке в Алматы с января 1928 г. по январь 1929 г. творец Октябрьской революции 1917 г. Л.Д. Троцкий. Именно его неоднократно наблюдал в охотничьем снаряжении, неспешно прогуливавшегося по улицам города еще будучи подростком и учеником школы, будущий руководитель советского Казахстана. Для опального революционера год жизни в этом восточном городе был насыщен активной творческой и политической деятельностью, о чем свидетельствовали 800 писем и 500 телеграмм, отправленных по всему свету своим сторонникам только за период с апреля по ноябрь 1928 г. После отказа прекратить заниматься политической деятельностью 18 января 1929 г. Коллегия ОГПУ постановила выдворить Троцкого из СССР.

Иной раз компанию Л.Д. Троцкому составлял начальник строительства Турксиба Владимир Сергеевич Шатов (Владимир Родионович Клигерман). Знакомы они были еще со времен первой русской революции. В Октябре 1917 г. Шатов входил в состав Петроградского ВРК – Военно-революционного комитета и именно в составе этого чрезвычайного органа принимал деятельное участие в свержении Временного правительства вместе с Лениным, Троцким и Подвойским (Владимиров, 2013).

В воспоминаниях Д.А. Кунаева Алматы того времени был небольшим городом, но очень своеобразным и шумным. «Жизнь ключом била вокруг базаров, с постоянными дворами, кузнечными рядами и великим множеством мелких лавочек различной хозяйственной утварью трактирщиков, харчевен и столовых-забегаловок (асхана), в которые зазывали и приглашали отведать блюда национальной кухни или просто горячую свежее испеченную лепешку» (Кунаев, 2022: 11).

«В городе было несколько кинотеатров, куда алмаатинцы любили ходить, но, - по словам Д.А. Кунаева, - кинозалы заметно пустели, когда в Алма-Ату прибывал передвижной цирк и монтировался там, где сейчас расположен Центральный рынок». Большим событием, по воспоминаниям Кунаева, было выступление «знаменитого и непобедимого Хаджи-Мукана Мунайтпасова в Губернаторском саду». «Алма-Ата тогда сохраняла старый свой колорит. Конечно, в ту пору никакого губернатора уже не было, но сад по-прежнему назывался губернаторским и занимал тогда вместе с губернским домом большую территорию. По современному расположению это был квадрат: проспект Ленина, улица Комсомольская (ныне

Толле би), Пролетарской (ныне ул. Зенкова) и Советской (ул. Казыбек би), сейчас там находятся Дом кино, Центральный концертный зал и госпиталь. В юго-западной части сада высилась небольшая эстрадная площадка. Под музыкальный аккомпанемент Хаджи-Мукан с этой сцены показывал игру своих мускулов...» (Кунаев, 2022: 12). Воспоминания видного советского партийного и государственного деятеля о годах своего детства и юношества передают в ярких деталях, выпукло облик и быт небольшого уездного города с его неспешным и размеренным образом жизни накануне превращения его в главный город республики.

«Переброска» центра республики в Алматы совпала с новым, зловещим этапом в жизни не только Казахстана, но и всего Советского Союза. Год «великого перелома», положив конец политике НЭПа, навсегда изменил жизнь всех советских людей. Начался принципиально новый, трагический период в их жизни, с жертвами насильственной коллективизации, форсированной индустриализации и массового политического террора второй половины 1930-х гг. С осени 1929 г. развернулось интенсивное строительство административных зданий и жилых домов в новой столице республики. Через весь город с севера на юг была проложена узкоколейная железная дорога, по которой строительные материалы доставлялись на строительные площадки. 14 августа 1929 г. Совнарком республики утвердил план и контрольные цифры строительства города на 1929-1930 гг. В жилищное строительство вкладывалось более 6 млн руб., на строительство административных зданий – 2917750 рублей. В это же время реконструировались существовавшие фабрики и заводы города (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.3).

Правительственная комиссия по обследованию Алма-Аты провела всесторонний анализ состояния городской экономики и благоустройства. Так, сообщалось, «что город разбит на правильные кварталы, мерою в полторы десятины, при ширине улиц в 34 метра, обсаженных аллеями высоких деревьев. Дома большей частью деревянные. При ширине кварталов в 106 метров, внутренняя половина сплошь занята древесными насаждениями. Для постройки домов, в основном используется ель, лесные разработки которой ведутся большей частью в горах. Камень для построек добывается из разбитых валунов, причем средний вес кубометра доходит до 1600 килограммов. Для отделки цоколей, лестничных ступеней используется гранит серого цвета» (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.3).

В тексте документа говорилось о том, что сель 1921 г., прошедший по городу бурными потоками из камня и грязи, превратил два квартала между улицами Мещанской (ныне ул. Кабанбай-батыра) и Артиллерийской (ныне ул. Курмангазы) в практически непроезжие улицы. «Местами наносы столь значительны, что почти занесены цоколи домов. Необходимо производить расчистку улиц от наноса, употребляя последний на подсыпку промоин по улицам... Арыки местами заплыли грунтом и не очищены. Необходимо сделать сбросы и выложить бока и дно арыков кирпичом или камнем» (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.16).

В целях предотвращения загрязнения почвы и арыков необходимо при каждом дворовом участке иметь помойные и выгребные ямы, так как имелись случаи заболевания брюшным тифом. Здания больниц подлежали расширению путем пристроек. Обращалось внимание на крайнюю непригодность городской скотобойни, представляющей собой деревянный сарай, не отвечавший санитарным нормам. Сооружение городской бани было включено в число первоочередных новостроек. В вопросы благоустройства будущей столицы входило и озеленение: «принимая во внимание будущее разрастание города, каковое желательно в западном направлении, к селению Тастак, следует заблаговременно запроектировать улицы и участки с будущими парками, скверами, располагая таковые в пересечениях улиц, дабы сохранить перспективно-художественный вид» (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.7).

Одной из основных проблем города был вопрос водоснабжения. Городское население пользовалось водой из реки Малая Алматинка. Она отвечала всем требованиям, предъявляемым к питьевой воде, т.е. была достаточно прозрачной и мягкой. Рельеф местности при условиях забора воды в горах, в пределах 4 км от города, давал возможность ее подачи в любую часть города естественным напором. Водосборные сооружения по типу бассейнов должны были сооружаться в районе гидрометеорологической станции, на высоте 990 м над

уровнем моря. От них прокладывалась основная труба до отметки 864 м, затем, при повороте на запад, до 815 м над уровнем моря. От магистральной трубы отходили ветки в северную, западную и восточную части города.

Далее комиссия отмечала, что «прирост населения в городе будет происходить усиленно и в течение 25 лет население возрастет до 120 тыс. человек... Будет вполне безошибочно принять норму суточного потребления воды на одного человека 120 литров... Приступить к изысканиям реки Малой Алматинки, для составления проекта водоснабжения и расчету трубопроводов водосборных сооружений» (ЦГА РК. Ф.878. Оп.1. Д.285. Л.7).

Строительство Турксиба и выход на Ташкентско-Оренбургскую железную дорогу сделали Алма-Ату важнейшим стратегическим и экономическим центром республики, что и повлекло за собой перенос столицы. Благоприятные природно-ландшафтные условия и красоты новой столицы – Алма-Аты, окаймленной живописными отрогами Заилийского Алатау, представляли широкие возможности и простор для творческих планов реконструкции и строительства нового административного центра республики. «Турксиб преобразит столицу Казахстана», - прозорливо предрекали классики советского юмористического жанра И. Ильф и Е. Петров. «Уже свозятся по городской ветке строительные материалы. Городу тесно, Столько предстоит дела, что неизвестно даже, за что раньше взяться. Строить ли раньше усовершенствованные мостовые, или прокладывать прежде всего канализацию и водопровод, либо взяться за устройство большого курорта в Медео [...]» (Ильф и др.: 421).

Начало благоустройства новой столицы совпало с этапными политико-экономическими реформами советского государства: совершенствованием административно-бюрократической системы-машины, коллективизацией сельского хозяйства (и оттока сельчан, появлением армии рабочих рук), масштабной индустриализацией, налаживанием типично централизованно-колониальной сети железнодорожной инфраструктуры. Экономическое освоение природных ресурсов Казахстана решалось и осуществлялось в едином ключе и связке с политико-стратегическими доктринами страны Советов, идеологическими задачами строительства нового коммунистического общества и нового человека (История Алматы, 2009: 170).

Совокупное действие этих факторов привело к резкой интенсификации урбанизационных тенденций. Алма-Ата трансформировалась из периферийного уездного города в крупный административный, экономический и культурный центр советского Казахстана, что заложило основу для его последующего стремительного роста в 1930-е гг.

Характерные недостатки и проблемы развивавшегося ускоренными темпами города хорошо видны из содержания протокола № 148 заседания Краевого Комитета ВКП (б) КАССР от 14 августа 1931 г. В докладе «О развитии городского хозяйства Алма-Аты», сделанном секретарем Крайкома М.И. Кахиани, констатировались успехи социалистического строительства Казахстана, рост на этой основе культурно-бытовых потребностей трудящихся, постройка Турксиба, превращение города Алма-Ата, как столицы Казахстана в административный, хозяйственный и культурный центр Республики, с бурным ростом населения (50 000 чел. – в 1929 г., 115 000 чел. в 1931 г.), с одной стороны, и отсутствие элементарного благосостояния города в условиях острого жилищного кризиса – с другой стороны, ставившие совершенно неотложной задачей реконструкцию и форсированное развитие строительства городского хозяйства Алма-Аты и благоустройство города (жилищное строительство, общественное питание, хлебопечение, водоснабжение, мостовые, тротуары, освещение, городской транспорт, школы, больницы, бани, прачечные, места культуры и отдыха, детские сады, ясли и т.д.).

Крайком признал работу Алма-Атинского Горкома и горсовета в этой области неудовлетворительной. В этой связи предлагалось увеличить количество возводимого жилья и площадей под государственные нужды, обеспечить строительство бани, закончить строительство гостиницы, расширить мощности существовавшей электростанции, продолжить строительство водопровода, осуществлять мощение улиц, отремонтировать городскую больницу, роддом, построить новые школы, городскую библиотеку, Дом Советов.

Особое внимание уделялось вопросу нормализации самой системы общественного питания, подвергшейся серьезному испытанию в 1928–1931 гг. «Предложить Горкому, Горсовету, профсоюзным организациям и потребкооперации добиться незамедлительно перелома в деле улучшения рабочего снабжения, общественного питания, работы закрытых распределителей, особое внимание уделить вопросу снабжения рабочих и трудящихся г. Алма-Аты хлебом, мясом, молоком, овощами и рыбой.

Исключительно серьезное внимание обратить на быстрейшую перестройку работы потребкооперации в соответствии с обращением ЦК и Совнаркома» (История Алматы в документах, 2008: 194-197).

Последние положения доклада отражали всю сложность продовольственного положения в стране. Хлебозаготовительный кризис 1928-1929 гг. обернулся для населения страны запретом свободной торговли зерном и хлебом и введением карточной системы на хлеб. В январе 1931 г. по решению Политбюро ЦК ВКП(б) Наркомат снабжения СССР ввёл всесоюзную карточную систему распределения основных продуктов питания и непродовольственных товаров. Карточки выдавались только тем, кто трудился в государственном секторе экономики (промышленные предприятия, государственные, военные организации и учреждения, совхозы), а также их иждивенцам. Вне государственной системы снабжения оказались крестьяне и лишённые политических прав (лишенцы), вместе составлявшие более 80 % населения страны. Так что обозначенные меры по улучшению снабжения продуктами и расширению сферы общественного питания затрагивали интересы меньшей части населения республики в целом и города, в частности.

Одним из следствий резкого ухудшения положения с доступностью товаров первой необходимости и, особенно, продовольственными продуктами, стало ухудшение криминогенной обстановки в стране в целом и, особенно, на ее окраинах, там, где власть традиционно была более слабой и менее расторопной. В стенограмме протокола №88 заседания Областного бюро ВКП (б) от 1932 г. под грифом «Строго секретно» сообщалось о мероприятиях по усилению борьбы с уголовной преступностью в г. Алма-Ате. При этом отмечалось, что «Алма-Ата является местом останковки гастроллирующего элемента» в силу нахождения на пути между Сибирью (Новосибирск) и Средней Азией (Ташкент) и при значительно большей оснащенности вышеуказанных двух соседних центров оперативно-милицейским составом (лучшие условия, кадры) преступный элемент из этих областей и краев неизбежно направляется в г. Алма-Ату (История Алматы в документах, 2008: 201).

Характерно, что авторы данного документа не пытались анализировать причины резкого роста антиобщественного поведения граждан Советского Союза, хотя именно обстановка «чрезвычайщины», установившаяся в стране на период сталинской «модернизации» первой половины 1930-х гг. способствовала резкому росту криминализации в обществе и увеличению количества самих преступлений вследствие принятия закона «О защите социалистической собственности» от 7 августа 1932 г. Во многом именно с мерами закрепительно-контролирующего характера была связана начавшаяся в декабре 1932 г. всеобщая паспортизация, докатившаяся и до окраин союзного государства к концу 1933 г.

Именно в этот трагический момент развития ситуации в республике в Казахстан и его новую столицу прибыл из Ленинграда уже вполне состоявшийся советский композитор Евгений Григорьевич Брусиловский. Отправляясь в провинциальную тогда Алма-Ату, он вынужден был обменять свое «удостоверение личности» на паспорт, отмечая, что всеобщая паспортизация, начавшаяся в конце декабря 1932 г. была «вызвана необходимостью очистить большие города от социально-вредных, деклассированных людей, которым паспорт не выдавали и переселяли дальше на периферию» (Брусиловский, 2023: 47).

Столица республики была далеко не самым безопасным местом, причем специфика ее положения, климат и отсутствие жесткой регламентации, характерной для европейских регионов СССР привлекали в нее самые разные преступные элементы, а кто-то вынужден был становиться на социально опасный путь преступлений, лишившись всего в результате коренной ломки жизни миллионов людей начала 1930-х гг. «В Алма-Ате свирепствовал

бандитизм и хулиганство» (Брусиловский, 2023: 65). Сам город, со слов композитора, был мало похож на столицу. Асфальтовых улиц в нем тогда не было, они появились позже. «Улица представляла собой дорожку из колдобин, камней разного габарита и кочек. Ходить надо было внимательно, чтобы не споткнуться. Рядом от головного арыка, текла, журча, вода Малой Алма-Атинки, по уличным арыкам, сверху-вниз. Это было основное водоснабжение города. Арычную воду пили, в арыках стирали, из арыка пили животные, арычной водой поливали сады и огороды, делая самодельные отводы воды, дети, весело брызгаясь, резвились в арычной воде» (Брусиловский, 2023: 61).

Любопытный момент в столичной судьбе Алматы отражен в деле, хранящемся в фондах Государственного архива Российской Федерации (ГА РФ) «Материалы и переписка по вопросам планировки гор. Алма-Ата» (ГА РФ. Ф. а-314. Оп. 1. Д. 7426). Из него следует, что к началу 1932 г. в Москве, среди сотрудников народного комиссариата коммунального хозяйства РСФСР сформировалось представление об ошибочности выбора новой столицы казахской автономии (в документах подчеркивался, в том числе, и этот момент). В качестве доводов, приводимых сторонниками нового переноса столицы, звучали следующие: 1) Алма-Ата находится в очень неблагоприятных сейсмологических условиях, т.к. там сейсмографом отмечается ежедневно до 10-и землетрясений, которые иногда приводят к катастрофам, выражающимся в почти полном уничтожении города; 2) микроклимат города дает колебания от плюс 40 до минус 70 градусов; 3) Следующим неблагоприятным моментом в г. Алма-Ате являются сильные потоки с гор, которые в результате дождей и снегов спускаются на город и сносят отдельные его части; 4) Все железнодорожные узлы Казахской Республики обходят г. Алма-Ату; 5) Ближайшая линия железной дороги находится на расстоянии около 10 км от города; 6) Алма-Атинский Район не имеет производственной базы для тяжелой индустрии; 7) Строительство зданий в Алма-Ате не может превышать 2-х этажей; 8) прокладка трубопроводов по городу затруднена; 9) Ближко расположенные к Алма-Ате поселки находятся в аналогичных невыгодных условиях (ГА РФ. Ф. а-314. Оп. 1. Д. 7426. Л. 1-2).

На совещании при управлении планировки НККХ от 26 февраля 1932 г. по вопросу о целесообразности сохранения на существующем месте гор. Алма-Аты, как центре Казахской ССР при признании имеющихся трудностей и сложностей делался вывод о нежелательности на месте (т.е. в самой Алматы) возбуждения вопроса о переносе, поскольку вопрос имеет не только техническое, но и политическое значение (ГА РФ. Ф. а-314. Оп. 1. Д. 7426. Л. 3).

Из докладной записки начальника управления планировки НККХ РСФСР Н.Ф. Попова народному комиссару коммунального хозяйства Н. П. Комарову от 11 марта 1932 г. следует, что в ходе обсуждения вопроса о судьбе Алма-Ата ставился вопрос не только о переносе столицы, но и о целесообразности дальнейшего строительства города. Народный комиссариат путей сообщения (НКПС), как видно из заключения по докладу НККХ РСФСР на имя СНК РСФСР от 19 марта 1932 г. также поддержал предложение об образовании правительственной Комиссии для проработки вопроса целесообразности дальнейшего нахождения столицы Казахской АССР в Алма-Ате, ввиду наличия ряда отрицательных моментов, указанных в докладе НККХ (ГА РФ. Ф. а-314. Оп. 1. Д. 7426. Л. 5).

Очевидные и хорошо известные неблагоприятные факторы, связанные с естественным положением Алматы в условиях пика бедствий, испытываемых республикой именно в первой половине 1932 г. приобретали в глазах руководителей союзного ведомства коммунального хозяйства объективно катастрофический характер. Резкое увеличение количества населения с 50 000 до 120 000 всего лишь за три года при сохранении прежней инфраструктуры города создавало явно избыточную нагрузку на городское хозяйство, и справиться с этими потоками беженцев от голода и смертей не представлялось возможным. Конечно, столица не видела всего масштаба бедствия, обрушившегося на республику, но отголоски общей беды доходили и до нее (История Алматы в документах, 2008: 206).

Страшное время великого голода 1931–1933 гг. наложило свой отпечаток на повседневность и облик всего Казахстана, не оставив в стороне и столицу. Д.А. Кунаев в своих мемуарах свидетельствовал: «В то же время в Казахстане господствовал административно-

бюрократический террор. Людей без особого разбора отправляли в «кулацкую ссылку», заключали в концлагеря, расстреливали. Первый руководитель республики, назначенный Сталиным, Ф.И. Голощекин и его подручные, по сути, вели гражданскую войну с народом, что всеми силами скрывалось. Лишь спустя многие десятилетия, стало известно, что за пять лет, с 1929 по 1933 годы, в Казахстане только по «линии» ОГПУ было приговорено к расстрелу 3386 человек. В результате жесточайшего геноцида казахский народ потерял около половины своего населения. При этом пострадало много украинцев, русских, татар, немцев, белорусов, дунган, людей других национальностей» (Кунаев, 2022: 16).

После нескольких лет страшного для казахского населения республики правления Ф. Голощекина с его теорией и практикой «малого Октября» наступили годы относительного спокойствия под руководством Левона Исаевича Мирзояна, бывшего, «человеком обаятельным, умным и демократическим руководителем» (Брусиловский, 2023: 229-230). Отдавал должное деятельности Л. Мирзояна и Д.А. Кунаев, отмечавший, что «Сменивший Ф.И. Голощекина на посту руководителя Казкрайкома Л. И. Мирзоян уже не подвергался усиленному кремлевскому режиму [...]. Бедственное положение постепенно стало выправляться» (Кунаев, 2022: 17-18).

Конечно, Л.И. Мирзоян был таким же, как и Ф. Голощекин до него, представителем центра и исполнителем его воли только в трагических для республики и ее населения обстоятельствах, что требовало большего такта и более тонких средств в достижении главной стратегической цели Москвы: сохранении, усилении и увековечивании власти союзного центра над казахским народом посредством декоративной автономии (пусть и с повышением ее формального статуса) и в этих планах мощный политический, культурный, научный республиканский центр русификации, которым являлась Алма-Ата, играл первостепенную роль.

Та Алма-Ата, которую увидел Левон Мирзоян, была совершенно неблагоустроена, как, впрочем, и большинство других казахстанских городов начала 1930-х гг. Он сам об этом писал Лазарю Кагановичу, секретарю ЦК ВКП (б): «Ужас, что из себя представляет Алма-Ата, – это паршивенькая деревенька, и, конечно, в несколько раз хуже любой северо-кавказской станицы. И вот в этом – Алма-Ата: помещений нет, народу негде жить, работники разбегаются, света нет – приходилось работать при керосиновых лампах, а когда ставишь вопрос о том, что надо строить, то все приводят десятки доводов о невозможности этого...».

В отличие от крупного советского партийного функционера, присланного Москвой для «выправления» ситуации, народная казахская танцовщица Шара Жиенкулова с любовью описывала Алма-Ату 1930-х гг. с тридцатитысячным населением в своих воспоминаниях, хотя и грязи на улицах города, особенно после дождя, и неосвещенных кварталов с редко стоящими тусклыми фонарями в нем было предостаточно! (Жиенкулова, 1983: 206-208).

При этом Алма-Ата оставалась всё первое десятилетие своего столичного существования «в основном русским городом», по заключению работавшего здесь композитора Е.Г. Брусиловского. «Процентов 80 в городе жили русские, и только 15-20 процентов в городе занимало казахское население» (Брусиловский, 2023: 80). Алма-Ата и до этого была, преимущественно, русским городом и именно в качестве такового она стала окончательно столицей советского Казахстана. Матрица русского города давала о себе знать столь явно и очевидно, что это не смогло не остаться незамеченным наблюдательным глазом создателей литературного персонажа – Остапа Бендера. «Алма-Ата еще сохраняла свой старорежимный вид полковничьего городка. Вся она обставлена одноэтажными, одноквартирными домиками с деревянными ставнями наружу, резными карнизами и тенистыми помещичьими крылечками. Все это воздвигнуто в чрезвычайно русском стиле, с петушочками, гребешочками, пташечками и полотенчиками. <...> Видно, что люди собирались здесь жить долго, уютно и спокойно» ((Ильф и др.: 421).

Левон Мирзоян должен был дать импульс бурному развитию и росту Алма-Ата по прежней матрице. Матрице имперского фронта, представлявшего волю и власть Москвы и постоянно готового к внешней экспансии. Облеченный личным доверием И.В. Сталина и

пользуясь широкими личными связями с другими государственными деятелями СССР, он не раз обращался к ним за финансовой поддержкой.

Отмечая крайне тяжелое положение казахстанской столицы в бытовом и культурном отношениях, Л.И. Мирзоян в письме Л.М. Кагановичу и В.М. Молотову от 27 июля 1933 г. жаловался: «В городе нет ни одного общественного здания, где можно было бы собрать больше 300-400 человек; нет театра, нет ни одного клуба, кроме Дома Красной армии. До сих пор в Алма-Ате не построено ни одного специального здания для кинотеатра. Больничная сеть города осталась в том же виде, как она была в старой Алма-Ате (добавлено несколько временных барачков) [...], нет в городе квалифицированных медиков, особенно хирургов... В городе гостиниц нет, а существуют старого типа заезжие дома на 70 номеров, из которых более половины занято постоянными жильцами... Новые здания в городе, естественно, проектируются с водопроводом и канализацией, а между тем канализации в городе нет [...]» (Левон Мирзоян в Казахстане, 2001: 43–45).

Но первым делом, по политическим соображениям, нужно было решить хлебную проблему. 8 июля 1933 г. на заседании Секретариата Казкрайкома ВКП(б) по предложению секретаря Казкрайкома Л. Мирзояна было дано поручение в 3-дневный срок наметить конкретные мероприятия по подготовке базы и всех необходимых средств для открытия хлебной торговли в г. Алма-Ата, примерно с 15–20 августа и внести их на утверждение Секретариата Крайкома [История Алматы в документах, 2008: 206]. В проекте постановления Казахского Краевого Комитета ВКП(б) об организации торговли хлебом по г. Алма-Ата от декабря 1934 г. уже определялся постоянный характер производства и торговли самым главным продуктом питания для десятков тысяч жителей столицы. Потребность в печеном хлебе для населения города Алма-Ата и его Пригородного района на 1-е января 1935 года определялась в 110 тонн в сутки с последующим увеличением в связи с ростом населения до 150 тонн. Предлагалось установить по городу хлеботорговую сеть в количестве магазинов 12, лавок 7, ларьков и палаток 53, а всего 72, в том числе Казторгу – существующая сеть – 23 единиц и по Казпрофсоюзу 49 единиц, из них 12 магазинов, подлежащих освобождению и передаче под хлебную торговлю [...]. Использовать 25 ларьков, занятых под торговлей планового хлеба и вновь построить 12 ларьков. Кроме этого, в целях перевозки муки к хлебопекарням и хлеба по торговой сети прикреплялось к торговле хлебом 10 автомашин (История Алматы в документах, 2008: 208-210).

Одной из первоочередных задач, определявшихся Л. Мирзояном, была организация республиканского университета, который должен был стать кузницей кадров администраторов, управленцев и работников науки и системы просвещения в необходимых и достаточных для советской империи параметрах (Ованнисян, 2019: 38-43). Важное место в реализации планов культурно-научного строительства, без которого республиканская столица не могла бы состояться принадлежало наркому просвещения КазССР Темиргеу Жургеневу.

Яркий образ наркома просвещения Казахской ССР запечатлен на страницах воспоминаний Е. Брусиловского: «Наш нарком Темирбек Жургенев обладал императивным и легковозбудимым характером. Внешность у него была военачальника. <...> он сразу создавал образ человека волевого, упрямого и действенного. Он кроме проблем самого Наркомпроса успевал побывать на репетициях Казмузтеатра, вести острую полемику с Сакеном Сейфуллиным на страницах местных газет по поводу его пьесы «Қызыл сұңқарлар», следить за образом жизни Байсеитовых и Жандарбековых, читать и корректировать либретто и пьесы, смотреть и обсуждать эскизы художников к очередным постановкам и многое другое. [...] Жургенева боялись, но уважали за его страстную любовь к национальному искусству, которому он уделял всегда много времени и внимания» (Брусиловский, 2023: 170).

В 1933 г. началась разработка проектов зданий для Казахского национального театра, открытого в январе 1934 г. По словам Е. Брусиловского: «Темирбек Жургенев с большой заботой и любовью пестовал этот молодой театр», занимаясь в театре всем: выбором репертуара, постановкой, музыкой, работой художника, материальной частью (Брусиловский,

2023: 170). В 1934 г. были открыты Казахский государственный университет (КГУ – ныне КазНУ им. Аль-Фараби) и Казахский горно-металлургический институт (ныне Каз НИТУ им. К.И. Сатпаева, Satbayev University). Активность Т. Жургенева подтверждалась и его позициями в партийно-республиканском руководстве. С согласия Л. Мирзояна Т. Жургенев был членом бюро ЦК компартии Казахстана и отвечал в руководящем партийном органе за вопросы развития науки, культуры и образования (Брусиловский, 2023: 231).

Характерным проявлением патриотических, национальных настроений Т. Жургенева является его поведение в разговоре с русским по национальности чиновником, который предложил для простоты и удобства говорить сразу на «простом русском языке». Е. Брусиловский, для которого русский язык был родным, тем не менее, в силу своей национальности (еврей) в пересказе этого эпизода демонстрирует свою симпатию к казахскому руководителю, возмущенному такой беспардонной наглостью и выговаривавшему представителю имперской нации: «Вы где находитесь, товарищ Орлов?! Вы где находитесь?! – повторил Жургенев на полтона ниже. – Вы приехали в Казахстан, если хотите здесь работать, вы обязаны знать государственный язык Республики! (Брусиловский, 2023: 104).

На заседании Бюро Казкрайкома ВКП (б) от 11 апреля 1935 г. Секретарь Казкрайкома ВКП (б) поставил вопрос о приглашении русской оперы, гастролирующей в Актюбинске в Алма-Ату. Первоначально сроком на полтора-два месяца. (История Алматы в документах, 2008: 210-211).

Вскоре путем опроса членов Бюро Казкрайкома ВКП (б) было принято решение признать необходимым оставить оперу на постоянную работу, превратив ее в Казахский Государственный Театр русской оперы и балета. Тогдашний заведующий отделом культуры и агитации Джанайдар Садвокасов предложил СНК и Наркомпросу в декадный срок оформить оставление оперы на постоянную работу, утвердить смету театра и разработать вопрос о слиянии руководства казахского и русского оперных театров (История Алматы в документах, 2008: 228).

В 1934 г. начал работать Уйгурский музыкально-драматический театр. По словам Е.Г. Брусиловского, Л. Мирзоян уделял много внимания вопросам культуры и искусства, в частности. Личный пример руководителя республиканской партийной организации обязывал всех более или менее руководящих партийных и советских деятелей также посещать спектакли театра (Брусиловский, 2023: 231). Его усилиями к середине 1930-х гг. здесь постепенно собирается весь (уцелевший) цвет казахской национальной интеллигенции (творческой, научной), создаются научные учреждения, вузы, театры, музеи, новые профессиональные направления культуры и искусства.

В свете постановления СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 17 февраля 1935 г. по развитию хозяйства и культуры Казахстана, Казкрайком ВКП (б) и СНК КАССР разрабатывали развернутую программу строительства и благоустройства Алма-Аты: жилищное строительство, строительство и ввод в эксплуатацию первой очереди ЦЭС (Центральной электростанции), дальнейшее расширение и благоустройство внутригородских дорог и тротуаров... Совнархоз КазАССР запретил строительство одноэтажных домов в границах улиц Ташкентская – Головной арык, Пролетарская (Зенкова) – Кордонная (Шагабутдинова). Городской Совет провел конкурс на лучший проект жилого трехэтажного дома для Алма-Аты (История Алматы. В 2-х томах, 2009: 179-180).

Апрельское постановление 1935 г. Совета Народных Комиссаров КАССР и Казахского Краевого Комитета ВКР (б) о строительстве и благоустройстве отмечало достигнутые успехи в области строительства и благоустройства города Алма-Ата. За 1934 г. было сдано в эксплуатацию 15 тыс. кв. метров жилплощади, построены две гостиницы на 210 мест, две столовые, достроены две школы, проложена сеть водопровода протяженностью 5,2 км с присоединением 14 домов; расширена сеть мощеных улиц, отремонтировано 1200 квартир, начато строительство ряда промышленных, социально-культурных и жилищно-коммунальных предприятий (ТЭЦ, Табачная фабрика, плодоовощной комбинат, дом культуры, КАЗГУ, мединститут, баня, жилые дома и пр.). При этом отмечалось, «что в

практике жилищного строительства гор. Алма-Ата все еще недостаточно проводится решение СНК СССР от 23. 4. 1934 г. «Об улучшении жилищного строительства» и имеют место низкое качество и небрежное выполнение строительных и отделочных работ, а также отсутствие хозяйственных построек и внешнего благоустройства (тротуары, зеленые насаждения и пр.)» (История Алматы в документах, 2008: 218).

Отсюда помимо обязательства Наркомхозу, Горсовету и строительным организациям при возведении домов в точности соблюдать строительные нормы, установленные решением СНК СССР, в отношении санитарно-технического и культурно-бытового обслуживания, предусматривая при проектировании и строительстве оборудование в квартирах внутренних устройств-уборных, ванн и душей, чуланов и проч., а также устройство торговых помещений, «установить, что при осуществлении жилищного строительства в первую очередь должны проводиться работы по водоснабжению, канализации, проводке электроэнергии, устройству дорог к застраиваемому участку и работы по озеленению участка заканчивать одновременно с окончанием здания (Из постанов. СНК СССР) (История Алматы в документах, 2008: 219).

Достигнутые успехи в социально-экономическом развитии Алматы и примыкающей к ней пригородной территории заставили и московских кураторов изменить свою позицию в отношении нового возможного переезда. По сути, к середине 1930-х гг. ни один город Казахской АССР не мог сравниться с Алматы по достигнутым показателям в численности, обеспеченности образовательными и культурными учреждениями, развитию хозяйственной сферы и бытовыми удобствами.

Тема с возможным переездом столицы на новое место была окончательно закрыта «Заключением по схеме распределения территории г. Алма-Аты в Совет Народных Комиссаров РСФСР» от 15 мая 1936 г. за подписью председателя Госплана РСФСР С.Б. Карпа.

В документе, имевшем, несомненно, императивный характер, заявлялось, что «Алма-Ата как столица Казахской АССР, несомненно, станет центром развитой индустрии, формирующей национальные пролетарские кадры, а также центром национальной культуры». «Промышленность Алма-Аты, - оговаривалось в документе, - специализируется проектом на легкой и пищевой индустрии, что является вполне правильной установкой проектирующей организации. В Алма-Ате намечено к концу расчетного периода (примерно к 1955 г.) создание обувной фабрики, хромового завода, трикотажной, мебельной, типографии, кинофабрики и значительного числа предприятий пищевой промышленности – мясокомбината, двух мельничных комбинатов, кондитерской фабрики, плодоовощного комбината, макаронной фабрики, комбикормового завода, табачной фабрики, ферментационного завода и других». При этом отдельно рассматривалась так называемая «Илийская проблема», во взаимосвязи развития городской экономики и лежащих в бассейне реки Или сельскохозяйственных угодий (что станет стратегическим развитием приилийского региона уже в послевоенный период развития народного хозяйства КазССР).

«Схема электростроительства должна быть признана правильной, использование близлежащей водной энергии в виде рек Б. Алматинка и Талгар, а также строительством ТЭЦ в самой Алма-Ате; в дальнейшей перспективе использование энергии крупных гидростанций р. Или. Некоторые сомнения может вызвать лишь вопрос об оптимальном размере Алма-Атинской ТЭЦ; возможно, что по сейсмическим условиям будет признано целесообразным строительство сравнительно более мелких станций». Вновь проброс на будущие десятилетия – использование гидроресурсов Или стало возможным лишь в 1970-е гг., с завершением строительства Капчагайской ГЭС.

Большое внимание в документе уделено вопросу о противостоянии высокой степени сейсмичности. Упоминалась докладная записка профессора В.О. Цшохера, в которой он ставил вопрос о целесообразности переноса столицы Казахской ССР. Обращалось внимание на то, что строительство города в условиях подобной сейсмичности возможно при строгом соблюдении антисейсмических строительных норм, что вызовет определенное удорожание строительства (от 18 до 50%). Именно угроза 9-балльных землетрясений заставляла Госплан и другие подобные организации подходить с осторожностью к вопросу о численности

населения столицы и развертывании здесь крупного промышленного строительства даже при соблюдении всех антисейсмических норм (в отношении этажности, строительного материала, разрыва между домами, ширины улиц, кварталов и проч.).

Наконец, обращалось внимание на внезапно возникающие (обычно в конце июня – начале июля) сели – грязе-каменные потоки, вызываемые усиленным таянием снегов в горах и одновременно выпадающими ливнями. При этом отмечалось, что борьба с образованием грязе-каменных потоков, согласно экспертизе ВНИЛАМИ, вполне возможна не только путём возведения гидротехнических сооружений, но и развертывания защитных агрономелиоративных мероприятий (в первую очередь – лесных насаждений). «Подобного рода мероприятия уже начаты, в 1936–1938 гг. развернутся настолько, что должны дать гарантию безопасности Алма-Ата от допуска в город потока – большой мощности. Безусловно, необходимо в течение ближайших лет полностью реализовать все мероприятия, намечаемые проектом ВНИЛАМИ для борьбы с селевыми потоками».

В итоге Госплан РСФСР счел необходимым, чтобы одновременно с генеральным проектом планировки на утверждение СНК были представлены особые строительные условия для Алма-Ата, учитывающие всю специфику строительства в этом пункте, в связи с высокой сейсмичностью, селевыми потоками, а также климатическими условиями. К выработке этих условий, по мнению автора документа, должны быть привлечены высоко авторитетные специалисты, вместе с тем должен быть учтен опыт строительства в капиталистических странах в аналогичных условиях.

Сосредоточение в Алма-Ате большого количества учебных заведений, а также исследовательских учреждений, учреждений по искусству и других просветительных организаций не вызывало сомнений и возражений, а, наоборот, объяснялось тем, что «центр молодой национальной республики, естественно, должен стягивать к себе, по крайней мере на данном достаточно длительном этапе, все основное ведущее по линии развития национальной культуры».

Автор заключения приходил к выводу, что «ставить вопрос о перенесении центра республики едва ли правильно, так как национальные, хозяйственные и климатические особенности района дают Алма-Ата ряд крупных преимуществ (здоровый, сравнительно умеренный климат, богатая растительность; будущая здравница Казахстана и центр горного туризма). К тому же перенесение города с 200-тысячным населением (в 1936 г.) сопряжено с исключительными трудностями и вряд ли вообще практически осуществимо. К тому же есть решение правительства РСФСР от 1932 г., рассматривавшего данный вопрос и предложившего оставить центр Казахской АССР в Алма-Ате (ГА РФ. Ф. а-314. Оп.1. Д.7426. Л.26-28 об.).

Развитие города как столицы советского Казахстана, продолжалось далее уже без всяких опасений, связанных с новым возможным переездом столицы, тем более что с декабря 1936 г. республика изменила статус и из автономной части РСФСР превратилась в союзную.

Национальный состав города Алматы
[Ф.698. Оп.21. Д.45. Л.2; Ф.698. Оп.21. Д.62, Л.3]

Национальность	Абс. число		%	
	1926 г.	1939 г.		
Русские	24996	166431	55,1	72,2
казахи	3006	25599	6,6	11,1
украинцы	4870	16674	10,7	7,3
татары	2321	5999	5,1	2,6
уйгуры	5459	4328	12,0	1,9
евреи	-	2231	-	1,0
мордовцы	131	1481	0,3	0,7
беларусы	217	1447	0,5	0,6
узбеки	1611	1322	3,6	0,6

др нац-ти	2784	4991	6,1	2,0
всего	45395	230503	100,0	100,0

Данные переписей населения 1926 и 1939 гг. свидетельствуют о существенных изменениях в этническом составе населения г. Алма-Ата. За рассматриваемый период численность населения города увеличилась более чем в пять раз - с 45,3 тыс. чел. Стремительный рост был обусловлен процессами индустриализации, перенесением столицы, административным повышением статуса города и интенсивными миграционными потоками из других регионов СССР.

Наиболее значительный рост наблюдался среди русского населения. Численность русских увеличилась с 24 996 до 166 431 человека, а их удельный вес возрос с 55,1 % до 72,2 %. Таким образом, к концу 1930-х гг. русские стали доминирующей этнической группой города, формируя почти три четверти его населения.

Численность казахов за тот же период возросла с 3 006 до 25 599 человек, то есть более чем в восемь раз. Однако, несмотря на столь высокие темпы абсолютного роста, их доля в составе городского населения оставалась относительно низкой, увеличившись лишь с 6,6 % до 11,1 %. При этом абсолютная численность большинства этнических групп либо увеличивалась, либо оставалась относительно стабильной, однако их рост значительно отставал от общих темпов увеличения населения города.

Став политическим центром автономной, а затем и союзной республики Алма-Ата из сравнительно небольшого многонационального города превратилась в самый крупный административный и индустриальный центр с преобладанием русского населения. Этнодемографические изменения данного периода во многом определили национальное лицо города на последующие десятилетия советской эпохи, сохраняя за ним функцию твердыни советской империи на Востоке. Именно в то время в народе широко распространилась поговорка: «Алматы - казаху столица, русскому - дом, а уйгуру - столовая».

Заключение. Частая смена столиц Казахстана диктовалась как политической конъюнктурой, так и потребностями формирования казахской автономии. С самого первого года обретения столичного статуса Алма-Ата оставалась чисто административным центром, в котором почти не чувствовалось присутствия казахского населения. Причинами тому были – объективная посткочевническая природа казахского менталитета, «итоги» 1920–1930-х гг., когда почти половина казахского этноса либо физически исчезла с лица земли, либо была вынуждена бежать со своей родины, а оставшиеся в живых – влачить существование в колхозах и совхозах. Бывшая к моменту наделения ее столичным статусом ординарным советским губернским центром со всеми атрибутами малого города, Алма-Ата за десятилетие превратилась в крупнейший город республики, по праву сохраняя и усиливая свое влияние и значение в последующие десятилетия.

Население города, при этом, увеличивалось за счет внешней миграции, а не за счет естественных причин. Закономерно, что крупные мегаполисы республики, и прежде всего ее столица, росли за счет прибывших из других регионов Союза, то есть русских, украинцев, белорусов, татар, а также дунган, уйгуров, прибывших из Китая. Языком общения народов стал русский язык, на котором велось административное делопроизводство. В высших и средних специальных учебных заведениях, особенно в технической, медицинской и экономической сферах, обучение велось по учебникам, напечатанным на русском языке, и поэтому использовался русский язык. Можно сказать, что Алма-Ата советского периода, как политический, культурный, научный и промышленный центр республики, стала мощным центром русификации казахов.

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Fond 698 – Central Statistical Administration under the Council of Ministers of the Kazakh Soviet Socialist Republic.

Fond 30 – Council of People's Commissars of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic.
 Fond 878 (1925–1930) – Main Administration of Public Utilities under the People's Commissariat of Internal Affairs of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic.
 AP RK — Archive of the President of the Republic of Kazakhstan
 Fond 141 – Kazakh Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks).
 SARF — State Archive of the Russian Federation
 Fond A-314 – Main Administration of Public Utilities under the Council of People's Commissars of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (Main Administration of Public Utilities under the CPC of the RSFSR).
 RSASPH — Russian State Archive of Socio-Political History
 Fond 17 – Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks).

Источники

ЦГА РК — Центральный Государственный архив Республики Казахстан
 Ф. 698 - Центральное статистическое управление (ЦСУ) при Совете Министров Казахской ССР
 Ф. 30 - Совет Народных Комиссаров Казахской АССР
 Ф. 878 – 1925-1930 гг. Главное управление коммунального хозяйства при Народном комиссариате внутренних дел Каз АССР
 ПА РК — Президентский архив Республики Казахстан
 Ф. 141 - Казахский Краевой Комитет Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)
 ГА РФ — Государственный архив Российской Федерации
 Ф. а-314. Главное управление коммунального хозяйства при Совете Народных Комиссаров РСФСР (ГУКХ при СНК РСФСР)
 РГАСПИ — Российский Государственный архив социально-политической истории
 Ф. 17. Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков).

References

- Akimbekov, 2021 — *Akimbekov S.* Kazakhi mezhdru revolyutsiei i golodom (Kazakhs between revolution and famine). Almaty: TOO «Institut aziatskikh issledovaniy», 2021. 584 s. (In Russ.).
- Akkulov, 1983 — *Akkulov M.* Almaty nany: Almaty ondiristik nan pisiru birlestiginin zhymysynan (Almaty bread: From the work of the Almaty Industrial Bakery Association) // *Sotsialistik Kazakhstan*. 1983. 27 mart. (In Kaz.).
- Amanzholova, 2017 — *Amanzholova D.A.* Orenburg i stanovlenie sovetskogo Kazakhstana (Orenburg and the formation of Soviet Kazakhstan) // *Evrasiiskii perekrestok*. Vyp. 6. Orenburg: OOO IPK «Universitet», 2017. 481 s. (In Russ.).
- Auelbekuly, 1995 — *Auelbekuly K.* Astana halky azaiyp barady: demografiyalyk sholu (The population of the capital is decreasing: A demographic review) // *Almaty aqshamy*. 1995. 25 zheltoqsan. (In Kaz.).
- Aupbaev, 1981 — *Aupbaev Zh.* Ose ber, orlei ber, aru Almaty: Odaqtagy million turghyny bar 22-shi qala (Grow and flourish, beautiful Almaty: The 22nd city in the Union with a million residents) // *Leninshil zhas*. 1981. 30 zheltoqsan. (In Kaz.).
- Azharbayeva, 2022 — *Azharbayeva B.* Pervaya stolitsa respubliki (The first capital of the republic) // *Kyzylordinskie vesti*. 2022. 15 oktyabrya. URL: <https://kzvesti.kz/newspaper-articles/pervaya-stolitsa-respubliki-70504>. (In Russ.).
- Azmukhambetov, 2012 — *Azmukhambetov Sh.* Gorod Alash na beregu Irtysha: 95-letie istorii kazakhskoi avtonomii Alash (The city of Alash on the banks of the Irtysh: The 95th anniversary of the Kazakh autonomy of Alash) // *Rudnyi Altai*. 2012. 14 dekabrya. (In Russ.).
- Bekmuratuly, 2007 — *Bekmuratuly S.* Almaty turgyndarynyn sany 1,5 millionga qashan zhetedi nemes demografiyanyn tilimen soilesek (When will the population of Almaty reach 1.5 million, or speaking in the language of demography) // *Almaty aqshamy*. 2007. 12 mausym. (In Kaz.).
- Brusilovskii, 2023 — *Brusilovskii E.G.* Vospominaniya s kommentariyami i illyustratsiyami (Memoirs with comments and illustrations). Almaty: Tsentr sovremennoi kul'tury «Tselinnyi», 2023. 320 s. (In Russ.).
- Chilikova, 1995 — *Chilikova E.* «Orenburg — Kzyl-Orda — Almaty...» (Orenburg — Kzyl-Orda — Almaty...) // *Mysl'*. 1995. No. 10. (In Russ.).
- Golikov, Dvoskin, Spektor, 1989 — *Golikov N.F., Dvoskin B.Ya., Spektor M.D.* Problemy rasseleniya naseleniya Kazakhstana (Problems of population settlement in Kazakhstan). Alma-Ata: Nauka, 1989. 248 s. (In Russ.).
- Guboglo, 1993 — *Guboglo M.N.* Etnodemograficheskaya i yazykovaya situatsiya v stolitsakh soyuznykh respublik SSSR v kontse 80-kh — nachale 90-kh godov: v t.ch. v Almaty (The ethnodemographic and linguistic situation in the capitals of the Union republics of the USSR in the late 1980s and early 1990s: Including Almaty) // *Otechestvennaya istoriya*. 1993. No. 1. (In Russ.).
- Ilf i dr., 2012 — *Ilf I., Petrov E.* Istoriya Kazakhstana v dokumentakh i materialakh: al'manakh (The history of Kazakhstan in documents and materials: Almanac). Vyp. 2. Astana: TOO «Obshchestvo invalidov — Chernobylets», 2012. 438 s. (In Russ.).
- Istoriya Almaty v dokumentakh, 2008 — *Istoriya Almaty v dokumentakh* (The history of Almaty in documents) / Gl. red. B.G. Ayagan. Almaty: TOO «Qazaq entsiklopediyasy», 2008. T. 1. 320 s. (In Russ.).

- Khalid, 2024 — *Khalid A.* Tsentral'naya Aziya: ot veka imperii do nashikh dnei (Central Asia: From the age of empires to the present day). Moscow: Al'pina non-fikshn, 2024. 560 s. (In Russ.).
- Kozybaev, 1983 — *Kozybaev M.K.* Alma-Ata. Entsiklopediya (Alma-Ata. Encyclopedia). Alma-Ata: Gl. red. Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1983. S. 24–25. (In Russ.).
- Kunaev, 2022 — *Kunaev D.A.* O moem vremeni. Ot Stalina do Gorbacheva (About my time. From Stalin to Gorbachev). Almaty: Meloman Publishing, 2022. 378 s. (In Russ.).
- Levon Mirzoyan v Kazakhstane, 2001 — *Levon Mirzoyan v Kazakhstane: sb. dok. i materialov (1933–1938) (Levon Mirzoyan in Kazakhstan: Collection of documents and materials, 1933–1938) / Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan; otv. red. L.D. Degitaeva.* Almaty: Kazakhstan, 2001. 368 s. (In Russ.).
- Ovannisyan, 2019 — *Ovannisyan A.Yu.* Fundamental'nyi vklad Levona Mirzoyana v protsess stanovleniya i razvitiya kazakhstanskoi gosudarstvennosti v period SSSR (Levon Mirzoyan's fundamental contribution to the formation and development of Kazakh statehood during the Soviet period) // *Region i mir.* 2019. No. 2. (In Russ.).
- Pivovarov, 2019 — *Pivovarov E.I., Kosovan E.A.* Fenomen «migriruyushchei stolitsy» na postsovetском prostranstve (na primere Respubliki Kazakhstan) (The phenomenon of the “migrating capital” in the post-Soviet space: The case of the Republic of Kazakhstan) // *Vestnik RGGU. Seriya «Evraziiskie issledovaniya. Istoriya. Politologiya. Mezhdunarodnye otnosheniya».* Moscow, 2019. No. 1. (In Russ.).
- Rabinovich, Shmeleva, 1981 — *Rabinovich M.G., Shmeleva M.N.* K etnograficheskomu izucheniyu goroda (Toward an ethnographic study of the city) // *Sovetskaya etnografiya.* 1981. No. 3. (In Russ.).
- Stolitsy Kazakhstana, 2008 — *Stolitsy Kazakhstana: sb. dok. i materialov (The capitals of Kazakhstan: Collection of documents and materials).* Astana: Kazstatinform, 2008. 278 s. (In Russ.).
- Troitskaya, 1937 — *Troitskaya A.L.* Iz otcheta o komandirovke 1936 g. v natsional'nye raiony Sredneaziatskikh respublik (From the report on the 1936 trip to the national regions of the Central Asian republics) // *Sovetskaya etnografiya.* 1937. No. 4. (In Russ.).
- Vladimirov, 2013 — *Vladimirov V.* Chto delal demon revolyutsii (Lev Trotskii) v Alma-Atе? (What was the demon of revolution, Lev Trotsky, doing in Alma-Ata?) // *Vechernii Almaty.* 2013. 24 yanvarya. (In Russ.).
- Zabirova, 2005 — *Zabirova A.T.* Migratsiya kazakhov v g. Almaty i Astanu: zhilishchnye usloviya i zanyatost' (Migration of Kazakhs to Almaty and Astana: Housing conditions and employment) // *Realii i prognozy demograficheskogo razvitiya Evraziiskogo prostranstva: materialy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Almaty, 2005.* (In Russ.).
- Zhienkulova, 1983 — *Zhienkulova Sh.* Omirim mening — onerim (My life is my art). Almaty, 1983. 211 b. (In Kaz.).

Литература

- Аққұлов, 1983 — *Аққұлов М.* Алматы наны: [Алматы өндірістік нан пісіру бірлестігінің жұмысынан] // *Соц. Қазақстан.* 1983. 27 март.
- Азмұхамбетов, 2012 — *Азмұхамбетов Ш.* Город Алаш на берегу Иртыша: 95-летие истории казахской автономии Алаш // *Рудный Алтай,* 14 декабря 2012.
- Ажарбаева, 2022. — *Ажарбаева Б.* Первая столица республики /Кызылординские вести 15.10.2022 <https://kzvesti.kz/newspaper-articles/pervaja-stolica-respubliki-70504>.
- Акимбеков, 2021 — *Акимбеков С.* Казахи между революцией и голодом. Алматы: ТОО «Институт азиатских исследований», 2021. 584 с.
- Аманжолова, 2017 — *Аманжолова Д.А.* Оренбург и становление советского Казахстана // *Евразийский перекресток.* Вып. 6. Оренбург: ООО ИПК «Университет», 2017. 481 с.
- Әуелбекұлы, 1995 — *Әуелбекұлы Қ.* Астана халқы азайып барады: Демогр. шолу // *Алматы ақшамы.* 1995. 25 желтоқсан
- Аупбаев, 1981 — *Аупбаев Ж.* Өсе бер, өрлей бер, ару Алматы: [Одақтағы миллион тұрғыны бар 22-ші қала] // *Лениншіл жас.* 1981. 30 дек.
- Бекмұратұлы, 2007 — *Бекмұратұлы С.* Алматы тұрғындарының саны 1,5 миллионға қашан жетеді немесе демографияның тілімен сөйлесек // *Алматы ақшамы.* 2007. 12 маусым.
- Брусиловский, 2023 — *Брусиловский Е.Г.* Воспоминания с комментариями и иллюстрациями. Алматы: Центр современной культуры «Целинный». 2023. 320 с.
- Владимиров, 2013 — *Владимиров В.* Что делал демон революции (Лев Троцкий) в Алма-Ате? // *Вечерний Алматы,* 24 января 2013.
- Голиков, Двоскин, Спектор, 1989 — *Голиков Н.Ф., Двоскин Б.Я., Спектор М.Д.* Проблемы расселения населения Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 248 с.
- Губогло, 1993 — *Губогло М.Н.* Этнодемографическая и языковая ситуация в столицах союзных республик СССР в конце 80-х – начале 90-х годов: [В т.ч. в Алматы] // *Отеч. история.* 1993. № 1.
- Забирова, 2005 — *Забирова А.Т.* Миграция казахов в г. Алматы и Астану: жилищные условия и занятость // *Реалии и прогнозы демографического развития Евразийского пространства: Материалы Междунар. науч. практ. конф. Алматы, 2005.*
- История Алматы в документах, 2008 — *История Алматы в документах /* Гл. ред. Б.Г. Аяган. Алматы: ТОО «Қазақ энциклопедиясы», 2008. Т.1. 320 с.

- Ильф и др. — *Ильф И., Петров Е.* // История Казахстана в документах и материалах: Альманах. Вып. 2. Астана: ТОО, Общество инвалидов – Чернобылец», 2012. 438 с.
- Козыбаев, 1983. - *Козыбаев М.К.* Алма-Ата. Энциклопедия. Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1983. 607 с.
- Кунаев, 2022 — *Кунаев Д.А.* О моем времени. От Сталина до Горбачева. Алматы: Meloman Publishing, 2022. 378 с.
- Левон Мирзоян в Казахстане, 2001 — *Левон Мирзоян в Казахстане: Сб. док. и материалов (1933–1938)* / Архив Президента Республики Казахстан; отв. ред. Л.Д. Дегитаева. Алматы: Казахстан, 2001. 368 с.
- Ованнисян, 2019. - *Ованнисян А.Ю.* Фундаментальный вклад Левона Мирзояна в процесс становления и развития казахстанской государственности в период СССР //Регион и мир. 2019. № 2.
- Пивовар, 2019 — *Пивовар Е.И.* Феномен «мигрирующей столицы» на постсоветском пространстве (на примере Республики Казахстан) / Е.И. Пивовар, Е.А. Косован // Вестник РГГУ. Серия «Евразийские исследования. История. Политология. Международные отношения». М., 2019. № 1.
- Рабинович, Шмелева, 1981 — *Рабинович М.Г., Шмелева М.Н.* К этнографическому изучению города // Советская этнография. 1981. № 3.
- Столицы Казахстана, 2008 — *Столицы Казахстана: Сб. док. и материалов.* Астана: Казстатинформ, 2008. 278 с.
- Троицкая, 1937 — *Троицкая А.Л.* Из отчета о командировке 1936 г. в национальные районы Среднеазиатских республик // Советская этнография. 1937. № 4.
- Халид, 2024 — *Халид А.* Центральная Азия: от века империй до наших дней. М.: Альпина нон-фикш, 2024. 560 с.
- Жиенқұлова, 1983 — *Жиенқұлова Ш.* Өмірім менің – өнерім. Алматы, 1983. 211 б.
- Чиликова, 1995 — *Чиликова Е.* «Оренбург – Кзыл-Орда – Алматы ...» // Мысль. 1995. № 10.

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 876-891, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_876-891

POLICE ACTIVITIES DURING THE 1916 UPRISING IN THE SEMIRECHESK REGION

Auezkhan Shashaev¹, Nurgul N. Kurmanalina², Svetlana G. Belous³

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology named of
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050000, Kazakhstan).
Leading Researcher, Associate Professor.

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120>. E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan)
Scientific Secretary, PhD, Associate Professor.

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

³Abai Kazakh National Pedagogical University
(25 Zhambyl Street, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan)
Senior Lecturer of the Academician T. S. Sadykov Department of Modern and Contemporary History of Kazakhstan

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8039-4112> E-mail: sbelous978@gmail.com

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026

© Shashaev A., Kurmanalina N.N., Belous S.G., 2026

Annotation. *Introduction.* The purpose of this article is to analyze the activities of the imperial gendarme-police system for the supervision of the 1916 uprising in the Semirechensk region using source materials from archival collections. The relevance of the study is determined by the search for an answer to the question of why the data of spies of police institutions and police units on the situation in the 1916 year preceding the uprising were ignored. *Gaols and objectives.* The article analyzes with the help of special materials the period of the beginning of the uprising, the identification of the leaders of the uprising and participants, imprisonment, the process of punishment, and the difficult situation after the defeat. The methodological basis of the research is a system of methods and techniques focused on innovative principles in the process of historical research to study the changes that have occurred in the socio-economic and political life of society. *Results.* During the discussion and the results obtained in the article, the activities of the imperial gendarme-police system for monitoring the 1916 uprising in the Semirechye region were summarized, according to archival sources, using its circulating letters, reports, reports, protocols and other documentary materials, the socio-economic and political situation was analyzed. The Semirechensk region before the uprising, the problems of the settlement of Russian peasants, solving the land issue, collecting data through security agents, and spy agents were investigated, also, the course of events at the initial stage of the uprising, the detention of their organizers and participants, punishments, the deportation of the population after the defeat of the uprising, the distribution of the liberated lands to Russian peasants.

Conclusion. Analyzing the above data, it was clear that the causes of the 1916 uprising were not only related to work in the rear, but were also aggravated by land problems that escalated from local

oppression of rich manaps into the national liberation struggle against colonial oppression.

Keywords: Semirechye, uprising, gendarmes, police, detectives, secret agent, resettlement, supervision, punishment

Acknowledgments. The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan "The 1916 uprising in the Semirechye Region: Rethinking the Problem Based on Archival Documents and Oral Historical Sources". (Registration number: AP26103741).

For citation: Shashaev A.K., Kurmanalina N.N., Belous S.G. Police service in the Semirechensk region during the 1916 uprising // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 876–891. (In Kaz.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_876–891

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС КЕЗІНДЕГІ ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТІ

Әуезхан Кадыржанұлы Шашаев¹, Нұргүл Нұрсұлтанқызы Құрманалина^{2*},
Светлана Геннадьевна Белоус³

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28–үй, Шевченко к., Алматы қ., 050000. Қазақстан Республикасы).

Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevaezhan@mail.ru

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28–үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)

Ғалым хатшы, PhD, қауымдастырылған профессор

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

³ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(25–үй Жамбыл к., Алматы қ., Қазақстан Республикасы)

Академик Т.С. Садықов атындағы Қазақстанның жаңа және қазіргі заман тарихы кафедрасының аға оқытушысы, PhD

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8039-4112> E-mail: sbelous978@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Шашаев Ә.Қ., Құрманалина Н.Н., Белоус С.Г., 2026

Аңдатпа. Кіріспе. Бұл мақалада Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтерілісті қадағалаудағы империялық жандармдық–полицейлік жүйесінің қызметі архив қорларындағы деректік материалдар арқылы талдау мақсаты қойылған. *Зерттеудің өзектілігі* полиция мекемелері, жандармдар бөлімшелері тыңшыларының көтеріліс алдындағы Жетісудағы жағдай туралы берген мәліметтері неге ескерусіз қалып, 1916 жылғы көтеріліске жол берілді деген мәселеге жауап іздестіру арқылы айқындалады. Мақалада, көтерілістің басталу кезеңі, көтеріліс басшылары мен қатысқандарды анықтау, түрмеге жабу, жазалау, және жеңілістен кейінгі ауыр жағдай арнайы құжаттар материалдары арқылы талданады. *Зерттеудің методологиялық негізіне:* қоғамның әлеуметтік–экономикалық және саяси өмірінде болып жатқан өзгерістер, тарихи зерттеу үрдісіндегі жаңашылдық қағидаттарға бағытталған әдіс–тәсілдер жүйесі алынды. *Нәтижелер мен талқылау* барысында Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтерілісті қадағалаудағы империялық жандармдық–полицейлік жүйесінің қызметі оның айналымдық хаттары, рапорттары, есептік баяндамалары, хаттамалары және басқа да құжаттық материалдары арқылы көтеріліс алдындағы Жетісу өлкесінің әлеуметтік–экономикалық және саяси жағдайына шолу жасалып, орыс шаруаларын қоныстандыру, жер мәселесі қалай шешім тапты, көтеріліс алдындағы жандарымдар, сақшылар бөлімі филерлері, агент–тыңшылары арқылы мәліметтер жинастырылуы, көтерілістің бастапқы кезеңі, олардың

ұйымдастырушылары мен қатысушыларын ұстау, жазалау, көтеріліс талқандалғаннан кейінгі тұрғындарды жер аудару, босаған жерлерін орыс шаруаларына таратып беру қысқа түрде, архив деректері арқылы баяндалды.

Қорытынды: Бұндай көтерілістің болатыны анық еді, жоғарыда келтірген деректерге талдау жасай келе 1916 жылғы көтерілістің себептері тек қана тыл жұмысына алуға байланысты ғана емес тым әріден басталып, жер мәселесінің ушығуына орай, жергілікті бай–манаптар езгісінен өсіп шығып, отарлық езгіге қарсы ұлт–азаттық күреске ұласқандығы туралын қортынды жасалды.

Түйіні сөздер: Жетісу, көтеріліс, жандарм, полиция, филер, тыңшы, көші–қон, қадағалау, жазалау

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс: мәселені архив құжаттары мен айтылған тарих деректері негізінде қайта қорыту» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында даярланды. (Жеке тіркеу нөмірі: AP26103741).

Дәйексөз үшін: Шашаев Ә.Қ., Құрманалина Н.Н., Белоус С.Г. Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі полиция қызметі // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 876–891 бб. (Қаз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_876–891

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИЦИИ В ПЕРИОД ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

*Ауезхан Кадыржанович Шашаев¹, Курманалина Нургуль Нурсултановна^{2*},
Светлана Геннадьевна Белоус³*

¹Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова,
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050000, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4902-0120> E-mail: shashaevauvezhan@mail.ru

²Институт истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, Алматы, 050000, Республика Казахстан)
Ученый секретарь, PhD, ассоциированный профессор

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>. E-mail: nurgulca@mail.ru

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(д. 25, ул. Жамбыла, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан)
Старший преподаватель кафедры новой и новейшей истории Казахстана имени академика
Т.С. Садыкова, PhD

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8039-4112> E-mail: sbelous978@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Шашаев А.К., Курманалина Н.Н., Белоус С. Г., 2026

Аннотация. Введение. В данной статье поставлена цель проанализировать деятельность имперской жандармско–полицейской системы по надзору за восстанием 1916 года в Семиреченской области с помощью источниковедческих материалов из архивных фондов. Актуальность исследования определяется поиском ответа на вопрос о том, почему были проигнорированы данные шпионов полицейских учреждений, подразделений полиции о ситуации в предшествовавшем восстанию 1916 года. *Цели и задачи.* В статье анализируются с помощью специальных материалов период начала восстания, идентификация лидеров восстания и участников, заключение в тюрьму, процесс наказания, и тяжелое положение после поражения. За методологическую основу исследования взята система методов и приемов,

ориентированных на новаторские принципы в процессе исторического исследования для изучения изменений, происходивших в социально–экономической и политической жизни общества. *Результаты.* В ходе обсуждения и результатов были изложены в краткой форме, по архивным источникам деятельность имперской жандармско–полицейской системы по надзору за восстанием 1916 года в Семиреченской области с помощью циркулярных писем, рапортов, отчетных докладов, протоколов и других документальных материалов, был проведен анализ социально–экономического и политического положения Семиреченского края перед восстанием, исследованы проблемы расселения русских крестьян, решения земельного вопроса, сбора данных через филеров отдела охраны, тайных агентов, также ход события на начальном этапе восстания, задержания их организаторов и участников, наказания, депортация населения после разгрома восстания, раздача освободившихся земель русским крестьянам. *Заключение.* Анализируя приведенные выше источники, что причины восстания 1916 года связаны не только с мобилизацией в тыловую работу, но и усугублялись земельными проблемами, и переросли в национально–освободительную борьбу против колониального угнетения.

Ключевые слова: Семиречье, восстание, жандармы, полиция, филеры, тайные агент, переселения, надзор, наказание

Благодарность. Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Восстание 1916 года в Семиреченской области: переосмысление проблемы на основе архивных документов и устных исторических источников». (Регистрационный номер: AP26103741).

Для цитирования: Шашаев А.К., Курманалина Н.Н., Белоус С.Г. Полицейская служба в Семиреченской области во время восстания 1916 года // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 876–891. (На Каз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_876–891

Кіріспе. Зерттеу міндетіне орай, ең алдымен 1916 жылғы көтеріліс қарсаңындағы Жетісудағы саяси-әлеуметтік жағдай қарастырылды. XIX ғасырдың ортасына таман әскери-полициялық тәртіп, жазалау жүйесі қазақ даласына толығымен орнығып үлгерген еді. Ал оның қызметі жергілікті тұрғындар үшін аса қасіретті болды.

Ішкі істер министрлігіне қарасты Полиция департаментінің арнайы бөлімдеріне Жетісу облысындағы жергілікті халықтың рухани өміріне бақылау жасау туралы арнайы жарлығы шығарылды (ПСЗ, 1891: 36). Осы бұйрық негізінде Түркістан генерал-губернаторының Жетісу өлкесі әскери-әкімшілік басқармасына жіберген - 1906 жылдың 10 шілдесіндегі № 245-ші нұсқаулығы берілді (ҚР ОМА. 73-қ. 2«с»-т. 1 іс, 5 п.). Аталған нұсқаулықта халықаралық жағдайға талдау жасалып, Англия мен Оңтүстік Африка Республикалары және Қытай мен Ауғанстанның арасындағы теке-тірес, сонымен қатар Қиыр Шығыстағы христиандар мен мұсылмандар арасындағы жағдайдың ушығуы туралы баяндалады. Сол себепті өлке (Жетісу) тұрғындарының рухани өмірі, кімдерге бүйрегі бұратындығы толық қадағалауға алынып, тыңшы-агенттерге арнайы бақылау жасауға тапсырма берілді. Ұсақ-түйек делінбестен жергілікті мұсылман тұрғындардың жат пиғылдары, үгіт-насихаттарға көңіл аударуы, аралас-құралас негізіндегі қарым-қатынастарының басыңқы бағыттары толық бақыланып, елеулі дегендері бойынша есептік-баяндаулар жасалатын. Нұсқауда: Ресей мен Қытай арасындағы Қиыр Шығыс үшін күреске тұрғындардың ой-пиғылы қандай, кімдерге көңіл бұрады? Ресейге бағынышты ел ретінде тұрғындардың тұрмыс-тіршілігіне деген көңіл күйінде ауытқулар мен наразылығы бар ма деген сұрақтарға жауап ізделінетін болды. Бұған деген қажеттілік ағылшындар мен Ауған өмірінің қазақ жеріне қызығушылық танытуы мен Далалық өлкеге өз ықпалын жүргізуге ұмтылысының анық байқалуынан туындаған еді. Міне, сол себепті, дәл осы жағдайда, жергілікті тұрғындардың бүйрегі қайда бұратындығын бақылап отыру – аса қажетті мәселелердің бастысы болды. Архив деректеріне жүгінсек, Жетісу облысы әскери губернаторының Түркістан аудандық сақшылар бөлімдері тыңшылары арқылы алынған құпия мәліметте: «... Аса жоғары мәртебелім, менің сізге баяндайтыным қазіргі уақытта жергілікті

тұрғындар арасында Балқандағы оқиғаларға деген қатты қызығушылық бәсеңдегенімен, олардың арасында қобалжу басылар емес, бұл олардың ой-пиғылдарының өзгеруі мен Ресейдің Түркиямен соғысушы христиан мемлекеттеріне берген көмегіне деген наразылықта емес, қырғыз (қазақ) тұрғындарының барлығының мүддесіне сай келетін, үміт ететін жер мәселесіне байланысты. Қырғыздардың жерінің бір бөлігі қоныс аударушы орыстарға беріледі деген сыбыстың жүзеге асуымен қатар, көптеген ықпалды мұсылмандар енді түрікшіл болып алды. Бұлардың жер мәселесіндегі жалғыз үміті Түрік сұлтаны болып отыр, ал Қытаймен шекаралас тұрғындар жерді бұрынғы негізде пайдалануға ұмтыла отырып, Қытай үкіметіне үміт артады. Егер Ресей Қытаймен соғыста жеңілсе ел ішіндегі бүкіл орыстарды қуып шығар едік дегеннен үміттенуде» (ҚР ОМА. 73-құпия қ., 2 «с»-т. 10-іс, 60-п.). Міне, деректегі мәліметтерге сүйене отырып айтар болсақ, жергілікті тұрғындар бұрынғы айырылып қалған жерлерін қайтарып алу үшін Ресейдің қандай да болмасын дұшпанына көмек беруге әзір екендігі байқалады. Сөзі сараң полиция мәліметтерінің құрғақ, кеңсе тілімен жазылған мән-мағынасына тереңірек үңілсек, халықтың санасында тәуелсіздікке деген үміттің жоғалмағандығын көреміз (ӨзРҰА. 461-қ. 1-т. 1025-іс. 6-п.).

Қоныстандыру мәселесі бойынша Ішкі істер Министрлігіне Жетісу облысына қатысты соңғы алты айдағы мәліметке сәйкес, министрдің орынбасары штальмейстр П.Г. Курловтың қазақтардың көңіл күйі жайында баяндауы жасалады. Мұнда негізінен айтылған нәрсе, орыс карашекпендерін Жетісуға қоныстандыру мен барлық жергілікті тұрғындардың әскери міндет атқаруға тартылатыны жайындағы сыбыс нәтижесінде тұрғындар арасындағы қобалжудың орын алғандығы. Осыған байланысты болыстық съездерде (мәслихат) пікірталастар туындап, қалыптасқан жағдайға баға беру, кеңесу үшін облыстық съезд шақыру көзделгендігі баяндалған.

Штальмейстр П.Г. Курлов Түркістан генерал-губернаторына оның басты міндеті өлкедегі орыс отарлауын қамтамасыз ету екендігін ескертіп, қоныстандыру басқармасына көмек көрсетуді талап етеді. Қазақтардың Мемлекеттік Думаның 1-ші және 2-ші шақырылымына жіберген ұсыныстары өкімет тарапынан қолдауға ие болмайтындығы, оларға қоныстандырудың қандай жағдайда болмасын тоқтатылмайтындығын жергілікті әкімшіліктердің баса айту керектігі айтылады. «Переселендік басқарманың негізгі міндеті жер ауып келген орыс шаруаларына жайлы жер тауып орналастыру, міне содан қалған жерлерден отарлау мүддесі аясында, тәуелділікте ұстап отыру үшін қазақтарға үлестік жер беру және ол орыс қоныстанушыларына ешбір зияны тимейтіндей болуға тиісті» (ӨзРҰА. 461-қ. 1-т. 1023-іс. 6-п.). Әрине, 21 қыркүйекте Верный, Пішпек және Қапал мен Пржевальскі ояздықтары өкілдері қатысқан съездің қаулысы Мемлекеттік Думаның мұсылман фракциясына жеткізіліп, Орынбор казактарының жер пайдалану үлгісіне сәйкес қазақтарға өз жерлерін беру мәселесін көтеру тапсырылды. Империялық саясаттың үстем болып отырған кезінде бұл мәселенің шешілуі мүмкін болмады. Солқылдақтық танытқан Мемлекеттік Думаның таратылуы, демократиялық шаралардың жүзеге аспайтындығын, оған империялық мүдделердің қайшы келетіндігінің айқын дәлелі болды.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудегі қолданысқа түскен материалдар мен тарихи оқиғалар арнасында, полицейлік мекемелердің қызметін құжаттарға сүйене отырып қалпына келтіру арқылы әдіс-тәсілдік бағытты айқындау дегеніміз ақиқатын ажыратудың ерекше бір түріне жүгінуді білдіреді. Сондықтан, мақалада салыстырмалы-тарихи талдау тәсілі басшылыққа алынды.

Зерттеу барысында тақырыпқа қатысты Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві және Өзбекстан Республикасы Ұлттық архивінің қорларынан алынған материалдар, сонымен қатар кеңестік кезеңде, тәуелсіздік кезеңінде, отандық және шетелдік зерттеушілердің жазған ғылыми еңбектері пайдаланылды.

Талдау. Жетісу өлкесіндегі отарлаудың көлеңкелі жақтары, орыс езгісінің пәрменділігі, Түркістандағы әкімшілік–полицейлік үкіметтің әрекеттері, революциядан кейінгі жағдайы мен кеңестік дәуірдегі олқылықтар ащы шындықпен баяндалған еңбектердің бірі Г. Сафаровтың (Г. Володин) «Колониальная революция (Опыт Туркестана)» деген еңбегі. 1921 жылы жарық көрген бұл еңбек өз заманындағы аса сирек кітаптардың бірі болып табылған. Онда айтылған кейбір пікірлердің әлі күнге өз маңызын жоймағандығын атап өтуге болады (Сафаров 1996: 83). Т. Рысқұловтың үш томдық жинақтық еңбегінің екінші томында Жетісу облысындағы қоныстанушылар пайдасына жергілікті тұрғындардың жерін тартып алып берудің сандық көрсеткіші келтірілген (Рыскулов, 1997: 51).

М. Дулатов қоныстандыру мәселесіне қатысты жайды ақындық сезімталдықпен баяндай отырып, келімсек орыс шаруаларына жайлы жерлерді бөліп беру нәтижесінде қазақтардың жайылымдық жерлері тарылып, өзен-суларының пайдалану аймағы азайып бара жатқанын, олардың бос жерлерге емес, ата-баба қоныстарына күшпен орналасып, жергілікті тұрғындарға қысым көрсетілгенін айтады (Дулатов, 1987: 23).

Тағы бір мәлімет көзі ретінде М. Тынышпаевтың сөзін келтіретін болсақ, өлкеде шектен шығарлық әрекеттерге жол берілгендігін, атап айтқанда христиан дінін қабылдамағандығы үшін қазақ әйелдерінің азапталғаны, қазақ тілінде арыз беру мүмкіндігінің болмағандығын айта келе, сөзін былай деп жалғайды: «... атап өтер болсақ, мырзалар, адамдарға деген нағыз жауыздық дәл қазіргі кезде, яғни XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жүзеге асырылып жатыр және ол құдайдың да, адамдардың да жадынан шыққан, осынау бір түкпірдегі аймақта орын алуда. Ал енді, бұны қалай надан, теократиялық және бюрократиялық ұлы державалық Ресей империясының бөтен халықтар мен басқа діндегілерге қарсы жүргізген жойқын крест жорығы деп қалай атамасқа» (Тынышпаев 1993: 16).

Қазіргі Ресей ғалымдарының зерттеулерінде патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қатысты жаңаша көзқарастағы зерттеулердің қатары көбейгеніне қарамастан, олардың арасында отаршылық езгіні кейбіреулерінің жұмсарта көрсетуге тырысқандықтары байқалады. Басты айғақ отаршылдар испан, португалдар сияқты жергілікті тұрғындарды қырғынға ұшыратқан жоқ деген пікірді алға тартатыны. Ал деректердің мәліметі, оның мазмұнының мүлдем басқаша екендігін көрсетеді. Көпшілігінде бұл мәселелердің бергі жағы ғана қарастырылған. Енді бұл еңбектерге тоқталар болсақ, Н.П. Ерошкиннің еңбегінде патшалық Ресейдің әкімшілік–территориялық бөліктерінің қызметіне талдау жасалып, соның ішінде полиция мекемелерінің міндеттері көрсетілген (Ерошкин 1968: 360).

Шетел ғалымдары зерттеулерін қарастырғанда, Гарвард университетінің профессоры Ричард Пайпстың еңбегіне тоқталмауға болмайды (Пайпс 1993: 407). Бұл өзіндік ойы бар еңбекте тоталитарлық жүйеге қатысты құнды пікірлер айтылған. XX ғасырдың басында Ресейде сынақ ретінде түрлі қадамдар жасалып, нәтижесінде полицияның қатал қадағалауынан да басым түскен, тоталитаризмнің нағыз қасіретін орнатқан еді деп, монографиялық еңбегінің үшінші тарауында айта келе, оны аса кең түрде бұрынғы құрбандары – большевик-революционерлер пайдаланғандығы көрсетіледі. Жалпы Р. Пайпстың зерттеуінде тарихи салыстырмалық әдісі орынды пайдаланылған. Томас Пирсонның (Нью-Джерси (АҚШ) университетінің профессоры): «Орыс шенеуніктігінің дағдарысы, самодержавиесі және жергілікті өзін-өзі басқару» деп аталатын зерттеуінде: 1860 жылдардағы реформадан бастап, Ресейдегі жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің осы XIX ғасырдың соңына дейінгі тарихы талдауға алынған (Пирсон 1990: 12).

Е.Е. Лейзеровичтің «Социальные и экономические итоги Российской колонизации Туркестана» деген Тель-Авивте 2001 жылы жарық көрген зерттеу жұмысында отарлаудың әлеуметтік-экономикалық зардаптары және оның кеңестік кезеңдегі бет пердесі ашылып көрсетілген (Лейзерович 2001: 269). Орыс шаруаларын қоныстандырудың салдары, отарлаудың жергілікті халықтың санына тигізген кері әсері, дәстүрлі тұрмыс-тіршіліктегі олқылықтар, шаруашылықтың дағдарысы, дәстүрлі шаруашылықтың түбегейлі өзгерісі, территориясының тарылуы және т. б. да өзекті мәселелер қарастырылған Андреас Каппелер

(Вена университетінің профессоры) зерттеуінде Ресейдің жергілікті тұрғындарға қатысты ұстанған саясаты талдауға алынған. Империялық Ресейдің Түркістан өлкесіндегі жергілікті тұрғындарға қатысты ұстанған саясатының негізгі екі бағыты бар еді. Профессордың айтуы бойынша, оның біріншісі агрессивті (зорлық, күштеу) болса, екіншісі прагматикалық (майысқақ, жұмсақ) болды деп атап айтады (Каппелер 2003: 129–135). Мақаламызда келесі зерттеушілердің – К. К. Пален (Пален 1910: 219), А. Спиридович (Спиридович 1930: 268), Дж. Демко (Демко 1997: 206) маңызды деген мәліметтері пайдаланылды.

Бұл зерттеуіміздің *теориялық-әдіснамалық бағыты* ретінде сыни және тарихилық қағидаларды ала отырып, қоғамдық құбылыстардың дамуы мен өзгеруін сол кезеңдегі оқиғалар арнасында қарастырдық. Ғылыми талдау кезеңінде тарих ғылымындағы объективтілік, салыстырмалы тарихи-талдау, жүйелілік, хронологиялық тәсілдерді ұтымды пайдалану өз жемісін береді. Ұтымды әдістердің негізін мәтіндік-салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы тәсілдер мен сыни талдау құрайды. Атап айтар болсақ, зерттеу барысында негізгі ұстанымдар ретінде тарихи деректерді салыстырмалы тәсіл арқылы ақиқатын ажырату, субъективтіліктен объективтілікке өту, деректердің ғылыми құндылығын айқындау, олардың маңыздылық пен сапалық деңгейін сараптау және сыныптау қағидаттары және тәсілдері негізге алынды.

Зерттеудің нәтижелері. Жетісудағы жер мәселесі. 1911 жылдың 3 наурызында № 550–ші Джалал–Абад учаскелік пристапының ояз бастығына жіберген есептік баяндамасына тоқталайық (ӨзРҰА. 461 қ. 1 т. 1023 іс. 6–7 п.). Бұл баяндамада орыстардың өз беттерімен қазақтардың жерін басып алғандығы жайында баяндалады. «Ағымдағы жылдың екінші наурызында Көгарты болыстығының № 4-ші ауылының қазақтары Жырғалыталдағы қаза болған адамның туыстарына көңіл айтуға бара жатқанда (барлығы 15 адам) Жаукүнге деген жерден өте бергенде, орыстардың ешбір рұқсатсыз, өз бетімен олардың жерін жыртып жатқанын көріп, оларды сабап қуа бастайды. Сол себепті орыс-қазақ арасында жаппай төбелес басталып, қарулы орыстар жоғарыда аталған № 4-ші ауылдың қазақтарын өлтірді. Атап айтар болсақ олар: 1) елу басы Асылбек Мірсейтов - 65 жаста; 2) Қонақбай Қалшаев - 40 жаста және мылтықтың оғынан бетінен жараланған Ботақан Тоқтаханов пен иығынан жараланған Пұсырманқұл Бекбаев - 25 жаста. Төбелеске қатысқанына қарамастан аман-сау қалғандар: Мамедәлі Жаппаров, молда Шөкір Нұрбаев, Сұлтанбай Дәулетов, Мәш Базарәлиев, Жүнісәлі Итімов, Қайып Жайшыбаев, Жолдас Тайырбеков және Тұрдыбай Қарашаев. Дегенмен, тағы бір адам – Оразәлі Зұлымбеков жарақат алып және Жолдас Тайырбековтың астындағы атына оқ тиіп өліп қалды» (ӨзРҰА. 461-қ. 1-т. 1023-іс. 7 п.). «Орыстар жағынан төбелеске қатысқан шаруалар: 1. Теренти Иванович Лагуткин, Воронеж губерниясы, Острогж уезы, Сагуловскі болыстығы Юдин селосынан, қазір осы жерде палаткада тұрып жатыр» (ӨзРҰА. 461-қ. 1-т. 1023-іс. 8-п.). Орыс шаруаларының тізімі осы тәртіппен берілген, барлығы 24 адам. Тергеу барысында орыс шаруаларының барлығы қарулары болғандығынан бас тартты. Қазақтардың айтуы бойынша, орыстардың төртеуінде қару болған. Олардың біреуі Андрей Завьялов винтовкамен және әскери патрондармен ұсталғанымен, оқ атпағандығын айтып ақталады. Орыстардың ішінен біреуі ғана Яков Иванович Поляков соққыға жығылған, қазір жағдайы түзеліп аман-сау күйінде. Сұрастыру барысында орыс шаруалары жерді өз беттерінше жыртықанын мойындады, оны қазақтардан жалға алмаған және оның кімге қарайтындығын, шекарасы қайда екендігінен мүлдем хабарсыз болғандығы айтылады.

Ресейдің ішкі губерниясынан келген қоныс аударушылар әр түрлі жолдармен Оңтүстік Қазақстанға еніп, жалған түсінік бойынша: «жерді басып алып, иелік етіп отыра берсек, әйтеуір бір соза келе, оған рұқсат аламыз» деген нық сенімге ие болатын» шаруалар осындай дөрекілікпен қазақтардың ата-бабаларынан бері иемденіп келе жатқан жерлерін тартып алуға көшті. Міне, осындай қоныс аударушылардың бір тобы (барлығы 24 адам) қазақтардың қыстауындағы қораларын басып алып, үй тұрғызуға және одан кейін 12 соқамен қазақтардың жерін өз еріктерімен жыртып бастағанда, жоғарыда айтылғандай төбелес орын алған еді.

Жерлерді басып алудың екі тәсілі болғандығын: біріншісі жоғарыдағыдай күшпен ашық түрдегісі, екіншісі қазақтардан жалға алу арқылы, кейін өз меншігіне айналдыруынан көруге болады. Бұл екеуіндегі ішкі есеп уақыт ұтуда, сол арада құрылыс салуға мүмкіндік алуда. Уақыттың өтуі әрқашан тиімді – бірінші жағдайда ұзаққа созылатын хат-қағаз алмасу арқылы сөзбұйдаға салынса, екінші жағдайда жергілікті әкімшілік жалға беру жайында ауызша өзара келісім болғандықтан, тіпті қарастыруға ынталы болмады. Уақыт ұтқан соң, үй-жай, қора-қопсылар салынғаннан кейін өкімет басып алғандарға жерін заңдастыруға мәжбүр болғандай болды. Мұндай басып алулар үнемі қайталанып, олардың жаңа толқынымен жаңарып, қоныстанушылардың мекендері ұлғая берді. Қоныстанушылар мәселесі бойынша жеке зерттеу еңбектерінің молдығына байланысты, біз бұл мәселе төңірегінде толық тоқталуды жөн көрмедік, тек оның тәсілдеріне ғана аздаған шолу жасадық. Қоныстандыру нәтижесі жергілікті халық үшін өте қайғылы болды. Қазақтардан тартып алынған жерлер аса көп күш жұмсауды қажет етпейтін, құнарлы, тыңайтылған және суару жүйесі бар жерлер болды, осындай жерлерден қуылған қазақтар иелігінде жартылай шөлейт, таулы, далалық аудандар ғана қалған еді. Г. Сафаровтың сөзімен айтсақ, «Ресей империясы берік ұстанған отаршылдық саясатымен ендігі жерде қазақтардың отырықшы шаруашылыққа көшуін тежеді. Оларды шөп өспейтін тақыр шөлді аймаққа ығыстырып, сол жерлерді мекендеуге мәжбүр етті». Тұрғындарды аяусыз тонау арқылы, орыс келімсек шаруалары мен казактарға пайданың көзін тауып берді» (Сафаров, 1996: 73).

М. Дулатовтың жер мәселесі жайында «күн өткен сайын біздің жеріміз тарылып, суымыз азайып бара жатыр. Ал оның себебі, орыс шаруалары тағылықпен тартып алып, иемденіп алып қойғанында. Қадір тұтатын ата-бабаларымыздың бейіттері сүріліп, олардың деревняларындағы көше астында аяққа тапталуда. Өздеріне үй салу үшін тас пен ағаш керек болғандықтан орыс шаруалары осы молаларды талқандап бұзуда. Осыны көріп, істерге амалым болмай, шерменде болған жүрегім қан жылайды», – деп ақын жанды, Отанын сүйген патриот ретінде, шерлене жазады (Дулатов 1987: 27).

Тәуелсіздікті аңсағандардың барлық әрекеттер мен мүмкіндіктердің болашағын ойластыратыны анық. Сондай бір мүмкіндік пен тәсіл ретінде шетелдерден көмек қолын іздестіру әрекеті болса, бұл туралы дерек – 1916 жылдың 1-ші қаңтарында Ішкі істер Министрлігінің, Полиция департаментіне Жетісу облысы әскери губернаторының сақшылар бөлімдері тыңшыларынан келіп түскен мәлімет. Шындығы толық айқындалмаған және толық тексерілмеген құпия мәлімет бойынша Ресейге бағынышты өлке тұрғындары өкілдері Венаға келіп премьер-министр Штюрпген кездесіп, сыртқы істер министрі граф Форгачтың қабылдауына рұқсат алып, тілдесіп, оларға өздерінің төмендегідей өтініш-тілегін ұсынған: «Біріншіден, Ресей өктемдігінен Бұхара мен Хиуаны азат ету және оған Түркістанды қосу. Екіншіден, Түрік сұлтанының қол астына бере отырып, Қазан патшалығы мен Қырым хандығын қалпына келтіру. Үшіншіден, Қырғыздардың (қазақ) әкімшілік-саяси тәуелсіздігін қамтамасыз ету. Төртіншіден, Бейтарап аймақ ретінде Еділ мен Каспий теңіздерін тану» (ҚР ОМА. 73-құпия қ. 2 «с» т. 2-іс. 18 п.).

Архив қорларындағы бұл мәліметтерде осы құжатты ұсынушылардың аты-жөні аталғандықтан олардың кім екендігін, қайдан келгенін анықтау туралы сақшылар бөлімі басшысына арнайы тапсырма берілген. Аса құпия түрде жинақталған мәлімет бойынша анықталғаны: олар - «... түркі газетін шығарушы, Париж университетінің философия мен тарих факультетін бітірген Юрду-Юсуф (оглы) Акчура (Жүсіп Акшора) басқа бір мәлімет бойынша Юрды-Юсуф-оглы, орыс азаматтығында Симбирскі губерниясында туып өскен, жергілікті бай фабриканттың туысы. Келесі біреуі – газет редакторы Фуюзай-Али-Гусейнзаде, университет профессоры, сонымен қатар – Махмад-Эссад-Эсиливзаде дінтану профессоры және Бұхара азаматы Мукум-Эддин-Бейдшау (Мухаммеджан Бид-Шав)» (ҚР ОМА. 73-құпия қ. 1-т. 15 «а» іс, 10 п.). Архив деректері бойынша, бұлар өздерін «Ресей мұсылмандары комитетінен» деп атап көрсеткен. Деректерді талдай келе кезіндегі Жетісу съезіндегі петициядағы Сырттановтың айтқан ұсыныстарының Вена қаласында шетел басшыларына

тапсырылғанын атап кеткеніміз жөн. Ішкі істер министрлігінің Полиция департаментіне қарасты бөлімшелердің деректерін талдай келе, қазақ жеріндегі мұсылмандық қозғалыс Түркістан аудандық сақшылар бөлімі тыңшы-агенттері арқылы толық бақылауға алынғанын көреміз. Дәл осындай деректердің бірі Верный қаласындағы саяси іздегіру бөлімі бастығының Жетісу әскери губернаторына жіберген 1916 жылғы 4-ші шілдедегі № 5263-ші айналымдық хаты. Бұл хатта бөлім басшысының 1915 жылға берген есебінде, Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясына тұрғындар атынан алдыңғы қатарлы мұсылмандар өкілдері наразылығын білдірді деп атап көрсеткен. Бұлардың империядағы бірнеше миллион болатын мұсылман тұрғындарының мүддесін қорғай алмай отырғандығын алға тарта отырып, алдағы Мемлекеттік Думаның шақырылуына орай, ендігі сайланымға жер-жерден тәжірибелі, білімді мұсылман өкілдерін келуге үгіттеу жүргізіле бастағандығы баяндалған. Қазанда шығатын «Юлдуз» газетінде мұсылмандар фракциясының төрағасы Тевкелевтің мақаласы жариялануына орай шақыру жіберілді. Полиция департаментінің 1916 жылғы 9-шы мамырындағы № 105301 – ші іс-қағазында тіркелген деректерде мұсылман фракциясы жанынан құрылған кеңесші бюроның құрылу уақыты мен құрамы туралы мәлімет берілген (ҚР ОМА. 73-құпия қ. 1-т. 10-іс. 27 п.)

К. Нұрпейісов қоныстандырудың зардаптарына тоқтала келе басында айтылған саясаттың негізгі тұжырымы ретінде мынаны айтады: «Ресей империясы қазақтардың тарихи отанын, ғасырлар бойы мекендеген атамекенін, өздерінің толыққанды мемлекеттік меншігі деп жариялады. Көк-майса шалғындар мен мал жайылымдары, аса құнарлы егіншілік жерлер тартып алынып, қоныстандыру мекемелері қорына берілді, орыс-казак әскери бекіністеріне, император кабинеттерінің жеке меншігіне және т.б. 1917 жылға дейін отаршылдардың иелегіне өтіп кеткен қазақ халқының 45 млн. десятина жерін атап кеткеніміз жөн» (Нурпеисов 1996: 68).

Полиция Департаменті тыңшылары арқылы алынған мәліметтер. Қазақтар арасындағы орын алған 1916 жылғы бұратаналарды тыл жұмысына алу туралы патша жарлығына байланысты көтеріліске қатысты зерттеу еңбектері жеткілікті болып табылады. Дегенмен де аса қызықты мәліметтер Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің құпия тыңшылары мен мәлімет берушілер арқылы алынған деректерде сақталған. Патша жарлығына орай Жетісу облысы бойынша 19 бен 31 жас аралығындағы 60000 адам қара жұмысқа алынуға тиісті болды. Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің тыңшы «Красивый» және ақылы мәлімет беруші «Нияздың» мәлімдеулері бойынша: «қаладағы жалшылар, жұмысшы болып істейтіндер қызметтерін тастап далалық алыс аймақтарға босып кетуде. Мәлімет бойынша Верный уезінің қазақтары «қара жұмысқа» бармау туралы шешім қабылдады – деп баяндалса, құпия тыңшы «Гардь» мәліметінде: «қала мен болыстықтардағы тараншылар тыл жұмысына бармайтындығын жариялады және олар жағынан қарулы қарсылық көрсетілуі мүмкін» - деп баяндаған. Ал келесі бір тыңшы «Алматинский» – қазақтардың арасында соғысқа біз орыс-казактары сияқты, әскери жасақ ретінде барамыз деушілердің басым екендігі баяндалған. Дәл осылар секілді Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің құпия тыңшылары (Красивый, Ниязбек, Гардь, Алматинский, Ахмет) жергілікті қазақ тұрғындарының «орыс патшасы біздің жайлы жерімізді қоныстанушы-шаруаларға тартып әперді, енді, міне, бізді алдыңғы шепке окоп қазуға жұмсап, өлімге айдап құртпақшы» деген мәліметтер берген (Шашаев 2021: 216).

Тыңшылар тұрғындарды тыл жұмысына алу мал төлдеуімен, егін жинаумен дәл келуіне байланысты, шаруашылықта күйзелістің орын алу мүмкіндігін де баяндауды ұмытпаған. Әскери губернатор дәл осы жағдайларға байланысты толық мәлімет алу үшін облысқа арнайы мақсатпен жіберілген тыңшылармен қатар («Ахмет») аудармашы Тоқсанбаевты Пішпек оязына жіберсе, отставкадегі полковник, хат тіркеуші Мальковскийді жолына 70 руб. беріп сарттар арасындағы жағдайды қадағалау үшін іссапар деп бүркемелеп жіберген болатын. Әскери губернатор жоғарыдағы жағдайларды ескере отырып, тұрғындар арасында бүлік басталған жағдайда оны басуға қажетті үш жүз казактан тұратын жасақты жасақтауға өтініш жасады (ҚР ОМА. 44-қ. 1-т. 20070-іс. 60 п.).

Дегенмен, бұратаналарды тыл жұмысына алу туралы патша жарлығына қарсылықтың өршіп тұрғандығы туралы берген тыңшылардың мәліметтері неге ескерусіз қалып, Жетісу өлкесіндегі 1916 жылғы көтеріліске жол берілді деген тиісті сұрақ туындап отыр. Әрине, бұның себептері әр түрлі болуы мүмкін, дегенімен өлкедегі патша шенеуніктерінің өздерінің шексіз билігі күшіне деген асыра сенімі мен жергілікті тұрғындардың үнсіз бағыныштылығына деген үмітінде немесе саяси сауатсыздықтарында жатыр ма деген ой туындайды. Тыңшылар арқылы 1916 ж. 13 шілдеде келіп түскен мәліметте «Бұрған» жайлауында 7 шілдеде Жетісудегі барлық қазақ болыстарының өкілдері бас қосқандығы жайында баяндалады. Көпшілік алдында бұрынғы болыс бастығы Сәт Ниязбеков, болыс бастығы Қалшабаев және Тәнеке сөз сөйлеген болатын. Сөз алған шешендердің баяндауы бойынша Ресейге қосылған кезде генерал Г.А. Колпаковский салтанатты түрде Жетісу облысы қырғыздары (қазақ) ешқашан әскер қатарына алынбайды деп уәде берген еді. Бірақ сөзінде тұрып, уәдесін орындағанын көрмедік, патша шенеуніктер қазақтарды алдымен ақшалай тонады, артынан киіз үй, алашасын алса, енді тұрғындардың дені сау, жарамды дегендерін соғыс өртіне тастамақ. Шындығына келсек, оларды орыс солдаттарының алдына қойып, жау қолы жақын тұрған жерлерден окоп қаздырмақ. Дәл алдынан неміс жауынгері, ал арт жағынан орыс солдаты оқ атып, жауған оқтан қаза болар еді. Нәтижесінде қазақтың ер-азаматтары соғыста өліп, артында кәрі-құртандар мен әйелдер ғана қалады. Міне, соның салдары ретінде патша өкіметінің ойластырған «қазақтарды қыруы» жүзеге аспақ. Сол себепті, деді сөз алған шешендер, «айдалада көмусіз ит сияқты окоп қазып өлгенше, туған жердің топырағында күресіп өлгеніміз артық» деп көтеріліске шығып, қарсылық көрсету туралы шешім қабылдады (ҚР ОМА. 44-қ. 1-т. 20070-іс. 62 п.).

Әбден ашынған жергілікті тұрғындар қолына түскен шалғы, орақ, шоқпармен, күрек, кетпенмен қаруланып, қарулы әскерге қарсы шықты. Көтерілісшілерді жазалау аса қатігездік пен жауыздықтың айқын көрінісі болды. Жетісу және Сырдария облыстарындағы ондаған ауылдар мен Жизақ ояздарындағы қышлақтар жермен жексен болды. Көтеріліс барысында атылып, қылышпен қырылған ер азаматтарды айтпағанда әйелдер, бала-шаға мен шалкемпірлер қойша бауыздалды. Қандары судай ағып, көшедегі арық-суларды қызыл қанға бояды.

1916 жылғы көтерілістің басталуы. Жетісу облысының әскери губернаторы А.И. Алексеевке Жаркент уезі бастығының міндетін атқарушы Д.Н. Ступиннің 1916 жылдың 27 қарашасында Жаркент уезі қазақтарының алдында сөйлеген сөздері туралы баянхатында бұратаналарды тыл жұмысына шақыру жөніндегі жеделхатты ағымдағы жылдың 2-ші шілдесінде алғаны туралы айта келе: «... уездік басқармаға сол күні Жаркент-Дүнген, Жаркент-Тараншы болыстарынан және қалаларынан лауазымды тұлғалар, ауыл молдалары және жергілікті тұрғындар арасындағы қадірлі адамдар шақырылды, мен оларға жеделхатты оқып, түсініктемелер бердім. Оларға нақты міндеттерін айтып, той-томалақ үстінде немесе жиындарда және халық көп жиналатын мешіттерде бұл туралы халыққа олардың не істеу керегін түсіндіруді ұсындым, ал лауазымды тұлғаларға олардың жеке жауапкершілігімен шұғыл және қысқа мерзімде тыл жұмысына алынатындар тізімін жасауға дереу кірісуге жарлық бердім. Жазбаша түрде уездердің барлық басшыларына, басқармалық приставтарға және учаске бастығына нұсқаулар жіберілді» - деп баяндаған (ҚР ОМА. 44-қ. 1-т. 20070-іс. 63 п.).

Аталған кезеңде, 4 шілдеде Ақкент болысынан, ал 5 шілдеде жақын маңдағы қырғыз болыстарынан баянхат мәліметтері бойынша уездік басқармаға – аталған адамдар қайта шақырылғандығы туралы деректер бар. Архив деректеріне жүгінер болсақ, 4 шілдеде Жаркент-Дүнген ауылында, Жаркент-Тараншы болыстығының 2 ауылында жеделхат мазмұны бойынша түсіндіру жиындары өткізілген. Полиция басқармасы мәліметі бойынша, Жаркент-Тараншы болысының баяндауынша, ауылдардың тұрғындары бүлік шығарып, тізімдер жасаудан бас тартқан және жиын барысында белсенді басшылары елді үгіттеп тыңдамауға, жиналысты тастап кетуге шақырған (ҚР ОМА. 44-қ. 1-т. 20070-іс. 63–а. п.).

Уезд басқармасына – Жаркент уезі бастығының міндетін атқарушы Д.Н. Ступиннің бұйрығына сәйкес - 6 шілдеде таңғы 9-ға дейін Городскі ауылынан, ал 7-ші шілдеде Қазаншы мен Жаңа Тышқан ауылдарының рубасы ақсақалдары шақырылған болатын. Оларға, жеделхат негізінде Д. Н. Ступин, әр үйден іріктеліп жасалған тізімдерден тыл жұмысшылары тізімінен қалай құрастыру керектігі туралы түсіндіру жұмыстарын жүргізген болатын. Соған қарамастан, тұрғындардың ықпалына бағынған ақсақалдар, бұйрыққа мойнұсынбауды таңдап, елді бастап кері кетіп қалды. Тізім беруден бас тартқан болыс және ояз басшыларын қызметінен алып, қамауға алу туралы бұйрық шығарылды. Олардың әрқайсысына үш ай мерзімге қамау туралы үкім негізінде түрмеге жабылып, күшейтілген күзет қойылды.

Сол күні дүнген болысынан екі қауымның мүшелері, барлығы 100-ге жуық адам жиналды. Д.Н. Ступин, оларға істің мәнін түсіндіріп, тізімдерді қалай жасау керектігін көрсетті; өкілдерді қоспағанда, келген дүнгендер бұрылып, кетіп қалды және көпшілік арасынан «басымызды шапса да, әскерге адам бермейміз» деген сөздер естілді. Олардың өкілдерінің айтуынша қытайлықтардың жақындығына байланысты отбасылары үшін қорқыныш бар. 7 шілдеде, түстен кейін, басқармаға Ақкент болысынан шақырған адамдар келді, олармен бірге шақырылмағандар да келді. Оқиға қайталанды, өлсе де тыл жұмысына адам бермеуге сөз байласып, тарқады. 5 шілдеде Байтүгей және Сатай болыстарының өкілдері жиналды.

Қазақ өкілдері бұл істі анықтауға жан-жақты тырысты, сұрақтар қойды, содан кейін соғыста тұрақты әскерге алып қала ма деп күдіктенетіндерін, бұл жұмысты өтеу орнына – мал, ақша және басқа да мүлікпен алмастыруды сұрады, өздерін әскери істерге қабілетсіз деп көрсетпек болды. Оларға бұған жол берілмейтіні түсіндірілді. Содан кейін уезд басқармасына Жаркент – Таран болыстығынан – Мәсімхан Садықов пен Ақкенттен – Надыр Сабыров, Ходжамберді Илимов, Жаркент болыстығынан тараншы – Хусаинбек Юнусов, Жалалетдин Юлдашев, Сатай болыстығынан Долыбай Қарғанов секілді құрметті тұлғалары қайта шақырылды, патша жарлығына қарсыласу өте қауіпті деп түсіндірілді, оларға мойнұсыншылық жасау ұсынылды.

Хусаинбек Юнусов бұған аса белсенді қатысты, мешіттерде сөз сөйледі, көз жасын көлдетіп, жалынды, сонымен бірге жоғары мәртебелі императордың ең жоғары еркі орындалуы керек деп уағыз айтты. Юнусов Құраннан: «мұсылман немесе мұсылман болмаса да патшаға бодандары бағынуы керек» дегенді келтірді. Патшаның сөздері «уажип», яғни қасиетті деп айтты. Қала маңындағы учаскенің губерниялық хатшысы Болатовтың аудармашысы қазақ болыстықтарына сол мақсатта жіберілді. Ол қайтып келіп, қырғыздар (қазақтар) арасындағы көңіл-күй алаңдатарлық екенін, оларды әскерге алынбайтындығына сендіруге болмайтынын айтты. Содан кейін ол Верный уезінің Қорам болысының билеушісін өлтіру туралы және Қапал уезінің екі старшинасы өздерінің толық ауылдастары құрамымен Қытай шекарасына қашып кеткені және оларды Боротолдағы қалмақтар тонап, барлық малды, мүлікті, жас әйелдер мен қыздарды тартып алып, өздерін қуып салғаны туралы хабар әкелді.

11 шілдеде Нарынқол–Шарын учаскесі бастығы болыс және ояз басшылары мен құрметті адамдарды жинағанын және олармен бірге 1000-ға жуық тұрғылықты адамдар келгенін баяндай келе, дегенмен жұмсаған барлық күш–жігеріне қарамастан, жиналғандардың патша жарлығын орындаудан бас тартып, тыл жұмысына адам бермейтіндерін, соңына дейін өлуге дайын екендерін және адам жинауға қатысушы, көмек көрсететіндердің көзін жоятынын мәлімдегенін жеткізді. Жиналған жұртшылық Болыстық кеңселерге бөлініп, басып кіріп тыл жұмысына шақырылғандардың тізімін жойды. Тыңшылар арқылы алынған мәліметтерге сәйкес, Ұзақ Саурықов пен Жәмеңке Мәмбетовтің батасымен, тыл жұмысына адам бермеуге уағдаласып, тұтқындау немесе басқа қуғын–сүргінге ұшыраған жағдайда қарсылық білдіріп жауап беруге немесе Қытайға ауа көшу туралы шешім қабылдаған. Тыңшылардың айтуынша, қазақтар шалғы мен найзаларын қару ретінде дайындауға кіріскен. Бұл туралы мәлімет, Жетісу облысының әскери губернаторы А.И. Алексеевке Верный қаласы іздестіру бөлімінің меңгерушісі баяндауы арқылы жеткен. Ояз басшылары, приставтар,

полиция мекемелерінен телеграммалар орталыққа үсті–үстінен қаптап келіп жатты. 7 шілдедегі бір телеграммада: «Жергілікті халықтың көңіл-күйі алаңдатарлық, жұмысшыларды әскери күшпен алуға тура келетініне сенімдімін» делініп, Жаркент гарнизонына тағы да бір жүздікпен көбейту сұратылған: «Жаркент гарнизонын кем дегенде бір жүз казакқа көбейту керек. Жергілікті тұрғындар өз отбасыларын Қытай шекарасына жіберіп жатқаны белгілі болды; олардың арасында отбасылардың қауіпсіздігіне байланысты алаңдаушылық бар және олар туыстарын алдын–ала жіберуге тырысады. Сіз есерсоқтардан тіпті әскерлер мен орыс халқына шабуылын күте аласыз. Голубевская станицасы және Қорғас, Николаевск қоныстарының казактарында 50–ге жуық бердан мылтығы бар, ал қалған қаруланбаған орыс халқын қаруландыру қажет. Ағымдағы жылдың 2 тамызында мен мынаны телеграф арқылы жібердім: «Кравченконы (Пржевальск уезіне) шақырып, Құлжада орналасқан әскери жүздікті Жаркентке уақытша жіберуге (және) азаматтарды әскер қоймасындағы сақталған бердан мылтықтарымен қаруландыруды өтінемін, жағдай тіпті аса қауіпті болып тұр». «Мен жергілікті орыс тұрғындарына қаруландыру туралы ағымдағы жылдың 18 шілдесіндегі № 1434-ші жеделхатымда сұраған едім. Ағымдағы жылдың 12-ші тамызда мен телеграф арқылы № 2680-шы хабарламаны алдым, онда генерал-губернатор Құлжадағы жүздікті Жаркентке жіберуге және № 2676 хабарламаға сәйкес әскери қоймадағы сақталған жаппай орыс тұрғындарын бердан мылтықпен қаруландыруға рұқсат бергені туралы баяндалды» (ҚР ОМА. 76-қ. 1-т. 526-іс. 122 п.).

Сақшылар бөлімінің тыңшыларынан алынған мәліметтер негізінде, Жаркенттегі жағдайдың ауырлығы туралы 1916 жылдың 4 тамызындағы № 28 рапортта: «Телеграммой от 1 сего августа за № 2559 ваше превосходительство разъяснили, что в других уездах туземные волости и общины почти ежедневно являются, принося приговора о полной готовности исполнить закон о наборе рабочих и вновь обращает внимание на отсутствие подобных, естественных и необходимых явлений в Джаркентском уезде» – делінген болатын (ҚР ОМА. 76-қ. 1-т. 526-іс. 122-а. п.).

Көтерілісшілердің жазалануы. 1916 жылдың 31 тамызында Алтынемел учаскелік приставы, Қапал уезінің бастығы м. а. И. Сидоров қаза тапқан қазақтарды жерлеу туралы анықтама (№ 220) берген еді: «Представляя настоящее дознание, доношу вашему высокоблагородию, что изрубленные киргизы, в числе 13 человек, мною похоронены в общую братскую могилу, выше трактовой дороги, в расстоянии ½ версты, на ур. Коктал. Причем, список о личности изрубленных киргизов и об их поранениях будет представлен дополнительно, по получении от Карабулакского ст(аничного) атамана» (ҚР ОМА. 76-қ., 1-т., 526-іс, 123-п.). Міне, осы анықтаманың қысқа ғана мәліметтерінен көтерілісшілерді жазалаудың қаншалықты қатал болғанын байқауға болады. Жағдайдың қалай болғанын тергеу мәліметтері арқылы қарастырайық, 1916 жылы 31 тамызда қашып кету әрекеті кезінде қамауға алынған қазақтарды өлтіру ісі бойынша прапорщик П.Н. Вязигиннің тергеушілерге берген жауабының хаттамасынан: «Сауалнамаға қатысқан колонна бастығы-прапорщик Павел Николаевич Вязигин түсіндірді: «28 тамызда мен полковник Осиповтың бұйрығымен 11 казакпен бірге Қарабұлақ станциясының карцерінде болған қырғыздарды Қапал қаласына апару үшін Қарабұлақ станциясына іссапарға жіберілдім. Қарабұлақ станциясына 28 тамыз кешкі сағат 5-те келдім, Қарабұлақ станциясына келгеннен кейін, қырғыздар арасында біздің қамаудағыларды алып кетуге келгеніміз туралы сөз тарады. Маған жеткен қауесеттерге сәйкес, қырғыздар, тұтқындалғандардың туыстары тұтқындалғандарды қалай болса да айдауылдан алып кетуді көздеді, сондықтан мен тұтқындалғандардың туыстары тұтқындалғандарды алып кету уақыты туралы біле алмайтындай ету үшін қолайлы уақыт күтіп жаттым. Тұтқындалғандармен мен 30 тамыз сағат 3-те шықтым. Тұтқындалғандар 13 адам болды. Тұтқындалғандармен колоннаға қырғыз тілінде сөйлеспеді, олардың әңгімелерін тыңдауды, ал қарсылық көрсетіп немесе қашуға ұмтылса, бірден шауып тастауға бұйырдым. Карцерден шыққан кезде қамауға алынғандар батыл және дөрекі ұстады, казактардың жылдам және бір топ боп бірігіп жүрсін деген бұйрығын орындамады. Тұтқындалғандардың әңгімесінен біз оларды

туыстары қарсы алып, бізден қайтарып алу керек екенін білдік. Садық селосынан өткеннен кейін қараңғы түсе бастады және тұтқындалғандар колоннаның талаптарына мүлдем бағынбады. Сарыбұлақ станциясына жетпей, шамамен 5 шақырым қалғанда, тұтқындалғандар қараңғылықты пайдаланып, туыстарының көмекке шықпауын пайдаланып, бүлік шығарды, казактарға тас лақтырып, әр тарапқа тез-тез жүгіріп қаша бастады. Содан кейін мен оларды бірден шауып тастауға бұйрық бердім, содан тұтқындалғандардың бәрі бірі де қалмай шауып тасталды» (ҚР ОМА. 76-қ. 1-т. 526-іс 123-а. п.).

Прапорщик П.Н. Вязигиннің басшылығымен айдауылмен бірге Қарабұлақ станицалық басқармасынан Қапал қаласына жіберілген қазақтар тізіміне тоқталайық: Балғалыдан – Андаспай Мамекбаев – қару-жарақ жасады деген күдікпен қамауға алынды; Жоғарғы Қараталдан – Қалтай Қуандықов; Күлетай Қуандықов, Бөлтек Мамбетов, Сейілахмет Ибрагимов, Салық Даукин; Тау-Жалайырдан – Қылшабай Бейсенев; Лебедев болыстығынан – Желдікбай Берсүгіров, Жүніс Жетпіспаев; Жоғарғы Қараталдан – Жазықпай Байқуанов; Төменгі Қараталдан – Шолпамбай Жексембаев үлкен пышақтарды сатып алғаны үшін ұсталды; Андасов болыстығынан – Солт Михметов; Мурзин болыстығынан – Жаңырхан Жұмайбеков жалған қауесет таратқаны үшін генерал Абрамовтың бұйрығымен тұтқындалған (ҚР ОМА. 76-қ., 1-т., 20070-іс, 106 п.).

Жоғарыдағы мәліметтерді, 1916 ж., 31 тамызында – Талдыбұлақ елді мекенінде қаза тапқан қазақтардың денелерін учаскелік приставтың тексеру актісі растай түседі: «Труп № 1 – Сзади разбит череп, правая рука по локоть отрублена. Труп № 2 – Сзади разрублен череп. Труп № 3 – С левой стороны разрублен выше уха череп и обе руки отрублены. Труп № 4 – Сзади отрублена шея и разрублен сзади череп, левая рука перерублена по кисти. Труп № 5 – Сзади отрублена шея. Труп № 6 – Сзади в двух местах перерублена шея, левая рука разрублена. Труп № 7 – Сзади отрублена шея. Труп № 8 – Колотая рана с правой стороны в бок, в шею. Труп № 9 – Рана в правый бок и в грудь. Труп № 10 – Сзади перерублена шея и ранен в левый бок. Труп № 11 – С левой стороны разрублена голова и перерублена левая рука. Труп № 12 – С левой стороны разрублена голова. Труп № 13 – Сверху разбит череп. Трупы были одеты, в обуви, но большинство без верхних халатов. Вр. ис. об. Алтын-Эмельского участкового пристава И. Сидоров» (ҚР ОМА. 76-қ. 1-т. 20070-іс. 107-п.). Мұндай деректер көп болғандықтан мысал ретінде, хаттаманың біреуін ғана келтіріп отырмыз.

Көтерілістің салдары. Көтеріліске қатысқандар қатаң жазаланып, талқандалғаннан кейін оның салдары жергілікті тұрғындар үшін өте ауыр болды. Бұл туралы 1916 жылдың 16 қазанында – Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы А.Н. Куропаткиннің төрағалық етуімен көтеріліске қатысқан қазақтар мен қырғыздарды көшіру және олардың жерлерін орыс қоныс аударушыларына беру туралы кеңес хаттамасы мәліметтері дерек бере алады. Бұл кеңесте төрт мәселе қарастырылды: 1) Ыстықкөл ауданынан, Пржевальск уезінен, Көбен аңғарынан және Пішпек уезінің Шу аңғарының бөлігінен, Текес және Шалкөде-су аңғарынан, Жаркент уезінен бүлікшілерді қуып шығару туралы; 2) Бүлікшілерді Нарын өлкесіне қамап, онда дербес Нарын уезін құру туралы; 3) Бүлікші қырғыздарды шығарып жібергеннен кейін босаған жерлерді қоныстандыру және таза орыс халқы бар Пржевальск уезін құру туралы; 4) Верный уезі казактарының жерге орналастыру туралы.

Кеңеске Жетісу облысының әскери губернаторы М.А. Соколов-Соколинский, мемлекеттік мүлікті басқарушының м. а. және Жетісу облысындағы қоныстандыру ісінің меңгерушісі В.А. Гончаровский, оның көмекшісі Д.В. Антонов, Жетісу әскери басқармасының төрағасы м. а. Н.С. Щербаков, әскери агроном В. Ф. Баудер, әскери басқарма кеңесшісі м. а. Л.П. Соколовьев, Жетісу қоныс аудару ауданының инженер-гидротехнигі Е.А. Смирнов, казактардың жерге орналастыру жөніндегі инженер-гидротехнигі В.В. Епанечников, Қоныс аудару басқармасының Статистика бөлімінің меңгерушісі А.Л. Бурыгин, казактардың жерге орналастыру жұмыстарын жүргізушілер М.Ф. Войшбилло, Н.Н. Теплов және әскери жер өлшеуші В.Г. Рунков қатысқан болатын (ҚР ОМА. 76-қ., 1-т., 20070-іс, 108 п.).

Кеңестің шешімі төмендегідей болды: «Рассмотрев карту, его высокопревосходительство генерал–губернатор высказал, что считает необходимым отобрать от киргиз все те земли, где пролита русская кровь, а так как в районе озера Иссык–Куль и по Текесской долине взбунтовавшимися киргизами разрушено и сожжено свыше 1 000 домов, убито около 2 000 душ русского населения, то естественно, что все эти земли должны быть изъяты из пользования киргиз и обращены под водворение русских...» (ҚР ОМА. 76-қ. 1-т. 20070-іс. 108-а. п.).

Пішпек, Пржевальск және Жаркент уездері бойынша барлығы 37 355 қырғыз–қазақ шаруашылығының 2 510 361 дес. жер тартып алынды. Қырғыз бүлікшілерін көшіру бойынша босаған жерлерде Кеңес Ыстықкөлдің солтүстік және оңтүстік жағалауларында әрқайсысы кемінде 60 ауладан тұратын 5 казак станциясын құруды көздеді. Осылайша, казактар мен орыс қоныс аударушыларын орналастыруға Кеңес белгілеген барлық аумақтан, яғни Жаркент уезінің Текес өзені аңғарының бөлігі, Шалкөде–су, Қарқара жазығы (Пржевальск уезінің бөлігі) Ыстықкөлдің солтүстік және оңтүстік жағалауын қоса алғанда бұрынғы Столыпин ауылына дейінгі таза орыстардан тұратын, екі приставы бар екі ауылды біріктірген Пржевальск ерекше уезі құрылды: біреуі бұрынғы Столыпинский ауылында, екіншісі – казактардың Охотничий бекінісінде.

Сонымен, Кеңес шешімінің тағы бір бөлігінде былай делінді: «Все бунтовавшие киргизские волости Пржевальского уезда, части Пишпекского, кроме волостей Сарыбагишевской и Атекинской, переселить в Нарынский край», – делінді.

«П. П. Румянцевтің Жаркент уезіне қатысты зерттеуіне жүгінер болсақ, бұл аймақта 57 125 десятина егістік жерлер, 46 288 десятина шабындық, 1 836 309 десятина жайылымдық қыстау аумағы, 2 815 400 десятина жайылымдық жаздық, барлығы – 4 765 122 десятина жер бар. Бүлікшіл қырғыздарды ығыстыру бойынша жоспарланған аудандарда қазіргі уақытта Пржевальск уезінде 9 325 қырғыз шаруашылығы және Пішпек уезінде 3 846 шаруа қожалығы бар және ығыстыру жоспарланған 37 355 шаруа қожалығымен бірге бұл ауданда барлығы 50 526 қырғыз шаруа қожалығы жинақталған. Демек, бір қырғыз шаруашылығына 1, 1 десятина егістік жер, 0,9 десятина шабындық жер, 36, 3 десятина жайылымдық қыстау аумағы, 55, 7 десятина жайылымдық жаздық аймағы, барлығы 94 десятина жер тура келеді. Осы жерлердің барлығын қосып, дербес Нарын уезін, Нарын қаласы мен Атаке және Жұмғалы қоныстарында екі приставтық құру керек, бұл ретте жоғары мәртебелі генерал-губернатор уездік қаланы қай жерде құру керектігін және уездік қалаға арналған орынды тандағанда приставтар саны, орталықтағы уездік қаладан асып кетпейтіндей етіп, қай жерде орналасуы тиімді болатынын мұқият ойластыруды ұсынды» (ҚР ОМА. 76-қ. 1-т. 20070-іс. 110 п.).

Көтеріліс аяусыз жаншылған соң егістік пен шабындық жерлер, көтерілісшілердің дүние-мүлкі, малы, қора-қопсысы мен үй-жайлары тәркіленіп көтерілісті басуға белсене қатысқан орыс кулактарына сыйға тартылды. Осы 1916 жылы елді тонаудан байып алған кулактар революция кезінде де, ескі заманды еске алып тонаумен айналысты. Оған мысал ретінде Пржевальскі депутаттары тобының Өлкелік Кеңестегі баяндамасынан үзінді келтіруге болады: («Наша Газета», 20 июня 1917 г.) «Бір шаруа қырғыздарды (қазақ) жұмысқа жалдайды, ал екіншісі оларды өлтіреді. Шаруалар топ-топ болып қырғыздарды (қазақ) тонауға аттанады, оларды өлтіруден де тайынбайды. Колыдовка селосында бір қашқын бар (бұрынғы Сазоновканың тұрғыны) оның айтқаны, біздің мақсатымыз қырғыздар арасында көтерілісті болдыру, соны сылтау етіп оларды қырып салу. Григорьев селосында шаруалар 5 қырғызды алдымен киізге орап, өртеп жібереді. Тура осындай жағдайда 18 сәуірде Кольцовка жанында 9 қырғыз өлтірілді. Біз 3 болыстың өкілдерін, барлығы 30 адамды сұрауға алдық. Біріншіден, қырғыздар арасында толық ашаршылық, өздерінде ұн жоқ, ал шаруалар оларға бермейді. Екіншіден, орыс шаруалары мен демалыстағы солдаттар аяусыз тонап қырғыздарды өлтіруде» (ҚР ОМА. 73-құпия қ. 1-т. 10-іс. 27 п.). Жетісулік кулак революцияның алғашқы күнінен–ақ, патша өкіметінің құлауымен қатар, бұрыннан санасына сіңірілген құлиеленушілік, содырлық аң сияқты тағылық инстинктерінің оянуына жол

ашылғанын сезінді. Міне, осы сәтті жағдайды пайдаланып 1916 жылды қайталады. Революция басталысымен-ақ кулактар айуандық әрекеттерге барып қазақтардың жерін, дүние-мүлкін тіпті әйелі мен балаларын тартып алып қатыгездікпен тонауға көшті. 1916 жылғы қырғыннан Қытайға өтіп кеткен жергілікті тұрғындардың Жетісуге қайта оралуы туралы сыбыс та бұған өз әсерін тигізді. Жетісуге жіберілген уақытша өкіметтің комиссары О.А. Шкапский шын мәнінде осы жаппай қырғынға басшылық жасап «ешқандай да бітім жайында сөз болмайды, қырғыздар күшпен көшірілуі керек» – деп айылын жимастан жария етті (ҚР ОМА. 73-құпия қ., 1-т. 10-іс. 27 п.).

Қорытынды. Сонымен, жоғарыда келтірген деректерге талдау жасай келе 1916 жылғы көтерілістің себептері тек қана тыл жұмысына алуға байланысты ғана емес, тым әріден басталып, жергілікті бай-манаптар езгісінен өсіп шығып, отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық күреске ұласқан еді. Мұны сол кездің өзінде-ақ орыс шенеуніктерінің кейбіреулері мойындаған болатын. Мысалы, 1916 жылы 3 қыркүйекте генерал А.Н. Куропаткин күнделігінде жазған болатын: «Жетісу облысының үш Оңтүстік уезінің қырғыз халқы бүлік шығарды. Ол жерге айтарлықтай күш жіберуге тура келді және екі казак полкін жіберуді сұрадым, ол орындалды... Қырғыздардың тез бас көтеруінің басты себебі тереңде және біздің қырғыздарға қатысты жүргізген жер саясатымызда жатыр. Көптеген жылдар бойы «бос жерлерді» қалыптастыру үшін олардың көшіп-қонатын жерлері, ең бастысы, қыстақтары орналасқан аумақтар қырғыздардан тартып алынды. Қырғыздарға отырықшылану үшін жер беру кезінде заң тек егістік жерлерді беруге рұқсат етті, ал мал жаюға және шөп жинауға арналған жерлер мүлдем бөлінбеді. Жалпы, жұмысшыларды жалдау серпін болды, ал қырғыздардың орыс режиміне наразылығы баяғыдан бар еді» (ҚР ОМА. 73 құпия қ. 1-т. 10-іс. 27 п.).

Қорыта келе, жандарм, іздестіру, сақшылар бөлімі мен полицейлік басқа да мекемелердің кеңсе тіліндегі құрғақ құжаттарының деректері 1916 жылғы көтерілістің кейбір үзік көріністері арқылы оның себеп-салдарын айқындауға мүмкіндік береді.

Sources

CSA RK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
73 "s" – fund. Head of the Search center in the town of Vernom, Semirechensk region.
44 – fund. Semirechensk Regional Board of the Ministry of War.
76 – fund. Prosecutor of the Vernensky District Court of the Ministry of Justice.
CSA RUz – Central State Archive of the Republic of Uzbekistan
461 – fund. Turkestan Security Department

Дереккөздер

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві
73 «с» – қор. Заведующий Розыскным пунктом в городе Верном, Семиреченской области.
44 – қор. Семиреченское областное правление Военного министерства.
76 – қор. Прокурор Верненского окружного суда Мин. юста.
ӨзР ҰА – Өзбекстан Республикасы Ұлттық архиві.
461 – қор. Туркестанское охранное отделение.

References

Demko, 1997 — *Demko Dzh.* Orystardynq Qazaqstandy otarlauly (1896–1916) (Russian Colonization of Kazakhstan (1896–1916)). Almaty: Gylm, 1997. 206 p. (In Kaz.).
Dulatov, 2003 — *Dulatov M.* Oyan, qazaq (Wake up, Kazakh). Almaty: Atamura, 2003. 192 p. (In Kaz.).
Eroshkin, 1968 — *Eroshkin N. P.* Istoriya gosudarstvennykh uchrezhdenii dorevolutsionnoi Rossii (History of State Institutions of Pre-Revolutionary Russia). Moscow: Vysshaya shkola, 1968. 360 p. (In Russ.).
Kappeler, 2003 — *Kappeler A.* Dve traditsii v otnosheniyakh Rossii k musulmanskim narodam Rossiiskoi imperii (Two Traditions in Russia's Relations with the Muslim Peoples of the Russian Empire). Otechestvennaya istoriya. 2003. No. 7. P. 129–135. (In Russ.).
Leizerovich, 2001 — *Leizerovich E. E.* Sotsialnye i ekonomicheskie itogi Rossiiskoi kolonizatsii Turkestana (Social and Economic Results of the Russian Colonization of Turkestan). Tel Aviv, 2001. 269 p. (In Russ.).
Nurpeisov, 1996 — *Nurpeisov K.* Vosstanovlenie territorialnoi tselostnosti Kazakhstana v XX veke (Restoration of the Territorial Integrity of Kazakhstan in the Twentieth Century). Kazakhstan i mirovye soobshchestvo. 1996. No. 4. P. 68. (In Russ.).

Pahlen, 1910 — *Pahlen K. K.* Politsiya bezopasnosti. Otchet po revizii Turkestanskogo kraia, proizvedennoi po vysochaishemu poveleniyu senatorom, gofmeisterom, grafom K. K. Palenom (Security Police. Report on the Inspection of the Turkestan Region Conducted by Supreme Order by Senator, Hofmeister, Count K. K. Pahlen). Vol. 35. Saint Petersburg, 1910. 219 p. (In Russ.).

Pearson, 1989 — *Pearson T. S.* Krizis russkogo chinovnichestva, samoderzhavie i mestnoe samoupravlenie 1861–1900 gg. (The Crisis of Russian Bureaucracy, Autocracy and Local Self-Government, 1861–1900). Cambridge: University Press, 1989. (In Russ.).

Pipes, 1993 — *Pipes R.* Rossiya pri starom rezhime (Russia under the Old Regime). Moscow: Nezavisimaya gazeta, 1993. 427 p. (In Russ.).

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii, 1891 — *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Sobranie 3* (Complete Collection of Laws of the Russian Empire. Collection 3). Saint Petersburg, 1891. Vol. 9. No. 5732. P. 36–37. (In Russ.).

Ryskulov, 1997 — *Ryskulov T.* Sobranie sochinenii (Collected Works). In 3 volumes. Vol. 2. Almaty: Kazakstan, 1997. P. 51. (In Russ.).

Safarov, 1996 — *Safarov G.* Kolonialnaya revolyutsiya: opyt Turkestana (Colonial Revolution: The Experience of Turkestan). Almaty: Zhalyn, 1996. 83 p. (In Russ.).

Shashaev, 2021 — *Shashaev A. K.* Zhetisu olkesindegi imperiyalyq-politseilik qadagalaudyn tarikhy (1867–1917 zhzh.) (The History of Imperial Police Supervision in the Semirechye Region (1867–1917)). Almaty: Arys, 2021. 216 p. (In Kaz.).

Spiridovich, 1991 — *Spiridovich A.* Zapiski zhandarma. Reprintnoe vosproizvedenie izdaniya 1930 g. (Notes of a Gendarme. Reprint Reproduction of the 1930 Edition). Moscow, 1991. 268 p. (In Russ.).

Tynyshpaev, 1993 — *Tynyshpaev M.* Istoriya kazakhskogo naroda (History of the Kazakh People). Almaty: Kazak University, 1993. P. 16. (In Russ.).

Әдебиеттер

Демко, 1997 — *Демко Дж.* Орыстардың Қазақстанды отарлауы (1896–1916). Алматы: Ғылым, 1997. 206 б.

Дулатов, 2003 — *Дулатов М.* Оян, қазақ. Алматы: Атамұра, 2003. 192 б.

Ерошкин, 1968 — *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1968. 360 с.

Каппелер, 2003 — *Каппелер А.* Две традиции в отношениях России к мусульманским народам Российской империи // Отечественная история. 2003. № 2. С. 129–135.

Лейзерович, 2001 — *Лейзерович Е.Е.* Социальные и экономические итоги Российской колонизации Туркестана. Тель-Авив, 2001. 269 с.

Нурпеисов, 1996 — *Нурпеисов К.* Восстановление территориальной целостности Казахстана в XX веке // Казахстан и мировое сообщество. 1996. С. 68.

Пайпс, 1993 — *Пайпс Р.* Россия при старом режиме. М.: Независимая газета, 1993. 407 с.

Пален, 1910 — *Пален К. К.* Полиция безопасности. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором, гофмейстером, графом К.К. Паленом. Санкт-Петербург, 1910. Т. 35. 219 с.

Пирсон, 1998 — *Пирсон Т. С.* Кризис русского чиновничества, самодержавие и местное самоуправление 1861–1900 гг. // Реферативный журнал. Серия 5. 1998. № 3. С. 12.

ПСЗ, 1891 — Полное собрание законов Российской Империи. Собрание 3. Санкт-Петербург, 1891. Т. 9. № 5732. 728 с. С. 36–37.

Рыскулов, 1997 — *Рыскулов Т.* Собрание сочинений: в 3 т. Алматы: Қазақстан, 1997. Т. 2. С. 51.

Сафаров, 1996 — *Сафаров Г.* Колониальная революция (Опыт Туркестана). Алматы: Жалын, 1996. 83 с.

Спиридович, 1991 — *Спиридович А.* Записки жандарма. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. М., 1991. 268 с.

Тынышпаев, 1993 — *Тынышпаев М.* История казахского народа. Алматы: Қазақ университеті, 1993. С. 16.

Шашаев, 2021 — *Шашаев Ә.Қ.* Жетісу өлкесіндегі империялық-полицейлік қадағалаудың тарихы (1867–1917 жж.). Алматы: Арыс, 2021. 216 б.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 892-907, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_892-907

ONOMASTIC ELEMENTS OF SUFI ORIGIN IN THE GENEALOGY OF KAZAKH CLANS IN THE XIV–XV CENTURIES

Saken Z. Razdykov¹, Sunkar M. Sydygaliev^{2*}, Bakhromjon B. Khaynazarov³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
(11 Alexander Pushkin Str., Astana, 010008, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Archaeology and Ethnology

 <https://orcid.org/0000-0002-8992-4191>. E-mail: rasdikov@mail.ru

²State Historical and Cultural Museum-Reserve "Bozoq"
(54 Tauelsizdik Ave., Astana, 010000, Republic of Kazakhstan)
PhD student, Researcher

 <https://orcid.org/0009-0001-3103-4567>. E-mail: sunki2000@mail.ru

*Corresponding author

³Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan
(4 Universitetskaya Street, Almazar district, Tashkent, 100174, Republic of Uzbekistan)
Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of World History

 <https://orcid.org/0000-0002-1266-1557>. E-mail: beshkurgan@gmail.com

© Valikhanov IHE, 2026

© Razdykov S.Z., Sydygaliev S.M., Khaynazarov B.B. 2026

Abstract. Introduction. In the "Nasab-nameh" and in Kazakh shezhire, especially among the Argyn clan, there are anthroponyms containing the components "khoja/qoja" and "sufi/sopy", whose semantics, origin, and functions remain debated. These elements make it possible to raise the question of the connection between the early Argyns and the Sufi traditions of Central Asia. Of particular importance for such an analysis is the "Majmu'at-Tawarikh" by Sayf al-Din Akhsikendi and his son Nurmammed, a work combining the features of a historical chronicle, a genealogical record, and Sufi hagiography. **Goals and objectives.** The purpose of this study is to analyze anthroponyms with the components "khoja/qoja" and "sufi/sopy" among the forefathers of the Argyns, Akzhol biy (Dairkhoja), Karakhoja, and their descendants, as a reflection of Sufi traditions in the spiritual and clan culture of Turkic societies in the XIV–XV centuries. The objective of the article is to determine, on the basis of the "Nasab-nameh" and the "Majmu'at-Tawarikh", how spiritual practices and the Sufi milieu were reflected in genealogical memory and tradition. **Results.** The analysis of the sources shows that the elements "khoja/qoja" and "sufi/sopy" functioned not merely as components of personal names, but also indicated more complex forms of connection between the local clan environment and Sufi tariqas, including the spiritual milieu of Fergana. **Conclusion.** The Sufi onomastic elements preserved in Argyn genealogy reflect the influence of Sufi practices on the formation of spiritual culture and certain elements of clan organization in the steppe community of the XIV–XV centuries.

Keywords: Nasab-nameh, Majmu at-Tawarikh, Sufi tariqa, argyns, Akkozha, Akzhol bi, Karakozha, Aksopy, Sarysopy, Karasopy

Acknowledgments. This article was carried out within the framework of grant-funded research project AP26101503, «Interdisciplinary research of Golden Horde cult memorials of the Sarysu-Tengiz watershed» funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Razdykov S.Z., Sydygaliev S.M., Khaynazarov B.B. Onomastic elements of Sufi origin in the genealogy of Kazakh clans in the XIV–XV centuries // Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 892–907. (In Eng.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_892–907

XIV–XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ РУЛАРЫ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ СОПЫЛЫҚ ТЕКТІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР

Раздықов Сәкен Зейноллаұлы¹, Сыдығалиев Сұңқар Маратұлы^{2*},
Хайназаров Бахромжон Бахтиерогли³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(11, Александр Пушкин көш., 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, археология және этнология кафедрасының доценті
 <https://orcid.org/0000-0002-8992-4191>. E-mail: rasdikov@mail.ru

²«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
(54, Тәуелсіздік даңғ., 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы)
PhD докторанты, ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0009-0001-3103-4567>. E-mail: sunki2000@mail.ru
*Автор-корреспондент

³Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті
(4, Университетская көш., Алмазар ауданы, Ташкент қ., 100174, Өзбекстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, дүниежүзілік тарих кафедрасының меңгерушісі
 <https://orcid.org/0000-0002-1266-1557>. E-mail: beshkurgan@gmail.com

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Раздықов С.З., Сыдығалиев С.М., Хайназаров Б. Б. 2026

Аңдатпа. *Kipicne.* «Насабнама» мен қазақ шежіресінде, әсіресе арғын руы арасында, семантикасы, шығу тегі мен қызметі әлі күнге дейін пікірталас тудыратын «қожа» және «сопы» компоненттері бар антропонимдер кездеседі. Бұл элементтер ертедегі арғындардың Орталық Азиядағы сопылық дәстүрлермен байланысы туралы мәселе қоюға мүмкіндік береді. Мұндай талдау үшін Сайф ад-Дин Ахсикенди мен оның ұлы Нұрмұхаммедтің «Мәжму ат-Тауарих» еңбегінің маңызы ерекше, өйткені бұл шығарма тарихи шежіре, генеалогиялық жылнама және сопылық агиография белгілерін ұштастырады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты XIV–XV ғасырлардағы түркі қоғамдарының рухани-рулық мәдениетіндегі сопылық дәстүрлердің көрінісі ретінде арғындардың түп аталары Ақжол би (Дайырқожа), Қарақожа және олардың ұрпақтары арасындағы «қожа» және «сопы» компоненттері бар антропонимдерді талдау болып табылады. Жұмыстың міндеті «Насабнама» мен «Мәжму ат-Тауарих» негізінде рухани тәжірибелер мен сопылық ортаның рулық жад пен генеалогиялық дәстүрде қалай көрініс тапқанын анықтау. *Нәтижелері.* Дереккөздерді талдау «қожа» және «сопы» элементтері тек есімнің құрамдас бөлігі ғана емес, сонымен қатар жергілікті рулық ортаның сопылық тариқаттармен, соның ішінде Ферғана рухани ортасымен байланысының неғұрлым күрделі формаларын білдіргенін көрсетеді. *Қорытынды.* Арғындар

шежіресінде сақталған сопылық ономастикалық элементтер XIV–XV ғасырлардағы дала қауымының рухани мәдениеті мен рулық ұйымының жекелеген қырларының қалыптасуына сопылық тәжірибелердің ықпалын көрсетеді.

Түйін сөздер: Насабнама, Мәжму ат-Тауарих, сопылық тариқа, арғындар, Аққожа, Ақжол би, Қарақожа, Ақсопы, Сарысопы, Қарасопы

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР26101503 «Сарысу-Теңіз суайрығының Алтын Орда ғибадат мемориалдарының пәнаралық зерттеулері» гранттық қаржыландырудың ғылыми жобасын іске асыру шеңберінде орындалды.

Дәйексөз үшін: Раздыков С.З., Сыдығалиев С.М., Хайназаров Б.Б. XIV–XV ғасырлардағы қазақ рулары шежіресіндегі сопылық текті ономастикалық элементтер // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 892–907 бб. (Ағылш.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_892–907

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ СУФИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ГЕНЕАЛОГИИ КАЗАХСКИХ РОДОВ XIV–XV ВВ.

*Раздыков Сакен Зейнулович¹, Сыдығалиев Сункар Маратулы^{2*},
Хайназаров Бахромжон Бахтиерович³*

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(11, ул. Александра Пушкина, 010008, г. Астана, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии и этнологии
 <https://orcid.org/0000-0002-8992-4191>. E-mail: rasdikov@mail.ru

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ»
(54, пр. Тәуелсіздік, 010000, г. Астана, Республика Казахстан)
PhD докторант, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0009-0001-3103-4567>. E-mail: sunki2000@mail.ru

*Автор-корреспондент

³Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
(4, ул. Университетская, Алмазарский район, г. Ташкент, 100174, Республика Узбекистан)
Кандидат исторических наук, заведующий кафедрой всеобщей истории
 <https://orcid.org/0000-0002-1266-1557>. E-mail: beshkurgan@gmail.com

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Раздыков С.З., Сыдығалиев С.М., Хайназаров Б. Б. 2026

Аннотация. *Введение.* В «Насаб-наме» и шежире казахов, особенно среди рода аргын, встречаются антропонимы с компонентами «ходжа/кожа» и «суфи/сопы», чья семантика, происхождение и функции до сих пор остаются дискуссионными. Эти элементы позволяют поставить вопрос о связи ранних аргынов с суфийскими традициями Центральной Азии. Особое значение для такого анализа имеет «Маджму»ат-Таварих Сайф ад-Дина Ахсикенди и его сына Нурмухаммеда, сочетающий черты исторической хроники, генеалогической летописи и суфийской агиографии. *Цель и задачи.* Цель исследования состоит в анализе антропонимов с компонентами «ходжа/кожа» и «суфи/сопы» у первопредков аргынов, Ақжол бия (Даирходжи), Караходжи и их потомков, как отражения суфийских традиций в духовно-родовой культуре тюркских обществ XIV–XV вв. Задача работы заключается в том, чтобы на основе «Насаб-наме» и «Маджму»ат-Таварих выявить, каким образом духовные практики и суфийская среда отразились в родовой памяти и генеалогической традиции. *Результаты.* «Ходжа/кожа» и «суфи/сопы» в составе имен связаны не просто с антропонимической

традицией. За ними просматриваются более глубокие контакты локальной родовой среды с суфийскими тарикатами, включая ферганскую духовную среду. *Заключение.* Суфийские ономастические элементы, сохранившиеся в генеалогии аргынов, передают следы этого влияния в духовной культуре и в отдельных элементах родовой организации степного сообщества XIV–XV вв.

Ключевые слова: Насаб-наме, Маджму ат-Таварих, суфийский тарикат, аргыны, Аккожа, Акжол би, Каракожа, Аксопы, Сарысопы, Карасопы

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан АР26101503 «Междисциплинарные исследования золотоордынских культовых мемориалов Сарысу-Тенгизского водораздела»

Для цитирования: Раздыков С.З., Сыдыгалиев С.М., Хайназаров Б.Б. Ономастические элементы суфийского происхождения в генеалогии казахских родов XIV–XV вв. // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 892–907. (На Англ.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_892–907

Introduction

Islam reached the territory of modern Kazakhstan as part of the broader Arab advance into Central Asia in the 7th–8th centuries. A turning point in this early stage was the emergence of the Karakhanid Khaganate in the 10th century, when Satuk Bogra Khan accepted Islam and gave it the status of the state religion. From that moment, the incorporation of Islam into the political and cultural life of the region acquired a more stable and systematic character. This created a stable foundation for the Islamization of the settled population of Transoxiana and part of the nomads of the adjacent steppe territories. Since that time, names with religious components began to spread among the Turkic-speaking population. The earliest names included the companions of the Prophet Muhammad and members of his family, such as Ali, Hassan, Hussein, and Fatima, as well as the name of the Prophet himself, Muhammad. It seems that these names underwent phonetic adaptation in the Turkic environment. Thus, the name of the companion Saad ibn Abu Waqqas was transformed into the Kazakh Saduakas (Sadvakas), Hassan took the forms Asan or Esen, while Hussein took the form Osen (Usen). The spread of Islamic names during this period was selective and was mainly associated with the elite strata of society, such as the clergy and the educated aristocracy.

A new decisive stage in the Islamization of vast steppe territories is connected with the establishment and strengthening of the Jochi Ulus (Golden Horde). The first attempt to make Islam the state religion of the Golden Horde was made by Berke Khan. After converting to Islam in the middle of the 13th century, he became a murid (Sufi novice) of the Bukharian sheikh Shams al-din al-Baharzi, who belonged to the Kubraviya tariqa. But this initiative of the khan did not find support among his entourage, and the next ruler from the Genghis Khan dynasty was no longer a Muslim. One of the reasons for the failure of the first attempt at Islamization is probably the fact that the teachings of the Kubraviya tariqa originated in a Persian-speaking environment based on the culture of settled peoples, which was alien to the nomadic Turkic-Mongols (Podvizhniki islama, 2003: 327).

However, the declaration of Islam as the state religion by Uzbek Khan (1313–1341) became a turning point in history. This political act legitimized Islam as an official ideology and consolidated it as the basis of the socio-political life of the nomadic aristocracy.

Materials and Methods

The study is based on a set of written and ethnographic sources, such as "Nasab-nameh" and shezhire, as well as published parts of the work of Sayf ad-din Akhsikenti "Majmu at-Tawarikh" related to the history, genealogy, and spiritual traditions of the Turkic peoples.

During the research and writing of this work, a comparative analytical method was used, which made it possible to compare data from various types of sources, identify stable elements in the genealogical tradition of the Kazakhs and the nature of the nominative components of "khoja" and "sopy" using the example of the Argyns. In this way, we have attempted to explain the status of

the first ancestors of the Kazakh Argyns, such as Karakhoja and Dairkhoja, and the origin of the element "sopy" in the names of Argyn children: Aksopy, Sarysopy, Aryksopy, Nadirsopy, and Karasopy. They became the atalyk tulga (first ancestors) of large Kazakh clans, such as Kanzhygaly, Tobykty, and Atygai. Unlike shezhire, where they are represented as links in a genealogical chain, Majmu at-Tawarikh shows them as historical figures, participants in the campaigns of Tokhtamysh Khan and companions of Manas.

Discussion

Sufism, or Islamic mysticism, has long attracted the attention of both Islamic scholars and those who are interested in the culture of the Muslim East. There are many sources on the history and philosophy of Sufism. Most of them consist of publications and studies of written sources of Sufism, biographies of prominent persons, analyses of the spiritual and ritual practices of Sufi communities in various regions of the world.

An oral tradition, historical folklore, and genealogies among the Kazakh people were created and preserved in a living folk tradition thanks to the art of folk storytellers and keepers of ancient traditions. At the request of Ch. Ch. Valikhanov, a well-known expert on Kazakh life, M. Shormanov collected a wealth of material on shezhire, which was later passed on to G. N. Potanin, who published them in his book (Potanin, 2005). Genealogical traditions were also recorded by many pre-revolutionary Russian historians and travelers.

Among those who established the formation of a new written tradition of history, we should single out such scholars as Sh. Kudaiberdyuly, K. Khalid, M.J. Kopeyev, N. Naushabayev, M. Tynyshpaev. We should also highlight the names of professional historians who used Kazakh folklore materials as a historical source, E. Bekmakhanov, A.H. Margulan, M.S. Mukanov. In addition, "Nasab-nameh" and the genealogical traditions of the Khojas were studied in the works of A.K. Muminov, Z. Zhandarbek.

Sufism played a key role in the spread of Islamic anthroponymy among the steppe elite and the displacement of pre-Muslim names (Podvizhniki islama, 2003: 327, 328). Sufism is a mystical and ascetic trend in Islam. It aims at the spiritual development of the individual, inner purification, and the fight against vices through specific ritual practices. The term "Sufism" comes from the Arabic at-tasawwuf, which means the pursuit of spiritual perfection and mystical knowledge of God (Abirova, Rysbekova, 2012: 11).

Historically, Sufism originated in the Middle East by the 7th century as an ascetic movement ("zuhd"); adherents of this movement sought to renounce the pleasures of this life and focus on the inner spiritual life (Yaremba, 2021). However, due to its mystical orientation and criticism of formal piety, Sufism was initially persecuted by Orthodox Islamic theologians, who accused Sufis of heresy. Sufism gained wide recognition and development, becoming an independent movement with its own philosophy, ethics, and organizational structures only by the 10th–12th centuries. During this period, tariqa orders (brotherhoods) were formed; they comprised communities of Sufis under the leadership of spiritual mentors (sheikhs, pirs) who passed on their teachings to their students (murids) through spiritual succession (silsila). The concept of silsila is an important aspect of the Sufi tradition of spiritual succession, which ascends the authority of Sufi sheikhs to the Prophet Muhammad through a chain of teachers and students.

This line of succession is often traced through the twelve Shia imams in the Sufi genealogies of Central Asia, which emphasizes the spiritual legitimacy of the sheikhs as direct successors of the Prophet Muhammad through his grandson Hasan ibn Ali. The biographies of the twelve imams included in the work "Majmu at-Tawarikh" served as hagiographic texts as well as a tool for legitimising the spiritual authority of Sufi mentors (Akerov, 2017). It also demonstrated the continuity of the transmission of spiritual knowledge and baraka (blessing) from the Prophet to modern sheikhs.

The active spread of Sufism in Central Asia occurred between the 9th and 12th centuries. It was connected with the activities of prominent sheikhs such as Khoja Ahmed Yasawi, who lived in Yassy (Turkestan), and Burhanaddin Kylych, who lived in Uzgen. The distinctive character of

Sufi preaching in the Turkic environment was based on its missionary approach and the integration of pre-Islamic traditions and customs into the Islamic context; it was not imposed through radical or violent methods (Abirova, Rysbekova, 2012: 12–14).

Sufi sheikhs did not demand an immediate rejection of the usual rituals, but gradually integrated Islamic norms into the nomadic worldview. Unlike official, legalistic Islam, Sufi tariqas (brotherhoods) operated more flexibly and effectively within a nomadic environment. Their success was due to several factors: nonviolent missionary activity, when sermons were conducted in Turkic languages and adapted to local cultural traditions. Moreover, Sufi sheikhs did not require immediate abandonment of customary practices, but gradually integrated Islamic norms into the existing worldview; the organizational structure of tariqas consisted of hierarchically organized communities with a clear master-student system (murshid-murid). This allowed them to create stable networks of influence that extended beyond individual tribes and clans; cultural syncretism, whereby Sufism organically incorporated elements of Turkic spirituality – such as ancestor worship, reverence for natural objects, shamanic practices – into the Islamic context. Nauryz is a clear example. Despite its pagan and Zoroastrian background, the festival did not disappear after the spread of Islam among the Turkic peoples; it continued to exist, but already within a new religious reading, including a Sufi one, which gave it additional legitimacy in the Islamic environment (Abirova, Rysbekova, 2012: 13). By the 14th–15th centuries, Sufi brotherhoods had already taken firm root in the main centers of Transoxiana, above all in Bukhara, Samarkand, and the Ferghana Valley. The strongest positions belonged to the Yasawiya, Naqshbandiya, Kubraviya, and Ishkiya tariqas. Their role was not limited to spiritual guidance and the transmission of ethical teachings. They were also deeply involved in politics. At the courts of the Jochid rulers and related dynasties – the Sheibanids, Tuka-Timurids, and Ashtarkhanids – Sufi sheikhs often acted as advisers, influenced decision-making, sanctioned campaigns, participated in treaty practices, and strengthened rulers' authority through their own spiritual prestige (Akerov, 2017: 344). The same process can be seen in the cult of sacred places. Mausoleums of revered figures such as Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan, Arystan Bab in the Otrar oasis, and Zangi Ata near Tashkent turned into important centers of pilgrimage and religious life, and through this the place of Sufism in Turkic culture became even stronger (Abirova, Rysbekova, 2012: 11–15). In the case of Kazakhstan, it was precisely the Sufi tariqas that gave an institutional form to the Turkic and Golden Horde mausoleum tradition.

Sufism developed a flexible and adaptive approach toward these historical sites, considering mausoleums as maqams – “places of presence” of baraka (blessing), visits to which were interpreted as a form of pious memory and spiritual guidance, reflecting the syncretic nature of the region's religious culture.

Ancestor worship, sacred mausoleums, reverence for natural places, and even shamanic practices were not displaced by Islam in the Turkic steppe. They were absorbed into the Islamic framework and continued to exist within it, which made Sufism especially understandable and acceptable in the nomadic milieu. In this sense, Sufism was perceived not as an external religion imposed from outside, but as a spiritual tradition that adapted to the cultural world of the Turkic peoples.

The traces of Sufi motifs can also be found in the tribal traditions recorded in “Nasab-nameh”. The term “Nasab-nameh” consists of two components – the Arabic “nasab”, meaning lineage or origin, and the Old Iranian “nameh”, meaning chronicle, record, document. Thus, the “Nasab-nameh” is a source recording genealogical information in the form of a sequence of ancestral names linked by kinship ties. Like shezhire, nasab-nameh can exist in both written and oral transmission, although the term itself initially implies written record. With the spread of Arabic and Persian among the Turkic peoples who had adopted Islam, the term “Nasab-nameh” became widely used, referring both to individual genealogical records and to entire sections within various writings. The “Nasab-nameh” played a significant role in legitimizing political power and religious authority. The ruling dynasties and leaders of the Sufi tariqas compiled genealogies tracing their origins to prestigious ancestors – the Prophet Muhammad, his companions, or legendary rulers. In this regard, genealogical manuscripts of the sacred families of Central Asia functioned not only as records of lineage, but also

as instruments of ancestral Islamization and hereditary spiritual legitimacy (DeWeese, 2025: 97–120). The existence of several versions of the same genealogy, which either complement or contradict one another, reflects both the process of knowledge accumulation and competition for symbolic capital. As a result of this work, detailed genealogical texts were created with a clear sequence of generations, indicating the progenitors and lines of origin.

In Turkic communities, the concepts of "Nasab-nameh" and "shezhire" were often conflated, reflecting the complex interaction of the Islamic written tradition and pre-Islamic forms of preserving genealogical memory. Different Turkic peoples developed their own terminology. For instance, Kazakhs and Kyrgyz mostly use the term "shezhire" (from Arabic "shajara" – tree), whereas among the Khojas, who stand outside the traditional system of the zhuz, the term "Nasab-nameh" is more common. Although the "Nasab-nameh" was recorded mainly in written form, such documented genealogies are found predominantly among the "white bone" estates, that is, among the Tore and Khojas, who carefully recorded their family trees to preserve the memory of their descendants. At the same time, we cannot exclude the existence of "Nasab-nameh" in other Kazakh clans, although the term "shezhire" is more common among them; this denotes a historical source that includes traditions, legends and a genealogical chain explaining the origin of a particular clan or tribe. Among the Turkic peoples, "Nasab-nameh" was written down in Chagatai, Persian, and Arabic. Such genealogies have been found since the time of the Jochi Ulus and its successor states, such as the Sheibanid and Ashtarkhanid states, where the sources contain the genealogies of the khans and their dynasties. The "Nasab-nameh" of the Khojas can be traced back to the time of the disciples of Khoja Ahmad Yasawi, which indicates the early spread of the practice of recording genealogy in the Sufi environment.

As an example of "Nasab-nameh", we can mention the work of Mashkhur-Zhusup Kopeyev "Shezhire of the Kazakhs", where he described the legend of the formation of the Kazakh Middle Zhuz. According to this legend, Zhanarys, the legendary founder of the Middle (Orta) Zhuz, had two wives, but he had no children for a long time. One day, six khojas came to him, and he received them with honors and slaughtered six rams for them. The guests brought him good news that he would become the father of six sons. In honor of this joyful prophecy, Zhanarys named his sons after these khojas: Akkozha, Darakozha, Aktamberdykozha, Karakozha, Yesimkulkozha, Kasymkozha (Kopeiuly, 2007: 11–12). This legend demonstrates how Sufis and spiritual authorities were perceived as bearers of baraka (blessing) and patrons of the family, capable of influencing the fate of people and ensuring the well-being of offspring.

However, it should be noted that the legend of the emergence of the Middle (Orta) Zhuz itself was recorded much later and does not have a clear time frame; as a result, it has a mythical and legendary character and represents one of the many versions of the formation of all three Zhuz divisions and the Kazakh people. The legend was recorded by Mashkhur-Zhusup Kopeyev in the 19th century, several centuries later. One factor complicating the interpretation of this source is that the tradition was transmitted orally. Consequently, this means that there is a significant possibility that the original legend may have changed during transmission over several centuries. However, it should be noted that usually shezhire and ancestral traditions contain a certain degree of truth, although this may have been distorted due to the fact that each narrator of this story may have added something of their own. Probably, this legend primarily served an ideological function, justifying the unity and common origin of the Kazakhs of the Middle Zhuz. It may also help explain why these six clans appear within a single zhuz structure and why the Middle Zhuz is viewed as part of the broader Kazakh ethnic whole together with the Junior Zhuz (Kishi Zhuz) and the Senior Zhuz (Uly Zhuz). The problem, however, lies elsewhere. A clear chronological frame is missing, and the historical context itself remains uncertain.

The difficulty here lies in the absence of a clear chronological frame and a firm historical context. Without dates and without reference to concrete events, this legend cannot be treated as a reliable basis for reconstructing actual history. Still, behind its mythological layer there is a cultural reality that is hard to ignore: in the 14th–15th centuries Sufi saints and spiritual authorities were indeed regarded in Turkic society as bearers of baraka and as patrons of clans. In that sense, the legend

preserves not so much an exact record of events as an important indication of the social atmosphere of the period, when Sufism was actively taking root in the Kazakh steppe. What appears in it is the idea of Kazakh unity and the memory of shared spiritual foundations.

Sufi sheikhs occupied a place that went far beyond the religious sphere alone. They were not limited to teaching disciples and passing on moral and religious instruction. Their place was much broader, and in public as well as political life they remained highly influential figures. This is especially visible in the ties linking the Naqshbandi tariqa to the khans of the Jochi Ulus, Tokhtamysh among them. A considerable part of the Golden Horde elite consisted of murids of Naqshbandi sheikhs. Thus, these processes show that religion became part of the people's culture and a political force that also shaped religious consciousness.

Results

The influence of Sufism was evident not only in the spiritual and political spheres, but also in the naming practices of Turkic societies. Parents sought to give their children names of revered saints and spiritual authorities, hoping for their patronage and intercession. This gave rise to a group of names with religious elements, including both personal names (Yasawi, Ahmed) and composite forms with the components "khoja" and "sopy". This indicated affiliation with the Sufi environment or the spiritual status of the bearer of the name. The emergence of these names in family genealogies indicates the deep integration of the Sufi tradition into the ancestral culture and the fact that religion became part of the collective identity of the people. Such genealogical information is contained in the "Majmu at-tawarih" for the Ishkiya tariqa, demonstrating the typical nature of this practice in the Sufi literature of Central Asia.

"Majmu at-Tawarikh" ("Collection of Stories") was written in the Ferghana Valley in the late 15th to mid-16th centuries (Sabitov, 2017: 579). The work is associated with S. Akhsikendi and his son Nurmukhammed, but what matters here is also the milieu in which it emerged. Sayf ad-Din was connected directly with the Sufi environment as a murid of Sheikh Said Mir Jalil, the head of the Ishkiya tariqa in Ferghana. This circumstance itself shaped the angle of the narrative. The text was written with the sanction of a spiritual mentor, and because of that its perspective was not simply historical, but internally rooted in the Sufi tradition. Sayf ad-Din did not finish the work; after his death, Nurmukhammed continued it and added biographies of later Sufi sheikhs. In the preface, Sayf ad-Din states that he relied on written sources ("Tarikh-i Jahan-gushai", "Qisas al-Anbiya", "Tarikh-i Moghulia") and oral traditions from informants Utemish Haji and Baba Ali Khitai, the murid Said Mir Jalil, who told the legends about Tokhtamysh Khan (Akerov, 2017: 12). The source was introduced into scientific discourse at the end of the 19th century.

Zh. Sabitov writes about three well-known manuscripts: the first one is held at Leningrad University, the second manuscript at the Institute of Asian Peoples, and the third was discovered in Bishkek in 1968 (Sabitov, 2017: 578–579). For the study of the spiritual traditions of the 14th–15th centuries, the value of this source lies in the fact that it records the living practice of integrating Sufism into the Turkic ancestral culture from within the Sufi community.

Majmu at-Tawarikh includes Islamic sacred history (the legend of the "ray of prophecy"), biographies of the twelve imams (from Jafar as-Sadiq to Mahdi), genealogies of Sufi sheikhs of the cities of Kasan and Shirkent (Akerov, 2017: 12), as well as historical and epic stories related to the Turkic peoples of the 14th–15th centuries. Such a structure legitimized spiritual authority and confirmed the existence of baraka. The most important aspect is the extension of the concept of kinship. Accordingly, blood ties are intertwined with spiritual ones, the disciples of one sheikh were considered "brothers", and the Turkic nobility integrated into the order through the establishment of spiritual kinship with the Seyids and Khojas.

The fragments in "Majmu at-Tawarikh" about Aykhoja (Temirkhoja, Akzhol Biy) and his son Karakhoja, who were the ancestors of the Argyn family, are valuable for us. Aykhoja received the nickname "Temirkhoja" ("Iron Khoja") after numerous battles (Akerov, 2017: 52). This nickname combines military valor and spiritual status, marking the dual identity of a warrior and a Sufi. When he was old, Aikhoja went to Shirkent (center of the Ishkiya Tariqa), where he was met by Sheikh Said

Jalaliddin. A year later, he died, and was buried in Chartak near Shirkent. The funeral practice demonstrates religious syncretism: it was "as" (funeral feast) with the sacrifice of sheep and horses (steppe custom), the funeral prayer "janaza" was performed and the Quran was recited (Islamic rite), the ceremony was led by a sheikh, and the burial site became an object of pilgrimage (Sufi element) (Akerov, 2017: 53–54). This fact shows that Islamization did not abolish ancestral traditions, but sacralized them.

Karakhoja continued his father's activities. Khan Tokhtamysh assigned him to guard the border territories and entrusted him with the city of Manasia. The text mentions that the spirit of Aikhoja appeared to Karakhoja in his dreams, warning him of danger. For example, Aykhoja warned of an attack on Manasia. This fact reflects the synthesis of the ancient Turkic cult of the "aruakhs" (ancestral spirits) and the Sufi veneration of the awliye (saints). The ancestor of the clan was perceived as a Sufi saint, and his name with the element "khoja" became the bearer of sacred power. The mention of spiritual kinship deserves special attention: "Said Jalaliddin and Karakozho were cousins... Mir Said Jafar and Aikozho were the sons of Said Mahammad" (Akerov, 2017: 55). That was a spiritual brotherhood, where the concept of "kinship" extended to the students of a single mentor.

According to "Majmu at-Tawarikh", M. J. Kopeev's and S. Kudaiberdiev's shezhire, as well as the notes of G. N. Potanin from M. Shormanov and M. Tynyshpayev, in traditional historiography, the formation of the Argyns as a tribal community dates back to the middle to the end of the 14th century and the beginning of the 15th century. Also, the interpretation of individual anthroponyms of Argyn genealogy still continues to be discussed by researchers. The names of the Argyn ancestors Aikhoja (Temirkhoja, Akzhol Biy) and his son Karakhoja were directly connected with the structure of the Ishkiya Sufi tariqa, which operated in the Ferghana Valley. According to "Majmu at-Tawarikh", Aykhoja and Karakhoja participated in the military campaigns of Khan Tokhtamysh (Akerov, 2017: 319, 320) and maintained close ties with murids of the Naqshbandi tariqa. Their ties also extended to the sheikhs of Shirkent, which functioned as the principal center of the Ishkiya tariqa in the Ferghana Valley. Karakhoja's position was connected not only with this spiritual milieu, but also with the political tasks assigned to him by Tokhtamysh Khan. He was entrusted with the defense of the frontier adjacent to Moghulistan, and for that purpose the city of Manasia was established, where Karakhoja guarded the eastern borders together with the legendary Manas. After his death, Aikhoja was buried in Shirkent in accordance with the Muslim tradition of burying janaza (Akerov, 2017: 52), which indicates his recognition as a member of the spiritual community. Control over the border territories provided the Argyn elite with close contacts with the Sufi centers of the Ferghana Valley, such as Shirkent and Kasan. This geographical proximity contributed to the integration of the Argyns into the Ishkiya tariqa. Despite their differences in geographical centers of influence, the Naqshbandi and Ishkiya tariqas were spiritually close and actively interacted with each other (Devin Dee Wies, 2001: 211–233). Since the founder of the Ishkiya tariqa, Sayid Jalal ad-Din, studied in Samarkand, the center of the Naqshbandi tradition, spiritual ties were created between the two brotherhoods. This also allowed the Argyn elite to integrate into the Ishkiya milieu, which maintained relations with the circle of Khan Tokhtamysh and was closely connected with Naqshbandiya (Karimov, Karimova, 2025: 395–403).

Etymologically, the term "khoja" originates from the Iranian word khwāja – "lord", "teacher", "master", "respectable man" (Entsiklopedicheskii slovar, 1903: 473). This word was assimilated into a wide range of Turkic languages by means of the Iranian written and oral tradition: hoca in Ottoman, xo"ja in Uzbek, and kozha in Kazakh. Differences in phonetics reflect local adaptations, but the semantic core has remained stable, including components of respect, status, scholarship, and spiritual authority. In the written sources of Central Asia, the element "khoja" is often used to refer to people with religious knowledge or social prestige, which confirms the deep roots of this term in the cultural structure of the region.

Most researchers believe that the etymology of the term "sopy" is related to the Arabic word *ṣūfī*, meaning "Sufi" or "mystic", which came to the Turkic languages from the Iranian *ṣūfī/sofī*. In Turkic languages, "sopa" means a shekpen or chapan (traditional coat) made of camel's fur. Perhaps

the chapan was an element of the clothing of Tengrian priests. We believe that ethnologists, as well as linguists and orientalists, still need to study the etymology of this concept.

In the Kazakh tradition, the concept "sopy" became a common designation for a person associated with the practices of spiritual purification, zikr, asceticism, and internal discipline. Its meanings reflect not only the institution of Sufism as a religious trend, but also a broader cultural orientation towards piety, humility and the pursuit of spiritual perfection. The word "sopy" in folk tradition can have both a strictly religious, descriptive, and evaluative meaning, denoting a person who is "God-fearing" or "especially pious" (Entsiklopedicheskii slovar, 1903: 129). "Sopy" was perceived as a person who had moved from external rituals to internal self-improvement, a person who strives to "purify the heart" and combine this world's practices with spiritual goals. This symbolism has been steadily preserved and transmitted through oral tradition, texts of instruction, biographies of Sufis and local traditions.

Both terms, despite their common Islamic origin, were integrated into the Turkic environment in different ways. "Khoja" turned out to be more strongly associated with institutionalized religiosity and social authority, while "sopy" was associated with individual spiritual practice and mystical traditions. This difference determines the difference in their symbolic functions: the first is associated with teaching, official knowledge, and continuity; the second is connected with inner searching, pious discipline, and personal spiritual experience. At the same time, both elements have become entrenched in stable symbolic models associated with sacred geography and collective memory, including mausoleums and other archaeological and sacred complexes.

Mausoleums associated with the revered "sopy" or "khoja" served as key sites of local religious practice, where personal names acquired the status of symbolic markers of holiness, knowledge and spiritual legitimacy. Within the context of the project "Interdisciplinary Research of the Golden Horde Religious Memorials of the Sarysu-Tengiz watershed", such sites are considered as material carriers of cultural codes, enabling us to trace the transformation of the sacred semantics of names in the Golden Horde architectural and ritual environment. Thus, the analysis of memorial complexes reveals the interconnection between the onomastic traditions of the Argyns and the institutionalization of spiritual practices within the region's socio-cultural context.

The Argyns constitute the largest tribe of Kazakhs; however, their origin and genesis remain a matter of debate. Some researchers trace their origin to the Huns (ar-guns), whilst others consider them as descendants of the Basmyls (as a collective term meaning "mottled"), and so on. This study does not aim to examine the origin of the Argyns; however, we would like to present the findings of a genetic study, conducted by a group of Kazakhstani scientists, not to trace the Argyns' lineage back to ancient times, but to demonstrate their connection with Sufi tariqas even before the emergence of the Kazakh Khanate. "The ancestral homeland of the G1 (proto-Argyn) haplogroup in the Eurasian Steppe is dated to the Early Iron Age (3, 000 years ago), whilst its expansion into the Kazakh gene pool occurred 470–750 years ago" (Zhabagin et al., 2016: 68).

The genealogical structure of the Argyns, as recorded in various versions of Shezhire, demonstrates both common points of convergence and variability in the details of the account. The versions of shezhire by Sh. Kudaiberdiev and G. N. Potanin (recorded from M. Shormanov) basically coincide. It should be noted that Sh. Kudaiberdiev based his assumptions on the legend of the great migration of the Kazakhs, linked to the death of Akzhol at the hands of Karakipchak Koblandy, which allegedly led to the migration of the most numerous group from Abulkhair, and they established the Kazakh Khanate on the territory of Moghulistan. However, this version is not absolute truth, but reflects the author's attempt to build a logical connection between various legends.

G. N. Potanin, as an ethnographer, recorded shezhire from the words of the Kazakh biy (judge) Musa Shormanov and documented the main branches of the Argyn genealogy, beginning with Karakhoja and his sons (Potanin, 2005: 133). According to these sources, the ancestor of the Argyns is Kodan (in other interpretations, Kotan – S. R.), followed by Dairkhoja (Akzhol), from whom Karakhoja was born. Then Meiram was born to Karakhoja's elder wife, while Karasopy, Kenzhesopy (Aksopy), and Basentiyn were born from his younger wife, Momyn. From Meiram's elder wife were born Kuandyk, Suyundik, Begendik, and Shegendik; from his younger wife, Bolat was born. By the

third generation, names containing the elements "khoja" and "sopy" had already disappeared: the sons of Aksopy (Kenzhesopy) are Kanzhygaly and Tobykty, the sons of Kuandyk are Altai, Karpyk, Temish and Barushy. The descendants of Karasopy, Aksopy (Kenzhesopy), and Sarysopy became popularly known as "Zhety Momyn" (the Seven of Momyn), named after their grandmother (Kudaiberdyuly, 1990: 78).

M. Zh. Kopeyev's version differs slightly from the previous ones. According to his account, Meiram is not the son of Karakhoja, but the grandson of Argyn himself, through the intermediate link Kodan (Kopeiuly, 2007: 12). Furthermore, Mashhur records names with "sopy" already among Argyn's children from his wife Momyn: Aksopy (Kanzhygaly and Tobykty are his descendants), Sarysopy (the Atygai clan), Aryksopy (no descendants left), Nadirsopy (no descendants), Karasopy (Karaul and Basentiyn clans) (Kopeiuly, 2007: 14). Thus, in Mashkhour's version, Sufi onomastics rises higher and covers a wider range of names, including names with color components: Aksopy (white), Karasopy (black), Sarysopy (yellow).

It should be mentioned that according to M. -Zh. Kopeev, Sh. Kudaiberdiev, and G.N. Potanin, the name Kodan is the same anthroponym in Argyn shezhire and is recorded as Kodan (Kodan taishi) as the father of Dairkhoja and grandfather of Karakhoja (Kopeiuly, 2007: 15; Potanin, 2005: 133). Despite the differences in details, all three versions have some key points: the names of the ancestors contain "khoja" (Dairkhoja, Karakhoja), the extensive use of "sopy", and in the third generation the Sufi onomastic component disappeared. This dynamic shows the time frame of the Argyns' active connection with the Sufis at the end of the 14th - the first half of the 15th centuries.

At the same time, we consider it necessary to point out that Kodan (Kotan), Dairkhoja (Akzhol), and Karakhoja are not necessarily contemporaries of this period. Perhaps the names of the ancestors were repeated in shezhire, as occurred among the Kazakhs and other Turkic peoples.

In the sources, the name Dairkhoja appears under several names reflecting various aspects of his personality and the historical contexts of the records. The name Dairkhoja consists of two components: "Dair" and "khoja". "Dair" is a Turkic version of the Arabic name Tahir, which can mean "bird" or "persistent". It can also be translated as "bright" or "pure". "Khoja", as we have mentioned above, goes back to the Iranian "khwaja" – "lord", "teacher", "master", "respectable person". Thus, the name Dairkhoja can be interpreted as "bright teacher" or "pure mentor", which emphasizes the spiritual status of its bearer. In folk memory, the name Dairkhoja was transformed into the Kazakh Akzhol biy. The component "Ak" means "white", and "zhol" means "the way", that is, "the bright path" or "the person following the white path". The white color in Kazakh culture is a sacred symbol of purity, righteousness and spiritual perfection. That is why the folk form of the name kept the original semantics of spiritual enlightenment and moral purity.

According to "Majmu at-Tawarikh", the name is written in two ways: as Aikhoja and Temirkhoja. Aikhoja semantically corresponds to the Kazakh Akzhol, because "ai" means "moon" in Turkic languages, which is also associated with light and purity. The nickname Temirkhoja ("Iron Khoja") appeared due to combat experience: the source reports that Aikhoja fought a lot, and "there was no living place on his body without scratches or scars", for which he was given the epithet "temir" – "iron" (Akerov, 2017: 52). This nickname emphasizes physical endurance and military valor, but does not negate the spiritual status indicated by the "khoja" element.

All versions of the name—Dairkhoja, Aikhoja, Temirkhoja, and Akzhol—share a common semantic basis: the symbolism of light, spiritual purity, and the righteous path. In "Majmu at-Tawarikh", the "khoja" element is present in all variants, except for the folk form of the name Akzhol, but its spiritual meaning remained, which confirms the correspondence between Akzhol's image and the image of Aikhoja/Temirkhoja in the tribal traditions (Akerov, 2017: 52). The name Dairkhoja continues to be recorded in the works of M. Tynyshpayev and Sh. Kudaiberdiyev, which preserves the original form in the written tradition (Alpysbes, 2013).

Although there are discrepancies among versions of Argyn shezhire, Shakarim Kudaiberdiev and Mashkhour Zhusup Kopeev's versions show more consistency in key genealogical nodes. At the same time, the figure of Argyn agha remains controversial and requires a separate source analysis, which goes beyond the scope of this study. Versions of the Argyn's shezhire, recorded by

two leading experts on the Kazakh genealogical tradition, generally coincide at the main nodal points, and thus the shezhire data reveal the following structure: the first generation (late 14th – early 15th centuries) – Akzhol Biy (Dairkhoja) and his son Karakhoja, bearers of names with the element "khoja"; the second generation (early-mid 15th century) – Meiramsopy, Aksopy, Karasopy, Aryksopy, Nadirsopy and others, the last generation with a "sopy" (Sufi) component in their names; the third generation (the middle to the end of the 15th century) – Tobykty, Kanzhygaly, Kuandyk, Begendik and others, in whose names the elements "khoja" and "sopy" are absent. According to Kadyrgali Zhalairi, Karakhoja died in battle with Khan Tokhtamysh near Tyumen in 1405–1406 (Zhalairi, 1997: 11, 42, 115).

Karakhoja occupies a central place in the Argyn's genealogy, because all the main subclans originate from him. His name is mentioned in Kazakh historiography, particularly in the "Collection of History" by Kadyrgali Zhalairi, as well as in the Timurid source "Zafar-nama" by Sharaf ad-Din Yezdi, where he appears as one of the faithful nukers of Khan Tokhtamysh (Yazdi, 2008). The name Karakhoja consists of two components: "kara" and "khoja". The "kara" component has a multi-layered semantics in Turkic languages. On a superficial level, it means "black" and can indicate a social origin, for example, "kara budun" – common people, "karasuyek" – black bone, that is, commoners. However, in a spiritual and symbolic context, "kara" means "powerful" or "formidable", which especially characterizes military leaders and batyrs (warriors). The "khoja" element in his name means "lord" or "teacher", which indicates his spiritual status and belonging to the Sufi milieu. Thus, the name Karakhoja combines military power ("kara" as a symbol of strength) and spiritual authority ("khoja" as a marker of religious knowledge), reflecting the dual nature of his status as a warrior and spiritual mentor.

His sons, who were born at the beginning of the 15th century, still retained their connection with the Sufi tradition of their fathers, which was reflected in their names with the element "sopy".

The eldest son of Karakhoja, Meiramsopy, is not mentioned in well-known historical sources, except for some similarities with Sakha shezhire, where the name Meiram suppu occurs (Ushnitsky, 2019: 39–44). The component "meiram" means "holiday", "feast day" and is a variation of the word "bayram" in Turkic languages. This name indicates the joyful circumstances of birth or symbolizes blessing and joy for a family. In combination with "sopy", the name Meiramsopy means "festive" or "blessed" Sufi, a person whose life is associated with spiritual joy and religious piety. The name Aksopy is derived from the "ak" component, which is a symbol of purity, righteousness and spiritual enlightenment, as with Akzhol (Dairkhoja), his grandfather. The white color in Turkic symbolism has always been associated with a sacred, pure and righteous path (Kopeiuly, 2007: 13). In combination with the "sopy" element, the name indicates belonging to the Sufi milieu and emphasizes the spiritual purity of its bearer. In Shakarim's shezhire, the same person appears under the name Kenzhesopy (Kudaiberdyuly, 1990: 78), where "kenje" means "the youngest child in the family". The variation of the name reflects the practice of the oral tradition, when one person could be named differently depending on the context: by spiritual qualities (Aksopy) or by the order of birth (Kenzhesopy). Karasopy's name is derived from the "kara" component, which, as shown above, means not only color, but also symbolizes strength, might and power. In combination with "sopy", the name can be interpreted as "a powerful Sufi" or "a strong mystic", which emphasizes the combination of physical and spiritual strength.

Nadirsopy's name has the Arabic root "nādir", meaning "rare", "unique", "unusual", "precious". In combination with the "sopy" element, the name can be interpreted as "a rare Sufi" or "precious mystic", which emphasizes the special spiritual significance of its bearer. Such a name could be given to a child whose birth was perceived as a special blessing or a sign of divine grace.

Tanbisopy's name has a complex etymology and can be interpreted as "one who unites body and spirit" or "an ascetic who preserves body discipline". In the Kazakh language, the word "tan" means "body". The suffix "-bi" can be an affixal morpheme that gives the meaning a certain quality or completeness. In general, "Tanbi" can be understood as "one whose destiny is the body" or "the body in fullness/harmony", which may indicate physical strength, health, or completeness. On the other hand, considering the Islamic and Sufi traditions, "tan" could have a figurative meaning of

the body as the container of the soul", which emphasizes spiritual discipline or concern for the purity of the body. Sufi practice involved not only spiritual purification, but also control over bodily desires, moderation in food, and physical discipline. Thus, the name of Tanbisopy can symbolize harmony between body and spiritual nature, which is one of the key principles of Sufi ethics.

The name Sarysopy is an important onomastic element within the Argyn family structure and reflects both semantic and ideological features of the early period of the clan's formation. The component "sary" has a multi-layered semantics in Turkic languages. It means "yellow", but "sary" could have the meanings "middle", "stable", "soft" or "calm" in ancient Turkic symbolism. It also acts as a marker of age or hierarchical position. "Sary" was used as a characteristic of a person with a light appearance or a moderate, reasonable character in a number of Turkic and Kipchak traditions. In Kazakh spiritual culture, the word "sary" was often associated with the stability of the family, its continuation, and in some contexts – with land and space (i. e. Saryarka). Thus, Sarysopy's name could carry the meaning of "a composed, balanced Sufi" or "a righteous man connected with land and clan". In combination with the "sopy" element, the name emphasizes belonging to the Sufi spiritual surroundings and indicates the qualities of moderation, stability and spiritual maturity.

The name Aryksopy is formed on the basis of the ancient Turkic word "aryk", which has several meanings associated primarily with purity, lightness and separation from the mundane. The direct meanings of "aryk" are "thin", "slender" or "lightweight", but this word was often associated with asceticism, abstinence from excess and physical moderation in the spiritual and cultural tradition of the Turks. In this regard, "aryk" component can be considered as an indication of an ascetic ideal or physical and spiritual discipline, which fits into the context of 15th-century Sufi practice, where moderation, purification and self-control were fundamental virtues. In combination with the "sopy" element, Aryksopy's name can be interpreted as "an ascetic Sufi" or "a mystic practicing body abstinence" which reflects the key values of the Sufi spiritual tradition.

The third generation already lived in different historical and geographical conditions.

A significant part of the Argyns returned from the territories bordering Moghulistan to the northern steppe region of Saryarka, where their summer pastures were located, after the collapse of the Golden Horde, the weakening of Moghulistan and the fall of the Khanate of Abulkhair (1468). The main areas of their settlement are the territories of Kokshetau, Yerementau, Karkaraly Mountains, Ulytau and other mountain ranges of Central, Northern and Northeastern Kazakhstan. This migration was crucial for the transformation of the anthroponymic tradition. After moving to Saryarka, the Argyns found themselves far from the main Sufi centers of the Ferghana Valley, Shirkent, Kasan, and Uzgen, and also from the Syrdarya region with Turkestan, Otrar, and Sairam, where saintly mausoleums, khanaqahs, and tariqas were concentrated (Karimov, Karimova, 2025: 395–403).

This changed the religious setting quite noticeably. In the south, where the principal spiritual centers remained, the cult of saints continued to function actively and Sufi communities preserved their position. In the steppe and low-mountain landscape of Saryarka, by contrast, religious life took on a more moderate character. After moving to Saryarka, the Argyns found themselves outside the spaces where sheikhs and their murids were active, so Sufi onomastic markers gradually lost their social relevance. As a result, parents began to give their children names of the Kazakh anthroponymic tradition without specific Sufi markings. Thus, the specific Sufi onomastic tradition associated with spiritual affiliation and links to the tariqa lost its relevance in the new conditions.

Conclusion

In the course of our research, we came to the conclusion that names with the elements "khoja" and "sopy" in the Argyn tribe were markers of a specific historical period, the second half of the 14th – first half of the 15th centuries, when the Argyn elite was integrated into the Sufi structures of the Ferghana Valley and maintained close ties with the tariqa of Ishkiya. These names did not become a stable tradition reproduced over the centuries, but reflected a temporary spiritual affiliation determined by the specific political and geographical conditions of the Golden Horde era. However, these names have been preserved in Argyn's shezhire as a memory. This allows us to reconstruct the spiritual and cultural ties of the clan with the Sufi tradition and to understand the mechanisms of

formation of ancestral anthroponymy (the practice of giving names) during the transitional period of the Islamization of Turkic societies in Central Asia.

"Majmu at-Tawarikh", as a Sufi hagiography, allows us to reconstruct the spiritual context of the appearance of the element "khoja" in the names of the Argyn ancestors. A comparative analysis demonstrated a unique case. Unlike the khoja clan, in which the "khoja" element has been reproduced for centuries, the Sufi onomastic markers in Argyn genealogy are limited to a specific historical period: the era of connection with the Ishkiya tariqa.

It should also be taken into account that the work was created in the 16th century, and the described events relate to the 14th – 15th centuries (with a gap of 100–200 years), and there may have been folkloric distortions. Moreover, the author relied on oral traditions and focused on spiritual aspects. Nevertheless, these epistemological conventions do not negate the value of the source, as Sufi discourse allows us to see religious practices from within.

The hypothesis concerning the anthroponyms Kodan and Karakhoja deserves special attention in a deeper investigation of their historical roots. The toponymic coincidence of these names with the hillforts Khotan and Kara-Khoja in East Turkestan suggests that these anthroponyms could reflect not only historical figures of the 14th–15th centuries, but also migrations of the Hunnic period. The legend, recorded by M. Zh. Kopeyev, could be based on archaic traditions about the eastern Huns who left Central Kazakhstan and settled in Eastern Turkestan. Given the political weight the Naqshbandi tariqa had in Central Asia during the 14th–15th centuries, the possibility of contacts between the Argyn elite and influential Sufi circles can hardly be ruled out. This line of connection remains plausible, although it still requires further study.

References

- Abirova, Rysbekova, 2012 — *Abirova B. I., Rysbekova Sh. S.* Sufizm v Tsentral'noi Azii (Sufism in Central Asia). KazNU Bulletin. Philosophy, Cultural Studies and Political Science Series. No. 2 (39). Almaty: KazNU imeni al'-Farabi, 2012. P. 11–15. (In Russ.).
- Akerov, 2017 — *Akerov T. A.* Madzhmu at-Tavarikh kak istoricheskii istochnik (polnyi perevod, analiz i kommentarii) (Madzhmu at-Tavarikh as a Historical Source (Complete Translation, Analysis and Commentary)). Bishkek: Zh. Balasagyn KNU, 2017. 348 p. (In Russ.).
- Alpysbes, 2013 — *Alpysbes M. A.* Shezhire kazakhov: istochniki i traditsii: uchebnik dlya vuzovskikh i poslevuzovskikh spetskursov (Shezhire of the Kazakhs: Sources and Traditions: Textbook for University and Postgraduate Special Courses). Astana: IP "BG-Print", 2013. 240 p. (In Russ.).
- DeWees, 2001 — *DeWees, D.* Mashaikh-i turki Khvadjha-gan: pereosmyslenie svyazei mezhdu sufiiskimi traditsiyami Iasaviia i Nakshbandiia (Mashaikh-i turki Khwaja-gan: Rethinking the Links between the Yasawiya and Naqshbandiya Sufi Traditions). In: Sufizm v Tsentral'noi Azii (zarubezhnye issledovaniya pamyati F. Maiera) (Sufism in Central Asia (Foreign Studies in Memory of F. Meyer)). Ed. by A. A. Khismatulin. Saint Petersburg: Saint Petersburg State University: Faculty of Philology, 2001. P. 211–233. (In Russ.).
- DeWeese De, 2025 — *DeWeese, D.* Narratives of Conquest and Genealogies of Custody among the Sacred Families of Central Asia: Manuscript Charters of Ancestral Islamization and Hereditary Privilege. In: Friedrich M., Quenzer J. (eds.). Genealogical Manuscripts in Cross-Cultural Perspective. Berlin; Boston: De Gruyter, 2025. P. 97–120. DOI: 10.1515/9783111382876-004.
- Entsiklopedicheskii slovar, 1903 — *Entsiklopedicheskii slovar "Brokgauza i Efrona"* (Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary). 86 vols. Vol. 37 (73). Saint Petersburg: F. A. Brokgauz & I. A. Efron JSC, 1903. 478 p. (In Russ.).
- Karimov, Karimova, 2025 — *Karimov N. I., Karimova R. U.* Bakha ad-Din Nakshband: sotsial'no-eticheskaya doktrina i politicheskaya rol' nakshbandiiskoi traditsii v Tsentral'noi Azii (Baha ad-Din Naqshband: Socio-Ethical Doctrine and the Political Role of the Naqshbandi Tradition in Central Asia). Kazakhstanskoe vostokovedenie. Strany Tsentral'noi Azii: istoriya i kul'tura. Vol. 15. No. 3. Almaty: R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, 2025. P. 395–403. (In Russ.).
- Kopeiuly, 2007 — *Kopeiuly M. Zh.* Qazaq shezhiresi (Kazakh Genealogy). 2nd rev. edition. Astana: Altyn kitap, 2007. 233 p. (In Kaz.).
- Podvizhniki islama, 2003 — *Podvizhniki islama: kul't svyatykh i sufizm v Srednei Azii i na Kavkaze* (Devotees of Islam: The Cult of Saints and Sufism in Central Asia and the Caucasus). M.: Vostochnaya literatura RAS, 2003. 336 p. (In Russ.).
- Potantin, 2005 — *Potantin G. N.* Trudy po etnografii i fol'kloru (Works on Ethnography and Folklore). Pavlodar: EKO, 2005. 252 p. (In Russ.).

Sabitov, 2017 — *Sabitov Zh. M.* "Madzhmu at-Tavarikh" kak istoricheskii istochnik po istorii Ulusa Dzhuchi ("Madzhmu at-Tavarikh" as a Historical Source on the History of the Ulus of Jochi). *Zolotoordynskoe obozrenie*. Vol. 5. No. 3. 2017. P. 577–590. DOI: 10. 22378/2313-6197. 2017-5-3. 577-590. (In Russ.).

Ushnitsky, 2019 — *Ushnitsky V. V.* Geokul'turnyi kod ustnoi istorii sakha: gipoteza P. A. Oiunskogo ob Aral'skoi prarodine naroda (The Geocultural Code of Sakha Oral History: P. A. Oiunsky's Hypothesis on the Aral Ancestral Homeland of the People). *North-East Bulletin of Humanities*. No. 2 (27). 2019. P. 39–44. DOI: 10. 25693/SVGV. 2019. 02. 27. 04. (In Russ.).

Kudaiberdyuly, 1990 — *Kudaiberdyuly Sh.* Rodoslovnaia tiurkov, kazakhov, kirgizov. Dinastii khanov (Genealogy of the Turks, Kazakhs, and Kyrgyz. Dynasties of the Khans). Transl. by B. Kairbekov. Alma-Ata: SP "Dastan", 1990. 120 p. (In Russ.).

Yaremba, 2021 — *Yaremba M.* Genezis sufizma i ego razvitie na protyazhenii vekov (The Genesis of Sufism and Its Development over the Centuries). *Studia Humanitatis*. No. 1. 2021. URL: <https://st-hum.ru/content/yaremba-m-genezis-sufizma-i-ego-razvitie-na-protyazhenii-vekov>. (access date: 14. 01. 2026). (In Russ.).

Yazdi, 2008 — *Yazdi Sharaf ad-Din Ali*. Zafar-name. Kniga pobed (Zafar-nameh. The Book of Victories). Tashkent: SANAT, 2008. 519 p. (In Russ.).

Zhabagin et al., 2016 — *Zhabagin M.K., Sabitov Zh.M., Agdzhonian A.A., Yusupov Yu. M., Bogunov Yu.V., Lavryashina M. B., Tazhigulova I.M., Akil'zhanova A.R., Zhumadilov Zh.Sh., Balanovskii O.P., Balanovskaya E.V.* Genezis krupneishei rodoplemennoi gruppy kazakhov-argynov v kontekste populyatsionnoi genetiki (The Genesis of the Largest Kazakh Tribal Group, the Argyns, in the Context of Population Genetics). *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya XXIII. Antropologiya*. No. 4. M.: M. V. Lomonosov Moscow State University, 2016. P. 59–68. (In Russ.).

Zhalairi, 1997 — *Zhalairi Q.* Shezhireler zhinagy (Collection of Genealogies). Almaty: Atamura, 1997. 128 p. (In Kaz.).

Литература

Абирова, Рысбекова, 2012 — *Абирова Б. И., Рысбекова Ш. С.* Суфизм в Центральной Азии // *Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии*. № 2 (39). Алматы: КазНУ имени аль-Фараби, 2012. С. 11–15.

Акеров, 2017 — *Акеров Т. А.* Маджму ат-Таварих как исторический источник (полный перевод, анализ и комментарии). Бишкек: КНУ им. Ж. Баласагына, 2017. 348 с.

Алпысбес, 2013 — *Алпысбес М. А.* Шежире казахов: источники и традиции: учебник для вузовских и послевузовских спецкурсов. Астана: ИП «BG-Print», 2013. 240 с.

Девин Ди Уис, 2001 — *Девин Ди Уис*. Машаих-и турки Хваджа-ган: переосмысление связей между суфийскими традициями Йасауи и Накшбандийа // *Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования памяти Ф. Майера)* / отв. ред. А.А. Хисматулин. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2001. С. 211–233.

Жабегин и др., 2016 — *Жабегин М.К., Сабитов Ж.М., Агджоян А.А., Юсупов Ю.М., Богунов Ю.В., Лаврышина М.Б., Тажигулова И.М., Акильжанова А.Р., Жумадилов Ж.Ш., Балановский О.П., Балановская Е.В.* Генезис крупнейшей родоплеменной группы казахов-аргын в контексте популяционной генетики // *Вестник Московского университета. Серия XXIII. Антропология*. № 4. М.: МГУ имени М. В. Ломоносова, 2016. С. 59–68.

Жалайыр, 1997 — *Жалайыр Қ.* Шежірелер жинағы. Алматы: Атамұра, 1997. 128 б.

Йазди, 2008 — *Йазди Шараф ад-Дин Али*. Зафар-наме. Книга побед. Ташкент: SANAT, 2008. 519 с.

Каримов, Каримова, 2025 — *Каримов Н. И., Каримова Р. У.* Баха ад-Дин Накшбанд: социально-этическая доктрина и политическая роль накшбандийской традиции в Центральной Азии // *Казахстанское востоковедение. Страны Центральной Азии: история и культура*. Т. 15. № 3. Алматы: Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, 2025. С. 395–403.

Көпейұлы, 2007 — *Көпейұлы М. Ж.* Қазақ шежіресі. 2-ші бас., толық. Астана: Алтын кітап, 2007. 233 б.

Подвижники ислама, 2003 — *Подвижники ислама: культ святых и суфизм в Средней Азии и на Кавказе*. М.: Восточная литература РАН, 2003. 336 с.

Потанин, 2005 — *Потанин Г. Н.* Труды по этнографии и фольклору. Павлодар: ЭКО, 2005. 252 с.

Сабитов, 2017 — *Сабитов Ж. М.* «Маджму ат-Таварих» как исторический источник по истории Улуса Джучи // *Золотоординское обозрение*. Т. 5. № 3. 2017. С. 577–590. DOI: 10. 22378/2313-6197. 2017-5-3. 577-590.

Ушницкий, 2019 — *Ушницкий В. В.* Геокультурный код устной истории саха: гипотеза П. А. Ойунского об Аральской прародине народа // *Северо-Восточный гуманитарный вестник*. № 2 (27). 2019. С. 39–44. DOI: 10. 25693/SVGV. 2019. 02. 27. 04.

Кудайбердыұлы, 1990 — *Кудайбердыұлы Ш.* Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов / пер. Б. Каирбекова. Алма-Ата: СП «Дастан», 1990. 120 с.

Энциклопедический словарь, 1903 — *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. 86 т. Т. 37 (73). Санкт-Петербург: АО Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1903. 478 с.

Яремба, 2021 — *Яремба М.* Генезис суфизма и его развитие на протяжении веков // *Studia Humanitatis*. № 1. 2021. (Электронный ресурс). URL: <https://st-hum.ru/content/yaremba-m-genezis-sufizma-i-ego-razvitie-na-protyazhenii-vekov> (дата обращения: 14. 01. 2026).

DeWeese D., 2025 — *DeWeese D.* Narratives of Conquest and Genealogies of Custody among the Sacred Families of Central Asia: Manuscript Charters of Ancestral Islamization and Hereditary Privilege // In: Friedrich M., Quenzer J. (eds.). *Genealogical Manuscripts in Cross-Cultural Perspective*. Berlin; Boston: De Gruyter, 2025. Pp. 97–120. DOI: 10.1515/9783111382876-004.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 908-925, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_908-625

TAMGAS AND EAR MARKS (EN) OF THE KAZAKHS OF MONGOLIA

Samat Samashev¹, Oraz Sapashev², Shynarbyek Syeitkhan^{3*}

¹“Berel” State Historical and Cultural Museum-Reserve
(Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, 070908, Republic of Kazakhstan),
PhD, Leading Researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-3450-3629>, E-mail: ssamashev@gmail.com

²Istanbul University
(Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6, 34134Fatih/İstanbul, Türkiye),
Candidate of Philological Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>, E-mail: sapashevo@gmail.com

³Ch. Ch Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko Str., Almaty, 050010 Kazakhstan)
“Berel” State Historical and Cultural Museum-Reserve
(Katon-Karagay district, East Kazakhstan region, 070908, Republic of Kazakhstan),
PhD, Research Fellow
 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>, E-mail: shynarbek20@gmail.com
*Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Samashev S., Sapashev O., Syeitkhan Sh., 2026

Abstract. Introduction. This article examines the tamgas of Kazakhs in Mongolia as a historically established sign system associated with pastoralism, social organization, and the regulation of property relations. It demonstrates that Mongolia, within the transboundary Altai region, represents one of the key areas where the Kazakh tamga tradition has been preserved. Particular attention is given to the distinction between tamga as a relatively stable clan mark and en as a more flexible means of individual animal differentiation. *Goals and objectives.* The goal of the study is to analyze tamga signs as an integrated system reflecting historical continuity, economic practices, and cultural specificity. The objectives include examining the historical context, reviewing relevant scholarship, identifying principal marking techniques, and defining the functional and semantic characteristics of tamga and en. The study is based on materials recorded in Bayan-Ulgii aimag, including data from the 2006–2008 Kazakh–Mongolian expedition, field observations, photographic and graphic documentation, and interviews with local residents. Descriptive, comparative-typological, structural, and historical-comparative methods are employed. *Results.* The tamga system of Kazakhs in Mongolia represents a multi-level practice combining stable tamgas and variable en marks. Techniques vary depending on animal species, while modern forms integrate archaic and newer elements, demonstrating the system’s adaptability. Tamgas perform both economic and socio-identificational functions. *Conclusion.* Tamga signs of Kazakhs in Mongolia constitute not only

practical tools for distinguishing livestock but also a culturally significant phenomenon reflecting property relations, social ties, and historical memory. Their study confirms the continuity and adaptive development of symbolic traditions in the nomadic societies of Central Asia.

Keywords: tamga, en, sign system, Altai Kazakhs, livestock marking, ethno-cultural continuity

Acknowledgments. The publication was carried out within the framework of granted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026, project IRN AP23486716.

For citation: Samashev S., Sapashev O., Syeitkhan Sh., Tamgas of The Kazakhs of Mongolia// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 908–925. (In Kaz.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_908–925

МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЕН-ТАҢБАЛАРЫ

Самат Қайроллаұлы Самашев¹, Ораз Сапашұлы Сапашев², Шынарбек Сейітханұлы^{3*}

¹ «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

(Катонқарағай ауданы, 070908 Қазақстан, Шығыс Қазақстан облысы.),

PhD, жетекші ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-3450-3629>. E-mail: ssamashev@gmail.com

² Ыстанбұл университеті

(6 Орду дағ, Балабанаға ауданы, Ыстамбұл/Фатих, 34134 Түркия),

филология ғылымдарының кандидаты, профессор

 <https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>. E-mail: sapashevo@gmail.com

³ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан)

«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

(Катонқарағай ауданы, 070908 Қазақстан, Шығыс Қазақстан облысы),

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Самашев С.Қ., Сапашев О.С., Сейітханұлы Ш., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Моңғолиядағы қазақтардың таңбалары көшпелі мал шаруашылығы, әлеуметтік ұйым және меншік қатынастарын бекіту үдерістерімен байланысты тарихи қалыптасқан белгілер жүйесі ретінде қарастырылады. Трансшекаралық Алтай кеңістігінде Моңғолия қазақтары таңба дәстүрін барынша сақтаған негізгі өңірлердің бірі екені айқындалады. Сонымен қатар таңба – руға тиесілі тұрақты белгі, ал ен – малды бір-бірінен ажыратуға икемді тәсіл екеніне назар аударылады. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты – таңбаларды тарихи сабақтастықты, шаруашылық дәстүр тәжірибесін және мәдени ерекшеліктерді бейнелейтін біртұтас жүйесі ретінде талдау. Міндеттері: тарихи-этникалық мәнмәтінді зерделеу, ғылыми әдебиеттерге шолу жасай отыра, малға таңба басудың негізгі тәсілдерін анықтау, сондай-ақ таңба мен еннің функционалдық және семантикалық сипаттарын нақтылау. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеу Баян-Өлгей аймағында тіркелген деректерге негізделеді: 2006–2008 жж. қазақ-моңғол экспедициясының материалдары, далалық бақылаулар, фото және графикалық тіркеулер, жергілікті тұрғындармен жүргізілген сұхбаттар. Зерттеу методологиясы ретінде сипаттамалық, салыстырмалы-типологиялық, құрылымдық және тарихи-салыстырмалы әдістер қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Моңғолия қазақтарының таңба қолдану жүйесінде тұрақты таңбалар мен өзгермелі ендерді ұштастыратын көпдеңгейлі тәжірибе жатқаны анықталды. Таңбалау тәсілдері түлік түрлеріне қарай ерекшеленеді, ал қазіргі үлгілерде көне және жаңа

элементтердің қатар қолданылу жүйесінің трансформациялануға ыңғайлы екенін көрсетеді. Таңбалар шаруашылықпен қатар әлеуметтік-идентификациялық қызмет атқарады. *Қорытынды.* Моңғолия қазақтарының таңбалары тек малды ажырату құралы емес, сонымен бірге меншік, туыстық байланыс және тарихи жадыны білдіретін маңызды мәдени жүйе болып саналады. Бұл жүйе Орталық Азия көшпелілерінің қадым заманнан жалғасып келе жатқан көне таңбалық дәстүрлерімен сабақтастығын үзбей, күні бүгінге дейін дамып келеді.

Түйін сөздер: таңба, ен, таңба жүйесі, Алтай қазақтары, мал таңбалау, этномәдени сабақтастық

Алғыс: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. гранттық қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН АР23486716 жобасы аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Самашев С.Қ., Сапашев О.С., Сейітханұлы Ш., Моңғолия қазақтарының ен-таңбалары// Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 908–925 бб. (Қаз.). DOI: 10.51943/3135-8055_2026_13_3_908–925

ТАМГИ И ЕН КАЗАХОВ МОНГОЛИИ

Самат Кайроллаевич Самашев¹, Ораз Сапашевич Сапашев², Шынарбек Сейтхан^{3*}

¹Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел»
(Катон-Карагайский р-н, Восточно-Казахстанская обл., 070908, Республика Казахстан)
PhD, ведущий научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-3450-3629>, E-mail: ssamashev@gmail.com

²Стамбульский университет
(6 пр. Орду 34134, Стамбул/Фатих, район Балабанага, Турция)
кандидат филологических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-7143-9123>, E-mail: sapashevo@gmail.com

³Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
(28, ул. Шевченко, Алматы, 050010, Казахстан)
Государственный историко-культурный музей-заповедник «Берел»
(Катон-Карагайский р-н, 070908 Восточно-Казахстанская обл. Казахстан)
PhD, научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>, E-mail: shynarbek20@gmail.com

* Автор-корреспондент

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2026
© Самашев С.Қ., Сапашев О.С., Сейтхан Ш., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются тамги казахов Монголии как исторически сложившаяся знаковая система, связанная с кочевым скотоводством, социальной организацией и закреплением имущественных прав. Показано, что Монголия в рамках трансграничного Алтайского региона является одним из ключевых ареалов сохранения казахской традиции тамгопользования. Особое внимание уделено различию между тамгой как относительно устойчивым родовым знаком и ен как более гибким способом индивидуального различения животных. *Цель и задачи.* Целью исследования является анализ тамговых знаков как целостной системы, отражающей историческую преемственность, хозяйственные практики и культурную специфику. В задачи входит рассмотрение исторического контекста, обзор научной литературы, выявление основных способов клеймения, а также определение функциональных и семантических характеристик тамги и ен. Источниковую базу составляют материалы, зафиксированные в Баян-Улгийском аймаке, включая данные экспедиции 2006–2008 гг., полевые наблюдения, фото- и графическую фиксацию, а также интервью с местными жителями. Используются описательный, сравнительно-типологический,

структурный и историко-сравнительный методы. *Результаты.* Система тамгопользования казахов Монголии представляет собой многоуровневую практику нанесения отличительных знаков, сочетающую устойчивые тамги и вариативные ены. Приёмы различаются в зависимости от вида животных, при этом современные формы объединяют архаичные и новые элементы, что свидетельствует об адаптивности системы. Тамги выполняют как хозяйственные, так и социально-идентификационные функции. *Заключение.* Тамговые знаки казахов Монголии являются не только практическим инструментом различения животных, но и значимым элементом традиционной культуры, отражающим имущественные отношения, социальные связи и историческую память. Их анализ подтверждает преемственность и адаптивность знаковых традиций в кочевых обществах Центральной Азии.

Ключевые слова: тамга, ен, знаковая система, казахи Алтая, таврирование домашних животных, этнокультурная преемственность

Благодарность: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта AP23486716.

Для цитирования: Самашев С. К., Сапашев О. С., Сейтхан Ш., Тамги и ен казахов Монголии // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 908–925. (На каз.). DOI: 10. 51943/3135-8055_2026_13_3_908–925

Кіріспе

Алтай – Еуразия кеңістігіндегі ежелгі мәдени-тарихи өңір. Ол қазақ халқының қалыптасу үдерісінде және оның тарихи қоныстану кеңістігін айқындауда маңызды рөл атқарады. Ғылыми әдебиетте орныққан «Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі» тұжырымы бұл кеңістіктің тек географиялық емес, сонымен қатар өркениеттік маңызын айқындайды. Қазіргі ғылыми түсінікте «Алтай өңірі» ұғымы Қазақстанның Шығысын, Қытайдың Шыңжаң өңіріндегі Алтай аймағын, Ресейдің Алтай өлкесіне қарасты шекаралық аумақтарды және Моңғолияның Қобда мен Баян-Өлгей аймақтарын қамтитын трансшекаралық макроаймақ ретінде қарастырылады.

Ашық дереккөздерге сәйкес Алтай қазақтары қоныстануының статистикасы мынадай: Ресейде Қосағаш ауданы бойынша – 53, 37%, Моңғолияда – 90%-ға жуық, оның ішінде Баян-Өлгейде – 77%, Қобдада – 11, 2%, Қытайда – 52, 76%, ал Шығыс Қазақстан облысында – 50, 96% (Итоги Всероссийской переписи, 2020; Монгол улсын статистик, 2024; Shen et al., 2024; Численность населения, 2025). Яғни Алтай қазақтарының басым бөлігі Моңғолия аумағында қоныс тепкен.

Моңғолия қазақтарының тағы бір ерекшелігі – Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ қоғамына тән дәстүрлі мал шаруашылығының негізгі элементтерін сақтап келуінде. Шаруашылықтың бұл түрі тек тіршілік ету құралы ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік ұйымдасуды, мәдени тәжірибелерді және этнографиялық дәстүрлерді сақтаудың негізгі тетігі болып табылады. Нәтижесінде қазақтың салт-дәстүрі, соның ішінде малға таңба басу, ен салу тәрізді шаруашылық-мәдени тәжірибелер күні бүгінге дейін табиғи ортада сақталып, қолданыс аясынан шықпаған.

Көшпелі мал шаруашылығына негізделген мәдени-тұрмыстық ортада таңбаның функциясы айқын – ол меншіктің белгісі. Таңба – руға немесе әулетке тиесілі тұрақты әрі негізгі белгі болса, ал ен – малды ажыратуға арналған икемді және вариативті белгі. Бұл екі элемент өзара байланыса отырып, көпқабатты әрі функционалды белгілер жүйесін құрайды.

Осы қырынан алғанда Моңғолия қазақтарының таңба және ен қолдану дәстүрін шаруашылық қажеттіліктен туған тәжірибе ретінде ғана емес, Алтай қазақтарының тарихи жадын, әлеуметтік құрылымын және этномәдени бірегейлігін айқындайтын маңызды мәдени құндылық ретінде қарастыруға негіз бар. Сол себепті бұл зерттеу Моңғолия қазақтары арасында сақталған белгілер жүйесінің ерекшеліктерін, оның құрылымдық және қызметтік қырларын талдауға арналған. Мұндай тәсіл таңба мен енді тек тұрмыстық тәжірибедегі белгі салу құралы ретінде ғана емес, тарихи қалыптасқан және қазірге дейін өміршендігін сақтап отырған күрделі белгілер жүйесі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі жаһандық геосаяси үдерістер, соның ішінде мемлекеттердің ішкі саясатына сәйкес тұрғындарды саяси-экономикалық тұрғыдан қайта бейімдеу жағдайлары, сондай-ақ ғылыми-техникалық жетістіктер (мысалы, электронды микрочиптердің көмегімен спутниктік бақылау технологиялары) Алтай кеңістігіндегі қазақтардың әлеуметтік-мәдени жағдайына ықпал етіп, таңба дәстүрінің мазмұны мен қызметіне өзгерістер енгізуде. Осындай үрдістер барысында Моңғолия қазақтарының таңба-белгілерінің кешенді әрі пәнаралық бағытта зерттелуі ғылыми тұрғыдан маңызды екенін айқындай түседі.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің дереккөздер қорын Моңғолияның Баян-Өлгей аймағында тіркелген малға салынатын ен-таңбаларға қатысты материалдар құрайды. Негізгі эмпирикалық деректер 2006–2008 жж. жүргізілген қазақ-моңғол тарихи-мәдени экспедициясы барысында жинақталған материалдармен қатар, қазіргі уақытта сақталған таңба үлгілерін далалық бақылау, фотофиксация және графикалық тіркеу нәтижелерімен толықтырылды.

Зерттеу барысында деректерді жинау бірнеше деңгейде жүзеге асырылды: біріншіден, малға салынған таңбалардың нақты үлгілері тіркеліп, олардың орналасу орны, орындалу тәсілі және морфологиялық ерекшеліктері құжатталды; екіншіден, жергілікті тұрғындармен жүргізілген сұхбаттар арқылы таңбалардың атаулары, қолданылу контексті және семантикалық мазмұны анықталды; үшіншіден, әртүрлі рулар мен отбасыларға тән таңбалар өзара салыстырылып, олардың вариативтілігі мен қайталану ерекшеліктері қарастырылды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу кешенді сипатта жүргізілді. Негізгі әдістер қатарына сипаттамалық, салыстырмалы-типологиялық және құрылымдық талдау әдістері енгізілді. Сипаттамалық әдіс арқылы таңбалардың формалық белгілері мен қолданылу ерекшеліктері жүйеленсе, салыстырмалы-типологиялық әдіс олардың өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, сондай-ақ көне рулық таңбалармен сабақтастығын анықтауға мүмкіндік берді. Құрылымдық талдау таңба мен еннің біртұтас белгілік жүйе ретіндегі ұйымдасу принциптерін айқындауға бағытталды.

Сонымен қатар зерттеуде тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылып, қазіргі қолданыстағы таңбалар этнографиялық және тарихи деректермен, соның ішінде Х. Пэрлээ, Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, В. Востров және басқа да зерттеушілердің еңбектеріндегі мәліметтермен салыстырылды. Бұл тәсіл таңбалардың тарихи сабақтастығын, эволюциялық өзгерістерін және аймақтық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу барысында алынған деректер жүйеленіп, типологиялық топтарға бөлінді. Таңбалардың формалық, функционалдық және семантикалық белгілеріне негізделген жіктеу олардың ішкі құрылымын және даму динамикасын анықтауға жағдай жасады.

Талқылау

Анықталған дереккөздерді талдау Моңғолия қазақтарының таңбаларын жекелеген жергілікті құбылыс ретінде емес, Орталық Азия көшпелі қоғамдарына тән кең ауқымды белгілер жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл жүйе тарихи жағынан біртұтас далалық кеңістікте қалыптасып, соның шеңберінде қызмет атқарған.

Осы тұрғыдан алғанда, ертеректе жазылған жалпылама зерттеулердің маңызы ерекше. Орталық Азия кеңістігіндегі таңбаларды зерттеуге арналған іргелі еңбектердің бірі – Х. Пэрлээнің 1975 ж. Моңғол Халық Республикасының Ғылым академиясы, Тарих институтында жарық көрген «Моңғол халқының этногенезін таңбалық деректер негізінде зерттеу» атты монографиясы (Пэрлээ, 1975). Автор археологиялық, этнографиялық, архивтік және ауызша деректерге сүйене отырып, таңбаларды этногенез үдерістерін және көшпелі қоғамдардың әлеуметтік құрылымын қалпына келтірудегі маңызды дерек көзі ретінде қарастырады.

Еңбекте қазақтарға арналған арнайы бөлім болмаса да, олар жүйелі түрде салыстырмалы-типологиялық қатарға енгізіліп, қазақ таңбалары қырғыз, татар, башқұрт, ноғай, түркімен және өзге де халықтардың белгілерімен қатар қарастырылады. Бұл өз

кезегінде таңбалар жүйесінің біртұтас далалық ареал шеңберінде қызмет еткенін және олардың графикалық құрылымдары мен функцияларының ортақтығын айқындайды.

Х. Пэрлээ салыстырмалы талдау арқылы таңбалардың тек сыртқы ұқсастығын ғана емес, олардың нақты этникалық және рулық қауымдарға тиесілігін анықтауға, сондай-ақ шығу тегі мен құрылымын қайта пайымдауға болатынын көрсетеді (Пэрлээ, 1975: 8–24). Осы тұрғыда қазақ таңбалары көшпелі дүниенің біртұтас визуалды-коммуникативтік жүйесінің табиғи құрамдас бөлігі ретінде сипатталады.

Автор келтірген сандық деректердің ішінде қазақ және моңғол таңбалары арасындағы типологиялық ұқсастықтың анықталуы ерекше назарымызды аударады (Пэрлээ, 1975: 63). Бұл олардың құрылымдық жақындығының жоғары деңгейін және біртұтас орталықазиялық белгілер кеңістігіне кіретінін дәлелдейді. Мұндай сәйкестіктер ұзаққа созылған тарихи-мәдени байланыстардың, этносаралық ықпалдастықтың, сондай-ақ таңба формаларының терең тамырлас сипатының нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Х. Пэрлээ таңбаның функционалдық мәніне де айрықша көңіл бөледі. Оның пікірінше, таңба – бір жағынан рулық тиесілікті білдіретін белгі, екінші жағынан меншік, әсіресе малға қатысты иелік белгісі, сонымен қатар әлеуметтік сәйкестендіру құралы. Бұл үштік қызмет көшпелі қоғамдарға тән әмбебап сипатқа ие және қазақтардың таңба қолдану дәстүрінде де айқын көрініс табады (Пэрлээ, 1975: 10–11).

Осы бағыттағы зерттеулердің жалғасы ретінде арнайы еңбектердің пайда болуы заңды құбылыс. Қазіргі таңда Моңғолия қазақтарының таңбаларына арналған бірегей зерттеулердің бірі – Г. Золбаяр, Х. Еділхан және Б. Өмірбектің «Баян-Өлгий аймағының үндэстэн, ястны эдийн соёл» атты еңбегі (Золбаяр и др., 2011). Бұл жұмыстың эмпирикалық негізі 2006–2008 жж. жүргізілген қазақ-моңғол тарихи-мәдени экспедициясы барысында жиналған материалдарға сүйенеді. Ұсынылып отырған мақала авторларының бірі аталмыш экспедиция құрамында болғандықтан, Моңғолия қазақтарының таңбалары бойынша далалық материалдарды жинастыруда Х. Еділханның еңбегі зор болғанын растайды.

Аталған зерттеуде ен-таңба дәстүрі оқшау қарастырылмай, Батыс Моңғолия қазақтарының материалдық мәдениеті мен шаруашылық тәжірибесімен, әсіресе малды таңбалау жүйесімен байланыста талданады. Авторлар тәжірибеде екі түрлі белгі – таңба және ен айқын ажыратылатынын көрсетеді. Екеуі бір жүйе аясында қолданылғанымен, мағынасы мен қызметі жағынан ерекшеленеді: таңба рулық тиесілікті білдіретін тұрақты белгі болса, ен – малды жедел ажыратуға арналған икемді жеке немесе шаруашылық белгісі. Зерттеуде еннің комбинациялық мүмкіндіктері кең екені көрсетіледі. Бір белгі оның орналасуына (құлақтың оң немесе сол, алдыңғы немесе артқы бөлігіне), сондай-ақ қайталану санына қарай өзгеріп отырады. Мысалы, бір құлаққа бірнеше рет салынған ен алты түрлі нұсқаға дейін жетсе, екі құлаққа салынған жағдайда он екі нұсқаға дейін көбейеді. Бұл жүйенің жоғары комбинаторлық мүмкіндігін көрсетеді. Сонымен қатар таңба мен енді қатар қолдану тәжірибесі де кең таралған, бұл әртүрлілікті арттырып, белгілердің қайталануын болдырмайды. Авторлар таңбалардың формалық алуандығын да жан-жақты сипаттайды. Қазіргі таңбалар құрамына көне рулық белгілермен қатар, олардың түрлі өзгерістері де кіреді; олар сызық қосу, бұру, біріктіру, сондай-ақ кирилл және латын әріптері мен цифрларын енгізу арқылы жүзеге асады. Нәтижесінде күрделі әрі өзгермелі жүйе қалыптасып, бір ғана таңбаның ондаған нұсқасы болуы мүмкін. Мысалы, садақ тәрізді таңбаның жиырмадан астам түрі анықталған (Золбаяр и др., 2011: 95–101).

Қазіргі таңбаларды тарихи және этнографиялық деректердегі көне нұсқалармен салыстыру барысында олардың бір бөлігі өзгеріссіз сақталғаны, ал кейбірі атауы мен мағынасы өзгерсе де, сабақтастығын үзбегені анықталған. Сонымен бірге көптеген таңбалар бастапқы мағынасының бір бөлігін жоғалтса да, халық санасында ата-баба мұрасы ретінде сақталып келеді.

Дегенмен, зерттеу негізінен сипаттамалық деңгейде жүргізілген. Авторлар белгілерді тіркеу мен жүйелеуге басымдық бергенімен, олардың теориялық түсіндірмесі мен семиотикалық талдауы жеткілікті дәрежеде дамытылмаған. Бұл таңба мен енді біртұтас

белгілер жүйесінің өзара байланысты деңгейлері ретінде тереңірек қарастыруға кедергі келтіреді.

Соған қарамастан, зерттеу еңбегі ғылыми тұрғыдан аса құнды, өйткені ол далалық материалдардың мол қорын ғылыми айналымға енгізеді. Атап айтқанда, нақты таңба және ең түрлері, олардың жергілікті ерекшеліктері мен қолданылу тәжірибелері кеңінен қамтылған. Деректер Моңғолиядағы қазақ таңбаларын кездейсоқ немесе жанама құбылыс емес, архаикалық элементтер мен заманауи өзгерістерді ұштастырған тірі әрі серпінді жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ұқсас тұжырымдар басқа зерттеулерде де көрініс табады. Мәселен, Н. Базылхан мен З. Самашевтің көне түркі таңбалары мен эпиграфикалық ескерткіштерге арналған еңбектері осы мәселеге тікелей арналмаса да, теориялық жағынан аса маңызды (Базылхан, 2005; Самашев и др., 2010; Самашев, 2013; Базылхан, 2014).

Аталған авторлар далалық материалдарға сүйене отырып, таңбалардың жазулы тас стелаларда, балбалдарда, мүсіндерде және басқа да сакралды нысандарда кең таралғанын көрсетеді. Бұл таңбалардың тек меншік белгісі ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және қасиетті мәні бар жүйенің элементтері болғанын айғақтайды.

Сонымен қатар бұл еңбектерде таңба қолданудың тарихи дамуы қарастырылады: оның бастау көздері сонау қола дәуірінің символдық жүйелерімен байланыстырылса, одан кейінгі кезеңдерде ол әлеуметтік жіктелу үдерістерімен ұштасады, ал көне түркі заманында таңбалар әлеуметтік-саяси құрылымның маңызды бөлігіне айналады.

Н. Базылхан еңбектерінде таңбалар жазба мәтіндермен бірге қарастырылып, ақпарат жеткізуші және күрделі белгілер жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде түсіндіріледі. Сонымен қатар олардың жартастарда, мемориалдық кешендерде және басқа археологиялық нысандарда кең таралғаны атап көрсетіледі (Базылхан, 2009: 110–127).

Осылайша, З. Самашев пен Н. Базылхан еңбектері Моңғолия қазақтарының таңбаларына тікелей арналмаса да, оларды зерттеудің берік теориялық және әдіснамалық негізін қалыптастырады. Бұл зерттеулер таңбаларды кең археологиялық, тарихи және семиотикалық тұрғыдан қарастыру қажеттігін айқын көрсетеді.

Моңғолия қазақтарының таңбаларына қатысты қысқаша мәлімет беретін зерттеулердің қатарында белгілі этнограф Б. Кәмалашұлының еңбегін атауға болады. Автор жылқыға және түйеге белгі салуға қатысты бірқатар мәліметтер келтірген. Бұдан бөлек, «таңбалау» ертедегі жазалаудың бір түрі дей келе, адамға таңба басу жайлы қызықты дерек береді және кісіге басылатын таңбаны «нәлет таңба» деп айтатынын жеткізеді (Кәмалашұлы, 2013: 623, 640, 782).

Сондай-ақ аталмыш тақырып бойынша зерттеулерге мақала авторларының да қосқан үлесі бар (Самашев, 2019: 147–152; Samashev, 2021: 53–62; Syeitkhan, 2024: 1–387).

Қорыта айтқанда, қарастырылған зерттеулер жиынтығы Моңғолия аумағындағы таңбалардың жергілікті құбылыс емес, Еуразия көшпелі мәдениеттеріне ортақ, тарихи тұрғыдан қалыптасқан және көпқабатты белгілер жүйесінің құрамдас бөлігі екенін дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер

Моңғолиядағы қазақтар негізінен Баян-Өлгей мен Қобда аймақтарын мекендейді. Бұл жерлер Алтай тауларының сілемдерімен, қуаң континенттік климатымен, биік таулы жайылымдарымен және көшпелі мал шаруашылығына қолайлы табиғи ортасымен ерекшеленеді. Әсіресе Баян-Өлгей өңірі Моңғолия қазақтарының тарихи-мәдени орталығы ретінде қазақ халқының дәстүрлі тұрмыс-салты, тілі, киім үлгілері мен шаруашылық тәжірибесі көбірек сақталғанын соңғы зерттеулер дәлелдейді.

Аймақ халқының негізгі күнкөріс көзі – мал шаруашылығы. Қазақтар табиғи ортаға бейімделген көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтын ұстанып, маусымдық қоныс ауыстыру дәстүрін бүгінге дейін жалғастырып келеді. Олар қысқы қыстау, көктемгі көктеу, жазғы жайлау және күзгі күзеу арасындағы қозғалыс арқылы малдың күйін сақтап, табиғи жайылымды тиімді пайдаланған. Биік таулы жайлауларда жаз айларында қой, ешкі, сиыр,

жылқы және түйе өсірілсе, қыс мезгілінде ықтасын аңғарлар мен өзен бойларындағы қыстаулар паналанады.

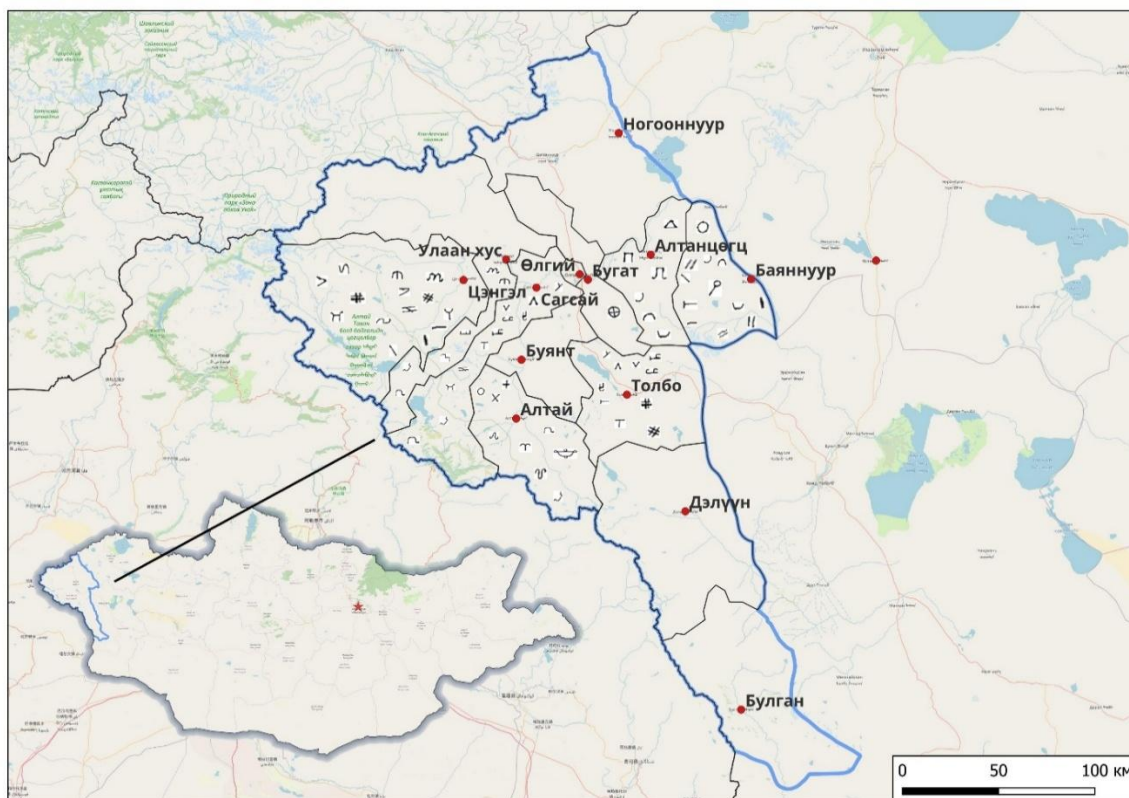
Төрт түлік ішінде қой мен ешкі саны басым болғанымен, жылқы қазақтардың тұрмысында ерекше орын алады. Жылқы көлік құралы ғана емес, әлеуметтік мәртебенің, еркіндіктің және көшпелі мәдениеттің символы ретінде бағаланған. Сонымен қатар ірі қара мен түйе де шаруашылықта маңызды рөл атқарып, тұрмыстық қажеттілікке, жүк тасымалына және сүт өнімдерін өндіруге пайдаланылған. Мал өнімдерінен ет, сүт, құрт, ірімшік, май, қымыз сияқты дәстүрлі тағамдар дайындалып, отбасының негізгі азықтық қорын құраған.

Осындай мал шаруашылығына негізделген өмір салты қазақтардың меншік қатынастары мен этномәдени тәжірибелерінде де көрініс тапқан. Соның бірі – төрт түлікке ен салу мен таңба басу дәстүрі. Моңғолия қазақтары арасында, әсіресе Баян-Өлгей қазақтарының малға салатын ен-таңбалары ғылыми айналымға көбірек енгізілген. Малдың саны көп, жайылымдардың ортақ әрі кең болуы себепті, араласып кеткен малды ажырату үшін әр әулет, ру немесе отбасы өзіне тән таңба мен ен қолданған. Таңба көбіне жылқы мен ірі қараның терісіне күйдіріліп басылса, ен құлаққа арнайы ойық салу, тілу немесе кесу тәсілдері арқылы белгіленген.

Бұл таңба-белгілердің басты қызметі – малдың иесін анықтау ғана емес, сонымен қатар отбасының, әулеттің немесе рудың әлеуметтік-мәдени бірегейлігін көрсету. Кей жағдайларда таңба ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, белгілі бір әулеттің тарихи белгісі ретінде сақталған. Сондықтан ен-таңбалар тек шаруашылық қажеттілік емес, қазақтардың этнографиялық жадын, меншік мәдениетін және көшпелі өркениет тәжірибесін айқындайтын маңызды мәдени феномен ретінде қарастырылады.

Бұған қоса, Моңғолия қазақтарының тұрмысында аңшылық, әсіресе бүркітпен аң аулау дәстүрі де ерекше орын алады. Алтай өңірінің табиғи жағдайына бейімделген бұл кәсіп қазақтардың дүниетанымымен, ер азамат тәрбиесімен және салттық мәдениетімен тығыз байланысты. Осылайша Баян-Өлгей мен Қобда қазақтарының өмір сүру ортасы, шаруашылық жүйесі мен этнографиялық ерекшеліктері табиғатпен етене байланыста дамып, бүгінгі күнге дейін өзіндік мәдени тұтастығын сақтап отыр.

Баян-Өлгей аймағында кездесетін малға басылатын ру таңбалары (1-сур.) келесідей: Алтай сұмыны – Ителі, Жантекей (Хангелді) және Төре; Алтанцөгц сұмыны – Шеруші, Жантекей (Тасбике); Баяннуур сұмыны – Жәдік, Қарақас, Жантекей (Базарқұл, Хангелді, Ботақара); Бугат сұмыны – Найман; Бұлғын сұмыны – Жантекей (Базарқұл Тайлақ), Ителі; Буянт сұмыны – Шыбарайғыр; Дэлүүн сұмыны – Қарақас, Жантекей (Ботақара), Молқы (Қошақ, Бұтабай); Ногооннуур сұмыны – Жантекей (Секел), Ителі, Жәдік, Шеруші; Сагсай сұмыны – Шеруші (Бақат); Толбо сұмыны – Шыбарайғыр, Жантекей (Ботақара); Улаанхус сұмыны – Шеруші, Жантекей, Ителі, Уақ; Цэнгэл сұмыны – Жантекей (Саңырау), Найман (Бура) руларының таңбалары (Золбаяр и др., 2011: 105–107).

1-сур. Баян-Өлгей аймағында кездесетін малға басылатын ру таңбалары.

Құрастырғандар: С. Самашев, М. Половцев

(Fig. 1. Clan tamgas used for livestock marking in Bayan-Ölgii aimag. Compiled by: S. Samashev, M. Polovtsev)

Бұл таңбалар В.В. Востров, М.С. Мұқанов, Х. Арғынбаев еңбектерінде келтірілген Орта жүз қазақтарының керей, найман, уақ руларының таңбаларымен сәйкес келеді (Востров, Муканов, 1968: 59, 65–66, 80; Муканов, 1974: 37, 45–46, 67; Арғынбаев, Мұқанов, Востров, 2000: 177, 194, 210–211). Бір қызығы, Х. Пэрлээ Моңғолия қазақтарының малға басатын ентаңбалары мен моңғолдың қарапайым малшылары қолданатын белгілердің арасында 71 ұқсастықтың бар екендігін атап өткен (Пэрлээ, 1975: 63). Бұны Орталық Азиядағы тайпалардың бір бөлігі XIII ғ. дейін түркі-моңғол аралас этномәдени ортада өмір сүріп, кейбірі кейін қазақ, моңғол, татар, башқұрт, өзбек, қырғыз, ноғай тәрізді бірнеше халықтың құрамына еніп кеткендігімен түсіндіруге болады деп санаймыз. Яғни, қазақ-моңғол таңбалары арасындағы тамырластық түркі дәуіріндегі этникалық үдерістерге барып тіреледі.

Бүгінде Моңғолия қазақтарының таңба қолдану дәстүрінде малды белгілеудің екі негізгі түрі ажыратылады: таңба және ен. Таңба әдетте, сиыр мен жылқының жамбасына, иығына немесе басқа да дене бөліктеріне қыздырылған арнайы темір құралмен басылады, ал ен ұсақ малдың, сондай-ақ жылқы мен сиырдың құлағына кесу немесе тілу арқылы түсіріледі. Еннің орналасу ерекшеліктері мен орындалу тәсілдерінің (тілік, ойық, қиық және т. б.) алуан түрлілігі оның вариативтілігін арттырып, малды даралаудың тиімділігін күшейтеді. Сонымен қатар кейбір жағдайларда таңба иесінің есімінің бастапқы әрпімен белгіленіп, графикалық жүйеге әріптік элементтердің енгізілгенін көрсетеді. Бұл құбылыс таңба жүйесінің дәстүрлі негізін сақтай отырып, өзгертмелі әлеуметтік жағдайларға бейімделетінін аңғартады. Таңбалар қатарында ортағасырлық рулық белгілермен бірге кейінгі кезеңде қалыптасқан әріптік және цифрлық таңбалардың болуы осы үдерісті айғақтайды.

Төменде қазіргі уақытта Баян-Өлгей қазақтарының арасында сақталған төрт түлік малды таңбалау мен ен салуға жеке-жеке тоқталып өтейік.

Мал таңбалау – Моңғолия қазақтарының дәстүрлі шаруашылық мәдениетінде маңызды орын алатын этнографиялық құбылыстардың бірі. Моңғолия қазақтары таңбаны төрт түлік малдың барлығына – жылқы, сиыр, қой, ешкі және түйеге салады. Бұл жағынан алғанда

олардың тәжірибесі Қазақстандағы қазақ малшыларының дәстүрімен үндес келеді. Дегенмен Моңғолиядағы қазақтардың табиғи-географиялық ортасы, көшпелі өмір салты және ру-әулеттік қатынастар жүйесі таңба мәдениетінің кейбір ерекшеліктерін сақтап қалуына ықпал еткен.

Этнографиялық тұрғыдан алғанда, мал таңбалау көшпелі қоғамдағы меншік қатынастарын реттеудің көне әрі сенімді тәсілі ретінде қалыптасқан. Кең жайылымдарда еркін жайылған малдың араласып кетуі табиғи құбылыс болғандықтан, әр отбасы, әулет немесе ру өз малына айрықша белгі – таңба салған. Таңба малдың иесін анықтап қана қоймай, көшпелі қоғамдағы әлеуметтік тәртіптің, шаруашылық жауапкершіліктің және меншік мәдениетінің көрсеткіші саналған.

Моңғолия қазақтары арасында таңба көбіне жылқы мен ірі қараға қыздырылған темір арқылы күйдіріліп басылады. Мұндай таңбалар малдың жамбасына, санына, қабырғасына немесе мойын тұсына түсіріледі. Күйдіру арқылы түсірілетін таңбалар технологиялық тұрғыдан екі түрге бөлінеді: жүнге түсірілетін «жүн таңба» және теріге басылатын «ет таңба». Таңба басатын құралды «таңбатемір» деп атайды. Қазақстан аумағында да бұл құралдың таңбатемір деп аталатыны туралы дерек бар, кейбір мәліметтерде «дақ» деген нұсқасы да кездеседі (Золбаяр и др., 2011: 96; Кәмалашұлы, 2013: 623; Қазақтың этнографиялық категориялар... 5 том, 2017: 306; Ажигали, 2002: 456).

Қой мен ешкіге көбіне құлақ ендері салынады. Ен салу – құлақты кесу, тесу, ойық түсіру, үшкірлеу, жару сияқты арнайы тәсілдер арқылы жүзеге асады. Әр әулеттің ен үлгісі өзгеше болып, ол бір қарағанда-ақ малдың қай шаңыраққа тиесілі екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Осы зерттеулер барысында қолымызға көрнекті ғалым Базылхан Бұхатұлының 1962–1990 жж. аралығында өзі басқарған арнайы ғылыми іссапар мен экспедиция барысында жинақтаған Алтай қазақтарының этнографиясына байланысты қолжазбасының 3-4 беті тиді. Б. Бұхатұлы 1990 ж. «Моңғолиядағы қазақтардың этнографиясы» атты монографиялық еңбегінің қолжазбасын тамамдағанымен, өкінішке қарай бұл еңбек әлі күнге жарық көрмеді. Аталмыш қолжазбаның қолымызға түскен беттерінде түйенің қамшылар жақ, мінер жақ санына, жағына басылатын «ай таңба» - , жылқының қамшылар жақ, мінер жақ санына басылатын «нәлі таңба» - , қой-ешкінің оң жақ, сол жақ құлағына, жағына басатын «көлденең таңба» - туралы деректер берілген. Сондай-ақ, Керейдің Шеруші тобының Құрман бөлімінің таңбасы туралы да айтылған (Базылхан, 1990). Соңғысы «төре таңба» атауымен Моңғолия қазақтары арасында әлі күнге қолданылып келеді.

Мал таңбалау дәстүрінде соңғы кездері таңба ретінде иесінің есімінің алғашқы әрпі қолданылып, графикалық жүйеге әріптік элементтер енгізіле бастағаны байқалады. Мәселен, жылқының иесі «Ө» әрпімен басталатын есімді кісі болса, оның жылқысына «Ө» әрпі түріндегі таңба басылады. Жылқының иесі Өндіріс есімді адам болғандықтан (дерек кісі І), оның барлық жылқыларының жамбасында «Ө» таңбасы болады (2-сур.).

2-сур. Жылқының жамбасына басылған кирилл әліпбиіндегі «Ө» әрпі пішініндегі таңба. Моңғолия, Дэлүүн сұмыны, Төңірек жайлауы. Фото: Ш. Сейітханұлы

(Fig. 2. Tamga in the form of the Cyrillic letter "Ө" applied to a horse's leg. Mongolia, Delüün district, Töñirek summer pasture. Photo: Sh. Syeitkhan)

Бұл құбылыс дәстүрлі таңбалау жүйесінің уақыт талабына сәйкес бейімделуін айғақтайды. Сонымен қатар мұндай тәжірибе таңбалардың тек рулық немесе қауымдық белгі ғана емес, жеке меншік деңгейіндегі белгі ретінде де қызмет атқара бастағанын көрсетеді (Syeitkhan, 2024: 164). Сатып алынған немесе қалыңмал ретінде берілген жылқыларға бұрынғы таңбаның жанына жаңа иесінің белгісі қосымша басылады. Бұл тәсіл малдың иелік тарихын белгілеуге мүмкіндік береді және оның құқықтық мәртебесін нақтылауға қызмет етеді.

Б. Бұхатұлы сиырға таңба баспайды деп көрсеткен. Дегенмен Моңғолия қазақтарының қолға үйретілген жабайы сиырлары – кодастардың (сарлықтардың) арасында танауына таңба басылғандарын көптеп кездестірдік және бұзауларға иесінің атының алғашқы әрпін (дерек кісі П) танауына таңба етіп басу сәтіне куә болдық (3-сур.).

3-сур. Бұзаулардың танауына басылған кирилл әліпбиіндегі «П» және «С» әріптері пішіндегі таңбалар.

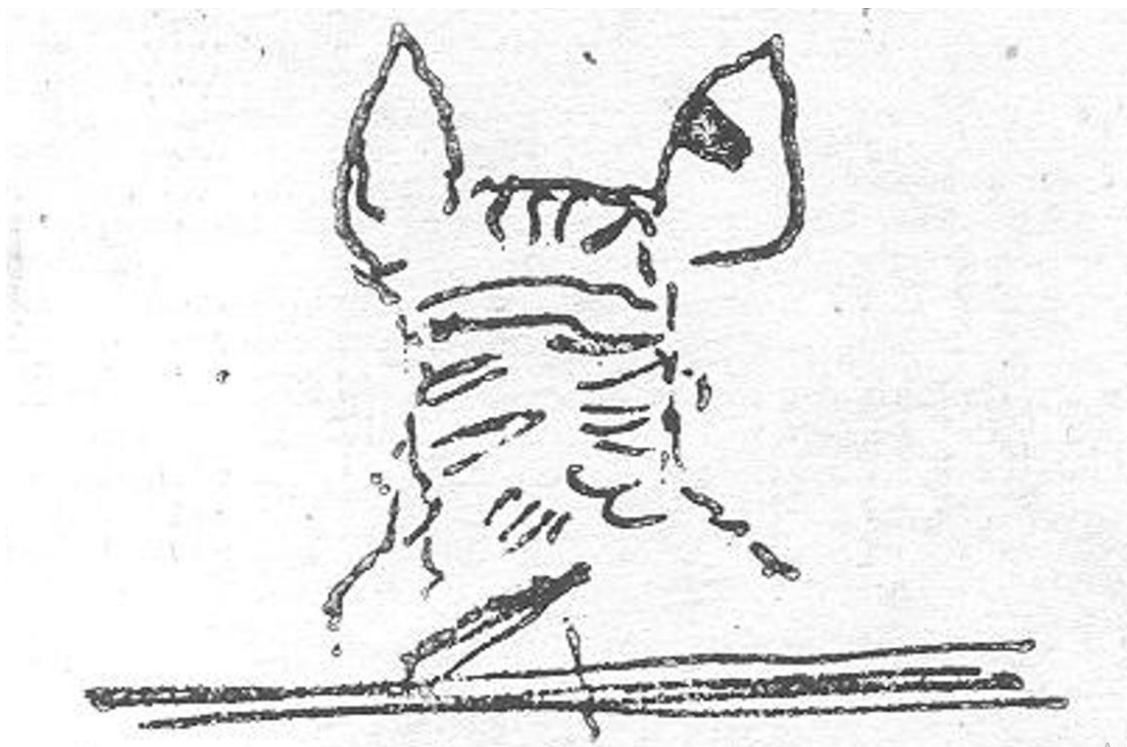
Моңғолия, Дэлүүн сұмыны, Қарағайтақта жайлауы. Фото: Ш. Сейітханұлы

(Fig. 3. Tamgas in the form of the Cyrillic letters "П" and "С" applied to the noses of calves. Mongolia, Delüün district, Karagaitahta summer pasture. Photo: Sh. Syeitkhan)

Моңғолия қазақтары мал таңбалауды негізінен көктем немесе жаз мезгілінде жүзеге асырады. Бірақ күйдіріп басқан жері құрт түспей тез жазылуы үшін шыбынсыз уақытты таңдап алуға тырысады.

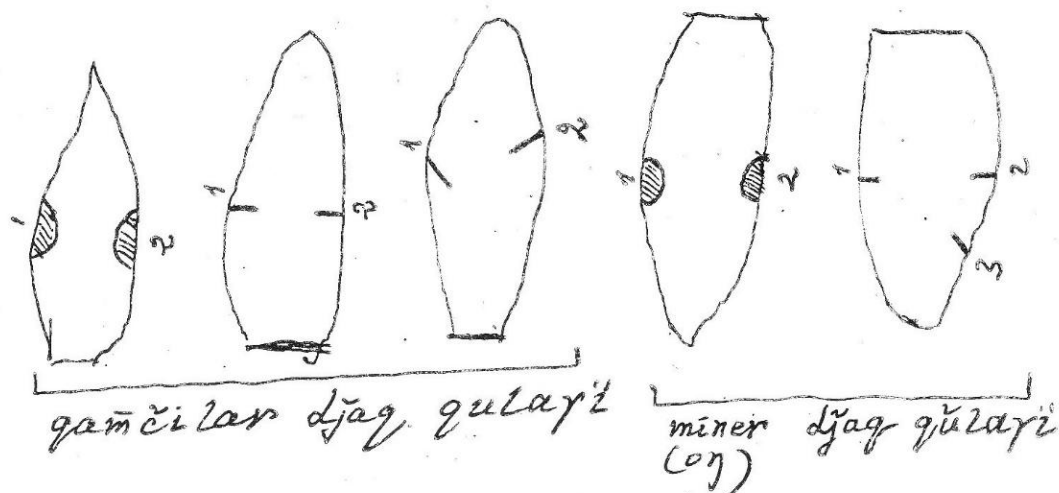
Негізгі таңба түрлері геометриялық және символдық сипатта келеді. Олардың арасында ай тәрізді, крестке ұқсас, сызықтық, сақина, тарақ, балта, тұмар, айыр, мүйіз бейнесіне ұқсас таңбалар кездеседі. Кейбір таңбалар ру аттарымен немесе белгілі бір тарихи тұлғалармен байланыстырылады. Мысалы, әулет ішінде атадан балаға мұра ретінде беріліп, өзгеріссіз сақталатын таңбалар болады. Осы арқылы таңба тек шаруашылық белгі емес, әулеттік сабақтастықтың, тарихи жадтың және туыстық қатынастың символына айналады.

Малға ен салу. «Ен» төрт түліктің таңбасына қосымша салынатын белгі, оны таңбаға қосарлап ен-таңба деп атайды (Қазақтың этнографиялық категориялар... 2- том 2017: 153). Б. Бұхатұлының жоғарыда аталған қолжазбасында Керейдің Жантекей тобының Ботақара бөлімі жылқының қамшылар жақ алдына «қиық ен» салған деп көрсетеді (4-сур.).

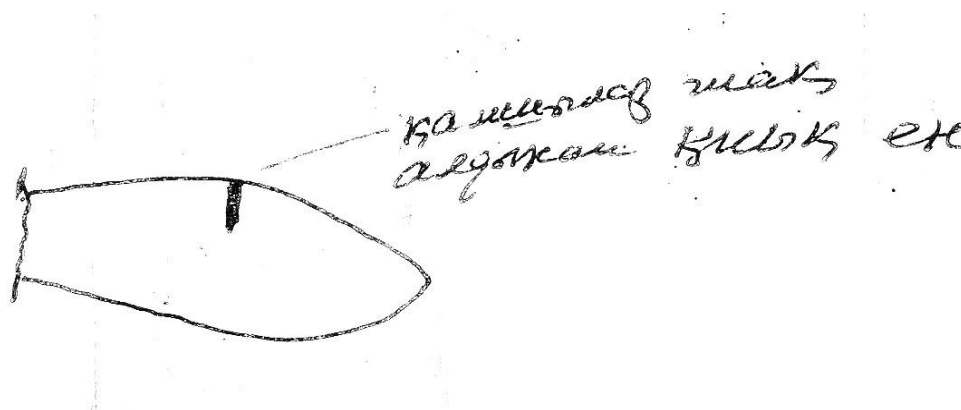
4-сур. Жылқы құлағына салатын «қиық» ен. Сурет: Б. Бұхатұлы
(Fig. 4. The "qiyq" ear mark applied to a horse's ear. Figure: B. Bukhatuly.)

Сондай-ақ автор осы Ботақара бөлімі қой-ешкінің құлағына ойық, тілік, қиық ендер салған дей келе 5 түрлі еннің үлгісін келтіреді. Қамшылар жақ құлағына салынатын еннің үш түрін атайды: 1) алдынан ойық, артынан ойық; 2) алдынан тілік, артынан тілік; 3) алдынан қиық, артынан қиық. Мінер жақ құлағына салынатын еннің екі түрін атайды: 1) алдынан ойық, артынан ойық; 2) алдынан тілік, артынан тілік (5-сур.).

5-сур. Қой-ешкіге салынатын ен түрлері. Сурет: Б. Бұхатұлы
(Fig. 5. Types of ear marks used for sheep and goats. Figure: B. Bukhatuly)

Б. Бұхатұлының айтуынша Керейдің Жәдік бөлімі малдың қамшылар жақ құлағына алдынан қиық ен салады (6-сур.).

6-сур. Керей руының Жәдік бөлімінің малға салатын ен түрі. Сурет: Б. Бұхатұлы
(Fig. 6. Type of livestock ear mark used by the Jädik branch of the Kerei tribe. Figure: B. Bukhatuly.)

Қазіргі уақытта Монғолия қазақтарында жылқының құлағына салатын еннің бірнеше түрі кездеседі, олардың ішінде «тілік», «кез», «солақ», «ойық» (7-сур.), «қиық» сияқты нұсқалар кең таралған. Мысалы, Баян-Өлгей аймағының Дэлүүн сұмынындағы Молқы (Қошақ) руы жылқыға тілік немесе қиық √ √ ен қолданса, Қарақастар оң құлағының артынан ойық ен √ √ қолданады (дерек кісі III).

Бұл белгілер құлақтың белгілі бір бөлігін кесу немесе тілу арқылы жасалып, өзара морфологиялық айырмашылықтары арқылы ерекшеленеді. Еннің орналасу ерекшеліктері (оң немесе сол құлақ, алдыңғы немесе артқы бөлігі) мен олардың комбинациялары таңбалау жүйесінің вариативтілігін арттырып, әрбір малды дәл сәйкестендіруге мүмкіндік береді (Syeitkhan, 2024: 164).

7-сур. Жылқының оң құлағына салынған ойық ен.
Моңғолия, Дэлүүн сұмыны, Төңірек жайлауы. Фото: Ш. Сейітханұлы
(Fig. 7. Notched earmark (en) applied to the right ear of a horse.
Mongolia, Delüün district, Töñirek summer pasture. Photo: Sh. Syeitkhan)

Қой-ешкіге салынатын ен-таңбаларға келер болсақ (8-сур.), Моңғолия қазақтарында әр рудың малына салатын өзіне тән ендері бар, ал рулас немесе туыстас адамдар атадан жалғасқан үлгіні негізге ала отырып, оған қосымша белгілер енгізу арқылы малын өзара ажыратып алады. Қолданылатын ен түрлері көп емес: ойық ен, тілік ен, қиық ен, кез ен,

құмырсқа ен, сыдырғы ен. Бұл белгілер малдың құлағының алдыңғы және артқы бөліктеріне қатар салына береді.

Қой құлағына салынатын ен бірнеше түрге бөлінеді:

1. Қойдың екі құлағының алдыңғы жағынан салынатын «тілік» ʃ ʃ ен;
2. Құлақтың алдыңғы жағынан түсірілетін «ойық» ʃ ен;
3. Құлақтың алдыңғы жағынан «сыдырғы» немесе «солақ» ʃ ʃ, ал артқы жағынан «ойық» ен салу.

8-сур. Қой құлағына салынған ен түрлері. Моңғолия, Дэлүүн сұмыны. Фото: Ш. Сейітханұлы
(Fig. 8. Types of earmarks (en) applied to sheep: Mongolia, Delüün district. Photo: Sh. Syeitkhan)

Моңғолияда жүргізілген далалық зерттеулер барысында қазақтардың кей жағдайда қойдың екі құлағына да ен салатыны бірнеше рет тіркелді. Мәселен, қойдың сол құлағына «құмырсқа ен», ал оң құлағына «тілік ен» салынған. Әдетте ешкі мен қой өрісте бірге жайылғандықтан, оларға бірдей ен-таңба қолданылады. Сондықтан қозыларға салынған ен-таңба дәл сол күйінде лақтарға да салынады (9-сур.). Кейбір жағдайларда ешкінің мүйіздеріне түрлі түсті бояулар жағу дәстүрі де кездеседі (Syeitkhan, 2024: 173–174).

9-сур. Ешкі құлағына салынған ен-таңбалар. Моңғолия, Дэлүүн сұмыны, Төңірек жайлауы. Фото: Ш. Сейітханұлы
(Fig. 9. Earmarks (en-tamga) applied to a goat's ear. Mongolia, Delüün district, Töñirek summer pasture. Photo: Sh. Syeitkhan)

Б. Бұқатұлы сиыр мен түйеге қой-ешкінің ені салына береді деп жазады. Біздің көргеніміз де ғалымның бұл пікіріне сәйкес келеді.

Ен-таңба құлындардың құлақтарына әдетте 3–5 айлық кезінде, жаздың соңы, яғни тамыз–қыркүйек айларында салынады. Моңғолия қазақтарының түсінігінде аптаның кез келген күні ен-таңба салуға қолайлы деп есептеледі. Алайда Қазақстан аумағындағы малшылар ен-таңбаны мал түгел төлдеп болып, жас төлдер пышақ көтеретін болып шираған

кезде, яғни жаздың басында сәрсенбінің сәтті күнінде немесе бейсенбі күні салатындығы жөнінде мәліметтер кездеседі (Арғынбаев, 1969: 32).

Қозы-лаққа салынатын ен-таңба көктемде, негізінен мамыр–маусым айларында салынады. Бұл кезеңде жайлауда бірнеше ауылдың малы араласып жайылатындықтан, оларды ажырата білу қажеттілігі туындайды. Осыған байланысты ен-таңба салу міндетті сипатқа ие болып, малды танудың негізгі тәсілі ретінде қызмет атқарады. Бұзауларға ен-таңба 3–6 айлық кезінде салынады. «Ен» төлдің оң және сол құлағына, ал «таңба» мұрнына басылады. Ен-таңба салу үдерісінде бұзауды жерге жығып, аяқтарын буып байлайды. Алдымен танауына таңба басылып, кейін құлағына ен салады. Егер құлақтан қан көп ағатын болса, ыстық таңбатемірмен күйдіру арқылы тоқтатылады (Syeitkhan, 2024: 165–166, 172).

Моңғолия қазақтарының таңбалары ғана емес, малға салатын ен түрлері де моңғолдарда кездесетін ен-таңбаларға ұқсас. Бұл жөнінде Х. Пэрлээ малдың құлағына салынатын ен-таңбаның негізгі үлгілері көшпелі халықтар арасында бірдей болып келеді деп келтіреді (Пэрлээ, 1995: 230–231). Бұл жерде «ен салу» дәстүрі тек қазақтар мен моңғолдарда ғана емес, барша түркі халықтарында кездесетін ортақ құбылыс екенін айта кеткен жөн (Самашев, 2019: 147–153).

Моңғолия қазақтарының мал шаруашылығы жартылай көшпелі сипатта болғандықтан, таңбалау жүйесі ерекше маңызға ие. Жазғы жайлауда немесе қысқы қыстауда әртүрлі әулеттердің малы бірге жайылып, кейде жүздеген, тіпті мыңдаған мал араласып кетуі мүмкін. Осындай жағдайда таңба мен ен даулы мәселелерді шешудің құқықтық әрі моральдық тетігі ретінде қызмет етеді. Мал жоғалғанда, ұрланған жағдайда немесе иесі белгісіз мал табылған кезде, таңба иелік дәлелі ретінде қаралады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Моңғолия қазақтарының ен-таңбалары – тарихи сабақтастықты, әлеуметтік құрылымды және мәдени жадыны сақтайтын маңызды элементтердің бірі. Сондықтан да ен-таңбаларды тек шаруашылықта қолданылған тәжірибе ретінде ғана зерттеу жеткіліксіз, оларды сондай-ақ көпфункционалды белгілер жүйесі ретінде қарастыруымыз керек.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ен мен таңба – өзара байланысты болғанымен, қызметі жағынан екі түрлі жүйе. Таңба көбіне тұрақты, тарихи жалғастықты сақтайтын белгі ретінде көрінеді. Ол ру, әулет, шыққан текті білдіретін символдық мәнге ие. Ал ен – күнделікті шаруашылыққа бейімделген, өзгермелі әрі икемді белгі. Оның басты қызметі – малды ажырату, сәйкестендіру.

Жануарлардың денесіне белгілі бір тәртіппен ен салу және әртүрлі комбинацияларды қолдану арқылы малды дәл тану мүмкіндігі артатыны анықталған. Бұл – дәстүрлі мал шаруашылығында қалыптасқан тиімді практикалық жүйе.

Сонымен қатар, қазіргі қолданыстағы таңбалардың құрамында көне рулық белгілер сақталғаны байқалады. Бірақ олар уақыт өте келе өзгеріп, жаңа элементтермен – әріптермен, цифрлармен толыққан. Бұл таңба жүйесінің өзгермейтін емес, керісінше тарихи жағдайларға бейімделіп отыратын динамикалық құбылыс екенін дәлелдейді.

Таңбалардың атаулары мен мағыналары да уақыт өте өзгеріске ұшырап отырған. Бұл олардың тек белгі емес, мағынасы дамып отыратын семантикалық жүйе екенін көрсетеді.

Әртүрлі түлікке (жылқы, сиыр, қой-ешкі) таңба салу тәсілдерінің ерекшеленуі де маңызды. Бұл айырмашылықтар жануарлардың табиғи ерекшеліктерімен және шаруашылықтағы рөлімен тікелей байланысты. Демек, таңба жүйесі тек мәдени дәстүр емес, сонымен қатар нақты экологиялық және шаруашылық жағдайларға бейімделген құрал. Сондықтан Моңғолия қазақтарындағы мал таңбалау дәстүрі шаруашылық тәжірибесін, меншік ұғымын, ру-әулеттік құрылымды, құқықтық нормаларды және көшпелі дүниетанымды өз бойына тоғыстырған күрделі этнографиялық институт ретінде қарастырылады және оны тек шаруашылық жағынан емес, семиотикалық, тарихи және мәдени тұрғыдан кешенді, пәнаралық бағытта зерттеу қажет.

Informants

- I. Öndiris Qauaniyaüly, born in 1984, resident of Delüün sum, Bayan-Ölgii aimag, Mongolia. Clan affiliation: Kerei (Molqy).
- II. Partizan Ajiyqūly, year of birth unknown, deceased, resident of Delüün sum, Bayan-Ölgii aimag, Mongolia. Clan affiliation: Kerei (Qaraqas).
- III. Seyitkhan Ajiyqūly, born in 1951, resident of Delüün sum, Bayan-Ölgii aimag, Mongolia. Clan affiliation: Kerei (Qaraqas).

Ақпарат берушілер

- I. Өндіріс Қауанияұлы 1984 ж. т., Моңғолия, Баян-Өлгей аймағы, Дэлүүн сұмынының тұрғыны. Руы: Керей (Молқы).
- II. Партизан Ажықұлы, 1947 ж. т., бертінде дүние салды, Моңғолия, Баян-Өлгей аймағы, Дэлүүн сұмынының тұрғыны. Руы: Керей (Қарақас).
- III. Сейітхан Ажықұлы 1951 ж. т., Моңғолия, Баян-Өлгей аймағы, Дэлүүн сұмынының тұрғыны. Руы: Керей (Қарақас).

References

- Ajġali, 2002 — *Ajġali S. E. Arhitektura kočevnikov – fenomen istorii i kul'tury Evrazii (pamâtniki Aralo-Kaspijskogo regiona)* (Architecture of Nomads as a Phenomenon of the History and Culture of Eurasia (Monuments of the Aral-Caspian Region)). Almaty: Gylym, 2002. 654 p. (In Russ.).
- Arġynbaev, 1969 — *Arġynbaev H. Qazaqtyñ mal şaruşaşylyġy jaiynda etnografıyalyq ocherk* (Ethnographic Essay on Kazakh Animal Husbandry). Almaty: Qazaq SSR-nen "Ėylym" baspasy, 1969. 169 p. (In Kaz.).
- Buhatūly, 1990 — *Buhatūly B. Moñġoliyadaġy qazaqtardyñ etnografıyasy* (Ethnography of the Kazakhs in Mongolia). Manuscript. 1990. Pages not indicated. (In Kaz.).
- Bazylhan, 2005 — *Bazylhan N. Köne türik bitiktastary men eskertkişteri: Orhon, Enisei, Talas* (Ancient Turkic Inscriptions and Monuments: Orkhon, Yenisei, Talas). Vol. 2. Almaty: Daik Press, 2005. 252 p. (In Kaz.).
- Bazylhan, 2009 — *Bazylhan N. Köne türik bitiktastary men eskertkişteri: tarihi-derektanulyq taldaular* (Ancient Turkic Inscriptions and Monuments: Historical and Source Studies Analysis). *Türkologiya*. 2009. No. 1–2(39–40). P. 110–127. (In Kaz.).
- Bazylhan, 2014 — *Bazylhan N. Rekonstruktsiya i etimologiya nekotorykh nazvaniy tamg tyurko-mongol'skikh etnosov VIII–XIV vv. (Reconstruction and Etymology of Certain Tamga Names of Turkic-Mongolian Ethnic Groups of the 8th–14th Centuries)*. In: *Problemy izucheniya nematerial'nogo kul'turnogo naslediya narodov Kazakhstana i Tsentral'noy Azii: toponimika, epigrafika, iskusstvo: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii* (Problems of Studying the Intangible Cultural Heritage of the Peoples of Kazakhstan and Central Asia: Toponymy, Epigraphy, Art: Proceedings of the International Scientific Conference). Almaty: EVO PRESS, 2014. P. 195–206. (In Russ.).
- Zolbayar et al., 2011 — *Zolbayar G., Edilhan H., Ömirbek B. Bayan-Ölgiy aimgiin ündesten, yastny ediyen soyol* (Material Culture of Ethnic Groups of Bayan-Ölgii Aimag). Ulaanbaatar, 2011. 134 p. (In Mong.).
- Itogi Vserossiyskoy perepisi, 2020 — *Itogi Vserossiyskoy perepisi naseleniya 2020 goda*. Tom 5. Natsional'nyy sostav i vladenie yazykami. Tablitsa 1. Natsional'nyy sostav naseleniya po munitsipal'nym obrazovaniyam Respubliki Altay (Results of the All-Russian Population Census 2020. Vol. 5. Ethnic Composition and Language Proficiency. Table 1. Ethnic Composition of the Population by Municipalities of the Altai Republic). Available at: Rosstat (access date: 03. 04. 2024). (In Russ.).
- Kämalashūly, 2013 — *Kämalashūly B. Qazaq halqynyñ salt-dästürleri* (Traditions and Customs of the Kazakh People). Ulaanbaatar, 2013. 850 p. (In Kaz.).
- Qazaqtyñ etnografıyalyq kategorıyalar, 2017 — *Qazaqtyñ etnografıyalyq kategorıyalar, üġymdar men ataularynyñ дәstürli jüiesi* (Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Terms). Entsiklopediya. Ed. by N. Älimbai. Vol. 5: G–Z. Almaty: TOO Alem Damu Integratsiya, 2017. 848 p. (In Kaz.).
- Qazaqtyñ etnografıyalyq kategorıyalar, 2017 — *Qazaqtyñ etnografıyalyq kategorıyalar, üġymdar men ataularynyñ дәstürli jüiesi* (Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Terms). Entsiklopediya. Ed. by N. Älimbai. Vol. 2: P–Ya. Almaty: LLC Alem Damu Integratsiya, 2017. 816 p. (In Kaz.).
- Qinayatūly, 2001 — *Qinayatūly Z. Moñġoliyadaġy qazaqtar* (Kazakhs in Mongolia). Almaty, 2001. 320 p. (in Kaz)
- Mongol ulsyn statistik, 2024 — *Mongol ulsyn niigem, ediyen zasgiin taniltsuulga 2019–2023* (Mongolia: Social and Economic Development 2019–2023). Ulaanbaatar, 2024. 324 p. (In Mong.).
- Pärlee, 1975 — *Pärlee H. Mongol tümenii garlyg tamgaar khaij sudlakh ni: tüükh-ugsaatny züin turshits sudalgaa* (Studying the Origins of Mongolian Peoples through Tamgas: An Experimental Historical-Ethnographic Study). Ulaanbaatar: ShUAH, 1975. 270 p. (In Mong.).
- Samashev, 2013 — *Samashev Z. Drevnetyurkskaya grafika* (Ancient Turkic Script). Astana: Prosper Print, 2013. 316 p. (In Russ.).
- Samashev et al., 2010 — *Samashev Z., Bazylhan N., Samashev S. K. Drevnetyurkskie tamgi* (Ancient Turkic Tamgas). Almaty: Abdi kompani, 2010. 168 p. (In Russ.).
- Samashev, 2019 — *Samashev S. Q. Türkı halyqtaryndaġy "en salu" дәstüri turaly* (On the Tradition of Ear Marking among Turkic Peoples). In: *Arheologiya: ötkemi, бүgini, bolaşaġy: 1-shi halyqaralyq jas ġalymdar ġylymi-ädistemelik*

konferentsiyasynyň materialdary (Archaeology: Past, Present and Future: Proceedings of the 1st International Scientific and Methodological Conference of Young Scholars). Almaty: Qazaq universiteti, 2019. P. 147–151. (In Kaz.).

Saray, 1991 — *Saray A. Revolyutsiyadan bürýnғы qazaq halqy* (The Kazakh People before the Revolution). Ölgii, 1991. 115 p. (In Kaz.).

Seyitkhan, 2019 — *Seyitkhan Sh. Mongolyn nutagt suur“shsan kazakhuudyn nüüdlin on tsagiin asuudald* (On the Chronology of Migration of Kazakhs Settled in Mongolia). Altaistics, Turcology, Mongolistics. 2019. No. 2. P. 119. (In Mong.).

Chislennost“ naseleniya, 2025 — *Chislennost“ naseleniya po otdel“nym etnosam na nachalo 2025 g.* (Population by Selected Ethnic Groups at the Beginning of 2025). Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. Available at: Bureau of National Statistics of Kazakhstan (access date: 09. 04. 2026). (In Russ.).

Samashev, 2021 — *Samashev S. K. Horse branding tradition among the Turks*. Al-Farabi Kazakh National University. Bulletin of History. 2021. No. 4 (103). Pp. 53–62. DOI: <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.06>.

Shen et al., 2024 — *Shen R., Jiang S., Cheng R., Zhuge J., Li X., Yao H., Zhang M. Kazakh adults in Xinjiang have a prevalent obesity problem but a low prevalence of diabetes*. BMC Public Health. 2024. Vol. 24 (1). P. 689. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-024-18228-z>.

Syeitkhan, 2024 — *Syeitkhan Sh. Türk ve Moğol coğrafyasında hayvan damgaları* (Animal Tamgas in the Turkic and Mongolian World). Unpublished doctoral dissertation. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024. 388 p. (In Turk.).

Әдебиет

Ажигали, 2002 — *Ажигали С.Е. Архитектура кочевников - феномен истории и культуры Евразии* (памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.

Арғынбаев, 1969 — *Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк*. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1969. 169 б.

Бұхатұлы, 1990 — *Бұхатұлы Б. Моңғолиядағы қазақтардың этнографиясы*. Қолжазба. 1990 ж. Беттері көрсетілмеген.

Базылхан, 2005 — *Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері: Орхон, Енисей, Талас*. Алматы: Дайк Пресс, 2005. Т. 2. 252 б.

Базылхан, 2009 — *Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері: тарихи-деректанулық талдаулар // Түркология*. 2009. № 1–2 (39–40). 110–127 бб.

Базылхан, 2014 — *Базылхан Н. Реконструкция и этимология некоторых названий тамг тюрко-монгольских этносов VIII–XIV вв. // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство: матер. междунар. науч. конф.* Алматы: EVO PRESS, 2014. С. 195–206.

Золбаяр и др., 2011 — *Золбаяр Г., Едилхан Г., Өмирбек Б. Баян-Өлгий аймгийн үндэстэн, ястны эдийн соёл*. Улаанбаатар, 2011. 134 х.

Итоги Всероссийской переписи, 2020 — *Итоги Всероссийской переписи населения 2020 года*. Том 5. Национальный состав и владение языками. Таблица 1. Национальный состав населения по муниципальным образованиям Республики Алтай. URL: <https://rosstat.gov.ru> (дата обращения: 03. 04. 2024).

Кәмалашұлы, 2013 — *Кәмалашұлы Б.. Қазақ халқының салт-дәстүрлері*. Улаанбаатар: 2013. 850 бб.

Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017 — *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия*. Ғыл. ред.: Н. Әлімбаев Алматы: ТОО Алем Даму Интеграция, 2017. 5-том: Г-З. 848 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, 2017 — *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия*. Ғыл. ред.: Н. Әлімбаев Алматы: ТОО Алем Даму Интеграция, 2017. 2-том: П-Я. 816 б.

Қинаятұлы, 2001 — *Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар*. Алматы, 2001. 320 б.

Монгол улсын статистик, 2024 — *Монгол улсын нийгэм, эдийн засгийн танилцуулга 2019–2023*. Улаанбаатар, 2024. 324 х.

Пэрлээ, 1975 — *Пэрлээ Х. Монгол түмний гарлыг тамгаар хайж судлах нь: түүх-угсаатны зүйн туршиц судалгаа*. Улаанбаатар: ШУАХ, 1975. 270 х.

Самашев, 2013 — *Самашев З. Древнетюркская графика*. Астана: Prosper Print, 2013. 316 с.

Самашев и др., 2010 — *Самашев З., Базылхан Н., Самашев С. К. Древнетюркские тамги*. Алматы: Абди компани, 2010. 168 с.

Самашев, 2019 — *Самашев С. Қ. Түркі халықтарындағы «ен салу» дәстүрі туралы // Археология: өткені, бүгіні, болашағы: 1-ші халық. жас ғалым. ғыл. -әдіст. конф. матер., арнал. С. М. Ақынжановтың туғанына 80 ж. толуына*. Алматы: Қазақ университеті, 2019. 147-151 бб.

Сарай, 1991 — *Сарай А. Революциядан бұрынғы қазақ халқы*. Өлгий: 1991. 115 б.

Сейтхан, 2019 — *Сейтхан Ш. Монголын нутагт суурьшсан казахуудын нүүдлийн он цагийн асуудалд // Altaistics, Turcology, Mongolistics*. 2019. №2. С. 119.

Численность населения, 2025 — *Численность населения по отдельным этносам на начало 2025 г.* (Электронный ресурс). Бюро национальной статистики Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/publications/281562/>

(дата обращения: 09. 04. 2026).

Samashev, 2021 — *Samashev S.K.* Horse branding tradition among the Turks // Al-Farabi Kazakh National University. Bulletin of history. №4 (103). 2021. P. 53-62 <https://doi.org/10.26577/JH.2021.v103.i4.06>

Shen et al., 2024 — *Shen R., Jiang S., Cheng R., Zhuge J., Li X., Yao H., Zhang M.* Kazakh adults in Xinjiang have a prevalent obesity problem but a low prevalence of diabetes // BMC Public Health. 2024. Vol. 24 (1). P. 689. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-024-18228-z>

Syeitkhan, 2024 — *Syeitkhan Sh.* Türk ve Moğol coğrafyasında hayvan damgaları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: 2024. 388 s.

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ / ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Published in the Republic of Kazakhstan
Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal "Steppe Panorama"
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 3135-8055 .
Vol. 13. Is. 3, pp. 926-946, 2026
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03. 20
https://doi.org/10.51943/3135-8055_2026_13_3_926-946

SEASONAL SETTLEMENTS OF THE DULAT TRIBE
IN THE VALLEYS OF THE SHU-ILE AND TALAS RIVERS

*Sapatay Samat*¹, *Kartayeva Tattigul*², *Orynbassar Baglan*^{3*}

¹Al-Farabi Kazakh National University
(71 al-Farabi Ave., Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan)
PhD, docent-researcher
 <https://orcid.org/0000-0003-2873-5183> E-mail: samat.sapatayev@gmail.com

²Al-Farabi Kazakh National University
(71 al-Farabi Ave., Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences, Professor
 <https://orcid.org/0009-0007-9258-198X> E-mail: zulfiyakuralove@gmail.com

³Al-Farabi Kazakh National University
(71 al-Farabi Ave., Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan)
PhD student
 <https://orcid.org/0000-0002-2210-5386> E-mail: bagi1986@mail.ru
* Corresponding author

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2026
© Sapatay S., Kartayeva T. Orynbassar B., 2026

Abstract. Introduction. The ethnic history of the Kazakhs represents an extremely complex process. Early written sources, statistical census records, and data on ancient settlement sites are of great importance for the scholarly analysis of information concerning the possession and number of seasonal settlements and seasonal pastures among Kazakhs engaged in nomadic and semi-nomadic pastoralism. The notes of researchers and military officials of the nineteenth and early twentieth centuries provide an accurate reflection of the traditional way of life of that period. The study of transformations during the transition of the Kazakh people from a nomadic to a sedentary lifestyle, as well as the identification of the territorial range of migration routes between ancient seasonal settlements, remains a highly relevant issue in historical and ethnographic research. *Purpose and objectives of the study* – to analyze the possession of seasonal settlements by the Dulat tribe in the valleys of the Shu-Ile and Talas rivers within the framework of the “ataqonys” system, and in the context of “local ethnography” or “regional ethnography”; to determine permanent wintering sites, the number of households (shanyrak) in auls, the patterns of seasonal migrations, and the proportion between semi-nomadic and sedentary populations. *Research methods.* The study employed a comprehensive set of scholarly methods, including historical-statistical, ethno-economic, and historical-toponymic analysis of historical written sources and primary materials from agricultural censuses, as well as methods of ethnographic field research. Based on the historical-toponymic investigation, it was established that the toponyms of ancient wintering sites have survived to the

present day in an unchanged form. *Results.* The settlement area of the Dulats was extensive; in the southeastern regions specifically in the middle reaches of the Shu and Talas river valleys – they constituted the most numerous clans. The Dulats wintered in the uyezds of Aulieata, Chernyaev, and Verny, and in summer migrated to the upper reaches of the Shu and Talas rivers, crossing the Karatau passes as far as Namangan. The Dulats, who practiced semi-nomadic pastoralism, also occupied pastures east of the Kyzylkum during the winter period. *Conclusions.* It can be concluded that the present-day settlement pattern in the Talas and Shu-Ile valleys corresponds to the settlements recorded in the earliest census documents. Field ethnoarchaeological research conducted on the seasonal settlements of the Dulats confirmed the correspondence between ancient seasonal settlements and modern populated areas, as well as the preservation of wintering and summering toponymy.

Keywords: Shu-Ile Valley, Talas Valley, the Dulat tribe, winter settlements, summer settlements, aul, historical toponymy.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the fundamental project “AP23488984 Medieval Toponymy in the Aspect of the Formation of the Ethnic Territory of the Kazakh People.”

For citation: Sapatay S., Kartayeva T. Orynabassar B. Seasonal settlements of the dulat tribe in the valleys of the Shu-Ile and Talas rivers// Asian Journal "Steppe Panorama". 2026. Vol. 13. No. 3. Pp. 926–946. (In Kaz.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_926–946

ШУ-ІЛЕ ЖӘНЕ ТАЛАС ӨЗЕНДЕРІ АҢҒАРЛАРЫНДАҒЫ ДУЛАТ ТАЙПАСЫНЫҢ МЕРЗІМДІК ҚОНЫСТАРЫ

Сапатай Самат Әбдіразақұлы¹, Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы²,
Орынбасар Бағлан Құралбайқызы^{3*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050059, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD, доцент-зерттеуші
 <https://orcid.org/0000-0003-2873-5183> E-mail: samat.sapatayev@gmail.com

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050059, Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-6180-4107> E-mail: kartaeva07@mail.ru

³Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(71-үй, Әл-Фараби даңғылы, 050059, Алматы, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0000-0002-2210-5386> E-mail: bagi1986@mail.ru

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026
© Сапатай С.Ә, Картаева Т.Е., Орынбасар Б.Қ., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Қазақтарының этникалық тарихы аса күрделі үдеріс. Көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен қазақтардың мерзімдік қоныс, мерзімдік жайылымдық жерлерді иемденуі мен олардың саны туралы мәліметті ғылыми өңдеуге алғашқы жазба деректер, статистикалық санақ парақтары, байырғы қоныс орындарының маңызы зор. XIX–XX ғасырдың бас кезіндегі зерттеушілердің, әскерилердің жазбалары сол кезеңнің дәстүрлі өмірінің дәлме-дәл болмысын береді. Қазақ халқының көшпеліліктен отырықшылыққа ауысу кезеңіндегі өзгерістер, байырғы мерзімдік қоныстар арасындағы көш-қатынас жолдарының ареалын анықтау тарихи-этнография бағытында аса өзекті мәселе

қатарында. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* Дулат тайпасының Шу-Іле, Талас өзені аңғарындағы мерзімдік қоныстарды иемденуін «атақоныс» жүйесі, «локальды этнография» немесе «аймақтық этнография» концентінде талдау; тұрақты қыстауларын, ауылдардағы шаңырақ санын, мерзімдік қонысқа көшіп-қону, жартылай көшпелілер мен отырықшылардың ара салмағын анықтау. *Зерттеу әдісі.* Зерттеуде тарихи жазба деректер, алғашқы ауыл шаруашылығы санақ материалдарын тарихи-статистика, этноэкономикалық, тарихи-топонимикалық зерттеу тұрғысынан ғылыми өңдеу мен этнографиялық далалық зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды. Тарихи-топонимикалық зерттеу негізінде ертедегі қыстаулық жер-су атаулары осы күнге өзгеріссіз жеткені анықталды. *Нәтижелер.* Дулаттардың қоныстану ареалы кең болды, әрі оңтүстік-шығыста Шу, Талас өзендерінің орта ағысы аңғарында олардың саны ең басым руды құрады. Дулаттар Әулиеата, Черняев, Верный уезінде қыстап, жазда Шу, Талас өзенінің жоғары ағысы, Қаратау асуларынан өтіп Наманганға дейін барды. Жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын Дулаттар қыста Қызылқұмның шығысындағы жайылымдарды да иеленді. *Қорытынды.* Талас, Шу-Іле аңғарындағы осы таңдағы қоныстануы алғашқы санақ жазбасында тіркелген қоныстарға сәйкес келеді деп қорытындылауға болады. Дулаттардың мерзімдік қоныстарына жүргізілген далалық этноархеологиялық зерттеулер байырғы мерзімдік қоныстар және қазіргі елді мекендерінің сәйкес келетінін, қыстау-жайлау топонимикасының өзгермей жеткенін айғақтады.

Түйін сөздер: Шу-Іле аңғары, Талас аңғары, Дулат тайпасы, қыстаулық қоныстар, жайлаулық қоныстар, ауыл, тарихи топонимика.

Алғыс айту: Мақала «AP23488984 Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика» атты іргелі жоба аясында жазылды.

Дәйексөз үшін: Сапатай С.Ә., Қартаева Т.Е., Орынбасар Б.Қ. Шу-Іле және Талас өзендері аңғарларындағы дулат тайпасының мерзімдік қоныстары // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. 926–946 бб. (Қаз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_926–946

СЕЗОННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ ПЛЕМЕНИ ДУЛАТ В ДОЛИНАХ РЕК ШУ-ИЛЕ И ТАЛАСА

Сапатай Самат Абдиразакулы¹, Картаева Таттигул Ерсайыновна²,
Орынбасар Баглан Куралбайқызы^{3*}

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(71 проспект аль-Фараби, Алматы, 050059, Республика Казахстан)
PhD, доцент-исследователь
 <https://orcid.org/0000-0003-2873-5183> E-mail: samat.sapatayev@gmail.com

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(71 проспект аль-Фараби, Алматы, 050059, Республика Казахстан)
Кандидат исторических наук, профессор
 <https://orcid.org/0000-0001-6180-4107> E-mail: kartaeva07@mail.ru

³ Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
(71 проспект аль-Фараби, Алматы, 050059, Республика Казахстан)
PhD докторант
 <https://orcid.org/0000-0002-2210-5386> E-mail: bagi1986@mail.ru

* Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* Этническая история казахов представляет собой чрезвычайно сложный процесс. Для научной обработки сведений о владении сезонными поселениями и сезонными пастбищными угодьями, а также об их количестве у казахов, занимавшихся кочевым и полукочевым скотоводством, особое значение имеют ранние письменные источники, статистические переписные листы и данные о древних местах поселений. Записки исследователей и военных XIX – начала XX века дают достоверное отражение традиционного уклада жизни того периода. Изучение изменений в период перехода казахского народа от кочевого к оседлому образу жизни, а также определение ареала миграционных путей между древними сезонными поселениями является одной из актуальных проблем историко-этнографического направления. *Цель и задачи исследования* – проанализировать владение сезонными поселениями племени Дулат в долинах рек Шу-Иле и Талас в контексте системы «атақоныс», а также в рамках концепции «локальной этнографии» или «региональной этнографии»; определить постоянные зимовки, количество хозяйств (шаңыраков) в аулах, характер сезонных перекочёвок, а также соотношение полукочевников и оседлого населения. *Методы исследования.* В рамках исследования применялся комплекс научных методов, включающий историко-статистическую, этноэкономическую и историко-топонимическую обработку исторических письменных источников и первичных материалов сельскохозяйственных переписей, а также методы этнографических полевых исследований. На основании историко-топонимического исследования было установлено, что топонимы древних зимовок сохранились до настоящего времени в неизменном виде. *Результаты.* Ареал расселения Дулатов был обширным, при этом в юго-восточной части – в долинах среднего течения рек Шу и Талас – они составляли наиболее многочисленный род. Дулаты зимовали в уездах Аулиеата, Черняев и Верный, а летом кочевали к верховьям рек Шу и Талас, переходя через перевалы Каратау, вплоть до Намангана. Дулаты, занимавшиеся полукочевым скотоводством, в зимний период также владели пастбищами к востоку от Кызылкума. *Выводы.* Можно заключить, что современное расселение в долинах Таласа и Шу-Иле соответствует поселениям, зафиксированным в первых переписных записях. Проведённые полевые этноархеологические исследования сезонных поселений Дулатов подтвердили соответствие древних сезонных поселений современным населённым пунктам, а также сохранность топонимики зимовок и летовок.

Ключевые слова: Шу-Илийская долина, Таласская долина, племя Дулат, зимние поселения, летние стойбища, аул, историческая топонимика.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального проекта «АР23488984 Средневековая топонимика в аспекте формирования этнической территории казахского народа».

Для цитирования: Сапатай С.А., Картаева Т.Е., Орынбасар Б.К. Сезонные поселения племени дулат в долинах рек Шу-Иле и Таласа // Asian Journal «Steppe Panorama». 2026. Т. 13. № 3. С. 926–946. (На каз.). DOI: 10. 51943/3135-8055 _2026_13_3_926–946

Кіріспе

Тайпалардың этникалық территориясын, этногеографиясы мәселесін қаузағанда, алдымен сол тайпалардың шаруашылықты жүргізу ерекшеліктерін ескеру қажет. Қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігі мал шаруашылығымен байланысты өтті. Қазақ халқының үш жүзге бөлінуінің өзі алдымен экономикалық себептерге байланысты болғандығын ескермекке болмайды, үш жүздік аймақ қазақ тайпаларының қыстаудан көктеуге, одан жайлауға, күздеуге көшуіне, әр тайпалық бірлестіктердің жайылымдық жерлерді иеленуіне байланысты қалыптасты. Қазақ халқын құраған ру-тайпалардың мерзімдік қоныс иемденуі, мерзімдік қонысқа көшіп-қонуды ұйымдастыру, тарихи дәуірлердегі шаңырақ саны жайындағы алғашқы жазба деректерді сараптау Қазақстанның этникалық тарихы үшін аса маңызды. Ру-тайпалардың таңбаларының қалыптасуы, ұран иемдену тарихы, олардың мән-мағынасы этногенеалогия ғылымындағы аса күрделі мәселе. Шу-Иле, Талас өзені

аңғарындағы мерзімдік қоныстарды иемденудегі жекелеген ру-тайпалардың «атақоныс» жүйесі «локальды этнография» немесе «аймақтық этнография» бағытында әлі толық зерттелмеген. Шу-Іле, Талас аңғарының кең байтақ жерінің ежелден Ұлы жүздің Дулат, Жалайыр, Шапырашты, Ысты, Сарыүйсін руларының атақонысы екені анық, дегенмен әр рудың өз қыстау, жайлаулары болды. Тарихи демография, тарихи географиялық тұрғыдан атақоныс, мерзімдік қоныс бөлісу аса күрделі мәселе болғандықтан, бұл зерттеуде Шу және Талас өзендерінің төменгі ағысы бойындағы, Шу төменгі ағысы мен Іле аралығындағы тек Дулат тайпасын жеке қарастыру көзделген.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу нысанының хронологиялық шеңберіне сай деректік қорын алғашқы жазба деректер құрайды. Дулат тайпасының қазақ халқы пайда болғаннан кейінгі шежіресін Н.А. Аристов Дулат-Ботбай Диқанбай батырдан жазып алып, ғылыми айналымға ендірген (Аристов, 1894). XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың бас кезінде Дулаттардың орналасуы жайында маңызды құжаттардың бірі Орынбор әскери губернаторы Г. Волконскийдің дерегі. 1803 жылы Орынбор әскери губернаторы Г.С. Волконскийдің Коммерция министрі Н.П. Румянцевке жазған ақпараттық хатында қазақ ру-тайпаларының қоныстары, саны берілген. Г.С. Волконскийге ағаман (старшын – авт.) Көбек Шүкірәліұлы мен Қазан татары Ғали Шахмұратов (аудармашы, тілмаш болуы мүмкін – авт.) Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз қазақтарының қоныстануы, көші-қон аймағы жайындағы дерек дайындап, оны жинақтауға өздеріне қарасты руды жақсы білетін ру ақсалдары қатысқан. Г. Волконский деректерінде Үш жүздік құрылымдарды сипаттау барысында, Ұлы жүз бен Орта жүз құрамындағы ру-тайпаларды толық қамтымауы олардың Орынбор өлкесінен қашықта болуымен байланысты болуы керек. Мысалы, Ұлы жүзден Дулат, Сіргелі, Үйсін, Сарыүйсін, Жалайыр, Шанышқылы, Қаңлы руларын баяндап, Шапырашты, Албан, Суан, Ысты, Ошақты руларының аталмауына түсінік бермейді. Оның үстіне Сіргелі, Сарыүйсін, Жалайыр, Қаңлы, Шанышқылы руларының Бұқара, Ташкент көпестерімен сауда қатынасын атап, олардың қазақ жеріндегі атақонысы Жетісу өлкесін айналып өтеді. Г. Волконский жинаған 6 парақтан тұратын қазақ тайпалары жайлы бұл мәлімет аталған рулардың көшу бағыттары мен қоныстары жайында дерек беретін, ғылым үшін маңызы зор бұл құжат «Материалы по истории Казахской ССР» құжаттар жинағына енген (Материалы по истории Казахской ССР (1785–1825 гг.), 1940: 514–516). Қазіргі кезеңде, әсіресе байырғы көші-қон бағытынан дерек беретін информанттардың азайған тұсында, осындай құжаттардың маңызы арта түседі.

Әулиеата және Черняев уездері Дулаттарының қоныстары мен саны жөнінде маңызды мәліметтерді алуға алғашқы ауыл шаруашылығы санағының «Материалы по киргизскому землепользованию» (бұдан әрі – МКЗ) атты санақ кітабы парақтары негіз болады. Статистикалық партияның аталған екі уезд аумағындағы ауыл шаруашылығына негізделген санағы Шу өзені және Талас өзенінің төменгі ағысы аңғарында 1906–1909 жылдар аралығында жүргізіліп, нәтижесі өңделіп 1911 жылы (МКЗ, 1911), одан кейін 1913 жылы жүргізіліп, нәтижесі өңделіп 1915 жылы (МКЗ, 1915) жарияланды. Шу мен Іле өзені аралығындағы Дулат тайпасының мерзімдік қоныстарын нақтылауға «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области» атты санақ кітаптары негіз болды, ал Лепсі уезіндегі Дулат қоныстары салыстырмалы қаралды (Материалы по обследованию..., 1911; 1913).

Біз зерттеу нысанына алып отырған Шу-Іле өзені аңғарында қоныстанған ру-тайпалардың тарихи-демографиясына нақты статистикалық дереккөз болатын алғашқы ауылшаруашылығы санақ кітабы дәстүрлі қазақ ауылдарының этноэкономикалық моделіне тарихи реконструкция жасауға мүмкіндік береді. Қазақтың дәстүрлі мал шаруашылығын ұйымдастыруды этноэкономикалық, этноэкологиялық әдістерді кіріктіре отырып талдау, тарихи-этнология ғылымында жаңа көзқарастар қалыптастырады. Алғашқы жазба деректер дәстүрлі қазақ қоғамындағы мерзімдік қоныс иемденуін, қыстаулық қоныс атауларын нақтылауды тарихи-географиялық сараптауға негіз болады. Шу-Іле аңғарындағы Дулаттар

басым тұратын ауылдарға далалық этнографиялық зерттеулер Еспе, Акқайнар, Мәтібұлақ, Бөрішолақ, Қарабастау, Қараарша елді мекендерін қамтыды. Этнографиялық далалық зерттеу әдістері арқылы алғашқы ауыл шаруашылығы санақ кітабында тіркелген мерзімдік қоныстардың қазіргі таңдағы қолданысына далалық сараптау жасалды. Шу-Іле аңғарындағы Дулат тайпасы қоныстарын Талас аңғары Дулаттарымен бірге қарастыру біртұтас тарихи-этнографиялық тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Дулат тайпасының ұраны мен таңбасы нақында

Дулаттар жалпы «Бақтияр» ұранын, одан тараған Сиқымдар ұрыста – «Сиқым», бәйгеде – «Рысбек»; Ботбайлар ұрыста – «Ботбай», бәйгеде – «Сәмен»; Шымырлар ұрыста – «Шымыр», бәйгеде – «Қойгелді»; Жаныстар ұрыста – «Жаныс», бәйгеде – «Төле» ұрандарын иемденген (Аристов, 1894: 408; Гродеков, 1889: 3, приложение №1). Н.И. Гродеков Сиқымдардың «Қызел» деген тағы бір ұранды қосымша қолданғанын айтады. Шежірелік деректер Сиқым руының кей аталарының өз ұраны болғанын айғақтайды. Сондай-ақ, Н.И. Гродеков Сиқымның Борас атасының ұраны да Рысбек, Тоғатай атасының ұраны *Босмойын* деп көрсетеді (Гродеков, 1889: 3, Приложение № 1). Н.А. Аристов те Н.И. Гродеков еңбегінде аталатын ру ұрандарының ішінен *Тоғатайлардың ұраны Босмойын* екендігін нақтылай отырып, басқа ұрандар жөнінде дәлел таппағанын да айтып өтеді (Аристов, 1897: 409). Сиқымның Қусирақ тармағынан шыққан батыр Арыстан Шынасылұлы осы рудың жасағына жетекшілік еткен. Ол «*Жаубасар*» деген ұранмен сарбаздарын жаудың топтасқан жеріне талай рет бастап кіреді. Осы ерлігі үшін қазақ батырлары оны өз арасында «Жаубасар» деп атап кетеді (Дәуітбеков, 2006: 640). Далалық зерттеу кезінде руы Дулат көнекөз қариялар ортақ ұранына сәйкес «бәріміз бір Бақтиярдың баласымыз» деп айтатыны тіркелді.

Қазақ шежіресін ғылыми тұрғыдан зерттеген М. Тынышпаев та Сиқымдардың ұраны екеу – «*Сиқым*», «*Рысбек*» дейді. Рысбек батыр XVIII ғ. аяғы – XIX ғ. басында өмір сүргендігін атап өтеді (Тынышпаев, 1925: 28).

Тек Дулаттарға ғана емес, аты Ұлы жүзге ортақ ұранға айналған *Бақтияр* шамамен XIII ғасырда өмір сүрген батыр, шешен, рубасы, әулие. Н.А. Аристов өзінің белгілі еңбегіне қолданған Дулат тайпасындағы Ботбай руының биі, 1876 жылы қайтыс болған Діқанбай батыр құрастырған Ұлы жүз тайпаларының шежіресі Бақтияр бабаның таралу тегін анықтауға негіз болады (Аристов, 1897: 394–396). Әбілқайыр → Байшора → Жұман бай → Кейкі би → Төбе би → Майқы → *Бақтияр* → Үйсін → Ақсақал → Қараша би → Бәйдібек → Сарыүйсін → Жарықшақ → *Дулат*.

Ұран халықты, жеке адамды жеңіске, ерлікке шақырған, жауға қарсы шапқанда жігерлендірген, ерекше рух берген. Ру ұраны ретінде әдетте халықтың немесе тайпаның аса құрмет тұтатын ата-бабасының, киелі анасының немесе дүйім ру табынатын тұлғаның есімі алынған. Бір рудың ұраны болған батырдан соң, уақыт өте келе әлдеқайда беделді тағы бір атақты батыр шықса, жаңа батырдың есімі бірте-бірте ұранға айналады да, бұрынғы ұран-есім ұмытыла бастайды. Көптеген деректерде қазақ ру-тайпалары ұрандарының бірнеше болып кездесуін ескі рулық ұрандардың әлі де ұмытылмағандығымен және де жаңа ұрандардың қатар қолданылуымен түсіндіреміз. Дулат тайпасындағы Сиқым, Жаныс, Ботбай, Шымыр руларында екі ұранның көрсетілуі осының айғағы. Аты ұранға айналған ата-бабасының аруағына сыйыну, олардан қосымша күш-қуат сұрау ұрандатушыларға тән қасиет болған.

Сиқым руының ұранына айналған Рысбек батыр шежіре деректері бойынша Шінет батырдың екі ұлының бірі. Сиқым Шінет батыр қалмақ шапқыншылығы дәуірінде өмір сүрген. XVI ғасырдың ортасында қалмақтар жаулап алғаннан кейін Шінет батыр Ташкентті басқарған. Н.И. Гродеков Сұлтан бидің айтуы бойынша деп мынадай мәлімет келтіреді: «Қалмақтар қазақтарды Сырдариядан ары асырып, Бұқараға қарай қуғанда, атақты төрт батыр Төле, Қойгелді, Шінет және Сәмен жасақ жиып, жауды атамекенінен қуады. Сөйтіп, қазіргі отырған қоныстарын азат етеді» (Аристов, 1897: 408; Гродеков, 1889: 3). Осындай мәлімет Н.А. Аристовта да кездеседі. Сиқым Шінет батыр 1652 жылы Орбұлақ соғысында Жәңгір

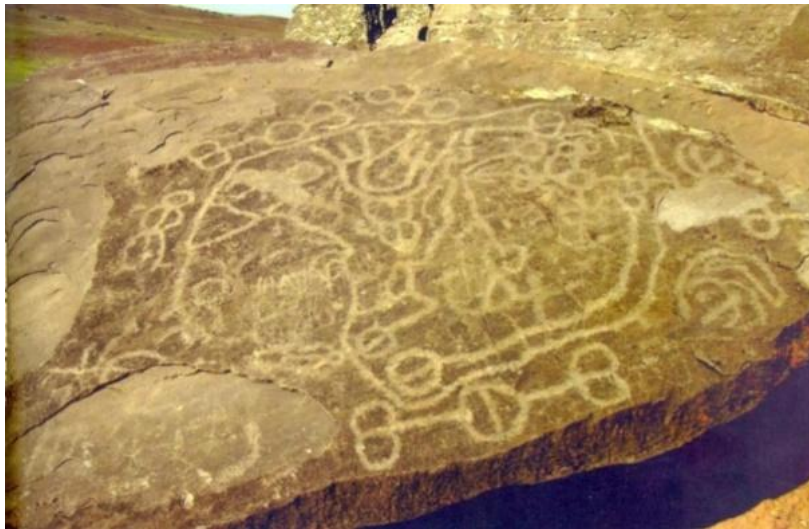
ханның қосынында Ботбай Дәнен, Бөгежіл Жақсығұл, Шегір Ақпан батырлармен бірге шайқасады.

Жоңғар шапқыншылығы кезінде 1724 жылы Түркістан қаласы үшін ауыр шайқас болғаны да тарихтан белгілі. Түркістан қаласын жоңғарлардан қорғауға Сиқым Рысбек, Босмойын батырлар, Шымыр Қойгелді батырлармен бірге, Сіргеліден Елшібек батыр бастаған қосын басты әскер күшіне қосылды. М. Тынышбаевқа сүйенсек: Жоңғар қазақ соғысы кезінде Түркістан мен оның айналасындағы кенттердің билеушісі Әбілқайыр мен Жолбарыс, Болат хандардың әскері орналасқан ставкасы Боралдай мен Қошқарата өзендерінің бас жағындағы Арқарлы тауында, «Үлкен орда қонған», «Кіші орда қонған» деген жерлерде болды. Жоңғарлармен күресте 1726 жылы жеңіске жеткен Бұланты шайқасы, онан соң Қаратаудағы Ұзынбұлақ, Қостұра шайқастары, Аңырақай шайқасындағы жеңіске бастады. Дулат батырлары, атап айтқанда Сиқым Шағыр батыр, Бөкей батыр, Рысбек батырлар, Шымыр Қошқар батыр, Жаныс Өтеген батыр, Ниязбек батырлар, Шымыр Қойгелді, оның інілері Ақша мен Қожық батырлармен бірге, Сіргелі тайпасынан Елшібек, Есіркеп, Тоғанас, Тілеуке (Қара Тілек) батырлар атақонысы Шу, Талас, Қаратауды қорғап қалу үшін аянбай күресті. Шешуші ұрыс Қаратаудың биік сеңгірі Қостұра (Үлкен Тұра мен Кіші Тұра) тауларының етегінде болды (Тынышпаев, 1925: 65).

Дулаттардың атақонысы Қаратау мен Талас, Шу, Асы өңірін азат ету үшін Дулат тайпасының батырлары жауды тықсыра қуады. Жоңғарлар Қаратау – Таласты тастап қашып, Шу өзені бойына қарай шегінуге мәжбүр болды. Қол бастаған батырлардың тықсыруымен жоңғарлар Балқашқа қарай ығыстырылған. Аңырақайда өткен 1729 жылғы ерлікке толы «аламан шайқастағы» Сиқым Рысбек батыр, Жаныс Өтеген батыр, Ботбай Сәмен батыр, Шымыр Қойгелді, Ақша, Қожық батырлардың ерлігі ұрпақтан ұрпаққа аңыз болып таралды. Осы шайқастардан соң-ақ жоңғар қалмақтарының Ташкент маңындағы өктемдігі жойылған. Шу, Талас пен Алатау арқылы жоңғар қалмақтардың тау асып қашуына орай Алатау тауының жалпы саны он үш асуы Қалмақ асуы деп аталады (Никонов, 1978: 102). Сиқым Рысбек батыр Ташкент үшін шайқастан кейін Боралдай өзенінің жоғарғы жағын иеленеді. Ол жер – *«Рысбектің ақ тасы»* деп аталып кетеді (Тынышпаев, 1925: 65–66).

Таңба – қазақты құраған тайпалардың өзіндік белгісін білдіретін ерекше белгі, рәміз, мөр ретінде саналады. Рулық таңба – рулық меншік белгісі. Түркі, монғол халықтарында мал иелігін, хан жарлығын, білдіретін белгі «таңба» деп аталған. Қазақ даласында таңба ерте кезден түркілер арасында қолданыста болған, оны ежелгі заманнан бүгінге жеткен Қазақстанның әр түкпірінде сақталған жартастар мен үңгірлердегі, өзен аңғарларындағы малта тастар мен балбалдарға, ескі қорымдардағы құлпытастарға шекіліп салынған түрлі таңбалар айғақтайды.

Таңба әр рудың шыққан тегіне, туыстық, жақындық жағдайына қарай қалыптасқан. Дулат руының таңбасының бейнесі – дөңгелек, атауы – *«күн таңба»*. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында *«дөңгелек»* таңбасы шарды, шексіздікті білдіреді. *«Күн таңба»* атануы исламға дейінгі ерте түркілердің дүниетанымымен байланысты. Ерте дәуірде күннің қараңғылықтан, қараңғылық үрейден, тылсым, зұлым рухтардан қорғайтын қасиетті күші бар деп танылды. Көне дүниетаным бойынша күн мен от бір-бірімен тығыз байланысты. Күн мен оттың жарық беретін, жылу беретін қасиеттері ортақ. Күн де от тәрізді өртеніп тұрады. таңбаның келесі атауы *«шөміш»*, ол молшылықты білдіреді. М. Тынышпаев дерегінде Дулаттардың күн таңбасы екі жартыдан тұратын *«абақ»* таңбасы ретінде сипатталады. Екі жартыға бөлінген таңбаның да ертеден атадан бабаға мирас болғандығын Талас өзені бойынан және Жайсаң ғибадатханасынан табылған Дулат таңбалары қашалған тастар нақтылайды (Досымбаева, 2012: 26–27; Сурет 1).

Сурет 1. Талас өзені алқабынан табылған рулар таңбасы қашалған тас (Досымбаева, 2012: 27).
[Fig. 1 – A stone with engraved tribal tamgas discovered in the Talas River valley (Dosymbaeva, 2012: 27)].

Сиқым, Ботбай, Шымыр руларының таңбаларының негізінде дөңгелектің, «күн таңбаның» белгіленуі олардың Дулаттан тарағандығымен байланысты. Дулаттан тараған рулар таңбасына түсірілген, құлақ немесе сызығына, ойығына қарай қазақы ортада *құлақты шөміш, сапты шөміш, сынық шөміш* деген атауға да ие.

Дулаттан тараған аталар Сиқым – таңбасы – күн таңба, – бұрыш, – көсеу, әліп; Ботбай – таңбасы – ; , – күн таңба; Шымыр – таңбасы , , , , – айшық, жарты дөңгелек, сынық шөміш, Жаныс – , – бұрыш, ілмек (Арғынбаев, Мұқанов, Востров, 2000: 42–57).

Күн таңбаға құлақ, қос құлақ, тік құлақ, үш құлақ саптың орнатылуы өркендеу, өсу, ұрпақ өрбіту идеясымен байланысты.

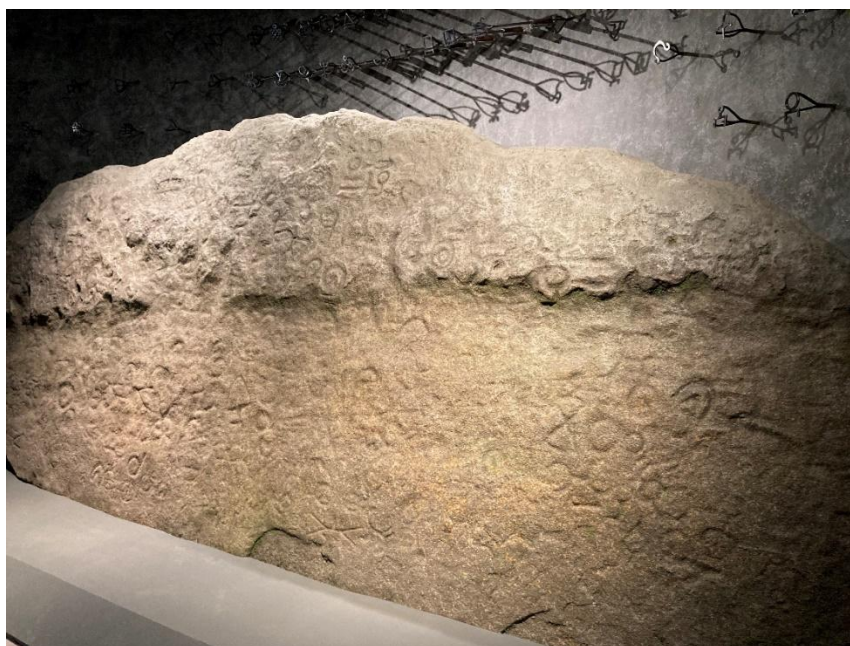
Сиқым руының негізгі – күн таңбасымен қатар, – бұрыш, – көсеу, әліп таңбаларының қосарлана жүруі, шежіретанушылардың пікірінше кірме рулардың сіңуімен байланысты. Н.И. Гродеков , таңбаларының атауын «кезентаңба» деп бергенімен, бұлай атануына түсінік бермейді (Гродеков, 1889: Приложение № 1). Шымырдың «айшық» таңбаны иемденуінің де негізі арғы ата-бабаларының, ерте түркілік дәуірдегі сенімдерімен байланысты. «Күн» мен «Ай» аспан әлемінің денелері ретінде көне түркілердің дүниетанымынан берік орын алды. Қазақ даласында көшпелі мал шаруашылығының дамуына байланысты ай мен жұлдыздарға табыну қола дәуірінде қалыптасты. Ай мен жұлдыз түнде адамға серік болған, сәуле шашқан, көшкенде соларға қарап бағыт-бағдар ұстанған. «Айшық» бейнесі қазақтардың космогониялық түсінігінде көктегі кеңістікті білдірді. Ислам дінінің де басты символы – «айшық». Жаныстар иемденген «ілмек» таңбасы босағаның беріктігін меңзейді. Түрік қағандығы дәуірінде Шығыс түріктер «ілмек» бейнесі таңбасын қолданғанын Шу аңғарындағы Жайсаң ғибадатханасы петроглифтері айғақтайды. Дулатпен туыс, Албан

таңбасы – , ; Суан таңбасы – , , да күн таңба, дөңгелек, шөміш те, айырмашылықтары таңба бейнесіне саптың орнатылуында. Бұл рулардың барлығының таңбасында ортақ дөңгелек бейнесінің болуы, олардың түп атасының бір болуымен байланысты. Дулат және онымен туыс албан, суандардың таңбасын салыстырмалы талдауға С. Аманжолов, Н. Мыңжан еңбектерінің де маңызы зор (Аманжолов, 1959: 11–14; Мыңжан, 1993: 42–45; Кесте 1).

Кесте 1 – Дулат тайпасы және албан, суандардың таңбалары
[Table 1-Dulat tribe and Albanian, symbols of the suans]

Ру тайпалар	М. Гродков мәліметтері (1889 ж.)	М. Тынышпаев мәліметтері (1925 ж.)	С. Аманжолов мәліметтері (1959 ж.)	Н. Мыңжан мәліметтері (1987 ж.)	Х. Арғынбаев М. Мұқанов В. Востров мәліметтері (2000 ж.)
Дулат	○	⊞	○	○	○
Сиқым	⊞, I, ♀	I, ⊞, ♀	I L ♀	♀ L I	♀ I L
Жаныс	➤	➤	➤	➤ ➤	➤
Ботбай	♀	♀	♀♀	♀ ♀	♀♀♀
Шымыр	⚡	⚡	⚡	⚡	⚡⚡⚡
Албан	♀	♀	♀	♀⊞	♀
Суан	♀	♀	♀	♀	♀

Моңғолиядағы Рашан-хад таңбалы тасына қашалған ерте түркілік кезеңге жататын дөңгелек, күн таңба, айшық, шөміш, бұрыш, ілмек секілді 300-ге жуық таңба олардың түркі тайпаларына ортақ белгілер жүйесіне тән екендігін көрсетеді. Бір бейнелі таңбаны екі тайпаның қатар иемденуі олардың ортақ генологиясымен немесе қатар көшіп қонуымен байланысты (Сурет 2).

Сурет 2. 300 таңба қашалған Рашан-хад (Монғолия) тасы. Далалық зерттеу аясындағы іс-сапар. Шыңғыс хан музейі. Ұлан-Батор. Т. Картаева фотосы. 2023.

[Fig. 2 – A tamga stone from Rashan Khad (Mongolia) with 300 engraved symbols. Field research trip. Chinggis Khan Museum. Ulaanbaatar. Photo by T. Kartayeva. 2023].

Шежіре деректері бойынша Үйсін Бәйдібектің Домалақ анадан (Нұрила) туылған Жарықшақ ұрпағынан Албан, Суан, Дулат болып тараған. Ал, Дулаттан Сиқым, Ботбай, Шымыр, Жаныс тарап, әрқайсысы бөлек руды құрады. Сиқым Дулаттың үлкені, Дулаттан тараған ұрпақтар дастархан басына жиналғанда бас Сиқымға тартылады.

Сиқымның жолы үлкен той бастаған

Ботбайдың батыры көп қол бастаған.

Қарақойлы, Аққойлы, Қусирақтар

Сиқымның ұрпақтары тұқым шашқан (Өзірбаев, 2008: 54).

Шежіре деректері бойынша Үйсін Бәйдібектің үшінші әйелі Домалақ анадан (Нұрилла) Жарықшақ туады. Жарықшақтан Албан, Суан, Дулат болып тараған. Ал, Дулаттан Ботбай, Шымыр, Сиқым, Жаныс тарап, әрқайсысы бөлек руды құрады (Аристов, 1894: 395–396). 1913 жылы Әулиеата уезінде жүргізілген ауылшаруашылық санағы кезінде статистер Ағашық болыстығының 6-шы әкімшілік ауыл молдасы Тыналі Атыкеннен және 7-ші әкімшілік ауыл молдасы Талқанбай Дайрабайдан Дулат тайпасының шежіресін жазып алып, статистикалық жинақта жариялады (МКЗ., 1915. Приложение).

Мерзімдік қоныс иеленуі

1785–1786 жылдары жүргізілген Орынбор экспедициясының құрамында болған швед ғалымы Иоганн Готлиб Георги «Ұлы жүз қазақтары Ташкент маңында, Сырдария өзенінің жоғарғы ағысы бойында Түркістан өңірінде көшіп-қонады», - деп көрсеткен (Георги, 1799: 116, 136). И.Г. Георгидің экспедициялық материалдары қазақ халқының өткені үшін аса құнды дерек көзі саналады, алайда экспедицияның Жетісу өңірінен шалғай аумақта жүргізілуіне байланысты Ұлы жүз тайпаларының негізгі қоныстану аймағы ретінде Жетісу аталмайды.

А.И. Левшин бойынша XIX ғ. бас кезінде Ұлы жүзде 100 000 шаңырақ, бір отбасында орта есеппен 5–6 адамнан болды десек, барлығы шамамен 500–600 мың адам болған. А.И. Левшин Ұлы жүз тайпаларының көші-қон ареалын Шу, Талас, Іле, Көксу, Қаратал, Шыршық, Сырдария, Сарысу өзендері, Қара, Ала, Алсу көлдері, Құлжа, Қашқар, Ташкент, Түркістан қалалары, Қаратау, Тарбағатай, Шыңғыс тауы, Жетіөзен сайы, - деп көрсеткен (Левшин, 1832: Ч.3: 4).

1908 жылғы Түркістан әскери округінің әскери-статистикалық мәліметі бойынша тек Жетісу өңірінде Ұлы жүзден Үйсіндер – 397 000, Сарыүйсіндер – 10 000, Албандар – 82 000, Суандар – 22000, Дулаттар – 104 000, Шапыраштылар – 51 000, Ыстылар – 11600, Қыстықтар – 9500, Қаңлылар – 18 000, Жалайырлар – 86 900 адам болған (Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа, 1910: 80).

В.В. Радлов болса, Ұлы жүз тайпаларының Ташкент, Шымкент, Әулиеата, Түркістан өңірін, Шу өзені бойын мекендейтіндігін көрсеткен (Радлов, 1880: 65–66). Ипполит Завалишин Ұлы жүз тайпаларының қонысы ретінде Тянь-Шань тауларының солтүстік-батыс сілімдерінен бастап Балқаш және Іле өзендерінің аңғары аймағын атаған (Завалишин, 1867: 42).

Жетісу өңіріндегі Ұлы жүздердің ру-тайпалық құрамы мен қоныстануына қатысты Н.А. Абрамовтың географиялық, статистикалық тіркеулерінің маңызы зор (Абрамов, 1867: 269–278).

XX ғасырдың бас кезіндегі ауыл шаруашылығы санағы кітаптарының деректеріне сүйенсек, оңтүстік-шығыста Верный уезін Дулаттар Шапырашты (Айқым, Шібіл, Асыл, Екей, Есқожа, Төретұқымы рулары), Ысты (Ойық руы), Жалайыр (Байшегір, Андас рулары), Албан (Қызылбөрік, Сегізсары рулары), Қаңлы және Сарыүйсін тайпаларымен; Әулиеата уезін Дулаттар Шапырашты, Сіргелі, Ысты, Ошақты, Жалайыр, Ойық, Сарыүйсін, Қатаған-Шанышқылы тайпаларымен бөлісті (МКЗ., 1911, 1915; Материалы по обследованию, Верненский уезд, 1913). Ал оңтүстікте Шымкент уезін Дулаттар Ысты, Ойық, Ошақты руларымен, яғни Сырдария, Арыс өзендерінің бойына, Қаратауға, Мойынқұмға т.б. жерлерге қоныстанды. Шымкент уезі, Ақсуда – Жаныс, Шымыр, Сиқым, Сарыүйсіндер, Ботбайлар; Боролдайда - Сиқым, Шымырлар, Қарабұлақта – Сиқым, Шанышқылы, Сіргелі, Шымырлар, Қарамұртта – Сиқым, Албан, Шапырашты, Қаңлы, Ысты, Ботбай, Ошақты, Сіргелі, Қазықұртта – Жаныс, Албан, Сиқым, Ысты, Майлықентте - Шымыр, Қаңлы, Шанышқылы, Жаныс, Ботбайлар, Жаныста – Жаныстар, Шымырлар, Сіргелілер қоныстанды (Гродеков, 1889. 17–20).

Ұлы жүздің оңтүстік-шығыс өңіріндегі ауылдары көшпелі және жартылай көшпелі ауылды құрады. XIX–XX ғасырдың бас кезіндегі статистикалық құжаттарға тіркелген Дулат

қыстаулары, яғни тұрақты қысқы мерзімдік қоныс олардың осы жерді ерте түркілік кезеңнен иемденгенін дәлелдейді.

Демограф ғалымдардың пайымдауынша XIX–XX ғасырдың бас кезінде санақ халықтың 10%-ын қамтымаған. Дегенмен де қолда бар санақ мәліметтері сол уақыттағы ру-тайпалардың санын есепке алуға маңызды мәлімет болады.

ҚР ОМА-да сақталған «Начальник Алатавского округа» атты қор құжатында берілген: «1860–1880 жылдары Дулаттардың жалпы саны 18682 шаңырақты құраса, Ботбай руының 78%-ы Верный мен Әулиеата уездерінде, 49%-ы Шымкент уезінде, Сикым руының 75%-ы Шымкент уезінде, 25%-ы Верный және Әулиеата уездерінде, Жаныс руының 83%-ы Шымкент уезінде, 17%-ы Верный мен Әулиеата уездерінде қоныстанды», - деген статистикалық мәліметті ғылыми өңдесек, XX ғасырдың бас кезінде Дулаттардың жалпы саны шамамен 37677 шаңырақты құраған. (ҚР ОМА. И-3 қ. 1-т. 545 іс. 404–405 пп).

Н. Абрамовтың жазбасындағы Алматы өңірі Дулат тайпасының қоныстары географиялық локацияда Шу-Іле аралығына саяды. Н. Абрамов жазбасы келесідей статистикалық дерек береді: «Алматы аңғарында Қарақойлылар – 150, Аққойлылар – 180, Қусирақтар – 215, Шуылдақ – 25 шаңырақ». Н. Абрамов барлығы 570 шаңырақты көрсеткен, егер орта есеппен бір отбасында шамамен 7 адам десек 3990 адам болады. Н. Абрамов сондай-ақ: «Қарақойлылар – Тоғай, Борас; Аққойлылар – Елубай, Сарлыбай, Қаржау, Қайқы, Төле, Болат; Қусирақтар – Кезек, Бақтыбай ру тармақтарына бөлінеді. Дулаттың Ботбай, Шымыр, Жаныс рулары Алматы мен Ташкент аралығында, Іле өзенінің оң жақ беті, Қопалға дейінгі аралықта көшіп қонады. Бұл Дулаттардың жалпы саны 6672 шаңырақ. Сикым руының қыстау, жайлаулары Түрген өзенінің бойындағы шатқал, сайларда, Есік, Талғар, Белбұлақ, Қотырбұлақ, Алматы, Қаскелең, Қарғалы, Шамалған, Ұзанағаш, Қарақастекті алып жатты. Сикым руының би, сұлтаны Сұлтанбек Жаңғыров», - деген дерек ұсынады (Абрамов, 1867: 267–268).

Бас штабтың генерал-лейтенанты Л. Мейер басшылығымен жиналған дерек бойынша 1860 жылдары Қаратаудың батысы және Түркістаннан Әулиеатаға дейінгі аралықта Қыпшақ, Дулат, Қоңыраттарды қосқанда шамамен 80000 шаңырақ көшіп-қонған. Зерттеушілер бұл өңірдегі көшпелі қазақтарды бір отбасына 4 адамнан есептеп, орта есеппен, шамамен 320000 адам көшіп жүрген, деген мәлімет ұсынады (Мейер, 1865: 276).

1867–1868 жылдардағы Қазақ жерін басқару Ережелеріне орай қалыптасқан әкімшілік бөлініс бойынша құрылған болыстарда Дулат тайпасы қоныстанған ауылдардан біріккен болыстар Дулат руларының атымен аталды.

Жетісу облысының Токмақ уезінде Дулат, Сикым, Жаныс, Қоралас руларының атымен болыс құрылған. Түркістан статистикалық комитетінің санауы бойынша Дулат болысында 1870 жылы 1341 шаңырақ, Сикым болысында 818 шаңырақ болған (Монастырский, 1872: 146).

Ал, Түркістан статистикалық комитеті 1870 жылы Әулиеата уезінде тек Дулат тайпасының руларынан құрылған болыстардағы Дулат-тұрғындардың саны мен шаруашылығына қатысты «Ботбай болысында – 2163 шаңырақ, 10815 тұрғын; Жаныс болысында 1614 шаңырақ, 8070 тұрғын; Қоралас болысында – 1036 шаңырақ, 5175 тұрғын; Сикым болысында – 1665 шаңырақ, 8325 тұрғын; Шымыр болысында 1671 шаңырақ, 8355 тұрғын» - деген мәлімет береді (Логинов, 1872: 82–92). Осы статистикалық санақ кітабында көрсетілген Дулат ауылдарының мал санының есебіне қарап, Дулаттардың ауылы бай шаруашылықты құраған деуге толық негіз бар.

1868 жылғы Қазақ жерін басқару Ережесінен кейін Шу, Талас аңғары қазақтары Сырдария облысының Әулиеата уезі мен Черняев уезіне бірікті.

Кесте 2. Шу-Талас аңғары қазақтарының шаңырақ саны, 1913 жыл.
[Table 2.number of shanyrak Kazakhs of the Shu-Talas Valley, 1913.]

Рулар	Әулиеата Уезі	Черняев Уезі	Барлығы
Ұлы жүз	7385	114	7499
Орта жүз	626	201	827

Кіші жүз	-	1293	1293
Төре, төлеңгіт	-	45	45
Барлығы	8011	1653	9664

Статистикалық партияның 1913 жылы жүргізген санағы бойынша Әулиеата уезінде Ұлы жүз – 7385, Орта жүз – 626, барлығы 8011 шаңырақ тіркелген; Черняев уезінде Ұлы жүз – 114, Орта жүз – 201, Кіші жүз – 1293, Төре, Төлеңгіттер – 45, барлығы – 1653 шаңырақ тіркелген, екі уезді қоса есептесек Шу мен Талас аңғарында 1913 жылы Ұлы жүз – 7499, Орта жүз – 827, Кіші жүз – 1293, барлығы – 9664 шаңырақ болған (МКЗ, 1915: 13)

Әулиеата уезінің Ұлы жүз қазақтарының қоныстары Шу өзенінің сол жақ беті мен Талас өзенінің төменгі ағысы бойындағы Асы, Аққолтық, Ұйық, Ошақты болыстарын, Шу өзенінің оң жақ бетіндегі Шу болысын, Шу өзенінің шығыс бетіндегі Черняев уезінде Қаракөл, Жаныс, Жылыбұлақ болыстарын алып жатты. Орта жүз қазақтары Сарыөзек, Қаратау, Құршу, Арғын болыстарында қоныстанды. Ал, Шу өзенінің төменгі ағысы бойында Черняев уезінің Шу, Құршу болыстарында Кіші жүз қазақтары қыстаулық қоныс иемденді. Шу, Талас қазақтарының рулар бойынша шаңырақ саны көрсеткіштері келесідей: «Ұлы жүзден Дулат – 2457, Ойық – 1835, Ошақты – 1663, Жалайыр – 734, Шапырашты – 368, Сарыүйсін – 328, Тілік, Ойсыл, Сіргелілер – 114; Орта жүзден Арғын – 700, Қоңырат – 127 шаңырақ; Кіші жүзден Тама – 1135, Шеркеш пен Жағалбайлылар – 158 шаңырақ. Әулиеата мен Черняев уездерінің шекарасында, Шу өзені бойындағы Жылыбұлақ болысына қарасты Бескепе елді мекенінде 45 шаңырақ Төре, Төлеңгіттер отырады, олардың арасында қырғыздар мен қалмақтар да бар» (МКЗ, 1915: 14). Статистикалық партия алғашқы санақты ру-тайпа бойынша жүргізуі, сол кезеңде қазақ ауылдарының рулық құрылымға негізделіп құрылуымен байланысты. Статистикалық партия жазбасындағы Шу-Талас аңғарының ру-тайпалық атласы біз зерттеп отырған Дулат тайпасының басқа ру-тайпалармен аралас отырғандығын айғақтайды. Статистар ауыл шаруашылығын жүргізе отырып, ауыл ақсақалдарының «жеті ата шежіре тарқату» мәдениетін жазып алып, оны санақ парағына енгізген, олар қазақ ақсақалдарының генеалогиялық тегін тарқатуына тәнті болғандарын ашық жазған (МКЗ, 1915: 21). Әулиеата уезінің Шу болысы 1905 жылға дейін Семей облысының Қарқаралы уезіне қараған. Шу болысында Жалайырлардың қоныстануына орай Ұлы жүздің басқа тайпаларымен одақтас болуы, мерзімдік қоныстарының жақын болуы, әрі Шу өзенінің Қарқара уезінен шалғайда 550 шақырым жерде болуымен себепті Әулиеата уезіне қосады (МКЗ, 1915: 21).

XIX ғасырда Дулаттардың басым бөлігі Шу-Іле аңғарындағы *Қапал уезінде* қоныстанған. Олардың этникалық құрамы жөнінде тағы да 1870 жылғы Түркістан статистикалық комитеті мәліметіне жүгінеміз: «Жаныс-Балсай болысында Жаныс руының Қозымбек, Шебентай, Өтеген, Қайқон, Тонат, Ақ-Мәмбет, Сүгір-Базар, Келді, Өтеміс, Тұшыр, Жолсейіт аталарынан тараған ұрпақтар қоныстанған; Жаныс-Қарасай болысында Жаныс руының Жолсай-Құдайкөл, Қарақойлы, Қыбрай, Қапал аталары; Ботбай руынан Жанқұйрық, Жылқыайдар, Өтешал, Сұлтан, Келдібұйкентақ, Тоғыз аталары; Ботбай-Шымыр болысында Ботбай руының Шағатай, Сиыршы, Бесторсық, Дода, Байдос-Тілеуқабыл аталары; Шымыр руынан Күнту, Сәнбет, Бестерке, Қайлам, Шынқожа, Байтоқа, Шоқай, Көкірек, Қалжа аталары; Қасқарау болысында ішінара Ботбай руының Қоралас атасы, Шымыр руының Күнту атасынан тарағандар; Сары-Таукұм болысында – Ботбайдың Сиыршы, Шақшам аталары, Шымыр руының Сәмбет, Күнту, Көкірек, Балтана аталарынан тарағандар мекендеген. Жоғарғы-Қаратал болысында – Жаныстан Күнту аталығы; Балғазы-Қайшылы болысында – Ботбай, Шымыр, Сиқым аталары; Оңтүстік-Балхаш бөлігі болысында – Жаныстар және Ботбайдан Қораластар; Төменгі-Қаратал болысында – Жаныс, Ботбайлар; Таулы-Жалайыр болысында – Жаныстар; Алтын-Емел болысында – Ботбайлар ішінара қоныстанды» (Волости Копалского уезда, 1872: 158–166).

Қапал уезіндегі Дулаттардың мерзімдік жайылымдарды пайдалану, қыстау, жайлаулық қоныстарды иемдену мәселесіне келер болсақ, олар көшудің «тік/вертикальды» бағытын ұстанып, тау етегін бойлай тік көшіп отырды, жайлауға тау етектерін, өзен, арықтардың бойын таңдады. Сиқым болысының Сиқымдары қыста Сарыбұлақ, Қарабұлақ, Оңғырлы, Шетіртөбе,

Әулиеқара, Кіндіктас, Жиделі арықтары бойында қыстап, жазда осы аталған су көздерінен алысқа ұзамаған. Егістік атыздары Шу өзенінен тартылған арықтар мен Кескенжар өзені бойында салынды. Қапалдағы Дулат болысындағы Дулаттар қыста Жамбыл тауы етегіндегі Сексеуіл шатқалы, Шаянтас, Сарыбұлақ, Шекмар, Қадыр өзендері бойында; Шу бойы, Иткешу тауы етегіндегі Сұңқар, Жиделі сайларында қыстап, жазда Шу өзенінен бастау алатын арық бойларына, атап айтқанда Арғын-Өткен, Бөлтірік-Өткен, Иткешу, Тезекбай-Шапқан аңғарларына көшкен. Олар арық бойларында егін салып, одан соң, Сүйектөбе жайлауына көшкен (Волости Копалского уезда, 1872: 174).

В.В. Радлов XIX ғасырдың ортасында Ұлы жүз тайпаларының Балхаш, Алатау, Ыстықкөл көлдері жағалауын, Әулиеата, Шымкент, Түркістан және Ташкентке дейінгі аймақта көшіп-қонып жүргендігін, соның ішінде Дулаттар Қытай шекарасынан Ыстықкөлге дейінгі аймақта, Сиқым руының негізгі дені Шымкент, Ботбай, Жаныс, Шымыр рулары мен Темір аталығы Әулиеата аймағында көшіп-қонып жүрген деп жазған (Радлов, 1989: 111). В.В. Радлов көрнекті әскери-шығыстанушы, тарихшы, саяхатшы генерал-лейтенант А. Макшеевтың 1868 жылғы зерттеулерін негізге ала отырып, Шымкент округінде Сиқымдар – 1600, Шымырлар – 1600, Жаныстар – 1600 шаңырақ; Әулиеата округінде Сиқымдар – 1500, Шымырлар – 3500, Жаныстар – 700, Қоралас – 1050, Ботбай – 1100 шаңырақ; Ташкент округінде – Дулаттар – 380; Верный округінде Дулаттар мен Шапыраштылар 12096 шаңырақ болған деген мәлімет береді (Радлов, 1989: 114).

Н.И. Гродеков Сырдария облысының әскери губернаторы қызметінде болған кезінде 1884 жылы жергілікті уезд басшыларына, билеріне халықтың саны, тұрмыс-тіршілігі жайында мәлімет жинауды тапсырады. Дерекке назар аударсақ, Сырдария облысындағы Дулат шаңырақтары бойынша: «1880 жылдары Ақтас болысында – 93 Сиқым; Ақсу болысында – 884 Жаныс, 139 Сиқым, 3 Ботбай; Боролдай болысында – 1053 Шымыр, 8 Сиқым; Қарабұлақ болысында – 1036 Сиқым, 128 Шымыр; Қарамұрт болысында – 1344 Сиқым, 20 Ботбай; Қазықұрт болысында – 1421 Жаныс, 50 Сиқым; Майлықент болысында – 1312 Шымыр, 50 Жаныс, 251 Ботбай; Шөл болысында – 900 Сиқым; Жаныс болысында – 603 Жаныс отбасы қоныстанған», – деген статистикалық мәлімет келтіреді (Гродеков, 1889: 19–20). Егер бір отбасында орта есеппен 6–7 адам есептесек, 1884 жылы бұл санаққа 3570 Сиқым отбасынан шамамен 24990 адам тіркелген.

XIX ғасырдың аяғында жүргізілген статистикалық зерттеулер бойынша 18682 шаңырақ Дулат Верный, Әулиеата, Шымкент, Ташкент уездерін мекендеген (Материалы по обследованию..., 1912; Материалы по обследованию..., 1911).

Верный уезінде Дулаттар Ұлы жүздің Албан, Ысты, Шапырашты, Жалайыр, Қаңлы руларының өкілдерімен аралас-құралас орналасты. Ботбай руының қауымдары Верный уезінің шығысы мен батысында, Аңырақай тауының атырабында Сұмса өзенінің бойындағы Айдарке, Бесқауға, Ақсеңгір, Долаңқара, Көлтоған, Қарағайлы, Сарыкемер, Ақсай, Қаскелең, Қоралы, Бескөл шатқалдарында, Белбұлақ, Қарасу, Көтенбай бұлақ бастарында қыстап, көктеу-күздеуді Қаскелең, Қарғайлы, Қараой, Бесқара шатқалдарында өткізіп, жазда Жасылкөл, Жая, Қаскелең, Үлкен Алматы, Қастек, Қарақастек, Берентүтүл жайлауларында көшіп-қонды.

Верный уезіндегі Сиқым руының қауымдары Қараой, Қызылеспе, Ақжар, Жалғыз ағаш, Қаскелең қыстауларында қыстап, көктемде Жаманкөл шатқалына, жазда Алатау, Тұйық тауы жондарына көтеріліп, ал күзде Үшарал шатқалына көшкен. Жаныс руынан тараған қауымдар болса Қарашеңгел, Көжентай шатқалын, Есік, Қарасу, Үлкен Алматы өзендері бойын, Ақши, Шамалған, Көктөбені, сондай-ақ Верный уезінің батыс шекарасын, Жамақты, Балажал, Сарықайық, Дөңгелексаз, Боқтозақ, Айғыржал, Шетенді, Күркіреу, Қордай, Қоянды, Ақтерек, Талдыбұлақ өзендері бойында қыстап, жаздыкүні Алатау етегінің шабындықты аймақтарындағы жайлауларға қонды (Материалы по обследованию..., 1913).

Верный уезіндегі Дулаттар ауылдары қыстау-күздеулік жайылымдарды қыстау маңына жақын жерден пайдаланса, Дулаттардың кей ауылдары көктеу, күздеуді қыстауда өткізіп, екі мерзімді қонысты, яғни қыстау, жайлауды пайдаланды. Ауылдардың қыстаудан көшу

айырмашылықтары 2–3 күндей. Жетісудағы Дулаттардың қысқа қашықтыққа көшуі жартылай отырықшы мал шаруашылығымен айналысуымен және Жетісудың табиғатының жайлауға ыңғайлы болуымен байланысты. Далашық және Үшбұлақ жайлауларын Дулаттардың бірнеше ауылдары бірігіп пайдаланған. Верный уезіндегі Дулаттар XIX ғасырдың бірінші жартысына дейін Іле өзенінің төменгі ағысы бойында тұрған (Пантусов, 1899: 276).

Верный уезінің Дулаттары тұрақты бір жерде қыстамады. Күрті өзенінен Балхаш көліне дейінгі аймақты алып жатқан Тауқұм болысын мекендеген Ботбай руының ауылдары Ақжал, Жуантөбе қыстауында қыстағанымен, бұл жерде ұйытқып соққан боран, желдің әсерінен мал арып кетпес үшін ірі-қараны қыста қолға ұстамай, оларды Іле өзені қойнауындағы қамысқа қарай айдаған. Бұл өңірдегі ауылдар қоныстары Ақсүйек, Алажол, Тоқмақ уезі, Ботабөру, Қызылақтау, Аяқұм, Жирекоты, Жауқантөбе, Қамау елді мекендері болып саналады (Баллицкий, 1873: 21–23).

1908 жылы санақ парақтарына сүйенсек XX ғасырдың бас кезіндегі Шу-Талас өзендері аңғарындағы Дулат тайпасының қыстау иемденуі келесідей:

Әулиеата уезінде Дулаттар Сарыүйсін, Шапырашты, Ысты, Жалайыр руларымен аралас қоныстанып, ауылдас болды. Бұл жердегі Дулаттардың негізгі қыстаулары Шу, Талас өзендерінің бойын, Мойынқұм өңірінің орталық аймағын, Талас Алатауының етегін, Шу, Талас, Ащыбұлақ, Қайыңды, Жіңішке жуалы, Ойтал, Құрағаты, Аспара өзендерінен бастау алатын бұлақ пен бастаулар бойын, Мөңке, Боқтыкен, Ақбастау, Қарақыстақ өзендері, Төре, Жарарық, Көкөзек, Тас, Қисық, Сарбек, Таскетбай, Ақназар арықтары бойларын алып жатты.

Аспара болысын толығымен дерлік Дулат-Ботбайлар қоныстанып, Аспара өзенінен бастау алатын Көк, Бел, Тұзық, Қыйсық, Жартоған, Қарасу, Тас, Жамбастаған, Жаманбұлақ, Молалы алыс, Сасықбұлақ, Жаман, Тастаған, Екінші тоған, Қарақобы, Жалқамыс тоған, Мақан, Жота арықтары бойларындағы Мұнғазан, Апанды төбе, Ойтал, Ақермен, Ақөлең, Тұзу ұсрат, Қыйсық ұсрат, Тақыркөл, Жартоған, Қарақобы, Саршыбұр, Аспара, Қызтоған, Шошқалы, Талдыбұлақ қыстауларында қыстаған. Болыс 11 әкімшілік ауыл, 22 шаруашылық ауылға бөлініп, 1715 шаңырақта 14213 Ботбай тұрған.

Асы болысының 2, 3, 4, 7 – ші әкімшілік ауылдарында шымырдың күнту аталығынан тарағандар, 5-ші әкімшілік ауылында Боққайнат аталығынан тарағандар, ал 6-шы әкімшілік ауылында Боққайнат пен Күнту аталығынан тарағандар аралас қоныстанып, Шу өзені бойындағы Батырбек, Аққұдық, Алаботалы, Қаракұдық, Тасөткел, Жаршапқан, Шарбақты, Тамдықарын, Шынкелді қарын, Бүргенсу, Тайсойған, Тастөбе, Ағашық, Жусан құдық, Аққұдық, Кемерқұдық қыстауларын иемденді.

Билікөл болысының 7-ші әкімшілік ауылына қараған 23 шаңырақ Шымырлар Жіңішке жуалы өзені бойындағы Теріс қыстауында қоныстанды.

Ботамойнақ-Алмалы болысының 1–4 әкімшілік ауылдары Шымырдың Жанғыбай аталығынан тараған 238 шаңырақтан құралып, Сүгіт өзені, Қайыңды арығы бойындағы Тілеміс сай, Әйтiмбет Сүгіт қыстауларын, Тегембай сай, Шалыбастау бұлақтары басындағы Түс, Шымшықсай, Шилібастау, Қосқара, Шыңырауқұдық, Сасықкөл, Ұзынбұлақ қыстауларын иемденген. Ал, осы болыстықтың 5-ші әкімшілік ауылында Жанғыбайлар мен Бестеректер Алмалы, Көкбастау бұлақ бастарында, Төленді арығы бойындағы Қызылқайнар, Алмалы, Қоңыртөбе, Қоямбай тал, Ботамойнақ, Тесік бастау, Ақбүйім қыстауларында қоныстанды. 8-ші әкімшілік ауылын толығымен Жаныс-Жанғыбайлардың 127 шаңырағы құрап, Талас өзені бойында қыстады. Ботамойнақ-Алмалы болысы 12 әкімшілік ауылға, 78 шаруашылық ауылға бөлінсе, соның 52 ауылын толығымен дерлік Шымырдың Бекболат атасынан тараған Сәмбет, Жанғыбайлар құрап, 1868 шаңырақта 11725 тұрғын болса, соның 90%-ы шымырларға тиесілі.

Қарабақыр болысының 8 әкімшілік ауылына қарасты 52 ауыл толығымен дерлік Өтеміс-Жаныстардан құралды. Қарабақырдағы Өтеміс-Жаныстар Арбай, Жамантөрткөл, Өтеміс, Күлпейіс, Тұрарт, Қарабөгет, Аюбай, Сарышым, Ақберді, Тілеген, Мәмбет арықтары бойындағы Құлқайнар, Естеміс, Қарашеңгел, Кеңтоғай, Шөлтөбе, Дөңгелексаз, Көкүзек, Қанқожа мешіт, Дермен қыстауларында қыстаған. 1313 шаңырақта 8569 Жаныс болған.

Қарақыстақ болысында толығымен дерлік Дулаттардан құралды. Болыс 11 әкімшілік ауыл, 30 шаруашылық ауылға бөлінсе 5-ші әкімшілікте ішінара төрелердің 43 шаңырағы өмір сүрген. Болыста барлығы 1630 шаңырақта 11166 тұрғын болса, соның 1587 шаңырағында, 10877 Ботбай болған. Болыстықтағы Ботбайлар Мөңке, Боқтыкен, Ақбастау, Қарақыстақ өзендері, Төре, Жарарық, Көкөзек, Тас, Қисық, Сарбек, Таскетбай, Ақназар арықтары бойындағы, Сарбұлақ, Талдыбұлақ бастарындағы Ойқұдық, Бозжота, Тастақ, Мөңке, Бөгібайсаз, Ақназар, Молалы, Тасшілік, Ойранды, Әулиебұлақ қыстауларында қыстаған.

Құрағатын болысы тұрғындарының да негізгі басым бөлігін Дулаттар құрады. 1909 жылы 142 шаңырақ Дулат Иманбайарық қыстауында, 279 шаңырақ Дулат Құрағаты сай қыстауында, 157 шаңырақ Құдайкүл-Ботбайлар Күлтоған, Мерке, Шолаң қыстауларында, 193 шаңырақ Сиыршы-Ботбайлар мен Жаныстар Шошқалы, Махан, Аспара, Қарасу қыстауларында қоныстанды (1–3 әкімшілік ауылдар). Болыстықтың 5–9 әкімшілік ауылдарын толығымен Қоралас руынан тарағандар құрап, 646 шаңырақ, 6037 тұрғын қоралас Ойтал, Құрағаты, Аспара өзендері және Сортоған, Қарасу арықтары бойындағы Беларық, Сортоған, Тоқташ, Шілік қыстауларында қыстады. Ал 10-шы әкімшілік ауылда толығымен Бесторсық аталығынан тарағандар қоныстанып, 169 шаңырақта 1433 тұрғын болған.

Күшеней болысы да Дулаттардан құралды. Болыстықтағы 10 әкімшілік ауыл 53 ауылға бөлініп, 1293 шаңырақта 8198 Дулат, яғни Шымырдың Бестерек, Жанғыбай аталығынан тарағандар тіркелді. Мұндағы Бестерек-Шымырлар Талас өзені, Жота, Қарабөгет, Сарыөзек арықтары бойында, Шалке, Көшеней бұлақтары басында, Жанғыбай-Шымырлар Темірбек, Айтабар арықтары бойларында қыстаған.

Мақбал болысында Дулаттың Жиенбет, Күнту аталығынан тараған тұрғындар қоныстанып, барлығы 875 шаңырақта 5367 адамды құрады. Олардың қыстаулары Ащыбұлақ, Қайыңды өзендері, Бақытжартоспа, Арыстантоспа, Шеңгелдітоспа бұлақтарының басында орналасты.

Баутерек болысының 7, 8, 9, 10 ауылдарында Босмойындар шоғырланып, сол уақытта барлығы 520 шаңырақ тіркелді. Статистар 1908 жылы Әулиеата уезінен барлығы 36023 шаңырақ Ұлы жүз отбасына санақ парағын толтырған (МКЗ, 1911: 126).

Әулиеата уезінің Мерке, Үшқорған, Ботамойнақ-Алмалы қыстауларында қоныстанған Дулат шаруашылықтары қыстық мал жайылымдарын Қаратау таулары етегінен, Александровск қыратынан, Ішкілі тау етегінен иемденді. Көктеулік жайылымға қыстау маңынан алысқа кетпеді. Көктеулік, күздеулік жайылымдарды Талас жазығындағы Ортақтау, Ақтастау, Ішкілі тауларының оңтүстік сілімдерінен иемденіп, оны ауылдар бірігіп пайдаланған (МКЗ, 1911: 70; 116–136).

1913 жылғы санақ Шу, Талас өзені бойындағы 9664 шаңырақты қамтыған, соның ішінде 8011 шаңырақ Әулиеата уезінің Ағашақ, Аққолтық, Арғын, Ошақты, Күйік, Шу, Асы болысынан; Черняев уезінен 1653 шаңырақ Жаңасу, Жылыбұлақ, Қаракөл, Құршу, Сарыөзек болыстарынан қыстауда отырған кездерінде тіркелген (МКЗ, 1915: 24).

Малы көп ауылдар қыс қатты болған кезеңде Сырдария өзенінің сол жақ бетіндегі Қызылқұм құмдарындағы құмжалдар ортасындағы сайларға көшкен (МКЗ, 1915; Хозяйство казахов, 1980: 76)

Жайлауға көшу ареалы

Шу-Іле аралығы, Талас бойындағы көшпелілердің қыстаудан жайлауға көшу ареалына қарай орташа қысқа қашықтыққа, алыс қашықтыққа көшетіндер деп екіге бөлуге болады. Орташа қашықтыққа көшетін Талас, Мерке, Үшқорған Дулаттары көктеу мен күздеуде Мойынқұм құмында, жазда Шотқала, Ұзын Ахмет, Сусамыр жайлауларына, ал Әулиеата уезінің батысында орналасқан Дулаттар Александровск қыратының екі жақ сілімдеріндегі, Қаратау тауларының жоғарғы сілімдеріндегі жайлаулық жерлерге көшкен. Бұл жайлаулардың шөбі шүйгін, көк майса болғандықтан, мал тез семірген. Сусамыр жайлауында Дулат ауылдары тамыздың ортасына дейін, ал Мойынқұм құмдарында күздеуде қар түскенше отырған (МКЗ, 1911: 72, 125; Алибий, 1903). Яғни орташа қысқа қашықтыққа көшетін

ауылдар қыста Шу-Іле, Талас бойында, тау ішіндегі жазықты (терең ойпатты емес сайлар) сайларда, жазда осы өңірдегі тау қыраттарына қарай, өзен-сулардың жоғары ағысы бойына көтерілген.

Шу-Талас бойындағы мал саны көп ауылдары, яғни жартылай көшпелілердің алыс жайлауға көшетіндерінің саны шамамен 25% құрап, жаздық мал жайылымын алыстан іздеп, Ферғана облысының Наманган уезі таулары етегіне, кейбірі Қарқара уезіне, Ақмола уезіне қарасты Жетіқоңыр жайлауына көшкен. Жетіқоңыр жайлауы алыс жолды құраған, оған көшкенде ауыр деген заттарды қыстауда қалдырып, жайлауға тұрмысқа қажетті заттарды алып шыққан. Түйелерді көлік ретінде пайдаланып жүк артқан, жылқы үйірін бөлек, ұсақ мал отарын бөлек айдаған. Жайлауға бірнеше ауыл бірігіп, үлкен бір қауымды құрап көшкен. Мал төлдері көп, әрі жас болғанда, олар әлі ширыға қоймағандықтан бір күнде 3–5 шақырым жер жүріп, бір-екі күн құдық бастарында тоқтап, дем алған. Таң ата ерте жолға шығып, түс қайта көлеңкеде тоқтап, кешке қарай одан әрі жүріп отырған (МКЗ, 1915: 51; Хозяйство казахов, 1980: 77). Наманган уезіне Қаратау, Алатау асулары арқылы өткен.

Жетіқоңыр (жеті + қоңыр) топонимикасы «жеті қоңыр салқын жайлау» деген мағына береді, ол Бетпақдала мен Атбасар аралығындағы Дабысұн, Кент, Қотан, Талды, Барша, Жиделі, Жабағалы жайлауларын қамтитын аймақ, өңір. Шу өзені бойындағы малы көп ауылдар ерте көктемде солтүстік бағытқа көтеріліп, Жетіқоңыр жайлауларына жету үшін 1000 шақырым жолды еңсерген. Жетіқоңыр жайлауына Сырдарияның орта ағысы бойындағы Шымкент уезіндегі малы көп Дулаттар да көшіп, бір жолмен жүрді (МКЗ, 1915: 100; Хозяйство казахов, 1980: 76). Жетіқоңыр жолы қазақ жеріндегі қашықтығы ұзақ тарихи кезеңдегі қатынас жолдарының бірі. Қазақтар байырғы қатынас жолдарын «қаражолдар» деп те атаған. «Қаражол» атауы қазіргі кезде де кең қолданыста.

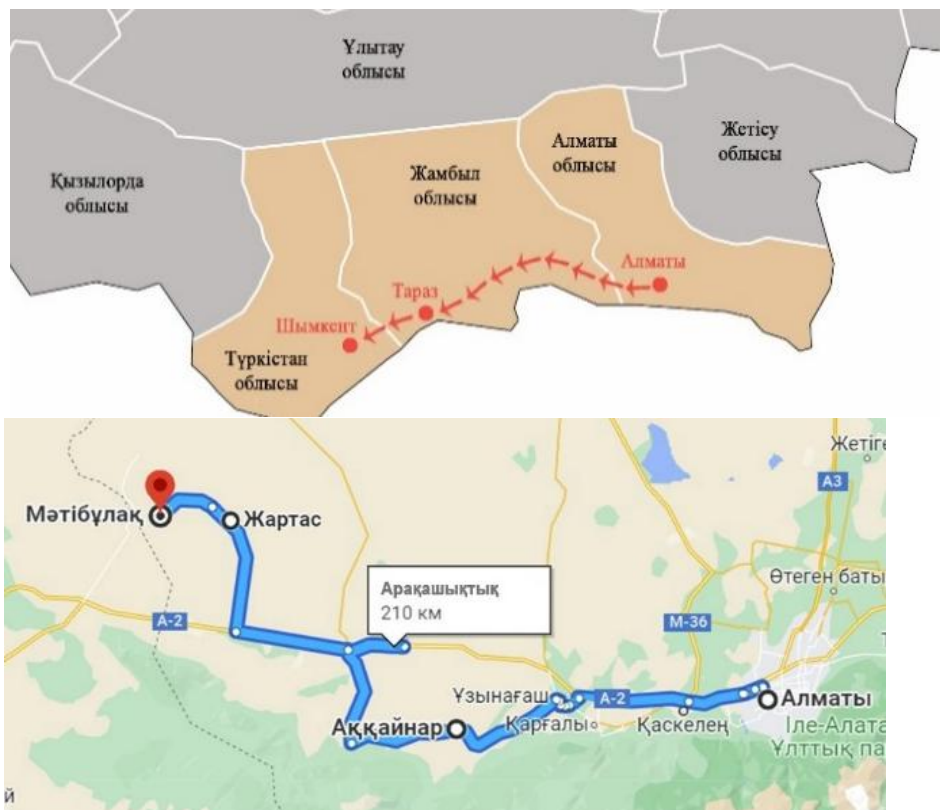
Біз зерттеп отырған оңтүстік-шығыстың жартылай шөлді аймақтары, Қаратау тауы, Талас Алатауының солтүстік қыраттары, Александр қыратының етегі мен сайларын, Талас, Шу өзендерінің орта, төменгі ағыстары бойы байырғы көш жолдарының бағытын құрап, қыстаудан жайлауға орташа қашықтықта көшудің тік/вертикальды бағытымен қатар меридиональды бағытын қатар ұстанды (Хозяйство казахов, 1980: 76)

Нәтижелер

Қазақ жерінің оңтүстік-шығысындағы Дулаттар жартылай көшпелі мал шаруашылығымен қатар егіншілікті қоса кәсіп етті, қосалқы шөп шабумен айналысты (Баллицкий, 1873: 21–23; Загряжский, 1874: 97–98, 110–111). XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басында Әулиеата уезінде жартылай көшпелілер – 50,1 %, отырықшылар – 49,9 %; Верный уезінде жартылай көшпелілер – 84,7%; отырықшылар – 15,3 % құраған (Хозяйство казахов, 1980: приложение, карта 2). 1907 жылы Әулиеата уезінің жалпы саны 43294 шаңырағының қыстық қонысы мен жайылымдық жері 1 724 081 десятина, жайлаулық қонысы мен жайылымдық жер қоры 2 444 140 десятина жерді алып жатты. 1913 жылы Талас пен Шу өзенінің төменгі ағысы бойындағы Әулиеата мен Шымкент уезінің солтүстік бөлігін қоса есептегенде қыстық қоныс-жайылым – 1 131 003, жаздық қоныс-жайылым 5 015 126 десятина жерді қамтыған (Хозяйство казахов, 1980: 63–64). Бұл көрсеткіш Шу-Іле, Талас аңғарындағы Дулат тайпасына да тиесілі. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Шу-Талас этнокартографиясындағы «атақоныс» тарихи дәуірлерден атадан балаға мұра болып келгендігін дәлелдейді. Жетісу өңірінің оңтүстік-шығысындағы Мәтібұлақ, Бөрішалақ, Жартас, Аққайнар, Еспе, Қарашағыл шатқалы ертеден Дулаттардың қонысы болған. Тарихи-топонимикалық тұрғыдан келсек, ертедегі қыстаулық жер-су атаулары осы күнге өзгеріссіз жеткен.

Халық арасында тараған аңыз бойынша Мәтібұлақ атауы Мәті деген қалмақ қызымен байланысты. Бөрішалақ Жартас тауының шатқалында қасқыр апанының болуы, жартасқа салынған қасқыр бейнелерінің кездесуіне орай қалыптасқан. Аққайнар бұлақ көзінің бастауынан өзен ағып, табиғи жыра қалыптастырған. Жартас тауының етегінен осы өзен жырасының өтуіне орай тау етегіндегі елді мекен атауы да, Жартас тауының шатқалдары да

Аққайнар аталып кеткен. Еспе жер асты су жолының атауы, жер асты суының жақын болуымен байланысты Еспе аталған. Шидің қалың өсуі жер асты су жолының жақын болуының дәлелі. Қарашағыл осы жердің топырағы мен құмына орай қалыптасқан. Жер-су атауларының сақталуы тарихи топонимикалық зерттеуде маңызды ғылыми ақпарат. Бұл елді мекенді қоныстанған жергілікті халықтың мал шаруашылығы, егіншілік, шөп шабу кәсіптерімен айналысуы ертеден жалғасын тапқан.

Сурет 3 – Дулат тайпасының мерзімдік қоныстарын далалық зерттеу бағыттары: Алматы-Шымкент; Алматы-Мәтібұлақ. Бағыттық сызба: С. Сапатаев
[Fig. 3 – Field research routes of the seasonal settlements of the Dulat tribe: Almaty–Shymkent; Almaty–Matibulak. Route scheme by S. Sapataev].

Сурет 4 – Оба. Тұманды күндері малшылардың бағыт ұстауы үшін жартас, тау шыңына қойылатын белгі.
Еспе шатқалы. Шу-Іле аңғары экспедициясы – 2022.
[Fig. 4 – Oba. A marker placed on a rock or mountain peak to help herders navigate during foggy days. Espe Gorge. Shu-Ile Valley Expedition – 2022].

Сурет 5 – Қыстау орындары. Еспе шатқалы. Шу-Іле аңғары экспедициясы – 2022.
[Fig. 5 – Wintering sites. Espe Gorge. Shu-Ile Valley Expedition – 2022].

Қорытынды

Қазақ халқының бір аймақтағы сан ғасырлық тарихы, олардың қоныстану тарихы мен олардың этникалық құрамы, саны, мерзімдік қонысқа көшіп-қонуын зерттеу, әр ру-тайпаның «атақоныс» концепциясын тануға мүмкіндік береді. Қазақтардың аймақтық ерекшелігін негізге ала отырып, тарихи-этнографиясын ғылыми-теориялық, ғылыми практикалық қырынан игерудің отандық этнология ғылымы үшін маңызы зор. Жекеленген аймақтардағы қазақтардың, соның ішінде әр ру-тайпаның шаруашылық жүргізу қарекеттері, әлеуметтік-демографиялық тенденциясы сияқты тақырыптарды біріктіре саралау аймақтық этнография бағытында маңызды. XIX-XX бас кезіндегі мерзімдік қоныстар, жайылымдық жерлер топонимикасы ортағасырлық деректерге сәйкес келеді. Көшпелі шаруашылықтан жартылай отырықшылыққа өту кезеңіндегі ірі бетбұрыстар Қазақстанның әр аймағында қалыптасқан шаруашылық дәстүріне қарай әр қилы өтті. Біздің басты мақсатымыз осы тарихи бетбұрыс кезеңіндегі Талас, Шу-Іле аңғары қазақтарының, соның ішінде осы аймақтағы саны жағынан басым ру Дулаттардың қоныстануының тарихи географиясының ерекшелігін анықтау болды. Талас, Шу-Іле аңғарындағы байырғы қыстау орындары мен ауылдарға этнографиялық далалық зерттеу жұмысы барысындағы алғашқы ауыл шаруашылығы санағында көрсетілген тау-шатқалдардағы Еспе, Аққайнар, Мәтібұлақ, Бөрішолақ сайларында қыстау орындарындағы тіркеулер, жергілікті дерек кісілермен пікір алмасу байырғы ру-тайпалардың «атақоныс» концептісінің мәнінің жоғары екенін айғақтады.

Дереккөз

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві
И-3 қор: «Начальник Алатавского округа»

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan
Fond I-3: «Head of the Alatavsky District»

Әдебиеттер

Абрамов, 1867 — *Абрамов Н.А.* Алматы или укрепление Верное с его окрестностями // Записки Императорского Русского Географического Общества. По общей географии. Т.1. Под ред. П.Семенова. СПб: Типография В.Безобразова, 1867. С. 255–268.

Абрамов, 1867 — *Абрамов Н.А.* Река Каратал с ее окрестностями // Записки Императорского Русского Географического общества по общей географии. СПб. 1867. Вып 1. С. 269–278.

Алибий, 1903 — *Алибий.* Из долины Сусамыра // Туркестанские Ведомости, 1903. № 58. 20 июля. С. 358–359.

Аманжолов, 1959 — *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.1. Алматы: Казахское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959. 452 с.

- Арғынбаев, Мұханов, Востров, 2000 — *Арғынбаев Х., Мұханов М., Востров В.* Қазақ шежіресі хақында. Алматы: Атамұра, 2000. 464 б.
- Аристов, 1897 — *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // «Живая старина», 1896. Вып. 3–4. СПб: Типография С.Н.Худекова, 1897. С. 277–456.
- Аристов, 1894 — *Аристов Н.А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой орды и кара киргизов // «Живая старина», 1894. Вып. 3–4. С. 391–486.
- Әзірбаев, 2008 — *Әзірбаев К.* Әз Төле би (Өлең). Мына кітапта: Төле би. Құрастырған С.Дәуітұлы. Алматы, «Қаз. Ақпарат», 2008. 256 б.
- Баллицкий, 1873 — *Баллицкий Ю.* Заметки о кочевом населении в Верненском уезде (из записок организационных комиссий Семиреченской области) // Туркестанские ведомости. 1873. № 6. 6 февраля. С. 21–23.
- Военно-статистическое описание, 1910 — *Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа.* Чжунгарского-Семиреченский приграничный район. Ч.1. Сост. Д. Федоров. Ташкент. 1910. 181 с.
- Волости Копалского, 1872 — *Волости Копалского* уезда. Ежегодник // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.1. Под ред. Н.А. Маева. СПб. 1872. 328 с.
- Георги, 1799 — *Георги И.Г.* Описание всех обитающих в Российском государстве народов, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей. СПб.: При имп.АН, 1799. Ч.2. 168 с.+30 вкл.
- Гродеков, 1889 — *Гродеков Н.И.* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. Ташкент: Типо-литография С.И.Лахтина, 1889. 205 с.
- Дәуітбеков, 2006 — *Дәуітбеков Ә.* Сикым шежіресі. Алматы: Қазақпарат, 2006. 920 б.
- Досымбаева, 2012 — *Досымбаева А.* Қазақстандағы түрік мұрасы. Мына кітапта: VI–VIII ғғ. Еуразиядағы түрік мұрасы (ғылыми-танымдық альбом). Ғылыми ред.: А.Досымбаева. Алматы, 2012. 228 б.
- Загряжский, 1874 — *Загряжский Г.С.* Быт кочевого населения долин Чу и Сырдарьи // Туркестанские ведомости. Ташкент, 1874. № 25. С. 97–98. № 28. С. 110–111.
- Левшин, 1832 — *Левшин А.И.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.III. Этнографические известия. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. 304 с.
- Логинов, 1872 — *Логинов А.А.* О числе кочевого населения Аулиеатинского уезда. Ежегодник // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Издательство Туркестанского статистического комитета. Вып. 1. Под ред. Н.А.Маева. СПб.: Типография Ф.Михьева, 1872. 237 с.
- МКЗ, 1915 — *Материалы по киргизскому землепользованию* района реки Чу и низовьев реки Таласа Черняевского и Аулиеатинского уездов Сыр-Дарьинской области. Под редакцией И.Рылова. Ташкент: Лито-типография В.М.Илина, 1915. 210 с.
- МКЗ, 1911 — *Материалы по киргизскому землепользованию.* Сырдаринская область. Аулиеатинский уезд. Том 1—2. Под редакцией П.Скрыплева. Ташкент: Лито-типография В.М.Ильина, 1911. Том 1. 214 с. Том 2. 216 с.
- Материалы по обследованию, 1911 — *Материалы по обследованию* туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Под руководством П.П. Румянцева. Т.1 Лепсинский уезд. СПб., 1911. 633 с.
- Материалы по обследованию, 1913 — *Материалы по обследованию* туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Под руководством П.П. Румянцева. Т.4. Верненский уезд. СПб., 1913. 1002 с.
- Мейер, 1865 — *Мейер Л.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч.1. Киргизская степь. Оренбургского ведомства. СПб.: Тип. Э.Веймера, 1865. 288 с.+ 12 л карта + табл.
- Монастырский, 1872 — *Монастырский В.А.* О числе кочевого населения в Семиреченской области. Ежегодник // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.1. СПб., 1872.
- Мыңжан, 1993 — *Мыңжан Н.* Қазақтың көне тарихы. Алматы: Жалын, 1993. 400 б.
- Никонов, 1978 — *Никонов В.А.* Заметки по оронимии Киргизии. «Ономастика Средней Азии». М.: 1978. С. 86–107.
- Пантусов, 1899 — *Пантусов Н.* Новая археологическая находка в Аулиеатинском уезде // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Том XI. Вып. I–IV. СПб., 1899.
- Материалы по истории Казахской, 1940 — *Письмо Оренбургского военного губернатора Г.С. Волконского Министру коммерции Н.П. Румянцеву: «Описания 3-х Киргиз-Кайсацких орд».* Материалы по истории Казахской ССР. (1785—1828 гг.) Т.IV. — М.-Л.: Изд. АН СССР. 1940. С. 514–516 (543 с. + 1 л. Карта).
- Радлов, 1989 — *Радлов В.* Из Сибири. Страницы дневника. М.: Наука, 1989. 749 с.
- Радлов, 1880 — *Радлов В.* Средняя Зеравшанская долина // Записки Императорского общества. По отд. Этнографии. Том 6. СПб. 1880. 93 с.
- Тынышпаев, 1925 — *Тынышпаев М.* Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент: Восточное отделение киргизского государственного издательства, 1925. 63 с.+ С. 64 – 75 вкл. приложение.
- Хозяйство казахов, 1980 — *Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков.* Материалы к историко-этнографическому атласу. Алма-Ата: Наука, 1980. 256 с. + 4 карта.

References

- Abramov, 1867 — *Abramov N.A.* Almaty ili ukreplenie Vernoe s ego okrestnostyami. Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva [Almaty, or the Vernoe Fortification and Its Surroundings. Proceedings of the Imperial Russian Geographical Society]. Po obshchei geografii. T. 1. Pod red. P. Semenova. SPb: Tipografiya V. Bezobrazova, 1867. p. 255–268. (In Russ.).
- Abramov, 1867 — *Abramov N.A.* Reka Karatal s ee okrestnostyami [The Karatal River and Its Surroundings]. Zapiski Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva po obshchei geografii. SPb, 1867. Vyp. 1. p. 269–278. (In Russ.).
- Alibii, 1903 — *Alibii*. Iz doliny Susamyra [From the Susamyr Valley]. Turkestanskije Vedomosti, 1903. No. 58. 20 iyulya. p. 358–359. (In Russ.).
- Amanzholov, 1959 — *Amanzholov S.* Voprosy dialektologii i istorii kazakhskogo yazyka [Issues of Dialectology and the History of the Kazakh Language]. Ch. 1. Almaty: Kazakhskoe gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo, 1959. 452 p. (In Russ.).
- Argynbaev, Mukhanov, Vostrov, 2000 — *Argynbaev Kh., Mukhanov M., Vostrov V.* Kazak shezhiresi khakynda [On the Kazakh Shezhire (Genealogy)]. Almaty: Atamura, 2000. 464 p. (In Kaz.).
- Aristov, 1894 — *Aristov N.A.* Opyt vyiasneniya etnicheskogo sostava kirgiz-kazakhov Bol'shoi ordy i kara kirgizov [An Attempt to Determine the Ethnic Composition of the Kirghiz-Kazakhs of the Great Horde and the Kara-Kirghiz]. Zhivaya starina, 1894. Vyp. 3–4. p. 391–486. (In Russ.).
- Aristov, 1897 — *Aristov N.A.* Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostei i svedeniya ob ikh chislennosti [Notes on the Ethnic Composition of Turkic Tribes and Peoples and Information on Their Population Size]. Zhivaya starina, 1896. Vyp. 3–4. SPb: Tipografiya S.N. Khudekova, 1897. p. 277–456. (In Russ.).
- Azirbaev, 2008 — *Azirbaev K.* Az Tole bi (Olen) [Az Tole Bi (Poem)]. Myna kitapta: Tole bi. Kurastyrgan S. Dauituly. Almaty: Kaz. Akparat, 2008. 256 p. (In Kaz.).
- Ballickii, 1873 — *Ballickii Yu.* Zametki o kochevom naselenii v Vernenskom uezde (iz zapisok organizatsionnykh komissii Semirechenskoi oblasti) [Notes on the Nomadic Population in the Verny Uyezd (from the Records of the Organizational Commissions of the Semirechye Region)]. Turkestanskije vedomosti. 1873. No. 6. 6 fevralya. p. 21–23. (In Russ.).
- Dauitbekov, 2006 — *Dauitbekov A.* Sikym shezhiresi [The Genealogy (Shezhire) of the Sikym]. Almaty: Kazakparat, 2006. 920 p. (In Kaz.).
- Dosymbaeva, 2012 — *Dosymbaeva A.* Kazakstandagy turik murasy. Myna kitapta: VI–VIII gg. Euraziyadagy turik murasy (gylimi-tanyndyk al'bom) [Turkic Heritage in Kazakhstan. In: Turkic Heritage in Eurasia in the 6th–8th Centuries (Scientific and Educational Album)]. Gylimi red.: A. Dosymbaeva. Almaty, 2012. 228 p. (In Kaz.).
- Georgi, 1799 — *Georgi I.G.* Opisanie vseh obitayushchikh v Rossiiskom gosudarstve narodov, tak zhe ikh zhteiskikh obryadov, ver, obyknovenii, zhilishch, odezhd i prochikh dostopamyatnostei [Description of All the Peoples Living in the Russian State, as well as Their Everyday Rituals, Beliefs, Customs, Dwellings, Clothing, and Other Notable Features]. SPb.: Pri imp. AN, 1799. Ch. 2. 168 p. + 30 vkl. (In Russ.).
- Grodekov, 1889 — *Grodekov N.I.* Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoi oblasti [The Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syr-Darya Region]. Yuridicheskii byt. T. 1. Tashkent: Tipo-litografiya S.I. Lakhtina, 1889. 205 p. (In Russ.).
- Khozyaistvo kazakhov, 1980 — *Khozyaistvo kazakhov na rubezhe XIX–XX vekov. Materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu* [The Economy of the Kazakhs at the Turn of the 19th–20th Centuries. Materials for a Historical and Ethnographic Atlas]. Alma-Ata: Nauka, 1980. 256 p. + 4 karty. (In Russ.).
- Levshin, 1832 — *Levshin A.I.* Opisanie kirgiz-kazach'ikh ili kirgiz-kaisatskikh ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kazakh, or Kirghiz-Kaisak, Hordes and Steppes]. Ch. III. Etnograficheskie izvestiya. SPb.: Tipografiya Karla Kraiya, 1832. 304 p. (In Russ.).
- Loginov, 1872 — *Loginov A.A.* O chisle kochevogo naseleniya Aulieatinskogo uezda. Ezhegodnik. Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya. Ezhegodnik. Izdatel'stvo Turkestanskogo statisticheskogo komiteta [On the Number of the Nomadic Population of the Aulieata Uyezd. Yearbook. Materials for the Statistics of the Turkestan Region. Yearbook. Published by the Turkestan Statistical Committee]. Vyp. 1. Pod red. N.A. Maeva. SPb.: Tipografiya F. Mikh'eva, 1872. 237 p. (In Russ.).
- Materialy po istorii Kazakhskoi, 1940 — *Pis'mo Orenburgskogo voennogo gubernatora G.S. Volkonskogo Ministru kommersii N.P. Rumyantsevu: Opisanie 3-kh Kirgiz-Kaisatskikh ord. Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828 gg.)* [Letter of the Orenburg Military Governor G.S. Volkonsky to the Minister of Commerce N.P. Rumyantsev: Description of the Three Kirghiz-Kaisak Hordes. Materials on the History of the Kazakh SSR (1785–1828)]. T. IV. M.; L.: Izd. AN SSSR, 1940. p. 514–516 (543 p. + 1 l. karta). (In Russ.).
- Materialy po obsledovaniyu, 1911 — *Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo khozyaistva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoi oblasti* [Materials on the Survey of Native and Russian Old-Settler Economy and Land Use in the Semirechye Region]. Pod ruk. P.P. Rumyantseva. T. 1. Lepsinskii uezd. SPb, 1911. 633 p. (In Russ.).
- Materialy po obsledovaniyu, 1913 — *Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhil'cheskogo khozyaistva i zemlepol'zovaniya v Semirechenskoi oblasti* [Materials on the Survey of Native and Russian Old-Settler Economy and Land Use in the Semirechye Region]. Pod ruk. P.P. Rumyantseva. T. 4. Vernenskii uezd. SPb, 1913. 1002 p. (In Russ.).

Meyer, 1865 — *Meyer L.* Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami general'nogo shtaba. Ch. 1. Kirgizskaya step'. Orenburgskogo vedomstva [Materials for the Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff. Part 1. The Kirghiz Steppe of the Orenburg Department]. SPb.: Tip. E. Veimera, 1865. 288 p. + 12 l. karta + tabl. (In Russ.).

MKZ, 1911 — Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu. Syrdar'inskaya oblast'. Aulieatinskii uyezd [Materials on Kyrgyz Land Use. Syr-Darya Region. Aulieata Uyezd]. T. 1–2. Pod red. P. Skrypleva. Tashkent: Lipo-tipografiya V.M. Il'ina, 1911. T. 1. 214 p.; T. 2. 216 p. (In Russ.).

MKZ, 1915 — Materialy po kirgizskomu zemlepol'zovaniyu raiona reki Chu i nizov'ev reki Talasa Chernyaevskogo i Aulieatinskogo uezdov Syr-Dar'inskoi oblasti [Materials on Kyrgyz Land Use in the Area of the Chu River and the Lower Reaches of the Talas River of the Chernyaev and Aulieata Uyezds of the Syr-Darya Region]. Pod red. I. Rylova. Tashkent: Lipo-tipografiya V.M. Ilina, 1915. 210 p. (In Russ.).

Monastyrskii, 1872 — *Monastyrskii V.A.* O chisle kochevogo naseleniya v Semirechenskoi oblasti [On the Number of the Nomadic Population in the Semirechye Region]. Ezhegodnik. Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraia. Vyp. 1. SPb, 1872. (In Russ.).

Mynzhan, 1993 — *Mynzhan N.* Kazaktyñ kone tarikhy [The Ancient History of the Kazakhs]. Almaty: Zhalyñ, 1993. 400 p. (In Kaz.).

Nikonov, 1978 — *Nikonov V.A.* Zametki po oronimii Kirgizii. Onomastika Srednei Azii [Notes on the Oronymy of Kyrgyzstan. Onomastics of Central Asia]. M., 1978. p. 86–107. (In Russ.).

Pantusov, 1899 — *Pantusov N.* Novaya arkheologicheskaya nakhodka v Aulieatinskom uезде. Zapiski vostochnogo otdeleniya Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva [A New Archaeological Find in the Aulieata Uyezd. Proceedings of the Eastern Department of the Imperial Russian Archaeological Society]. T. XI. Vyp. I–IV. SPb, 1899. (In Russ.).

Radlov, 1880 — *Radlov V.* Srednyaya Zeravshanskaya dolina. Zapiski Imperatorskogo obshchestva [The Middle Zeravshan Valley. Proceedings of the Imperial Society]. Po otd. etnografii. T. 6. SPb, 1880. 93 p. (In Russ.).

Radlov, 1989 — *Radlov V.* Iz Sibiri. Stranitsy dnevnika [From Siberia. Pages from a Diary]. M.: Nauka, 1989. 749 p. (In Russ.).

Tynyshpaev, 1925 — *Tynyshpaev M.* Materialy k istorii kirgiz-kazakhskogo naroda [Materials on the History of the Kirghiz-Kazakh People]. Tashkent: Vostochnoe otdelenie kirgizskogo gosudarstvennogo izdatel'stva, 1925. 63 p. + p. 64–75 vkl. prilozhenie. (In Russ.).

Voенно-statisticheskoe opisanie, 1910 — Voенно-statisticheskoe opisanie Turkestanskogo voennogo okruga. Chzhungarsko-Semirechenskii prigranichnyi raion [Military-Statistical Description of the Turkestan Military District. The Dzungarian–Semirechye Border Region]. Ch. 1. Sost. D. Fedorov. Tashkent, 1910. 181 p. (In Russ.).

Volosti Kopalskogo, 1872 — Volosti Kopalskogo uезда. Ezhegodnik. Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraia [Volosts of the Kopal Uyezd. Yearbook. Materials for the Statistics of the Turkestan Region]. Vyp. 1. Pod red. N.A. Maeva. SPb, 1872. (In Russ.).

Zagriazhskii, 1874 — *Zagriazhskii G.S.* Byt kochevogo naseleniya dolin Chu i Syrdar'i [The Way of Life of the Nomadic Population of the Chu and Syr Darya Valleys]. Turkestanskije vedomosti. Tashkent, 1874. No. 25. p. 97–98; No. 28. p. 110–111. (In Russ.).

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Alpysbes M.A., Khumarzakh A., Kara A. THE LETTER OF GÜYÜK KHAN AS A HISTORICAL SOURCE	608

HISTORY

Batyrbayeva M., Dönninghaus V. THE HISTORY OF THE FORMATION OF CIVIL AVIATION IN KAZAKHSTAN (1920–1940)	626
Bekenova A.A., Mukhatova O.Kh. COMBATING CRIME AMONG HOMELESS CHILDREN IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S	642
Berlibay E., Zhubanyshov B., Smanova A. THE CONSEQUENCES OF REPRESSION IN KAZAKHSTAN (1920-1950)	659
Zhirenov A.A., Kalan E. EMIR OF KHOREZM HUSSEIN SUFI IN HIS WORK “TAVARIKH-I GUZIDE-I NUSRAT-NAMEH“	677
Kapbarova G.Sh., Amirbek A.A., Gündogdu A. SETTLEMENT AND SOCIAL ADAPTATION OF KANDAS IN SOUTHERN KAZAKHSTAN: REGIONAL DYNAMICS AND THE IMPACT OF MIGRATION POLICY (2000–2023)	689
Kapayeva A.T., Kassymova D.B., Konkabayeva A.N. SOCIAL POLICY AND WOMEN’S HEALTH IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S: A HISTORICAL-SOCIAL ANALYSIS	705
Mamytova S.N., Shayakhmet N.U., Batalov K.K. USE OF SNOW AND SNOW RETENTION PRACTICES IN THE ECONOMY OF THE KAZAKHS IN THE IRTYSH REGION (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY)	725
Nurymbetova G.R., Abzhanov Kh.M. POLITICAL REPRESSION IN KAZAKHSTAN: THE FATE OF S. SEIFULLIN	738
Ospanova R.R., Murzakhodzhayev K. ACTIVITIES OF SECULAR AND MUSLIM EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE SEMIRECHYE REGION AT THE TURN OF THE XIX–XX CENTURIES (INTERDISCIPLINARY ANALYSIS BASED ON ARCHIVAL DOCUMENTS)	753
Saktaganova Z.G., Zhagypar A.B., Baigozhina G.M. OME ASPECTS OF “DISSENT“ AMONG THE YOUTH OF KARAGANDA IN 1940–1945	772
Satenova M., Shotanova G., Zhetpisbay N. ON THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC ARCHEOGRAPHY BASED ON DOCUMENTARY PUBLICATIONS OF THE 18TH–19TH CENTURIES	789
Toraigyrov E.M., Dzhumashev A.M. THE ZHATAKS OF THE IRTYSH REGION AND THE TEN-VERST BELT IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES	806
Tuleshova U.Zh., Galimov E.A. IMPERIAL POWER AND QAZAQ ELITES: MAIN DIRECTIONS OF THE HISTORIOGRAPHICAL STUDY OF THE INSTITUTION OF SULTAN-RULERS IN THE JUNIOR ZHUZ	821
Tursun Kh.M., Khazretalikyzy R., Kapbarova G.M. THE HISTORICAL PSYCHOLOGY OF FORCED NOMADIC DISPLACEMENT	840
Cherepanov K.V., Omarova G.A., Ualtaeva A.S. THE FORMATION OF ALMATY AS THE POLITICAL CENTER OF KAZAKHSTAN (1920S–30S)	854
Shashayev A.K., Kurmanalina N.N., Belous S.G. POLICE ACTIVITIES DURING THE 1916 UPRISING IN THE SEMIRECHESK REGION	876

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Razdykov S.Z., Sydygaliyev S.M., Khainazarov B.B. ONOMASTIC ELEMENTS OF SUFI ORIGIN IN THE GENEALOGY OF KAZAKH CLANS IN THE XIV–XV CENTURIES	892
Samashev S.K., Sapashev O.S., Seitkhanuly Sh. TAMGAS AND EAR MARKS (EN) OF THE KAZAKHS OF MONGOLIA	908
Sapatayev S.A., Kartayeva T.E., Orynbasar B.K. SEASONAL SETTLEMENTS OF THE DULAT TRIBE IN THE VALLEYS OF THE SHU-ILE AND TALAS RIVERS	926

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Алпысбес М.А., Хумарзах А. Қара Ә.	
КҮЙІК ХАННЫҢ ХАТЫ – ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗІ РЕТІНДЕ	608

ТАРИХ

Батырбаева М., Дёнингхаус В.	
ҚАЗАҚСТАНДА АЗАМАТТЫҚ АВИАЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ (1920–1940 ЖЖ.)	626
Бекенова А.А., Мухатова О. Х.	
1920-ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПАНАСЫЗ –	
БАЛАЛАР ҚЫЛМЫСЫНА ҚАРСЫ КҮРЕС	642
Берлібай Е., Жұбанышов Б., Сманова А.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚУҒЫН–СҮРГІНІНІҢ ЗАРДАПТАРЫ (1920-1950 жж.)	659
Жиренов А.А., Калан Э.	
«ТАУАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ»	
ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ХОРЕЗМ ӘМІРІ ХУСЕЙН СУФИ	677
Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Гүндоғду А.	
ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАНДАСТАРДЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ	
МЕН ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙІМДЕЛУІ: АЙМАҚТЫҚ ДИНАМИКАСЫ	
ЖӘНЕ КӨШІ-ҚОН САЯСАТЫНЫҢ ӘСЕРІ (2000–2023 ЖЖ.)	689
Қапаева А.Т., Қасымова Д.Б., Қоңқабаева А.Н.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1920–1930-ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТ	
ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР ДЕНСАУЛЫҒЫ: ТАРИХИ-ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ	705
Мамытгова С.Н., Шаяхмет Н.У., Баталов Қ.Қ.	
ЕРТІС ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДА	
ҚАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ҚАР ТОҚТАТУ ТӘЖІРИБЕЛЕРІ (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы).....	725
Нұрымбетова Г.Р., Әбжанов Х.М.	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН: С. СЕЙФУЛЛИН ТАҒДЫРЫ	738
Оспанова Р.Р., Мурзаходжаев Қ.	
XIX–XX ҒАСЫРЛАР ТОҒЫСЫНДА ЖЕТІСУ ӨңІРІНДЕГІ ЗАЙЫРЛЫ	
ЖӘНЕ МҮСЫЛМАНДЫҚ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ	
(АРХИВТІК ҚҰЖАТТАР НЕГІЗІНДЕ ПӘНАРАЛЫҚ ТАЛДАУ)	753
Сақтағанова З.Ғ., Жағыпар Ә.Б., Байгожина Г.М.	
1940–1945 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ЖАСТАРЫ АРАСЫНДАҒЫ	
«ӨЗГЕШЕ ОЙЛАУДЫҢ» КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ	772
Сатенова М., Шотанова Г., Жетпісбай Н.	
XVIII–XIX ҒҒ. ҚҰЖАТТЫҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАР НЕГІЗІНДЕГІ ОТАНДЫҚ	
АРХЕОГРАФИЯНЫҢ ДАМУЫ ТУРАЛЫ.....	789
Торайғыров Е.М., Джумашев А.М.	
XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ	
ЕРТІС ӨңІРІ МЕН ЕРТІС ОН ШАҚЫРЫМДЫҚ БЕЛДЕУІНДЕГІ ЖАТАҚТАР.....	806
Түлешова Ұ.Ж., Галимов Е.А.	
ИМПЕРИЯЛЫҚ БІЛІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЭЛИТАСЫ: КІШІ ЖҮЗДЕГІ БІЛЕУШІ	
СҰЛТАНДАР ИНСТИТУТЫН ТАРИХНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	821
Түрсүн Х. М., Хазретәліқызы Р., Капбарова Г. М.	
МӘЖБҮРЛІ АУА КӨШУДІҢ ТАРИХИ ПСИХОЛОГИЯСЫ	840
Черепанов К.В., Омарова Г.А., Уалтаева А.С.	
АЛМАТЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ САЯСИ ОРТАЛЫҒЫ РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ (1920–30 ЖЖ.)	854
Шашаев Ә.К., Құрманалина Н.Н., Белоус С.Г.	
ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІС КЕЗІНДЕГІ ПОЛИЦИЯ ҚЫЗМЕТІ	876

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Раздықов С.З., Сыдығалиев С. М., Хайназаров Б.Б.	
XIV–XV ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ РУЛАРЫ ШЕЖІРЕСІНДЕГІ	
СОПЫЛЫҚ ТЕКТІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР.....	892
Самашев С.Қ., Сапашев О.С., Сейітханұлы Ш.	
МОҢҒОЛИЯ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ЕН-ТАҢБАЛАРЫ.....	908
Сапатаев С.Ә., Қартаева Т.Е., Орынбасар Б.Қ.	
ШУ-ІЛЕ ЖӘНЕ ТАЛАС ӨЗЕНДЕРІ АҢҒАРЛАРЫНДАҒЫ ДУЛАТ ТАЙПАСЫНЫҢ	
МЕРЗІМДІК ҚОНЫСТАРЫ	926

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Алпысбес М.А., Хумарзах А. Кара А.	
ПИСЬМО ХАНА ГУЮКА КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК	608

ИСТОРИЯ

Батырбаева М., Дённингхаус В.	
ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ (1920–1940 ГГ.)	626
Бекенова А.А., Мухатова О.Х.	
БОРЬБА С ПРЕСТУПНОСТЬЮ БЕЗПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ	
В КАЗАХСТАНЕ В 1920-Х ГОДАХ	642
Берлибай Е., Жубанышов Б., Сманова А.	
ПОСЛЕДСТВИЯ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ (1920-1950 ГГ.)	659
Жиренов А.А., Калан	
ЭМИР ХОРЕЗМА ХУСЕЙН СУФИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ТАВАРИХИ ГУЗИДЕ-И НУСРАТ НАМЕ»	677
Капбарова Г.Ш., Амирбек А.А., Гюндоду А.	
РАССЕЛЕНИЕ И СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ КАНДАСОВ В ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ:	
РЕГИОНАЛЬНАЯ ДИНАМИКА И ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ (2000–2023 ГГ.)	689
Капаева А.Т., Касымова Д.Б., Конкабаева А. Н.	
СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ЖЕНСКОЕ ЗДОРОВЬЕ В КАЗАХСТАНЕ В 1920–1930-Е ГГ.:	
ИСТОРИКО-СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ.....	705
Мамытова С.Н., Шаяхмет Н.У., Баталов К.К.	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СНЕГА И ПРАКТИКИ СНЕГОЗАДЕРЖАНИЯ В ХОЗЯЙСТВЕ	
КАЗАХОВ ПРИИРТЫШЬЯ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)	725
Нурымбетова Г.Р., Абжанов Х.М.	
ПОЛИТИЧЕСКИЕ РЕПРЕССИИ В КАЗАХСТАНЕ: СУДЬБА С. СЕЙФУЛЛИНА.....	738
Оспанова Р.Р., Мурзаходжаев К.	
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СВЕТСКИХ И МУСУЛЬМАНСКИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ	
В РЕГИОНЕ СЕМИРЕЧЬЕ НА РУБЕЖЕ XIX И XX ВЕКОВ (МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ	
АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ).....	753
Сактаганова З. Г., Жагыпар А.Б., Байгожина Г.М.	
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ «ИНАКОМЫСЛИЯ»	
СРЕДИ МОЛОДЁЖИ КАРАГАНДЫ В 1940–1945 ГОДАХ	772
Сатенова М., Шотанова Г., Жетписбай Н.	
О РАЗВИТИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ АРХЕОГРАФИИ НА ОСНОВЕ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ	
ПУБЛИКАЦИЙ XVIII–XIX ВВ.	789
Торайгыров Е.М., Джумашев А.М.	
ЖАТАКИ ПРИИРТЫШЬЯ И ДЕСЯТИВЕРСТНОЙ ПОЛОСЫ	
ВО 2-Й ПОЛОВИНЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.	806
Тулешова У.Ж., Галимов Е.А.	
ИМПЕРСКАЯ ВЛАСТЬ И КАЗАХСКАЯ ЭЛИТА: ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ	
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ИНСТИТУТА СУЛТАНОВ-ПРАВИТЕЛЕЙ	
МЛАДШЕГО ЖУЗА.....	821
Турсун Х.М., Хазреталикызы Р., Капбарова Г.М.	
ИСТОРИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ ВЫНУЖДЕННОГО ОТКОЧЕВАНИЯ	840
Черепанов К.В., Омарова Г.А., Уалтаева А.С.	
ФОРМИРОВАНИЕ АЛМА-АТА КАК ПОЛИТИЧЕСКОГО ЦЕНТРА КАЗАХСТАНА (1920–30-Е ГГ.)	854
Шашаев А.К., Курманалина Н.Н., Белоус С.Г.	
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛИЦИИ В ПЕРИОД ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА	
В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ	876

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Раздыков С.З., Сыдығалиев С. М., Хайназаров Б.Б.	
ОНОМАСТИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ СУФИЙСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ	
В ГЕНЕАЛОГИИ КАЗАХСКИХ РОДОВ XIV–XV ВВ.....	892
Самашев С.К., Сапашев О.С., Сейитханулы Ш.	
ТАМГИ И ЕН КАЗАХОВ МОНГОЛИИ	908
Сапатаев С.А., Картаева Т.Е., Орынбасар Б.К.	
СЕЗОННЫЕ ПОСЕЛЕНИЯ ПЛЕМЕНИ ДУЛАТ В ДОЛИНАХ РЕК ШУ-ИЛЕ И ТАЛАСА	926

ASIAN JOURNAL «STEPPE PANORAMA»
2026. 13(2)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй